

3-4/2005

SOUČASNÉ DĚJINY

Komplex odsunu

Vysídlení Němců a české pobraničí po roce 1945

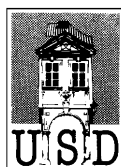

SOUDOBÉ DĚJINY

XII / 3-4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jan Měchýř,
Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Praha
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestán, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Montpellier
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pernes, Brno
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Praha
Zbyněk Zeman, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)
Ela Nauschová

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR ve spolupráci s Institute of Recent History Bucuresta a s Fakultou sociálních věd UK pořádá v rámci projektu „History after the Fall. The Indeterminacy of the Short Twentieth Century“, který je součástí grantu Evropské unie „Culture 2000“, výstavu politických plakátů

Historical Comparison of Fascism and Communism in Romania.

Výstava se uskuteční v prostorách Fakulty sociálních věd UK,
U Kříže 8, Praha 5 – Jinonice od 29. května do 28. června 2006.

Vstup zdarma.

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR pořádá v rámci projektu „History after the Fall. The Indeterminacy of the Short Twentieth Century“, který je součástí grantu Evropské unie „Culture 2000“, vědecký workshop na téma

Historical Revisionism after the WW II

za účasti předních historiků a politologů z Maďarska, Německa, Polska, Rumunska a České republiky. Seminář se uskuteční 19. a 20. října 2006 v budově Prezidia Akademie věd ČR, Národní 3, Praha 1, místnost 206.

Podrobnější program bude zveřejněn na internetových stránkách Ústavu pro soudobé dějiny www.usd.cas.cz během června 2006. Simultánní tlumočení z angličtiny je zajištěno.

Autoři

Adrian von Arburg (1974)

švýcarský historik, absolvent postgraduálního studia na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, nyní působí jako jeden z hlavních zpracovatelů v mezinárodním edičním projektu „Migrace a transformace: Dokumenty k realizaci a dopadům vyhánění, nuceného vysídlování a vnitřní sídelní politiky v českých zemích, 1945–1950“, jehož centrum sídlí v Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Vedle tohoto tématu se zabývá migrační a populační politikou ve středovýchodní Evropě ve 20. století a výzkumem moderního nacionalismu a národních identit.

Eva Broklová (1939)

docentka Masarykova ústavu AV ČR v Praze, zabývá se československým politickým systémem za první republiky ve středoevropské komparaci, volebním systémem v letech 1945–1948 a tehdejšími parlamentními volbami, politickou kulturou německy mluvících zemí a německých aktivistických stran v první republice. Je autorkou publikací *Československá demokracie: Politický systém ČSR 1918–1938* (Praha 1992), *Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938* (Praha 1999) a *Prezident Republiky československé: Instituce a osobnost T. G. Masaryka* (Praha 2001).

Tomáš Dvořák (1973)

odborný asistent v Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, věnuje se především problematice nucených migrací v Československu po roce 1945. Tématu se týká jeho disertační práce „*Vnitřní odsun*“: *Průběh, motivy a paralely přesídlování německého obyvatelstva do vnitrozemí v českých zemích v letech 1947–1949* (Brno 2005).

Eagle Glassheim (1970)

americký historik, přednáší východoevropské dějiny a dějiny etnických čistek a genocidy na Univerzitě Britské Kolumbie ve Vancouveru. Kromě těchto obecných témat zkoumá proměny české šlechty od vzniku Československa do komunistického převratu a poválečné osídlování a utváření nových sociálních vazeb v Československu, Polsku a východním Německu. Je autorem monografie *Noble Nationalists: The Transformation of the Bohemian Aristocracy* (Harvard University Press 2005).

Vlastimil Hála (1951)

vědecký pracovník Filozofického ústavu AV ČR v Praze, věnuje se zejména etické problematice v dějinách filozofie. Autor práce *Impulsy Kantovy etiky* (Praha 1994) a řady časopiseckých článků z oblasti dějin filozofie i filozofie současné (Bolzano, Brentano, Höhle, Habermas aj.).

Pavla Horská (1927)

dlouhá léta působila v Historickém ústavu ČSAV v Praze, nyní v důchodu. Zabývá se historickou demografií, sociálními a hospodářskými dějinami českých zemí v 19. století, česko-francouzskými vztahy v 19. a 20. století a dějinami žen a ženského hnutí. Je mimo jiné hlavní autorkou knihy *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy* (Praha 1990), autorkou prací *Sladká Francie* (Praha 1996) a *Naše prababičky feministky* (Praha 1999) a spoluautorkou monografie *Zrod velkoměsta: Urbanizace českých zemí a Evropa* (spolu s Eduardem Maurem a Jiřím Musilem, Praha 2002).

Karel Hrubý (1923)

sociolog, od roku 1968 žije v Basileji. V letech 1983–1991 byl šéfredaktorem kulturně-politického čtvrtletníku Společnosti pro vědu a umění *Proměny*, vydávaného v New Yorku. Zabývá se sociologií změn politických systémů ve starší době (husitství) i v současnosti. Vydavatel studií o Masarykovi *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (spolu s Milíčem Čapkem, Ann Arbor 1981).

Ivan Kamenec (1938)

vědecký pracovník Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě, specializuje se na dějiny Slovenska po roce 1918, zejména na období druhé světové války a holocaust slovenských Židů. Tomuto tématu věnoval monografii *Po stopách tragédie* (Bratislava 1991), dále vydal knihy *Slovenský stát (1939–1945)* (Praha 1992), *Tragédia politika, kňaza a človeka: Dr. Jozef Tiso 1887–1947* (Bratislava 1998) a *Hľadanie a blúdenie v dejinách: Úvahy, štúdie a polemiky* (Bratislava 2000).

Zdeněk Kárník (1931)

profesor Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, zabývá se především českými a německými sociálními dějinami 19. a 20. století. Je autorem práce *Habsburk, Masaryk či Šmeral: Socialisté na rozcestí* (Praha 1996) a třísvazkové monografie *České země v éře První republiky: 1918–1938* (Praha 2000–2003).

Kateřina Kočová (1976)

odborná asistentka katedry dějepisu na Pedagogické fakultě Technické univerzity v Liberci, těžištěm jejího odborného zájmu je mimořádné lidové soudnictví v Československu po druhé světové válce, vysídlení Němců, politická perzekuce a procesy z padesátých let minulého století. Se Zdeňkem Radvanovským a Jitkou Suchou se autorsky podílela na monografii *Mimořádný lidový soud v Liberci a Litoměřicích v letech 1945–1948* (Ústí nad Labem 2001).

David Kovařík (1972)

odborný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Brně, postgraduálně studuje české dějiny na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Věnuje se českým a československým dějinám po roce 1945, se zaměřením na poválečný vývoj pohraničních oblastí a na moderní dějiny Brna.

Jan Křen (1930)

profesor Univerzity Karlovy v Praze, přednáší na Fakultě sociálních věd UK a na univerzitách v Rakousku a Německu. Zabývá se především moderními dějinami střední Evropy a česko-německými vztahy. K tomuto tématu mimo jiné publikoval *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918* (Praha 1991 a Mnichov 1996), naпослед vydal syntetickou monografii *Dvě století střední Evropy* (Praha 2005).

Jiří Křestán (1957)

archivář a historik, vedoucí oddělení pražského Národního archivu. Zabývá se dějinami komunismu a socialismu v českých zemích, zvláště pak osobností Zdeňka Nejedlého, jemuž věnoval studii *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Praha 1996).

Ján Mlynárik (1933)

slovenský historik, signatář Charty 77, pobýval v německém exilu, poté přednášel slovenské dějiny na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, nyní je předsedou Svazu Slováků v České republice. Zabývá se zejména perzekucí a vysídlením německého obyvatelstva z Československa a dějinami česko-slovenských vztahů. Osobnosti Milana R. Štefánika věnoval biografii *Cesta ke hvězdám a svobodě* (B.m. 1991), dále mimo jiné publikoval práce *Slovenskí studenti: Na českých vysokých školách v letech 1918–1929*, sv. 1 (Praha 2005) a *Tragédie Vitorazska 1945–1953: Poprava v Tušti* (Třeboň 2005).

Zdeněk R. Nešpor (1976)

vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR v Praze a odborný asistent na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Soustavně se věnuje dějinám a sociologii náboženství, sociologii kultury se zaměřením na hodnoty a instituce a sociální antropologii v českých zemích a balkánské oblasti. Publikoval mimo jiné monografie *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty* (Praha 2002) a *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství 18. a 19. století* (Ústí nad Labem 2004).

Lukáš Novotný (1979)

odborný pracovník oddělení České pohraničí Sociologického ústavu AV ČR v Ústí nad Labem. Zabývá se česko-německými vztahy a národnostní problematikou v České republice a střední Evropě, k těmto tématům publikuje doma i v zahraničí.

Jakub Rákosník (1977)

odborný asistent Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, zabývá se dějinami sociálních států a dělnického hnutí v 19. a 20. století.

Radek Slabotínský (1975)

doktorand oboru české dějiny na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, zaměřuje se na mechanismy politických procesů v komunistickém Československu, některé vůdčí politiky poválečné KSČ a vztahy katolické církve a komunistického režimu.

Lucie Soldátová (1982)

absolventka oboru historie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, nyní absolvuje obory mediálních studií a žurnalistiky na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity a západoevropských studií na Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy.

Tomáš Staněk (1952)

vědecký pracovník Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě a docent na Ústavu veřejné správy a regionální politiky Slezské univerzity v Opavě. Dlouhodobě se soustředí na postavení Němců v poválečném Československu a jejich vysídlení ze země, na vývoj česko-německých vztahů v širším středoevropském kontextu a na různé aspekty veřejného násilí v poválečné české společnosti. Publikoval řadu monografií a studií, například *Odsun Němců z Československa 1945–1947* (Praha 1991), *Německá menšina v českých zemích 1948–1989* (Praha 1993), *Tábory v českých zemích 1945–1948* (Šenov u Ostravy 1996) a *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování* (Praha 2005).

Jiří Topinka (1970)

absolvent oboru historie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, nyní odborný archivář Státního okresního archivu v Berouně a externí doktorand Ústavu hospodářských dějin FF UK. Zabývá se poválečnými hospodářskými a sociálními dějinami Československa, zejména kolektivizací venkova. Autor několika regionálních monografií, řídí archivní sborník *Minulostí Berounska*.

Obsah

Komplex odsunu

Vysídlení Němců a české pohraničí po roce 1945

Adrian von Arburg	„Komplex odsunu“ <i>Několik poznámek k tématu</i> 425
-------------------	--

Studie a eseje

Eagle Glassheim	Etnické čistky, komunismus a devastace životního prostředí <i>Vytváření nové identity severočeského pohraničí (1945–1989)</i> 432
-----------------	---

Tomáš Staněk – Adrian von Arburg	Organizované divoké odsuny? <i>Úloha ústředních státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945) (1. část: Předpoklady a vývoj do konce května)</i> 465
-------------------------------------	---

Jiří Topinka	Zapomenutý kraj <i>České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení</i> 534
--------------	---

Kateřina Kočová	Druhá retribuce <i>Činnost mimořádných lidových soudů v roce 1948</i> 586
-----------------	--

Tomáš Dvořák	Těžba uranu versus „očista“ pohraničí <i>Německé pracovní síly v Jáchymovských dolech na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století</i> 626
--------------	--

Zdeněk R. Nešpor	Jak dál bádát o mezinárodních migracích? <i>Vývoj a perspektivy současných západních studií</i> 672
<i>Materiály</i>	
David Kovařík	„V zájmu ochrany hranic“ <i>Přesídlení obyvatel ze zakázaného a hraničního pásma (1951–1952)</i> 686
<i>Diskuse</i>	
Jan Křen	Dokumenty StB jako pramen poznání minulosti 708
Zdeněk Kárník	Odpověď Karlu Hrubému 734
Ján Mlynárik	Luhajúci „ubližený“ recenzent 742
Ivan Kamenec	Aké sú možnosti racionálnej diskusie? <i>Odpoveď Jánovi Mlynárikovi</i> 746
<i>Recenze</i>	
Jiří Křesťan	Jean-Paul Sartre jako zrcadlo století a úlohy intelektuála 751
Eva Broklová	O recenzování, biografiích a životopisu Jiřího Stříbrného 758
Pavla Horská	Nad osudy Josefa Macka a Viktora Knapa <i>Interpretační možnosti historické biografie a autobiografie</i> 767
Pavla Horská	Prolegomena k životopisu Františka Grause 774
Jakub Rákosník	Životopisec v zajetí svého historika <i>Boučkův příběh Jana Slavíka</i> 778
Karel Hrubý	Vydatné torzo <i>Nad nedokončenými vzpomínkami Jiřího Loewyho</i> ... 784
Radek Slabotínský	Studenti jako hybná síla změn v komunistickém Československu 792
Vlastimil Hála	Kdo vyhrál španělskou občanskou válku? 798

Lukáš Novotný	Viníci, či oběti? <i>Rozpolcená paměť země nacistické Osy v komparaci</i>	804	
Lucie Soldátová	Francie v poválečném světě	808	
<i>Kronika</i>			
Summit historiků u protinožců <i>Dvacátý Mezinárodní kongres historických věd v Sydney (3.–9. července 2005)</i> (Jaroslav Pánek, Jiří Kocian – Oldřich Tůma, Miloslav Polívka, Petr Vorel, Jiří Lach, Radmila Slabáková)			812
Konference o československých peněžních reformách (Martin Krčál)			835
Podzimní seminář o odpírání vojenské služby (Martina Miklová)			837
<i>Anotace</i>		840	
<i>Resumé</i>		853	

Komplex odsunu

Úvodní poznámky k tématu

Adrian von Arburg

Předkládaným dvojčíslem *Soudobých dějin* se čtenáři dostává do ruky šest příspěvků, jež pojednávají obecně vzato o důsledcích, které zanechala druhá světová válka na území českých zemí, zvláště pak v jejich pohraničí. Do monotematicky zaměřeného dvojčísla přispělo pět českých a dva zahraniční historikové, jejichž průměrný věk je nižší než pětatřicet let. Své studie napsali většinou právě v době, kdy uplynulo šedesát let od skončení nejmohutnější erupce násilí, která Evropu v moderní historii zasáhla. Potenciál tohoto válečného konfliktu byl tak ohromný a ničivý, že zejména společnosti, v nichž zkázonosný vývoj tímto směrem měl svou významnou „endogenní“ komponentu, nebyly s to po ukončení válečných operací učinit ihned přítrž veřejnému násilí – které už nepáchaly státy proti státům, ale lidé (vlastní občané) proti jiným lidem. Ovšem i poté, co se časem podařilo zastavit akty hromadných perzekucí, jejichž vykonavateli byli nejrůznější samozvaní „revolucionáři“, polooficiální ozbrojené jednotky i orgány státní moci, dospěly evropské společnosti postižené válkou a terorem německého okupačního režimu vesměs teprve na samotný počátek svého „zvládnutí“ tohoto bolestného dědictví.

Občasný pohled do současného denního tisku může vyprovokovat otázku, zda rekonvalescenci z toho nejosudovějšího zemětřesení v uspořádání mezistátních a mezilidských vztahů mezi Evropany mají už všude a všichni zdárně za sebou. Mám za to, že stále patrná vysoká zpolitizovanost některých aspektů válečného dědictví v sepětí s jejich trvajícím společenskou důležitostí plně ospravedlňují, že *Soudobé dějiny* ve svém dvanáctém ročníku tomuto tématu po delší době opět věnují soustředěnou pozornost.¹

---

1 Časopis uspořádal již ve svém 1. ročníku Fórum o sudetoněmecké otázce (*Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 2–3 (1994), s. 236–292). V rámci časopisu byl v roce 2002 publikován reprezentativ-

Naši autoři znají jevy a události, které v tomto čísle analyzují, jen ze zprostředkovaného podání, většinou z písemných archivních pramenů. Může to být považováno za jistý hendikep. Je však velmi blízká doba, kdy takovýto přístup ke zpracování této pořád ještě živé minulosti bude jediné schůdný. Aniž by autoři metodologicky vyčerpali všechny možnosti historické heuristiky, snaží se ve svých studiích osvětlit vybrané aspekty jednoho tematického kolosu, jenž patří do úzkého kontextu uplynulé světové války, a to do značné míry nejen kauzálně, ale také z řady jiných hledisek (ekonomicky, politicky, personálně, sociálně, mentálně). Když polští kolegové v devadesátých letech zavedli úmyslně dvojnásobný výraz „komplex odsunu“, chtěli tím jednak vyjádřit ohromnou šíři všech vývojových tendencí více či méně přímo propojených s vyháněním a nuceným vysídlením obyvatel, ke kterému ve střední, východní a jihovýchodní Evropě od roku 1938 došlo, jednak naráželi na potíže, které má ještě i dnešní společnost s tím, aby nazírala tento fenomén bez klapků na očích.²

Snad jen mistrovské beletristické dílo by dokázalo dostatečně výstižně zachytit vše podstatné, co patřilo k oné pro miliony lidských osudů tak dramatické látce; jedna historická syntéza, byť sebezdařilejší, toho není mocna. Ani autoři tohoto tematického bloku pochopitelně nesledovali záměr rovnoměrně „pokrýt“ všechny důležité otázky, které daná látka nabízí. Ve svých příspěvcích zkoumají jen vybrané dílčí aspekty řízení a průběhu, průvodních okolností a důsledků nuceného vysídlení většiny té části domácího obyvatelstva, kterou tehdejší státní moc považovala za etnicky „německou“. Odlišné přístupy a předměty jednotlivých textů demonstrují dosti reprezentativně nejenom šíři celého tématu, ale právě i vzájemnou propojenost jednotlivých jeho aspektů. Všem textům je společné, že osvětlují spíše vnitrostátní kontext tematiky, zatímco velká část příbuzných publikací na české, německé a rakouské straně se zatím soustředí spíše na mezinárodní (diplomatické a právní) souvislosti. Geografickým těžištěm následujících článků je přitom nesporně pohraničí českých zemí, tj. území zahrnující více než jednu třetinu rozlohy dnešní České republiky.

---

ní výběr literatury k tématu, jehož první část zpracovala Slavěna Rohlíková a druhou část Věra Břeňová (Vysídlení Němců z Československa: Výběrová bibliografie literatury z let 1945–2001. In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 168–193; Vysídlení Němců a jeho reflexe v současných česko-německých vztazích: Výběrová bibliografie článků z časopisů a sborníků vydaných v letech 1990–2001. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 348–376). Vedle řady článků, recenzí a anotací, v nichž byly různé aspekty tématu alespoň okrajově dotčeny, vyšly v následujícím roce znovu dva příspěvky s přímým zaměřením na danou problematiku (KOPEČEK, Michal – KUNŠTÁT, Miroslav: „Sudetonečeská otázka“ v české akademické debatě po roce 1989. In: *Tamtéž*, roč. 10, č. 3 (2003), s. 293–318; ARBURG, Adrian von: Tak či onak: Nucené přesídlení v komplexním pojetí poválečné sídelní politiky v českých zemích. In: *Tamtéž*, s. 253–292).

2 Viz BORODZIEJ, Włodzimierz – HAJNICZ, Arthur (ed.): *Kompleks wypędzenia*. Kraków, Znak 1998. Blíže k tomuto pojetí viz ARBURG, A. von: Tak či onak, s. 254–260, kde čtenář najde i stručný přehled stavu zpracování tématu ve středoevropském kontextu.

Stěží dnes může být pochyb o tom, že pohraničí prošlo i po skončení masových přesunů obyvatelstva dlouhodobým specifickým vývojem, který nesl v mnohém ohledu problematičtější rysy, než tomu bylo ve vnitrozemí, tradičně osídleném česky mluvícím živlem. Ještě v roce 1967 označil tehdejší první tajemník ÚV KSČ a prezident Antonín Novotný stav pohraničí za „politicky neúnosný“.³ Existence určitých teritoriálních zvláštností okrajových regionů historických českých zemí je dodnes předmětem výzkumu společenských a kulturních věd.⁴ Právě otázku, o jakých dlouhodobých důsledcích odsunu a realizovaného způsobu státní osidlovací politiky lze v retrospektivním historickém pohledu hovořit, si kladou v našem čísle hned dva autoři. Jinak řečeno, které procesy a jevy vzešly z odstranění a částečného nahrazení více než tří milionů autochtonních obyvatel po roce 1945 a které z nich mají alespoň zčásti historicky hlubší kořeny, či naopak tkvějí až v době pozdější?

Americký badatel Eagle Glassheim se zaměřuje především na změny v charakteru krajiny – a to nejen přírodní, ale i mentální – se zvláštním zřetelem na tradičně vysoce průmyslové severní Čechy. Snaží se přitom odpovědět na otázku, do jaké míry může náhlá změna nehmotného hodnotového systému, v jehož souřadnicích se odehrával život většiny obyvatelstva, mít vliv na vytvoření (respektive „znetvoření“) krajiny. Glassheimův typicky anglosaský pohled, vyznačující se směsicí mikropříběhů a analýz provedených jakoby z „ptačí perspektivy“, je pro nemalou část českých čtenářů zajisté dosti neobvyklý. Netajím se, že řada jeho soudů se i mně jeví jako přinejmenším diskutabilní. Nicméně je třeba zdůraznit, že se jedná o erudovaného autora, který předložené téma delší dobu studoval v českých archívech a knihovnách. Jeho místy poněkud vyhoceně formulované závěry mohou přitom poskytnout plodný základ pro další vítanou diskusi. Glassheimův esejisticky pojatý text lze vzít i jako příklad americké perspektivy, která se příliš nezatežuje střeoevropskými terminologickými souborji. Tak jeho použití pojmu „etnické čistky“ (*ethnic cleansing*) bez bližší definice se může pro některé čtenáře stát kamenem úrazu. Domnívám se však, že autor pod tímto termínem rozumí jednoduše snahu státu o etnickou homogenizaci svého výsostného území. A že tato tendence odpovídala v polovině čtyřicátých let minulého století naprostému transatlantickému konsenzu, by mohlo být myslím přijato bez dlouhých diskusí.

Jiří Topinka si předsevzal zpracovat dokumentaci pozdní fáze osidlování pohraničí (takzvané dosidlování) zhruba od roku 1948 až do let šedesátých, a vybral si tím téma badatelsky dosud takřka „neošlapané“. V materiálově velmi bohaté studii

---

3 KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*, sv. 3–4. Brno, Doplněk 2002, s. 14. Novotného výrok je citován v příspěvku Jiřího Topinky v tomto čísle.

4 Viz např. DANĚK, Petr: Existuje politická kultura českého pohraničí? In: *Geografie*, roč. 105, č. 1 (2000), s. 50–62; ZICH, František a kol.: *Kdo žije v pohraničí: Česká část česko-německého pohraničí v procesech společenské transformace a evropské integrace*. Ústí n/L., Sociologický ústav AV ČR 1996; JERÁBEK, Milan a kol.: *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování*. Praha, Academia 2004.

mimo jiné ukazuje na chronické systémové problémy, na něž snahy „dosídlit“ částečně vylidněné kraje narážely, dokládá všestranný hluboký úpadek pohraničí ve sledovaném období a osvětluje poměrně specifický ráz, jež měla kolektivizace zemědělství v těchto oblastech.

Mezi Glassheimovým a Topinkovým příspěvkem je zařazena první část obsáhlejší studie Tomáše Staňka a Adriana von Arburga, která na základě většího množství dosud téměř nevyužitých českých pramenů zkoumá charakter první vlny vysídlování osob pokládaných za Němce do Bavorska, Saska, Rakouska a tehdy již fakticky polského Slezska v období od května do podzimu roku 1945. Autorům jde primárně o jednu klíčovou otázku: Jakou úlohu ve fázi takzvaného divokého odsunu sehrály tehdejší nejvyšší orgány československé státní moci, tedy vláda, armáda, zemské národní výbory a prezident republiky? Jak lze jejich podíl na těchto událostech co možná nejdiferencovaněji zhodnotit? Jaký význam měly direktivy vycházející z „centra“ pro průběh prvních aktů vyhánění ve srovnání s faktory působícími na místní úrovni? Z rozsahových důvodů bylo nutno Staňkův a Arburgův společný příspěvek rozdělit do tří částí, které budou publikovány ve třech po sobě následujících číslech *Soudobých dějin*.

Rovněž nedobrovolnými migracemi německého obyvatelstva, ovšem nikoli za státní hranice, nýbrž v rámci českých zemí, se zabývá do velké míry průkopnická studie Tomáše Dvořáka. Svým zaměřením na těžební oblast Jáchymovských dolů má jen zdánlivě pouze regionální význam. Přední místo, které zaujímal československý uranový průmysl v prvních poválečných letech v celém sovětském atomovém programu, nejenže poznamenalo dotýcnou část západního Krušnohoří dlouhodobou ekologickou zátěží a změnou etnicko-sociální skladby obyvatelstva, ale v období od komunistického převratu zhruba do poloviny padesátých let také mělo pro desetitisíce civilních obyvatel Československa za následek deportaci z jejich bydliště, nucené pracovní nasazení a mnohdy dlouhá léta příkoří v uranovém pekle. Poté co byl už v minulých letech podrobněji zkoumán osud především českých a slovenských politických a kriminálních vězňů, převážně německých a českých retribučních vězňů a konečně i německých válečných zajatců nasazených v revíru Jáchymovských dolů, přináší Dvořák první historický rozbor souvislostí přesunu a pobytu poslední skupiny osob, které se musely v těžební oblasti usadit, totiž civilních Němců ze všech koutů Čech, Moravy a českého Slezska.

Za neméně podnětnou lze považovat studii liberecké historičky Kateřiny Kočové o dosud málo probádané druhé fázi takzvaného retribučního soudnictví v českých zemích. Její příspěvek postihuje vznik, základní trendy a výsledky nové vlny retribučních, poté co byly po únoru 1948 obnoveny komunistickým režimem, a statisticky zhodnocuje činnost mimořádných lidových soudů s ohledem na osoby obžalované, odsouzené a jejich sociální i národnostní složení, přičemž údaje porovnává s výsledky první fáze retribučních, trvající do května 1947. Autorka přesvědčivě dokládá politicky tendenční motivaci obnovy retribučních, jež měly napravit údajné prohřešky předúnorové justice v gesci demokratického ministra Prokopa Drtiny, ale také prokazuje, že se novému režimu nepodařilo naplnit původní představu o masovém postihu neodsouzených (skutečných či jen domnělých) válečných zločinců a kola-

borantů ani významněji využít obnovených retribuicí k perzekuci politických protivníků komunistů.

V rubrice „Materiály“ přináší dvojčíslo další první sondu do prozatím takřka nezpracované problematiky. David Kovařík ve svém článku podává přehled základní faktografie o vysídlení obyvatelstva z takzvaného zakázaného pásma a „nespolehlivých osob“ z hraničního pásma po zřízení „železné opony“ v roce 1951. Snad se může jevit nelogické, že je tento příspěvek zařazen v tematickém bloku věnovaném „komplexu odsunu“. Jistě, téma „ochrany hranic“ komunistického systému před západním světem náleží především do kontextu rozvíjející se studené války, částečně i do kontextu politických perzekucí především padesátých let. Na druhé straně se režim i za těchto změněných okolností nadále uchýlil k nástrojům z repertoáru takzvané represivní sídelní politiky, s jejichž používáním se na českém území v masovém měřítku začalo v roce 1938 a které došly nejširšího uplatnění mezi lety 1945 a 1948, tedy při odsunu Němců za hranice a nucených migracích příslušníků jiných „minorit“, ať už mimo území československého státu či v jeho rámci. Kovaříkův příspěvek tak demonstruje určitou kontinuitu mezi před- a poúnorovou dobou na poli realizované sídelní politiky, jejíž represivní prvky se zřetelně projeví v padesátých letech právě při vysídlování obyvatel žijících v těsném sousedství hranic se západními státy a přetrvaly až do let šedesátých, kdy byly uplatněny vůči Romům.⁵

Použití nástrojů sídelní politiky za účelem dosažení žádoucí struktury obyvatelstva na určitém území bylo v Československu – jak co do délky trvání (docházelo k němu přibližně po celou druhou třetinu dvacátého století), tak škály dotčených sociálních skupin a počtu postižených osob – poměrně významným jevem v evropském srovnání. Je třeba podotknout, že pod pojmem „sídelní politika“, zaváděným v českých soudobých dějinách až nedávno,⁶ se zde rozumějí všechny hromadné migrační pohyby řízené státem s cílem přesunout během krátké doby na jiné území, ať už dobrovolně nebo nuceně, příslušníky určitých sociálních skupin. Patří sem tedy nejen snaha o rozšíření „německého sídelního prostoru“ (mimo jiné formou „povolání domů“ (*Heimholung*) a usazení německých státních příslušníků žijících za hranicemi Německa (*Volksdeutsche*) během okupace českých zemí), ale i odsun Němců a Rakušanů či jejich „dobrovolné“ (státem však do roku 1948 silně podporované) vystěhování (nezapomínejme v jiném kontextu na Židy!), dále snaha o znovuzalid-

---

5 Souhrnně k fenoménu nuceného přesídlení v českém, slovenském, polském a maďarském kontextu od roku 1944 do 50. let viz ARBURG, Adrian von: Zwangsumsiedlung als Patentrezept: Tschechoslowakische Bevölkerungspolitik im mitteleuropäischen Vergleich 1945–1954. In: NIEDOBITEK, Matthias – KROLL, Frank-Lothar (ed.): *Vertreibung und Minderheitenschutz in Europa*. (Chemnitzer Europastudien, sv. 1.) Berlin, Duncker & Humblot 2005, s. 43–113.

6 Srv. DVOŘÁK, Tomáš: Pohraničí a Ziemie odzyskane: K vybraným aspektům sídelní politiky v poválečné střední Evropě. In: *Časopis Matice moravské*, roč. 123, è. 2 (2003), s. 447–490; ARBURG, A. von: Tak či onak; TÝŽ: Zwangsumsiedlung als Patentrezept (zde zejména s. 47–59, s bližší definicí pojmu a typologizací různých nástrojů sídelní a populační politiky).

nění vysídlených oblastí a s ní úzce souvisící reemigrace Čechů a Slováků, v neposlední řadě pak státem iniciované nucené migrace různých menších skupin obyvatelstva (nejdříve na základě národnostního kritéria, zhruba od podzimu 1948 s novým akcentem politickomocenským a sociálním).

Nabízejí se však i jiné náhledy na „komplex odsunu“ než sídelněpolitický, který klade důraz na migrace sociálních skupin a jejich příslušníků a zohledňuje spíše technické stránky těchto procesů. V českém výzkumu k dané problematice bohužel stále víceméně absentují mezinárodní komparace, zejména pokud jde o vnitřní vývoj v jednotlivých zemích.⁷ Podobný deficit se však týká i „domácího“ srovnávání střídajících se politických režimů, jež by umožnilo reflektovat určité – podle výsledků předběžného výzkumu autora ne zrovna zanedbatelné – personální kontinuity v řadách těch, kteří na vyšších místech státní byrokracie aktivně spolurozhodovali o obecné otázce, kdo jako příslušník státem definované sociální skupiny smí kde zůstat, a případně za jakých okolností. Avšak nejen to. Pokud připustíme, že masové migrace ve shora uvedeném smyslu nutně předpokládají existenci právě takových státem uznaných (buď „organicky“ srostlých nebo tak či onak účelově zkonstruovaných) skupinových identit, zbývá už jen malý kruček k závěru, že bádání o migrační politice by mělo být integrálně propojeno s výzkumem vytváření sociálních identit (samozřejmě včetně národnostních). Lze proto jen doufat, že sledování rozdílů i paralel v tom, jak různé politické režimy ve 20. století v českých zemích s identitami nakládaly, na delší časové ose se stane brzy podobnou samozřejmostí, jako je tomu už nyní například u zdejšího velmi vyspělého výzkumu raného novověku nebo „dlouhého“ 19. století.⁸

Bez stanovení dostatečně dlouhého referenčního období se také sotva obejde analýza sociálního, ekologického (jedním slovem možná „civilizačního“) dopadu masových migrací na člověka a krajinu. V libovolném časovém rámci je koneckonců možno sledovat, jak migrační pohyby změnily i struktury politické, respektive jaké politické zájmy je podměnily a instrumentalizovaly. I zde se před bádáním otevírají ještě poměrně široké možnosti.

---

7 Publikací s takovým zaměřením není ještě mnoho, nebereme-li v úvahu mezinárodní komparativní výzkum samotných nucených migrací, který v posledních letech nabral značně na intenzitě. Srv. SCHULTZ, Helga (ed.): *Bevölkerungstransfer und Systemwandel: Ostmitteleuropäische Grenzen nach dem Zweiten Weltkrieg*. (Frankfurter Studien zur Grenzregion, sv. 4.) Berlin, Berlin Verlag Arno Spitz 1999; SCHULZE WESSEL, Martin – ARBURG, Adrian von (ed.): *Zwangsmigration und neue Gesellschaft in Ostmitteleuropa nach 1945*. München 2006 (v přípravě – sborník bude obsahovat příspěvky přednesené na mezinárodní konferenci uspořádané 3.–4.12.2004 v Mnichově).

8 Význam otázky státem uznaných, neuznaných či vnucených identit lze např. dobře demonstrovat na tzv. smíšených manželstvích. Inspirující tu mohou být práce amerického kolegy Chada Bryanta: BRYANT, Chad: Acting Czech, Marking Germans: Nationality Politics in Bohemia and Moravia, 1939–1947. In: *Bulletin of the German Historical Institute* (Washington), è. 34 (jaro 2004), s. 65–74; Týž: Either German or Czech: Fixing Nationality in Bohemia and Moravia, 1939–1946. In: *Slavic Review*, roč. 61, č. 4 (zima 2002), s. 683–706; Týž:

Tyto výzkumné perspektivy mohou přitom čerpat z nesmírného, avšak zatím zdaleka nevyužitého, materiálového bohatství v českých a zahraničních archivech. Budiž mi dovoleno na tomto místě připomenout, že mezi autory příspěvků přítomného dvojčísla jsou tři editoři a dva externí spolupracovníci mezinárodního edičního projektu „Migrace a transformace: Dokumenty k realizaci a dopadům vyhánění, nuceného vysídlování a vnitřní sídelní politiky v českých zemích 1945–1950“. V rámci předpokládaných čtyř edičních svazků bude zpřístupněno 1500 až 2000 archivních dokumentů ze zhruba padesáti českých archivů a několika set archivních fondů, přičemž pravděpodobně více než polovina těchto dokumentů nebyla dosud badatelsky nijak využita.⁹

Můj dík patří redakci *Soudobých dějin*, že přijala podnět k realizaci navrženého čísla odpočátku velmi příznivě. Neméně děkuji všem autorům, jejichž příspěvky mohou sloužit jako přesvědčivý důkaz, že na daném badatelském poli zůstává ještě hodně nepoznaných míst.

Občanství, národnost a každodenní život: Příspěvek k dějinám česko-německých smíšených manželství, 1939–1946. In: *Kuděj*, roč. 4, č. 2 (2002), s. 43–54. K nucenému uzavření osob ze „smíšených manželství“ do svěrací kazajky jednonárodnostních identit po roce 1945 viz FROMMER, Benjamin: Expulsion or Integration: Unmixing Interethnic Marriage in Postwar Czechoslovakia. In: *East European Politics and Societies*, roč. 14, č. 2 (2000), s. 381–410. K tomuto problému a obecně k významu veřejné alokace identit v poválečném Československu viz ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration: Tschechische Deutschenpolitik 1947–1953*. (Disertační práce.) Praha, Fakulta sociálních věd UK 2004, s. 68–91, 168–169, 283–286. (Práce se připravuje k vydání jako sv. 113 v ediční řadě „Veröffentlichungen des Collegium Carolinum“.)

- 9 Ediční centrum projektu sídlí v Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V současné době (26.4.2006) je německou partnerskou institucí Ústav pro kulturu a dějiny Němců ve východní Evropě Univerzity Heinricha Heineho v Düsseldorfu. Webová prezentace projektu: <http://www.phil.muni.cz/hist/migrace/>.

Etnické čistky, komunismus a devastace životního prostředí

*Vytváření nové identity severočeského pohraničí
(1945–1989)*¹

Eagle Glassheim

Příroda není chrám, nýbrž dílna, a člověk v ní je dělníkem.
Ivan Sergejevič Turgeněv: Otcové a děti

Návštěvníci, kteří zavítali do severních Čech v šedesátých až osmdesátých letech 20. století, popisovali tamní krajinu jako zcela zdevastovanou jak z hlediska životního prostředí, tak i v sociálním ohledu – vylidněné vesnice s chátrajícími kostely a opuštěnými domy; rozlehlé uhelné doly rozprostírající se v místech, kde kdysi stávala města; smog tak hustý, že se kvůli němu zastavovala doprava a starší lidé končili v nemocnicích. Byl to region neblaze proslulý svými „výhodami“ poskytovanými státem místním obyvatelům, jakými byly bezplatné ozdravné pobyty na horách pro děti a finanční příspěvky zdejším občanům v podobě „pohřebního“. Severní Čechy se mohly „pochlubit“ nejvyšší úmrtností v rámci celého Českosloven-

---

1 Velice děkuji přátelům a kolegům, jejichž podnětů jsem mohl využít při psaní tohoto článku: jsou to Adrian von Arburg, Christiane Brennerová, Stephen Deets, Melissa Feinbergová, Benjamin Frommer, David Gerlach, Paul Hanebrink, Vladimír Kaiser, Padraic Kenney, Ondřej Matějka, Caitlin Murdochová, Clara Oberleová, Cynthia Pacesová, Patricia Sanbornová, Philipp Ther, Miroslav Vaněk a fakulta a hosté Collegia Carolina v Mnichově. Mé díky patří také nakladatelství University of Chicago Press, které vlastní copyright na publikaci článku. Jeho anglická verze paralelně vyšla v časopise *Journal of Modern History* pod názvem „Ethnic Cleansing, Communism, and Environmental Devastation in Czechoslovakia's Borderlands, 1945–1989“ (roč. 78, č. 1, březen 2006, s. 65–92).

ska, a co se týká alkoholismu, kriminality a počtu sebevražd, držely se v celorepublikovém měřítku rovněž na špičce.² Z hlediska těch, kteří si pamatovali tento region ještě z předchozího období jako součást Sudet s německým osídlením a mohli tudíž srovnávat, nevyznívalo toto porovnání pro poválečné severočeské pohraničí nijak příznivě. Vyhnání milionu dvou set tisíc Němců z regionu v letech 1945 a 1946 mělo pro severní Čechy za následek dramatický úpadek v mnoha ohledech – sociálním, estetickém a ovšem i ekologickém.³

Nejen sudetoněmečtí vysídleníci a jejich potomci, nýbrž i někteří čeští pozorovatelé zastávají názor, že k devastaci severních Čech došlo právě v důsledku vyhnání sudetských Němců. Ještě celkem nedávno jsme slyšali následující hodnocení: „Při překročení státní hranice člověka zarazí do očí bijící rozdíl mezi oběma zeměmi: Německo je zářivě čisté a barevné, zatímco Česká republika je šedá a ponurá; staré budovy chátrají, ty novější pak vypadají jako činžáky z jakéhokoli města, jako je Chicago nebo New York. Následky ztráty (v souladu s vládním rozhodnutím) více než 90 % místních obyvatel spolu s působením komunistického režimu se zde projevily velmi zřetelně.“⁴ Podle této verze příběhu se do míst kdysi prosperujících sudetoněmeckých obcí stěhovali ve velmi nesourodém procesu Češi a Slováci. Novousedlíci podle kritiků postrádali pocit sounáležitosti a vztah k přírodě, po mnoho pokolení zvelebované krajině, které se v němčině říká *Heimat* neboli domov, vlast. Absence pocitu sounáležitosti s sebou přinesla všeobecnou nedbalost a patologii jak v sociálním smyslu, tak i ve vztahu k životnímu prostředí. Mnohem výmluvně-

---

2 KOSTELECKÝ, Tomáš: *Regionální diferenciacie sociálních problémů v České republice*. (Pracovní texty.) Praha, Sociologický ústav AV ČR 1994.

3 Pod názvem severní Čechy mám na mysli území zahrnutá v rámci administrativního přerozdělení z roku 1960 do správní jednotky Severočeský kraj: okresy Česká Lípa, Děčín, Chomutov, Jablonec nad Nisou, Liberec, Litoměřice, Louny, Most, Teplice a Ústí nad Labem. Do regionu severních Čech spadá 19 procent území původních Sudet, oblasti okupované v období 1938–1945 nacistickým Německem. Počet místního obyvatelstva díky jeho značné hustotě a také kapacita průmyslové výroby však tvořily v celorepublikovém měřítku mnohem větší podíl. Ke statistikám z roku 1939 týkajícím se obyvatelstva viz *Odsun – Die Vertreibung der Sudetendeutschen: Begleitband zur Ausstellung*. München, Sudetendeutsches Archiv 1995, s. 361. V roce 1960 v regionu žilo 1,13 milionů obyvatel, převážně Čechů (viz TYL, Otakar – ZAHÁLKA, Jaroslav: *Severočeský kraj dnes a zítra*. Ústí n/L., Severočeské krajské nakladatelství 1961, s. 12 a 15).

4 Dopis Susan Muehlhans Karidesové otištěný in: *Heimatbrief*, roč. 8, č. 4 (prosinec 1997). Sudetoněmecké domovské (*Heimat*) organizace v Německu používají obdobnou odsuzující rétoriku (viz např. webové stránky organizace Komotau (Chomutov). Václav Havel, disident a první československý postkomunistický prezident, sdílí stejný názor. V roce 1991 stav území podél západočeské hranice s Německem komentoval slovy: „...na jedné straně úhledná polička, cesty, pěšiny, sady ... je na něm vidět lidská péče, založená na úctě k půdě; na straně druhé velké lány s lehlou úrodou, hromady chemikálií, nevyužitá či rozježděná půda, zanedbané cesty, žádná stromořadí, lesíky, nic. Vesnice jsou jen zbytky vesnic, prorostlé čímsi, co připomíná tovární dvory.“ (HAVEL, Václav: *Letní přemítání*. Praha, Odeon 1991, s. 85.)

ji psal o tomto úpadku český disident Petr Příhoda ve své knize výstižně nazvané *Ztracené dějiny*.⁵ V širším kontextu patří Příhoda se svou knihou k proudu disidentů a českých exilových spisovatelů z přelomu sedmdesátých a osmdesátých let, kteří se snažili vyhnání Němců a jeho následky přehodnotit. Tito autoři konstatovali, že nezpůsobilo pouze morální krizi, jež velmi nahrávala komunistům, ale v dlouhodobé perspektivě rovněž ztrátu hospodářského a kulturního potenciálu.⁶

Na první pohled se zdá, že teorie postrádání domova (*Heimat-deficit*) by mohla posloužit jako elegantní vysvětlení pro úpadek a zoufalství, které postihly severní Čechy v období padesátých až osmdesátých let, zároveň však vyvolává řadu otázek. Jak vlastně zjistit přítomnost nebo intenzitu pocitu domova? Tento ve své podstatě subjektivní pojem může být z hlediska analýzy, podobně jako jiné formy identity, těžko uchopitelný.⁷ Kromě těchto obtíží souvisejících s pojmem *Heimat* tu existují i další otázky týkající se uvedeného problému: lze následky vysídlení posuzovat odděleně od stalinistické politiky industrializace v padesátých letech nebo od „normalizační“ politiky nastolené Gustávem Husákem po roce 1968? A pokud hledáme snadné vysvětlení, proč nesvést vinu za problémy severních Čech na uhlí, které tu, velmi nekvalitní, v hojném množství leží tak vyzývavě v malé hloubce pod povrchem země? Nepatří vlastně odcizení a anomie k projevům průmyslového rozvoje jako takového? Argument „postrádání domova“ zde ztroskotá, protože nebere ohled na širší souvislosti. Ty se mohou ozřejmit, když položíme otázku: lze při zpětném pohledu na dějiny regionů, v nichž se zaváděl těžký průmysl, ať už to bylo v Sovětském svazu nebo kdekoli jinde, srovnáním dokázat, že by se osud severních Čech odvíjel odlišně, kdyby k onomu vyhnání a znovuosídlení regionu nikdy nedošlo?

Spíše než tvrdit, že existuje příčinná souvislost mezi vyhnáním a devastací severních Čech, se tento článek snaží dokázat, že se v poválečném Československu prolnuly a spolupůsobily tři jevy – etnické čistky, komunistická sociální politika a pozdně industriální modernita. Všechny tři vzešly z celku, jemuž David Harvey říká „univerzální“ nebo „vrcholná modernita“ – hospodářský, sociální a kulturní řád, který dosáhl vrcholu v polovině dvacátého století. Vrcholná modernita, jejíž kořeny lze nalézt již v době osvícenství a jež nabyla na síle ve dvacátých a třicátých

5 JEDERMANN, František [PŘÍHODA, Petr]: *Verlorene Geschichte: Bilder und Texte aus dem heutigen Sudetenland*. Köln/R., Bund-Bibliophil 1985. Česká verze pod názvem *Ztracené dějiny* se šířila nejprve samizdatem, po pádu komunismu vyšla knižně (Kolín/R., Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1991).

6 Veškeré texty k této polemice viz ABRAMS, Bradley F: *Morality, Wisdom and Revision: The Czech Opposition of the 1970s and the Expulsion of the Sudeten Germans*. In: *East European Politics and Societies*, roč. 9, č. 2 (jaro 1995), s. 234–255. Texty z této diskuse včetně několika přesvědčivých Příhodových příspěvků jsou uveřejněny ve sborníku: KŘEN, Jan – ČERNÝ, Bohumil – KURAL, Václav – OTÁHAL, Milan (ed.): *Češi, Němci, odsun*. Praha, Academia 1990.

7 Více k problému konceptu identity viz BRUBAKER, Rogers – COOPER, Frederick: „Beyond Identity“. In: *Theory and Society*, roč. 29, č. 1 (únor 2000), s. 1–47.

letech 20. století, „bývá ztotožňována s vírou v přímočarý pokrok, absolutní pravdu, racionální plánování ideálního sociálního řádu a s univerzalizací vědění a výroby“.⁸ Když se před nedávnem někteří vědci pokoušeli najít vysvětlení pro provádění etnických čistek v různých místech včetně střední Evropy, poukazovali na racionalizační tendence moderních národních států.⁹ Dokonce i v případech, kdy byla čistka podněcována a realizována zdola, vedla ve výsledku ke zjednodušení státu jako celku, což usnadnilo provádění státní kontroly.¹⁰ Jiní vědci, jako například James Scott ve své vlivné knize *Očima státu*, poukazují na zalíbení států ve stadiu „vrcholné modernity“, s cílem ovládnout člověka i přírodu v grandiózních utopických schématech.¹¹ Nicméně přes svou koncepční spřízněnost se žádné z těchto děl vážněji nezabývá souvislostí mezi etnickou, sociální a environmentální politikou. Právě severní Čechy coby nejhorší realizovaný scénář vyšinité, dystopické modernity se jeví jako skvělý terén ke zkoumání této korelace.

Společným jmenovatelem zmíněné trojice destruktivních sil moderní doby v Československu je sklon k přetváření identity, a to jak lidí, tak i prostoru, v souladu s materialistickou filozofií. Materialismem zde míním souhrn postojů, které zpředměňují hodnotu a vidí ji z hospodářského hlediska. Mnou použitá definice zahrnuje i marxistickou ekonomickou teorii, která tvoří základ socialistických idejí, zároveň se však vztahuje na běžné chápání materialismu, v němž jsou světské statky nadřazeny neekonomickým hodnotám. Odmítnutím romanticko-pastorálního pojetí domova v podobě, jak jej chápali Němci, pokusili se Češi v poválečném období vytvořit v severních Čechách materialistické regionální identity, v nichž se kladl důraz na práci, produktivitu a modernost.

Severočeský lidský a přírodní místopis učinil z kraje mimořádně příhodné místo pro realizaci poválečné materialistické revoluce. Komunističtí plánovači kolonizace, jimž se naskytlá nebyvalá příležitost osídlit industrializovanou, leč rychle pustnoucí krajinu, považovali severočeské pohraničí za průkopnickou laboratoř rodící-

---

8 HARVEY, David: *The Condition of Postmodernity*. Cambridge (Massachusetts), Blackwell 1997, s. 9. Harvey převzal tento citát od vydavatelů časopisu *Precis 6: The Journal of The Columbia University Graduate School of Architecture* (1987), s. 7–24.

9 Viz NAIMARK, Norman M.: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2001, s. 8 n. (české vydání: *Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006); THER, Philipp: A Century of Forced Migration: The Origins and Consequences of 'Ethnic Cleansing'. In: THER, Philipp – SILJAK, Ana (ed.): *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2001, s. 44–47.

10 Role státu v etnických čistkách není vždy jednoznačná a mění se případ od případu. V českých podmínkách prosazovali jak státní, tak i nestátní aktéři očištění země od sudetských Němců, přičemž na obou úrovních se vycházelo z ideologie etnicky čistého národního státu.

11 SCOTT, James C.: *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, Yale University Press 1998. Ke komunistickému utopismu viz KOTKIN, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley, University of California Press 1995.

ho se socialistického řádu. Konfiskacemi, vyhnáním a znovuosidlováním byla zahájena sociální transformace, dále ještě uspišená komunistickým převratem v únoru 1948. Stalinistické protežování těžkého průmyslu, jež následovalo v padesátých letech, ještě více přispělo k tomuto experimentu, když ti, co jej plánovali, projevíli ochotu obětovat zdraví občanů a životní prostředí ve jménu střežhlavého rozvoje průmyslu. Můj esej se vydává po stopách poválečné materialistické identity, počínaje čtyřicátými lety přes reformy let šedesátých až po naprostý kolaps životního prostředí v osmdesátých letech, kdy severní Čechy, stejně jako samotný komunistický režim, dospěly ke svému kritickému bodu.

Vyhnání a nové osidlování

V Československu skončila druhá světová válka vlnou spontánní, nezřídka velmi kruté odplaty. Během takzvaného divokého odsunu v létě 1945 vyhnali čeští vojáci, partyzáni a civilisté přes sedm set tisíc etnických Němců z jejich domovů. Češi nutili Němce nosit na rukávech identifikační pásky se zřejmým záměrem evokovat zacházení nacistů s Židy během války, naháněli je do koncentračních a pracovních táborů, zatímco několik set tisíc dalších bylo hnáno přes hranice do okupovaného Německa a Rakouska. Až třicet tisíc Němců zemřelo následkem masakrů, nucených pochodů a v táborech zamořených nemocemi.¹² V tomto období brutalizace proudili do pohraničí čeští kolonisté v touze po získání německých domů, zemědělských statků a živností.¹³ Přední noviny a vládní představitelé vyzývali Čechy ke stěhování do pohraničí, aby tam vzali do svých rukou správu nad konfiskovaným německým majetkem.¹⁴ Po válce se během několika měsíců díky příslibu snadného finančního zisku, levného bydlení a nového života přestěhovaly do regionu statisíce nových obyvatel, převážně Čechů.¹⁵

Když osídlenci dorazili v roce 1945 do nových míst, zjistili, že Němci mají ještě stále nejlepší bydlení a zastávají vedoucí místa v již konfiskovaných podnicích. Zatímco část nově příchozích Čechů dokázala se zbylými Němci koexistovat ve

12 O krutostech odsunu a počtech mrtvých pojednává publikace Společné německo-české komise historiků *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1996.

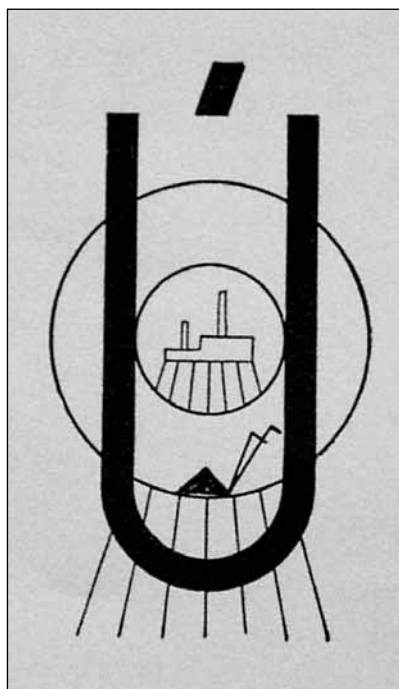
13 K vyčerpávajícímu přehledu problémů a literatury týkající se českého osidlování viz ARBURG, Adrian von: *Osídlování: Die Besiedlung der Grenzgebiete der Böhmschen Länder 1945–1950*. (Diplomová práce.) Wien, Universität Wien 2001.

14 Viz např.: Osídlovací akce v našem pohraničí v proudu. In: *Lidová demokracie*, (27.5.1945), s. 1; Odsun Němců z pohraničí. In: *Rudé právo*, (12.6.1945), s. 2. Zemský národní výbor v Praze uveřejnil v červnu 1945 často zmiňovanou oficiální výzvu k osadníkům – viz Jde o rychlé osídlení našeho pohraničí. In: *Lidová demokracie*, (24.6.1945), s. 2.

15 K půlmilionu Čechů, kteří na konci války trvale obývali pohraničí, se do února 1946 přistěhovalo dalších 1,2 milionu občanů (viz *Dobudujeme naše pohraničí: Osnova a materiál pro veřejné schůze a besedy v pohraničí*. Praha, Kulturní a propagační oddělení ÚV KSČ 1948, s. 13).

víceméně trpělivém očekávání jejich případného odsunu, jiní usilovali o jejich okamžité vyhnání. Není náhodou, že k nejkruťjším a nejvražednějším vzplanutím protiněmeckých vášní došlo v létě 1945 ve městech s nedostatkem bytů, tedy v Ústí nad Labem a v Brně.¹⁶ Ve snaze řešit rostoucí poptávku po střeše nad hlavou místní úředníci často Němce přestěhovali nebo vyháněli.¹⁷ V jiných případech požadovali čeští správci konfiskovaných podniků odsun bývalých německých majitelů, neboť hrozilo, že by jejich morální – často zákonné – nároky mohly podkopat správu nad podniky.¹⁸ Novoosídlenci přicházeli do pohraničí většinou ze zjištěných důvodů, mnozí byli hnáni vidinou materiálního obohacení a zapojili se vesměs do horečky divokého vyhánění z roku 1945.

V řadě dekretů vztahujících se na německý majetek a přesídlování, které podepsal prezident Edvard Beneš, byl uzákoněn mechanismus, s jehož pomocí se měl zvládnout příliv novoosídlenců. Dekret prezidenta republiky č. 27/1945 Sb.

Logo Osídlovacího úřadu (převzato z publikace *Dokončíme velké osídlovací dílo*. Praha, Svoboda 1946)

-
- 16 Viz GLASSHEIM, Eagle: National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans in 1945. In: *Central European History*, roč. 33, č. 4 (2000), s. 463–486. K nedostatku bytů viz RADVANOVSÝ, Zdeněk: The Social and Economic Consequences of Resettling Czechs into Northwestern Bohemia, 1945–1947. In: THER, P – SILJAK, A. (ed.): *Redrawing Nations*, s. 241–260.
- 17 Viz např. *Archiv města Ústí nad Labem* (dále AM Ústí n/L.), fond (f.) Okresní národní výbor (ONV) Ústí nad Labem, karton (k.) 407, přepis Okresní spávní komise (OSK) Ústí nad Labem adresovaný Městskému národnímu výboru (MNV) Ústí nad Labem z 1.9.1945; viz také HRABOVEC, Emilia: Neue Aspekte zur ersten Phase der Vertreibung der Deutschen aus Mähren 1945. In: PLASCHKA, Richard – HASSELSTEINER, Horst – SUPPAN, Arnold – DRABEK, Anna (ed.): *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938–1948*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften 1997, s. 130–132.
- 18 Viz např. *Státní okresní archiv Děčín* (dále SOKA Děčín), f. ONV Rumburk, k. 371, dopis správce továrny na punčochy Filip Michel a synové v Rumburku adresovaný OSK v Rumburku z 9.4.1946. Okresní spávní komise vydala vyhlášku o vyhnání Němců s platností od následujícího dne.

o jednotném řízení vnitřního osídlení ze 17. července 1945 připravil půdu pro vytvoření Osidlovacího úřadu, který spadal do kompetence ministerstva vnitra ovládaného komunisty.¹⁹ Během roku 1945 zahájil Osidlovací úřad svou činnost v pohraničí, ačkoli zpočátku mohl usměrňovat odliv německých vyhnanců a příliv českých osídlenců jen velmi nesystematicky. Daleko větší kontrolu nad přesídlováním získal tento úřad v roce 1946, kdy většina ze zbylých více než dvou milionů Němců opustila v organizovaných transpotech svou vlast a do regionu přesídlil další milion Čechů, kteří se nastěhovali do jejich příbytků a převzali německé podniky.²⁰

Kromě gigantického úkolu koordinace pracovních sil a zajištění bytového fondu současně s probíhající migrací jak z regionu, tak opačným směrem, snažil se Osidlovací úřad konsolidovat rovněž život občanů v pohraničí, kde vládla atmosféra, kterou mnozí přirovnávali k divokému západu. Během roku 1945 podnikaly tisíce Čechů výpravy do pohraničí ve snaze zmocnit se nějaké kořisti po Němcích a tito „zlatokopové“ tvořili nestálý migrační proud. Někteří se tu dočasně usadili v opuštěných (nebo násilím zabraných) německých domech a bytech, jiní však kočovali z místa na místo a kradli majetek vysídlenců nebo zbylých Němců, kteří se stali kvůli lhostejnosti státní moci zcela bezbrannými. Když se nasýtí rabování, vrátili se téměř všichni tito „zlatokopové“ zpátky do českého vnitrozemí. Navzdory tomuto přílivu dobrodruhů převážná většina přistěhovalců sem v roce 1945 přijela s myšlenkou usadit se, motivována vlastenectvím, socialistickým přesvědčením, a především ekonomickým oportunismem, aby zde v pohraničí pomohla vybudovat novou společnost. Ovšem dokonce i tito osadníci, kteří neměli zločinné úmysly, se často chtěli již v roce 1945 stěhovat, aby si našli lepší práci, bydlení, případně aby se dostali ke konfiskovaným podnikům, tak jak se postupně uvolňovaly. V klíčových průmyslových odvětvích, jakými bylo hornictví a sklářství, panoval všeobecný nedostatek pracovních sil. Tyto obory netrpěly pouze v důsledku ztráty zkušených německých pracovníků, problémy působilo rovněž rychlé střídání nově příchozích českých dělníků.²¹

Kromě chronického stěhování nových osadníků se pohraniční obce potýkaly s řadou kulturních bariér bránících konsolidaci. Nejnepokojivější byla skutečnost, že německé obyvatelstvo, jehož počty se v letech 1945 a 1946 pomalu snižovaly, žilo bok po boku s přicházejícími Čechy. V mnoha městech a vesnicích nutil nedostatek bytů české osadníky k tomu, aby sdíleli společnou střechu s německými rodinami.

---

19 RADVANOVSKEJ, Z.: *The Social and Economic Consequences...*, s. 243.

20 Před koncem roku 1947 žilo v českém pohraničí na 2,5 milionu Čechů. Kolem půl milionu z nich tvořili Češi, kteří zde přečkali válku, a zhruba 300 tisíc patřilo k navrátilcům, tedy Čechům, kteří opustili Sudety po nacistické okupaci v roce 1938, ale po skončení války se vrátili. Odhady jsou převzaty z brožury *Dobudujeme naše pohraničí*, s. 13; KASTNER, Quido: *Osídlování českého pohraničí od května 1945*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1996, s. 14.

21 RADVANOVSKEJ, Z.: *The Social and Economic Consequences...*, s. 248.

Dalším faktorem, který komplikoval vizi plánovačů o sjednoceném a homogenním pohraničí, byla existence devadesáti tisíc smíšených česko-německých manželství v zemi, s největší koncentrací právě v bývalých Sudetech.²² Navzdory sociálním a právním zákazům se zdejší úřadům nedařilo bránit určitému sblížení Čechů s Němci, jejich soužití se však celkově nutně vyznačovalo napětím a nejistotou.²³

Existovala rovněž města, v nichž zůstala významná německá menšina nejen před dokončením organizovaného vyhánění v roce 1946, ale dokonce ještě v padesátých letech a později. Někteří z těchto Němců byli považováni za nepostradatelné odborníky a byli tudíž vyhnáni ušetřeni, jiným se vyhnulo díky jejich antifašistickému postoji, další měli české manžely a manželky. V krušnohorské obci Mikulov poblíž Teplic, kde byla situace dobře zdokumentována, tvořili Němci v roce 1950 takřka polovinu obyvatel. Sociologická studie z osmdesátých let zjistila, že místní Češi zde po válce nezačali žít společenským životem v českém duchu, jelikož tu německé tradice (včetně každoročních „zelných slavností“) převládaly ještě v padesátých letech.²⁴ Kromě toho byla řada měst a vesnic zčásti osídlena dalšími etnickými skupinami nebo českými imigranty z ciziny. Z území dnešní Ukrajiny se do pohraničí přestěhovalo na devětatisíc tisíc volyňských Čechů. V roce 1946 bylo donuceno přesídlit do českého pohraničí přibližně dvačtyřicet tisíc Maďarů, z nichž se většina, až na šestnáct tisíc, vrátila do roku 1950 zpátky na Slovensko. Až sto tisíc novoosídlenců tvořili etničtí Slováci a kolem šestnácti tisíc slovenští Romové.²⁵ Tato etnická různorodost, jež byla neustále v pohybu, tvořila překážku pro konsolidaci regionu, především v období jeho nejintenzivnějšího osidlování od května 1945 do konce roku 1946.

Proti sjednocení v kulturním smyslu působily v prvních poválečných letech vážné překážky dokonce i mezi samotnými Čechy. Z jejich hlediska existoval velký rozdíl mezi tím, byl-li někdo Čech nebo český hraničář. Jak regionální, tak ústřední tisk varoval před konflikty mezi staro- a novousedlíky, neboli mezi Čechy, kteří

---

22 FROMMER, Benjamin: Expulsion or Integration: Unmixing Interethnic Marriage in Postwar Czechoslovakia. In: *East European Politics and Societies*, roč. 14, č. 2 (2000), s. 382. Když připočteme odhadovaných 150 tisíc dětí pocházejících z těchto manželství, byl celkový počet 330 tisíc osob v poměru k celkovému počtu obyvatel Československa dosti významný, o pohraničí nemluvě.

23 Existovala některá místa, kde spolu Češi a Němci již delší dobu historicky koexistovali a jejich soužití v letech 1945 a 1946 bylo logicky dobré (viz KADEŘÁBKOVÁ, J. – PARGAČ, J.: Problematika současných pohraničních vesnic v severovýchodních Čechách. In: *Etnické procesy v pohraničí Českých zemí po r. 1945*. Sobotín, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV 1985, s. 209–225). O vzájemných vztazích mezi Čechy a Němci v tomto období bylo dosud napsáno velmi málo.

24 GRULICH, Tomáš: Etnografický výzkum novoosídlenecké problematiky v horské části Krušných hor. In: *Český lid*, roč. 68, č. 4 (1981), s. 204–213.

25 Viz KASTNER, Q.: *Osídlování českého pohraničí od května 1945*, s. 15; ARBURG, A. von: *Osídlování*, s. 138–146.

žili v pohraničí před rokem 1945, a těmi, kteří se přistěhovali později.²⁶ Od osmdesátých let 19. století bojovaly české národní spolky v převážně německých oblastech Čech o možnost zakládat české školy a rovněž o vlastnická práva. Národní jednota severočeská, původně organizace bránící zájmy menšiny, se po nacisty vynuceném období nečinnosti v roce 1945 znovu vynořila a domáhala se vedoucí role v utvářející se české správě pohraničí. Díky tomu v mnoha městech právě starousedlíci vytvořili a ovládli poválečné správní orgány. Ve městech, kde české obyvatelstvo tvořilo výraznou většinu, místní Češi ihned zvolili národní výbory. Kde bylo Čechů málo, jmenovalo ministerstvo vnitra úředníky odjinud do orgánů nazývaných správní komise, z nichž se vytvářely národní výbory ihned, jakmile byl počet osadníků považován za dostatečný pro konání demokratických voleb. Zpočátku hrály tyto místní orgány podstatnou roli při rozhodování o osudu německého majetku, čímž došlo k institucionalizaci boje mezi staro- a novousedlíky o kontrolu nad místní správou a rozdělováním kořisti získané vyhnáním Němců. S odkazem na nežádoucí napětí mezi staro- a novousedlíky pak Zemský národní výbor v Praze zamítl žádosti starousedlíků o založení vlastních zájmových skupin.²⁷ Členové národních spolků si v letech 1946 a 1947 trpce stěžovali na to, že jsou komunistickými správci odstrkovaní.²⁸

Kromě rozdělení na staro- a novousedlíky v pohraničí panovalo rovněž značné napětí mezi účastníky první vlny novousedlíků, z nichž se stali „národní správci“ nejlepších domů a bytů i podniků již v létě 1945, a pozdějšími příchozími, kteří se museli spokojit už jen s tím, co zbylo. Ti pak často obviňovali národní správce z nekompetence a korupce, zatímco správci velmi snažně usilovali o legalizaci svých vlastnických práv.²⁹ Noví čeští osadníci navíc pocházeli z velmi různorodého regionálního i sociálního prostředí a zjistili, že se liší ve svých názorech téměř na všechno, počínaje mírou zbožnosti přes data a způsoby slavení obecních svátků až po stupeň kvalifikace a pracovní návyky.³⁰ Přestože rozdílů tohoto druhu nemusejí nutně vyvolávat konflikty, připravily místní občany v prvních poválečných

26 Viz např. INNEMANN, V.: Pro jednotu všech Čechů v pohraničí. In: *Sever*, (5.2.1946), s. 1. Četné odkazy na národní jednotu lze nalézt v *Osídlování*, oficiálním časopise Osídlovacího úřadu. Christiane Brennerová analyzuje staronové rozdělení ve svém článku: Viděl jsem pohraničí... Das Grenzland in der tschechischen Publizistik und Literatur nach 1945. In: LUFT, Robert (ed.): *Regionen und Regionalismus in den böhmischen Ländern in Geschichte und Gegenwart*. München, Collegium Carolinum, v tisku.

27 *SOKA Děčín*, f. ONV Děčín, k. 173, Zemský národní výbor Praha odmítl Karlu Fridrichovi žádost na založení spolku Sdružení hraničářů starousedlíků v Podmoklech a okolí, 25.9.1946.

28 Viz různé články v časopise *Náš hraničář: Ústřední orgán Národní jednoty severočeské z tehdejší doby*.

29 Viz ARBURG, A. von: *Osídlování*, s. 80–83, 91–96.

30 Ke slavnostem viz Posvícení v pohraničí. In: *Osídlování*, roč. 3, č. 12 (25.10.1948), s. 328. K řemeslným a pracovním dovednostem viz RADVANOVSÝ, Z.: *The Social and Economic Consequences...*, s. 248.

letech o přírodní surový materiál nutný k vybudování regionální identity a solidarity.

Nicméně osídlenci měli přece jen něco společného – to, čemu říkám „osidlovací pravidla“, tedy nepsané zákony regulující kolonizaci, přidělování majetku a řízení pohraničních obcí. Tato pravidla spolu s novými úřady působila jako rozhodující činitel, jenž určoval rámce chování a identity. Rozhodující bylo, že čeští představitelé při stanovení „osidlovacích pravidel“ měli především zájem na zachování hospodářské výroby v pohraničí, takže se kladl důraz na rychlé osídlení, soukromé vlastnictví malých živností a bydlení a na zestátnění větších průmyslových podniků. Jestliže tedy osadníci neměli na začátku mnoho společných orientačních bodů, „osidlovací pravidla“ je všechny stmelila ve společenství ovládané ekonomickými a hmotnými zájmy.

Nicméně v roce 1945 byl v pohraničí pocit sounáležitosti mezi nesourodou populací stále velmi slabý. Ačkoli většina osídlenců nejspíš nesla ve svém vědomí čas od času obnovovanou kolektivní paměť, jež formuje českou národní sebeidentifikaci v širším smyslu, nově příchozím chybělo historické pouto k zemi, ke krajovým zvyklostem a architektuře, stejně jako k sobě navzájem. Kromě toho, že si muži a ženy osidlující pohraničí s sebou přinesli rozdílnou lokální i regionální kulturu, ocitli se tu obklopeni vzpomínkami na německé starousedlíky. Němci, soustředění v prstenci táhnoucím se od průmyslového pohraničí severních Čech a Moravy přes lázeňská města na západě země až po zemědělské statky se zaostalým hospodářstvím na jihu státu, se mohli pochlubit jednak hluboce zakořeněnou místní kulturou a zároveň silnou, i když relativně mladou, „sudetoněmeckou“ kolektivní identitou. Němci po sobě zanechali stopy této identity všude napříč městskou i venkovskou krajinou československého pohraničí. Hřbitovy, sklárny, roubené domy a rozlehlé kolonády Karlových Varů a Mariánských Lázní tu stály jako emblémy německé kultury. Němci, kteří byli často vyhnáni z hodiny na hodinu, po sobě na místě zanechávali domy, knihy, předměty každodenního života. Češi po svém příchodu okamžitě vyměnili německé vývěsní štíty za české, ovšem rozmanité známky místní identity nešlo vymazat tak rychle.

Budování regionální identity

Státní úředníci mající na starost přesídlování dělali podobně jako osídlenci, co bylo v jejich silách, aby si přivlastnili nebo vyhladili německé kulturní dědictví pohraničí a nahradili je českými, respektive slovanskými verzemi dějin.³¹ Na nejvyšší úrovni prezident Beneš a komunističtí pohlaváři prohlašovali, že Češi odčiňují následky bitvy na Bílé hoře, která měla na svědomí germanizaci zemí historicky patřících

---

31 K vytváření českých verzí dějin v poválečném Československu viz WINGFIELD, Nancy M.: The Politics of Memory: Constructing National Identity in the Czech Lands, 1945 to 1948. In: *East European Politics and Societies*, roč. 14, č. 2 (2000), s. 246–267.

Čechům.³² Podle české verze dějinných událostí, převažující po květnovém osvobození, dosadili Habsburkové po roce 1620 namísto poražené české šlechty příslušníky německé aristokracie, čímž připravovali půdu pro „odnárodnění“ českých zemí, především v prostoru později nazývaném Sudety. Citujme z typického projevu Edvarda Beneše, který přednesl v Táboře v červnu 1945: „...musíme republiku odgermanizovat... Půjde o odgermanizování jmen, krajů, měst, zvyků – půjde o všechno, co se vůbec odgermanizovat dá.“³³

Prosazování české verze dějin v pohraničí se tak stalo důležitým cílem Osidlovacího úřadu. Časopis vydávaný tímto úřadem oplývá články, které líčí historicky slovanské osídlení na území Sudet, připomínají památky a zříceniny zbylé po českých vládcích, představují slavné Čechy, kteří se narodili a vyrostli v tomto regionu. Jeden takový článek věnovaný starobylému německému pohraničnímu městu Tetschen (Děčínu) vyjadřuje radost nad tím, že se „půvabný kraj – prastaré sídliště slovanského kmene Děčanů – [navrátil] do českých rukou“.³⁴ Tato kampaň zaměřená na šíření české verze dějin pro pohraničí vyvrcholila v roce 1947 bombastickou výstavou uspořádanou v centru Prahy pod názvem „České pohraničí“. Záměrem organizátorů, jak uváděli, bylo „ukázati, jak naše pohraničí bylo od příchodu našich předků do zemí kotliny sudetské vždy české“. Přes „velký a soustavný nápor německého živlu do této kotliny bylo velké germanizační úsilí pouze krátkodeché a nemělo nikdy trvalého a pevně zakotveného rázu“. Článek informující o pořádání výstavy triumfálně končí slovy: „Vítězství Spojenců ve druhé světové válce umožnilo tento nepřirozený nátěr úplně sejmouti a dáti opět prohlédnouti a obnoviti starý původní a trvale český ráz našeho pohraničí.“³⁵ Literární historik Albert Pražák v té době napsal: „V pohraničí obnovíme každou českou stopu a vzpomínku, aby se tu cítil náš člověk i historicky doma.“³⁶

Pražská výstava z roku 1947 byla pouze součástí širšího úsilí o vybudování nové regionální identity v pohraničí. Zdejší kraje nebyly zahrnuty do uceleného výkladu českých dějin pouze proto, aby se tak potlačily vzpomínky na staleté německé osídlení; Osidlovací úřad mimo jiné optimisticky hlásal: „Vytváří se nový regionální patriotismus, lidé se cítí v osidlovaném území doma.“³⁷ Regionální solidarita byla důležitá z několika důvodů. Zaprvé, rozšířený pocit sounáležitosti měl napomoci ke konsolidaci poměrů na chaotickém trhu práce a bydlení v pohraničí, a tudíž stabilizovat hospodářství regionu. Jak doufali státní úředníci, lidé, kteří „se cítí doma“, budou usilovněji pracovat a nebudou se stěhovat

32 Viz GLASSHEIM, E.: National Mythologies and Ethnic Cleansing.

33 Republiku musíme odgermanisovat. In: *Lidová demokracie*, (17.6.1945), s. 1 n.

34 ZÁMEČNÍK, Karel: Děčín-Podmokly. In: *Osídlování*, roč. 2, č. 4–5 (10.7.1947), s. 104.

35 Výstava „České pohraničí“ v Praze. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 10–11 (10.10.1947), s. 210.

36 Pražákův výrok je citován in: TECHNIK, Svatopluk: *Výstava Budujeme osvobozené kraje v Liberci roku 1946*. Liberec, Zprávy České besedy 2001, s. 50.

37 Ze zahájení výstavy „České pohraničí“. In: *Osídlování*, roč. 2, č. 12 (25.10.1947), s. 253.

jinam. Zadruhé, tito úředníci chtěli předejít zahraničním pokusům odvrátit vyhánění Němců tím, že předvedou úspěšné osídlování pohraničí českým obyvatelstvem. Slovy jednoho z tehdejších účastníků: „Naši zahraniční hosté i domácí turisté musí získati v severočeském pohraničí nejlepší dojem a přesvědčení, že tato část našeho pohraničí je ve spolehlivých rukou.“³⁸ Zatřetí, komunističtí plánovači věděli, že se v pohraničí bude nevyhnutelně utvářet nová identita; rychlým jednáním a rozsáhlou organizací se snažili její obsah usměrňovat.

Komunisty ovládaný přesídlovací aparát se všeobecně shodoval s osídlení v tom, že se nový řád musí naprosto lišit od sudetoněmeckého chápání identity, tak jak existovala před rokem 1945. Převažující sudetoněmecké verze dějin o jejich vlasti z meziválečného období byly romantické, poněkud antimodernistické a do jisté míry splyvaly s nacistickou rétorikou třicátých let o krvi a půdě. Bez ohledu na vyspělou průmyslovou ekonomiku severních Čech sudetoněmecký nacist Hans Krebs v roce 1937 hlásal, že identita regionu vychází z lidové architektury, venkovských zvyků a krajiny. Větší města jako Aussig (Ústí nad Labem) a Brüx (Most) byla atypická, jelikož tam dělníci žili „v hlubokém nepřátelství a antagonismu vůči okolnímu světu“, odříznuti od půdy, a tudíž i od svého domova (*Heimat*). Nicméně v mnoha jiných průmyslových městech dělníci vlastnili domy a zahrady, které zaručovaly „hlubokou lásku k domovu“, kořenící v půdě.³⁹

Emotivní výzvy k budování vysídleného pohraničí byly evergreenem poválečných let (foto plakátu ze „Zprávy o činnosti Osídlovacího úřadu“, Národní archiv, Praha)

38 TUČEK, Karel: Přírodní bohatství severočeského pohraničí a jeho využití. In: *Masarykova akademie práce pohraničí: Cyklus přednášek*. Praha, Masarykova akademie práce 1947, s. 22.

39 Viz KREBS, Hans – LEHMANN, Emil: *Sudeten-deutsche Landeskunde*. Kiel, Arndt 1992, s. 126 a 133. (Průvodce poprvé vyšel roku 1937.) Krebs byl po záboru Sudet jmenován vládním prezidentem v Ústí n/L., v roce 1947 byl jako válečný zločinec českými úřady odsouzen k trestu smrti a popraven.

Ačkoli „pováleční“ Češi přijali krásné severočeské kopce a údolí řek s otevřenou náručí, razili zde striktně antiromantickou regionální identitu, v níž se důraz kladl na města, práci a průmysl. Životadárný duch tohoto nového řádu měl spočívat v dělnících a strojích, nikoli v půdě a horách. Nejnovější bádání o tomto tématu upozorňují na spornou povahu národní identity, na tendence různých zájmových skupin prosazovat své vlastní specifické cíle ve jménu národa.⁴⁰ Podobně i díla věnovaná českému nacionalismu poukazují na to, jak se agráři, socialisté, konzervativci, klerikalisté, fašisté a jiní pokoušeli v meziválečném období ovlivnit jak oficiální, tak i běžné chápání české národnosti.⁴¹ Ve dvacátých a třicátých letech měla mimořádný vliv jistá agrární vize s příděchem romantiky, která umístila podstatu české národní identity na plodnou mytickou půdu českého venkova. Protichůdný modernistický názor ovšem poukazoval na ranou industrializaci a urbanizaci Čech a na silné české pokrokové a socialistické tradice. Ve světle české zkušenosti z okupace a války se zdejší agrárnictví značně zdiskreditovalo, takže se Češi po osvobození přiklonili z velké části k socialismu a s ním spojené verzi nacionální ideologie.⁴² V ostrém protikladu k předválečnému sudetoněmeckému (i českému) romantickému nacionalismu se jako mimořádně účinná ideologie v severočeském pohraničí projevil socialistický produktivismus.

V roce 1946 se v průmyslovém centru kraje a bývalém „hlavním městě“ Sudet Liberci (dřívějším Reichenbergu) konala výstava věnovaná znovuosídlení regionu, kde se velká pozornost soustředila na produktivitu a moderní průmysl. Liberecká výstava nekladla pouze důraz na obnovení české nadvlády v pohraničí, nýbrž i na úkol vybudovat a obnovit zdejší průmyslové zdroje obživy. Název výstavy „Budujeme osvobozené kraje“ zdůrazňoval jednak porážku a vyhnání Němců, vedle toho však i nahrazení německé pracovní síly a průmyslového managementu českými lidmi. Cílem výstavy, láskyplně nazývané a známé pod zkratkou BOK, která byla koncipována a pořádána čerstvě počestěnou libereckou obchodní komorou, bylo vyzdvihnout a posílit regionální identitu demonstrací českosti a hospodářské produktivity. Předseda hospodářské komory František Zejdl v tom smyslu prohlásil, že BOK, která je jak ilustrací, tak inspirací pro české pracující, se stane „pevným pomníkem české vůle v místě i celém pohraničí, novou základnou pro čínorodou

40 Příklad pojednání na téma *contested nation* (sporný národ) viz ELEY, Geoff – SUNY, Ronald G.: *Becoming National: A Reader*. New York, Oxford University Press 1996.

41 Viz např. PACES, Cynthia: „The Czech Nation Must Be Catholic!“ An Alternative Version of Czech Nationalism During the First Republic. In: *Nationalities Papers*, roč. 27, č. 3 (1999), s. 407–428; WINGFIELD, Nancy M.: *Conflicting Constructions of Memory: Attacks on Statues of Joseph II in the Bohemian Lands after the Great War*. In: *Austrian History Yearbook*, roč. 28. Oxford – New York, Center for Austrian Studies – Berghahn Books 1997, s. 147–171; GLASSHEIM, Eagle: *Noble Nationalists: The Transformation of the Bohemian Aristocracy*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2005.

42 ABRAMS, Bradley: *The Struggle for the Soul of the Czech Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. New York, Rowman & Littlefield 2004.

práci v duchu nového regionalismu, který chce vytvářet nové hodnoty krajové i národní“.⁴³

Snahou této výstavy, která zabrala čtyři pavilony rekonstruovaného (dříve německého) libereckého výstaviště, bylo předvést české úspěchy při převzetí otěží německého průmyslu a správy. Zatímco „materiální podklad života – továrny, domy, louky i lesy, přírodní bohatství – zůstal stejný, „hlavní činitel kulturního i sociálního života“ se změnil. Spolu s vyhoštěnými Němci odešel i „německý duch“, tedy „jejich kultura, jejich společenské a sociální řády i zřízení, jejich způsoby i metody hospodaření a práce“. Češi se nyní snažili vtisknout do hospodářské infrastruktury zděděné po Němcích svou vlastní pracovní a industriální kulturu. „Život a veškeré snažení v pohraničí,“ prohlášoval jeden z průvodců výstavou, „je zaměřeno především na hospodářskou stránku.“⁴⁴ Výstava BOK, kterou navštívily statisíce Čechů, ilustrovala a zároveň propagovala ve znovuosídlovaném pohraničí rodící se identitu orientovanou na výrobu.⁴⁵ Jak uzavíral katalog výstavy: „Vystavujeme práci: V první řadě práci.“⁴⁶

Liberecká výstava vyzdvihovala specifický druh průmyslové modernity, kladoucí v technologickém ohledu důraz na vysoce náročný výrobní proces a na státní a regionální plánování. Samotné exponáty byly okázale moderní a inovačně využívaly nejmodernějších zvukových a světelných efektů.⁴⁷ Výstavní stánky podniků a státních orgánů zdůrazňovaly heslo „Specializace ... mostem k racionalizaci a snížení výrobních nákladů“. Další ústřední pojem „soustředěný průmysl“ fungoval jako symbol „nejmodernějších výrobních zařízení a dokonalejšího využití surovin“.⁴⁸ Ve stejném duchu BOK představil několik vý-

Obálka katalogu výstavy „Budujeme osvobozené kraje“

43 ZEJDL, František: Význam výstavy BOK. In: *Katalog výstavy Budujeme osvobozené kraje: Liberec srpen–září 1946*. Liberec, Obchodní a živnostenská komora 1946, s. 38.

44 BUREŠ, Miloslav: Smysl kulturní práce v novém pohraničí. In: *Tamtéž*, s. 53.

45 Jeden z organizátorů odhadl v nedávném rozhovoru počet návštěvníků na půl milionu (rozhovor se Svatoplukem Technikem, Liberec, 8.4.2003).

46 WEILAND, Emil: Liberecká výstava „Budujeme osvobozené kraje“. In: *Tamtéž*, s. 46.

47 TECHNIK, S.: *Výstava Budujeme osvobozené kraje v Liberci roku 1946*, s. 35.

48 *Státní okresní archiv Liberec*, f. Obchodní a živnostenská komora v Liberci (OŽK), k. 1290, *Budujeme osvobozené kraje: Náměty pro výstavu Budujeme osvobozené kraje*, odbor průmyslu a živností, 28.5.1946.

stavních ploch věnovaných plánování a plánovačům, včetně takzvané Síně plánování v hlavním pavilonu a několika plánovacích úřadů a organizací v pavilonech nesoucích názvy „Budujeme u nás“ a „Stát nás vede“.⁴⁹

Výstava, organizovaná zdola místními podniky a odbornou elitou města Liberce, ukázala, o jakou lidovou základnu se může opřít úsilí Osidlovacího úřadu vtisknout pohraničnímu regionalismu socialistický, moderní a na výrobu orientovaný obsah. Oficiální kampaň vycházela částečně z předválečného industriálního profilu severních Čech, zdůrazňující tvrdou práci a tradice českých odborářských aktivit ve městech jako Most nebo Liberec, kde tvořily české menšiny součást pracovní síly v průmyslu od konce 19. století.⁵⁰ Avšak narozdíl od údajně vykořisťovatelského a chaotického kapitalismu sudetských Němců nový průmyslový řád měl být organizovaným socialistickým řádem, který bude nadevše ostatní stavět práci a plánování. Propaganda si vážila oddaného úsilí lidí v pohraničí, kteří pracovali v továrnách, uhelných dolech a zemědělských statcích. Zároveň zdůrazňovala práci v širším slova smyslu, věnovanou osidlování a obnově pohraničí. Projevy a články neustále přinášely zprávy věnované „velkému osidlovacímu dílu“, které inspiruje k práci a profesionalitě, vyvolává obrazy továren a továrních hal. Když komunistický přednosta Osidlovacího úřadu Miroslav Kreysa zahajoval libereckou výstavu „Budujeme osvobozené kraje“, vzletně prohlásil, že „nejlepší expozicí našeho budovatelského úsilí je celé české pohraničí samo“.⁵¹

Kreysa pečlivě zvolil přirovnání pohraničí k expozici, aby tak vystihl snahu komunistů vytvořit z pohraničí jak model budování socialismu, tak i jeho laboratoř. V prvním čísle časopisu vydávaného Osidlovacím úřadem pro veřejnost psal o pokračující „tvůrčí práci“ v pohraničí, kde mají Češi příležitost budovat na svých hranicích společnost „bližší ideálům sociální spravedlnosti v duchu lidové demokracie, než tomu bude ve vnitrozemí“.⁵² Vyhnání Němců znamenalo rovněž vymýcení pevně usazené buržoazie. Kapitalisté sice už byli pryč, ale jejich kapitál zůstal, čímž se naskytla bezprecedentní příležitost zavádět rozvinutý socialismus bez použití „třídního boje“. Ve svém projevu před Ústavodárným národním shromážděním přednosta Osidlovacího úřadu označil zdejší utopický potenciál za nesmírně důležitý pro rozvoj českého socialismu: „Pohraničí získá tak předpoklady stát se vzorným územím pro ostatní oblasti státu a ukazovatelem cesty, po níž půjde pracující lid k lepšímu zítřku.“⁵³

K prvním krokům Osidlovacího úřadu patřilo zpřístupnění velkých lázeňských měst Mariánské Lázně (*Marienbad*), Teplice (*Teplitz*) a Karlovy Vary (*Karlsbad*)

49 TECHNIK, S.: *Výstava Budujeme osvobozené kraje v Liberci roku 1946*, s. 18 n.

50 Viz také BRENNER, Ch.: *Das Grenzland in der tschechischen Publizistik und Literatur nach 1945*.

51 KREYSA, M.: Celé české pohraničí je nejlepší výstavou našeho budovatelského úsilí. In: *Osidlování*, roč. 1, č. 5–6 (10.8.1946), s. 99.

52 TÝŽ: Osidlovací politika lidově demokratického státu. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (17.5.1946), s. 1.

53 Citováno podle: STEINER, Bedřich: Pohraničí ve dvouletém plánu Gottwaldovy vlády. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 5–6 (10.8.1946), s. 98.

Mohutná náborová kampaň měla uhasit hlad po pracovních silách v pohraničí (foto plakátu ze „Zprávy o činnosti Osidlovacího úřadu“, Národní archiv, Praha)

dělníkům.⁵⁴ Lázeňský život se dramaticky změnil, kdysi čilá scéna sociální elity ustoupila populistickému a utilitárnímu zaměření na zdraví pracujících. Kromě takovýchto symbolických kroků komunističtí činitelé dohlíželi na hromadné a centrálně plánované přemísťování vybraných pohraničních firem a průmyslových podniků do vnitrozemí. Tato strategie, uváděná do praxe už na sklonku roku 1945, znamenala „důležitý krok ke stabilizaci a státem kontrolovanému či plánovanému hospodářství“.⁵⁵ Osidlovací úřad a celá komunistická strana se pokoušely kombinací propagandy a sociálního inženýrství vybudovat v pohraničí socialistickou společnost a zároveň vytvořit regionální identitu, kladouce důraz na racionalizaci, práci, průmysl a „nového socialistického člověka“.

Ikonami severočeské poválečné regionální identity se proto stalo uhlí a horníci. Téměř současně s koncem války se obrátila pozornost českých vládních činitelů k rozsáhlým nalezištím uhlí táhnoucím se od Ústí nad Labem po Chomutov, jimž se později začalo říkat „průmyslové jádro kraje“.⁵⁶ Vládě v úsilí o obnovení těžby

54 KREYSA, M.: Osidlovací politika lidově demokratického státu, s. 2. Dále viz četné články věnované lázním Teplice v severočeském deníku *Sever* v roce 1945.

55 RADVANOVSKÝ, Z.: *The Social and Economic Consequences...*, s. 248.

56 SYCHEVIČ, Sáva – TÝC, Antonín: *Ústecký kraj 1945–1955: Katalog výstavy „10 let budování Ústeckého kraje“*. Ústí n/L., Odbor kultury KNV [1957], nestránkováno.

na předválečnou úroveň působil největší starost úbytek pracovních sil v dolech.⁵⁷ Aby tento problém vyřešili, přijímali odpovědní činitelé nejrůznější opatření včetně dočasného odkladu vyhnání německých horníků, uvolnění nových ubytovacích objektů (na úkor přesídlení německých rodin) a veřejné kampaně, která měla přilákat Čechy do hornických měst, jako byl Most a Chomutov.⁵⁸ Propaganda zdůrazňovala životně důležitou roli hornictví pro české hospodářství. Uhlí bylo přirovnáváno ke „krvi valící se do žil výroby“ země, jak psal komunistický deník *Rudé právo* v září 1945.⁵⁹ Transparenty horníků zase hlásaly: „Praha necht' si vzpomene, až bude ji teplo hřát, že z potu našich horníků budujeme nový stát.“⁶⁰ Dokonce organizátoři liberecké výstavy BOK, kteří nevyznávali přímo komunistickou ideologii, se nevyhnuli opěvování uhlí, když jeden stánek vyhradili velkému podzemnímu „bohatství“, které „přináší našemu hospodářskému dění krev i život“.⁶¹

Budování a přivlastnění si regionální identity v severočeském pohraničí podpořilo rozhodujícím způsobem snaha komunistů o ovládnutí veřejného života regionu v letech následujících bezprostředně po druhé světové válce.⁶² A tak se severní Čechy staly skutečně baštou zastánců komunismu jak ještě před likvidací demokracie v únoru 1948, tak i poté. Ve svobodných volbách v květnu 1946 získala komunistická strana padesát až šedesát procent hlasů pouze v severních Čechách, zatímco v českých zemích nasbírala celkem čtyřicet procent.⁶³ Pro výtečné výsledky komunistů v pohraničí existovalo několik důvodů, mezi nimiž lze sotva přecenit jejich kontrolu nad přerozdělováním německého majetku. Právě komunisté se paradoxně stali hlavními zastánci právního nároku přistěhovalců na konfiskované německé domy a živnosti. Komunisté rovněž využili Osídlovacího úřadu v pohraničí k prosazování svých přirozených organizačních výhod, když nabídli dezorientovaným osídlencům solidaritu odborů, politických klubů a zemědělských společenstev. Pomohla jim rovněž skutečnost, že si získali reputaci nejzapřisáhlejších odpůrců všeho německého, a zároveň strany, která měla nejbliže k sovětským garantům po-

57 K nedostatku pracovních sil v hornictví viz RADVANOVSKÝ, Z.: *The Social and Economic Consequences...*, s. 247.

58 Viz např. *AM Ústí n/L.*, f. ONV Ústí nad Labem, k. 407, inv. č. 5, Ustanovení vládního zmocněnce za účelem zvýšení těžby uhlí, 23.8.1945.

59 ŠKOLAUDY, Vlastimil: Hovoří Mostecko. In: *Rudé právo*, (30.9.1945), s. 3.

60 TÝŽ: Odvěký sen českých horníků se splnil. In: *Tamtéž*, (3.7.1945), s. 5.

61 ZEJDL, F.: Liberecká výstava nástupem do dvouletého plánu. In: *Stráž severu*, příloha „Budujeme osvobozené kraje“, (4.8.1946), s. 1.

62 K boji o kontrolu nad severními Čechami viz ZIMMERMANN, Volker: „Die Wahlen müssen schon vorher entschieden werden!“ Das erste Nachkriegsjahr im Bezirk Ústí nad Labem und der Wahlsieg der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei. In: *Bohemia*, roč. 43, č. 1 (2002), s. 1–32.

63 Ve dvou severočeských volebních obvodech, v Ústí nad Labem a Liberci, získali komunisté 56,5 a 48,3 procenta hlasů. (Viz *Rudé právo*, (28.5.1946), s. 1; SLÁMA, Jiří – KAPLAN, Karel (ed.): *Die Parlamentswahlen in der Tschechoslowakei 1935 – 1946 – 1948*. München, R. Oldenbourg Verlag 1986, s. 116–118.)

válečného uspořádání Německa. Lze však předpokládat, že kromě bezpečnostních a geopolitických důvodů voliči podpořili hlavní linii regionální komunistické politiky, především prosazování zracionalizované, moderní, „pracujícím“ nakloněné průmyslové a zemědělské identity.⁶⁴

Do padesátých let tvořil ovšem těžký průmysl stěžejní bod veškeré komunistické identity státu. Úměrně s tím vzrůstalo postavení a privilegia horníků a dalších „hrdinů práce“; v horách a lázních bývalých Sudet například vznikala rekreační střediska pro pracující.⁶⁵ I při všeobecně převládající posedlosti komunistů těžkým průmyslem severní Čechy se svým ohromujícím průmyslovým profilem zaujímaly zcela mimořádné místo. Například v roce 1960 pracovalo čtyřicet osm procent tamních obyvatel v průmyslu, ve srovnání s pětatřiceti procenty v celostátním měřítku.⁶⁶ Regionální tisk vyjadřoval od padesátých do sedmdesátých let (alespoň z oficiálního hlediska) nesmírnou hrdost na severočeský přínos k hospodářskému růstu v Československu a chválil „neustálý růst výroby a budovatelské nadšení pracujících“ zdejšího regionu.⁶⁷ Oslavné fotografické publikace vyzdvihovaly výrobní proces a průmyslový pokrok v oblasti, což měly dokumentovat dramatické snímky

Nečitelný nadpis nad fotografií z Mostecka na počátku 50. let hlásá vůdčí ideu doby: „Předpokladem všestranného rozvoje našeho života je rozvoj těžkého průmyslu, páteře celého našeho budování“ (foto z obrazové publikace Zdeňka Formana, Vojtěcha Jasného a Karla Kachyni Budujeme pohraničí. Praha, Orbis 1950)

64 Sociální složení novoosídlenců hrálo komunistům do karet. Většinou pocházeli ze skromných poměrů (někteří čeští historici je poněkud hanlivě označují jako „sociálně slabé“), a proto byli nakloněni politické straně, která dělala dojem, že bude hájit jejich zájmy.

65 Jak se psalo v jedné roztodivné anglické publikaci ze 70. let, s rekreačními pobyty těchto dělníků se začalo již v roce 1945: „Revoluční odborové hnutí“ [v roce 1945] přeměnilo soukromé hotely a sanatoria (vyvlastněné kolaborantům, velkokapitalistům a fašistickým okupantům) v zdravotnická centra a zorganizovalo dovolené pro první čtyři tisíce pracujících. Následujícího roku již v těchto střediscích trávilo svou dovolenou 46 tisíc pracujících ... roku 1974 kolem 361 tisíce.“ (VIDLÁKOVÁ, Olga (ed.): *Landscape and Man in Socialist Czechoslovakia*. Praha, Orbis 1977, s. 38.)

66 TYL, Otakar – ZAHÁLKA, Jaroslav: *Severočeský kraj dnes a zítra*. Ústí n/L., Severočeské krajské nakladatelství 1961, s. 20.

67 *Tamtéž*, s. 78.

mosteckých dolů, jejich velkorypadel, přírodní krajiny přerušované komíny elektráren, mužů a žen neúnavně pracujících v čistých a zdánlivě výkonných továrnách.⁶⁸

Při probírání propagandy a fetišismu věnovaných těžkému průmyslu v padesátých letech by člověk mohl opomenut předstalinistické kořeny severočeské identity, orientované na výrobu. Jak úředníci mající na starosti přesídlování, tak i samotní osídlenci vytvářeli v letech 1945 až 1948 novou, v každém ohledu materialistickou identitu regionu. Hlavní důvody osídlenců pro příchod do regionu byly materiální, neboť osidlovací proces byl tehdy úzce spjat s vyvlastňováním majetku a vyhnáním tří milionů Němců. Jak ústřední orgány, tak místní správa rovněž pohlížely na osídlování především z materiálního hlediska: jejich prvořadým cílem byla obnova a rychlý růst objemu výroby v regionu, jehož průmysl měl již slavnou tradici. Státem prosazovaná materialistická identita, orientovaná na výrobu, nacházela odezvu u místního obyvatelstva, zvyklého na pravidla přesídlování, kdy byla zdůrazňována a odměňována produktivita. Tím, že správou malých podniků byli pověřeni schopní národní správci a některá z nejlepších obydlí byla přidělena zaměstnancům klíčových průmyslových oborů, posilovali úředníci pověřeni osídlováním tuto novou regionální identitu. A tak se materialistická ideologie, politika a postoje občanů spojily v mocnou sílu, schopnou v nadcházejících desetiletích formovat vývoj pohraničí.

Životní prostředí, přesídlování a komunismus

V lednu 1982 se nad Severočeskou hnědouhelnou pánví od Ústí nad Labem po Chomutov rozprostřel dusivý kyselý mrak.⁶⁹ Děti kašlaly, staří lidé těžce dýchali (a umírali), doprava se často zastavovala ve smogu, pro nějž nebylo vidět na cestu.⁷⁰ Hladiny oxidu siřičitého překračovaly kapacitu měřících přístrojů, koncentrace byly mnohonásobně vyšší než maximálně přípustné hodnoty.⁷¹ Zatímco místní později žertovali, že během zmíněné „velké inverze“ alespoň nikdo nedostal chřipku (bylo oznámeno, že smrtící ovzduší paralyzovalo bakterie a viry), rostoucí následky znečištění v severních Čechách měly ničivý dopad na zdraví zdejších obyvatel,

68 Viz např. FORMAN, Zdeněk – JASNÝ, Vojtěch – KACHYŇA, Karel: *Budujeme pohraničí*. Praha, Orbis 1950; SYCHEVIČ, S. – TÝC, A.: *Ústecký kraj*.

69 Tehdejší úřední dokumenty označovaly situaci jako „mimořádně nepříznivou z hlediska rozptylu a emisí“ (viz *AM Ústí n/L.*, f. ONV Ústí nad Labem, k. 138, inv. č. 514, Zápis z jednání komise pro tvorbu a ochranu životního prostředí, Ústí nad Labem, 28.1.1982). Meteorologové často označují tyto mimořádné podmínky jako inverzi, kdy přibývá teplota s výškou, což způsobuje, že se škodlivé emise zachycují při zemi. K inverzím dochází často v Severočeské hnědouhelné pánvi od Ústí nad Labem po Chomutov.

70 Během inverze se úmrtnost ve věkové skupině nad 60 let zvyšovala oproti normálnímu stavu čtyřnásobně, příčinou byly infarkty a záněty průdušek (*tamtéž*).

71 K podobné inverzi došlo v září 1980, kdy v postižené oblasti předčasně opadalo listí ze stromů (viz VANĚK, Miroslav: *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1996, s. 57).

lesů a řek.⁷² Však byla také průměrná délka života v Severočeském hnědouhelném revíru v osmdesátých letech o tři až pět let kratší než v jiných krajích republiky.⁷³ Ačkoli krize vyvrcholila až v osmdesátých letech, komunistické vedení i návštěvníci severních Čech zaznamenávali vážné problémy s životním prostředím už od padesátých let, kdy stalinistický důraz na těžký průmysl, náročný na energii, vedl k rychlému růstu těžby hnědého uhlí a ke stavbě nových elektráren poblíž uhelných nalezišť v okolí Mostu, Chomutova, Teplic a Ústí nad Labem.

Uhlí bylo v severních Čechách hnací silou hospodářství a těžbařské podniky měly obrovskou moc. Jak centrální plánovači v padesátých až sedmdesátých letech neustále zvyšovali výrobní normy pro energii a uhlí, rozlehlé povrchové doly Severočeské hnědouhelné pánve se nenasytně rozpínaly, přičemž do osmdesátých let pohltily na sto šestnáct obcí a částí několika větších měst.⁷⁴ Neblaze proslulý byl případ celého historického centra Mostu, které bylo od konce šedesátých do poloviny sedmdesátých let vymazáno z povrchu země, aby se na jeho místě vytěžilo 88,7 milionů tun uhlí. Po odečtení výdajů na standardizované projekty výstavby sídlišť až pro padesát tisíc obyvatel „nového“ Mostu došli plánovači k „zisku“ z této akce ve výši 2,6 miliard korun.⁷⁵

Plánovači viděli v duchu nový Most jako model socialistické modernosti. Funkcionáři se s posměchem vyjadřovali o mosteckém starém městě, které bylo chátrajícím pozůstatkem starých časů, zatímco vychvalovali prostorné a praktické vysokopodlažní panelové domy. Rozdíl mezi oběma typy sídel navíc umocňovala skutečnost, že většinu obyvatel starého Mostu – do roku 1970 přibližně tři tisíce – tvořili Romové, z nichž velká většina tu byla usídlena komunistickými úředníky v padesátých letech.⁷⁶ I přes veškeré snahy komunistů o jejich asimilaci zůstali severočestí Romové chudí, izolování a velmi neoblíbení u svých českých sousedů. Takzvaný „cikánský problém“ dlouho trápil komunistické úředníky, kteří měli za úkol vypořádat se s rasovými a sociálními rozdíly. Místní činitelé spatřovali ve zbourání starého Mostu nebyvalou příležitost, jak polepšit mnoho Romů. Jelikož „bydlení, obytné a životní prostředí determinují

72 Anekdotu o prospěšnosti SO₂ pro lidské zdraví vyprávěl Vladimír Kaiser, ředitel Archivu města Ústí nad Labem, v osobním rozhovoru s autorem v únoru 2003. K dlouhodobému mýtu o příznivých antiseptických účincích uhelného kouře viz FREESE, Barbara: *Coal: A Human History*. Cambridge (Massachusetts), Perseus 2003, s. 39 a 152.

73 Viz KOTĚŠOVEC, František ad.: Dlouhodobé trendy úmrtnosti. In: ŠRÁM, Radim (ed.): *Teplice Program, Impact of Air Pollution on Human Health*. Praha, Academia 2001, s. 252. Autoři konstatují, že pokud jde o úmrtnost, je těžké rozlišit mezi nepříznivými vlivy životního prostředí a životním stylem (jako je kouření ap.). Já se domnívám, že životní prostředí má vliv i na životní styl (všeobecná ošklivost může přispět k depresím, alkoholismu, kouření ap.). Průměrná délka života byla v severních Čechách o dva až tři roky kratší než celostátní průměr (viz také VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 61).

74 VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 54.

75 HNIKOVÁ, Olga: Po nás potopa? In: *Mladá fronta*, (23.6.1968), s. 4.

76 *Státní okresní archiv Most*, f. ONV Most, Útvar hlavního architekta, Cikáni ve starém Mostě, s. 27a. Dokument pochází z roku 1975.

Budova soudu na hlavním náměstí v Mostě, v pozadí hrad Hněvín. Takto vypadal střed města před asanací v 70. letech (foto z publikace Zmizelý Most / Das verschwundene Brüh. Most, Nakladatelství Hněvín 2003)

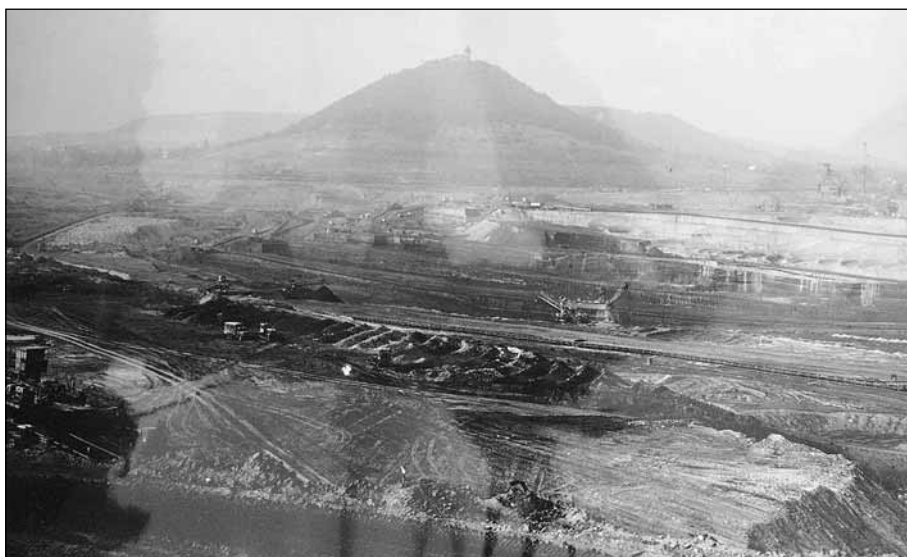
život obyvatelstva“, jak předpokládala dobová studie, přestěhování zchudlých Romů do moderních a prostorných nových bytů mělo přinést „změnu hodnotového systému Cikánů“.77 V očích komunistických plánovačů byli Romové připomínkou starého řádu segregace, třídního útlaku a špatné hygieny. Očekávali proto, že spolu s likvidací starého Mostu lze jedním rázem a „jednou provždy tak zlikvidovat cikánský problém“.78

Nicméně stejně jako mnoho jiných severočeských měst byl nový Most zoufale nedostatečně vybaven kulturou, zelení a službami. Město bylo v souladu s vizí jeho budovatelů určeno pro těžbu uhlí, výrobu energie a chemických výrobků, s dalšími věcmi se příliš nepočítalo. Návštěvníci Mostu a severních Čech od druhé poloviny šedesátých let popisovali region jako měsíční krajinu, krajinu po bitvě nebo pustinu.79 Dokonce i dnes, patnáct let poté co komunismus potkal stejný osud jako starý Most, jede-li návštěvník autem z Ústí nad Labem do Chomutova, vidí po cestě obrovskou surrealistickou škálu ekologické a sociální destrukce: do půlky ohlodané hory, rozlehlé šachty obydlené obrovskými stroji hltajícími půdu, aglomerace komínů chrlících kouř, řady rozpadajících se paneláků.

77 *Tamtéž*, s. 95 a 97.

78 *Tamtéž*, s. 184.

79 Viz např. JEDERMANN, F: *Ztracené dějiny*, s. 41–45. Filmaři, kteří hledali pro natáčení filmové verze románu *Na západní frontě klid* v roce 1979 vhodnou zdevastovanou krajinu, ji našli v okolí Mostu.

Mostecká krajina kolem roku 1977, v pozadí hrad Hněvín (foto ze sbírky Státního okresního archivu Most)

Při prvním pohledu je člověk v pokušení zařadit tuto ekologickou katastrofu mezi četná selhání komunismu a dál se jí nezabývat. Václav Havel například tvrdil, že devastace životního prostředí byla logickým důsledkem destrukce občanské společnosti za komunistické nadvlády.⁸⁰ Na základě čeho však usuzujeme, že jen diktátorské režimy se chovají k životnímu prostředí nešetrně, zatímco svobodná společnost se o ně zcela přirozeně stará? Ve skutečnosti se demokratické země rovněž podílejí na krizi životního prostředí a v době zvýšené pozornosti ke stavu životního prostředí stále balancují mezi zájmy soustředěnými na průmysl a produkci na jedné straně a zájmy o ochranu a zachování životního prostředí na straně druhé.⁸¹ Návštěv-

---

80 K politické pasivitě obyvatelstva za „normalizace“ viz Havlovy eseje *Living in Truth* (Boston, Faber and Faber 1990). Havel se zběžně zmiňuje o životním prostředí zděděném po komunistech v projevech uveřejněných v knize *The Art of the Impossible: Politics as Morality in Practice* (New York, Alfred Knopf 1997).

81 Ke srovnání ekologické politiky komunistického východního Německa a kapitalistického západního Německa viz DOMINICK, Raymond: Capitalism, Communism and Environmental Protection: Lessons from the German Experience. In: *Environmental History*, roč. 3, č. 3 (červenec 1998), s. 311–332. Dominick uzavírá, že jsou to spíše politici než hospodářský systém, kdo ovlivňuje ekologickou politiku. Zatímco ještě v 60. letech si západní a východní Německo z hlediska znečištění životního prostředí konkurovaly, v dalším období došlo v SRN k dramatickému zlepšení. Protesty západní veřejnosti proti špatnému stavu životního prostředí v 60. a 70. letech přiměly politiky k jeho lepší ochraně, zatímco v NDR se ekologická kritika většinou umlčovala.

Pozdně gotický děkanský kostel Nanebevzetí Panny Marie v Mostě byl před zkázou v roce 1975 zachráněn unikátním přesunem o několik set metrů mimo oblast těžby. Původní architektonický celek i s barokní zvonící (vlevo) však vzal za své (foto z publikace Zmizelý Most)

však mnoho lidí v regionu, nejspíš dokonce většina, nepociťovalo odcizení ani vůči krajině, ani mezi sebou navzájem. Během osidlování a následujících let ve zdejších pohraničí naopak vznikala nový druh identity, který se vyznačoval převládnutím materialistického myšlení a zájmů a který také vytěsnil životní prostředí v severních Čechách na okraj zorného pole.

Vztah mezi krajobou identitou a životním prostředím v severních Čechách je zdokumentován velmi málo, nicméně jedna sociologická studie z roku 1971 se

někým z Pensylvánie a západní Virginie sedmdesátých let by se nejspíš krajina severních Čech zdála velmi povědomá.⁸²

Někteří němečtí i čeští komentátoři upozorňovali na přímou souvislost mezi krizí životního prostředí v severních Čechách a vyhnáním sudetských Němců po druhé světové válce.⁸³ Český disident Petr Příhoda popisoval pohraničí jako krajinu nezakořeněných, demoralizovaných osídlenců, neschopných nahradit hluboce vžitou německou kulturu svých předchůdců. Příhoda dával „ekologickou a sociální patologii“ pohraničí do souvislosti s krizí identity a nedostatečným pocitem soudržnosti. V důsledku toho, že noví osídlenci pohraničí neměli náležitý vztah ani ke kraji, ani k sobě navzájem, a navíc se tu cítili izolovaně a odcizeně, mohl je systém, který nadevše preferoval výrobní proces, snáze vykořisťovat.⁸⁴ Příhoda má pravdu v tom, že neúprosný materialismus režimu působil devastaci severních Čech. Ve skutečnosti

82 FREESE, B.: *Coal*, s. 111–123, 180.

83 RADVANOVSKÝ, Z.: *The Social and Economic Consequences...*; JEDERMANN, F.: *Ztracené dějiny*.

84 JEDERMANN, F.: *Ztracené dějiny*, s. 39.

Odstřel budovy technických služeb v Mostě v roce 1974, vlevo kostel Nanebevzetí Panny Marie (foto ze sbírky Státního okresního archivu Most)

pokusila najít souvislost mezi postojem vůči znečištění a mírou lokálního patriotismu a spokojeností s každodenním životem. Alespoň v Neštémicích, průmyslovém předměstí Ústí nad Labem s přibližně třemi tisíci dvěma sty obyvateli, dotazovaní lidé uváděli, že mají pocit sounáležitosti a jsou celkem spokojeni se svým životem, ačkoli současně vyjadřovali nespokojenost s kvalitou ovzduší a vody v regionu.

Přestože 77,5 procent obyvatel patřilo k poválečným novoosídlencům, odpověděla v roce 1971 naprostá většina (72 procent) z nich, že se tu cítí doma, a pouze deset a půl procenta projevilo přání tento kraj opustit. Respondenti ankety hodnotili kladně místní závod (který byl významným znečišťovatelem životního prostředí) především pro jeho přínos k blahobytu města. Navíc se osmašedesát procent obyvatel hlásilo k „dělnickým profesím“, což posilovalo jejich identifikaci s místním a regionálním průmyslem. Studie dospěla k závěru, že určitá míra „nekritického postoje občanů vůči devastaci přírodního prostředí“ byla důsledkem těsné identifikace respondentů s městem a tamní továrnou.⁸⁵

---

85 AM Ústí n/L., f. ONV Ústí nad Labem, k. 262, inv. č. 1025, Vliv některých faktorů životního prostředí na identifikaci občanů s městem Neštémice. Zpracovala Československá sociologická společnost při ČSAV Praha, Výzkumný tým v Ústí nad Labem, 1971. V jiné, novější studii věnované mimořádně znečištěným Teplicím došla autorka v roce 1991 k závěru, že téměř 80 procent místních obyvatel se ve městě cítí doma (NEDOMOVÁ, Alena: V blízkosti hranic: Identifikace obyvatel dosídlených po 2. světové válce do českého pohraničí a jejich potomků s místem současného bydliště na příkladu Českého Krumlova a Teplic. In: *Sociologický časopis*, roč. 31, č. 4 (1995), s. 507, 515).

V mosteckém regionu, kde byly v období od šedesátých až do konce osmdesátých let v důsledku neustálého rozšiřování hnědouhelných dolů znovu vykořehňovány tisíce nedávných novoosídlenců, nebyla narozdíl od Neštěmic identifikace s místem ani zdaleka tak intenzivní. S přibývajícím počtem panelových domů v novém Mostě proudili do města lidé, kteří přišli o domov. Díky tomu se počet obyvatel města od sedmdesátých do devadesátých let zvýšil o dvaadvacet procent.⁸⁶ Kromě toho zažíval Most od roku 1945 neustálý příliv a odliv desetitisíců obyvatel, kdy mladí a nezakotvení osídlenci přicházeli do dolů a chemiček, a vzápětí je zase opouštěli. Geograf Petr Pavlínek tvrdí, že v důsledku všeho toho stěhování si mnoho lidí z mosteckého regionu vypěstovalo něco, co jeden místní obyvatel nazval *mechanistickou mentalitou* z hlediska vztahu k přírodě; ta jim dovoľovala ignorovat devastaci jejich vlastního životního prostředí.⁸⁷ Dalším nepříznivým faktorem byla skutečnost, že většina obyvatel regionu pracovala právě v těch průmyslových odvětvích, jež „pojídala“ zem, znečišťovala ovzduší, otravovala řeky a jezera. Přes rozdíly v míře lokální loajality důkazy z Neštěmic a Mostu svědčí o tom, že v převážné části severních Čech existovala dobře vyvinutá, produkcionisticky a materiálně orientovaná regionální identita, přičemž tato identifikace spíše brzdila, než budovala ekologické povědomí.

Dokonce se zdá, že v relativně liberálních šedesátých letech většina „disentu“ zaměřeného na životní prostředí severních Čech vzešla z řad místních a regionálních komunistických funkcionářů, a nikoli z řad obyvatelstva. Někteří úředníci si skutečně stěžovali na „lhostejnost“ místních občanů vůči životnímu prostředí.⁸⁸ Na druhé straně si krajší komunističtí funkcionáři i pohlaváři v ústředí již od raných šedesátých let velmi dobře uvědomovali zdejší ekologickou krizi a její vliv na lidské zdraví a životní podmínky. Strana byla rovněž ostražitá vůči potenciálním ekonomickým a politickým důsledkům malého, avšak trvalého odlivu obyvatel z regionu do čistších a příjemnějších míst.⁸⁹ Již od roku 1960 poukazovaly severočeské národní výbory na řadu problémů týkajících se životního prostředí, od emisí popílku a toxinů přes zamoření hlukem až po celkovou ošklivost regionu.⁹⁰ V čele tohoto

86 V letech 1970–1990 vzrostl počet obyvatel velkého Mostu z 58 800 na 70 700 (PAVLÍNEK, Petr – PICKLES, John: *Environmental Transitions: Transformation and Ecological Defence in Central and Eastern Europe*. New York, Routledge 2000, s. 310.

87 *Tamtéž*, s. 113.

88 Viz rozhovor s Janem Gabrielem, hlavním architektem Ústí nad Labem: Už gesto obrany. In: *Dialog: Dvoutměsíčník pro kulturu, umění, historii, ekonomiku. Časopis severočeské inteligence*, roč. 1, č. 3 (1966), s. 4. Časopis vycházel v Mostě do léta 1969, kdy byl zastaven.

89 VANĚK, M.: *Nedalo se taďy dýchat*, s. 57–61. Federální vláda, frustrovaná vlastní neschopností zabránit odlivu lidí, vyhradila v roce 1982 roční příplatek ve výši 2000 korun těm, kdo v Severočeské hnědouhelné pánvi vydrží. Místní tuto částku nazývali položertem „pohřebné“.

90 *AM Ústí n/L.*, f. ONV Ústí nad Labem, k. 138, inv. č. 515, nedatovaný dopis (z roku 1960) ONV Ústí n/L. členům komise pro dohled nad životním prostředím; Plánovací komise ONV Ústí n/L., Politicko-organizační opatření ke zlepšení přírodního a pracovního prostředí v ústeckém okrese, 9.12.1960.

úsilí stálo předsednictvo Okresního výboru KSČ v Ústí nad Labem, které se odvolávalo na československou ústavu z roku 1960 a iniciativu nadřízeného orgánu budovat „socialistické životní prostředí“.⁹¹

Funkcionáři z Ústí nad Labem, které bylo jedním z nejznečištěnějších měst v severních Čechách, hlásili občasná zlepšení v místních chemičkách a elektrárnách, avšak zároveň vyjadřovali nespokojenost, že se v této věci mnoho nedělá. Stěžovali si především na to, že je nad jejich síly prosazovat platné ekologické normy a regulace týkající se životního prostředí. Ústecký okresní národní výbor například pravidelně ukládal místním znečišťovatelům pokuty, nicméně vybrané částky (dosahující někdy až statisíců korun) byly směšné v porovnání se sumami potřebnými na modernizaci technologických zařízení, bez které nebylo možné dosáhnout snížení emisí.⁹² V jedné zprávě příslušné komise OV KSČ v Ústí z roku 1966 nalezneme postesknutí nad tím, že „právní předpisy, vydané v roce 1960 ... nedávají orgánům takové možnosti, aby mohly účinněji postupovat“ proti přestupkům páchaným na životním prostředí.⁹³ Neschopnost vypořádat se s krizí životního prostředí tedy pramenila ze systematického podceňování důležitosti čistého vzduchu a vody, což se odráželo v ukládání nízkých a neúčinných pokut, ve vzdorování nebo lhostejnosti průmyslových podniků a nedostatečné podpoře ze strany ústředních orgánů.

Ačkoli krátkodobé soustředění pozornosti na průmyslovou výrobu bylo vlastní všem komunistickým režimům východní Evropy, katastrofální stav životního prostředí v severních Čechách byl naprosto mimořádný, někteří považovali tento případ dokonce za nejhorší v Evropě.⁹⁴ Tamní těžké poškození životního prostředí bylo navíc, jak upozorňovali mnozí funkcionáři, velmi drahé. Špinavý vzduch a voda způsobovaly zamoření vodních zdrojů, otravu plodin i lidí. Na kolik přišly tyto důsledky znečištění, by se dalo zjistit; dochovaly se totiž některé regionální odhady výdajů na zemědělství a zdravotnictví.⁹⁵ Miroslav Vaněk uvedl jeden příklad, kdy severočestí funkcionáři v sedmdesátých letech vyčíslili hospodářské škody způsobené dolováním uhlí a výrobou elektřiny na osm miliard korun ročně.⁹⁶ Ačkoli

---

91 *Tamtéž*, „Za socialistické životní prostředí v Severočeském kraji“ (projev tajemníka OV KSČ Oldřicha Voleníka) a program ochrany životního prostředí KV KSČ v Ústí n/L. z listopadu 1960.

92 Z mnoha obdobných zpráv viz např. *tamtéž*, Souhrnná zpráva koordinační komise o stavu životního prostředí v okrese Ústí n. Labem, 18.2.1966, s. 17 n.

93 *Tamtéž*, s. 17.

94 Viz PAVLÍNEK, P – PICKLES, J.: *Environmental Transitions*, s. 44–48.

95 Český časopis *Demografie* referoval, že počátkem 60. let dosahovaly škody na zemědělství pouze v teplickém okrese částky 15 milionů korun (výňatek viz URBAN, Rudolf: Erhöhte Sterblichkeit im Bezirk Teplitz durch Industrieabgase. In: *Wissenschaftlicher Dienst für Ost-Mitteleuropa*, roč. 15. Marburg, Johann-Gottfried-Herder-Institut 1965, s. 415). Místní odhady škod na lesních porostech z roku 1960 docházejí v případě Mostecká k částce 7,2 milionů korun (psaly o tom *Literární noviny* v roce 1960; výňatky viz TÝŽ: Das Schicksal der Stadt Brüx. In: *Tamtéž*, roč. 16 (1966), s. 332).

96 VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 50.

Kláster minoritů s kostelem sv. Františka Serafinského stejně jako piaristický kostel Sedmi radostí Panny Marie (na protější straně) tolik štěstí neměly. Existují už jen na fotografiích (obě foto z publikace Zmizelý Most)

hospodářské priority komunistů měly svůj podíl na tom, že snahy zastavit znečišťování životního prostředí v severních Čechách selhaly, mohly být stejně dobře využity k tlaku ve prospěch ochrany životního prostředí (a někteří místní funkcionáři je také využili). V centrálních orgánech však přetrvávalo vžitě vnímání severních Čech jako oblasti s průmyslovou identitou, zatímco zvyšující se ekonomická iracionalita průmyslového a environmentálního plánování regionu jim unikala.

Podle mého názoru mělo selhání ekologické politiky v severních Čechách dvě hlavní příčiny. Zaprvé, regionální zájmy na těžbě uhlí a průmyslové výrobě představovaly nesmírně silnou lobby, která svými obstrukcemi a vyvíjením nátlaku na funkcionáře v ústředí dokázala blokovat důležité reformy. To platilo jak v liberálních šedesátých letech, tak i později za Husákova autoritářského „normalizačního“ režimu let sedmdesátých a osmdesátých. Vpředvečer „pražského jara“ a v protikladu k probouzející se domácí kritice zanedbávání životního prostředí v roce 1967 horníci spolu s vedením dolů úspěšně vzdorovali návrhům na snížení těžby uhlí ve prospěch čistšího spalování sovětského zemního plynu.⁹⁷ Operovali přitom dvěma přesvědčivými argumenty: zaprvé, že identita a získávání živobytí v severních Čechách mají své kořeny právě v tomto průmyslovém odvětví, a dále, že horníkům a pracovníkům v průmyslu („hrdinům práce“ tohoto regionu) je třeba za každou cenu vyhovět. Tyto argumenty

97 PAVLÍNEK, P. – PICKLES, J.: *Environmental Transitions*, s.105.

opět zazněly v sedmdesátých letech, neboť po pádu reformního hnutí „pražského jara“ roku 1968 byla ústřední vláda na morálku dělníků velmi citlivá. Miroslav Vaněk uvádí, že heslem předsedy vlády Lubomíra Štrougala v této otázce bylo, že za žádnou cenu „nesmíme naštvat horníky“.⁹⁸ Jak poválečná průmyslová identita regionu, tak i nabubřelý status horníka se vžily během období osidlování, kdy funkcionáři z centra i regionální vedení zdůrazňovali, že „hmotná zainteresovanost“ by mohla pomoci vyřešit nedostatek pracovních sil a pocíťovanou absenci regionální solidarity. Stalinistický režim padesátých let se pokoušel posunout tuto regionální identitu dokonce ještě dál, avšak její kořeny sahají do let bezprostředně poválečných.

Druhým důvodem neúspěchu snah odvrátit zkázu životního prostředí byla skutečnost, že pohlaváři v centru nikdy nepřestali považovat severní Čechy za laboratoř. Plánovači usilovali o to, aby se z regionu získalo co nejvíce elektrické energie a vytěžilo co nejvíce uhlí při minimálních nákladech. V důsledku toho zde probíhal experiment, kterým se testovala schopnost zdejších obyvatel zachovat průmyslovou výrobu bez ohledu na neustálé ohrožení jejich fyzického i duševního zdraví. Někteří severočestí funkcionáři si stěžovali, že centrum považuje zdejší region za periferii a že by mu stejně dobře mohli říkat kolonie.⁹⁹ Během liberalizace ve druhé polovině šedesátých let propukla kritika vládní politiky vůči pohraničí již zcela otevřeně. V květnu 1968 například národní výbory ze Šluknovska zaslaly vládě otevřený dopis, v němž požadovaly skončit s přehlížením oblasti a žádali finanční injekci na její rozvoj. „Občané ... ztráceli již mnohdy důvěru k centrálním orgánům a hovořili o diskriminaci našeho území,“ psali funkcionáři. „Po celou dobu od roku 1945 do této doby docházelo k tvrdé exploataci pohraniční oblasti.“ Pisatelé dopisu požadovali pro tento region

98 VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 52.

99 Výraz „periferie“ použil člen severočeského KV KSČ v Ústí n/L. Škornička (*tamtéž*, s. 49).

podporu ve sférách bydlení, kultury, školství a zdravotnictví, které po léta trpěly.¹⁰⁰ Tento případ, kdy pražské ústředí sebekriticky přiznalo vlastní chybu a přijalo šluknovskou kritiku centrální investiční politiky s tím, že vláda „považuje ... tyto požadavky z velké části za oprávněné“, byl naprosto výjimečný.¹⁰¹

Šluknovsko bylo jedním z mnoha míst v severních Čechách, z nichž těžební průmyslová politika vysávala život. Životní prostředí bylo pro plánovače z ústředí druhořadou starostí, pokud se o ně vůbec zajímali. Vladimír Karfík popisoval v roce 1966 uvádění do provozu několika nových elektráren v mostecké oblasti jako „biologický experiment až dosud nepoznaného rozsahu“.¹⁰² Z otřesného Vaňkova popisu se dovídáme, že „Severočeský kraj se stal vlastně pokusnou laboratoří, v níž vládnoucí moc nejenže provozovala své experimenty na přírodě, ale testovala i výdrž zdejšího obyvatelstva“ v takových podmínkách.¹⁰³ Sociální a hospodářské experimenty v severních Čechách začaly v roce 1945, na rychlosti nabraly v padesátých letech, která plynula ve znamení protežování těžkého průmyslu, a vyvrcholily v osmdesátých letech – pozdním období studené války – kampaní žádající více uhlí, více elektřiny a zvyšování výroby. Že se experiment hroutí, si mnoho Severočechů uvědomovalo již od šedesátých let. Od roku 1989 to bylo zřejmé všem, kromě ubývajícího počtu socialistických uhlobaronů a zatvrzelých stalinistů.

Hledání nové identity: od industriální k „zelené“ modernitě?

Za slunečného dne v Ústí nad Labem působí smog, který se vrství ve vlnách matných barev a světla na kopcích lemujících údolí Labe, jako zkreslující hranol. Když se ohlédneme zpět za dějinami posledního půlstoletí, spatříme stíny a zkreslené světlo samotné modernity, rozprostírající se nad touto kdysi krásnou krajinou. Transformační síla státu, stále intenzivnější hledání národní a sociální soudržnosti, kulminace materialistického myšlení a činů se tu proluly v dystopické směsici, což se v konečném důsledku projevilo zamořením země a lidí, kteří na ní žili. Nebyla to pouze laboratoř socialismu, nýbrž i laboratoř pozdní industriální modernity.

Při detailním pohledu na tyto temnější možnosti pozdní modernity spatříme neúprosné úsilí státní moci formovat krajinu a její obyvatele, manipulaci společnosti a životního prostředí na „vědeckém základě“, tak aby sloužily potřebám státu a hos-

100 *SOKA Děčín*, f. MěNV Rumburk, k. 36, inv. č. 115, Otevřený dopis městských a místních národních výborů Šluknovského výběžku centrálním orgánům Československé socialistické republiky, 18. 5. 1968.

101 *Tamtéž*, dopis sekretariátu místopředsedy vlády Gustáva Husáka Městskému národnímu výboru v Rumburku z 25.6.1968.

102 Viz URBAN, R.: *Das Schicksal der Stadt Brüx*, s. 331.

103 VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 65.

podářskému růstu.¹⁰⁴ Dalekosáhlá transformace etnické skladby obyvatelstva severních Čech začala již za nacistické okupace a vyvrcholila vyhnáním Němců a novoošídleneckou vlnou v letech 1945 až 1947. Takzvaný organizovaný odsun roku 1946 a současně nové osidlování si vyžadovaly rozsáhlý, nafouklý aparát, který měl na starosti deportace, konfiskace a přerozdělování majetku. Vedle toho vysocí čeští úředníci, převážně komunisté, do detailů plánovali sociální a průmyslovou reorganizaci severních Čech, která předpokládala likvidaci mnoha podniků a přemístění jiných, stanovení zaměstnaneckých kvót a zajištění produkce pro znárodněné podniky těžkého průmyslu včetně těžářských, energetických a chemických koncernů.¹⁰⁵ Již od roku 1945 plánovači hýčkali vizi, že se severní Čechy stanou zkušební půdou socialistické modernity. Přechod ke komunistickým pětiletkám a stalinistické zavádění těžkého průmyslu se v severních Čechách po roce 1948 uskutečnily relativně hladce, jelikož usilovné plánování a kontrola již v regionu běžely na plné obrátky.

Myšlenkou, zda je pohraničí vhodným terénem pro utopické experimentování, se nezabývali pouze čeští komunisté. Sověti vybudovali ve třicátých letech v izolovaném euroasijském pohraničí město Magnitogorsk, jež bylo považováno za prototyp socialistického města.¹⁰⁶ Magnitogorsk byl – podobně jako české pohraničí – osídlen lidmi z různých končin Sovětského svazu, kteří měli být přetvořeni v „nového socialistického člověka“, jenž by se stal prototypem občana pro celou zemi. Poválečné stalinistické režimy východní Evropy se řídily při budování měst na zelené louce, v nichž byl soustředěn těžký průmysl, jako byla Nowa Huta v Polsku, Sztálinváros v Maďarsku a Eisenhüttenstadt ve východním Německu, sovětským příkladem.¹⁰⁷ Nicméně Československo a Polsko se mohly pochlubit širším zázemím pro provádění poválečných sociálních a průmyslových experimentů. Kromě budování svých socialistických měst měly k dispozici rovněž průmyslové pohraničí, jehož původní obyvatelstvo bylo vysídleno.¹⁰⁸ James Scott poukázal na skutečnost, že války a re-

---

104 K temnějším stránkám pozdní modernity viz SCOTT, James C.: *Seeing Like a State*. K účelné aplikaci Scottovy práce na komunistický případ viz WEINER, Amir: Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism. In: *The American Historical Review*, roč. 104, č. 4 (říjen 1999), s. 1114–1155; TÝŽ (ed.): *Landscaping the Human Garden: Twentieth-century Population Management in a Comparative Framework*. Stanford, Stanford University Press 2003.

105 Státní kontrola a plánování severočeského středního průmyslu se datují již od války, kdy nacistické orgány podřídily průmysl potřebám válečné výroby, na intenzitě však nabyly až s poválečným přesídlováním a stalinizací regionu.

106 KOTKIN, Stephen: *Magnetic Mountain*.

107 K tématu Nowa Huta viz LEBOW, Katherine: *Nowa Huta, 1949–1957: Stalinism and the Transformation of Everyday Life in Poland's 'First Socialist City'*. (Disertační práce.) New York, Columbia University 2002; k tématu Eisenhüttenstadtu jako modelového města viz DOWLING, Timothy: *Stalinstadt/Eisenhüttenstadt: A Model for (Socialist) Life in the German Democratic Republic, 1950–1968*. (Disertační práce.) New Orleans, Tulane University 1999.

108 K osídlení západního pohraničí v Polsku viz KENNEY, Padraic: *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950*. Ithaca, Cornell University Press 1997.

Centrum nového Mostu s budovou Městského národního výboru (foto z obrazové publikace Most 1932/82. Ústí n/L., Severočeské nakladatelství 1982)

voluce poskytly ve 20. století státům ve stadiu vrcholné modernity bezprecedentní příležitost k rozšíření kontroly nad bezbrannými společnostmi.¹⁰⁹ K těmto destruktivním jevům bychom měli připočítat etnické čistky, v jejichž rámci bylo po druhé světové válce vysídleno na třicet milionů lidí.¹¹⁰

Na severočeském příkladu můžeme vidět, že čistky přichystaly půdu pro budování nové regionální identity – jak národní, tak sociální – která se formovala v době, jež byla hluboce materialistická a výkonnostně produktivistická. Tato materialistická orientace se nejprve projevila ve vyvlastnění německého majetku a jeho přidělování novoosídlencům, což často vedlo, když se jednalo o materiální zisk, k ignorování morálních hodnot. Statisíce Němců putovaly do internačních táborů nebo byly vyhnány funkcionáři, kteří se snažili získat nová obydlí a majetek pro nově příchozí české obyvatele. Osídlenci si toho s sebou mnoho nepřinesli. Přicházeli, aby získali majetek a postavení; když se jim to splnilo, byli vděční komunistické straně, že jim to všechno umožnila. Ačkoli v nově osidlovaném pohraničí nechyběly ani snahy propagovat „kulturní práci“, většina oficiálního času a zdrojů byla věnována všemu, co souviselo s hospodářským růstem, tedy zvyšování počtu pracovních sil, zabezpečení bydlení a dosažení předválečného objemu průmyslové výroby.

109 SCOTT, J. C.: *Seeing Like a State*, s. 97.

110 THER, P.: *A Century of Forced Migration*, s. 44.

Tyto nově prosazované identity, které se u novoosídlenců v severních Čechách ujal, neměly pouze národní (českou) povahu, nýbrž se vyznačovaly také silným přídechem pozdně modernistického, socialismem inspirovaného industrialismu. Existují důkazy, že nejenom komunističtí plánovači z Osídlovacího úřadu, ale rovněž samotní osídlenci považovali vysoké komíny, úderníky a důlní revíry za stěžejní symboly severočeské identity. Přestože region byl centrem průmyslu již dlouho, právě v této době došlo k příkrému zlomu, k odklonu od převážně romantického sudetoněmeckého obrazu domova, jehož kořeny tkvěly mnohem více v krajině přírody, náboženství a architektury. Spíše než *Heimat-deficitem* trpěly severní Čechy falešnou a destruktivní vizí regionální identity.

„Lidé i věci jsou tu podřizování takovému uspořádání, jaké si žádá výrobní proces,“ psal o pohraničí Petr Příhoda.¹¹¹ Přestože totéž lze říci o komunistickém řádu jako celku, v severních Čechách vládl materialismus v takové míře jako nikde jinde. V nových severních Čechách se prováděl pokus národního, sociálního, průmyslového a environmentálního inženýrství. Kromě masových vražd a jaderné katastrofy to byl nejhorší scénář toho, co může komunismus – a samozřejmě modernita samotná – zplodit.¹¹² Při stanovení diagnózy a provádění analýzy tohoto neúspěšného experimentu je třeba mít na paměti, že začal v roce 1945 etnickými čistkami a přesídlením. Avšak při zkoumání severočeské katastrofy v širších souvislostech bychom v ní neměli vidět pouze produkt komunismu nebo přesídlení, nýbrž i širšího, pozdně modernistického úsilí o ekonomický růst bez ohledu na cenu, jakou za to zaplatí lidské zdraví a životní prostředí. Václav Havel si při přemítání na stejné téma kladl otázku, zda za předpokladu, „že post-totalitní systém vyrostl na půdě *historického setkání diktatury s konzumní společností* ... nesouvisí snad tak obsáhlá adaptace na ‚život ve lži‘ a tak snadné rozšíření společenské ‚samo-totality‘ s obecnou nechutí konzumního člověka obětovat něco ze svých materiálních jistot své vlastní duchovní a mravní integritě“. A dále, zda „není nakonec šedá a pustota života v post-totalitním systému ... jakýmsi mementem Západu, odkrývajícím mu jeho latentní směřování“.¹¹³

Zatímco místní obyvatelé ve své většině sdíleli produktivistickou identitu prosazovanou komunistickými ideology, mnozí funkcionáři z regionu, ale i někteří občané, nesouhlasili s jejími destruktivními důsledky. V listopadu 1989 občané Teplic, dusící se uhelným prachem a oxidem siřičitým, vyšli do ulic a skandovali hesla „Chceme čistý vzduch!“ a „Kyslík!“. Tito teplotičtí demonstranti, proti nimž tehdy

---

111 JEDERMANN, F: *Ztracené dějiny*, s. 39.

112 Černobylskou katastrofu lze rovněž označit přívlastkem „nejhorší scénář“.

113 Je třeba dodat, že Havel v tomto citátu hovořil o konzumním způsobu života, ale zároveň tu měl na mysli vůbec způsob uvažování preferující hospodářský růst před nemateriálními hodnotami (HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výslech*. Praha, Torst 1999, s. 239).

tvrdě zasáhla policie, předběhli pražskou „sametovou revoluci“ o týden.¹¹⁴ Severní Čechy, opěvované jako model socialistického pokroku, se místo toho staly předvojem pádu komunismu a emblémem dystopické modernosti.

Po roce 1989 se někteří obyvatelé severních Čech pokusili předefinovat vztah regionu k přírodní a lidské krajině. Při hledání postkomunistické, postindustriální vize domova místní Češi obnovili tradice ochrany přírody a historické paměti. Sdružení, jako Amici Decini (Přátelé Děčína) získávají peníze na architektonickou obnovu, vydávají místní průvodce a pracují na tom, aby se propojily regionální turistické trasy s mezinárodními zelenými stezkami.¹¹⁵ Bez ohledu na průmyslovou krajinu, v níž žijí, odvrátily se tyto skupiny od materialistických ideologií sounáležitosti. Místní aktivisté považují své iniciativy za součást evropského hodnotového systému, který zahrnuje regionalismus, ochranu životního prostředí a kapitalismus „s lidskou tvář“. Severní Čechy jsou v dnešní době součástí euroregionu Elbe/Labe, jenž se rozprostírá přes česko-německé hranice. V roce 2004 se Česká republika stala členem Evropské unie a v severočeském pohraničí se začala utvářet v mnoha ohledech nová identita. Tato identita klade důraz na vizi domova, jež by zahrnovala možnost „zelené modernity“.¹¹⁶

Z angličtiny přeložili Marzia a Derek Patonovi

---

114 Teplické demonstrace začaly 11. listopadu 1989. Shromáždění se toho dne zúčastnilo 600–800 převážně mladých lidí, následujícího dne kolem tisícovky (VANĚK, Miroslav: Předehra k 17. listopadu 1989: Ekologické demonstrace v Teplicích. In. TŮMA, Oldřich (ed.): *Historické studie: K sedmdesátinám Milana Otáhalo*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998, s. 226.

115 Viz např. SLAVÍČKOVÁ, Hana: *Děčínská zastavení: Historický průvodce městem*. Děčín, Amici Decini 1997. Slavíčková patří k několika severočeským historikům, archivářům, kurátorům muzeí a dalším lidem, kteří usilují o vybudování postkomunistické identity v regionu.

116 Částečně zde parafrázuji titul knihy Williama Rollinse *A Greener Vision of Home: Cultural Politics and Environmental Reform in the German Heimatschutz Movement, 1904–1918*. Ann Arbor, The University of Michigan Press 1997.

Organizované divoké odsuny?

Úloha ústředních státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945)

Tomáš Staněk – Adrian von Arburg

1. část: Předpoklady a vývoj do konce května 1945

Úvodem

Na konci roku 1946, kdy byla v zásadě ukončena hlavní etapa hromadného transferu, činil v českých zemích počet osob, jež úřady nadále považovaly za Němce, méně než deset procent předválečného stavu. V důsledku dalších vysídlovacích akcí, které měly nyní už převážně dobrovolný charakter, avšak uskutečňovaly se pod silným tlakem tehdejší situace, jakož i v důsledku četných ilegálních útěků za hranice, poklesl jejich počet okolo roku 1950 na přibližně pět procent původního stavu, aby již nikdy později této hranice nedosáhl. Rozsáhlá početní redukce nejvýznamnějšího jinonárodního společenství v českých zemích započala poměrně vysokými válečnými ztrátami mužské složky německé populace. Jelikož se západní část československého území stala dějištěm válečných operací poměrně pozdě (až v polovině dubna 1945) a zůstala jím jen po několik týdnů, došlo k dílčím evakuacím německého obyvatelstva před frontou, jež nařídily okupační orgány, nejdříve pouze ve Slezsku a na severní Moravě. Určitou úlohu v úbytku počtu Němců sehrály na sklonku války i útky, jež však nedosáhly té míry jako ve východněji ležících oblastech dosavadního německého osídlení střední a východní Evropy. Přesto se takto podařilo určité části starousedlého obyvatelstva (sudetských Němců, včetně osob více či méně exponovaných pro nacistický režim) i většímu počtu říšskoněmeckých příslušníků a německých uprchlíků z Východu, kteří se tehdy v protektorátu a v po-

hraničních oblastech zdržovali, opustit teritorium republiky (v jejích předmnichovských hranicích). Téměř tři miliony dřívějších československých občanů německé národnosti a s nimi také skupiny říšských Němců a německých běženců však odešly ze svých původních bydlišť nebo míst pobytu až po znovuoobnovení Československa, a to v naprosté většině v rámci nucených migrací, jež iniciovaly, organizovaly, nebo přinejmenším trpěly československé státní orgány.

Z hlediska podmínek, způsobu provedení i vývoje postojů Spojenců lze masový odliv Němců z českých zemí v poválečném období rozdělit do dvou hlavních fází. První začala v druhé polovině května 1945 a trvala do září téhož roku. O této etapě se v německém dějepiscectví a ve vzpomínkách německých pamětníků nejčastěji hovoří jako o „divokém“, respektive „živelném vyhnání“ (*wilde Vertreibung/Austreibung*), v českých pracích obvykle jako o „divokém“, „živelném“ nebo „neorganizovaném odsunu“; někdy též – s přihlédnutím k vlastnímu významu tohoto pojmu – jako o „vyhnání“, případně „vyhánění“. Události spojené s nucenými migracemi znamenaly pro ty, kteří jimi byli postiženi, mnohdy dlouhodobě působící traumatické zážitky, jež dodnes výrazně ovlivňují jejich reflexi tehdejšího dění. Přes značný časový odstup je stále dosti obtížné nalézt taková pojmenování, jež by jak adekvátně vyjádřila vlastní podstatu tehdejších skutečností, tak umožnila jejich vyvážené hodnotové zařazení ve vztahu k minulosti a k současnému historickému povědomí na německé i české straně. Pro účely tohoto příspěvku budeme používat (rovněž v uvozovkách) zejména ty pojmy, jež se objevují v dobových pramenech. Ne zvolili jsme takový přístup proto, že bychom tento slovník považovali za zcela přiměřený. V úředním jazyce se totiž vyskytovala i eufemistická označení, jejichž obsah a vyznění byly evidentně v rozporu s tvrdou realitou jara a léta 1945. Podle našeho soudu to platí zejména o pojmu „evakuace“, který se užíval v dokumentech. Frekventované byly rovněž termíny „vyhošťování“, „stěhování“, „vystěhování“, „vypovězení“ nebo „odsun“, občas se hovořilo i přímo o „vyhnání“. Vzhledem k tomu, že se v naší studii zabýváme především postoji charakteristickými pro státní exekutivu, dáváme v textu přednost používání takových pojmů, jež umožňují lépe pochopit způsob vnímání a hodnocení dané problematiky v tomto prostředí.

Druhá fáze exodu německého obyvatelstva z Československa, v historiografii nejčastěji označovaná – rovněž nikoli zcela bezproblémovými výrazy – jako „organizované“, respektive „soustavné“ či „systematické vysídlení (transfer, odsun)“, byla zahájena koncem ledna 1946, když transporty s vysídleníci zamířily nejdříve do americké okupační zóny a poté do sovětského okupačního pásma v Německu, a ukončena v listopadu téhož roku, kdy byly tyto migrace v jejich dosavadní podobě nejprve oficiálně „prozatímně“ přerušeny a posléze fakticky definitivně zastaveny. S ohledem na skutečnost, že se tato etapa nuceného odchodu Němců z československého území odvíjela od rozhodnutí představitelů „velké trojky“ z přelomu července a srpna 1945 v Postupimi (formulovaného ve dvanácté kapitole „Protokolu“ a třináctém článku „Závěrečné zprávy“ z jednání konference, s datem 2. srpna 1945) o „spořádaném a humánním“ transferu, uznali jsme za vhodné označit pracovníě tuto vysídlovací vlnu (v případě ČSR se týkala zhruba

dvou milionů lidí) jako „postupimské vysídlení“, případně „postupimský transfer“ či „odsun“.

Pokud jde o terminologické otázky, jsme toho názoru, že pro přesnější analýzu bude plodnější i praktičtější (zvláště s ohledem na pětáctýřicátý rok) používat spíše dobové termíny než obecnější pojmy, s jejichž formulací a interpretací jsou z různých příčin (lingvistických, ale též právních, politických, emocionálně psychologických a jiných) spojeny nikoli zanedbatelné potíže. Kritickému čtenáři se tím může i po této stránce otevřít větší prostor k vytvoření vlastního obrazu popisovaných událostí. O jejich pravdivé zachycení jde v první řadě. Pojmosloví, jež v kontextu dané látky vždy bylo a leckdy stále je – nezřídka na úkor systematického rozboru faktů – předmětem rozmanitých sporů, se nám v tomto směru nejeví jako prvořadé. Ponecháváme tedy na vůli čtenáře, jaké termíny (a pro skutečnosti jakého druhu) bude po obeznámení s problematikou sám považovat za nevhodnější.

* * *

Předložená studie se opírá o studium značného množství pramenů, z velké části dosud badatelsky dostatečně nevyužitých anebo odborné veřejnosti dokonce neznámých, a jejím cílem je pokusit se zodpovědět otázku, jakou úlohu ve výše zmíněné první fázi nuceného vysídlení Němců z českých zemí sehrávaly nejvyšší ústavní orgány a další významné státní instituce. Jádrem problému se z našeho pohledu jevila zjištění, do jaké míry a v jakých proporcích se na iniciování a provádění vysídlovacích operací v roce 1945 podílely lokálně vymezené, „spontánní“, z centra přímo neřízené a nekoordinované aktivity (respektive mimo centrum působící faktory) na jedné straně – a pokyny či nařízení ústředních orgánů státní moci na straně druhé. Které vlivy byly v konkrétních případech i v celkové bilanci sledovaných procesů v konečném důsledku rozhodující? U aktérů na vlivných místech přítom v souvislosti s jejich pravomocemi lze rozlišit rozdílné stupně a formy odpovědnosti, jež se mimo jiné projevovaly v závazných směrnicích, slovních podnětech, ve více či méně (cíle)vědomém, celou škálou tehdy předkládaných argumentů zdůvodňovaném jednání, ve formulování, prosazování, či alespoň akceptování nebo tolerování různých stanovisek a praktických opatření. V naší práci jsme se pokusili podat v chronologickém sledu a v obsahově sevřené podobě základní přehled důležitých výsledků diskusí na centrální úrovni a z nich vyplývajících rozhodnutí, které se pak i v normativně fixované podobě dotýkaly rozmanitých stránek přípravy a uskutečnění „evakuace“ německého obyvatelstva z republiky do podzimu 1945. Současně jsme si kladli otázku, jež mají z hlediska zevrubnějšího a hlubšího objasnění dané problematiky nepochybně závažný dosah. Lze u jednotlivých, tak či onak ve věci angažovaných subjektů a grémií vysledovat určitý názorový vývoj? K jakým interakcím docházelo mezi zúčastněnými aktéry a jaký byl jejich význam v rámci přijatého způsobu řešení „německé otázky“?

Ústředními rozhodovacími orgány rozumíme v naší analýze především československou vládu, respektive jednotlivá ministerstva s jejich aparáty, dále prezidenta republiky a jeho kancelář, ale též Zemské národní výbory (ZNV) v Praze

a Brně, ve druhém případě včetně expozitury se sídlem v Moravské Ostravě. Činnost ministerstva národní obrany (MNO) je hodnocena v těsném propojení s aktivitami jednotlivých organizačních součástí československé armády. Jak se ukazuje, sehrávala právě armáda při vysídlování Němců v roce 1945 klíčovou roli. Vzhledem k tomu, že velitelské stupně v armádě jsou vybudovány hierarchicky a přímo provázány, začleňujeme také počínání podřízených vojenských formací do sféry vlivu „centrálních faktorů“. Vyplývá to přirozeně z charakteru odvozování dílčích rozkazů na nižších úrovních od rozkazů ústředních článků velení v této struktuře. V případě jednostranných, leckdy k pokynům nadřízených míst nepřihlížejících opatření místních velitelů regulérní armády jde ovšem z našeho pohledu spíše o „decentralizované“ fenomény. Každé konkrétní jednání nebo událost, jak je zachycují prameny, však pochopitelně nelze takto jednoznačně (podle kritéria „centrální“–„decentralizované“, respektive „lokální“) klasifikovat, neboť mohou být výsledkem souhry různých faktorů. Řada důležitých fondů Vojenského ústředního archivu v Praze byla sice v roce 2002 zasažena povodní, což komplikuje přístup k relevantní dokumentaci, ale i tak je vcelku možné úlohu armády ve fázi takzvaných živelných odsunů v roce 1945 na základě dostupných materiálů alespoň v základních rysech, případně i závažnějších detailech, rekonstruovat. Přesto není tato tematika v našem příspěvku zdaleka vyčerpána a zaslouží si v budoucnu speciální výzkum. V dalším výkladu se zmíníme alespoň o stěžejních opatřeních a krocích armádního velení.¹ Zvláštní pozornost v našem textu věnujeme především rozhodování v centrech politické moci, a to v celostátním i zemském měřítku. Zde se odehrávalo plánování, řízení a monitorování vysídlovacích

---

1 Viz 2. část studie. Většina námi použitých pramenů z Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického archivu (VÚA-VHA) byla již ve druhé polovině 80. let zpřístupněna Stanislavu Bimanovi a Romanu Cílkovi, kteří je také poprvé zevrubněji zhodnotili. Interpretace získaných poznatků v jejich průkopnické práci *Poslední mrtví, první živi* (Ústí nad Labem, Severočeské nakladatelství 1989), která vyšla krátce před zhroucením komunistického režimu, byla ovšem ještě poněkud sevřena tehdejší ideologickým korzetem. Některé dokumenty proto autoři v této publikaci, jež postrádala poznámkový aparát, vůbec nevyužili, z jiných čerpali „výběrově“. Určitou část této dokumentace citoval poprvé Zdeněk Radvanovský v regionálně zaměřené studii „Konec česko-německého soužití v Ústecké oblasti 1945–1948“. In: *Acta Universitatis Purkynianae*, sv. 25. (Studia historica, sv. 3.) Ústí n/L., Univerzita Jana Evangelisty Purkyně 1997. Práce Bimana a Cílka se zabývala především událostmi v pohraničních oblastech spadajících do obvodu tehdejší 1. vojenské oblasti (VO 1), tedy na území nynějšího Ústeckého a Libereckého kraje. Výklad se však dotkl také některých dalších regionů a míst. Autoři vycházeli především ze studia archivního materiálu armádní provenience, zatímco působení centrálních politických orgánů se věnovali (resp. mohli věnovat) spíše jen okrajově. Na tomto místě bychom rádi poděkovali panu Stanislavu Bimanovi za laskavé svolení nahlédnout do jeho – na důležité informace bohatých – poznámek pořízených při rešerších ve VÚA-VHA. Zjména v případě těch fondů, jež byly zasaženy při povodni v roce 2002, nám byla jeho excerpta důležitým vodítkem. Materiály, s nimiž jsme sami nemohli pracovat, budou v následujícím textu citovány podle Bimanem uváděných signatur, s doplňkem (B) na konci.

akcí v rozsahu kompetencí, jež příslušely té které úrovni. Náš příspěvek si ovšem nekladl za úkol předestřít plastický obraz celého komplexu jevů souvisejících s „divokým odsunem“ včetně jeho organizačně-technického zvládnutí, místních podmínek a specifik. Různé diskriminační a restriktivní zásahy do životních podmínek takzvaného státně nespolehlivého obyvatelstva, akty odplaty a poválečné „excesy“, poměry panující v té době v táborových zařízeních a vězeňských objektech nestojí v předložené studii bezprostředně v popředí zájmu. Zpracování této problematiky z různých hledisek obsahuje již poměrně bohatá odborná i popularizační literatura.²

* * *

Obecně řečeno, nelze v žádném případě ani dnes, a to i s přihlédnutím k úctyhodným výkonům zejména z posledních let, považovat historické bádání o poválečném řešení „německé otázky“ v Československu za uzavřené, což se týká i osvětlení některých docela zásadních věcí. Pokud jde o vzpomínky německých pamětníků zasažených tehdejšími událostmi, jež jsou k dispozici v poměrně hojném počtu (vědecký výzkum je občas neprávem poněkud opomíjí), mohou k důkladnějšímu poznání dění v mocenských centrech státu přispět pochopitelně jen velmi málo. Jinak je tomu u memoárů z pera československých politiků, kteří ve své době zastávali důležité funkce, v tomto případě je však nutno také zohlednit specifika daného žánru, zejména roli subjektivního činitele při výkladu historických skutečností. Německojazyčná a vůbec mimo kontext českého (a slovenského) prostředí vzniklá produkce k tématu po věcné i faktografické stránce příliš nepokročila za limity, jež byly již v roce 1957 načrtnuty v úvodu k edici *Dokumentace vyhnání*.³

V české (československé) historiografii panoval – s výjimkou druhé poloviny šedesátých let – na tomto výzkumném poli dlouhodobý „útlum“. Zatímco ještě ke konci osmdesátých let blokovaly možnosti objektivního zpracování tak citlivé problematiky ideologické bariéry a omezení přístupu k významné části archivních materiálů, nastal po roce 1989 v bádání o ní doslova *boom*. Z odborného historického hlediska je podstatné, že kromě početných publicistických příspěvků vznikly a byly vydány rovněž první přehledné, faktograficky solidně podložené studie sledující poválečné řešení „německé otázky“ v celostátním měřítku, respektive v širším středoevropském kontextu. Za velmi přínosné lze považovat také výsledky kvalitních regionálních vý-

---

2 Srv. k tomu v poslední době monografii Tomáše Staňka *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 41.) Praha, ÚSD AV ČR 2005 (bibliografie na s. 334–343).

3 SCHIEDER, Theodor (ed.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, díl 4: *Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei*, sv. 1. Bonn, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte 1957.

zkumů.⁴ Díky tomu víme o charakteru první fáze nuceného vysídlování Němců v roce 1945 v různých částech českých zemí mnohem více než dříve. Týká se to například jihlavského „jazykového ostrůvku“, Svitavska (*Schönhengstgau*), Brna a Brněnska, pohraničních území jižních Čech a jižní Moravy, lokalit dnešního Ústeckého kraje, Liberecka, jednotlivých správních obvodů československé části Slezska atd. Předkládané poznatky rozšiřují a obohacují znalosti dobových reálií, hlavně pokud jde o působení „decentralizovaných faktorů“. Nepochybně významné (a z valné části také zdařilé) analýzy událostí „na místě“ však dosud nebyly v žádoucí míře propojeny s popisem dění na centrální úrovni státní moci a správy, což je mimo jiné dáno stále ještě nikoli dostatečně využitými možnostmi studia řady důležitých archivních fondů. Jejich náležité vytěžení může bezesporu v lecčem upřesnit nebo korigovat názory, s nimiž se opakovaně setkáváme ve veřejném diskurzu. Během přípravných prací autorů tohoto textu, od roku 2004 též v souvislosti s širě zaměřenými rešeršemi v rámci zpracování obsáhlé edice dokumentů,⁵ mohly být sice některé zřetelnější mezery v dosavadních znalostech tematiky zaplněny, nicméně poměry v archivech neumožňovaly vždy v žádoucí míře objasnit nebo dále sledovat předpokládané logické souvislosti a vazby jednotlivých součástí historické látky.⁶

-
- 4 Srv. STANĚK, T: *Poválečné „excesy“...*, úvodní část (s. 5–12), a novější bibliografické soupisy: ROHLÍKOVÁ, Slavěna (ed.): *Vysídlení Němců z Československa: Výběrová bibliografie literatury z let 1945–2001*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 168–193; BŘEŇOVÁ, Věra (ed.): *Vysídlení Němců a jeho reflexe v současných česko-německých vztazích: Výběrová bibliografie článků z časopisů a sborníků vydaných v letech 1990–2001*. In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 2 (2002), s. 348–376. Na německé straně vede permanentně doplňovanou speciální *Arbeitsbibliographie zur Geschichte von Vertreibung und Aussiedlung der Deutschen aus den böhmischen Ländern, bzw. der Tschechoslowakei (in Auswahl)* Robert Luft z mnichovského Collegia Carolina (<http://www.collegium-carolinum.de/doku/lit/bibl-vertreibung.htm>)
  - 5 Jde o projekt s pracovním názvem „Migrace a transformace: Dokumenty k realizaci dopadu státní sídelní politiky v českých zemích, 1945–1950“, který bude do roku 2007 řešen s podporou Volkswagen Stiftung a Česko-německého fondu budoucnosti. Počítá se s vydáním originální české verze edice ve čtyřech svazcích, s určitým časovým odstupem by mělo následovat vydání v německém překladu. Bližší informace srv. <http://www.phil.muni.cz/hist/migrace/>. Značná část pro účely této studie použitých a v ní citovaných pramenů bude otištěna v 1. svazku chystané edice.
  - 6 Tak například Národní archiv v Praze nedisponuje kompletním přehledem všech tajných zasedání československé vlády a jejího předsednictva. Přílohy (mnohdy velmi důležité) k protokolům ze schůzí představují jen určité torzo. Zřejmě za ztracenou lze považovat značnou část dokumentace vzešlé z působnosti bezpečnostního referátu pražského ZNV z roku 1945 (včetně zápisů z pravidelných schůzí a materiálů Komise pro vnitřní národní bezpečnost – KVNB; po těchto materiálech bylo pátráno též v Národním archivu, v Archivu Ministerstva vnitra ČR v Praze (AMV-P) a v Archivu hlavního města Prahy). Na komplikace technického a jiného charakteru v přístupu k archivním pramenům, jež jsou z hlediska námi sledované látky významné, lze narazit častěji. V pražském Archivu ministerstva vnitra je badatelům umožněno samostatné vyhledávání v inventárních pomůckách až od jara 2005, což pochopitelně ovlivnilo záběr heuristiky. Nyní mj. probíhá nová inventarizace materiálů odboru pro politické zpravodajství

Konečně je třeba zmínit ještě jeden nikoli nepodstatný aspekt výzkumu dané materie, jenž po odchodu generace pamětníků poválečných událostí výrazněji ovlivní jeho možnosti. Jde totiž o to, že zejména v prvních poválečných týdnech a měsících byly četné pokyny a direktivy vydané ústředními státními orgány, ale také vedením politických stran a dalších organizací a institucí s celostátní působností, zprostředkovávány směrem „dolů“ (*a vice versa*) nikoli v písemné formě, ale pouze ústně, a to v přímém osobním styku nebo přenosem příslušných informací přes více lidí. Přitom šlo nejednou o dosti důležitá sdělení, jež se mimo jiné týkala situace v pohraničních oblastech. V době, kdy ještě zcela nefungovalo technické zajištění spojovací sítě, nešlo o nijak výjimečné případy, což přirozeně ovlivňovalo míru spolehlivosti tlumočení zpráv předávaných „od úst k uchu“. Vyskytovaly se ovšem rovněž situace, kdy byl tento druh komunikace — též vzhledem k charakteru (a často i brizanci) obsahu předávaných zpráv — použit zcela vědomě a záměrně. Jako jeden příklad za všechny můžeme uvést usnesení předsednictva Ústředního výboru Komunistické strany Československa ze 4. června 1945, v němž mimo jiné stálo: „Ústředí nebude vydávati žádné písemné pokyny o otázce sudetských Němců. Pokyny budou dávány jen ústně.“⁴⁷ Je proto docela možné, že autorům unikly v důsledku této skutečnosti informa-

---

poválečného ministerstva vnitra. O škodách způsobených povodní ve VÚA-VHA jsme se již zmínili. Nepřístupný zůstává hlavní fond ministerstva národní obrany (MNO) pro rok 1945 a následující, totéž platí o části subfondu „Skupina pro odsun Němců“ (SPON) a celém fondu „Styční důstojníci“. Díky vstřícnosti zdejších archivářů jsme však získali řadu zajímavých poznatků z dosud oficiálně nezpřístupněných fondů tří vojenských oblastí, jež vznikly v českých zemích po skončení války (VO 1, VO 2, VO 3), a mohli jsme čerpat také z dalších relevantních pramenů. Pravděpodobně závažná ztráta z hlediska detailnějšího objasnění role nejvyššího armádního velení v kontextu předmětné problematiky byla způsobena tím, že spisový materiál kabinetu ministra národní obrany z let 1945–1949 byl spolu s protokoly MNO v roce 1954 bez odborného archivního posouzení skartován.

- 7 *Národní archiv (NA)*, fond (f.) 02/1 (Předsednictvo ÚV KSČ 1945–1954), archivní jednotka (arch. j.) 4, svazek (sv.) 4, folio 2 n. Sr. též HRABOVEC, Emilia: *Vertreibung und Abschub: Deutsche in Mähren 1945–1947*. (Wiener Osteuropa-Studien, sv. 2.) Frankfurt/M., Peter Lang 1995, s. 83 n. Dokladem svědčícím o tom, že komunistické vedení vydalo posléze odpovídající směrnice (v tomto případě spíše o přístupu k německým antifašistům než o vlastním provádění vysídlovacích akcí), může být zpráva tzv. pohraničního referenta ÚV KSČ Bedřicha Steinera o průběhu pracovní cesty do Děčína, Ústí nad Labem, Mostu a Karlových Varů ve dnech 19.–22.6.1945. Steiner si v ní mj. postěžoval, že „soudruzi“ v místech nemají v této otázce příliš jasno a že byl proto nucen zakročit: „Zvláštního zřetele zaslouží si otázka něm[eckých] soudruhů antifašistů, kde linie strany v této věci jest ještě dnes špatně chápána. Ve všech krajích (Děčín, Ústí, Most, Karlovy Vary) jsem v této věci autoritativně podle směrnic soudr[uh]a Slánského zasáhl...“ (NA, f. 100/1 (Generální sekretariát ÚV KSČ), sv. 49, arch. j. 373.) O tom, že ústní tlumočení pokynů různým delegacím z míst, jež přijížděly do Prahy, Brna nebo Moravské Ostravy, resp. vysílání zástupců ústředních státních orgánů (ministrů, vysoce postavených úředníků, členů řídicích grémií ZNV) i stranických funkcionářů k podřízeným instancím, kde pak byly příslušné informace předávány stejnou cestou, patřilo k běžné praxi, svědčí prameny, na něž upozorňujeme v poznámkách v dalších částech textu.

ce o některých, snad i dosti důležitých rozhodnutích, jež v souvislosti se způsobem řešení „německé otázky“ padla v etapě bezprostředně po osvobození země.

Při koncipování předložené studie nám nešlo o formulaci a vynášení nějakých obecných, hodnotově podbarvených soudů o jednání těch či oněch aktérů dobových událostí, a již vůbec ne o nějakou zpětnou „politizaci“ historických skutečností. Stěžejním cílem bylo přispět k hlubšímu a všestrannějšímu objasnění i z dnešního pohledu nikoli druhořadých otázek, k nimž se leckdy autoři historických pojednání, ale také další mluvčí, kteří si z různých důvodů berou v debatách na dané téma slovo, vyjadřují i z krajně vyhraněných pozic. Úporná obrana stanovisek je pak mnohdy leitmotivem „dialogu“. Pokud jde o určení povahy odpovědnosti oficiálních československých orgánů za takzvaný divoký (živelný) odsun v roce 1945 jako takový, respektive za události, jež jej provázely, existuje mezi německou a českou stranou, ale někdy také uvnitř obou národních prostředí, dlouhodobý zásadní spor. Mnozí němečtí (především sudetoněmečtí), ale i někteří čeští, autoři různých publikací o tomto tématu se domnívají – podle našeho názoru zjednodušeně a nikoli nestranně – že všechno to, co na německé obyvatelstvo českých zemí po válce dopadlo, bylo jaksi kontinuálně (případně „potajmu“) plánováno a připravováno. V extréměch jde v tomto smyslu o hledání kořenů až do 19. století, v lepších případech do éry první republiky. Co se týká variací takového konceptu ve vztahu k ozřejmění příčin dramatického vyústění česko-německých vztahů v časově méně vzdálené perspektivě, připomíná a zdůrazňuje se obvykle značný podíl osobní odpovědnosti Edvarda Beneše, případně též (převážně paralelně) špiček KSČ. Polemiky o leckdy zaujatě z dobového kontextu abstrahovaných personálních aspektech a argumentech ve prospěch, či naopak k újmě, toho či onoho činitele angažovaného v řešení poválečné situace Němců nehodláme na tomto místě stopovat. Nicméně je třeba alespoň na okraj takových střetů či způsobu konstruování a prezentace různých obžalob poznamenat, že – alespoň pokud jde o historické práce a část publicistiky – jsou v nich konkrétní, hodnověrné doklady (pokud v této souvislosti odhlédneme od vzpomínek pamětníků), zejména událostí z roku 1945, zastoupeny mnohdy jen sporadicky.⁸

V české historiografii, a to i v některých titulech exilových autorů, se přinejmenším

---

8 Srv. mj. úvod k publikaci: TURNWALD, Wilhelm (ed.): *Dokumente zur Austreibung der Sudetendeutschen*. München, Arbeitsgemeinschaft zur Wahrung sudetendeutscher Interessen 1951; HABEL, Fritz Peter (ed.): *Die Sudetendeutschen*. (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturtrat, sv. 1.) München, Langen Müller 1998 (2. vydání); THEISINGER, Hugo: *Die Sudetendeutschen: Herkunft – Die Zeit unter Konrad Henlein und Adolf Hitler – Vertreibung*. Buchloe, Obermayer 1987; NAWRATIL, Heinz: *Schwarzbuch der Vertreibung 1945 bis 1948: Das letzte Kapitel unbewältigter Vergangenheit*. München, Universitas-Verlag 1999 (4., přepracované vydání); FRANZEL, Emil: *Sudetendeutsche Geschichte*. Augsburg, Kraft 1958; NN [pseudonym]: Pozadí odsunu. In: *Střední Evropa: Revue pro středoevropskou kulturu a politiku*, roč. 6, č. 17 (1990), s. 56–81. V literární formě: DĚDINOVÁ, Sidonia: *Edvard Beneš – likvidátor: Dokumentární román*. Praha, Annonce 2003. Alespoň zčásti diferencovaněji k jednotlivým faktorům ovlivňujícím poválečnou situaci německého obyvatelstva v českých zemích přistupují např. Peter Glotz (*Die Vertreibung: Böhmen als Lehrstück*. Berlin, Ullstein 2003) nebo Norman M.

až do začátku devadesátých let otázka míry odpovědnosti toho či onoho subjektu za rozhodnutí, jež měla v rozbouraném poválečném čase pro početné skupiny lidí považovaných za „státně nespolehlivé“ velmi závažné následky, často ani explicitně nepokládala a zevrubněji nerozebírala. Ve většině tehdejších publikací byly okolnosti a průběh nucených migrací ve fázi před konferencí v Postupimi zmiňovány spíše jen povšechně (více prostoru bylo zpravidla věnováno „organizovanému vysídlování“ v roce 1946). Důraz se pochopitelně kladl na negativní zkušenosti z minulosti (role henleinovců ve třicátých letech, nacistický útlak a teror během okupace, ohrožení národní existence jako takové, rozsah a brutalita válečných zločinů, utrpení obětí pronásledování a podobně, nejčastěji s poukazem na angažmá sudetských Němců) nebo projevy nepřátelského chování německého obyvatelstva (činnost werwolfů a jiných záškodníků) bezprostředně po osvobození, jež měly zdůvodnit radikální postupy včetně „očistných opatření“. Jejich razance byla obvykle spojována s hektickou atmosférou přiměřenou době, s prudkým vzplanutím „lidového hněvu“, jenž měl, jak se občas připomínalo, také určité politováníhodné důsledky, s neuspořádanou situací v oblastech osídlených Němci, z níž také rezultovaly obtíže v jejím zvládnutí lokálními autoritami. To se týkalo rovněž výskytu „přehmatů“, jež byly zpravidla připisovány na konto počínání neregulérních ozbrojených formací (jejich úlohu, především na základě relací pamětníků, také vždy patřičně exponovala německá literatura). V řadě starších českých prací byly mnohé (i značně zarážející) skutečnosti, jež provázely postup vůči „státně nespolehlivým“ osobám v první poválečné etapě, zamlčovány, a pokud o nich přece jen padla zmínka, šlo převážně právě jen o obecná konstatování poukazující na nevyhnutelné „objektivní“ tendence či na aktivity anonymních sil a činitelů vyvíjejících v tomto směru iniciativu a tlak „zdola“.⁹

Dlouhou tradici jak na německé (sudetoněmecké), tak na české straně mají právně-historické rozbory vývoje vedoucího až k poválečným masovým nuceným migracím. V těchto více či méně fundovaných pojednáních, jež se dotýkají rovněž povahy právních norem a předpisů regulujících různé stránky tehdejších životních podmínek takzvaně státně nespolehlivého obyvatelstva (především Němců) v Československu, byla a nadále je evidentní zásadní protikladnost stanovisek, která v konečném dů-

---

Naimark (*Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století*. Knižnice Dějin a současnosti. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006; originální vydání: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Harvard University Press 2001).

- 9 Viz např. LUŽA, Radomír: *The Transfer of the Sudeten Germans: A Study of Czech-German Relations, 1933–1962*. New York, New York University Press 1964; SMUTNÝ, Jaromír: *Němci v Československu a jejich odsun z republiky*. (Doklady a rozpravy Ústavu dr. E. Beneše, č. 26.) Londýn, Ústav E. Beneše 1956; TÝŽ: *Svědectví prezidentova kancléře*. Praha, Mladá fronta 1996, s. 251–334; *Německá otázka a Československo (1938–1961): Sborník statí*. Bratislava, Slovenská akadémia ved 1962. Příznačně zjednodušující a ideologicky zabarvený (se zřetelnou tendencí k „alibizaci“) byl interpretační rámec edice *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947: Dokumentensammlung. Acta occupationis Bohemiae et Moraviae*. (Praha, Československá akademie věd 1964), kterou sestavil dvorní historik komunistického režimu Václav Král.

sledku oscilují – zjednodušeně řečeno – kolem antinomie tezí o „neoprávněnosti“, či naopak „oprávněnosti“, poválečných nucených migrací (ve veřejném diskurzu je opět frekventován zejména celý komplex otázek spojených s hodnocením dekretů prezidenta republiky). Takto vyznačenou stopou se pak mnohdy vydávají autoři různých příležitostných, popularizačních a propagačních textů, v důsledku čehož se celá problematika výrazně politizuje. Především na sudetoněmecké straně je přitom leckdy očividně patrné manko, jak pokud jde o stupeň objektivitity prezentovaných přístupů, tak o důkladnou obeznámenost s konkrétními fakty. Argumentační pozice zastávaná ve většině publikací tohoto typu z pera českých autorů je z logiky věci profilována spíše „obránnými“ postoji, v současnosti již alespoň v nezbytné míře zohledňujícími také výsledky novějších historických analýz, v nichž se „černobílá“ optika uplatňuje opravdu jen ojediněle.¹⁰ Přesto se ovšem ještě tu a tam, mimo jiné i v textech určených širšímu publiku, objevují rezidua poněkud zjednodušeného hodnocení jednotlivých součástí látky, což se týká právě okolností a průběhu takzvaného živelného

---

10 Na německé (a rakouské) straně srv. např. KIMMINICH, Otto: *Völkerrechtliche Überlegungen zu Kriegsende, Potsdam, Vertreibung: Ausgewählte Beiträge*. Bonn, Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen 1996; ERMACORA, Felix: *Die sudetendeutschen Fragen: Rechtsgutachten*. München, Langen Müller 1992; ALLSTADT, Markus: *Die offene Völkerrechtslage im deutsch-tschechischen Verhältnis und ihre Bedeutung für die Osterweiterung der Europäischen Union: Zugleich Überlegungen zu den Auswirkungen zwingenden Völkerrechts in der Vertriebenenfrage*. (Schriften zum Staats- und Völkerrecht, sv. 86.) Frankfurt/M., Lang 2000; BLUMENWITZ, Dieter: Benešovy dekrety z roku 1945 z hlediska mezinárodního práva. In: *Střední Evropa*, roč. 8, č. 26 (1992), s. 22–30; TÝŽ: *Interessenausgleich zwischen Deutschland und den östlichen Nachbarstaaten*. Köln/R., Verlag Wissenschaft und Politik 1998 (a další příspěvky tohoto autora). Vcelku seriózní charakter mají rozbor Helmuta Slapnicky: *Dokumente zur Diskussion über die Beneš-Dekrete*. In: *Osteuropa-Recht*, roč. 45. Berlin, Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde 1999, s. 511–520; *Die rechtlichen Grundlagen für die Behandlung der Deutschen und der Magyaren in der Tschechoslowakei 1945–1948*. München 1999; Die Vertreibung der Deutschen aus der Sicht der innerstaatlichen Rechtsordnung. In: *Bohemia*, roč. 42, č. 1 (2001), s. 13–26. Z českých prací k tématu viz např. MATĚJKA, Dobroslav (ed.): *Právní aspekty odsunu sudetských Němců: Sborník*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1996 (2. vydání); PAVLÍČEK, Václav: *O české státnosti: Úvahy a polemiky*, sv. 1: *Český stát a Němci*. Praha, Karolinum 2002; TÝŽ: O legalitě a legitimitě transferu německého obyvatelstva z Československa. In: ŠESTÁK, Miroslav – VORÁČEK, Emil (ed.): *Evropa mezi Německem a Ruskem: Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*. Praha, Historický ústav AV ČR 2000, s. 535–543; PAVLÍČEK, Václav – DEJMEK, Jindřich – WEIGL, Jiří ad.: *Benešovy dekrety: Sborník textů*. (S předmluvou Václava Klause.) Praha, Centrum pro ekonomiku a politiku 2001; DEJMEK, Jindřich – KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan: *Kauza tzv. Benešovy dekrety: Historické kořeny a souvislosti*. Praha, Historický ústav AV ČR 1999 (zejména 4. kapitola od J. Kuklíka); KUKLÍK, Jan: *Mýty a realita tzv. „Benešových dekretů“: Dekrety prezidenta republiky 1940–1945*. Praha, Linde 2002. Srv. též stať Jana Kuklíka a Vladimíra Mikuleho v publikaci: JECH, Karel (ed.): *Němci a Maďari v dekretch prezidenta republiky: Studie a dokumenty 1940–1945. / Die Deutschen und Magyaren in den Dekreten des Präsidenten der Republik: Studien und Dokumente 1940–1945*. Brno, Doplňěk 2003 (s. 19–75 a 76–99, bibliografie na s. 657–663).

vysídlování Němců v roce 1945. Občas je možno v některých pojednáních zaznamenat setrvávající vliv přímočarých soudů nebo interpretačních a formulačních schémat nepřihlížejících v dostatečné míře ke konkrétní tvářnosti dobové reality, výjimkou nejsou ani různé faktografické nepřesnosti. Určité disproporce v prostoru věnovaném jednotlivým historickým etapám a silný důraz kladený na právní aspekty tématu mohou přitom vyvolávat dojem, jako by události, k nimž došlo po květnu 1945, nebyly prostě ničím jiným než jedině možným vyústěním jednoduchého kauzálního řetězce předchozího vývoje.¹¹

-
- 11 V publikaci vzniklé z pověření a s podporou Ministerstva kultury ČR, vydané v poměrně vysokém nákladu a v překladech rovněž distribuované do ciziny (PEŠEK, Jiří – BENEŠ, Zdeněk (ed.): *Rozumět dějinám: Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*. Praha, Gallery 2002), se např. v kapitole o realizaci nuceného vysídlení německého obyvatelstva k otázce „hnacích sil“ tzv. divokého odsunu (na s. 204) uvádí: „Většina prováděných akcí, včetně vysídlování sudetských Němců či jejich zatýkání, byla živelná. Akce byly vyvolány místními náladami a organizovaly je místní úřady.“ (Z této formulace není dostatečně jasné, zda se vztahuje jen na květen 1945 nebo na celou etapu „živelného vysídlování“.) Hned vzápětí se však konstatuje, že od počátku „hrála ohromnou, ne-li klíčovou roli armáda“. Přestože si byli autoři nepochybně vědomi toho, že působení různých faktorů na daný proces mělo – v časových relacích tak či onak „posunutý“ – souběh, vyznívá srovnání obou výše uvedených výroků, jež se vztahují k dosti podstatným skutečnostem, přinejmenším rozporně. Otázka role prezidenta Beneše, československé vlády a dalších ústředních orgánů státu při utváření situace v letních měsících pětačtyřicátého roku není přes svou důležitost předmětem speciálního rozboru. Za zmínku také stojí, že text publikace o 265 stranách (bez příloh, ve vydání z roku 2002) je vzhledem k závažnosti problematiky poválečného období rozvržen poněkud disproporčně. Výkladu o realizaci „odsunu“ je vyhrazeno jen 21 stran (tedy necelých deset procent). Okolnost, že prostor pro vylíčení průběhu vysídlovacích akcí není zrovna adekvátní, má za následek některé zkratkovité formulace; pominout rovněž nelze (ve vydání z roku 2002) určitou faktografickou nepřesnost. Texty podobného typu, i když jsou zcela určité z hlediska svých „mimovědeckých“ funkcí důležité, vznikají mnohdy nikoli na základě vlastního pečlivého a systematického základního výzkumu, ale nezřídka cestou „spojování“ a následného „komprimování“ obecnějších myšlenkových obsahů a interpretačních vzorců s faktografií převzatou odjinud, což se nemusí pokaždé pozitivně projevit v jejich výsledné kvalitě. Někteří autoři sice ve svých pracích k problematice nuceného vysídlení Němců v bezprostředně poválečné fázi připomínají, že „první vyhošťovací akce a opatření proti německému obyvatelstvu byly ... většinou živelné a spontánní, vyplývající z bezprostředně poválečné atmosféry rozbořených nacionálních vášní a emocí“, přičemž stavějí do popředí postup různých nepravidelných „revolučních formací“ (Revolučních gard, partyzánů aj.), ovšem informace o tomto dění ne vždy patřičně doplňují dalšími poznatky o významných zásazích regulérní československé armády počínaje červnem 1945 (cit. viz RADVANOVSÝ, Z.: *Konec česko-německého soužití*, s. 29). O úloze armády při iniciování a provádění „evakuací“ přitom podávají zevrubná svědectví i mnohé prameny lokální provenience. Celistvější obraz angažmá československé vlády a dalších rozhodovacích center je již zčásti k dispozici (srv. např. HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 64 n., 141 ad.; KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha, Panorama 1990; STANĚK, T.: *Poválečné „excesy“...*). Kaplan v připomenuté publikaci píše: „Divoký odsun byl dílem oficiální vládní politiky a vybičované protiněmecké nálady českého národa. Vláda usilovala o urychlené vyhnání co největšího počtu Němců, bez ohledu na to, nebo právě proto, že velmoci dosud odsun neschválily.“ (s. 142)

Osm vstupních reflexí

Při práci na předložené studii vycházeli její autoři z několika stěžejních myšlenek o důležitých aspektech a celkové povaze úlohy ústředních státních orgánů během hromadného vysídlení Němců z Československa v etapě od jeho osvobození do podzimu 1945. Vzhledem k celkovému rozsahu textu a jeho technickými důvody vynucenému rozvržení do tří částí, jež vyjdou na pokračování ve třech po sobě následujících číslech *Soudobých dějin*, považujeme za potřebné již na tomto místě formulovat několik pracovních hypotéz (nikoli snad definitivních tezí), jejichž rozvinutí a ověření bude čtenář moci sledovat ve vlastním výkladu. Jde nám na tomto místě o přehledné nastínění určitých tematických „ohnisek“, jež se pochopitelně mohou stát jakýmsi odrazovým můstkem pro případnou diskusi.

1. Posuzování stupně přiměřenosti termínů „divoký“, „živelný“ nebo „neorganizovaný odsun (transfer)“ pro identifikaci nucených migrací osob, jež byly v dané době považovány za Němce, z českých zemí od konce války do podzimu pětáctýřicátého roku není pro nás z hlediska zaměření studie prvořadou otázkou. Přesto je třeba s přihlédnutím k tomu, jaké významy evokují tyto pojmy v českém prostředí, poznamenat, že vlastně navozují dojem, jako by se jimi označované procesy odvíjely převážně nebo téměř zcela mimo dosah kontroly odpovědných ústředních státních orgánů. Poznatky získané studiem dosud ne zcela dostatečně využitých historických pramenů dokládají, že takový předpoklad odpovídá skutečnosti jen v omezené míře. Plánování a řízení tehdejších vysídlovacích akcí „shora“ sehrávalo totiž důležitější roli, než jaká mu byla doposud v různých pojednáních na toto téma přisuzována.

2. Hromadné nucené přesuny stovek tisíc lidí z řad „autochtonního“ německého obyvatelstva za hranice obnovené republiky nebyly explicitně předvídaný takzvaným Košickým vládním programem ze začátku dubna 1945. Ten ještě počítal s tím, že „neutrální“ Němci z řad starousedlíků budou mít po osvobození možnost individuálně optovat pro československé státní občanství. Interně rozpracovávané plány vlády, v nichž se v souvislosti s vystěhováním většiny Němců uvažovalo o použití předválečných norem týkajících se pobytu cizinců nebo obrany státu, nebyly realizovány. Lze považovat za vysoce pravděpodobné, že tomu tak bylo mimo jiné i proto, že před nabytím účinnosti (k 10. srpnu 1945) ústavního dekretu prezidenta republiky o státním občanství Němců a Maďarů (č. 33/1945 Sb.) nebylo zcela jasné, na koho se má pohlížet jako na osoby zbavené československého občanství. Další komplikace by byly navíc spojeny s tím, že podle stávajících předpisů by příslušné úřady musely postiženým osobám vydat o ztrátě státního občanství individuální výměry a poskytnout jim současně možnost odvolání proti takovému rozhodnutí. Jako jediné nástroje realizace masových nucených migrací takzvaně státně nespolehlivého obyvatelstva mohly tedy po „právní“ stránce až do doby účinnosti „státoobčanského“ dekretu (respektive do okamžiku, kdy se podaří dosáhnout mezinárodního schválení těchto aktů) sloužit pouze podzákonné normy: vládní usnesení, výnosy a směrnice vojenské a civilní správy. Při zohlednění těchto skutečností vystupuje do popředí právě úloha

centrálních úrovní rozhodování. Nucené „evakuace“ značného počtu lidí v roce 1945 v té formě, jak probíhaly, postrádaly pevný, ve vnitrostátních zákonných normách (nikoli tedy pouze v aktech podzákonné povahy) výslovně a zřetelně artikulovaný podklad. Jejich realizace přitom neměla před „Postupimí“ a ještě i po ní oporu ani v nějakých na mezinárodním fóru závazně dohodnutých zásadách.

3. Všichni členové československé vlády byli o přípravě, zahájení a průběhu vysídlovacích akcí alespoň v hrubých rysech informováni a buď je výslovně schvalovali nebo (třeba jen mlčky) akceptovali. To však současně neznamená, že někteří z ministrů nebyli v tomto směru aktivnější a jiní zase spíše zdrženlivější. Primát *raison d'état* byl zcela evidentní. Krátce řečeno: o způsobu řešení „německé otázky“ odsunem se v tomto prostředí (ponecháme-li stranou soukromou sféru) nepochybovalo, což se vztahovalo i na „evakuace“ z jara a léta 1945. Přitom se ve vládě několikrát otevřeně hovořilo o tom, že alespoň západní spojenci nesouhlasí se zahájením hromadného vysídlování Němců z Československa před projednáním celé záležitosti na nejvyšší úrovni, tj. na schůzce „velké trojky“. Vláda jako celek zaujímala vědomě dvojaké stanovisko. Na jedné straně byl ve vnitropolitickém ohledu, s vědomím vstřícnosti a benevolence Sovětů, „transfer pod rukou“ (tedy „načerno“) akceptován a aktivně podporován, na druhé straně pak západním spojencům předkládán jako hotový fakt, a to při současné snaze umenšit jeho význam a dosah, respektive zamlčet s ním spojené komplikace.

4. Ve vládě zastávali radikální postoje v tomto směru především komunisté a národní socialisté, kteří se dožadovali rychlého a masového odsunu Němců za hranice. Představitelé sociálnědemokratické, slovenské demokratické a lidové strany sice vystupovali vcelku opatrněji, ale i oni se v inkriminované době podíleli na stanovení modalit „evakuace“ a s argumenty o nutnosti a prospěšnosti rázného postupu nepolemizovali, i když občas poukazovali na potřebu uklidnit situaci nebo neignorovat úplně zahraniční veřejné mínění. Z úst některých komunistů a sociálních demokratů zaznívala občas i slova připomínající specifické postavení německých antifašistů. Většinou to však nebylo v situacích, kdy se právě hovořilo o vlastních vysídlovacích akcích. K nejrozhodnějším stoupcům a nejagilnějším iniciátorům přímočarého „vyrovnávání účtů“ s Němci v této době bezpochyby patřil ministr národní obrany generál Ludvík Svoboda. Protokoly ze zasedání vlády i další prameny to přesvědčivě dosvědčují. Ponekud umírněnější linie se přidržoval ministr vnitra Václav Nosek, který již vzhledem k charakteru svého resortu byl – stejně jako další pracovníci ministerstva – do tehdejšího dění bezesporu dobře zasvěcen a výrazně se v něm angažoval. Na nejvyšší centrální úrovni bylo ministerstvo vnitra vedle ministerstva národní obrany a armádního velení nejdůležitějším „hnacím motorem“ vysídlovacích operací roku 1945.¹²

---

12 Některé z písemných zpráv, jež byly Noskovi pravidelně zaslány, se nacházejí v dosud ještě nezpřístupněném fondu „Styční důstojníci“ ve VÚA-VHA.

5. Nejvýznamnějším činitelem, jenž se uplatňoval v první etapě vyhánění a nuceného vysídlování, se za daných podmínek logicky stala pravidelná československá armáda. Již od 15. května 1945 vydávalo její velení podřízeným útvarům řadu jednoznačných rozkazů k provedení „evakuace“ Němců včetně starousedlíků. Armáda byla ke splnění tohoto úkolu nasazena s plným vědomím hlavy státu a vlády a na pověření nejvyšších státních orgánů se její představitelé také odvolávali. Přes nemalou iniciativu a participaci jiných orgánů a složek (některých centrálních resortů a jejich aparátů, lokálních a regionálních správních úřadů, bezpečnostních formací, různých „revolučních“ ozbrojených uskupení, složených většinou z dobrovolníků, apod.) by se bez vůdčí úlohy armády a prostředků, jež měla k dispozici, jen stěží podařilo v průběhu zhruba čtyř měsíců dostat za hranice kolem sedmi set až osmi set dvaceti tisíc lidí. Zhruba od začátku června pětáctýřicátého roku mělo počínání příslušníků ostatních zbraněmi vybavených útvarů většinou již jen podpůrný charakter. Šlo zejména o dohled při evidenci a výběru osob a jejich shromažďování, doprovod vysídlenecy kolon a transportů k hranicím, stavění hlídek, asistence při předávání Němců do táborů, střežení těchto zařízení a internačních oddělení soudních věznic a podobně. Při těchto příležitostech docházelo mnohdy ze strany „revolucionářů“ k excesům včetně použití fyzického násilí, což nepochybně přispívalo k vyvinutí psychologického tlaku na místní německé obyvatelstvo. Vzbuzení strachu se přitom nejednou zdůvodňovalo potřebou zvládnout bezpečnostní situaci nebo „připravit“ Němce na akt samotného vysídlení.

6. Orgány civilní správy a exekutivy za postupem lépe operačně připravených, vybavených a po všech stránkách flexibilnějších vojáků zaostávaly a plnou kontrolu nad tehdejšími děním získávaly *de facto* až po ukončení hlavní fáze „náporu“ na německé obyvatelstvo. V souvislosti s tím je třeba zdůraznit, že míra vlivu národních výborů (správních komisí) a bezpečnostních sborů na dané poměry byla vzhledem k zvláštnostem lokálních a regionálních podmínek rozdílná a proměnlivá. Jejich angažmá spočívalo v organizačních a administrativních činnostech týkajících se nakládání s lidmi i s jejich majetkem, v aplikaci bezpečnostních opatření různého druhu, ve zřizování a správě internačních zařízení, v zavádění pracovní povinnosti a v přípravě retribuce. Pokud šlo o samotné „evakuace“ Němců, po jejich zahájení v masovém měřítku spočívalo těžiště spolupůsobení místních úřadů převážně ve výběru osob určených k vysídlení. Jejich jednání bylo přitom nejpozději během června 1945 sankcionováno příslušnými normami přicházejícími z „centra“. Současně je třeba připomenout, že podřízené civilní složky zpravidla nebyly v realizaci radikálních kroků směřujících k vysídlení německého obyvatelstva z řady příčin (obava ze ztráty potřebných pracovních sil, ohledy na příbuzenské, sousedské a přátelské vztahy apod.) tak konsekventní jako armádní jednotky, jež na ně často vyvíjely i značný tlak.

7. Československý prezident Edvard Beneš pochopitelně nestál zcela stranou dění. S událostmi souvisejícími s plošným „vyhošťováním“ německého obyvatelstva byl již brzy obeznámen, o situaci v pohraničí i jinde dostával pravidelná souhrnná hlášení. Zůstává však otázkou, zda a do jaké míry věnoval pozornost nejen předkládaným

zprávám, ale též různým sdělením k tématu v osobních rozhovorech nebo v korespondenci. Na prvním místě u něj stálo přesvědčení, že odsun většiny Němců z republiky je historickou nutností a státní nezbytností, prioritou v každém ohledu. Jeho chování, interně tlumočené názory i veřejné proklamace, jež měly značnou váhu a ohlas zejména v době bezprostředně po skončení války, o tom svědčily zcela výmluvně a bezesporu přispěly k legitimizaci vysídlovacích akcí v očích převážné části českých občanů. Prezident se ani v těch ojedinělých projevech, jež více přihlížely k potřebě zavést do již započatého procesu větší spořádanost a respektovat současně zájmy Spojenců, neodklonil od základní myšlenky, že otázka dalšího setrvání německého obyvatelstva v republice „vyřízená být musí, a já jsem přesvědčen, že vyřízena bude“ (vystoupení v Plzni 15. června 1945), a že zbývá pouze jediné řešení: „odchod Němců od nás“ (řeč v Mělníku 14. října 1945). V kontextu těchto faktů nemůže přirozeně překvapovat, že s mírnými, na veřejnosti však opravdu jen opatrně formulovanými, připomínkami toleroval též vysídlovací akce z jara a léta 1945. Nejpozději 6. června dal najevo svůj plný souhlas s již uskutečněnými opatřeními i s pokračováním rozsáhlých „evakuací“. Pokud jde o Benešova soukromá stanoviska ke způsobu jejich provádění a vůbec o to, jak je hodnotil po lidské stránce, tak vzhledem k povaze pramenů, v nichž byla jeho pozice při posuzování celé věci jím samotným nebo svědky patřičně stylizována, víme o tom jen velmi málo, ba takřka vůbec nic. Je možné připustit, že se Beneš ve srovnání s klíčovou rolí, kterou sehrál v genezi a prosazení odsunového plánu, nyní záměrně stáhl více do pozadí a nechal konkrétně jednat jiné, přičemž očividně počítal také s faktorem „revoluční“ atmosféry a „lidového hněvu“.

8. Konečně se nám jeví jako důležité poukázat na neadekvátnost některých názorů, přerůstajících někdy až do rozměru legendy, že v případě Československa znamenala postupimská konference „velké trojky“ nějaký bezprostřední předěl v průběhu takzvaného divokého odsunu. Nebylo tomu tak – posuzováno z vnitrostátního hlediska – ani po právní stránce (viz 2. bod), ani časově, ani v žádném jiném podstatném ohledu. Spíše je možno hovořit o tom, že šlo o jakousi cézuru „se zpožděním“. Československá vláda a armáda zpočátku nepomýšlely na to, aby právě v době kulminujících vysídlovacích akcí na přání vyslovené Spojenci ve třináctém článku „Závěrečné zprávy“ z Postupimi tento proces pozastavily. Naopak v něm, spoléhající na blahovůli mocného východního souseda, hodlaly *de facto* pokračovat a zareagovaly až tehdy, když se i pro Sověty stal další příliv pauperizovaných lidí do Německa neúnosným. Nucené vysídlování po „Postupimi“ neskončilo. V mezidobí do zahájení „organizovaného“ transferu podle plánu přijatého Spojeneckou kontrolní radou pro Německo opustilo české země proti své vůli ještě více než sto tisíc osob. Závěr „divokého“ odsunu se tak přesunul až do podzimu roku 1945.

* * *

Předložený výklad je rozčleněn podle chronologických a věcných (s působením jednotlivých zde zmiňovaných institucí spojených) kritérií. První část textu pojednává stručně o nejdůležitějších aspektech geneze plánu na odsun většiny německého oby-

vatelstva z Československa od roku 1938 do „vyvedení“ brněnských Němců za hranici koncem května 1945. Ve druhé části budeme věnovat zevrubnější pozornost úloze československé armády při provádění vysídlovacích akcí na jedné straně a zahraničněpolitickým souvislostem tehdejších „evakuací“ na straně druhé. Ve třetí, závěrečné části pak budeme sledovat pokusy československé vlády ovlivnit podle vlastních představ průběh již zahájeného vysídlovacího procesu. V popředí našeho zájmu stojí rovněž aktivity Zemských národních výborů v Praze a Brně. Po rozboru otázky, jaký význam měly v kontextu dané tematiky závěry z jednání postupimské konference „velké trojky“, se nakonec pokusíme v ucelenější podobě nastínit kvantitativní (statistickou) dimenzi „divokého odsunu“ v prvních šesti měsících po skončení války.

Východiska (od podzimu 1938 do dubna 1945)

Ke genezi myšlenky odsunu

V polovině září 1938 Edvard Beneš vyslal ministra Jaromíra Nečase na tajnou diplomatickou misi do Paříže, aby zde tlumočil jeho náměty na řešení vyhocené československo-německé krize (obvykle jsou označovány jako prezidentův „pátý plán“). V jejich rámci zřejmě poprvé (v kritické situaci pravděpodobně s úmyslem čelit menším zlem většímu) navrhl provést částečné přemístění Němců (v počtu zhruba jednoho a půl až dvou milionů) za cenu současného odstoupení pohraničního území republiky o rozloze asi čtyř až šesti tisíc kilometrů čtverečních Německu. Němečtí demokraté, socialisté a Židé by směli v republice zůstat, *de facto* by se však museli přesunout do vnitrozemí. Předpokládaný počet německých obyvatel, kteří by měli podle Benešových úvah a názorů některých osob z jeho okruhu Československo v budoucnu tak či onak opustit, se postupem času od roku 1939 měnil, což pochopitelně úzce souviselo s přizpůsobováním koncepce poválečného řešení „německé otázky“ reálné situaci na frontách, aktuálním preferencím spojenecké politiky a vývoji poměrů v okupované vlasti. Prezident při promýšlení různých variant příští úpravy národnostních vztahů ve vlasti (v obecné rovině přihlížel i k širšímu středoevropskému kontextu) vždy počítal s přesuny, respektive „výměnou“ početných skupin obyvatelstva na základě etnických kritérií, kalkuloval však také s různými kombinacemi dílčích kroků. Transfery („vnitřní“ i „vnější“ migrace) spojoval se souběžnými územními ústupky (a rekompensačními zisky), v letech 1940 a 1941 uvažoval dokonce o možnosti poskytnout Němcům v českých zemích za určitých podmínek (k nimž ovšem pochopitelně patřilo také „stěhování“ lidí ve větším měřítku) jistou míru samosprávy v jimi převážně osídlených teritoriích. Tady však narazil na odpor domácího odboje, a proto ustoupil. Kvůli vzájemné nesmiřitelnosti stanovisek a rovněž s ohledem na kritické připomínky odbojářů ve vlasti ukončil Edvard Beneš kontakty s představiteli té části sudetoněmecké sociální demokracie v exilu, kterou vedl Wenzel Jaksch. Tento bezesporu demokrat a antinacista se snažil pro své rodáky získat z československé strany záruky zajištění takového poválečného statutu, jenž byl pro prezidenta – mimo jiné též s ohledem k určitým reziduím tradiční německy národovecké (*völkisch*) menšinové politiky v Jakschových představách – nepřijatelný.

Zhruba od druhé poloviny roku 1942 lze hovořit o tom, že československá politická reprezentace v Londýně a Beneš osobně začali na problém poválečného transferu pohlížet více zaostřenou optikou jako na jednu z nejvýznamnějších otázek budoucího vývoje, přičemž se podstatné snížení podílu německé populace na obyvatelstvu obnoveného státu stalo prioritou, ať už mělo být provedeno tou či onou formou jejího „přemístění“. Strategickým zadáním se tak napříště stalo – při zohlednění měnících se okolností – dosáhnout maxima možného v tomto směru. Klíčovou roli přitom po celou dobu samozřejmě sehrávaly faktické možnosti realizace prezidentovy ústřední myšlenky, tj. získání mezinárodních garancí pro rekonstrukci republiky v jejích předmnichovských hranicích. Přes různé peripetie a komplikovaná jednání se v zásadě zdařilo nejen naplnit tento požadavek, ale do konce roku 1943 také získat souhlas (třebaže nikoli závazný, či dokonce nějak smluvně potvrzený) Velké Británie, Spojených států a Sovětského svazu s principem vyřešení složitých národnostních poměrů ve středovýchodní Evropě provedením hromadného transferu německých menšin do poraženého Německa. Na genezi a zpřesňování příslušných plánů měl v československém případě od počátku nemalý vliv tlak, který vykonávaly domácí odbojové síly se záměrem prosadit radikální zásahy do životních podmínek Němců v poválečném Československu (také v tomto prostředí ovšem neměly různé alternativy navrhovaného postupu definitivní podobu a nabývaly na razanci v závislosti na vývoji válečného konfliktu a represích nacistického okupačního režimu).

V jednom z memorand vypracovaných v listopadu 1943, s nímž prezident Beneš přicestoval na jednání do Moskvy a s jehož obsahem seznámil poté i Brity, byl kromě jiných kroků navrhovaných v souvislosti s poválečným „velkým transferem“ oznámen úmysl přistoupit ihned po osvobození republiky k nucenému vysídlení rámcově vymezených skupin tak či onak provinilých Němců. Během rozhovorů se sovětskými nejvyššími činiteli v prosinci téhož roku vyslovil Beneš přání, aby se Československo přesídlením zbavilo nejméně dvou milionů Němců, přičemž se netajil přesvědčením, že čím více jich bude pryč, tím lépe. Moskevského pobytu využil prezident také k tomu, aby s exilovým vedením KSČ projednal řadu problémů týkajících se poválečné obnovy státu včetně řešení menšinových otázek, zejména ve vztahu k Němcům. Přes určité připomínky ze strany komunistů (hlavně pokud šlo o uplatňování takzvaných antifašistických hledisek) se mu v zásadě podařilo získat od nich přitakání ke koncepci, kterou zastával.¹³ Jejím jádrem bylo znovuoobnovení Československa, a to v podobě etnicky pokud možno homogenního národního stá-

---

13 BRANDES, Detlef: *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945: Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. München, R. Oldenbourg Verlag 2005 (2., rozšířené a přepracované vydání), s. 14–17, 33–38, 84–91, 150–171, 215–230. České vydání (*Cesta k vyhnání, 1938–1945: Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska*, Praha, Prostor 2002) je překladem 1. německého vydání Brandesovy knihy, proto zde odkazujeme na vydání aktualizované.

Prehistorie odsunu se začala psát už v době mnichovské krize. Edvard Beneš před odletem do londýnského exilu (foto z publikace Dr. Edvard Beneš ve fotografii: Historie velkého života. Praha, Orbis 1947)

tu Čechů a Slováků (o osudu Podkarpatské Rusi neboli Zakarpatské Ukrajiny nebylo zatím rozhodnuto). Prezident a jeho stejně smýšlející stoupenci pak vyvinuli značné úsilí, aby se tomuto záměru dostalo patřičné publicity a aby v jeho duchu předkládané argumenty přijaly za své nejen rozhodující složky odboje doma a v zahraničí, ale také, na což se kladl obzvláště silný důraz, spojenecké velmoci ve svých plánech pro poválečnou dobu.

Poměrně dlouhou dobu a z více příčin zůstávaly při debatách mezi prezidentem a československou vládou na jedné a Spojenci na druhé straně v různé míře otevřené právě problémy spojené s rozsahem a podmínkami transferu německého obyvatelstva. Jestliže zpočátku zdůrazňovala československá strana úmysl přednostně vysídlit ty Němce, kteří se nějak provinili proti státu a českému či slovenskému národu, poté co během roku 1943 dosáhla v tomto směru příznivých výsledků v jednáních na různých úrovních, začala prosazovat (zčásti pod vlivem stanoviska Britů, že

aplikace této zásady je z hlediska předpokládané masovosti poválečných nucených migrací poněkud „nepraktická“) požadavek, aby ze země odešli rovněž ti Němci, kteří sice nezachovali vůči republice plnou loajalitu, ale zároveň nepatřili ani do okruhu osob obtížených aktivním podílem na zradě státu, výkonu okupační moci a nacistických represích. Měřítko „viny“ (čím dál výrazněji vnímané v kolektivním smyslu) se stále těsněji spojovalo s nacionálními faktory, jež současně s častěji akcentovanými sociálními aspekty poválečné „národní revoluce“ získávaly při promýšlení poválečných úkolů rozhodující význam. Na podzim 1944 odrazil britský diplomatický zástupce u československé exilové vlády Philip Nichols prezidenta Beneše od toho, aby ve svých plánech ohledně transferu pomýšlel na jeho rozvržení do dvou etap, kdy bezprostředně po skončení války měly být nejprve vyhnány skupiny „provinilých“ a poté ve druhé fázi mělo dojít na organizované vysídlení Němců, kteří se za války a okupace nechovali zcela loajálně. Místo toho se mělo podle Nicholse uvažovat a jednotně hovořit o zhruba dvou milionech a dvou

stech tisících lidí, s jejichž vysídlením se počítá.¹⁴ Oficiální stanoviska k problematice německé minority, která československá vláda předala Evropské poradní komisi (*European Advisory Commission* – EAC) a v obsáhleji koncipované a detailněji rozpracované podobě na sklonku listopadu 1944 představitelům tří velmocí (a také Francie), se *de facto* přidržovala této rady. Nyní vycházela z předpokladu, že v republice zůstane po hlavní vlně odlivu asi osm set tisíc Němců, kteří by měli být občansky integrováni a etnicky asimilováni.¹⁵ O „revolučním vyhnání“ se již v těchto materiálech nehovořilo, byla zde však nastíněna představa, že přibližně půl milionu Němců z československého státního území po válce v důsledku vzniklé situace uprchne a že poté bude následovat (po dobu dvou let) organizovaný odsun dalšího zhruba milionu šesti set tisíc osob.¹⁶

Tyto predikce a záměr zbavit Němce kolektivně československého státního občanství (s výjimkou skutečných antifacistů, kteří měli prokázat stálé zachování věrnosti republice), jenž byl poprvé v tak explicitní podobě vyjádřen v memorandu československé vlády z 23. listopadu 1944, zacházely konkrétně v těchto otázkách dále než koncept, který v předchozím roce zformuloval a Spojencům předložil prezident Beneš. Britská a americká strana ve svých co do obsahu téměř identických odpovědích na listopadové memorandum prezentovaly, stručně řečeno, „vyčkávací“ pozici. Západní velmoci poukazovaly na skutečnost, že konkrétnější a závaznější postoj k vysídlovacím plánům bude možné zaujmout až v okamžiku, kdy mezi Spojenci zavládne jednota v názorech také na další aspekty poválečných opatření vůči Německu. Zneklidnění československé strany bylo patrné z naléhání Edvarda Beneše na Philipa Nicholse a další britské politiky začátkem roku 1945, aby se k předloženým návrhům vyslovili zřetelněji a jednoznačněji. Prezident se na okraj zmínil i o tom, že při svém nadcházejícím pobytu v Moskvě projedná eventuálně otázku vysídlení Němců přímo se Sověty a „že to provedeme sami“.¹⁷ V debatách s Brity na toto téma poměrně často v souladu se skutečným stavem věcí argumentoval, že se protiněmecké nálady ve vlasti přiostrují a že za těchto okolností (též

---

14 *Tamtéž*, s. 326. O dvou fázích transferu uvažoval v jednom návrhu ze začátku září 1944 vedoucí studijního oddělení londýnského ministerstva zahraničních věcí (MZV) Jaroslav Císař. Vycházel z toho, že Němci, „kteří se hrubě provinili proti celistvosti ČSR a proti zájmům nebo občanům jejím či Spojených národů“ (podle jeho odhadu společně s rodinami přibližně milion lidí), mají být jako první „vyhoštěni“ v pokud možno nejkratším čase. (Viz VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945: Dokumenty*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1994, dok. č. 142, s. 279–293, zde 280.)

15 K různým asimilačním koncepcím ve vztahu k Němcům, kteří zůstali po provedení „transferu“ v českých zemích, a k pokusům o jejich realizaci viz např. ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration: Tschechische Deutschenpolitik 1947–1953* (disertace na Fakultě sociálních věd UK v Praze, připravuje se jako samostatná publikace (113. svazek) ediční řady „Veröffentlichungen des Collegium Carolinum“ v Mnichově).

16 BRANDES, D.: *Der Weg zur Vertreibung*, s. 330 n.

17 *Tamtéž*, s. 335–339; VONDROVÁ, J. (ed.): *Češi a sudetoněmecká otázka*, dok. 148, s. 303–309.

vzhledem k udržení jeho pozice a autority londýnské vlády) je otevřeně a jasně vyslovený souhlas se zásadami transferu naléhavou nutností. Britové se ovšem v tomto směru nehodlali nechat dotlačit k posunu stanoviska. Při svém posledním rozhovoru s Winstonem Churchillem si Beneš od britského premiéra vyslechl dosti důrazné doporučení, aby samostatně, bez vědomí a přitakání Spojenců, v otázce transferu nic podstatného nepodnikal.¹⁸ Zřejmě také z tohoto důvodu Beneš prozatím nepodepsal již v listopadu 1944 vládou akceptovanou osnovu dekretu, jež – v radikálnější podobě než u variant připravovaných od konce roku 1942 exilovým ministerstvem vnitra – počítala s tím, že československé státní občanství bude až na prokazatelné antifašisty odebráno (oduznáno) všem ostatním Němcům.¹⁹ Z postoje britských politiků k jedné z nejdůležitějších priorit Benešova programu pro poválečné období padla na prezidenta bezpochyby určitá tíseň, a tak opouštěl ostrovy v obavách, zda se nakonec Britové „nestáhnou“ a jeho koncepci v podobě, která mu byla nejbližší, nepodpoří.

Také úvahy o „revolučním vysídlení (vyhnání)“ Němců, jež se mělo odehrát bezprostředně po osvobození vlasti, prošly v londýnských exilových kruzích delším vývojem. V diplomatickém styku se sice na podzim 1944 přestaly vyskytovat, což ale neznamenalo, že v plánování poválečných změn ustoupily zcela do pozadí. Při sledování skutečných cílů a stanovisek československého politického exilu – navíc v tak citlivé záležitosti – je podle našeho mínění třeba přisuzovat větší váhu obsahovému zaměření jeho interních konceptů než názorům a výrazům používaným v diplomatickém „provozu“. Je vysoce pravděpodobné, ne-li jisté, že se prezident a jeho spolupracovníci po delší dobu přidržovali ve vztahu k těm hlasům domácího odboje, které již záhy po Mnichovu (respektive březnu 1939) požadovaly nekompromisní zúčtování s „našimi Němci“, taktiky „mírnění“ či „tlumení“ upřílišněného radikalismu, jež byla přiměřená jejich postavení v zahraničí. Současně se více či méně obratně snažili vyvarovat takových vyjádření, jimiž by riskovali nějakou zásadnější roztržku s domácí rezistencí. Tak například Prokop Drtina, člověk Benešovi velmi blízký, sděloval v jedné depeši z roku 1940 domovu zprostředkovaně prezidentův názor, že by se lidem po válce nemělo bránit v tom, aby sáhli k odplatě na Němcích: „...tři miliony Němců ani nevyženeme, ani nepobijeme. Velká většina tu zůstane, a s těmi se něco stát musí. Nás je jenom sedm milionů proti sedmdesáti [milionům] Němců a také oni nejsou schopni nás vyhladit. To však neznamená, že náš lid si nemá vzít odplatu v daném okamžiku. Je nám tu všem jasné, že mu v tom nesmí být bráněno. I Navrátil (Edvard Beneš – TS, AA) to uznává.“ Vzápětí by se mělo přistoupit k dalším opatřením: „...bude však záležet na Vás doma, aby Němci byli zatlačeni a vytlačeni co nejdříve a co nejdále. S tím se tu počítá, že to hlavní bude doma nakonec a že to bude

---

18 *Tamtéž.*

19 Ke genezi dekretu o státním občanství Němců a Maďarů srv. JECH, Karel (ed.): *Němci a Maďaři v dekretěch prezidenta republiky*, dok. 8.1 až 8.4, s. 317–335.

krvavé, a ne procházka po Václavském náměstí jako roku osmnáct. Jde tedy o to, aby se docílilo doma co nejvíce.²⁰ O něco později (v lednu 1942) prezident po poradě s členy exilového kabinetu v memorandu „O otázce hranic ČSR“ uváděl, že kdyby byl přijat princip, „že viníci války mezi českými Němci mají odejít v každém případě a bez jakýchkoli dohod a indemnit“ (což považoval za „zcela spravedlivé“), činil by počet osob, jež měly „útekem a vypuzením“ opustit československé státní území, odhadem tři sta až čtyři sta tisíc. Pokud by se tento plán, v němž se dále uvažovalo o provedení organizovaného transferu v kombinaci s určitými územními ústupky, nedal ve svém celku uskutečnit, navrhoval Beneš zajistit předmnichovské hranice „a nechat prostě průběh událostem revolučním, jež po pádu Německa s jistotou přijdou“.²¹ S provedením „domácí revoluce“ počítala i zvláštní „Studijní skupina“ ve struktuře londýnského ministerstva národní obrany, jež byla pověřena plánováním poválečných vojenských opatření včetně zajištění státní hranice a řešení s tím související otázky migrací větších skupin lidí. První ucelenější plán převratu předložila zřejmě v lednu 1942. Československá armáda měla podle něj rychlým úderem zlomit odpor „Sudeťáků“, obsadit pohraničí, strážít hranice a připravovat odsun Němců. Vycházelo se přitom z představy, že by se armáda mohla na přechodné období rozdělit do dvou částí. První, tvořená rychlými údernými oddíly složenými z příslušníků zahraničních vojenských jednotek, by potlačovala případný odpor nacistických živlů. Druhá část by pak měla za úkol obnovit a zajistit klid a pořádek, přičemž by v jejích řadách působili především záložníci, příslušníci slovenské armády a vládního vojska.²²

V červenci 1943 „Studijní skupina“ vypracovala dokument, o němž se v přítomnosti ministra národní obrany Sergeje Ingra a prezidenta diskutovalo 2. srpna. Byly předloženy čtyři varianty postupu, jež měl po válce vést k početní redukci německého obyvatelstva. Čtvrtá a nejradikálnější varianta se měla podle všeho uplatnit v případě, pokud by se nedaly provést první tři varianty (1. transfer asi dvou milionů Němců bez odškodnění za majetek, ovšem se souhlasem velmocí; 2. odstoupení menších částí pohraničního území v kombinaci s vysídlením maximálně devadesáti, přinejmenším však zhruba pětasedmdesáti, procent Němců; 3. výměna Němců za Čechy žijící v zahraničí a Lužické Srby, s předpokladem následné asimilace zhruba milionu Němců, kteří by v republice zůstali). Zcela jistě nerealistická představa, jež měla přispět k dosažení těchto cílů daleko tvrdšími prostředky (4. varianta), kalkulovala s možností, že se československé armádě podaří ve fázi takzvané řízené revoluce obsadit co nejrychleji předmnichovské hranice a že se během asi jednoho týdne (!) vysídlí z území historických zemí neméně než dva

---

20 VONDROVÁ, J. (ed.): *Češi a sudetoněmecká otázka*, dok. Č. 42, s. 80, depeše Prokopa Drtiny Vladimíru Krajinovi z 9.12.1940.

21 *Tamtéž*, dok. č. 80, s. 142–146, citace ze s. 144.

22 LICHNOVSKÝ, Milan: Otázky upevňování lidově demokratické moci v západním pohraničí v letech 1945–1946 a úloha čs. armády. In: *Historie a vojenství*, roč. 9, č. 2 (1960), s. 611–647, zde s. 626.

miliony 846 tisíc Němců (a k tomu ještě 649 tisíc Maďarů ze Slovenska a Podkarpatské Rusi a 78 tisíc Poláků ze Slezska), načež v dalším týdnu postihne stejný osud dalších 381 tisíc Němců (nyní mimo jiné i ze Slovenska a Podkarpatské Rusi), vystěhovaných z vnitrozemí železničními transporty. V návrhu se předpokládalo, že každý vysídlenec by si mohl vzít zavazadla v množství a váze, jež bude moci sám unést, přičemž by se transfer uskutečnil z pohraničních okresů do vzdálenosti asi padesáti kilometrů vzdušnou čarou od hranic pěšky, což mělo představovat šedesát až pětasedmdesát kilometrů pochodu. Z ostatních okresů se měli Němci přepravovat přistavenými vozidly (vlaky).²³ Tato koncepce se v některých ohledech přibližovala obsahu a cílům plánu, na němž (podle všeho patrně až do detailů) pracovala v počátcích odboje nejvýznamnější organizace Obrana národa (ON).²⁴ Prezidentův komentář k návrhům vojáků ze „Studijní skupiny“, o nichž se debatovalo 2. srpna 1943, je zřejmý z následujícího záznamu: „Jde o to, abychom od samého počátku měli pevně v rukách několik význačných bodů v německém území. Ty musíme obsadit a bude žádoucí provádět teror, aby co nejvíce Němců uteklo. Při transferu chci, aby případný transfer byl také řešen z hlediska sociálního. Ponechali bychom si dělníky a rolníky, kdežto středního stavu, buržoazie a kapitalistů bychom se zbavili. Je třeba spojit národní revoluci s revolucí sociální.“ Prezident ale doporučil poskytnout „určité záruky odškodnění formou mezinárodně finanční“, respektive „dát za zůstavený majetek určitou náhradu“.²⁵ Podle upřesňující koncepce, zfoto-

---

23 VÚA-VHA, f. Štáb pro vybudování branné moci (ŠVBM), karton (k.) 3, čj. 93/taj.3.odd. 1943, folio 42-81, tajný elaborát „Přesídlování menšin – studie základních možností“, adresovaný prezidentu Benešovi, Londýn 30.7.1943 (včetně pěti příloh). Viz rovněž MAJEWSKI, Piotr M.: *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*. Warszawa, Wydawnictwo DiG 2001, s. 275–277; BRANDES, D.: *Der Weg zur Vertreibung*, s. 221–223.

24 Jeden z vedoucích představitelů domácího odboje na Moravě Josef Grňa informoval po válce v tisku o tom, že se rezistence velmi brzy rozhodla otázkou německého obyvatelstva „revolučně rozřešit“. Obrana národa „měla nejen generální plán, podle něhož měli Němci během 24 hodin nejkratší cestou opustit hranice republiky, nýbrž měla vypracovány a připraveny i všechny potřebné podrobnosti. Byly stanoveny přechody hranic pro jednotlivé okresy a byl připraven i nezbytný personál pro provedení prohlídky zavazadel odcházejících Němců. (...) Byly však také připraveny plány pro zajištění a převzetí majetku, včetně potřebných legislativních osnov, tak aby požadavek odsunu Němců mohl být okamžitě do všech důsledků uskutečněn.“ (GRŇA, Josef: Nerozumíme si. In: *Dnešek*, roč. 1, č. 24, (5.9.1946), s. 369; autor článku polemizoval s novinářem Michalem Marešem.)

25 VÚA-VHA, f. ŠVBM, k. 3, folio 212, Poznámky z čj. 212 Taj. 1943 (777 Taj. 1943 Voj[enské] kanc[eláře] pres[identa] rep[ubliky]), vloženo do složky čj. 104/taj.3.odd. 1945, Zápis o II. vojenské poradě u presidenta republiky dne 2. srpna 1943; viz též MAJEWSKI, P. M.: *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*, s. 275–277; BRANDES, D.: *Der Weg zur Vertreibung*, s. 221–223. Pokud jde o sociálněreformní stránky a důsledky vysídlení německého obyvatelstva, vyjádřil se Beneš obdobně jako v uvedeném citátu rovněž při konzultacích s československými komunisty v Moskvě v prosinci 1943 (k tomu KLIMEŠ, Miloš – LESJUK, Petr – MALÁ, Irena – PREČAN, Vilém (ed.): *Cesta ke Květnu: Vznik lidové demokracie v Československu*, sv. 1. Praha, ČSAV 1965, dok. č. 2, s. 40–59, citace s. 44.

vené již 3. srpna, by československá vláda za takto provedený bleskurychlý transfer menšin „oficiálně nenesla zodpovědnost, nýbrž by byla postavena před ‘hotovou’ věc, kterou by pak jen přijala za svoji a uznala de iure“. O povaze této „revoluční akce“ bylo řečeno, že „nebude znát ani výjimek, ani pardon“.²⁶

V březnu 1944 předložila „Studijní skupina“ další elaborát týkající se průběhu „řízené revoluce“, o níž uvažoval prezident a jíž se vojáci koncepčně zabývali nejintenzivněji, a definovala ji jakožto „údobí násilí, teroru a bez oficiální úřední kontroly, a tudíž i zodpovědnosti ze strany vládních činitelů“. Doslova se v materiálu pravilo: „Bude to domácí revoluce proti německému utlačiteli, za niž nemůže býti nikdo činně zodpovědným.“ Vzhledem k pozdějšímu vývoji událostí jeho autor předvídavě konstatoval, že rozhodující význam bude mít fakt, či vojenské jednotky vstoupí do Československa jako první. Kdyby na jeho území dorazila nejdříve západní spojenecká vojska, pak by zřejmě podle těchto úvah k „revolučnímu odsunu“ nedošlo. Přitom plánovači vycházeli z poněkud zvláštní teze, že při zamýšlených nucených migracích by měli ze země nejdříve odejít ti Němci z řad starousedlíků, kteří se podporou nacistického režimu neprovinili. Počítalo se totiž s tím, že provést rozsáhlejší vysídlení těchto lidí by bylo později obtížné. Teprve ve druhé fázi akce měli v souladu s touto myšlenkou republiku opustit říšští Němci, hlavně představitelé administrativního aparátu, kteří sem přišli po roce 1938, dále němečtí kolonisté, vojáci a ostatní příslušníci ozbrojených formací, nyní již v rámci mezinárodně dohodnutých podmínek. Nakonec měl být systematicky odsunut zbytek německého obyvatelstva.²⁷ Navrhované pořadí vysídlovacích etap však Beneš do své koncepce nepřevzal.²⁸

Jedna z poznámek prezidentova spolupracovníka Jana Opočenského z dubna 1944 však přesto svědčí o tom, že Beneš i nadále uvažoval o mezinárodně nedohodnutém „divokém“ odsunu. Opočenský uvádí, že se před ním Beneš vyjádřil v tom smyslu, že by si přál, „abychom ihned vyhnali všechny gestapáky, ordnery, henleinovce, profesory, učitele, tedy celkem asi 600.000 lidí“. Ostatní Němci by pak byli vystěhováni během pěti let, přičemž Beneš nevyklučoval, že by se to dalo provést v kratší době – do dvou let.²⁹ O týden později řekl prezident v rozhovoru

26 VÚA-VHA, f. ŠVBM, k. 3, čj. 104/taj.3.odd. 1943, folio 155–208, 214 n., elaborát datovaný 3.8.1943 „Transfer menšinového obyvatelstva za eventuel[ní] řízené revoluce“ (včetně 11 příloh).

27 Tamtéž, čj. 390/taj.3.odd. 1944, folio 237–310 (s přílohami), zde 239, rukou psaná studie majora Šusty „Transfer menšin v revolučním údobí“ z března 1944; viz též MAJEWSKI, P. M.: *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*, s. 293; BRANDES, D.: *Der Weg zur Vertreibung*, s. 222 n.

28 VÚA-VHA, f. ŠVBM, k. 3, čj. 458/taj.3.odd. 1944, folio 315–319, „Transfer obyvatelstva v ČSR“, písemný elaborát vyjadřující Benešovy názory, jenž byl 14.4.1944 předán ministrem národní obrany Ingrem Štábu pro vybudování branné moci (3. oddělení).

29 ČECHUROVÁ, Jana – KUKLÍK, Jan – ČECHURA, Jaroslav – NĚMEČEK, Jan (ed.): *Válečné deníky Jana Opočenského*. Praha, Karolinum 2001, s. 342 n., záznam z 3.4.1944; BRANDES, D.: *Der Weg zur Vertreibung*, s. 319.

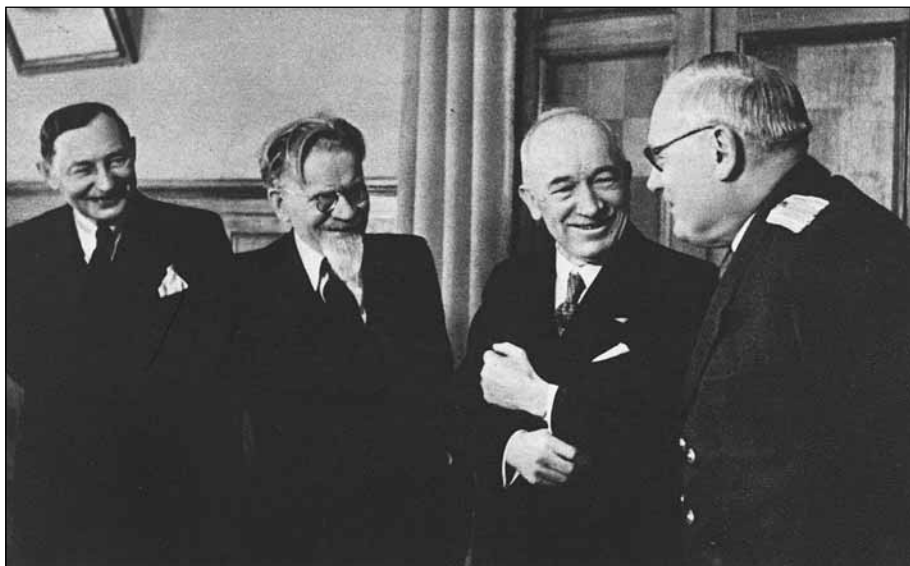
s exilovým ministrem financí Ladislavem K. Feierabendem, že souhlasí i s „nuceným transferem, a brutálním“.³⁰ V poselství adresovaném domácím odbojovým skupinám 16. července 1944 referoval Prokop Drtina o tom, jak si prezident představuje řešení celého problému a co by se mělo stát, pokud se nepodaří vysídlit maximum Němců na základě patřičných mezinárodních dohod a smluvených pravidel. Jelikož šlo v dané době o nejistou vyhlídku, nemělo se na takové řešení spoléhat a jen nečinně vyčkávat: „Je třeba, abychom si mnoho vyřídili sami ihned v prvních dnech osvobození, aby všech vinných nacistů co nejvíce od nás uteklo ze strachu před občanskou revoltou proti nim v prvních dnech revoluce a aby co nejvíce těch, kteří se budou jako nacisti bránit a klást odpor, bylo v revoluci pobito. Na to stále myslíte a na to musí být připraven celý národ. Mezinárodnímu řešení německé otázky u nás musí předcházet tedy vedle osvobozovacího revolučního hnutí a později i vedle řádných vojenských operací, až bude osvobozena celá naše země a celé území státu vojensky – zejména tedy také pohraniční části, které od nás byly odtrženy Mnichovem – co nejrychlejší obsazení a vyčištění těch výběžků k hranicím, kde byl český živel vždy nejsilnější a kde pak prakticky šel až na pohraniční hory (např. Šumava, jihovýchodně od Chodska, Jindřichohradecko, Znojemsko, údolí Dyje a na severu především uhelná pánev duchcovská, kde prakticky český živel byl ve většině již před válkou, dále Jilemnicko a české Podkrkonoší vůbec, německý ostrov liberecký a konečně Zábřežsko a okolí Kralického Sněžníku).“³¹ Ve zprávě z 1. září 1944, která reagovala na Drtinovy instrukce a vyjadřovala mínění domácích odbojových kruhů, stálo: „...rozumíme a bude připraveno vše, aby tímto směrem byly vedeny davové instinkty, nahromaděné k výbuchu pomsty, ostatně zcela přirozeně.“³² Poté co se československá strana seznámila s váhavým a přinejmenším zdrženlivým postojem Velké Británie a USA k obsahu jejího memoranda z listopadu 1944, měl Edvard Beneš nikoli méně, ale naopak více důvodů nepouštět variantu poválečné „řízené revoluce“ při řešení „německé otázky“ ze zřetele. V souvislosti s přípravou návratu exilové reprezentace do vlasti údajně mimo jiné poznamenal, že by raději přijel až o dva týdny později, až se lid dostatečně „vybouří“. Později komunistický ministr informací Václav Kopecký prý ve vládě prohlásil, že se v exilu samozřejmě počítalo s „re-

---

30 ČECHUROVÁ, J. ad. (ed.): *Válečné deníky Jana Opočenského*, s. 344 n., záznam z 11.4.1944; BRANDES, D.: *Der Weg zur Vertreibung*, s. 320.

31 Text Drtinova vzkazu z 16.7.1944 viz PREČAN, Vilém (ed.): *Slovenské národné povstanie: Dokumenty*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1965, dok. č. 99, s. 242 n.; dále viz ŠOLC, Jiří (ed.): *Edvard Beneš: Vzkyazy do vlasti. Směrnice a pokyny československému domácímu odboji za druhé světové války*. Praha, Historický ústav AV ČR 1996, dok. č. 83, s. 180–189; VONDROVÁ, J. (ed.): *Češi a sudetoněmecká otázka*, pozn. č. 2 k dok. č. 140 na s. 286; srv. též BRANDES, D.: *Der Weg zur Vertreibung*, s. 321.

32 VONDROVÁ, J. (ed.): *Češi a sudetoněmecká otázka*, dok. č. 140, s. 285 n., citát ze s. 286, zpráva z domova odeslaná docentem V. Tůmou 1.9.1944.

Dosáhnout souhlasu Sovětů s odsunem bylo pro československé plány klíčové. Prezident Beneš v Moskvě v březnu 1945, vlevo od něj předseda Nejvyššího sovětu SSSR Michail I. Kalinin (foto z publikace Dr. Edvard Beneš ve fotografii)

voluční spravedlností“ a že sám prezident republiky se prý ještě v Moskvě zmínil o tom, „že se prvních čtrnáct dní bude doma řídit“.³³

Vpředvečer osvobození

V týdnu od 22. do 29. března 1945, kdy prezident Beneš vedl důležité rozhovory se sovětskými nejvyššími činiteli, paralelně jednali v Moskvě zástupci politických

---

33 HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 65 (oba citáty jsou převzaty z němčiny). Autorka datuje Kopeckého výrok k 27.8.1945, toho dne se však žádná (řádná) schůze vlády nekonala. Svůj záměr vrátit se domů až za několik týdnů po skončení války sdělil Beneš již 1.7.1943 v důvěrném rozhovoru s londýnskými reprezentanty KSČ (NA, f. 100/24 (Klement Gottwald), sv. 172, arch. j. 1523, folio 22 n., nedatovaná zpráva o rozmluvě s Benešem). K úvahám exilu o možném výbuchu násilností po skončení války srv. též KAPLAN, K.: *Pravda o Československu*, s. 136–138 (autor datuje výše zmíněné vyjádření Kopeckého ve vládě k 27.8.1946, tedy o rok později než Hrabovcová – s. 228, pozn. č. 28). Když se na zasedání vlády 20.5.1947 debatovalo o „poválečných excesech“, prohlásil ministr vnitra Václav Nosek, že v květnu a červnu 1945 lid prostě vzal „spravedlnost do svých rukou“, a dodal, že i prezident Beneš „počítal již v Londýně s tím, že se tak stane“. Proto mu prý jednou řekl, „že se vrátí do vlasti až po 3 měsících, až si lid vyřídí účty s kolaboranty a Němci“. (NA, f. 100/24, sv. 144, arch. j. 1494, protokol ze zasedání vlády 20.5.1947.)

stran budoucí Národní fronty o programu nové vlády a jejím složení. Jako základ debaty byl akceptován důkladně připravený návrh KSČ. O masovém transferu sudetských Němců, s jehož provedením v principu souhlasily všechny složky československého politického spektra, nebyla ovšem řeč ani v návrhu programu, ani v jeho verzi schválené v Košicích 5. dubna 1945. Tento fakt zřejmě souvisel se stále nejednoznačným postojem Spojenců. V úvodní pasáži dosti obecně formulované osmé kapitoly programu se pouze hovořilo o tom, že „strašné zkušenosti, jichž se Češi a Slováci dožili s německou a maďarskou menšinou“, povedou v obnovené republice k „hlubokému a trvalému zásahu“ – čímž bylo nepřímě naznačeno, jakou cestou se bude nová moc ubírat ve vztahu k neloajálním minoritám. Zatímco těm Němcům, jak bylo v textu oznámeno, kteří zůstali jako antinacisté a antifašisté republiky věrni (tato podmínka měla být naplněna, pokud již před Mnichovem aktivně vystupovali proti Henleinovi a na obhajobu československého státu a posléze, po 15. březnu 1939, byli za svůj odpor proti okupačnímu režimu a za věrnost republice pronásledováni, respektive uprchli do ciziny, aby tam pokračovali v aktivním boji za obnovu ČSR), mělo být jejich československé státní občanství potvrzeno, ostatním (pokud je dříve měli) se mělo odejmut. Předpokládalo se však, že pro ně budou moci optovat, přičemž konečné slovo při posuzování každé individuální žádosti měly mít státní úřady.³⁴ Z práva opce byli vyňati a republiku měli opustit Němci (a Maďaři), u nichž se počítalo s trestním postihem za zločiny proti státu a českému a slovenskému národu, pokud ovšem nepřicházela v úvahu hrdelní trest. „Ihned vykázat“ se měli rovněž Němci (a Maďaři), kteří se do Československa přistěhovali po roce 1938, s podmínkou, že vůči nim nebude zahájeno trestní stíhání (v této kategorii se měla uplatnit výjimka u osob, které pracovaly ve prospěch republiky).³⁵ Opuštění země se tedy v programu předpokládalo (a žádalo)

---

34 Opční akce v tomto smyslu, jež se měla týkat značného počtu osob, se však po válce neuskutečnila. Jen dvěma skupinám příslušníků národnostně smíšených manželství bylo postupně až do roku 1949 umožněno podávat žádosti o znovuzískání československého státního občanství. (Touto otázkou se na více místech blíže zabývá disertace A. von Arburga *Zwischen Vertreibung und Integration*.) Dokladem toho, že přinejmenším ještě v první polovině dubna pětadvacátého roku vláda uvažovala o uplatnění opčního práva, může být dokument schválený jejím předsednictvem 12.4.1945. Nesl název „Prozatímní výstavba ministerstva vnitra a plán práce po dobu pobytu na Slovensku“ a uvažovalo se v něm mj. o zřízení zvláštního oddělení resortu „pro optaci ve smyslu vládního programu, odst. VIII“. V tomto materiálu byla ostatně zmíněna jen ta chystaná opatření, jež se přímo odvíjela od zásad formulovaných ve vládním programu (internace a „důkladná očista“ mezi provinilými Němci, zřízení pracovních táborů, okamžité vysídlení lidí, kteří se přistěhovali na státní území po roce 1938). Viz *Archiv Národního muzea (ANM)*, Praha, f. Zdeněk Fierlinger, k. 61.

35 Originály protokolů z březnového jednání o vládním programu viz NA, f. 1 (Archiv dr. Huberta Ripky), sign. 1-117-1. Schválený text vládního programu viz např. *Program první domácí vlády republiky, vlády Národní fronty Čechů a Slováků: Sbírka dokumentů*. Praha, Ministerstvo informací 1945.

pouze u osob přistěhovaných po roce 1938, převážně říšských Němců („okupantů“), a v případě starousedlíků pak u těch, kteří budou předtím odsouzeni (ovšem s výjimkou trestu smrti). V programu chybělo posouzení kardinální otázky, co se konkrétně stane s početnou masou lidí, kteří přijdou o státní občanství a nepodají opční žádost, respektive jim bude zamítnuta. Přitom bylo více než jasné, že to bude případ rozhodující části německého obyvatelstva, kterou pak také čeká vystěhování za hranice.

Když byl 24. března navržený text osmé kapitoly po diskusi, jež trvala sotva více než deset minut, redakční komisí beze změny schválen, prohlásil Václav Kopecký, že otázka transferu je tady vlastně vyřešena. Klement Gottwald poznamenal, že tento problém představuje v daném kontextu něco jako „Kolumbovo vejce“. Sociální demokrat Václav Majer podotkl, že v Londýně se sice o transferu často hovořilo, zdá se mu ale rozumné, že nyní tomu tak už není. Když se národní socialista Jaroslav Stránský vyjádřil v tom smyslu, že západní velmoci reagovaly na československé požadavky v této věci (měl na mysli memorandum z listopadu 1944) „nemastným prohlášením“, dodal Gottwald poněkud ukvapeně (ovšem určitě nikoli bez určitého úmyslu), že Západ vlastně již transfer odmítl, a doložil to poukazem na negativní postoj jeho představitelů k možnosti zařadit tuto otázku do podmínek příměří s Maďarskem. K tomu připojil následující výrok: „Hodně nám pomůže Rudá armáda. Bude ovšem záležet na tom, jak půjde vojenský postup.“ Stránský se ještě zajímal o to, „jak budeme provádět konstrukci viny u německých sedláků“, načež ho Gottwald ujistil: „To vše půjde bez dlouhých okolků.“ A tím byla debata skončena.³⁶

Chystanou retribucí se zabývala devátá kapitola. V desáté kapitole vládního programu o národní správě a v jedenácté kapitole o konfiskaci zemědělského majetku a o pozemkové reformě se objevily formulace naznačující, že by se tato opatření měla vztahovat jen na provinilé Němce, kteří svou činností přispěli k rozbití republiky nebo aktivně podporovali okupanty. Nezaujatý a s obsahem předchozích, převážně důvěrných interních jednání o dané problematice neobeznámený čtenář by z pouhého textu vládního programu mohl jen stěží vyvodit závěr, že naprostou většinu německého obyvatelstva v Československu čeká brzké masové vystěhování a prakticky téměř úplná konfiskace majetku bez náhrady. Vzhledem k tomu, že se aktéři následných událostí, především pak někteří představitelé československé armády, již záhy odvolávali na znění vládního programu z počátku dubna 1945, mělo by být na tomto místě jasné a bez obalu řečeno, že tato argumentace značně pokulhávala. Ze samotného textu programu totiž nebylo možné, a to ani po obsahové, ani po formálně-právní stránce, přímočaře vyvodit záměr připravit situaci pro realizaci plošných, hromadných vysídlovacích akcí.³⁷

---

36 KLIMEŠ, M. ad. (ed.): *Cesta ke Květnu*, sv. 1, dok. č. 130, s. 380–390, citace ze s. 384 n.

37 Podobné obecné, ne zcela určité, náznakové a k něčemu konkrétnímu definitivně nezavazující formulace ve vztahu k poválečnému osudu Němců v obnoveném státě, jaké obsahovaly příslušné partie vládního programu z dubna 1945, lze v různých obměnách (pochopitelně s při-

Nová československá vláda však byla – v souladu s plány připravenými v exilu, s vědomím rozsahu a dosahu výbuchu hněvu českých lidí proti okupantům a Němcům vůbec, jenž byl oprávněně předvídan, i předběžného, třebaže jen ústně a nikoli zcela jasně vyjádřeného, příslibu podpory ze strany Sovětů (z prosince 1943 a března 1945) – pevně odhodlána provést odsun většiny německého obyvatelstva stůj co stůj. Hned po svém zformování chápala a prosazovala tento záměr jako jednu z čelných priorit při naplňování vlastních programových cílů.³⁸ Spoléhala přitom na to, že za pomoci Sovětů bude možné v této záležitosti postupovat co nejrychleji a postavit pak západní velmoci před *faits accomplis*. Přestože bylo ve zprávách a komentářích rozhlasového vysílání nebo v textech doma šířených letáků a jiných tiskovin, které tlumočily stanoviska a záměry vlády, ještě patrné zohledňování obecných formulací jejího programu, jejich tón se přiostrňoval a názory radikalizovaly. Hlavní problém spočíval v tom, že se sice prosazovala myšlenka rychlého a nekompromisního vypořádání s „okupanty“, „německými tyrany“ a „německými vrahy“, ale otázka, zda se rázný postup má týkat jen osob přistěhovaných do republiky po roce 1938 a Němců, kteří se skutečně nějak provinili, nebo paušálně všech osob, které aktuálně pobývaly v hranicích předmnichovské ČSR a byly považovány za příslušníky německé národnosti, nebyla s konečnou platností zodpovězena. V svolání Košické vlády ze 17. dubna 1945, které odvíšlal moskevský i londýnský rozhlas, se mimo jiné uvádělo: „Dejte vyvířiti ze svých srdcí živelně nenávisti vůči německým katanům. Vzpomeňte na všechna hrozná muka během šesti let německé okupace a uvědomte si, že nyní přišla chvíle odplaty za krvavé popravy Heydrichovy, Dalugeovy a Frankovy, za smrt popravených a umučených, za utrpení vězňených, za ponížení ztotočených, za slzy a žal tolika nešťastných rodin našeho národa. Jděte účtovat s Němci za všechna jejich zvěrstva a neznejte slitování s německými vrahy. Zúčtujte nemilosrdně i se zrádci národa a republiky!“³⁹ Význam takových výzev mohl být při-

---

hlédnutím k tak či onak rozdílně kladeným akcentům) vystopovat rovněž v programových dokumentech sociálních demokratů (ČSSD), národních socialistů (ČSNS), komunistů nebo odborových organizací. Totéž je možno v podstatě říci o projevech československých politiků z druhé poloviny roku 1944 a prvního čtvrtletí roku následujícího, jež byly zčásti určeny i pro veřejnost. Objevovaly se v nich zmínky o potřebě definitivně vyřešit „německý problém“, potrestat válečné zločince, provinilé osoby, zrádce a kolaboranty, „očistit“ veřejný život, zbavit se většiny Němců (okupantů i domácích přísluhovačů Henleina, Franka a Hitlera) apod. Srv. k tomu např. KLIMEŠ, M. ad. (ed.): *Cesta ke Květnu*, sv. 1, s. 333, 335, 338 (ilegálně šířený programový dokument KSČ z ledna 1945), s. 341 (podkladové materiály ČSNS pro jednání v Moskvě), s. 344 (Gottwaldova depeše Noskovi a návrh prohlášení se společným stanoviskem Národní fronty), s. 364 (Akční program sociálně-demokratické skupiny v Londýně), s. 374–376 (programový dokument domácích ilegálních odborů).

38 HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 65.

39 *Český odboj a Květnové povstání: Sborník dokumentů 1943–1945*. Praha, Svoboda 1973, s. 347 n.; KLIMEŠ, M. ad. (ed.): *Cesta ke Květnu*, s. 614 n.; SOUKUP, Jaroslav (ed.): *Cestou Května:*

rozeně interpretován velmi široce, což si vláda rozhodně musela uvědomovat. Ostatně, každý si mohl docela dobře představit, že emocemi doslova nabitá atmosféra týdnů na rozhraní konce války a počátku míru nebude zrovna přispívat k diferencovanějšímu přijímání pokynů z oficiálních míst. V úvahu je třeba vzít i to, že jejich plamenné apely byly v etapě před kapitulací Německa nepochybně také součástí psychologické války. Iniciování partyzánských akcí a celonárodního povstání proti okupantům bylo zcela přirozeným a logickým důsledkem stávající situace a vláda své záměry v tomto směru deklarovala dostatečně jasně. Krátce před koncem války se z podnětu náměstka předsedy vlády Josefa Davida v předsednictvu vlády mimo jiné debatovalo o možnosti použít k demoralizaci nepřítele i opatření, jejichž proklamace by měla příznačně vojenský, řízný ráz. Poněvadž Němci vyhrožovali, že budou bránit Prahu jako pevnost, měly být nad hlavním městem, ale též nad celým ještě nacisty okupovaným územím protektorátu, rozhozeny německy psané letáky s textem varujícím, že „každý jednotlivý Němec na území Čech a Moravy bude osobně svým životem odpovědný za škody, které by snad německým běsněním mohly vzniknout v Praze nebo jinde v českých zemích“. Předsednictvo se usneslo pověřit úřadujícího ministra zahraničí Jana Masaryka, aby takový krok dal „sovětským vojenským autoritám na uvážení“.⁴⁰ Bylo jen důsledkem dosavadního počínání nacistů, jejich brutality a celkového rozbouření vášní se sklonem k projevům krajního radikalismu, že připravenost k boji s nenáviděnými Němci byla na české straně inspirována výzvami, v nichž zaznívaly hlasy volající po nekompromisním zúčtování. Nemůže proto překvapovat, že se zmobilizovaní muži též pod vlivem takových podnětů, k nimž se pochopitelně připojily i jiné, mnohdy značně různorodé motivy, chopili tam, kde svého protivníka tak či onak dostihli a přemohli, nástrojů odplaty, k čemuž ovšem docházelo zhusta rovněž po skončení bojových střetů. V této souvislosti se jeví jako velmi důležité, že v celé řadě veřejných vystoupení a projevů z této doby (zhruba do poloviny května 1945) chybělo konkrétní a důrazné připomenutí těch pasáží vládního programu, v nichž se mluvilo o vynětí některých skupin Němců z dosahu represivních opatření, a ve většině případů odkazy na tyto pokyny zcela absentovaly. „Loajální Němci“, „individuální vyřizování opčních žádostí“ – to byly pojmy, které se tehdy neobjevovaly ani ve veřejných prohlášeních těch komunistů, kteří dříve v exilu potřebu diferencovat, řídit se antifašistickými hledisky a podobně nejčastěji (i když nikoli pokaždé zcela důsledně) zdůrazňovali. Provolání KSČ z dubna 1945 „Co dělat, čím začít?“ požadovalo sice okamžité za-

---

Dokumenty k počátkům naší národní a demokratické revoluce. Duben 1945 – květen 1946. Praha, Svoboda 1975, s. 60–63; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 65. Provolání vlády vzniklo na základě návrhu ministerstva informací pod vedením V. Kopeckého. Původní text viz NA, f. Ministerstvo vnitra – Noskův archiv (MV-N), k. 234.

40 NA, f. ÚPV (Úřad předsednictva vlády) – předsednictvo vlády, k. 1, protokol ze zasedání předsednictva vlády 26.4.1945 (nezpracovaný materiál).

jištění všech Němců, kteří do země přišli po Mnichovu jako okupanti, a také těch osob, které aktivně podporovaly Henleina a nacistický režim nebo se podílely na zločinech proti českému a slovenskému národu, ale z formulací týkajících se uvalení národních správ na majetkové hodnoty a „konečného odčinění Bílé hory“ ve smyslu „navrácení české půdy českému lidu“ bylo současně zcela zřejmé, že se vztahují na všechny, hlavně pak „domácí“ Němce (použité výrazy jako „cizácká německá šlechta“ nebo „potomci pobělohorských lupičů“ na celkovém vyznění výzvy nemohly nic podstatného změnit).⁴¹

Před začátkem plošných „evakuací“ (květen 1945)

Proklamace politiků

Věřejná prohlášení učiněná ve jménu vlády získala na nové kvalitě od okamžiku, kdy někteří její členové, delegáti nebo zaměstnanci jejího aparátu postupně dorazili do míst ležících na osvobozeném území českých zemí. Nyní se již se skutečnou (a žádoucí) perspektivou řešení „německé otázky“ a s rozsahem i následky těch opatření, jež k němu měla účinně přispět, nedělaly žádné větší tajnosti. Ostatně události se odehrávaly na „otevřené scéně“. V rozjitřených poměrech, navíc za přítomnosti Rudé armády, jejíž mnozí příslušníci nebyli zvyklí řídit se na obsazeném území nějakými útlocitnými ohledy, se v řadách Němců diferencovalo málo nebo takřka vůbec. Zabírání majetku, hromadné zajišťování a internace, zavádění pracovní povinnosti a koneckonců též nucené vysídlování a přesídlování mělo nyní „jedním rázem“ postihnout téměř všechno starousedlé německé obyvatelstvo. Svědčí o tom i první známé, správním orgánům na osvobozeném území Moravy přímo určené pokyny, jež měly současně značný význam i z celostátního hlediska. Vláda šla v tomto směru pod vlivem aktuální situace za svůj vlastní program ještě předtím, než její členové vůbec dorazili odpoledne 10. května 1945 do Prahy, a to s vědomím, že pro nějaké masové vysídlování německého obyvatelstva ještě neexistovaly žádné závazné mezinárodní garance.⁴²

V souvislosti s pojednávanou problematikou je nutno mít na zřeteli, že zdaleka ne všechny pokyny zprostředkované mezi centry politické moci a podřízenými instancemi (nebo mezi nimi navzájem) se dochovaly v autentické písemné formě. Mnohé bylo totiž sděleno jen v bezprostředním osobním styku. Zasedání Národního výboru pro Velké Brno, které se konalo 3. května 1945, se jako zástupce československé vlády a armády zúčastnil rovněž nadporučík Bedřich Steiner, jenž se vrátil do vlasti s československými vojenskými jednotkami z východu.⁴³ V uvedené

41 GOTTWALD, Klement: *Deset let: Sborník statí a projevů 1936–1946*. Praha, Svoboda 1946, s. 265–268; KLIMEŠ, M. ad. (ed.): *Cesta ke Květnu*, s. 651 n.

42 Na to poukazuje také E. Hrabovcová (*Vertreibung und Abschub*, s. 65 a 68).

43 Šlo zřejmě o Bedřicha Steinera, který jako příslušník 1. československého armádního sboru bojoval na východní frontě a v prvních dvou poválečných měsících působil v Hlavním štábu

Rudá armáda, na jejíž podporu při provádění odsunu českoslovenští představitelé spoléhali, nepřijžděla jenom na tancích (foto z obrazové publikace Nezapomenutelný rok 1945. Praha, Ústřední výbor Svazu československo-sovětského přátelství 1970)

funkci ústně nastínil svou představu o tom, jak by se mělo postupovat vůči brněnským Němcům. Podle protokolu se o jejich nuceném odchodu nehovořilo. Padla však slova o „koncentraci“ Němců, kterou Steiner považoval za žádoucí i u antifasistů, ovšem odděleně od ostatních.⁴⁴ K prvnímu kontaktu mezi členy vlády a zástupci brněnského národního výboru došlo odpoledne 7. května (NV tehdy plnil i úkoly krátce poté ustaveného Zemského národního výboru v Brně). Ministři obrany, vnitra, průmyslu, spravedlnosti a pošt – generál Ludvík Svoboda, Václav Nosek, Bohumil Laušman, Jaroslav Stránský a František Hála – jednali nejdříve se zástupci národního výboru na radnici. Přítomni byli také náčelník Hlavního štábu (HŠ) ministerstva národní obrany generál Bohumil Boček a na straně „Brňanů“ kapi-

---

MNO. Tento muž byl pak od léta 1945 do konce roku 1948 pověřen výkonem vlivné funkce osidlovacího a pohraničního referenta ÚV KSČ. (Srv. zprávu v listu Čin, (9.5.1945), s. 2. Steiner v ní byl titulován jako „kapitán“ .)

44 *Archiv města Brna (AMB)*, f. Sbírka zápisů o schůzích Národního výboru města Brno a jeho složek (B1/1), k. 40, protokol ze schůze Národního výboru pro Velké Brno dne 3.5.1945.

tán Bedřich Pokorný, 3. května jmenovaný velitelem Národní bezpečnostní stráže. „Německé téma“ bylo důležitým předmětem debaty. Nosek vyjádřil uspokojení, že „otázka Němců je v Brně v opaku k jiným městům řešena důsledně“, a pokračoval: „Němci musí být koncentrováni a přidrženi k práci, než bude vyřešena otázka jejich použití v Sovětském svazu, k čemuž má vláda příslib od Sovětů. Aby republika byla vnitřně silná, nutno otázku Němců důsledně rozřešiti, a raději necht' zůstane nějaká půda neb podnik ležeti nějaký čas ladem, než aby na nich byla Němcům povolena další činnost.“ Podle „Brňana“ Stránského „nastal nyní okamžik, kdy nutno rozřešiti v Brně pro budoucnost národnostní otázku. Brno neměl nikdo rád, poněvadž Čechům bylo v Brně příliš mnoho Němců, Němcům zase příliš mnoho Čechů. Nyní si Němci řekli o řešení a toto musí být provedeno. S řešením netřeba čekati na vládu, nýbrž naopak vláda očekává, že lid vyřídí tuto otázku sám, a to úplným vyřazením Němců ze všech oborů a také koncentrováním do pracovních táborů.“ Generál Svoboda poznamenal, „že vnitřní bezpečnost republiky vyžaduje, abychom se zbavili Němců a Maďarů, a dosavadní postup národního výboru jest správný“.⁴⁵ Pak Svoboda s Noskem promluvili z radničního balkonu k davu, který se shromáždil na Dominikánském náměstí. O obsahu jejich proslovů je známo jen málo (Nosek se údajně vyslovil mimo jiné v tom smyslu, „že už nikdy nebude v naší vlasti německé a maďarské iredenty, náš stát zůstane na věčné časy národním státem Čechů a Slováků“).⁴⁶ Za dva dny, 9. května, se Nosek, Stránský, Laušman a Hála opět vrátili do Brna a z radničního balkonu promluvili kolem sedmnácté hodiny k několika tisícům občanů. Smysl pronesených slov odpovídal vyznění nedávných projevů. Podle dobového tisku provázelo obecenstvo nejsilnějším potleskem provolávání slávy Sovětskému svazu, Rudé armádě a Stalinovi, jakož i zmínky o očistění Brna od Němců a zrádců.⁴⁷ Citovány byly například Stránského věty: „Dávali jsme v bývalé republice Němcům všechna práva. Odměnili se nám za to nepřátelstvím a bojem. Vidíme, že vedle Němců se nedá žít, nýbrž jen umírat. Tedy žít vedle nich není možno, a proto budeme žít bez nich a po svém. Vybudujeme si českou Republiku, české Brno a založíme zde budoucnost našich dětí.“⁴⁸ Ještě předtím než ministři opustili město, rozloučil se generál Ludvík Svoboda s jeho obyvateli slovy: „Blahopřeji Vám k obnovení svobody a přeji, aby město Brno bylo brzy prosto všech Němců a zrádců.“⁴⁹

45 Viz *Národní obroda*, (10.5.1945), s. 1 n.

46 Viz *tamtéž*, (9.5. a 10.5.1945); *Rovnost*, (8.5.1945); *Čin*, (8.5.1945).

47 *Rovnost*, (11.5.1945), s. 1; *Slovo národa*, (10.5.1945), s. 2.

48 *Národní obroda*, (11.5.1945). Podle zprávy uveřejněné v *Činu* z 10.5.1945 Stránský řekl: „Nebudeme žít vedle nich, nýbrž bez nich. Vybudujeme si Brno navěky ryze české.“

49 *Čin*, (11.5.1945). Několik dní předtím mluvil generál Svoboda také na improvizovaném shromáždění v Třebíči, kde mj. sdělil, že Československo „bude zbaveno věrolomného německého obyvatelstva v pohraničí, které bude vysídleno do Německa“ (viz paměti Svobodovy dcery: KLUSÁKOVÁ-SVOBODOVÁ, Zoe: *O tom, co bylo*. Praha, Mladá fronta 2004, s. 86).

Ministři Laušman a Svoboda navštívili příštího dne (10. května) Jihlavu, centrum stejnojmenného německého „jazykového ostrůvku“. Ještě před vystoupením na svolaném shromáždění lidu diskutovali na radnici se zástupci revolučního národního výboru o možnostech vysídlení zdejších Němců. Laušman radil, aby byli okamžitě zkoncentrováni a dopraveni na bavorské hranice. „Německá otázka“ se podle něj měla v budoucnu řešit i s ohledem na národnostně smíšené rodiny, ovšem „vč protektorátních Němců je jasná“.⁵⁰ Generál Svoboda se rovněž zajímal o problém jihlavských Němců a přislíbil, že zajistí k jeho zvládnutí vojenskou výpomoc. Poté co byli první lidé 13. května vystěhováni ze svých bytů a shromáždění a poté co se národní výbor 15. května rozhodl soustředit všechny Němce z města a okolí do táborových zařízení, dorazil sem 21. května třetí prapor samopalníků čtvrté brigády prvního československého armádního sboru. Následujícího dne se v Jihlavě opět objevil ministr Svoboda a vyzval místní činitele (pravděpodobně po politickém projednání celé záležitosti v Praze a s velitelstvím Rudé armády v Jihlavě), aby „všechny Němce co nejdříve dostali za hranice“. Třiadvacátého května byly již na místě další vojenské jednotky. Od 9. června pak byli místní Němci, zadržovaní doposud v táborech, v celkovém počtu přes deset tisíc osob donuceni – zprvu pěšky a posléze také zčásti po železnici – opustit své domovy ve směru k československo-rakouské hranici.⁵¹

Co do obsahového zaměření a vyznění nelze výše uvedené ústní pokyny či „rady“, předané členy vlády v jejím jménu v Brně a Jihlavě, kvalifikovat jinak než jako zřetelné výzvy k uplatnění diskriminačních opatření, a především k zahájení vysídlovacích akcí ve větším měřítku. Když se v kabinetu 11. května projednával Gottwaldův návrh vládního prohlášení (jeho text pak náměstek předsedy vlády přednesl v rozhlase), zabránily jedině připomínky dalšího místopředsedy vlády, Monsignora Jana Šrámka tomu, aby v textu zůstala formulace, podle níž se mělo „ihned začít s čistkou od Němců“. Podle Šrámka šlo o to, „aby bylo jasné, že tato věc má být řízena národními výbory, aby nevznikly jiné operační útvary“. Vláda ani nadále nevydávala žádné oficiální, závazné pokyny s celostátní působností. Nepochybně však spoléhala na účinnost silně sugestivních slov některých svých členů

---

50 SCHALLNER, Dieter: Divoký odsun Němců z bývalého soudního okresu Jihlava: Materiálová studie. In: *Res historica*, roč. 1 (1992), s. 34–44, citace ze s. 35; TÝŽ: *Konec soužití: Vysídlení Němců z jihlavského jazykového ostrůvku*. (Diplomová práce na Filozofické fakultě UK.) Praha 1993, s. 33–52.

51 JAROŠ, Zdeněk – KŘESADLO, Karel: Jihlavsko v prvních poválečných týdnech. In: *Pocta svobodě: Sborník z pracovního setkání historiků a odbojářů k 50. výročí osvobození*. Brno, Masarykova univerzita 1995, s. 141–146, zde s. 143 n.; SCHALLNER, D.: *Konec soužití*, s. 34–36; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 106; SCHIEDER, T. (ed.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, sv. IV/2. Bonn, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte 1957, s. 433–435; Němci do koncentráku. In: *Kladivo a srp*, č. 6, (29.5.1945.) s. 2.

nebo formulace používané v médiích, a vůbec na iniciativy přicházející „zdola“.⁵² Ale nejen to. Když 12. května Zdeněk Fierlinger navrhoval, že by se vláda mohla rozhlase obrátit na obyvatelstvo a bezpečnostní složky a vyzvat je, aby se upustilo od násilností a „lynčů“ na Němcích (premiérovi bylo předtím sděleno, že se obětí útoků staly také nevinné osoby), byli komunisté Nosek a Kopecký i národní socialista Stránský proti. Podle protokolu svůj názor zdůvodňovali tím, „že taková veřejná výzva není možná, že by zájmy vlády a pokoj v zemi vážně poškodila, nebo mohla alespoň poškodit, že jde o celkem ojedinělé jevy revoluční doby“. Fierlingerův návrh tak „spadl pod stůl“.⁵³

Téhož dne (12. května), poté co vláda rezignovala na snahu jasnými slovy odsoudit a zastavit násilnosti páchané na veřejnosti, přibyl z exilu přes SSSR a východ republiky na území historických českých zemí prezident Edvard Beneš. Jeho několika-denní pobyt v Brně byl od doby, kdy v roce 1938 opustil po své abdikaci republiku jako soukromá osoba, i jakýmsi prvním a bezprostředním testem popularity u českého obyvatelstva. Po přijetí na radnici vystoupil prezident, vyzvaný k tomu shromážděným davem, na balkon a pronesl několik příležitostných vět, v nichž mimo jiné za-

52 NA, f. ÚPV – schůze vlády, k. 2, protokol ze schůze vlády 11.5.1945 (nezpracovaný materiál). Zmíněnou pasáž Gottwald přednesl téhož dne večer v rozhlase v poněkud oslabené formě a takto ji publikoval i denní tisk: „Nová republika bude státem slovanským, republikou Čechů a Slováků. Němce a Maďary, kteří se tak těžce prohřešili proti našim národům a republice, budeme považovat za zblazené státního občanství a přísně je potrestáme. Národní výbory nechť začnou s tím ihned.“ (Srv. *Národní obroda*, (13.5.1945), s. 1; *Čin*, (12.5.1945); *Rovnost*, (12.5.1945); též GOTTWALD, K.: *Deset let*, s. 271–273.) Na zasedání vlády 11. května referoval Nosek rovněž o návštěvě vládní delegace v Brně a Jihlavě, přičemž se mj. zmínil o tom, že „původně označovalo obyvatelstvo, resp. národní výbor, Němce cedulkami, ale vládní činitelé jim doporučili, aby je raději poslali do pracovních táborů... Obyvatelstvo si přeje hlavně, aby Němci a Maďari odešli.“

53 ANM, f. Zdeněk Fierlinger, inv. č. 1250, k. 44; také NA, f. 100/24, arch. j. 1494, sv. 137, protokol z jednání vlády 12.5.1945 v hotelu Alcron (dvě verze protokolu se mírně odlišují). Podle Noska, Stránského a Kopeckého měly k zabránění dalším násilnostem přispět interní cestou vydané pokyny pro bezpečnostní orgány a národní výbory. Nepochybně rozhodněji než vláda se proti brutalitám postavila již 10. května Česká národní rada (ČNR), z jejíž iniciativy rozhlas v tento den v 19 a znovu ve 22 hodin odvysílal veřejnou výzvu s následujícími varováními: „Jakékoliv svévolné činy proti životu a tělu německých příslušníků budou co nejpřísněji potrestány.“ (NA, f. MV-N, k. 238, inv. č. 151, chronologie událostí a hlášení v Praze v prvních dvou dnech po skončení války.) Fierlingerova iniciativa v této záležitosti mohla vzniknout v souvislosti s telefonátem člena ČNR Kuffnera na ministerstvo vnitra z 12. května, jenž obsahoval prosbu jejího předsednictva na ministra Noska, aby rozhlas zveřejnil výzvu k okamžitému upuštění od veřejných inzultací a dalších podobných zákroků proti německému obyvatelstvu, včetně útoků na jejich život, tělesné zdraví nebo osobní svobodu. Kuffner předal text navrženého provolání, v němž byly zmíněny i proklamace ČNR z 10. května. O záležitosti bylo ještě 12. května referováno Františkovi Vyhnanovskému, v té době pověřenému vedením ministerstva, ten se však bez Noskových pokynů rozhodl dále nic nepodnikat. Věc byla 22. května uložena *ad acta*. (Tamtéž, f. Ministerstvo vnitra – nová registratura (MV-NR), k. 12037, sign. 2516, záznam *pro domo sua* z 12.5.1945.)

znělo: „Nyní se dáme hned do práce. A budeme dělat pořádek v městě Brně s Němci a všemi ostatními. (Potlesk.) Můj program je – já to netajím – že otázku německou musíme v republice vylikvidovat. (Potlesk, výborně!) V této práci budeme potřebovat všech sil všech vás.“ Krátce předtím, v projevu před zástupci brněnského národního výboru a zemského národního výboru, použil mimo jiné podobných slov: „Řekli jsme si, že německý problém v republice musíme definitivně vylikvidovat.“⁵⁴ Za dva dny navštívila hlava státu brněnské Kounicovy koleje, bývalou věznicí gestapa, kde bylo týráno a přišlo o život mnoho českých vlastenců (zařízení bylo již od konce dubna 1945 využíváno jako internační tábor pro Němce, zrádce a kolaboranty). Při odchodu Beneš prohlásil: „Je vám jasno a nám všem, že likvidace Němců bude úplná.“⁵⁵ Po příjezdu do hlavního města dne 16. května prezident před shromážděním na Staroměstském náměstí, opět v kontextu naléhavých úkolů obnovy státu, zdůraznil, jak důležitý je radikální postup v řešení „německé otázky“, přičemž ve svých formulacích, pravděpodobně předem připravených, ještě přitvrdil tón. Hovořil totiž o nutnosti „vylikvidovat zejména nekompromisně Němce v zemích českých a Maďary na Slovensku, jak se jen likvidace ta dá v zájmu jednotného národního státu Čechů a Slováků vůbec provést. Heslem naším budiž: definitivně odgermanizovat naši vlast, kulturně, hospodářsky, politicky.“⁵⁶ Po určitém čase, kdy toto téma na veřejnosti nezmiňoval, se k němu vrátil 10. června při slavnostní vzpomínkové akci na počest obětí nacistického masakru v Lidicích. Tehdy již bylo nucené vysídlování desítek tisíc sudetských Němců v plném proudu a armádní velení usilovalo o rozšíření a zintenzivnění těchto „evakuací“. V lidickém projevu, na místě, jež se stalo symbolem nedávného utrpení českého národa pod nacistickým útlakem, Edvard Beneš vyslovil tezi, jež vyjadřovala myšlenku o kolektivní odpovědnosti Němců (tedy i oněch více než tři milionů „československých“ Němců, jejichž prezidentem dříve byl) za rozpoutání války, válečné zločiny, teror a jeho kruté následky: „Činím německý národ jako celek za nacism a všechny jeho zločiny, jimiž se navždycky před celou historií lidstva tak smutně proslavil, odpovědným, pokládám za nutné politicky z toho vyvodit důsledky vzhledem k celému státu a dle toho postupovat do budoucnosti. (...) Ale jde o přímou vinu převážně většiny Němců, a proto Němci jako celek jsou odpovědní.“⁵⁷

54 Citováno podle deníku *Čin*, (13.5.1945), s. 1 n. K Benešovu vystoupení v Brně *tamtéž*, (12.5.1945), s. 1; *Národní obroda*, (13.5.1945), s. 1; *Rovnost*, (12.5.1945), s. 1; *tamtéž*, (13.5.1945), s. 1.

55 *Čin*, (15.5.1945), s. 1. Uvedený prezidentův výrok směřoval k předsedovi komise pověřené vyšetřováním provinilých brněnských Němců. Benešem pronesené formulace měly na stránkách brněnského tisku nemalou odezvu a byly použity rovněž v titulcích zveřejněných komentářů (srv. *Čin*, (16.5.1945), s.1; *Rovnost*, (15.5.1945), s. 1; *Národní obroda*, (15.5.1945), s.1; *Slovo národa*, (15.5.1945), s. 1).

56 Viz *Mladá fronta*, (17.5.1945), s. 2; *Nové slovo*, (18.5.1945), s. 1; *Projev presidenta republiky dr. Edvarda Beneše na Staroměstském náměstí 16. května 1945*. Praha, Ministerstvo informací 1945, s. 16 n.

57 Viz *Svobodné slovo*, (12.6.1945), s. 1; *E. B. národu: Z projevů presidenta republiky dr. Edvarda Beneše v letech 1945–1946*. Praha, Zemská rada osvětová 1946, s. 59–61.

Toho času již muselo být představitelům západních mocností jasné, že československý prezident a vláda nastoupili v této oblasti samostatnou cestu a že narozdíl od teoretických úvah o transferu v exilu dospěli nyní k jeho praktické realizaci. Zřejmě rovněž pod vlivem diplomatických demarší⁵⁸ upozorňoval Beneš ve svém vystoupení 15. června v Američany osvobozené Plzni na potřebu mírnit rozpoutané vášně a vyzýval „k rozumnému a opatrnému postupu do té doby, nežli se se Spojenci o všech otázkách v této věci dohodneme“.⁵⁹ Zůstává ovšem otázkou, zda tato slova nebyla určena v první řadě pro cizinu a přítomné zástupce pátého sboru americké armády a teprve v druhé řadě domácí veřejnosti. Není příliš jasné, proč takto prezident hovořil právě nyní a jak to sám vlastně myslel.⁶⁰ Zřetelné „stop“ „evakuacím“, probíhajícím mnohdy za velmi neutěšených podmínek, každopádně ani tato Benešova promluva neobsahovala. Následujícího dne v „husitském“ Táboře přednesl prezident opět nekompromisní stanovisko, které se mělo stát jakýmsi příkazem dne: „Rozhodněme se, že musíme republiku odgermanizovat, všude a ve všem. Přemýšlejte, jak to učiníme. Půjde o odgermanizování jmen, krajů, zvyků – půjde o všechno, co se vůbec odgermanizovat dá. Dnes přichází pro to doba. Vzpomínejte, co germanizací se nám za ta staletí od dob husitských stalo. Tož heslem našim bude: Všude a ve všem odgermanizovat republiku.“⁶¹

---

58 Dne 16.6.1945 např. londýnský korespondent *The New York Times* informoval, že britská vláda (díky svým diplomatickým kanálům) a americká vláda (prostřednictvím velitelství třetí armády) údajně zabránily pokusu československého státního vedení vysídlit ze země většinu sudetských Němců. Důvodem k tomuto zásahu byly prý kromě nežádoucího blokování transportních cest také obtíže se zásobováním obyvatelstva v Německu. Zpravodaj poukazoval rovněž na nutnost, aby akce tohoto druhu Československo neprovádělo z vlastního rozhodnutí a samostatně, bez souhlasu velmocí. Ve zprávě se dále uvádělo, že umírněná řeč prezidenta Beneše v Plzni byla ohlasem na britskou demarši. (Viz MacCORMAC, John: U.S., Britain Block Sudeten's Exodus: Order Czechoslovakia Not to Carry Out Plan to Deport 2,000,000 in German Area. In: *The New York Times*, (17.6.1945).) Co se týká oné „demarše“, šlo s velkou pravděpodobností o rozhovor britského velvyslance Philipa Nicholse se státním tajemníkem československého ministerstva zahraničí Vladimírem Clementisem z 12.6.1945, v němž Brit vyjádřil rozpaky své vlády nad „vývozem“ Němců z republiky bez kooperace s příslušnými spojeneckými kontrolními orgány. (Viz KUČERA, Jaroslav: „Žralok nebude nikdy tak silný“: Československá zahraniční politika vůči Německu 1945–1948. Praha, Argo 2005, s. 60 a pozn. č. 54 na s. 76; původně vyšlo německy: „Der Hai wird nie wieder so stark sein“: Tschechoslowakische Deutschlandpolitik 1945–1948. (Berichte und Studien, č. 34.) Dresden, Hannah-Arendt-Institut 2002.)

59 Viz *Lidová demokracie*, (16.6.1945), s. 1; *Mladá fronta*, (16.6.1945), s. 1; *Svobodné slovo*, (16.6.1945), s. 1 n.

60 HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 106. V interview pro *The Sunday Times* z 15.6.1945 Beneš uvedl, že většina Němců bude muset republiku opustit a že před jistým časem Spojenci o tomto záměru informoval (viz BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví*, s. 96). Následujícího dne byl 5. sbor US-Army vystřídán 22. sborem z Porýní pod velením generála Ernesta N. Harmona.

61 Viz *Mladá fronta*, (17.6.1945), s. 2; *Svobodné slovo*, (17.6.1945), s. 1 n.

Prezident Beneš při nadšeném uvítání v Praze 16. května 1945 (foto z publikace Dr. Edvard Beneš ve fotografii)

Prezidentovy názory byly téměř všeobecně akceptovány. Edvard Beneš byl považován za naplňovatele a dovršitele Masarykova odkazu a většina českého národa jej hodnotila jako zkušeného politika, jehož postup vůči Němcům nemůže být v rozporu nejen se státními a národními zájmy, ale ani s obecnými demokratickými a humanitními zásadami. Při zvažování těchto okolností nelze vyloučit, že jeho tehdejší postoje mohly u části obyvatelstva vyvolávat dojem, že extrémně tvrdé zásahy proti německým civilistům je možné uvést do souladu s tím, co řekl nebo naznačil, a že „národní revoluce“ připouští také činy, které by se jinak neobešly bez postihu a trestu.

Někteří prezidentovi názorově blízcí politikové nezůstávali při formulaci radikálních výzev a hesel nijak pozadu. Prokop Drtina, jenž si svými projevy pod pseudonymem „Pavel Svatý“ v československém vysílání na vlnách BBC z Londýna získal v okupované vlasti značné sympatie, uchopil aktuální problém v řeči ke shromáždění, které uspořádala národněsocialistická strana 17. května 1945 v sále pražské Lucerny, s patřičnou razancí: „Soudím, že v naší nové republice by nemělo být

z němčiny dovoleno mluvit více než jen právě tato tři slovíčka: Heim ins Reich! Ale abychom toho cíle dosáhli, musíme začít s vyháněním Němců z našich zemí ihned, okamžitě, všemi způsoby, před ničím se nesmíme zarazit a zaváhat. A každému jednotlivému členu národa zde připadá dějinná odpovědnost. Každý z nás musí pomoci v čištění vlasti. Také armáda musí pomoci.⁶² A k tomu rezolutně doplnil: „Jeden z nás musí z této země pryč – buď Němci, nebo my – ale protože je to země česká a protože my jsme zvítězili, musí pryč oni!“⁶³ Další zcela nedvojznačná slova přispívající ke zhavení emocí, a to převážně nikoli bez přihlídnutí k jejich účinku, padala tehdy před veřejností při různých příležitostech z úst premiéra Fierlingera a dalších členů vlády – Nejedlého, Majera, Davida, Stránského, Laušmana i Gottwalda. Ve vztahu k menšinové a speciálně „německé otázce“ tak bylo někdy s větší a jindy zase s menší dávkou přímočarosti zjevně demonstrováno odhodlání politického vedení státu postupovat rozhodně a bez větších skrupulí.⁶⁴

Je dosti obtížné blíže určit, jaký přímý (a konkrétní) vliv měla sdělovacími prostředky šířená vystoupení státních představitelů a politiků na formování tehdejšího veřejného mínění. V každém případě se s tvrzeními, jež se v nich objevovala, veřejně v principu nepolemizovalo. V případě posuzování otázky vysídlení většiny Němců se tak v této době projevil „národní konsenzus v míře, jež nebyla v českých dějinách zrovna obvyklá“.⁶⁵ Manifestoval se ovšem přirozeně v různých podobách a s různou intenzitou, nejmarkantněji v prostředí elit a mezi obyvateli velkých měst, méně výrazně pak zřejmě ve venkovských oblastech vnitrozemí. Důkladnější prozkoumání této tematiky (například na základě spisů komunálních správ, soukromé korespondence, místního tisku a podobně) by bylo nesporně velmi žádoucí. Značný počet úředních pramenů a také pamětníci vcelku shodně potvrzují obecnější trend, že čeští starousedlíci žijící v lokalitách (v pohraničí a „jazykových ostrovech“) společně s Němci delší dobu, nejednou po celé generace, se zpravidla v první vlně „revolučního náporu“ chovali vůči nim zdrženlivěji a že se dokonce za mnohé z nich, především za osoby, jež znali nebo jež jim byly tak či onak blízké, přimlouvali a snažili se jim nějak pomoci. Proto se také nejednou jako „škůdci národa“ stávali terčem kritiky ze strany ostatních obyvatel, tisku i řady veřejných činitelů.⁶⁶ Zdá se velmi pravděpodobné, že v tehdejší atmosféře by se ani při umírněnějším přístupu elit ke způsobu řešení „německé otázky“ nedalo za-

62 Nemůžeme žít s Němci v jednom státě. In: *Svobodné slovo*, (19.5.1945), s. 1; DRTINA, Prokop: *Československo, můj osud: Kniha života českého demokrata 20. století*, sv. 2/1. Praha, Melantrich 1992, s. 63 n.

63 Viz *Svobodné slovo*, (25.5.1945).

64 Srv. blíže STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha, Academia 1991, s. 59 n.; též např. *Stráž severu*, 5.6.1945 (projev Zdeňka Nejedlého v Turnově) a 27.7.1945 (řeč Václava Kopeckého v Liberci).

65 HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 65.

66 Viz např. *Nestydíte se?* In: *Mladá fronta*, (30.5.1945); Nejhodnější Němec je mrtvý Němec. In: *Svobodné slovo*, (29.5.1945).

bránit očekávanému (a zcela pochopitelnému) prudkému vzestupu nacionálního, paušálně protiněmecky zaměřeného radikalismu u velké části české společnosti. V mnoha lokalitách vlastně ani nebylo zapotřebí nějaké z oficiálních míst přicházející stimulace ke spontánně uplatňovaným opatřením v tomto směru.⁶⁷ Po zkušenostech a zážitcích ze sklonku třicátých let a z doby okupace bylo pochopitelné, že se dosud převážně skrytě akumulované emoce začaly uvolňovat. Rozhořčení českých lidí proti Němcům a jejich domácím pomahačům bylo podmíněno všeobecně sdílenou nenávistí k okupačnímu režimu a umocňovaly je na sklonku války mimo jiné též dojmy, jež vyvolaly nacisty organizované pochody (transporty) smrti,⁶⁸ brutální represe a exekuce, vykonané doslova v posledních okamžicích války, návraty vězňů, kteří podávali svědectví o hrůzách koncentračních táborů, i stále ještě čerstvé zážitky z průběhu závěrečné fáze ozbrojených střetnutí, po nichž na různých místech, především v centrech partyzánských a povstaleckých vystoupení, následovaly odvetné teroristické akce německých jednotek, zejména útvarů SS. Tehdejší nálady se odrážely rovněž v různých výzvách a provoláních odbojových organizací. Článek v ilegálním časopise *Pěst* se například obracel k mládeži: „Žádáme vyhnání všech Němců z území nové Československé republiky.“ Leták „Naše desatero“ z jara 1945, rozšiřovaný ilegální organizací Rada 3, požadoval zcela jednoznačně: „Stát bez Němců a Maďarů“. Objevily se však i určité náznaky diferencovanějšího přístupu k Němcům. Tak například v letáku Národního výboru v Hodoníně se uvádělo, že škůdce „není ovšem každý Němec a začasť se nepřítel skrývá v osobě, která mluví naším mateřským jazykem a vystupuje jako Čech“.⁶⁹ Výše uvedené ukázky, z nichž je evidentně patrný charakter společenského klimatu bezprostředně poválečné doby, však neopravňují k vyslovení jednoznačného závěru, že rozhodující faktory, jež toto klima utvářely, působily hlavně a především „zdola“.

Ozbrojené síly nastupují

Z hlediska realizace vysídlovací akce sehrávala za dané situace klíčovou úlohu vznikající československá armáda, k jejímž stěžejním úkolům patřilo obsazení pohraničí a zajištění státních hranic. Jádrem ozbrojených sil byly jednotky ze zahraničí: První československý armádní sbor ze Sovětského svazu (včetně první československé samostatné tankové brigády), v polovině května 1945 přejmenovaný na První československou armádu, a Československá samostatná obrněná

---

67 HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 65.

68 V době od června 1945 do července 1947 bylo jen v Čechách otevřeno celkem 124 hromadných hrobů a exhumováno 4636 obětí nacistické zvěle (viz ANDĚL, Josef – BAUTZ, Rudolf – FILIP, Ota – KNOBLOCH, Edward (ed.): *Hromadné hroby v Čechách: Svědectví a dokumenty*, sv. 3. Praha, Ministerstvo informací 1947). Přibližně stejný počet (kolem 4500 exhumovaných těl) uvádí také materiál pražského Zemského národního výboru „Oběti pochodů hladu a smrti“ (NA, f. MV-NR (Válečné hroby), k. 5251, dokumentace k čj. 6763-11/3-47-III/b).

69 Viz *Český odboj a Květnové povstání*, s. 203, 214 a 178.

brigáda ze Západu. „Domácí“ armádu tvořily zpočátku strážní, asistenční a další oddíly mobilizované vyhláškami obnovených nebo nově zřízených posádkových velitelství (pokyny k mobilizaci vydávaly v počáteční fázi rovněž některé národní výbory a „revoluční“ formace). Do těchto útvarů se začleňovaly a zčásti vojenskému velení podřizovaly různé dobrovolnické jednotky, jako již existující nebo právě vznikající partyzánské skupiny. Od začátku června 1945 byly tyto síly na základě vládní vyhlášky z 27. května doplňovány nejmladšími odvodními ročníky s vojenským výcvikem a záložními důstojníky povolány k výkonu výjimečné činné služby podle paragrafu 27 branného zákona (na celém území republiky trvala takzvaná branná pohotovost státu).⁷⁰ Organizačním centrem „domácí“ armády se stalo v Čechách již za květnového povstání v Praze ustavené revoluční vojenské velitelství „Alex“ (krycí jméno generála Františka Slunečka), v jehož čele pak stal generál Zdeněk Novák, náčelníkem štábu byl podplukovník Raimund Mrázek. Podléhaly mu mobilizované jednotky a posádková velitelství, do jejichž čela se mnohde postavili starší důstojníci, kteří po roce 1939 zůstali ve vlasti a v některých případech (nikoli však ve všech) se zde zapojili do odboje. Velitelství „Alex“ z pověření ministerstva národní obrany připravovalo nástup do pohraničí (severozápadních, severních a severovýchodních Čech), kam ovšem současně pronikaly nebo kde již od sklonku války působily různé ozbrojené oddíly: partyzáni, členové místních bezpečnostních složek z řad tamních Čechů a mnohde i německých antifašistů, příslušníci Národních střeleckých gard a po železnici, na improvizovaných obrněných vlacích předsunuté strážní a bojové skupiny z vnitrozemí. Tyto formace jednaly na základě pokynů či pověření vydaných posádkovými veliteli, místními a okresními národními výbory (správními komisemi), respektive přímo vyššími velitelstvími, ministerstvem národní obrany, ministerstvem vnitra a Komisí pro vnitřní národní bezpečnost (KVNB) v Praze, jejíž funkci jakožto koordinační bezpečnostní centrály pro Čechy potvrdil 22. května Zemský národní výbor v Praze. Některé oddíly však postupovaly samostatně a počínaly si přitom někdy značně svévolně. Do určených lokalit (Chomutov, Liberec, Svitavsko) byly ještě před polovinou května 1945 vyslány od Prvního československého armádního sboru rovněž speciální motorizované asistenční oddíly, které již v dubnu, kdy byl ještě sbor začleněn do sestavy čtvrtého ukrajinského frontu, obdržely rozkaz překročit slovensko-českou hranici a spolupůsobit při uskutečňování odsunu Němců v historických zemích.⁷¹

---

70 Stav branné pohotovosti státu trval až do 31.12.1945. Podle § 57, odst. 2 a 3 zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu byl vyhlášen vládní vyhláškou č. 183/1938 Sb. a ukončen vládní vyhláškou č. 162/1945 Sb.

71 HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 85 n.; LEGAR, Ivan: *Oddíl zvláštního určení*. Praha, Naše vojsko 1987, s. 102; STANĚK, Tomáš: *Perzekuce 1945: Perzekuce tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a věznice) v květnu–srpnu 1945*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1996, s. 20 n.

To, co bylo doposud řečeno o smýšlení civilního obyvatelstva, platilo v jistých specifických obměnách také pro příslušníky armády. Významná část jejich špiček chtěla v krizových dnech podzimu 1938 bojovat. O to větší muselo být zklamání z kapitulace politického vedení státu a z toho, co po ní následovalo. Čím více se pak blížila konečná porážka Německa, tím zřetelněji se také v úvahách vojáků – zejména těch, kteří prožili okupaci ve vlasti – dostávala (i z psychologických důvodů) do popředí reálná možnost nekompromisně, s použitím vojenských prostředků, zakročit proti nepříteli a jeho skutečným nebo jen domnělým podporovatelům přímo na československém území. U příslušníků armádních jednotek bojujících na frontách a vracejících se nyní domů sehrávala v tomto ohledu nesporně významnou roli jejich bezprostřední, traumatizující zkušenost s válečnými hrůzami. Na vojáky, kteří přišli s Prvním československým armádním sborem z východu, působilo nejen to, co doposud prožili a viděli za hranicemi Československa, ale zvláště emotivně také to, s čím se setkali při osvobození vlasti. Náčelník štábu Prvního československého armádního sboru plukovník Bohumír Lomský k tomu s odstupem času řekl: „Je přirozené, že vojska byla vychovávána v nenávisti k Němcům ... a německá zvěrstva je v jejich bojovém odhodlání posilovala. A není tajné, že naše jednotky v SSSR vedly boj pod heslem: nikoho neživte, oko za oko, zub za zub... Poněvadž bylo všeobecně jasné, že musí dojít k odsunu Němců z našich historických zemí, byla přirozená snaha velitelů všech stupňů zbavit se jich při každé vhodné příležitosti.“⁷² Jeden z důstojníků, jenž byl později vyšetřován v souvislosti s hromadnými popravami Němců v Postoloprtech, uvedl, že před odchodem na toto místo koncem května 1945 dostal spolu s ostatními v Praze instrukce k „vyčištění rayonu“, přičemž tehdejší velitel první divize generál Oldřich Španiel prý prohlásil, že zúčastněným tento úkol „závidí“, a dodal: „Máte zde velkou možnost a pamatujte, že dobrý Němec je mrtvý Němec. Čím méně jich zůstane, tím méně budeme mít nepřátele. Čím méně jich přejde přes hranice, tím méně budeme mít nepřátele.“⁷³

V daném kontextu považujeme za důležitou okolnost, že útvary pravidelné armády vyslané zpočátku do „jazykových ostrovů“ a poté pohraničních oblastí, aby

---

72 *Archiv Ministerstva vnitra ČR – pracoviště Kanice u Brna (AMV-Ka)*, f. A 2/1 (Sekretariát ministra vnitra), k. 57, inv. j. 1765 (dále u všech dokumentů z tohoto archivu za číslem kartonu a lomítkem následuje pouze číslo), materiály k vyšetřování případu „Postoloprty-Žatec“, protokol sepsaný s plukovníkem B. Lomským 13.8.1947, s. 1–3.

73 *AMV-P*, f. 300 (Zemský odbor bezpečnosti), k. 27, inv. j. 3 (dále cit. ve tvaru 300-27-3, folio 68), stenografický zápis výpovědi osob předvolaných před vyšetřovací komisí bezpečnostního výboru Ústavodárného národního shromáždění (ÚNS) v Žatci 31.7.1945, výpověď nadporučíka J. Čubky. Srv. rovněž kratší verzi protokolu v *AMV-Ka*, f. A 2/1, k. 57/1765, folio 29. Generál Španiel později při výslechu 13.8.1947 uvedl, že koncem května 1945 před důstojníky pouze řekl, že se za války „v Americe říkalo, že dobrý Němec je jen ten, který je mrtvý“. (*Tamtéž*, výslechový protokol s generálem O. Španielem z 13.8.1947; viz též článek v *Svobodném slovu* z 29.5.1945 s titulkem „Nejhodnější Němec je mrtvý Němec“.)

tam provedly „očistu od nepřátelských živlů“, byly ze značné části složeny právě z frontových bojovníků, zejména z řad Prvního československého armádního sboru, kteří měli za sebou různé krušné zkušenosti a mnohdy sami ztratili své nejbližší příbuzné, přátele a známé v důsledku nacistického teroru. Navíc byli v těchto jednotkách početně silně zastoupeni muži pocházející z Volyně, Podkarpatské Rusi a Slovenska, z nichž mnozí se na jaře 1945 vlastně poprvé ocitli v historických zemích (například v jednotkách, jež dorazily v květnu do Jihlavy, byli převážně Slováci). Rovněž scházející těsnější vztah těchto vojáků, kteří prošli přímým bojovým nasazením, ke zdejšímu obyvatelstvu a kultuře se leckdy podepsal na tom, že se v novém prostředí složitěji orientovali a obtížněji adaptovali na mírové poměry. Pokud šlo o nově formované útvary, panovalo například podle generála Julia Fišery mezi mužstvem velitelství „Alex“ v Kladně sice „bojové nadšení veliké, avšak bojová kázeň chabá. Běřeme-li však v úvahu nesourodost bojových skupin, vytržených z různého prostředí a narychlo daných dohromady, nutno konstatovat, že všichni musili být prodchnuti velkou nenávistí k nepříteli a rozhodlím vyhnat ho z našich domovů.“⁷⁴ Generál Karel Klapálek, velitel Prvního československého armádního sboru, který krátce po příjezdu do Prahy převzal velení první vojenské oblasti, vypověděl v roce 1947, že „pro vojáky v zahraničí bylo samozřejmé, že ČSR bude národním státem Čechů a Slováků, a vedoucí naší devizou bylo, že Němci musí opustit území republiky“.⁷⁵ V svolání k vojákům a důstojníkům první československé samostatné tankové brigády, která se zapojila do „vyhošťování“ a dalších zákroků proti Němcům ve Slezsku, mimo jiné stálo: „Zprvé, budete pomáhat při očišťování našeho krásného pohraničí od Němců. Je to záslužná práce pro celý národ, pro celý stát.“⁷⁶

O směrnicích a pokynech klíčových resortů vnitra a národní obrany, jež se týkaly postupu vůči takzvané státně nespolehlivému obyvatelstvu v prvních poválečných týdnech, toho stále nevíme příliš mnoho, což přirozeně podmiňuje určitou neúplnost a neucelenost obrazu této etapy. Obzvlášť se to týká kompetencí a aktivit ministerstva vnitra.⁷⁷ Ministr Nosek řekl později (na podzim 1946) na parlamentní půdě, že po převzetí úřadu v Praze jednal „s nejvyššími činiteli ve státě“ o svých

74 Výtah ze závěrečné zprávy generála J. Fišery o činnosti velitelství „Alex“ v Kladně, cit. podle BIMAN, S. – ČÍLEK R.: *Poslední mrtví*, s. 79.

75 *AMV-Ka*, f. A 2/1, k. 57/1765, výpověď generála K. Klapálka z 9.8.1947, s. 3.

76 STANĚK, T.: *Perzekuce 1945*, s. 25.

77 K významu ústních sdělení z této doby lze na okraj např. uvést, že na 30. květen byl k audienci u ministra vnitra Noska přihlášen vedoucí evakuačního oddělení Národního výboru pro Teplice-Šanov a okolí, jenž chtěl získat konkrétnější instrukce k pokračování již od poloviny května probíhajících vysídlovacích akcí, jež se dosud týkaly především říšských Němců (*NA*, f. MV-N, k. 254, přihláška k audienci na 30.5.1945 pro Hanuše F. Handla, dva dopisy tohoto referenta Noskovi z 28.5.1945 a další materiál z května o jeho činnosti). V dalších dnech „evakuace“ v tomto okrese nabrala na obrátkách.

nejnaléhavějších úkolech. Shodli se prý v tom, že bude nejdříve nutné „provést rychlý odsun Němců“, protože se zatím nevědělo, „jak se bude mezinárodní situace vytvářet“. Masová vysídlovací akce se měla tudíž provést pokud možno nejrychleji.⁷⁸ Ministr národní obrany Svoboda se krátce po svém návratu do Prahy setkal s generálem Novákem, velitelem „Alexu“, a pověřil jej, aby s jednotkami, jimiž velitelství disponovalo, urychleně obsadil pohraničí, vyčistil tyto oblasti od rozprášených zbytků německé branné moci a zajistil tam klid a pořádek. Přitom měl spolupracovat s útvary Rudé armády a okresními, respektive místními národními výbory. Podle přítomného náčelníka štábu „Alexu“ podplukovníka Mrázka se Svoboda na závěr rozhovoru obrátil na Nováka s „výslovným určením“ vyjádřeným těmito slovy: „Cokoli podnikneš pro zajištění Čech, k tomu ti dávám absolutní plnou moc, za kterou stojím do všech důsledků.“⁷⁹

To ovšem ještě neznamenalo zahájení okamžitého nástupu československé armády do pohraničí. „Alexu“ doposud podléhaly oddíly v prostoru vymezeném městy Kladno, Unhošť a Beroun (velel jim generál Julius Fišera), skupina podplukovníka Viléma Konvalinky v Mělníku a formace „Slunečko“ („velitelství Sever“) v oblasti Mladé Boleslavi a Turnova, které velel major Karel Cerman. Operační prostor „Alexu“ se zvětšil podřízením posádky v Hradci Králové pod velením generála Josefa Janáčka.⁸⁰ Rozkazy „velitelství Sever“ a také plukovníka Vladimíra Hob-

Ministr národní obrany generál Ludvík Svoboda a náčelník Hlavního štábu ministerstva národní obrany generál Bohumil Boček. Dva nejvyšší představitelé československé armády nesli hlavní zodpovědnost za provedení „divokého“ odsunu Němců (foto z publikace Eduarda Stehlíka Srdce armády: Generální štáb 1919–2004. Praha, Ministerstvo obrany ČR – Agentura vojenských informací a služeb 2004)

78 Viz KAPLAN, K.: *Pravda o Československu*, s. 146 (vystoupení V. Noska v bezpečnostním výboru ÚNS 16.10.1946).

79 BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví*, s. 43. Svoboda se ujal svého úřadu v Praze 13.5.1945 a hned vydal první rozkazy (VÚA-VHA, f. Revoluční gardy (RG), sign. 3/A/1/1, k. 1 (B).)

80 VÚA-VHA, f. l. vojenská oblast (VO 1), k. 1, čj. 01404, zpráva o postupu velitelství „Alex“ při obsazování Sudet z 21.5.1945; BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví*, s. 43.

zy, který stál v čele takzvaného krajského vojenského velitelství v Táboře, doložené k 12. a 13. květnu sdělovaly, že „do rozhodnutí MNO nesmí být podnikány žádné bojové akce do bývalého sudetského území“.⁸¹ Velitelství řízené majorem Cermanem vydalo v těchto dnech nařízení, že se němečtí civilisté nemají střílet, ale pouze zatýkat (zajišťovat). Mottem se mělo stát: „Jednat přísně, ale krajně spravedlivě.“⁸² Jak důležité byly v této fázi mnohé ústně předávané pokyny, ukazuje následující příklad. Velitel partyzánské „divize“ „Václavík“ (krycí jméno Jana Ptáčníka z Kuklen u Hradce Králové) odjel 14. května do Prahy za ministry Svobodou a Noskem, od nichž se mu dostalo ústních informací o dalším postupu. Podle svého vlastního tvrzení získal Ptáčník také pověření obsadit a „očistit“ svými muži rozsáhlou oblast od Nového Města pod Smrkem (okres Frýdlant v Čechách) přes Liberec až k Lanškrounu a Moravskému Karlovu. Tento pokyn pak prý osobně předal podřízeným velitelům, mezi nimiž zaujímal přední místo poručík Josef Hýbl-Brodecký v Jablonném v Orlických horách (podléhaly mu oddíly partyzánské brigády nesoucí název „Brodecký“).⁸³

Takto lze – stejně jako u jihočeských partyzánů pod velením plukovníka Hobzy nebo mužů podřízených Rudolfovi Rokosovi v takzvané policejní (zpravodajské)

81 VÚA-VHA, sign. 308-61-12, příloha č. 34 (B), rozkaz č. 8 majora Cermana v Turnově podřízeným složkám; BIMAN, S. – ČÍLEK, R.: *Poslední mrtví*, s. 44. Již den předtím Cerman okresním vojenským velitelstvím Jičín, Nová Paka, Semily, Železný Brod, Turnov, Mnichovo Hradiště a Mladá Boleslav sděloval: „Poněvadž jest nařízeno vojenských akcí do Sudet zatím nepodnikat, zařídíte pozorovací a hlídkovou službu na bývalých protektorátních hranicích anebo i hlouběji za nimi, pokud to situace vyžaduje.“ (*Tamtéž*, s. 44; VÚA-VHA, sign. 308-61-12, příloha 33 (B); f. 2. vojenská oblast (VO 2), k. 39, čj. 36, rozkaz velitele československého krajského vojenského velitelství v Táboře plukovníka Hobzy veliteli posádky Jindřichův Hradec z 13.5.1945. Hobza uváděl, že je ve stálém kontaktu s ministerstvy obrany a vnitra, od nichž prý ještě téhož dne obdrží příslušné směrnice.

82 *Tamtéž*, sign. 308-61-12 (B), nařízení, které přinesl desátník Halama, zpravodajský důstojník praporu, od zpravodajského důstojníka „velitelství Sever“ 14.5.1945.

83 *Tamtéž*, sign. 308-8-4 (B), nedatované prohlášení velitele partyzánské „divize“ „Václavík“. Viz rovněž TROJAN, Emil: *Tak přisahal... Partyzánský odboj v Orlických horách v letech 1939–1945*. Ústí nad Orlicí, Oftis 2002, dok. č. 23, s. 325 n.

84 Srv. STANĚK, T.: *Poválečné „excesy“...*, s. 159 n.

85 Celkem věrohodně působí dva telegramy, jež nalezl jeden německý amatérský badatel ve Státním okresním archivu Jindřichův Hradec a ve volném překladu do němčiny v plném znění otiskl v publikaci: HANSLOVSKÝ, Richard: *Dörfer an der südböhmischen Sprachgrenze: Zum Beispiel Wenkerschlag*. Ulm, Eigenverlag 2001, s. 260. První telegram byl 27. května 1945 odeslán na ministerstvo národní obrany a obsahuje oznámení o připravenosti „partizánů (!) k vyčištění Sudet“ podepsané jejich velitelem plukovníkem Hobzou. Ten se v něm odvolává na přijatý rozkaz Okresního a Místního národního výboru v Jindřichově Hradci k „vyčištění“ jindřichohradeckého pohraničí ve třech etapách, přičemž počítal s vysídlením první třetiny přítomných Němců již následujícího dne. Odpověď z Prahy na sebe nenechala dlouho čekat. Nikdo jiný než náčelník Hlavního štábu ministerstva národní obrany generál Bohumil Boček telegrafoval Hobzovi již příštího dne souhlas svého resortu s navrženými kroky. Boček si od Hobzy jen vyžádal, aby postupoval v souladu s národními výbory a ponechal na místě potřebný počet německých pracovních sil. Vysídlovací akce Hobzových „partizánů“ poté v okrese Jindřichův

skupině v Liberci (působila zde paralelně s ozbrojenci Revoluční gardy pod velením „podplukovníka“ Pavla Hložka)⁸⁴ – doložit přímé kontakty mezi vládními činiteli, respektive ústředními články státní exekutivy, a „revolučními formacemi“, jež tehdy rozvíjely v Němci osídlených oblastech svou činnost. Je vyloučeno, aby například akce Hobzových čet, které v období od 22. května vysídly jen z Vitorazska do Rakouska kolem čtyř až pěti tisíc převážně národnostně nevyhraněných autochtonních obyvatel (celkem šlo do 9. června údajně o asi 28 500 vysídlenců z jihočeského a jihomoravského pohraničí), se udály bez vědomí a alespoň rámcové kontroly ústředních orgánů v Praze.⁸⁵ Přesuny starousedlíků prováděné Hobzovými jednotkami patřily v českých zemích k prvním svého druhu a svým rozsahem byly určitě vůbec nejvýznamnějším počínem dobrovolnických „revolučních formací“ z období těsně po skončení války.⁸⁶ Podobně tomu bylo i se zásahy partyzánů ze součástí „divize“ „Václavík“, operujících v prostoru Orlických hor a Lanškrouna, kteří ve vícero lokalitách tohoto regionu (mimo jiné rovněž v samotném Lanškrouně ve dnech 17. a 18. května) zřizovali takzvané revoluční soudy, jež v nejednom případě skončily popravami „odsouzených“ osob.⁸⁷ „Vyčištění“ území od Liberce po

---

Hradec 28. května skutečně začaly. Autoři děkují kolegovi Davidu Kovaříkovi za upozornění na citovaný materiál.

- 86 *VÚA-VHA*, f. Ministerstvo národní obrany, hlavní štáb (MNO, HŠ), 1. oddělení, čj. 915 důvěrné, k. 21 (B), hlášení 3. vojenské oblasti (VO 3) z 21.8.1945; HAVLÍK, B.: Perzekuce a odsun Němců na jihozápadní Moravě v letech 1945–1946. In: *Vlastivědný sborník Vysočiny: Oddělení věd společenských*, č. 12. Jihlava, Muzeum Vysočiny 2000, s. 145–170. K aktivitám Hobzových jednotek na Vitorazsku viz MLYNÁRIK, Ján: *Tragédie Vitorazska 1945–1953: Poprava v Tušti*. Třeboň, Carpio 2005, s. 148–183 (na s. 175–179 o osobě plukovníka Hobzy); TÝŽ: *Fortgesetzte Vertreibung: Vorgänge im tschechischen Grenzgebiet 1945–1953*. München, Herbig 2003, s. 128–166.
- 87 Vůči chování příslušníků partyzánské „divize“ „Václavík“ (jedné její brigádě velel poručík Josef Hýbl-Brodecký a druhé nadporučík Josef Mísař, posádky měly např. v Těchoníně, Lanškrouně, Karlově a Jablonném v Orlických horách) byly od počátku výhrady. Součástí této formace operovaly v širokém prostoru východních a severovýchodních Čech včetně části bývalých soudních okresů Zábřeh na Moravě, Šumperk a Moravská Třebová. Kromě „vyhošťování“ Němců prováděli tito partyzáni „čistky“ a iniciovali tzv. revoluční soudy, jež měly za následek větší počet obětí. Poválečné nadsazování údajných zásluh „divize“ může sloužit jako určitá ilustrace tehdejších poměrů. Podle hlášení důstojníka operační skupiny velitelství 3. divize z 25.5.1945 byl J. Ptáčník podezřelou osobou, nepodřizoval se rozkazům, jeho oddíly plenily a dopouštěly se dalších „nepřístojností“. Síla „partyzánských vojsk“ „Václavík“ byla odhadována – bez rozptýlených skupin – na zhruba 2300 mužů, k dispozici měly i improvizovaný obrněný vlak „Jiskra svobody“. Politický komisař J. Bořík později uváděl, že jednotky „divize“ měly kolem 5000 mužů, v boji že ztratily 26 příslušníků a „pobily“ prý několik stovek nepřátel. Zabavený majetek v hodnotě několika milionů korun byl údajně odevzdán národním výborům na „zlatý poklad“. (*VÚA-VHA*, f. VO 1, k. 1, korespondence velitelství 3. divize s velitelstvím 1. čs. armády, čj. 0352/45 z 25.5.1945, a písemnost velitelství 1. čs. armády z 29.5.1945, čj. 0507/taj. 45; *Úřední list Republiky československé*, roč. 1, č. 52, 19.7.1945; k „divizi“ „Václavík“ podrobněji viz TROJAN, E.: *Tak přísahali*, s. 259–287; SKŘIVÁNEK, Milan: K tzv. lidovému soudu v Lanškrouně v květnu 1945 a jeho dozvuku počátkem padesátých let. In: *Pomezí Čech a Moravy: Sborník prací ze společenských a přírodních věd pro okres Svítavy*, sv. 2. Litomyšl, Státní okresní archiv Svítavy 1998, s. 133–154.

Svitavy, jehož se ujal oddíl svazku „Václavík“, bylo předem dohodnuto s generálem Josefem Janáčkem v Hradci Králové: brigáda „Brodecký“ se měla tohoto úkolu zhostit v úseku od Svitav po Broumov, brigáda „Kapitán“ (respektive „Hejtman“) zase v prostoru od Broumova po Nové Město pod Smrkem (velel jí nadporučík Josef Mísař).⁸⁸ Vysídlování početnějších skupin německých starousedlíků tady ovšem podle svědectví pramenů započalo až 30. května, po příchodu jednotek druhého armádního sboru, poměrně záhy však bylo zkomplikováno námitkami místních sovětských a polských vojenských velitelů na druhé straně státní hranice.⁸⁹

Teprve 15. května 1945, po jednání velitele „Alexu“ generála Nováka s veliteli nově vytvořených vojenských oblastí v jeho rámci s centry v Kladně (generál Fišera) a v Hradci Králové (generál Janáček), byly vydány ústřední pokyny k dalšímu postupu – včetně dodatku, jehož obsah musel ještě generál Novák patrně upřesnit v konzultaci s ministrem Svobodou (eventuálně i s jinými vládními místy) a v němž stálo: „Všechny Němce vykažte z území historických hranic. Pro udržení chodu zemědělství a průmyslu (papír, sklo, textilie atd.) ponechte dostatečný počet dělníků a zaměstnanců, kteří se podržují na místě jako cizí dělníci bez občanských práv.“⁹⁰ Podle dnešního stavu poznání šlo vlastně o první písemně zachycený vysídlovací pokyn z ústředí. Královéhradecká vojenská oblast zahrnovala prostor zhruba od Hrádku nad Nisou po Králky a byla rozdělena na jednotlivé úseky (Liberec–Turnov, Jičín, Náchod–Hradec Králové, Vamberk a Svitavy), jejichž rozsah však nebyl stabilní a měnil se. Kladenská oblast byla vymezena od Hrádku nad Nisou k demarkační linii s americkou armádou a tvořily ji nejdůležitější úseky rakovnický, mělnický a lounský. Podřízená velitelství v Lounech⁹¹ a v Mělníku⁹² obdržela 16. května zvláštní rozkaz

88 VÚA-VHA, sign. 308-8-4 (B).

89 Srv. např. *tamtéž*, f. VO 1, k. 48, zpráva 19. pěšího pluku z 6.6.1945 a 2. sboru z 11.6.1945, zpráva z 1. oblasti na Hlavní štáb MNO z 12.6.1945, č.j. 202/taj. 1.odd./45; k. 2, přehledná zpráva z oblasti 2. sboru, příloha č. 3 z 31.5.1945; SCHIEDER, T. (ed.): *Dokumentation der Vertreibung aus Ost-Mitteleuropa*, sv. IV/2, s. 570 n. Velitel operační skupiny 27. pěšího pluku 4.6.1945 hlásil, že vydal následující rozkaz: „Zajištění hranic, vyčištění úseku praporu od německých tlup a vystěhování německého obyvatelstva z obcí v úseku“. (VÚA-VHA, f. VO 1, k. 2, hlášení 3. čs. divize na velitelství VO 1 z 6.6.1945, č.j. 0405/taj.1.odd./1945.)

90 *Tamtéž*, k. 1, rozkaz velitelství „Alex“ z 15.5.1945, č.j. 45/45 a dodatek z téhož dne. Podle rozkazu „Alexu“ z 18.5.1945, č.j. 95/45 pro velitele hradecké a kladenské oblasti mělo být při obsazování pohraničí použito v první řadě „pravidelného vojska“, partyzánské oddíly se měly výhradně soustředit na „čištění území“ (BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví*, s. 45; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 86).

91 Pod velením plukovníka Vladimíra Procházky a s operačním územím ohraničeným demarkační čarou, městy Bad Schandau a Děčín-Podmokly a tokem Labe.

92 Pod velením podplukovníka Viléma Konvalinky, s operačním územím zahrnujícím východní část Lounska až po Hrádek nad Nisou a dále se rozprostírajícím na jih ve směru na Německé Jablonné, Mimoň, Kuří Vody a Mladou Boleslav. Vymezení operačních území obou velitelství viz VÚA-VHA, f. RG, k. 200, příloha č.1.

číslo 3 z Kladna, podle nějž měl plukovník Procházka od 15. května plnit stanovené úkoly s důrazem na prostor kolem Mostu, Duchcova a Ervěnic, zatímco podplukovník Konvalinka měl rozvinout činnost ve směru na Mělník, Varnsdorf a Českou Lípu. Útvary jednotlivých úseků byly vyzvány, aby zahájily akci ihned, jakmile budou mít dostatek sil na zdolání případných ohnisek odporu podle získaných zpráv.⁹³ Návrh vyhlášky „velitelství Sever“ v Turnově (major Cerman) z téhož dne předpokládal, že všichni Němci, kteří k 14. březnu 1939 neměli československé státní občanství, budou muset se zavazadly o hmotnosti do třiceti kilogramů během čtyřia dvaceti hodin opustit republiku.⁹⁴ Větší skupiny říšských Němců, raněných či nemocných osob a válečných zajatců byly z Liberecka „evakuovány“ již mezi 16. a 20. květnem⁹⁵ (do konce měsíce se mělo jen z Liberce vystěhovat osm tisíc říšských Němců),⁹⁶ od 17. května probíhalo jejich „vykázání“ z okresu Trutnov⁹⁷ a do 23. května odtransportování z Teplic-Šanova (šest lazaretních vlaků s 2600 německými zajatci a dvanáct vlaků s uprchlíky, celkem asi dvanáct tisíc osob).⁹⁸ Velitelství v Hradci Králové bylo 18. května „Alexem“ pověřeno, aby bylo urychleně obsazeno území Liberecka, Frýdlantska, Broumova a Šluknovského výběžku.⁹⁹ Velitel lounského úseku dostal téhož dne rozkaz, aby železniční správa pokračovala v zajišťování dalších tratí – z Mostu do Hrobu, Bíliny a Chomutova, případně až ke Karlovým Varům, a z Vejprtu do Milostína (s podporou „revoluční formace“ praporu „Železo“).¹⁰⁰ Od poloviny května se k oddílům již v pohraničí působícím (mimo jiné partyzánům z převážně komunisty ovládaného uskupení „Pěť“, jednotkám takzvané Zpravodajské brigády, po železnici přepravovaným „tykadlům“ Revolučních gard z vnitrozemí) přiřadily další útvary. Ministerstvo vnitra vydalo také 18. května ústní pokyn k organizaci takzvaného prvního Pohotovostního pluku Národní bezpečnosti (PP 1 NB), jehož jednotlivé součásti

93 *Tamtéž*, příloha č. 3, zvláštní rozkaz č. 3 oblastního velitelství Kladno.

94 *Tamtéž*, sign. 308-61-12, příloha 38 (B).

95 NA, f. Úřad předsednictva vlády – tajné (ÚPV-T), k. 308, inv. č. 1635, Úřad národní bezpečnosti (ÚNB) Liberec z 16.6.1945.

96 KARPAŠ, Roman ad.: *Kniha o Liberci*. Liberec, Dialog 1996, s. 390; *VÚA-VHA*, f. VO 1, k. 2, přehledná zpráva z oblasti 2. sboru, příloha č. 3 z 31.5.1945.

97 SCHIEDER, T. (ed.): *Dokumentation der Vertreibung aus Ost-Mittleuropa*, sv. IV/2, s. 264.

98 RADVANSKÝ, Z.: *Konec česko-německého soužití*, s. 65. Okresní správní komise v Teplicích-Šanově vydala již 16.5. směrnice, podle nichž měli do 28.5. všichni říšští Němci opustit československé státní území (*tamtéž*, s. 63). Zřejmě podle ústních informací vedoucího evakuačního oddělení Národního výboru pro Teplice-Šanov a okolí předaných 30.5.1945 tajemníkovi ministra Noska Grišovi Spurnému pobývalo na Teplicku po skončení války na 40 tisíc říšských Němců, z toho ve městě asi polovina. Do 29.5. byly „vypovězeny“ po železnici zhruba 4000 a pěšky kolem 8000 osob, v nemocnicích jich zůstávaly ještě asi 2000 a na transport čekalo přibližně 2000 dalších. (NA, f. MV-N, k. 254, rukopisná poznámka G. Spurného.)

99 *VÚA-VHA*, f. VO 1, k. 1, čj. 95/1945, pokyn velitelství „Alex“ pro velitelství Hradec Králové.

100 *Tamtéž*, čj. 112/1945, pokyn velitelství „Alex“ pro velitelství úseku Louny (plukovníku Procházce).

byly od 12. června postupně vysílány do větších měst severočeského a západočeského pohraničí, aby vedle dalších úkolů rovněž asistovaly při „evakuacích“ německého obyvatelstva.¹⁰¹ „Alex“ nařídil 20. května velitelům oblastí v Kladně a Hradci Králové uzavřít až do příchodu finanční stráže hranice a „dovolit vstup na území Československa jen osobám národnosti československé, které se vrací buď z koncentračních nebo pracovních táborů“.¹⁰²

Ve stejný den (tj. 15. května 1945), kdy velitelé oblastí v Kladně a Hradci Králové obdrželi naprosto jasný a nedvojznačný rozkaz k vysídlovacím akcím, jednala o řadě důležitých otázek Vojenská rada při předsednictvu vlády. Na pořad se dostaly i nejbližší úkoly, výstavba a rozmístění branné moci. Náčelník Hlavního štábu ministerstva národní obrany generál Bohumil Boček účastníkům porady sdělil, že byl „vydán rozkaz o vyslání domácích jednotek k zajištění klidu a pořádku v severních Čechách. Jsou tam tři skupiny, jejichž úkolem je: Obsadit severní Čechy a vyčistit je od zbytků německé branné moci, zajistit pořádek a bezpečnost, spolupracovat s velitelstvem Rudé armády, okresními a místními národními výbory, zajistit veške-

101 NA, f. MV-N, k. 129, zpráva o dosavadní činnosti PP 1 NB. Z převážně pražských „revolučních dobrovolníků“ složená tzv. Zpravodajská brigáda (ZB) v síle dvou praporů byla pokynem náčelníka Hlavního štábu MNO generála Bohumila Bočka z 13.5.1945 podřízena jako vojenská formace ministerstvu národní obrany. První rozkaz 1. praporu byl datován 17.5. a první (plukovní) rozkaz celé formace (vydaný štábním kapitánem Jiříkovským) o den později. (AMV-Ka, f. Bezpečnostní složky ministerstva vnitra (A 12), k. 1/8, rozkazy pluku ZB č. 1 z května a června 1945.) Sestavení „pohotovostních oddílů“ Národní bezpečnosti (NB) bylo vedeno snahou zajistit plnou kontrolu pohraničí. Jejich jádro zprvu tvořili příslušníci 1. pluku Zpravodajské brigády pod velením štábního kapitána Jiříkovského, poté nadporučíka Emila Maiwalda. Nábor do jejich řad se řídil zadáním, že přednost mají mít členové Revolučních gard, partyzánských oddílů apod. Po přesunu útvarů PP 1 NB v červnu na Ústecko (jako první dorazila do Trmic 1. rota s velitelstvem 1. praporu) následovalo v červenci rozmístění jednotek v dalších pohraničních lokalitách (Varnsdorf, Liberec, Karlovy Vary, Cheb). Uvádí se, že z několika tisíc zájemců o službu u PP 1 NB, jemuž po reorganizaci velel major Oldřich Kryštof, pozdější hlavní velitel Sboru národní bezpečnosti, bylo odvedeno kolem 1600 mužů (koncem července jich v pohraničí bylo něco přes tisíc). Posléze vzniklo několik operačních oblastí těchto formací. Součástí 2. oblasti ve východních Čechách se staly rovněž přeskupené jednotky „Železo“ a „Toledo“. Vojensky organizované (kasernované) oddíly PP 1 NB, ze značné části motorizované a dobře vyzbrojené, představovaly již tehdy z hlediska komunistů důvěryhodnou sílu, které i v následující etapě věnovali mimořádnou pozornost (v roce 1946 se tento pluk stal základem pro tzv. pohraniční útvary SNB). (Srv. k tomu např. STANĚK, T.: *Poválečné „excesy“*..., s. 61.)

102 VÚA-VHA, f. VO 1, k. 1, fonogram velitelství „Alex“ na oblastní velitelství Kladno a Hradec Králové z 20.5.1945; BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví*, s. 46. Oblastní velitelství Kladno vydalo 22. května opět rozkaz, podle něž se mohly na území republiky přijímat pouze „osoby čs. národnosti“ a naopak propouštět za hranice ty, které „se chtějí vystěhovati nebo byly odeslány po řádné kontrole“. Zabránit se mělo vývozu všech cenností a peněz. Na odebrané věci měly být vystavovány stvrzenky a na každém hraničním přechodu příslušné „konsignace“. K těmto pokynům se ovšem zpravidla nepřihlíželo (srv. *tamtéž*, k. 4, velitelství 1. oblasti, čj. 32336 dův./l.odd. 45/evak., hlášení velitelství 13. divize z 6.11.1945 o poválečné situaci v prostoru bývalého 36. pěšího pluku).

Automobil s pražskými revolučními gardisty na severu Čech (foto z publikace Rozumět dějinám: Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1948–1948. Praha, Gallery 2002)

rý materiál zanechaný Němci a vytlačit Němce za hranice.“ Oněmi již vyslanými „skupinami“ zřejmě mínil asistenční útvary, o nichž již byla výše řeč (případně však mohlo jít také o ozbrojence z úseků Louny, Mělník a Turnov). Vojenská rada vzala toto sdělení na vědomí. Z protokolu není zřejmé, zda se o něm rovněž diskutovalo, a není také známo, zda se jednalo též o výše citovaném důležitém rozkaze velitelství „Alex“ z téhož dne. Vládě Vojenská rada doporučila, aby se co nejdříve řešila otázka podřízení dobrovolnických ozbrojených formací jednotnému vojenskému velení. Současně schválila rámcové rozložení jednotek (tehdy již pod označením První československá armáda) podél hranic a jejich začlenění do čtyř vojenských oblastí: 1. Praha, 2. Tábor, 3. Brno a 4. Bratislava. V jejich obvodech se měla zřizovat vyšší velitelství a útvary (sbory, divize). V souvislosti s posláním jednotek První československé armády rada konstatovala, že mají „vyčistiti pohraniční území od Němců a Maďarů a zabrániti jim překročení pak hranice“.¹⁰³ Ačkoliv velitel Českoslo-

---

103 *Tamtéž*, f. Vojenská rada (VR), k. 1, č. 5/45, protokol z 5. schůze Vojenské rady z 15.5.1945, čj. 5/taj. P-1945 a příloha (bod 1 a 2). Schůzi byli přítomni náměstkové předsedy vlády J. David a K. Gottwald, ministr národní obrany generál L. Svoboda, ministr vnitra V. Nosek, státní tajemník na MNO generál Mikuláš Ferjenčík a náčelník hlavního štábu generál B. Boček. Gottwald se dostavil až ke konci schůze. (Viz *tamtéž*, f. VO 1, k. 1, velitelství 1. čs. armády z 18.5.1945, čj. 2311/taj. org. 45.)

venské samostatné obrněné brigády ze Západu generál Alois Liška vládě 22. května 1945 sdělil, že „jsme připraveni, abychom v duchu vládního programu vyčistili čs. vlast od Němců a zrádných živlů“, nebyly jemu podřízené jednotky – alespoň podle zhodnocených archivních pramenů – v roce 1945 do nuceného vysídlování Němců z republiky zapojeny.¹⁰⁴

Za květnového povstání a pak po osvobození se v Praze utvářely oddíly Revolučních gard, z nichž posléze v součinnosti vojenského štábu Ústřední rady odborů (ÚRO) a Vojenského velitelství Velké Prahy (VVVP)¹⁰⁵ „Bartoš“ vznikly vojensky organizované formace. Jeden ze tří pluků (původně 10. strážní prapor) pod velením plukovníka Emila Borise Boříka byl pod označením pluk RG č. 1 (skupina „Albatros“) vyslán do pohraničí 23. května na základě dohody mezi vojenskými orgány, Zemským národním výborem v Praze a resortem dopravy, reprezentovaným pražským ředitelstvím Československých státních drah. Pluk měl v první řadě zajistit železniční tratě a objekty v severních a severozápadních Čechách všeobecně v prostoru na západ od toku Labe k demarkační linii s Američany, tj. po čáru Loket–Falknov (Sokolov)–Kraslice, současně však výrazně ovlivňoval celkovou situaci na tomto území, což se týkalo i postupu vůči takzvané státně nespolehlivému obyvatelstvu. Boříkova formace v síle tří praporů zpočátku operačně podléhala „Alexu“ (kladenské oblasti), poté se v místech svého působení řídila pokyny vojenských velitelství, ale též ministerstva vnitra a lokálních mocenských autorit. Jednotky „Albatrosu“ navazovaly na činnost skupin vyslaných do pohraničí v předchozím období (Zpravodajská brigáda, prapor „Železo“ pod velením poručíka Nohy, rota „Toledo“ nadporučíka Káše, předsunutý oddíl Revolučních gard z Prahy aj.), které také postupně střídaly. Kromě tří vlastních praporů, „Železa“ a „Toleda“ měl mít plukovník Bořík k dispozici rovněž partyzánský oddíl „Vpřed“ (velitel Šimek) a čtyři obrněné vlaky. Nepodařilo se mu ovšem získat kontrolu nad partyzány z formace „Pěst“, která neměla jednotné vedení (formálně jí velel Josef Martínek, štáb sídlil v Praze) a byla roztroušena po celé délce hranic až do východních Čech. Jedna ze skupin „Pěsti“ údajně pronikla v síle zhruba sto čtyřiceti mužů až do Saska.¹⁰⁶ Chování partyzánů a příslušníků Revolučních gard bylo často značně neukázněné, vyznačovalo se také krádežemi a někdy i násilnými akty. Množily se stížnosti ze stra-

104 NA, f. ÚPV – předsednictvo vlády, k. 1, přípis generála Lišky z 22.5.1945 (nezpracovaný materiál).

105 Velitelem byl jmenován generál Karel Kutlvašr, náčelníkem štábu podplukovník František Bürger, denní rozkaz č. 1 byl vydán 13.5.1945.

106 Srv. VÚA-VHA, f. RG, k. 132, přípravný rozkaz k odchodu pluku RG č. 1 do pohraničního území z 22.5.1945, operační rozkaz č. 2 pluku RG č. 1 z 23.5.1945 a pokyny zástupce velitele pluku podřízeným jednotkám z téhož dne; k. 133, pokyn velitelství „Alex“ veliteli 10. strážního praporu plukovníku Boříkovi z 22.5.1945, čj. 197/45 a sdělení veliteli oblasti Kladno z téhož dne, rozkaz č. 1 velitele pluku RG č. 1 z 23.5.1945, zpráva velitele pluku RG č. 1 z 24.5.1945, čj. 271-45/vel., hlášení zpravodajského důstojníka pluku poručíka J. Blahníka z 30.5.1945 aj. Viz též BIMAN, S.– CÍLEK, R.: *Poslední mrtví*, s. 43 n.; STANĚK, T.: *Perzekuce 1945*, s. 20 n.

ny úřadů a Čechů z řad starousedlíků i novoosídlenců (německé obyvatelstvo bylo natolik zastrašeno, že námitky vznášelo jen velmi sporadicky). V situačním hlášení kladenského oblastního velitelství z konce května bylo například jednání Revolučních gard v Ústí nad Labem charakterizováno v tom smyslu, že „hraničí ... se zločiny“.¹⁰⁷ Přestože se v některých hlášeních z této doby objevovaly rovněž informace o relativně umírněném (a vcelku prospěšném) počínání příslušníků Revolučních gard, je třeba chápat je v celkovém kontextu, o němž se zmiňovala souhrnná zpráva pro ministra Václava Noska z 12. června. Psalo se v ní, že „revoluční vojenské jednotky odeslané do pohraničí se vesměs neosvědčily, vzhledem k nedostatečnému vojenskému výcviku, chybějící vnitřní sebekázní a naprostému nedostatku smyslu pro hospodaření s národním majetkem“.¹⁰⁸

Rázné kroky se záměrem dostat z republiky co největší počet Němců, a to nejen říšskoněmeckých příslušníků, ale ve stále širším rozsahu též starousedlíků, činila nadále armáda. Hlavní štáb ministerstva národní obrany vydal veliteli První československé armády generálu Karlu Klapádkovi 22. května 1945 rozkaz, aby se podřízené jednotky přesunuly do pohraničí s cílem zajistit státní hranice, zjednat tam klid a pořádek, chránit státní, obecní i soukromý majetek československých občanů, pomáhat správním orgánům, eliminovat „zbylého nepřítele“ a oblasti v operačních prostorech divizí „zbavit od živlů nepřátelských ČSR“.¹⁰⁹ Konkretizaci tohoto nařízení přinesly další operační pokyny. Čtyřiatřicátého května vydala první a nazítrí pak třetí československá divize rozkazy k uskutečnění obecného rozkazu hlavního štábu z 22. května. První divize se měla přesunout v dohledné době do pohraničního pásma severozápadních Čech, třetí divize měla obsadit území od Liberce

107 *VÚA-VHA*, f. VO 1, k. 1, situační hlášení oblastního velitelství Kladno z 28.5.1945, čj. 9/45. Uvádí se také, že na německé území se dostali příslušníci jednotky RG vyslané z Prahy v polovině května 1945. Gardisté působili v prostoru Podmokel a obsadili mj. také trať a stanice od Ústí nad Labem až po Hřensko včetně Schöny. Podle některých zpráv tady došlo k masakru německých vojenských rekonvalescentů, těla obětí byla údajně vhozena do Labe (KAISER, Vladimír: Konec války a vyhnání Němců z Ústecka. In: BRANDES, Detlef – IVANIČKOVÁ, Edita – PEŠEK, Jiří (ed.): *Vynútený rozchod: Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Poľskom, Maďarskom a Juhosláviou*. Bratislava, Veda 1999, s. 169, pozn. č. 45; rovněž *VÚA-VHA*, f. RG, k. 133, hlášení pluku RG č. 1, čj. 11/zprav.45 z 22.6.1945). Podrobněji k počínání „revolučních formací“ mj. STANĚK, T.: *Poválečné „excesy“... (na více místech)*.

108 *VÚA-VHA*, f. Styční důstojníci, k. 79, „Informace pro ministra vnitra“, 12.6.1945 (B). Srv. také větší počet zmínek o svévolných akcích „revolučních formací“ v přehledu zpráv z pohraničí v etapě do 17.6.1945 od 2. oddělení hlavního štábu (*tamtéž*, f. MNO, HŠ, 2.odd., čj. 302 a 313/taj.1945, k. 28 (B)).

109 *Tamtéž*, f. VO 1, k. 1, rozkaz HŠ MNO z 22.5.1945, čj. 6/taj.1.odd.45 veliteli 1. čs. armády. Příloha vymezovala úseky, kde se měla rozmístit 1. československá armáda. Jejím velení měly být s platností od 25. května podřízeny všechny vojenské jednotky a dobrovolnické oddíly včetně útvarů podléhajících dosud velitelství „Alex“. Z podřízení byly vyjmuty pouze formace podléhající přímo ministerstvu vnitra. (Srv. *tamtéž*, denní hlášení velitelství 1. čs. armády č. 1–7 z 23.–29.5.1945.)

Revoluční gardy vyhánějí Němce ze slezského Frýdku (foto z publikace Jiřího Kociana, Jiřího Pernese, Oldřicha Tůmy a kol. České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1948–1989. Brno, Barrister & Principal 2004)

až k Frývaldovu, zejména z hospodářského hlediska důležité Liberecko a Jablonecko. Uvažovalo se rovněž o jejím vstupu do Kladska.¹¹⁰ K 25. květnu bylo velitelství „Alex“ likvidováno a oblastní velitelství Kladno a Hradec Králové byla podřízena velení 1. československé armády.¹¹¹ Ještě krátce předtím vydalo kladenské velitelství „Směrnice pro evakuaci Němců v ČSR“, kde byl stanoven úkol „usměrnit“ jejich vysídlení v celé oblasti tak, „aby ji opustili nejkratším směrem, tj. na sever“. Podána byla rovněž informace o tom, že si americká armáda nepřeje, aby Němci přecházeli na západ od 59. poledníku (myšleno zřejmě u Božího Daru). Pro provedení „evakuace“ z Karlovarska tak přicházela v úvahu jen trasa přes Ostrov nad Ohří a Jáchymov na Boží Dar a k hranici.¹¹² Pětadvacátým květnem je datována „Směrnice pro stěhování Němců“ vydaná Okresním národním výborem v Mělníku a velitelstvím „Skupiny Konvalinka“, která patří časově k nejranějším pokynům, v nichž se rozlišovalo mezi různými skupinami Němců, hlavně s ohledem na jejich předpokládané setrvání na československém území, či naopak vysídlení za hrani-

110 *Tamtéž*, k. 2, operační rozkaz č. 124 od 1. divize z 24.5. a operační rozkaz (bez čísla) od 3. divize z 25.5.1945.

111 *Tamtéž*, operační rozkaz č. 128 1. čs. armády. Obě velitelství obdržela tímto rozkazem rovněž úkol zajistit hranice ČSR a „očistit od živel nepřátelských“ oblasti označené pro jednotlivé divize pohraničními úseky.

112 *Tamtéž*, f. RG, k. 200.

ce. V potřebném počtu se měli v zemi ponechat především lidé schopní pracovního využití: ženy ve stáří od třinácti do čtyřiceti roků, zdravé ženy s dětmi ve věku do dvanácti let, pokud se samy nebudou hlásit k vystěhování s hlavou rodiny, a muži ve stáří od čtyřiceti do padesáti roků. Děti ve věkové kategorii od šesti do dvanácti let se měly umístit do zvláštních dětských útulků pod vedením českých školských orgánů se záměrem jejich „převýchovy“. Všechny ostatní osoby německé národnosti měly být zkoncentrovány a vždy po padesáti v nákladních železničních vozech, případně i na říčních člunech nebo koňských povozech, dopraveny za hranice ve směru přes Děčín na Drážďany, podle možností až do Pirny (navrátilcům hrozily za překročení hranice sankce). Osobní zavazadla nesměla vážit více než třicet kilogramů na hlavu, z toho nejvýše pět kilogramů mohlo připadat na potraviny (s vyloučením tuku a másla). Před vyvezením Němců bylo třeba projednat s místními veliteli Rudé armády, zda o ně jako o pracovní síly nemají zájem. Pokud jej projeví, bylo třeba zjistit, kam se má (mimo československé území) jejich transport dirigovat. Sporné případy, pokud šlo o určení národnosti, se měly řešit jednotlivě, příslušníci etnicky smíšených rodin se za hranici zatím vypovídat neměli. Rozdíl mezi říšskými a sudetskými Němci se nedělal. Vysídlení tedy podléhali i starousedlíci, pokud nepatřili do skupin definovaných z hlediska aktuálních národohospodářských zájmů nebo zamýšlené „rečechizace“. Za zmínku nepochybně stojí fakt, že o antifašistech se ve směrnici nehovořilo.¹¹³ K potřebě poskytnout jim v různém rozsahu ochranu se však v některých jiných normách lokální nebo regionální proveniencí z května 1945 přece jen přihlíželo, jak tomu bylo mimo jiné v pokynech Okresního národního výboru ve Znojmě na jižní Moravě z 28. května.¹¹⁴

Antifašisté a ti ostatní

V písemných materiálech armádní proveniencí nebyl dosud, alespoň pokud jde o první fázi „evakuace“ Němců, nalezen žádný jednoznačný doklad o podnětech směřujících k vynětí určitých skupin osob z vysídlovacích akcí na základě posouzení jejich loajality vůči československému státu.¹¹⁵ Poměrně dlouhou dobu takovéto pokyny vydávaly pouze civilní orgány. Zřejmě první z nich, jenž vyšel

---

113 NA, f. Zemský úřad Praha – Referáty dopravní, průmyslový, pro pozemkovou reformu, pro vnitřní osídlení a správu nepřátelského majetku (ZÚ-R), k. 877.

114 MARKEL, Martin: *Vysídlení Němců z Jižní Moravy 1945–1949*. Brno, Vojenská akademie 2002, s. 32. Znojemský ONV toho dne rozhodl, které osoby mají být prozatím z vysídlovací akce z města vyňaty (příslušníci národnostně smíšených manželství, antifašisté a nezbytně potřebné pracovní síly).

115 V jedné publikaci se píše o tom, že v posledních květnových dnech roku 1945 vydal Hlavní štáb MNO směrnice pro činnost armády v západním pohraničí, jež mj. striktně ukládaly všem velitelstvím respektovat práva a svobodu těch německých občanů, kteří zůstali věrni ČSR (KLUČINA, Petr a kol.: *Vojenské dějiny Československa*, sv. 5. Praha, Naše vojsko 1989). Dokument obsahující takové formulace se však zatím v archivech nepodařilo nalézt.

„z centra“, obsahoval výnos ministerstva vnitra z 16. května, podle něhož se měly poskytnout jisté úlevy těm osobám, které jednoznačně prokáží, že nezradily republiku a že vedly boj na její obranu před Mnichovem i za okupace.¹¹⁶ Klement Gottwald načrtl nazítří v návrhu vládního nařízení v podstatě shodné podmínky, za nichž mohli němečtí antifašisté obdržet potravinové lístky jako českoslovenští občané.¹¹⁷ V dekretu prezidenta republiky č. 5/1945 Sb. z 19. května 1945 (s účinností od 23. května) se předpokládala možnost, že také Němci a Maďaři, jejichž majetek měl být paušálně při uplatnění národnostních kritérií postaven pod národní správu, mohou žádat o výjimku z tohoto postupu, ovšem jen v těch případech, pokud „hodnověrně mohli prokázat, že byli obětí politické nebo rasové perzekuce a zůstali věrní demokraticko-republikánské státní myšlenky ČSR“ a pokud šlo o žadatele z řad dělníků, rolníků, živnostníků, drobných a středních podnikatelů, úředníků, příslušníků vojenských povolání a osob v podobném sociálním postavení, případně jejich dědice.¹¹⁸ Později v dekretech o státním občanství a konfiskaci nezemědělského majetku (č. 33 a 108/1945 Sb.) použitá „antifašistická“ definice vycházela ze zásady, že se vztahuje na osoby, jež zůstaly republice věrné a buď vedly aktivní zápas za její osvobození nebo byly nacisty pronásledovány z politických či rasových důvodů. Za první variantu takového přístupu lze považovat příslušná ustanovení ve výnosu ministerstva vnitra z 8. června 1945.¹¹⁹ Poté se požadavek, aby uznání antifašisté nebyli zařazováni do „evakuací“ a aby se na ně nevztahovala restriktivní opatření uplatňovaná vůči ostatním Němcům, prosazoval již zřetelněji.

Také ve vládě zaznívaly častěji hlasy (Gottwalda, Noska a někdy i Fierlingera) poukazující na nutnost respektovat v tomto duchu vydané předpisy. Ministr Václav Nosek se například v kabinetu vyslovil 29. června proti znění vyhlášky ministerstva výživy, podle níž měli být všichni Němci vyloučeni z přidělu tabáku, i proti pokynům ministerstva národní obrany o jejich vyřazení z dopravy na železnici, v tramvajích a podobně. Jeho názor se prosadil, vláda se usnesla tyto směrnice

116 STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 143; TÝŽ: *Perzekuce 1945*, s. 60; RADVANOVSÝ, Zdeněk: *Odsun Němců v letech 1945–1948*. In: KAISEROVÁ, Kristina – KAISER, Vladimír (ed.): *Dějiny města Ústí nad Labem*. Ústí n/L., Město Ústí nad Labem 1995, s. 229–234, zde s. 233; *Státní okresní archiv Jablonec nad Nisou (SOKA Jablonec n/N.)*, f. Městský národní výbor (MěNV), k. 3, inv. č. 3, protokol ze zasedání MNV v Jablonci n/N. z 19.5.1945 (potvrzení, že Noskův výnos byl v „provincii“ znám).

117 NA, f. 100/24, sv. 137, arch. j. 1494, protokol ze zasedání vlády 17.5.1945; BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví*, s. 104; STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 143. Šlo o vládní nařízení č. 6/1945 Sb. o opatřeních v zásobování obyvatelstva potravinami, s účinností od 23.5.1945.

118 Srv. § 24 dekretu č. 5/1945 Sb.

119 BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví*, s. 112; RADVANOVSÝ, Z.: *Odsun Němců v letech 1945–1948*, s. 232; STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa v letech 1945–1947*, s. 143; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 108; *VÚA-VHA*, f. VO 1, k. 48, čj. 292/taj.1.odd. (výnos MV z 8.6.1945); *Mladá fronta*, (10.6.1945).

zrušit a podobná omezení upravit jen „ve vhodné formě cestou administrativní“.¹²⁰ Z Gottwaldovy iniciativy upozorňovalo předsednictvo vlády 13. července resortní ministry, „že tam, kde dochází k normativním úpravám namířeným proti Němcům a Maďarům, zejména také v oboru finančních a hospodářských opatření, nutno rozlišovat mezi Němci všeobecně a mezi německými antifašisty“. Přirozeně platila dále zásada, že muselo jít o osoby, jež zůstaly věrné republice a aktivně se podílely na boji za její osvobození („v její celistvosti“).¹²¹ Na Němce, kteří „jen“ trpěli pod nacistickým terorem, ale aktivně nebojovali – což také často v důsledku svého zdravotního stavu nebo věku ani nemohli – tedy nebylo zvláště pamatováno. Svědčil o tom rovněž prezidentem Benešem (s určitými předchozími výhradami) 21. června podepsaný dekret č. 12/1945 Sb. o konfiskaci nepřátelského zemědělského majetku (nabyl účinnosti od 23. června), i když Zdeněk Fierlinger při redakčních pracích nad jeho osnovou žádal provést definitivní úpravu normy tak, „aby loajální a státně spolehliví občané nepřišli ke škodě“.¹²² Ministerstvo vnitra zase o něco později (20. července) upozorňovalo národní výbory (respektive správní komise) na potřebu upustit od „jakýchkoliv opatření státněbezpečnostní povahy, která nejsou v souladu s vládním prohlášením z 5. 4. a která svým obsahem jsou v rozporu s prováděním programu vlády“.¹²³ Od 31. července se měly na základě dekretu prezidenta č. 38/1945 Sb. přísně stíhat všechny případy drancování „nepřátelského“ majetku, v první řadě toho, jenž byl v dané době opuštěn. Armádní velení, jež bylo již 15. června 1945 vládou mimo jiné pověřeno „respektovat“ při realizaci opatření vůči německému obyvatelstvu antifašisty, se poté při setkání ministra Ludvíka Svobody s veliteli vojenských oblastí 17. července shodlo na principu, že při provádění „úplného vystěhování“ Němců lze „pardonovat pouze antifašisty“.¹²⁴ Odsunové směrnice vydané se Svobodovým podpisem 2. srpna uváděly v souvislosti s prozatímním vyřazením vyjmenovaných skupin německého obyvatelstva z vysídlovací akce až na posledním místě osoby, které žádaly o zachování či vrácení československého státního občanství (těchto otázek se zásadně dotýkal právě podepsaný ústavní dekret prezidenta o úpravě státního

---

120 NA, f. 100/24, sv. 137, arch. j. 1494, protokol ze zasedání vlády 29.6.1945.

121 *Tamtéž*, f. ÚPV – předsednictvo vlády, k. 1, protokol ze zasedání předsednictva vlády 13.7.1945 (nezpracovaný materiál).

122 *Tamtéž*, f. 100/24, sv. 137, arch. j. 1494, protokol ze zasedání vlády 25.5.1945. Prezidenta znění dekretu neuspokojovalo a 12. června navrhl vládě zvážit, zda by se do jeho textu neměla promítnout možnost poskytnout „transferovaným“ Němcům určitou náhradu za majetek zanechaný v republice, jež by se připsala na konto německých reparací. Vláda k tomuto námětu nepřihlédla. (Srv. např. JECH, K. (ed.): *Němci a Maďaři v dekretch prezidenta republiky*, dok. č. 5.4 až 5.6, s. 286–295.)

123 *Zemský archiv Opava (ZA Opava)*, f. Expozitura Moravskoslezského ZNV v Moravské Ostravě (EZNV) 1945–1949, odb.II/B, k. 310, oběžník ministerstva vnitra čj. Z/II-1799/45 z 20.7.1945.

124 *VÚA-VHA*, f. VO 1, k. 49, protokol z 20.7.1945, bod VI.

občanství Němců a Maďarů z 2. srpna 1945, č. 33 Sb.).¹²⁵ V celé etapě takzvaného divokého odsunu až do pozdního podzimu pětáctýřicátého roku nebylo nikterak výjimečným jevem, že se mu museli podrobit i nesporní antifašisté, což ovšem pochopitelně záviselo na konkrétních místních poměrech.¹²⁶ Přestože ze strany ministerstva vnitra bylo již záhy (s různým důrazem a také s různými výsledky) patrné úsilí o alespoň elementární ochranu německých antifašistů (zdaleka to však neplatilo pro všechny jeho podřízené složky), spočívalo v prvních poválečných měsících těžiště rozhodování o těchto záležitostech především v rukou vojenských činitelů. V jejich pokynech a rozkazech se o antifašistech hovořilo spíše zřídka nebo jen velmi stručně. Co bylo tehdy – mnohdy v rozporu s platnými směrnicemi – podniknuto vůči většině ostatních Němců, vztahovalo se současně i na antifašisty: pokud šlo o vlastní akt vysídlení, byla možnost jejich pozdější repatriace československými orgány většinou striktně odmítána.

Činnost Zemského národního výboru v Brně a Praze

Brněnský Zemský národní výbor měl v produkci vlastních norem zasahujících podstatně do životních podmínek německého obyvatelstva ve srovnání s vládou a svým pražským protějškem určitý předstih. Jeho předsednictvo se 16. května na návrh bezpečnostního referenta Karla Smítala jednohlasně usneslo pověřit všechny národní výbory (správní komise) na Moravě, aby ihned zajistily „všechny osoby německé národnosti a národní zrádce“ a aby pro ně zřídily „koncentrační tábory a použily jich pro nutné práce, jako k opravě komunikací a odstraňování škod způsobených válkou“.¹²⁷ Již 11. května byla v rámci bleskové akce, v níž lze spatřovat jakýsi předobraz přípravy vysídlení z 30. května, značná část brněnských Němců vystěhována ze svých bydlíšť a nouzově soustředěna ve školách, barácích a dalších uvolněných budovách. Stalo se tak zřejmě v souvislosti s návštěvou Edvarda Beneše ve městě. Práceschopní muži ve stáří od čtrnácti do šedesáti let se měli zkoncentrovat v pracovních táborech. Pro řadu lidí z první skupiny se pobyt v těchto zařízeních změnil v časově více či méně omezenou, pro osoby z druhé skupiny pak i v dlouhodobější internaci.¹²⁸

Předseda vlády Zdeněk Fierlinger a jeho náměstek Gottwald instruovali osobně 22. května řídící grémium Zemského národního výboru v Brně o dalších záměrech

125 *Tamtéž*, k. 4, důvěrné směrnice MNO z 2.8.1945 podepsané L. Svobodou.

126 Viz např. výnos ministerstva vnitra ze 14.7.1945 určený ZNV v Praze a Brně s výtku, že se nedodrží vlní vládní směrnice z 15.6.1945 (*SOKA Jablonec n/N.*, f. ONV Jablonec n/N., k. 23), a návrh Noskova oběžníku s důrazným upozorněním na potřebu dbát ochrany německých antifašistů a dosáhnout v této oblasti zlepšení. Návrh z července 1945, předložený Rudolfu Slánskému, nebyl zřejmě schválen. (*NA*, f. 100/1, sv. 49, arch. j. 374, folio 42.)

127 *Moravský zemský archiv (MZA)*, Brno, f. Zemský národní výbor – Volené orgány a sekretariát (ZNV-VOS), k. 58, protokol ze zasedání předsednictva ZNV z 16.5.1945.

128 *AMV-P*, 300-28-4, folio 141, pokyn Velitelství Národní bezpečnostní stráže (NBS) v Brně pro velitele policejních revírů č. 1–13 a Líšeň, „Všeobecné směrnice pro odsun Němců na 3 dny dne 11.5.1945“ a dodatek z 13.5.1945 (folio 142); SCHIEDER, T. (ed.): *Dokumentation*

při řešení „německé otázky“. Stalo se tak poté, co jistý člen ZNV připomněl, „že zásada odstranit ze státu všechny Němce byla jasně řečena panem prezidentem Benešem při jeho projevu v Brně. Je nutné činit přípravy k vystěhování za hranice.“ Jako náznak toho, že ve vládě tehdy ještě nepřevažovala vůle započít s vysídlováním ve větším rozsahu ihned, se jeví Fierlingerova poznámka, že vystěhování Němců naráží na potíže, poněvadž „všechny okolní státy – Polsko, Rakousko a Maďarsko – nechtějí Němců přijmout. Bude nutno vyčkati mírových rozhodnutí o správě území Německa.“ Gottwald pak přítomné seznámil s přesnější kategorizací Němců a poskytl jim návod, jak s nimi dále naložit. Jeho náměty lze považovat za první známé detailnější stanovisko, jež bylo tlumočeno jménem vlády, k diferencovaným formám zacházení s německým obyvatelstvem. Bez majetku měli být vystěhováni pouze Němci, kteří do českých zemí přišli po roce 1938, pokud se ovšem neprovinili proti zájmům státu nebo nezavinili svým jednáním smrt příslušníků českého národa. V takovém případě měli být stíháni, souzeni a uložený trest měl být vykonán, což platilo i pro „domácí“ provinilé Němce. Osoby, jež nebyly obtíženy závažnější vinou, měly být zajištěny a nasazeny na různé práce, a to bez všech výhod, jichž do osvobození jako příslušníci německé národnosti požívali (jejich postavení mělo *de facto* odpovídat situaci Židů za okupace). Německý majetek se měl zajistit a svěřit do národní správy. Němečtí antifašisté, kteří nesouhlasili s Hitlerovým režimem, vyvíjeli proti němu činnost a přispěli k jeho svržení nebo trpěli v nacistických koncentračních táborech a věznicích, měli být postaveni naroveň ostatním československým občanům, pokud ovšem mohli tyto skutečnosti hodnověrně prokázat. Jak Gottwald v souladu se zněním dekretu č. 5/1945 Sb. uvedl, při převádění německých majetkových hodnot pod národní správu bylo možné u antifašistů učinit určité výjimky. Osoby českého původu, jež se za okupace přihlásily k Němcům (národní „renegáti“), měly být nadále považovány za Němce a podle povahy jejich činů se s nimi mělo nakládat obdobně jako s ostatními německými starousedlíky. U osob ze „smíšených manželství“ se měla respektovat zásada individuálního přístupu. Židé, pokud se hlásili k češtví a „jednali jako Češi“, měli být považováni za příslušníky českého národa. Židé hlásící se k německé národnosti měli být roztrženi podle svých minulých postojů stejně jako ostatní Němci.¹²⁹

---

der Vertreibung aus Ost-Mitteleuropa, sv. IV/2, s. 438 n.; HERTL, Hanns – PILLWEIN, Erich – SCHNEIDER, Helmut – ZIEGLER, Karl W. (ed.): *Němci ven! Die Deutschen raus! Brněnský pochod smrti 1945*. Praha, Dauphin 2001, s. 74–77 (česká verze německého originálu *Der „Brünner Todesmarsch“ 1945: Die Vertreibung und Mißhandlung der Deutschen aus Brunn. Eine Dokumentation*. Schwäbisch Gmünd 1999, 2. vydání). V polovině května bylo také zčásti zkoncentrováno německé obyvatelstvo blízkého vyškovského „jazykového ostrůvku“ (SCHIEDER, T. (ed.): *Dokumentation der Vertreibung aus Ost-Mitteleuropa*, sv. IV/2, s. 197 n.; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 116; WITTEK, Matthäus: *Z Kučerova do Westhausenu / Von Kutscherau nach Westhausen*. Vyškov-Wischau, J. Pechová 2004, s. 19 n.).

129 MZA, f. ZNV-VOS, k. 58, protokol ze zasedání rady ZNV v Brně 22.5.1945; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 93 n. Gottwaldovým pokynům byla věnována pozornost také v brněnském tisku (*Slovo národa*, 24.5.1945).

Následujícího dne schválila rada Zemského národního výboru v Brně „Prozatímní všeobecné směrnice o Němcích“, jejichž text již 20. května zpracoval a předložil bezpečnostní referent výboru Smítal spolu s velitelem Národní bezpečnostní stráže pro Moravu, novopečeným členem KSČ kapitánem Bedřichem Pokorným. Vysídlení určených skupin Němců se v této verzi směrnic, jež neměly v principu nic měnit na mezitím podniknutých krocích lokálních autorit, nenařizovalo, ale ani nevylučovalo. Těm lidem, kteří se v minulosti nijak zvlášť neprovinili, se nemělo bránit v jejich rozhodnutí vycestovat dobrovolně, „na vlastní pěst“ do Rakouska nebo Německa. Potvrzena byla rovněž na mnoha místech již dříve uplatňovaná pracovní povinnost a koncentrace německých mužů ve věku od čtrnácti do šedesáti let, v případě žen pak pouze pracovní povinnost. Výslovně se z dosahu těchto opatření vyjímaly přestárlé a těžce nemocné osoby, těhotné ženy, rodičky a ženy s dětmi ve věku do šesti let. Totéž mělo platit pro německé ženy a jejich nezletilé děti, pokud byl jejich manželským partnerem Čech, a také pro Češky, jejichž manžel byl Němec nebo Žid, a to s podmínkou, že se v době okupace nijak neprovinily. Na německé manželky Čech se to však vztahovat nemělo. U antifašistů tomu mělo být opačně, splnit se ale musela podmínka, že disponovali potvrzením některé z českých politických stran a že o jejich žádostech o získání takového statutu kladně rozhodla příslušná vyšetřovací komise.¹³⁰ Není zcela jasné, zda text datovaný 20. května byl ještě nějak způsoben pokynům zprostředkovaným dva dny poté ústně Gottwaldem. Pozdější Smítalova zmínka při společném zasedání členů rad českého a moravskoslezského zemského národního výboru v Praze by tomu mohla nasvědčovat.¹³¹

Jaký byl podíl pražského Zemského národního výboru pro Čechy, jenž v některých směrech navázal na aktivity České národní rady, na řešení „německé otázky“ v prvních poválečných týdnech, není příliš jasné. První známá, v písemné podobě dochovaná normativní stanoviska tohoto orgánu pocházejí narozdíl od Brna až z druhé dekády června 1945. Poté co se rada Zemského národního výboru pro Čechy na svém zasedání 17. května zabývala osidlováním pohraničí a urychlením organizace národních výborů,¹³² s určitým časovým odstupem (25. května) se mezi jejími členy rozproudila diskuse, z jejíhož zaměření bylo zřejmé, že postup vůči německému obyvatelstvu byl v dané chvíli v jednotlivých částech země značně nespořádaný. Všeobecně se konstatovalo, že na více místech (jako příklad byl uveden Tábor) jsou bez opory v zákoně instalovány revoluční „lidové tribunály“, které vynášejí i rozsudky smrti, a že místním úřadům scházejí patřičné informace a jasné direktivy. Předseda Zemského národního výboru pro Čechy Josef Smrkovský však

---

130 MZA, f. ZNV-VOS, k. 65, příloha k protokolu ze zasedání rady ZNV v Brně 23.5.1945; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 94 n.

131 NA, f. Zemský národní výbor Praha (ZNV-P), inv. č. 265, k. 217, protokol ze společného zasedání členů rad brněnského a pražského ZNV 21.6.1945.

132 BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví*, s. 28.

oponoval tvrzením, že „směrnice jsou již venku“. Nelze s jistotou říci, zda měl na mysli pouze pokyny týkající se retribuční nebo nějaký jiný, zevrubněji koncipovaný dokument obdobného druhu, jaký před dvěma dny schválil brněnský Zemský národní výbor. Taková norma však zatím nebyla objevena.¹³³

„Vývedení“ Němců z Brna koncem května 1945

Sotva lze považovat za náhodu, že k první skutečně velké a svými následky výjimečné vysídlovací akci v bezprostředně poválečném období došlo právě v moravském zemském hlavním městě Brně, kde představitelé nejvyšších orgánů státní exekutivy sdělili již v první polovině května funkcionářům zdejší i zemské samosprávy nedvojznačné instrukce k zacházení s Němci. I když o povaze těchto kontaktů nemáme stále dostatek věrohodných informací, neznamená to, že bychom mohli jejich vliv z hlediska následujícího vývoje nějak podceňovat. Vzhledem k tomu, že se odbývaly převážně ústní formou, musíme se však současně smířit s tím, že jejich skutečný význam již pravděpodobně nebude možné v úplnosti osvětlit. Přestože brněnské akci byla doposud věnována z různých pohledů nemalá pozornost, lze dosud získané poznatky rozšířit či doplnit o několik nových aspektů, mimo jiné též s ohledem na její politické pozadí nebo míru odpovědnosti za její provedení. Již v této době úřady a osoby s příslušnými kompetencemi vnímaly a hodnotily události v Brně i to, co po nich následovalo, jako určitý precedens nejen v měřítku Moravskoslezské země, ale historických zemí vůbec. Přinejmenším tato okolnost nás vedla k tomu, abychom se u některých momentů znovu pozastavili.¹³⁴

---

133 NA, f. ZNV-P inv. č. 265, k. 217, protokol ze zasedání rady ZNV 25.5.1945. Dne 26. května byla prostřednictvím Československé tiskové kanceláře (ČTK) publikována výzva ZNV pro Čechy, aby si národní výbory (správní komise) neosobovaly právo soudit zajištěné osoby a vynášet rozsudky o vině, jež mnohdy končily popravmi, ale aby v první řadě věnovaly pozornost jejich izolaci a zaboru jejich majetku. Působení „lidových tribunálů“, jež měly v době, než vešel v platnost tzv. velký retribuční dekret č. 16 Sb. z 19.6.1945, *de facto* povahu stanných (náhlých) soudů, nařídilo zastavit také ministerstvo vnitra (viz STANĚK, T.: *Poválečné „excesy“...*, s. 68; MLYNÁŘIK, J.: *Fortgesetzte Vertreibung*, s. 157).

134 Na tomto místě je třeba poznamenat, že mnohé práce obsahující líčení odsunu brněnských Němců koncem května a začátkem června 1945 nejsou věcně zcela vyvážené a že v nich lze vystopovat (na české i německé, resp. rakouské straně) také více či méně zřetelně ideologicky podbarvené akcenty. Serióznější pojednání zase občas trpí tím, že dostatečně nevyužívají relevantní pramenový materiál. (Srv. např. HERTL, H. ad. (ed.): *Němci ven! Die Deutschen raus!* (textová část); HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 96 n.; NOVÁČEK, Silvestr: *Vystěhování Němců z Brna a odsun z jihomoravského pohraničí*. Praha, Orego 1996; ŽAMPACH, Vojtěch: *Vysídlení německého obyvatelstva z Brna ve dnech 30. a 31. května 1945 a nouzový ubytovací tábor v Pohořelicích 1.6.–7.7.1945*. In: *Jižní Morava: Vlastivědný sborník*, roč. 32, sv. 35. Brno, Muzejní a vlastivědná společnost v Brně 1996, s. 173–239; SOBOTKA, Petr: *Odsun Němců z Brna 1945–1947*. (Diplomová práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně.) Brno 1997; KOVAŘÍK, David: „Brněnský pochod smrti 1945“:

V souvislosti se zničením významné části bytového fondu, špatnými podmínkami v zásobování obyvatelstva, přerušením dopravního spojení, pobytem Rudé armády, přítomností tisíců německých válečných zajatců a uprchlíků z různých míst, navrátilců z pracovního nasazení a nacistických věznic, káznic a koncentračních táborů zavládly v Brně po skončení bojů neuspořádané a dosti napjaté poměry. Reakcí na tuto situaci byla také hesla požadující urychlené a rázné vyřešení „německé otázky“, jež nacházela v řadách českých obyvatel značný ohlas. Nálady, jež se tehdy manifestovaly po celé zemi, nabývaly v Brně mimořádně výrazných forem. Nezanedbatelnou roli přitom hrála i politická konkurence mezi komunisty na jedné a ve městě tradičně silnými národními socialisty na druhé straně. Obě strany se nyní navzájem trumfovaly i na poli nacionální, protiněmecky zahrocené mobilizace.¹³⁵

Již od konce dubna docházelo ve městě k zatýkání a zajišťování Němců, zejména osob považovaných za tak či onak provinilé, a stejně se vedlo i Čechům podezřelým ze zrady a kolaborace. Dočasné, respektive trvalejší soustředění velké části německého obyvatelstva v improvizovaných ubytovacích zařízeních proběhlo již po 11. květnu. Toho dne vydal velitel Národní bezpečnostní stráže kapitán Bedřich Pokorný brněnským policejním revírům rozkaz, aby se ještě večer všichni Němci ve stáří od dvanácti let (*de facto* však také děti se svými rodiči) shromáždili před svými bydlíšti s tím, že budou údajně na tři následující dny poslání mimo město. Výjimky se měly vztahovat pouze na osoby, jež disponovaly potvrzením vyšetřovacích komisí o své loajalitě. Také tito Němci ale museli večer nastoupit za účelem „kontroly“.¹³⁶ Zatím není zcela jasné, co se těmito kroky konkrétně zamýšlelo. Nabízí se možnost, že šlo především o provedení evidence soustředěných osob s cílem vyhledat mezi nimi provinilce, případně vhodné pracovní síly. Vysvětlení lze hledat i v důvodech bezpečnostních, případně „prestižních“, v souvislosti s příjezdem Edvarda Beneše do Brna 12. května. Pravděpodobně však tato opatření byla výsledkem kombinace různých motivů.¹³⁷ Na základě studia příslušné dokumentace je možno alespoň konstatovat, že myšlenka shromáždit v rychlém tempu za součinnosti českých obyvatel a bezpečnostních složek početné skupiny Němců a přesunout je v noci z jejich

Mýty a skutečnost. In: FAJMON, Hynek – HLOUŠKOVÁ, Kateřina (ed.): *Konec soužití Čechů a Němců v Československu: Sborník k 60. výročí ukončení II. světové války*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2005, s. 63–79. Stručné, nikoli však vyčerpávající shrnutí viz též STANĚK, Tomáš: *Verfolgung 1945: Die Stellung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien (außerhalb der Lager und Gefängnisse)*. (Buchreihe des Instituts für den Donauraum und Mitteleuropa, sv. 8.) Wien, Böhlau Verlag 2002, s. 115–122; TÝŽ: *Poválečné „excesy“...*, s. 235 n.)

135 Srv. např. autenticky působící zpráva člena vyšetřovací komise města Brna dr. Jiráska pro ministerstvo vnitra z května 1945 (NA, f. MV-T, k. 436, sign. „Varia“, inv. č. 5178).

136 AMV-P, sign. 300-28-4, folio 141, „Všeobecné směrnice pro odsun Němců na 3 dny dne 11.5.1945“ (podepsán 11.5. kapitán B. Pokorný).

137 Srv. k tomu ukázky z výpovědí pamětníků v publikaci *Němci ven!*, s. 74–77.

bydlišť (v daném případě „dočasně“) se objevila již 11. května a byla také téhož dne realizována (podle výpovědí pamětníků byly ženy s dětmi a starší osoby soustředěny v různých veřejných budovách přímo ve městě). Iniciátorem záměru byl zřejmě kapitán Bedřich Pokorný, snažící se využít situace k naplnění vlastních kariérních ambicí. Zatímco z nepřátelských aktivit podezřelí (zatím ještě ani řádně nevyšetření) a vůbec práceschopní muži měli zůstat v táborových zařízeních, u ostatních Němců se počítalo s tím, že budou pátého dne, tj. 16. května, opět uvolněni. Mnozí z nich pak při návratu našli své byty a domy již obsazené novými obyvateli, a zůstali tak doslova bezradně stát před zavřenými dveřmi.¹³⁸ Svůj užší brněnský domov tak ztratili tito Němci již v polovině května.

V poměrně krátkém čase po první „soustřeďovací“ akci se dal do pohybu mechanismus opatření (o přemístění „neproduktivního“ německého obyvatelstva na venkov padla zmínka na plenárním zasedání Národního výboru pro Velké Brno 24. května), která vyústila v noci z 30. na 31. květen vysídlením více než dvaceti tisíc brněnských Němců (různé prameny uvádějí i vyšší čísla, například od pětadvaceti do třiceti tisíc), k nimž se přiřadily také početně menší skupiny z obcí ležících jižně od Brna. Masa vysídlenců totiž směřovala v několikakilometrové koloně na jih. Na počátku vlastní realizace „brněnského pochodu“ stál výnos č. 78/1945, který na návrh svého bezpečnostního referenta Karla Smítala schválilo 29. května předsednictvo Zemského národního výboru v Brně. Na základě jeho znění mělo zemské a místní velitelství Národní bezpečnostní stráže neprodleně zařídit „vyvedení“ Němců z města, jež se mělo týkat žen a dětí, chlapců mladších čtrnácti let, mužů starších šedesáti let a práce neschopných osob. Dotyční si mohli s sebou vzít jen tolik věcí, kolik sami unesli, nikoli však cennosti a vkladní knížky. Ostatní Němci, tj. hlavně práceschopní muži, měli být prozatím s označením „N“ na oděvu soustředěni a nasazeni na práci, později se rovněž počítalo s jejich vystěhováním z Brna. Z dosahu těchto opatření byli vyňati pouze ti příslušníci německé národnosti, o jejichž ochraně se zmiňovaly „Prozatímní všeobecné směrnice“, schválené Zemským národním výborem v Brně 20. května.¹³⁹ Tato podmínka však byla paralelně přijatým usnesením a poté tiskovou zprávou *de facto* suspen-

---

138 AMV-P, 300-28-4, folio 142, dodatek k „Všeobecným směrnícím pro odsun Němců“ (podepsán kapitán B. Pokorný 13.5.1945). Podle tohoto dokumentu se měli soustředění Němci přesně evidovat.

139 MZA, f. ZNV-VOS, k. 58, protokol ze zasedání předsednictva ZNV v Brně 29.5.1945. Na tomto zasedání referoval předseda ZNV František Loubal o „očistě“ od Němců na Jihlavsku a v okrese Moravská Třebová (svitavský „jazykový ostrov“). V druhém případě se zmínil o pokynech ZNV pro představitele okresu, aby „očista“ byla provedena rychle a v úplnosti. Na zasedání byla také ustavena tzv. Zemská bezpečnostní komise, jejímž členem se kromě jiných stal i Bedřich Pokorný. Usnesení předsednictva ZNV bylo ještě téhož dne oznámeno Místnímu velitelství NBS v Brně. (AMV-Ka, f. A 2/1, k. 58/1765 (opis opisu); též STANĚK, T.: *Poválečné „excesy“*..., s. 236.)

dována.¹⁴⁰ Devětadvacátého května také klub národněsocialistických zástupců v Národním výboru pro Velké Brno přijal „z příkazu svého politického vedení“ (není jasné, zda šlo o brněnskou nebo pražskou centrálu strany) rezoluci, která požadovala v principu stejně radikální postup jako vedení ZNV. Rezoluce byla odpoledne 30. května na schůzi národního výboru, vedené jeho národněsocialistickým místopředsedou Josefem Podsedníkem, schválena. Nekompromisní zásah podle pokynů zemského národního výboru žádala téhož dne delegace závodní rady brněnské Zbrojovky na policejním ředitelství a se stejným požadavkem navštívila také komunistického primátora města Vladimíra Matulu. Došlo i na pohrůžku, že si dělníci v případě otálení mohou s vysídlením Němců poradit sami. Po jednání s policejním ředitelem Josefem Babákem bylo dohodnuto, že akce započne ještě téhož večera. Po následné debatě o organizačních otázkách úředníci policejního ředitelství zpracovali zvláštní vyhlášku, kterou podepsal Matula a jejíž text byl schválen na výše zmíněném mimořádném zasedání národního výboru. Vycházelo se z toho, že „vyvedení“ německého obyvatelstva proběhne ve spolupráci policie, Národní bezpečnostní stráže, asi tří tisíc dělníků Zbrojovky a vojáků Rudé armády, s jejichž veliteli se měla věc rovněž konzultovat. Zatímco v rezoluci národních socialistů se hovořilo o tom, že ženy s dětmi a muži neschopní práce budou dirigováni do míst, kde je nedostatek zemědělských pracovních sil, objevila se v protokolu ze zasedání národního výboru 30. května vlastně poprvé formulace, že půjde o jejich přesun „směrem k rakouským hranicím“, což však ještě nemuselo automaticky znamenat, že mají úplně opustit československé území. Zvláštní prověřovací komise měly rozhodnout o tom, co se má stát s těhotnými ženami, šestinedělkami, nemocnými a dalšími lidmi vyžadujícími zvláštní péči. Osoby neschopné pochodu se měly naložit na vozidla. Koncentrace se měla vztahovat také na Němce, kteří již podali žádost o vynětí z dosahu restriktivních opatření; jejich jména měla být veřejně ohlášena a v případě, že se za ně zaručí někdo z Čechů, měli být uvolněni.¹⁴¹

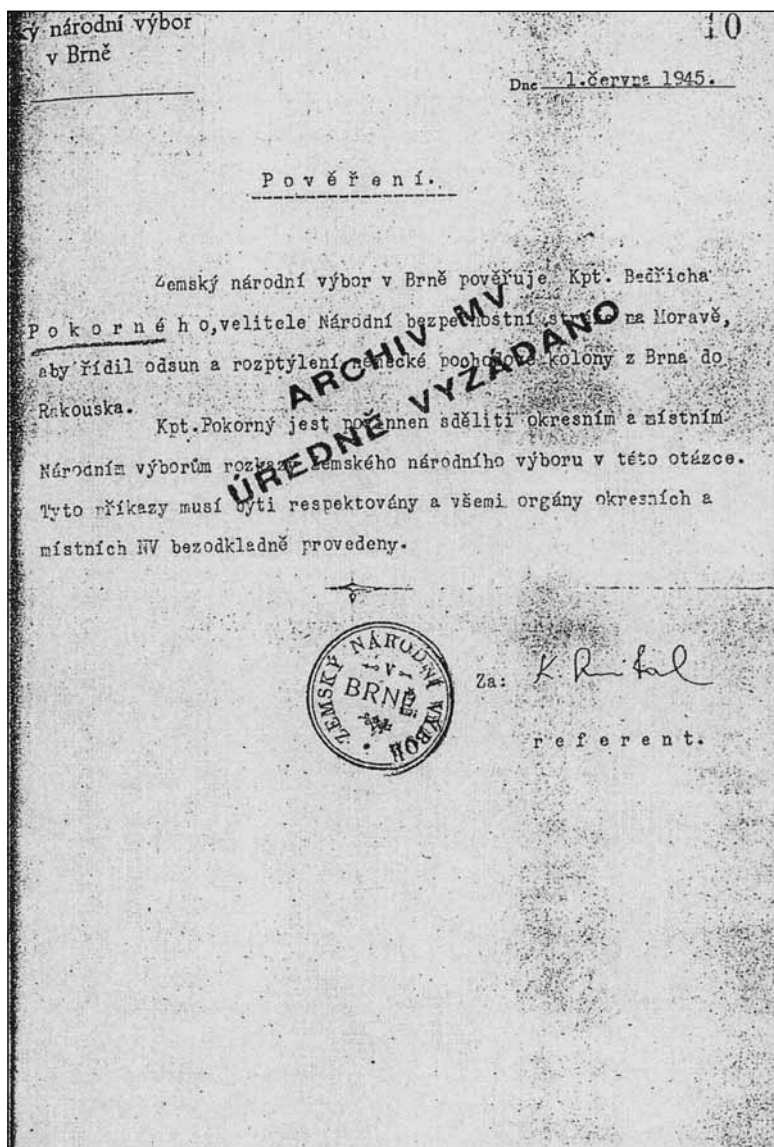
Téhož dne informoval předseda Zemského národního výboru v Brně František Loubal správní orgány v Pohořelicích, Modřicích, Moravské Vsi, Mušově a Mikulově o tom, že „na rozkaz Národního výboru pro Velké Brno“ mají být brněnští Němci „vyvedeni za hranice města, respektive státu“, a že se přitom předpokládá součinnost Krajské odborové rady (tajemník Josef Kapoun), Národní bezpečnostní stráže a československého vojska.¹⁴² Tento dokument svědčí o tom, že odchod Němců za hranice

---

140 Došlo k tomu patrně proto, že se předsednictvo ZNV 29. května usneslo, aby členové brněnského národního výboru již nadále nepodepisovali Němcům potvrzení o jejich loajálním chování či antifašistické činnosti. List brněnských národních socialistů 30. května oznámil, že až na další je zakázáno vystavovat potvrzení o vynětí z dosahu protiněmeckých opatření a že do té doby vydaná osvědčení ztrácejí platnost (*Slovo národa*, 30.5.1945).

141 AMB, f. B1/1, k. 40, protokol s přílohou ze zasedání Národního výboru pro Velké Brno z 30.5.1945; též např. STANĚK, T.: *Poválečné „excesy“...*, s. 236 n.

142 *Státní okresní archiv Břeclav*, f. ONV Mikulov, k. 1, oznámení F. Loubala z 30.5.1945.

Zemský národní výbor v Brně 1. června 1945 pověřil Bedřicha Pokorného, „aby řídil odsun a rozptýlení německé pochodové kolony z Brna do Rakouska“. V té době však již většina Němců byla za hranicemi města a Pokorný měl spíše zmírňovat tragické následky odsunu pro postižené a jeho negativní ohlas (faksimile dokumentu převzata z knihy: Hanns Hertl, Erich Pillwein, Helmut Schneider, Karl Walter Ziegler (ed.): Němci ven! Die Deutschen raus! Brněnský pochod smrti 1945. Praha, Dauphin 2001)

státu do Rakouska byl jedním z hlavních aktérů považován za reálný, a to ještě před vlastním zahájením „pochodu“. Rovněž 30. května odjela z Brna do Prahy skupina složená z představitelů bezpečnostních orgánů země i města, aby tam s ministrem Noskem a vedoucími funkcionáři jeho resortu v hotelu Alcron projednala „velmi důležité otázky bezpečnosti“. Na základě informací přítomného kapitána Pokorného Nosek delegaci sice navrhl „provést odsun Němců z Brna“, současně však vyslovil přesvědčení, že by měli být internováni „na vhodných místech v pracovních a koncentračních táborech“, a dodal, že „až do rozhodnutí vlády“ by se mělo s jejich odsunem do Rakouska posečkat. Teprve poté se měl brněnský Zemský národní výbor definitivně rozhodnout o provedení akce ve smyslu Noskova doporučení a pověřit Pokorného její koordinací.¹⁴³ Kapitán, který se z Prahy vrátil do Brna s určitým zpožděním, prý vyvinul 31. května večer snahu zastavit kolonu vysídlenců putujících ve směru na Mikulov a „rozptýlit“ ji do táborů a po vesnicích. Dopoledne 1. června hlásili Pokorný a Smítal předsedovi ZNV Loubalovi, o čem hovořili s ministrem Noskem. Odsun do Rakouska se bez dosažení dohody s veliteli spojeneckých jednotek zdál nyní obtížně proveditelný, protože by mohl narušit jejich plány s ubytováním mužstva, ale i repatriantů a zajatců, a se zajištěním dopravních komunikací a zásobování. Podle Pokorného a Smítala přicházelo v úvahu uskutečnit odsun pouze do Německa, ale i tak jen za předpokladu, že bude uzavřena závazná dohoda československé vlády se Spojenci o vysídlení Němců po etapách. Skutečnost, že československá armáda nebyla v „brněnské kauze“ jen jakýmsi pozorovatelem, ale naopak činorodým aktérem, potvrzuje mimo jiné zpráva kapitána Pokorného, že během jeho rozmluvy s Loubalem navštívili úřad předsedy ZNV nově jmenovaný velitel třetí vojenské oblasti generál Zdeněk Novák a velitel pátého sboru, zodpovědný za jihomoravský prostor, kteří prý – narozdíl od zmíněného „vyčkávacího“ stanoviska – obdrželi od generála Ludvíka Svobody zcela opačné rozkazy, totiž „aby pod záštitou čs. armády provedli odsun Němců ihned a rázně“. Tento názor údajně sdílel i ministr spravedlnosti Jaroslav Stránský. Když Pokorný toho dne až večer dorazil do Mikulova, překročila již valná část brněnské vysídlenecké kolony rakouské hranice. Kapitánovi se podle jeho vlastních slov podařilo zastavit asi třetinu odsunovaných osob, jež byly nouzově ubytovány v Pohořelicích, Věstonicích a Dunajovicích.¹⁴⁴ Velitelem pochodového proudu byl

---

143 NA, f. MV-N, k. 1, čj. 87/1945, telegram bezpečnostního referenta K. Smítala na ministerstvo vnitra z 29.5.1945. V delegaci kromě Smítala a jiných byl také B. Pokorný, jejichmi partnery na jednání v Praze byli zřejmě mj. velitel Generálního velitelství četnictva a policie (posléze transformovaného na Hlavní velitelství SNB) podplukovník Antonín Sameš, zemský velitel SNB pro Čechy podplukovník Karel Veselý-Štainer a vedoucí policejního sektoru ministerstva vnitra František Vyhnanovský.

144 *Tamtéž*, k. 254, inv. č. 160, telegram B. Pokorného na ministerstvo vnitra z 2. června ve 13.00; *tamtéž*, k. 227, informace pro pana ministra od Generálního velitelství četnictva a policie z 2.6.1945, s uvedením dalších sdělení Pokorného z 2. června 8.30. Vedoucí odboru pro politické zpravodajství ministerstva vnitra („Z“) plukovník Josef Bartík referoval obratem písemně Noskovi, že přijal Pokorného odpolední telegram, a nepřímou potvrdil ob-

major Vilém Pistorius, evakuační referent velitelství třetí vojenské oblasti, a střežili jej vedle příslušníků regulární armády dělníci ze Zbrojovky a členové bezpečnostních „revolučních formací“.

Ukazuje se, že pokyny z centrálních míst si dosti významnou měrou protiřečily. Rozjitřená atmosféra v Brně spolu s ambicemi místních politiků a postoji velitelských struktur československé armády, v dané situaci již stabilizovaných, přispěly velmi pravděpodobně k tomu, že se v poslední květnový den roku 1945, vlastně navzdory postoji ministerstva vnitra, prosadila myšlenka vysídlit Němce nejen na moravský venkov, ale v masovém měřítku též přes státní hranici do Rakouska. Za dané situace nebylo divu, že se promptně projeví i mezinárodněpolitické komplikace. Ještě 31. května večer protestoval v Mikulově proti vysídlovací akci u majora Pistoria zmocněnec rakouské vlády V. Figdor,¹⁴⁵ který oprávněně vyslovil pochybnosti o tom, že vysídlení jsou pouze rakouskými státními příslušníky. (O repatriaci těchto osob se mělo ostatně jednat v Praze až ve dnech 5.–7. června 1945.) Rakouský diplomat dokonce avizoval protest u Američanů a pohrozil odvetnými opatřeními spočívajícími v tom, že by mohli být z rakouského území vypovězeni do ČSR všichni Češi, kteří tam žili, což údajně nebylo v rozporu s míněním některých velitelů západních okupačních jednotek v Rakousku. Další projevy nesouhlasu s odsunem brněnských Němců pak přišly i přímo z Vídně. Bedřich Pokorný se v telegramu zasláném na ministerstvo vnitra 2. června mimo jiné zmínil, že jeden z členů Okresní správní komise v Mikulově prohlásil, že před čtyřmi dny, když pobýval v Praze, byl na „rozhodujících místech“ (podle Pokorného domněnky u Svobody a Stránského) „ujištěn, že evakuace Němců do Rakouska bude schválena, jenom ať se to provede energicky, a hlavně rychle“. Po odchodu Němců pryč v Brně do jisté míry povolilo dosavadní napětí, jež – podle Pokorného slov – bylo „uměle vyvoláváno“. Kapitán žádal ministerstvo vnitra o okamžité uvědomění, zda se má do Rakouska přesunout také zbytek brněnských Němců (asi deset tisíc osob). Návrat vysídlenců zpět do města označil „z politických a prestižních důvodů“ za nemožný.¹⁴⁶

---

sah ministrových pokynů pro brněnskou delegaci z 30. května, o nichž – snad i jako očitý svědek jednání – psal přesně tak, jak hlásil Pokorný. Bartík Noskovi navrhol vyjasnit, zda stanovisko Svobody a Stránského skutečně odpovídá tomu, v jakém smyslu o něm psal Pokorný. Pokud ano, měla se s prezentovanými, v určitém rozporu stojícími názory seznámit vláda, a teprve poté by byly brněnské orgány informovány o tom, jak se má naložit se zbývajícím Němci. (*Tamtéž*, zpráva plukovníka Bartíka pro ministra vnitra z 2.6.1945.) O tom, že jeho ministerstvo koncem května vyslovilo „v principu“ souhlas s neprodleným odsunem Němců z Brna, se zmínil Nosek 2. června před členy vlády a Slovenské národní rady (*tamtéž*, f. 100/24, arch. j. 1494, sv. 137, protokol ze společného zasedání vlády a SNR 2.6.1945).

145 Pokorný uváděl „dr. Friedera“. Zkomolil tak zřejmě jméno dr. V. Figdora, tehdy prozatímního rakouského konzula v Brně (srv. k tomu HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 102).

146 Srv. prameny v poznámce 145.

František Loubal informoval 5. června předsednictvo brněnského Zemského národního výboru o tom, že od 29. května opustilo město přibližně šestadvacet tisíc Němců. Zhruba osmnáct tisíc z nich údajně „dobrovolně“ překročilo státní hranici u Mikulova, kolem šesti tisíc Němců bylo zadrženo prozatímně v Pohořelicích a do Brna se podle tohoto sdělení vrátilo dva a půl tisíce osob, na něž se nařízení o odsunu nevztahovala. Nejasnosti panují kolem Loubalovy zmínky, že ministerstvo vnitra zpočátku žádalo, aby „evakuace“ brněnských Němců nebyla vůbec provedena. Podle ní teprve poté, když bylo resortu oznámeno, že většina Němců je již mimo město, přišel z Prahy příkaz, aby se vystěhovaní lidé soustředili ve venkovských lokalitách (tento pokyn připomínal Pokorný ve výše citovaném telegramu). Tehdy se již ovšem podle Loubalových slov velká většina vysídlenců nacházela na druhé straně hranice. Vláda byla pak vyrozuměna o tom, že k „evakuaci“ došlo pod tlakem pracujících, přičemž váhání v této věci by hrozilo zahájením demonstrací nebo i vypuknutím násilností. Z obsahu slov jednoho z významných aktérů „brněnské kauzy“ jako by vyplývalo, že události ve městě z konce května 1945 probíhaly koneckonců improvizovaně a ve vlastní režii zdejších činitelů, přičemž pražské ministerstvo vnitra bylo postaveno před hotovou věc. Kromě komplikací vyvolaných negativním ohlasem v Rakousku a reakcemi jeho diplomacie zazněly kritické připomínky také ze strany Rudé armády. Major Kovtun z jejího brněnského velitelství činil Loubala osobně zodpovědným za některé škodlivé následky odsunu brněnských Němců pro sovětské jednotky. Za zaznamenání bezesporu stojí fakt, že Loubal v odpovědi na jeden z dotazů v předsednictvu ZNV uvedl, že usnesení Zemského národního výboru v Brně z 29. května vzešlo z „popudu NV pro Velké Brno“. Na zasedání 5. června se dostavil i kapitán Pokorný a oznámil, že dostal od ministra Noska telegram s novými pokyny. Podle nich se návrat vysídlených Němců neměl povolit ani v tom případě, když by rakouská vláda trvala na pohrůžce, že „předá“ všechny v Rakousku usazené a pobývající Čechy do Československa. Tím se ministerstvo vnitra jaksi dodatečně *de facto* ztotožnilo s provedením „evakuace“ nejméně dvaceti tisíc brněnských Němců.¹⁴⁷

Vzhledem k někdy rozporuplným informacím o „brněnském pochodu“, jež obsahují relevantní prameny, není v žádném případě snadné stanovit míru politické odpovědnosti subjektů, jež se při jeho přípravě a realizaci angažovaly, za události mající za následek rovněž četné tragédie, zejména pak úmrtí přinejmenším sedmácti set lidí (s přihlédnutím k delší časové perspektivě mohlo jít o více případů), a to jak ještě na moravské půdě, tak hlavně poté na rakouském území. I když lokální „brněnské faktory“ sehrávaly v kontextu vysídlovací akce velkou a pravděpodobně též rozhodující úlohu, nelze popřít, že různé podněty a zásahy (rozkazy, ústně předávané pokyny a rady, jitření nálad vzletnými projevy a podobně) mocenských center v Praze – včetně špiček armádního velení¹⁴⁸ – měly na tehdejším dění ne-

---

147 MZA, f. ZNV–VOS, k. 58, protokol ze zasedání předsednictva ZNV v Brně 5.6.1945.

148 Dokumentace VO 3 uložená ve VÚA-VHA poskytuje o genezi a provedení „brněnského pochodu“ z přelomu května a června 1945 jen okrajové informace. Některá nová zjištění by snad mohlo přinést vyčtení potenciálně důležitých materiálů 5. armádního sboru v tomto archivu.

zanedbatelný podíl. Stále ještě není jednoznačně zřejmé, který z brněnských orgánů byl vlastně hlavním motorem celé akce (dochované prameny poukazují spíše k městskému národnímu výboru). Za prokázanou lze ovšem mít skutečnost, že Václav Nosek a jeho ministerstvo k ní v té podobě, jak se nakonec uskutečnila, přímo nevyzývali, nýbrž spíše naopak se zpočátku snažili „evakuaci“ alespoň pozdržet, respektive omezit ji na jihomoravské území. Je rovněž jisté, že „vyvedení“ Němců z Brna nebylo projednáno na mezinárodní úrovni a že se o jeho přípravě zevrubněji a důkladněji nediskutovalo ani s představiteli Rudé armády. Její brněnské velitelství tak bylo nakonec rovněž konfrontováno s „hotovými skutečnostmi“.

Za zmínku stojí i to, že osobní role kapitána Bedřicha Pokorného ve spádu dobových událostí není zase až tak jasná a jednoznačná, jak ji vidí autoři některých domácích, zejména však německy psaných publikací, i s ohledem na jeho strmou kariéru po osvobození. Pokorný se stal koncem dubna 1945, nepochybně s podporou komunistů (a Sovětů), velitelem bezpečnostních složek v Brně, od poloviny května do začátku července zastával důležitou funkci zemského velitele Národní bezpečnostní stráže (respektive SNB) a poté, co byl (zřejmě i na přímluvu „probeněšovského“ plukovníka Josefa Bartíka) povolán na ministerstvo vnitra, působil nejdříve v čele Obranného zpravodajství v rámci odboru „Z“ ministerstva vnitra a po odchodu Bartíka jako přednosta této nejdůležitější civilní zpravodajské centrály, kde se mimo jiné plánovaly akce související s dobovým řešením „německé otázky“. Tyto skutečnosti však ještě nemusí bezpodmínečně znamenat, že jeho nesporně značné angažmá při „evakuaci“ brněnských Němců mělo nějakou výlučnou povahu nebo že při něm byl zcela ústřední postavou. Třebaže vzhledem k jeho životní dráze a skutkům můžeme Pokorného vnímat jako mimořádně odpudivou osobnost, jeho účast na přípravě a realizaci „brněnského pochodu“ není třeba (alespoň na základě současných poznatků) nějak přeceňovat či demonizovat. To,

Trasa „brněnského pochodu“ z Brna na hranici s Rakouskem (mapka převzata z publikace Němci ven!)

že se Pokorný podle dochovaných záznamů zřejmě pokoušel poněkud korigovat průběh událostí ve smyslu pokynů ministerstva vnitra, jej ovšem odpovědnosti nikterak nezbujuje. Zůstává otázkou, do jaké míry souvisel kapitánův rychlý vzestup s „brněnským pochodem“. Pokud tady určitá vazba byla, nelze zase odhadnout, zda Pokorného povolání do Prahy představovalo jakousi „odměnu“ za iniciativu nebo spíše ocenění jeho ochoty přispět k zvládnutí turbulentní situace podle pokynů ministerstva vnitra.¹⁴⁹

Chaotické poměry, špatná organizace „evakuace“ brněnských Němců a s ní související dramatické momenty mohly posloužit brněnským i odpovědným pražským centrálním úřadům jako zdroj poučení pro další počínání. Krátce po brněnských událostech tak byly například správní orgány v relativně velkém „jazykovém ostrovu“ Svitavska varovány Zemským národním výborem v Brně i ministerstvem vnitra (prezidiálním šéfem Holdíkem a Noskovým tajemníkem Gríšou Spurným), aby se nedopustily stejných chyb jako v Brně a vyčkaly s vysídlením Němců až do vydání příslušných vládních směrnic. Svitavští a moravskotřebovští funkcionáři (soudní okres Svitavy byl tehdy součástí správního okresu Moravská Třebová), kteří sledovali (spíše z hospodářských, ale i humanitních ohledů) linii postupného a více organizovaného odsunu, se však ocitli pod velkým tlakem obyvatelstva, a především místních vojenských velitelství. Tak například velitel úseku z České Třebové podplukovník Navara svitavské správní komisi nařídil „provést bezodkladnou evakuaci Němců z našeho území, v době co nejkratší, bez ohledu na všechny náznaky v tisku z prohlášení ministra (!) Gottwalda“ (na mysli měl pravděpodobně Gottwaldovy směrnice pro brněnský ZNV). Jak dosvědčuje zpráva ze Svitav z 3. června, požadovala armádní místa, aby se v celé věci postupovalo „bezohledně a rychle“. Tímto způsobem byla krátce předtím vystěhovávána většina německé populace ze sousedních okresů Litomyšl a Polička. Ovšem i tak, přes spory civilních a vojenských orgánů, bylo od

---

149 Srv. mj. hodnocení E. Hrabovcové, podle níž byl za přípravu a provedení vysídlovací akce nejvíce odpovědný právě B. Pokorný (HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 98). V podobném duchu a v ještě vyhraněnější formě se s ním můžeme setkat na řadě míst v personifikujících interpretacích z publikace *Němci ven!* V jednom dosud neznámém interním memorandu z 11.7.1945 se Pokorný vyslovil v tom smyslu, že by se republika neměla zbavovat praceschopných německých civilistů („nacistických a fašistických elementů“), ale měla by je na dobu jednoho až deseti let využít jako k pracovní povinnosti zavázaných „válečných zajatců“. V souvislosti s tím uváděl, že takový postup byl v zásadě na Moravě sledován od počátku, ale že armáda zasahovala v tomto směru rušivě, když tlačila také na „evakuaci“ nezbytných pracovních sil. Protože však nucená práce podle jeho slov „přece jen zavání antickým otrokářstvím“, měly se podniknout kroky, aby domácí i světová veřejnost byla na takové opatření předem náležitě připravena. (NA, f. MV-NR, sign. B-300, k. 7446, „Pro domo: K řešení německých pracovních sil“, 11.7.1945.); o profilu kapitána B. Pokorného v poslední době zevrubněji viz DVOŘÁKOVÁ, Jiřina: Bedřich Pokorný – vzestup a pád. In: *Sborník Archivu Ministerstva vnitra*, č. 2. Praha, Ministerstvo vnitra ČR 2004, s. 233–279.

konce května také ze Svitavska „evakuováno“, respektive – v případě říšských Němců (pravděpodobně bez započtení válečných zajatců) a příslušníků německé národnosti z jiných regionů, kteří se na konci války ocitli právě zde – „repatřováno“, přibližně deset tisíc osob.¹⁵⁰

---

150 NA, f. MV-NR, sign. B-300, k. 7446, čj. 596/1945, zpráva ONV Moravská Třebová – expozitury pro oblast Svitavy z 24.8.1945 („Přehledná zpráva: Řešení otázky němců (!) na Svitavsku od 12.5.1945 do 23.8.1945“); *tamtéž*, sign. A 1321, inv. č. 708, k. 296, písemný návrh správní komise ve Svitavách pro ministerstvo vnitra z 3.6.1945 („Návrh o bezprostřední organizaci osídlování a evakuování čes. pohraničí“); srv. též SKŘIVÁNEK, Milan: *Odsun Němců ze Svitavska 1945–1947*. Hradec Králové, Historický klub 1995, s. 35–42.

Zapomenutý kraj

České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení

Jiří Topinka

Během zhruba dvou let po skončení druhé světové války se v českém pohraničí odehrávaly historicky zcela mimořádné demografické, hospodářské a sociální procesy, které uvedly do pohybu masu pěti milionů lidí. Okupace, válečné operace, odsun téměř tří milionů Němců a následné osidlování, to všechno poznamenalo tvář pohraničních území na dlouhá desetiletí. Současná historiografie se široce věnovala odsunu, poněkud méně již osidlování.² Co však zatím, až na drobné výjimky, zůstává stranou zájmu, je ekonomický a sociální stav pohraničí po ukončení osidlování, tedy v padesátých letech minulého století.

Tato studie se pokouší v hlavních obrysech nastínit proměny, kterými české země

-
- 1 Českým pohraničím se zde v zásadě rozumí území Čech, Moravy a Slezska odtržené v roce 1938 od Československa, které bylo po odsunu německého obyvatelstva osidlováno. Z pohledu státních orgánů se ovšem vymezení pohraničí v 50. a 60. letech často měnilo, takže vymezení pojmu pohraničí se týkalo do roku 1960 na kratší či delší dobu 58 okresů podle aktuálního ekonomického a demografického stavu (viz pozn. 74). K problematice viz JERÁBEK, Milan a kol.: *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování*. Praha, Academia 2004, s. 59–66. Za cenné připomínky vděčím kolegovi Adrianu von Arburgovi.
  - 2 Z nejnovější české produkce o situaci v pohraničí v prvních letech po válce viz např. ARBURG, Adrian von: Tak či onak: Nucené přesídlení v komplexním pojetí poválečné sídelní politiky v českých zemích. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 3 (2003), s. 253–292; RADVANOVSKÝ, Zdeněk: *Konec česko-německého soužití v ústecké oblasti 1945–1948*. (Acta Universitatis Purkynianae – Studia historica, sv. 3.) Ústí n/L., Univerzita Jana Evangelisty Purkyně 1998; KASTNER, Quido: *Osidlování českého pohraničí od května 1945 (na příkladu vybraných obcí Litoměřicka)*. 2. vyd. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1999; KNOPP, Tomáš: *Předkládám na vědomí: Jesenicko 1945–1948*. Jeseník, Brontosaurus Ještěř 2004; DVOŘÁK, Jiří: Zemědělství a zemědělci v jihočeském pohraničí 1945–1948. In: *Zemědělství na rozcestí 1945–1948*. (Studie Slovákckého muzea, sv. 3.)

ve vymezeném údobí prošly. Vzhledem k enormnímu rozsahu problematiky chce autor podchytit jen základní vývojové tendence, které život v pohraničí ovlivnily nejvíce. Velká část zde popisovaných dějů zatím stále čeká na podrobnější zpracování. Studie se zaměřuje v prvé řadě na velký odliv osídlenců po skončení hlavní osidlovací fáze a na akci jejich opětovného získávání. Odtud také pramení její poněkud netradiční časové vymezení. Vzhledem k nepřítli početné literatuře o pohraničí v padesátých letech vychází spíše z dosud neznámých a nevyužitých archivních pramenů jak celostátní, tak regionální provenience.³

Výsledky hlavní vlny osidlování (1945–1947)

Odsun německého obyvatelstva i osidlování pohraničí, tedy historické děje vzájemně se prolínající, se uskutečnily z velké části do poloviny roku 1947. V obou případech se jejich provádění zmocnila komunistická strana, která do nich vkládala své specifické představy a sledovala jimi i vlastní politické cíle. Zatímco odsun byl výsledkem celonárodního konsenzu, způsob osidlování prosadili komunisté bez ohledu na kritiku ostatních politických stran sdružených v Národní frontě. Zvolený postup jim přinesl první politické ovoce již v parlamentních volbách v květnu 1946, kdy právě v osidlovaných oblastech dosáhli přímo drtivého vítězství. To posílilo optimismus v řadách vedoucích funkcionářů Osidlovacího úřadu, ovládaného rovněž komunisty. Výsledky osidlování v polovině roku 1947, kdy se prováděl první poválečný soupis obyvatelstva, zdánlivě potvrzovaly úspěch vládní politiky.

Od počátku května 1945 do 22. května 1947 se do pohraničí přistěhoval jeden milion 365 tisíc 557 lidí. V okrajových částech státu po skončení hlavní osidlovací fáze žily celkem dva miliony 229 tisíc 485 lidí, z toho třetinu tvořilo původní obyvatelstvo včetně asi sto šedesáti tisíc neodsunutých Němců.⁴ Ani díky reemigraci zahraničních Čechů, z nichž se většina (tj. přes sto dvacet tisíc osob) do roku 1950

Uherské Hradiště, Slovácké muzeum 1998, s. 168–174; ŠRÁMEK, Josef: *Zemědělství na Chebsku 1945–1989*. Cheb, Chebské muzeum 2001; KOCOUREK, Lubomír: Státní správa a samospráva (činnost národních výborů) v severočeském pohraničí v letech 1945–1948. In: *Vlastivědný sborník Podřipska*, roč. 6, č. 2 (1996), s. 54–68; SECKÁ, Milena: Osidlování jihočeského pohraničí: Jihočeská vesnice v letech 1945–1960. In: KOMLOSY, Andrea – BŮŽEK, Václav – SVÁTEK, František (ed.): *Kultury na hranici: Jižní Čechy – Jižní Morava – Waldviertel – Weinviertel*. Vídeň, Promedia Druck 1995, s. 325–330; ŠKRÁBEK, Josef: *Včerejší strach: Jaké to bylo mezi Čechy a Němci? A jaké to bude...? 2. vyd.* Praha, Vyšehrad 2005.

- 3 Stranou ponechávám obsáhlou a někdy diskutabilní sudetoněmeckou literaturu, jejíž kritická analýza by si zasloužila samostatnou studii. Část těchto titulů shrnuje bibliografická publikace: HEMMERLE, Rudolf (ed.): *Heimat im Buch: Sudetendeutsche Heimatbücher, Ortsmonographien, Karten, Heimatblätter, Heimatzeitschriften, Jahrbücher und Kalender nach 1945. Eine Bibliographie*. 2. vyd. München, Sudetendeutsches Archiv 1996.
- 4 Osídlení českého pohraničí v letech 1945–1959. In: *Materiály k problematice novoosídlenecého pohraničí*, sv. 8. Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV 1984, s. 4. (Jde o reedici materiálů Státního úřadu statistického z let 1953 a 1959.)

usídlila v pohraničí, a dalším osídlencům se tím však nepodařilo splnit příslušný bod programu Gottwaldovy vlády, který hovořil o zalidnění pohraničí dvěma a půl miliony obyvatel slovanského původu. Skutečnost, že hustota obyvatel na kilometr čtvereční v pohraničí klesla v letech 1930 až 1950 ze sto dvaceti sedmi na pouhých osmdesát dva, tedy na třiašedesát procent původního stavu, nepokládal Osídlovací úřad za rozhodující. Počítalo se totiž s tím, že v pohraničí díky přesunu pohraničního průmyslu do jiných míst, rozšiřování již existujících pastvinářských družstev a zalesňovacímu programu nebude zapotřebí ani v průmyslu, ani v zemědělství již tolik pracovních sil. Negativní hospodářské a sociální důsledky odsunu Němců i některých stránek osídlovacího procesu ovšem především komunističtí představitelé podceňovali a bagatelizovali.⁵

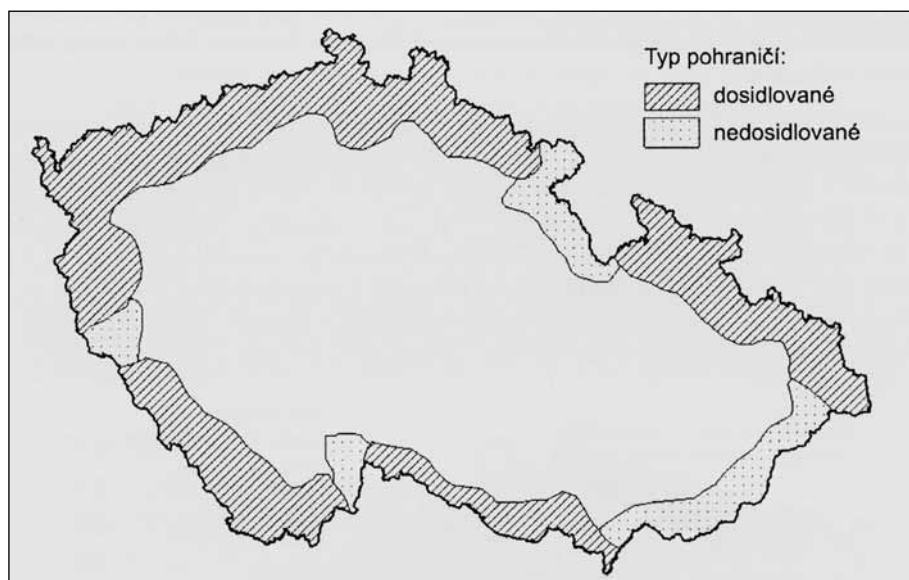
Základní problém, se kterým se ústřední úřady po ukončení hlavní vlny osídlování musely vypořádat, vězel v poměrně nevyrovnané zalidněnosti pohraničí. V zásadě platilo, že ta území, která měla průmyslový charakter a relativně větší českou menšinu, se osídlovala rychleji a úspěšněji (zejména severozápadní a severní Čechy) než oblasti víceméně zemědělské, i když samozřejmě existovaly regionální výjimky. Nejhorší osídlovací bilanci tak vykazovaly západní a jižní Čechy, kde počet obyvatel dosáhl pouze 51,7, respektive 59,7 procent oproti stavu z roku 1930, přičemž v některých okresech této oblasti žila pouhá třetina předválečného obyvatelstva (například Aš, Kraslice, Kaplice). Svě sehrála i velká rozloha těchto dvou regionů, ze kterých museli Němci odejít, a v neposlední řadě vysoký podíl obyvatelstva závislého na zemědělství ve srovnání s ostatními pohraničními kraji.⁶ Velké vylidnění postihlo i pohoří Hrubý Jeseník na severní Moravě, především okres Bruntál, kde ještě v květnu 1948 zůstávaly neosídleny více než tři čtvrtiny usedlostí.⁷ Další zásadní problém osídlování – bez ohledu na geografické oblasti – spočíval v tom, že zatímco města se zalidňovala vcelku rychle a snadno, na venkov se vzhledem k těžším životním podmínkám noví osadníci většinou nehrnuli.

---

5 O tom podrobněji viz STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha, Academia 1991, s. 346 n.

6 Nejvyšší podíl zemědělského obyvatelstva zaznamenaly západní Čechy – 44,3 procenta (viz NINDEL, Vladimír: Několik zajímavostí o pohraničí v číslech. In: *Osídlování: Věstník Osídlovacího úřadu a Fondu národní obnovy*, roč. 5, č. 1 (1950), s. 452 n.). V polovině roku 1947 náležely mezi deset nejprůmyslovějších pohraničních okresů (podle počtu osob činných v průmyslu a správného stavu z roku 1949) Litvínov, Aš, Kraslice, Jablonec nad Nisou, Rumburk, Fryštát, Duchcov, Jáchymov, Sokolov a Nový Bor. Naopak mezi deset okresů s největším podílem osob pracujících v zemědělství patřily Podbořany, Mikulov, Toužim, Moravský Krumlov, Horšovský Týn, Tachov, Prachatice, Doksy, Kaplice a Vimperk. K této problematice, zejména se zaměřením na Moravu, viz SLEZÁK, Lubomír: *Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno, Blok 1978.

7 MATYSKA, J[osef]: Příspěvek k osídlení okresu Bruntál. In: *Materiály k problematice novoosídlenického pohraničí*, sv. 1. Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV 1981, s. 134.

Typologie českého pohraničí na základě jeho dosídlování (mapka převzata z publikace Milana Jeřábka, Jaroslava Dokoupila, Tomáše Havlíčka a kol. České pohraničí: Bariéra nebo prostor zprostředkování? Praha, Academia 2004)

„Nesrovnalosti“ a mezery v dosídlení hodlali komunisté v brzké době napravit, přičemž jako nástroj k řešení geografických odchylek jim měl sloužit připravovaný první pětiletý plán. Počátkem roku 1948 vyslovil vedoucí plánovacího oddělení Osidlovacího úřadu optimistický odhad, že do deseti let bude rozdíl mezi vnitrozemím a pohraničím vyrovnán.⁸ Sám přednosta pražského Osidlovacího úřadu Miroslav Kreysa se vyjádřil ještě pregnantněji: „Lidé se cítí v osidlovaném území doma. Mezery v sociální skladbě jsou postupně zaplňovány. Nevýhody oproti vnitrozemí, jako jest tomu například v zásobování, zdravotní a školské péči, jsou postupně odstraňovány. Ve většině krajů rozlil se nový český život širokým a klidným proudem... Nedošlo k hospodářskému rozvratu, ani v našem, ani v polském pohraničí neporoste po odsunu Němců více kopřiv než kdekoliv jinde.“⁹ Tato charakteristika již v roce 1947, kdy byla vyslovena, měla k pravdě daleko a „prognóza“ o kopřivách se záhy ukázala jako velmi pochybená. Jasně to potvrdila následující léta.

8 BLAŽEK, Miroslav: Naše další úkoly. In: *Osídlování*, roč. 2, č. 17–18 (1947–1948), s. 755 n.

9 KREYSA, Miroslav: *České pohraničí*. Praha, Osidlovací úřad 1947, s. 32 n.

Krise roku 1948

Odliv osídlenců

V roce 1948 mimořádně zesílil odliv osídlenců z pohraničí, především z venkova. Toho roku podle některých údajů odešlo z pohraničí 17 455 z celkového počtu 106 619 rodin zemědělských osídlenců. A útlky pokračovaly i v dalších letech.¹⁰ Tento exodus způsobilo hned několik faktorů. Základní příčina odlivu lidí tkvěla v charakteru pozemkových reforem¹¹ po osvobození, jejichž provádění si uzurpovali komunisté prostřednictvím ministerstva zemědělství pod vedením Julia Ďuriše. Zájemci mohli získat ze zkonfiskovaného majetku maximálně třináct hektarů, většinou však přiděly dosahovaly jen několika hektarů, a taková rozloha v horské oblasti mohla jen s obtížemi stačit na obživu vícečetné rodiny. Do pohraničí přicházely vesměs maloroľnické a proletářské vrstvy, které měly s vedením usedlostí jen malou nebo vůbec žádnou praxi. Právě sociální složení osídlenců a jejich nezkušenost s hospodařením v horách a podhůřích způsobily trvalý pokles výroby. Osídlenci z nížinných či odlišných výrobních oblastí totiž po svém příchodu do pohraničí začali pěstovat plodiny, na něž byli zvyklí, jež se ale nehodily do horského prostředí. Přitom tento nevhodný způsob obhospodařování pozemků se udržoval v rozpisech ročních plánů až do druhé poloviny padesátých let. Problémy v zemědělství kromě toho prohloubilo ještě velké sucho v roce 1947.

Výsledky postupu při osídlování usedlostí na sebe nenechaly dlouho čekat. Ministerstvo zemědělství koncem čtyřicátých let odhadovalo, že v pohraničí jen deset procent osídlenců hospodaří dobře, polovina průměrně a čtyřicet procent špatně. Získání nemalého majetku mělo na mnohé dříve chudé zemědělské deputátníky a dělníky špatný vliv, jelikož si začali hrát na sedláky a bezhlavě utrácet. Během dvou tří let se to projevilo ve vyčerpání podstaty po německých hospodářích a hlubokém prodloužení mnohých nově osídlovaných usedlostí, což pak z velké části vedlo k exodu osmačty-

---

10 PŠENIČKOVÁ, Jana (ed.): *Zemědělské družstevnictví: Kolektivizace zemědělství – vznik JZD 1950* (dále cit. jako *Vznik JZD 1950*). Praha, Státní ústřední archiv v Praze 1998, s. 39 n., dokument č. 9. Dynamiku odchodů zemědělských osídlenců zachycují následující údaje ministerstva zemědělství: rok 1946 – 1525 rodin, rok 1947 – 8666, rok 1948 – 17 455, rok 1949 – 8240. Vyšší odhad odchodů pochází od Národního pozemkového fondu, který uvádí celkem 27 645 odchozích osídlenců s rodinami za rok 1948 (vychází však také z vyššího počtu osídlenců). Viz *Národní archiv*, Praha (dále jen NA), fond (f.) Ministerstvo zemědělství II – kolegium ministra 1945–1962 (dále MZII-kol.), karton (k.) 2, inventární číslo (inv. č.) 38, Situace v pohraničí, 26.4.1949.

11 Pohraničí se týkala především první fáze pozemkových reforem, tj. přiděl z konfiskovaného majetku Němců a kolaborantů. Další dvě fáze, tedy revize prvorepublikové reformy a tzv. nová (poúnorová) pozemková reforma, až na výjimky zasáhly spíše vnitrozemí. K problematice poválečné pozemkové reformy a jejich následků viz RYCHLÍK, Jan: Pozemková reforma v českých zemích v letech 1945–1948. In: *Zemědělství na rozcestí 1945–1948*, s. 5–22; ŠRÁMEK, J.: *Zemědělství na Chebsku (1945–1989)*, s. 4–11.

řicátého roku.¹² Stavy hospodářských zvířat se snížily asi o třicet procent, zčásti také následkem velkého sucha. Není tedy divu, že až dvě třetiny těchto odchodů lze přičíst hospodářským důvodům. Nejhorší bylo, že z pohraničí odcházeli nejen kořistníci a neúspěšní rolníci, ale i poctiví zemědělci, kteří trpěli nedostatkem provozního kapitálu a postihla je buď politická perzekuce nebo neustálé zvyšování přídělové ceny za usedlosti ze strany Národního pozemkového fondu, někdy až na dvojnásobek.¹³

Své však sehrály i politické pohnutky a „kádrové čistky“ poúnorového režimu. Počátkem roku 1949 začala socializace živností, z níž rolníci vyvozovali, že stejně se bude postupovat i v zemědělství. V západních Čechách zase někteří lidé opouštěli pohraničí ze strachu před případným válečným konfliktem s Německem.¹⁴ Teprve během roku 1949 se únik osídlenců z pohraničí zpomalil pod tlakem administrativních opatření a hrozby trestního stíhání. Pocit majetkové nejistoty v roce 1948 dále prohlubovaly akce místních rolnických komisí, akčních výborů i národních výborů namířené proti zemědělcům. Akční výbory, ustavené již během převratu, prováděly v letech 1948 až 1950 z podnětu komunistické strany rozsáhlou akci vysídlování režimu nepohodlných a údajně neschopných přídělců, kteří dali najevo nesouhlas s politikou KSČ anebo odmítli plnit vyměřené dodávky potravin. Na návrh místního akčního výboru Národní fronty a po doporučení okresní rolnické komise a okresního akčního výboru rozhodovaly o nuceném vysídlení rolnických rodin tříčlenné komise krajského akčního výboru Národní fronty. Na základě jejich rozhodnutí pak Národní pozemkový fond odebral příděl, který většinou ještě ani nebyl zaknihován. Rozsah této perzekuční akce v pohraničí není dosud znám, řádově postihla stovky rodin.¹⁵ K obavám z pronásledování se nadto připojily pověsti o blížící se kolektivizaci. Je logické, že za těchto okolností mnozí i dobře hospodařící rolníci odmítali platit splátky za své příděly a přestali se o usedlosti starat.¹⁶ Podle zprávy minis-

---

12 NA, bývalý Archiv ÚV KSČ, f. Oddělení zemědělství (f. 78), sv. 9, archivní jednotka (arch. j.) 71, folio 105–106, zpráva z instruktaže z 15.–20.12.1949.

13 Spořitelny a záložny strhávaly z příjmů zemědělce až čtvrtinu na splátky přídělu (*tamtéž*).

14 *Tamtéž*, f. MZII-kol., k. 2, inv. č. 38, Situace v pohraničí, 26.4.1949. Podle některých odhadů z roku 1954 více než 40 procent rolníků nemělo před svým příchodem do pohraničí se zemědělstvím nic společného (viz *Archiv Kanceláře prezidenta republiky* (dále AKPR), inv. č. 2536, k. 673, Ekonomický rozbor výsledků hospodaření pohraničních JZD, 1954).

15 *Státní oblastní archiv Plzeň* (dále SOA Plzeň), f. Krajský výbor Národní fronty (1948–1953), k. 16, inv. č. 30. Celá akce byla až do srpna 1948 prováděna nezákonně, teprve dodatečně ji legalizoval zákon č. 213/1948 Sb., kterým byla všechna opatření akčních výborů učiněná v době od 20.2.1948 do 8.8.1948, kdy zákon nabyl účinnosti, prohlášena za právoplatná, pokud směřovala k „ochraně a zabezpečení lidovědemokratického zřízení nebo k očistě veřejného života“.

16 Celková suma, kterou osídlenci dlužili u Národního pozemkového fondu, činila k 1.1.1950 téměř osm miliard korun. Většina odcházejících přídělců neměla u NPF splaceno téměř nic z přídělové ceny usedlosti. Před svým odchodem navíc často vyrabovali i několik usedlostí a rozprodali inventář. (Viz PŠENIČKOVÁ, J. (ed): *Vznik JZD 1950*, dok. č. 9, s. 39–41; o důsledcích pro československé zemědělství viz SLEZÁK, Lubomír: Vratká stabilita poválečného zemědělství. In: *Zemědělství na rozcestí 1945–1948*, s. 94–102.)

terstva zemědělství z dubna 1949 se „pocit majetkové nejistoty nepodařilo dosud odstraniti a stále škodí drobné samozvané akce národních a akčních výborů proti zemědělcům. Majetková nejistota způsobuje to, že velmi četní přídělci se nedívají na přidělený majetek jako na vlastní, hospodaří kořistným způsobem...“¹⁷

Špatné hospodaření značné části osídlenců i horských pastevních družstev¹⁸ spolu s neúrodou v roce 1947 a tím, že rozsáhlé plochy půdy v pohraničí zůstaly ležet ladem,¹⁹ pak výrazně přispělo k zásobovací krizi na podzim 1948, na kterou režim reagoval zostřením represí.

Ekonomická a sociální situace v pohraničí

Města v okrajových částech republiky se s tak velkou vlnou odchodů vypořádat nemusela. Narozdíl od venkova, kde odešlé dosídlence s výjimkou reemigrantů, přicházejících sporadicky až do roku 1950, téměř nikdo nenahradil, průmysl netrpěl natolik kritickým nedostatkem pracovních sil. Nadto část odcházejících rolníků mířila právě do průmyslu. Chyběli spíše odborníci, takže podniky byly nuceny přijímat velké množství nekvalifikovaných pracovníků, kteří po krátkém čase zase odcházeli. Průmysl se proto na konci čtyřicátých let potýkal s obrovskou fluktuací i absencí zaměstnanců, zejména ve velkých podnicích v severních a severovýchodních Čechách, na severní Moravě a ve Slezsku. Tyto negativní trendy, nepřímou živé politikou plné zaměstnanosti, se projeví již během dvouletky (1947–1948) v celé republice, v pohraničí pak tento proces zhoršila obrovská migrace lidí, kteří zdejší kraj nepovažovali za svůj domov. V některých okresech byla fluktuace zaznamenána až u osmdesáti procent všech pracovníků v průmyslu. Značnou část fluktuantů tvořili Slováci, kteří měli v českých zemích nahradit úbytek pracovních sil způsobených odsunem Němců. Odhad plánovačů se však ukázal jako chybný: Slováci se postupně vraceli zpět na Slovensko, když poznali, že mzdy ve zdejších

17 NA, f. MZII-kol., k. 2, inv. č. 38, Situace v pohraničí, 26.4.1949.

18 Horská pastevní družstva se začala v pohraničí zakládat již od roku 1946. Jejich úkolem bylo obdělávat rozsáhlé pastviny bez hospodáře a zároveň se měla stát jakýmsi předobrazem budoucího zemědělského družstevnictví. V roce 1947 obhospodařovala kolem 140 000 ha. Jenže hned odpočátku se tato družstva potýkala s velkými problémy, zejména s nezodpovědností a rozsáhlými krádežemi. I přes tučné dotace ze strany státu muselo ministerstvo zemědělství rozhodnout koncem roku 1948 o likvidaci všech dvaadvadesáti družstev a o jejich převedení do státních statků. Horská pastevní družstva po sobě zanechala astronomické dluhy ve výši téměř půl miliardy korun. (Viz BURGET, Antonín: K počátkům horských pastevních družstev. In: *Vědecké práce Národního zemědělského muzea*, roč. 28. Praha, Národní zemědělské muzeum 1990, s. 283–292; PŠENIČKOVÁ, J. (ed.): *Vznik JZD 1950*, dok. č. 31, s. 118–123; NA, f. MZII-kol., inv. č. 36, k. 2; *Archiv České národní banky*, Praha, f. Státní banka československá, sign. S I.-1, k. 2, zápis z 19. kolegiální porady.)

19 V březnu 1947 zůstávalo v českých zemích 127 000 ha půdy neobděláno. Do března 1950 se její rozsah přechodně snížil na 81 330 ha, poté se výměra tzv. rezervní půdy opět rapidně zvyšovala. Téměř všechna tato půda se nacházela v pohraničí. (NA, f. Ministerstvo zemědělství II – sekretariát (dále jen MZ II-S), k. 373, inv. č. 198, složka Rezervní půda.)

Ekonomické a sociální problémy, které sužovaly české pohraničí, se v roce 1948 ještě více prohloubily. Jedním z hlavních impulzů tohoto zhoršení bylo opět politické rozhodnutí. Na jaře téhož roku totiž komunistický režim zintenzivnil, údajně z bezpečnostních důvodů, takzvaný rozptyl neodsunutých Němců probíhající od roku 1947 do počátku roku 1949, kdy byla akce, především kvůli hospodářským ztrátám, zastavena. Rozptyl Němců přivodil v pohraničí další ekonomické problémy, protože mnozí rolníci stejně jako státní statky přišli o spolehlivé pracovní síly. Řada průmyslových závodů musela dokonce načas pozastavit výrobu. Ukázalo se, že tvrzení komunistické propagandy o nepotřebnosti Němců pro splnění dvouletého plánu je jen chimérou a že němečtí dělníci pracují často lépe než dělníci čeští a slovenští.²³ Některé osady po takzvaném rozptylu, podobně jako po hlavní vlně odsunu, zůstaly již neosídleny a zanikly.²⁴

Také bezpečnostní situace v pohraničí měla po ukončení hlavní migrační vlny do ideálu hodně daleko, byť nejhorší výstřelky „divokého“ poválečného osidlování a zlatokopectví mělo pohraničí v roce 1948 již víceméně za sebou. V hlášeních místních velitelů Sboru národní bezpečnosti se objevují často stížnosti na morální úroveň osídlenců. Například podle hlášení SNB v Chebu „valná část obyvatelstva, která přišla do pohraničí, jest trestána“. Byť se zřejmě jedná o subjektivní, a snad i přehnaný odhad, přesto v pohraničí míra kriminality dosahovala daleko vyšších hodnot než ve vnitrozemí. Údajně ji měli na svědomí především mladí lidé, kteří za války odvykli práci a naučili se vykrádat usedlosti po Němcích. To však byla jen část pravdy. Přicházeli sem také lidé s negativním přístupem k práci, kterých se ve vnitrozemí pochopitelně rádi zbavili. Pro většinu obyvatel pohraničí se staly postřachem rychle migrující skupiny slovenských Romů, proti nimž zasahovaly bezpeč-

23 Koncem roku 1947 pracovalo v pohraničí asi padesát tisíc Němců (viz STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 314 a 362 n.; TÝŽ: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1993, s. 67–77; *Archiv Ministerstva vnitra ČR*, Praha (dále AMV ČR), 304-170-6, hlášení SNB Cheb z 16.5.1948). Český kronikář v obci Obora na Tachovsku dokonce poznamenal, že „místní Němci před odsunem se chovali velmi slušně a vzdor vysokému věku se zapojili do práce a co do výkonnosti byli vzorem ostatním osídlencům“! (*Státní okresní archiv Tachov* (dále SOKA Tachov), f. MNV Obora, kronika 1925–1953, nestránkováno.)

24 Zajímavé svědectví přináší paměti českého faráře ve Stráži na Tachovsku: „Krátke po Velikonocích 1948 došlo konečně k hromadnému odsunu Němců z Přimdy, Nové Vsi a všech pohraničních farností. (...) Ke cti Němců z Nové Vsi budiž poznamenáno, že zanechali vše ve vzorném pořádku. Před odchodem ženy vše uklidily, umyly a vyzdobily svůj dosavadní farní kostel sv. Leonarda, oltáře povlékly čistými plátny. Mnohé rodiny naposledy pečlivě uklidily své domovy, ozdobily hroby svých zemřelých na místním hřbitově, se vším se rozloučily – a odešly... Nová Ves nebyla nově osídlena. V několika dnech byla však celá osada vyrabována. Nová Ves se stala potom mrtvou osadou. Zůstalo po ní jen spáleniště, rozpadávající se domy a jméno na mapě...“ (BAŠTÁŘ, Jaroslav: *Byl jsem dvanáct let v pohraničí* [rkp. 1971]. In: *Archiv Římskokatolického farního úřadu Kladno-Rozdělov*. Zveřejněno na internetu: www.svkkl.cz/oku/farnost/aktuality/01.htm).

nostní orgány zvlášť tvrdě. Další skupinu pachatelů tvořili odsunutí Němci, kteří se ilegálně vraceli přes hranice do svých domovů, aby zachránili z bývalého vlastního majetku, co se dá.²⁵

Kromě kriminality komplikovala poměry v některých částech pohraničí velmi pestrá národnostní skladba obyvatelstva. Zatímco před odsunem zde žila většina Němců a malá část Čechů, nyní se tu sešli, především díky reemigraci, příslušníci mnoha národností a národnostních skupin. V roce 1950 sice patřilo dvanáct a půl procenta obyvatel pohraničí k jiné národnosti než české, jenže někde tvořily tyto menšiny téměř třetinu obyvatelstva, přičemž mnoho příchozích bylo do pohraničí přesídleno nedobrovolně. Zdaleka největší část osídlenců představovali Slováci, ať již ze Slovenska či ze zahraničí. Ti zároveň také po roce 1947 nejvíce migrovali, většinou zpět na Slovensko. V roce 1947 žilo v pohraničí přes sto deset tisíc Slováků, přičemž nejvíce byli zastoupeni v severozápadním a západním pohraničí.²⁶ Kromě Slováků a zbytku Němců se v pohraničí usadili volyňští, polští, rakouští, rumunští a jiní reemigrovaní Češi, Maďaři, slovenští Romové, rumunští Slováci a jiní.

Nově příchozí osídlenci se museli velmi často vyrovnávat s rasovými předsudky starousedlíků či českých a slovenských osídlenců. A když už se s nimi mnozí vcelku bez problémů sžili, setkávali se zase s neporozuměním ze strany místních orgánů lidové správy. Jejich podstatně nižší životní úroveň, jiné sociální zvyky a návyky, náboženské a politické přesvědčení (nezřídka antikomunistické), neznalost češtiny i negramotnost nemalé části reemigrantů, jmenovitě rumunských Slováků, to vše je většinou izolovalo od zbytku místní populace. Předsudky, lhostejnost státních úřadů a povýsenecké chování vůči reemigrantům ze strany části českých osídlenců, kteří sami před lety přišli do pohraničí bez jakéhokoli majetku, přispívaly někdy k tak nepřekonatelnému odporu, že jakákoli mezietská spolupráce nebyla možná. Reemigranti si vytvářeli své vlastní uzavřené komunity a trvalo velmi dlouho, než splynuli s okolním prostředím. K nacionálním rozmíškám docházelo i mezi Čechy a Slováky, a dokonce i mezi českými starousedlíky a osídlenci občas vznikalo napětí. Národnostní, či spíše etnická diverzita pohraničí, mnohem větší než před válkou, tak přispěla svým dílem ke komplikovanému vývoji pohraničí po roce 1948.²⁷

---

25 AMV ČR, 304-170-6, hlášení SNB Cheb ze 7.4.1947. Podobné informace obsahují i hlášení jiných stanic ze let 1947 a 1948, zejména v západočeském pohraničí.

26 „Nejslovenštějším“ krajem v českých zemích bylo Karlovarsko, kde bezmála dvanáct procent obyvatel mělo slovenskou národnost (NA, f. Státní úřad statistický II (dále jen SÚS II), Národnostní vývoj obyvatelstva v Československu v letech 1950–1953. Zprávy a rozbor, řada Dem, č. 1, 1953; ARBURG, A. von: Tak či onak, s. 281–283; Osídlení českého pohraničí v letech 1945–1959, s. 45 n.).

27 Viz jednotlivé studie ve sborníku *Materiály k problematice novoosídlenického pohraničí*, sv. 1 a 2. Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV 1981 a 1982; VACULÍK, Jaroslav: *Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945–1950*. Brno, Masarykova univerzita 1993, s. 29.

K relativnímu uklidnění rozháraných poměrů dočasně přispělo, když počátkem roku 1948 Fond národní obnovy konečně přistoupil k převádění živnostenských a jiných provozoven do majetku národním správcům, kteří v nich hospodařili často již od května 1945. Nicméně i zde docházelo v roce 1948 v rámci „třídního přístupu“ k záměrnému přečehování živností ze strany fondu o desítky procent směrem nahoru, což některé národní správce tak pobouřilo, že se raději živností vzdali a odešli do průmyslu. Ani ti, kteří své přidělené živnosti zaplatili, se z nich dlouho neradovali. Již o několik měsíců později, koncem roku 1948, zahájil komunistický režim „omezování“ soukromých živností a obchodu, spojené zároveň s personálními zásahy proti nepohodlným národním správcům. Socializace postupovala v pohraničí velmi rychle, družstva zde dokonce přebírala živnosti určené původně pro převod do soukromého vlastnictví. Během let 1949 a 1950 zmizela z osidlovaných krajů převážná část soukromých řemeslníků a živnostníků.²⁸ Napomohly tomu nepochybně také nedobrovolné i dobrovolné odchody národních správců živností a obchodů, za které se již nepodařilo sehnat náhradu. Mnohé obce tak nakonec zůstaly bez obchodů a služeb. Situace byla o to bolestnější, že přibližně třetina živností zůstala neobsazena, respektive úřady s jejich přidělením vůbec nepočítaly, a tudíž zanikly.²⁹ V jednotlivých regionech bychom našli ve stavu neobsazených živností velké výkyvy, například na Svitavsku jejich počet koncem roku 1947 poklesl o třicet až šedesát procent ve srovnání s obdobím před odsunem Němců.³⁰ Tento proces pak vedl k dalšímu podstatnému snížení životní úrovně v pohraničí. V dalších letech čekal podobný socializační proces i rolníky.

Všechny výše uvedené problémy, které jsou zde jen stručně nastíněny, velmi brzo vyústily do hospodářského a sociálního úpadku dosud nepoznaných rozměrů. Je třeba zdůraznit, že nástup komunistického režimu v roce 1948 nebyl původní příčinou tohoto úpadku, jeho podhoubí je staršího data. Poúnorové razantní změny ve společnosti zaostávání pohraničí „pouze“ prohloubily na nejnížší možnou úroveň.

---

28 Např. v Plzeňském kraji v letech 1949–1953 poklesl počet pracovníků v řemeslných živnostech z 12 056 na 839, socializace obchodu zde byla ukončena již v roce 1950. (SOA Plzeň, f. Krajský národní výbor (KNV) Plzeň, k. 151, nedatovaná zpráva o stavu a vývoji hospodářství kraje v letech 1949–1953; MAREK, Pavel: Počátky likvidace živnostnictva v letech 1948–1950. In: PERNES, Jiří (ed.): *Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám dr. Karla Kaplana*. Brno, Prius 2003, s. 135; KOPEČEK, Michal: Likvidace soukromých živnostníků v Československu 1948–1950. In: KÁRNÍK, Zdeněk – MĚCHÝŘ, Jan (ed.): *K novověkým sociálním dějinám českých zemí*, sv. 4: *Zvraty a převraty 1939–1992*. Praha, Karolinum 2001, s. 118.)

29 Mezi lety 1930 a 1947 v českých zemích ubylo 80 296 živností, zejména likvidační takzvanou úřední cestou (NA, f. SÚS II, Zprávy SÚS, řada D, 1948, č. 16–19, tab. č. 1).

30 VELEŠÍK, Vladimír: Osidlování Svitavska 1945–1947. In: *Pomezí Čech a Moravy: Sborník prací ze společenských a přírodních věd pro okres Svitavy*, sv. 4. Litomyšl, Státní okresní archiv Svitavy 2000, s. 238.

Doba nejhlubšího úpadku (1949–1953)

Zadrhávající kolektivizace venkova

Pohraniční venkov v roce 1948 skýtal nepříliš útešný obraz. V následujících letech, v období prvního pětiletého plánu, se veškeré systémové chyby vyplývající z povahy komunistického režimu a plánovaného hospodářství projevily v pohraničí dvojnásob hůře. Nejednou za to mohla i mizivá kvalifikace a nevalné osobní kvality odpovědných státních a stranických činitelů v regionech.³¹ Situace se nekonsolidovala, jak doufali komunističtí představitelé, ale právě naopak. Novou těžkou ránu pro pohraničí znamenala kolektivizace zemědělství. Ta sice od jara 1949 probíhala na celém území republiky, ale právě v pohraničí, s ohledem na odlišný vývoj spojený s pozemkovou reformou a sociální skladbou venkovského obyvatelstva, měla dosti odlišný průběh.

Na zemědělství a lesnictví v pohraničí existenčně záviselo přes půl milionu osob, tedy více než pětina tamního obyvatelstva.³² Kolektivizační kampaň zasáhla jak starousedlíky, tak ty osídlence, kterým se dařilo a hospodařili na větší výměře. Na zvlášť velký odpor naráželi agitátoři v místech, která osídlili volyňští a polští Češi, jako bylo třeba Mariánskolázeňsko nebo Podbořansko. Ti totiž přesídlili právě s vidinou získání soukromého majetku a nehodlali se jej vzdát. Někteří rolníci opouštěli pohraničí i svou profesi a raději odcházeli do průmyslu, než aby vstoupili do družstva. Komunisté přitom často používali při zakládání jednotných zemědělských družstev hrozbu, že kdo se postaví proti, bude vysídlen. U mnoha rolníků to však vůbec nebylo zapotřebí. Skutečností zůstává, že většina zemědělských osídlenců v pohraničí naopak družstva přivítala jako spásu před hrozbou hospodářského úpadku.³³ Podle zpráv instruktorů ministerstva zemědělství a Ústředního výboru KSČ vstupovali v pohraničních oblastech do JZD právě hůře hospodařící zemědělci, někde zase všichni rolníci z vesnice, jen aby nepřišli o finanční výhody, včetně slevy z přidělové ceny za půdu, kterou osídlenec vložil do družstva.³⁴ Právě s přísliby

---

31 Při kritice diktátorských metod okresního stranického tajemníka v Tachově v roce 1951 dokonce několikrát zaznělo, že „na zodpovědná místa byli vybíráni vědomě neschopní“, přičemž okresní sekretariát obsadila jedna rodina a nejbližší příbuzenstvo (*SOka Tachov*, f. OV KSČ Tachov, diskuse z konference 7.–8.4.1951).

32 NINDEL, Vladimír: Pohraničí a jeho třídní složení. In: *Osídlování*, roč. 4, č. 14 (1949), s. 366. Největší podíl zemědělců byl v jihozápadních Čechách, kde se jím v některých okresech živila polovina až dvě třetiny obyvatel.

33 NA, ÚV KSČ, f. Generální sekretariát ÚV KSČ (f. 100/1), sv. 173, arch. j. 1081, folio 17. Např. na Chebsku a Ašsku se přes osmdesát procent obcí vyjádřilo jasně pro JZD. K odporu volyňských Čechů nejnověji viz VACULÍK, Jaroslav: Volyňští Češi v politických procesech 50. let. In: PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (ed.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „Případ Slánský“: Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.–16. dubna 2003 v Praze*. Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, s. 204–215.

34 NA, ÚV KSČ, f. 78, sv. 9, arch. j. 71, folio 107, zpráva z instruktáže z 15.–20.12.1949; *tamtéž*, f. MZII-kol., k. 2, inv. č. 40, záznam ze schůze 16.6.1949. Sleva z přidělové ceny měla po vstupu do JZD činit až dvacet procent, ovšem až po dvouletém členství.

Propaganda v pohraničních okresech zdůrazňovala spolupráci družstevníků a pohraničníků. Příkladem je plakát z roku 1952 (Státní okresní archiv Beroun)

těchto výhod agitátoři pravidelně operovali, a tak se jim podařilo získat i nerozhodné zemědělce, kteří kolektivnímu hospodaření nevěřili. Sliby se pak časem rozplynuly jako pára...

Kolektivizace postupovala pohraničními vesnicemi velmi rychle. Zatímco ve vnitrozemí došlo k přelomu v první fázi kolektivizace až v roce 1952, v pohraničí nastal již o dva roky dříve. Jeden z důvodů této odlišnosti je nasnadě. V roce 1950 rozhodlo vedení komunistické strany, že podpoří vznik družstev vyššího typu³⁵ tím, že osídlenci, kteří do nich vstoupí, se již nebudou muset starat o poměrně tíživé břemeno splátek za přiděl z pozemkových reforem. V jednotných zemědělských družstvech třetího typu přebíralo splácení dluhu za svého člena družstvo, v družstvech čtvrtého typu již rolník podle rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ z 31. října

---

35 Po únorovém zasedání ÚV KSČ v roce 1950 se JZD začala dělit do čtyř typů: 1. typ představoval ještě víceméně soukromou výrobu, 2. typ měl společnou rostlinnou výrobu (scelené lány), 3. typ společnou rostlinnou i živočišnou výrobu a odměňovalo se v něm podle výměry vložené půdy, 4. typ měl rovněž společnou obojí výrobu, ale odměňovalo se v něm již jen podle práce, bez ohledu na vnesenou výměru.

1950 neplatil prakticky nic.³⁶ Právě tento důvod, který přinesl těm méně úspěšným velkou finanční úlevu, stál za mohutným rozvojem družstev v pohraničí. Ostatně státu nic jiného nezbyvalo, protože osídlenci se oprávněně domnívali, že je nelogické platit za půdu, o kterou časem během kolektivizace stejně přijdou. Většina z nich si kromě toho nestačila vypěstovat vztah k půdě, jaký se u vnitrozemských sedláků formoval po celé generace, a tak se osídlenci zadlužených pozemků s lehkým svědomím zbavovali. Že byl mezi nimi vyšší podíl členů komunistické strany, při vzniku družstva nehrálo příliš významnou roli. Do konce ledna 1951 tak v českých krajích vzniklo 2990 družstev druhého až čtvrtého typu, z nichž 1564 v pohraničních okresech. Nejvíce se zmíněná tendence projeví při srovnání počtu družstev nejvyššího typu: ze sto čtyřiačtyřiceti se jich sto devět ustavilo v pohraničí.³⁷ Socializaci půdy zde kromě toho vydatně podporovaly státní statky, které přebíraly obrovské množství neosídlené půdy a půdy po odešlých osídlencích. Okresní národní výbory dokonce musely uměle brzdit snahu osídlenců přejít do státních statků, kde měli narozdíl od jednotných zemědělských družstev alespoň garantovanou pevnou měsíční mzdu. Na Karlovarsku tuto touhu vyjádřila dokonce většina osídlenců.³⁸ Ostatní obce, kde nevznikla družstva, dostihla kolektivizace stejně jako ve vnitrozemí ponejvíce v roce 1952, a to v podobě ekonomického zruinování soukromých rolníků uvalením nadměrných povinných dodávek, odebíráním osiva, vysokým zdaněním a podobně. Není tedy divu, že do konce roku 1952 vykazovaly největší podíl půdy v takzvaném socialistickém sektoru (to je v JZD a státních statcích) kraje Ústí nad Labem (78,9 procent) a Karlovy Vary (71,8 procent), které byly po válce prakticky celé znovuosídlovány.³⁹

Za fasádou statistických úspěchů dosažených při kolektivizaci se ve skutečnosti skrývala rychle postupující hospodářská krize, která ve většině pohraničních okresů

---

36 NA, ÚV KSČ, f. Předsednictvo ÚV KSČ (f. 02/1), sv. 22, arch. j. 241, záznam ze schůze předsednictva z 31.10.1950, bod 1, přechod na 4. typ JZD.

37 NA, f. Ministerstvo vnitra II – tajné (dále MVII-T), k. 30, sign. 1318, zpráva ministerstva zemědělství k 30.1.1951.

38 *Tamtéž*, sign. 1320, zpráva o průzkumu z 15. a 16.5.1951.

39 *Deset let jednotných zemědělských družstev: Statistický sborník*. Praha, Ministerstvo zemědělství a lesního hospodářství 1959, s. 88–90. Celkově bylo v českých krajích (ve vnitrozemí a v pohraničí dohromady) v „socialistickém sektoru“ pouze 46,2 procenta půdy. O zvláštnostech kolektivizace v pohraničí viz TOPINKA, Jiří: Specifika kolektivizace v českém pohraničí (1949–1960). In: RAŠTICOVÁ, Blanka (ed.): *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století: Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 15.–16. května 2002 věnovaný Lubomíru Slezákovi k 70. narozeninám*. (Studie Slovákého muzea, sv. 7.) Uherské Hradiště, Slováké muzeum 2002, s. 229–234; SLEZÁK, Lubomír: Skúsenosti KSČ zo začiatkov kolektivizácie v českom pohraničí zo zreteľom na vplyv družstevných tradícií pri presadení kolektivizácie. In: CAMBEL, Samuel: *Leninov družstevný plán v politike KSČ*. Bratislava, Pravda 1983, s. 157–177; viz též PŠENIČKOVÁ J. (ed.): *Vznik JZD 1950*, s. 39–41, dok. č. 9; TÁŽ (ed.): *Zemědělské družstevnictví: Kolektivizace zemědělství – vznik JZD 1952*. Praha, Státní ústřední archiv 2000, s. 232 n., dok. č. 42.

vypukla naplno již během roku 1951, tedy zhruba o dva roky dříve než ve vnitrozemí.⁴⁰ Příčiny tohoto stavu spočívaly v první řadě ve špatném hospodaření, kterému se velká část osídlenců nestačila naučit. Ovšem i ta JZD, kde osídlenci pracovali dobře, se po čase dostala do krize. Závazky funkcionářů vůči vesnici z počáteční éry zakládání družstev se vytratily, družstva se zadlužovala rozsáhlými investicemi, výnosy na půdě, neudržované od odchodu německých osadníků, rychle klesaly, chybělo krmivo pro dobytek. Krutě se vymstil násilný způsob ustavování družstev, kam se až příliš často přijímali špatní hospodáři, zatímco ti dobří dostávali nálepku takzvaných kulaků a museli odejít.⁴¹ Na vině byl také systém povinných dodávek, v němž nízké výkupní ceny vůbec nekryly výši nákladů a přispívaly tak podle sovětského vzoru k financování rozsáhlé industrializace. Tyto dodávky se předepisovaly také z rezervní půdy, tedy z půdy bez hospodáře, přidělované nuceně družstvům, státním statkům anebo soukromníkům; v posledním případě se jednalo o oblibnou metodu funkcionářů, jak úspěšného rolníka donutit ke vstupu do družstva. Půda bez hospodáře či taková, která sice hospodáře měla, ale nebylo možné ji se stávajícím počtem pracovníků obdělávat, dosahovala v první polovině padesátých let ohromující rozlohy; často zabírala polovinu výměry družstva, u státních statků byla situace ještě horší.⁴² V pohraničí zkrátka zoufale chyběli lidé, kteří by ji obdělali. Zemědělství osídlenci tak neměli pocit pracovní úlevy, kterou jim straničtí funkcionáři slibovali, ale právě naopak.⁴³ Nízké nebo nulové výplaty družstevníkům vyvolávaly automaticky spory o peníze, které navíc často zpronevěřili vedoucí funkcionáři družstva a způsobili tak jeho rozvrat.⁴⁴

---

40 Množství pramenů k problematice pohraničního venkova z let 1951–1953 se nachází v Národním archivu ve fondu MVII-T, k. 25 a 116–117, zprávy z jednotlivých krajských národních výborů a instruktáže ministerstva vnitra, a ve fondu Úřad předsednictva vlády – tajné (1945–1959), k. 524, sign. 190/6/27, zprávy Pohraniční strážce o situaci v pohraničí z února až dubna 1953. Z regionální literatury viz např. ANDĚL, Rudolf a kol.: *Frýdlantsko: Minulost a současnost kraje na úpatí Jizerských hor*. Liberec, Nakladatelství 555 2002, s. 159 n.; ŠRÁMEK, Josef: *Zemědělství na Chebsku*, s. 14–21.

41 SOA Plzeň, f. KNV Plzeň, k. 18, zápis z porady 29.9.1953, rozbor situace na Stříbrsku.

42 Rozloha této půdy do dubna 1955, kdy se prováděl její přesný soupis, dosáhla 162 755 ha (NA, MZII-S, k. 373, inv. č. 198, sl. Rezervní půda).

43 Výměra půdy na jednoho zemědělce v JZD v pohraničí se např. na Plzeňsku pohybovala v rozmezí 15–20 ha na osobu, což je až čtyřnásobek průměru českých krajů (*tamtéž*, ÚV KSČ, f. 78, sv. 10, arch. j. 80, folio 142, zpráva z instruktáže kraje Plzeň 2.–3.10.1950; srv. *tamtéž*, Ministerstvo zemědělství II – Hlavní správa JZD (dále MZII-JZD), k. 15, inv. č. 174, Zpráva o stavu rostlinné výroby (nedat., stav k roku 1952), folio 2.

44 Defraudace či rozkrádání družstevního majetku se vyskytovala prakticky ve všech pohraničních okresech a postupem let se z ní stával svého druhu fenomén. Největšího rozsahu nabývala tam, kde byly nejhorší životní podmínky, tedy zejména v západních Čechách. Např. okresní prokurátor ve Stříbře hlásil do Plzně, že tyto trestné činy „značného rozsahu“ nelze stíhat; narušily by totiž další rozvoj JZD, protože takový zásah by „musel býti veden ve většině JZD, a to zejména proti jejich funkcionářům“. (SOka Tachov, f. Okresní prokuratura Stříbro, sign. T 2/53.)

K poklesu zemědělské výroby přispěl velkou měrou i systém plánování shora, který vůbec nebral ohledy na přírodní specifika pohraničí a nedostatek pracovních sil. Nejméně dosídlený Kraj karlovarský každoročně dostával ze Státního úřadu plánovacího největší kvóty brambor, chmelu a lnu, jejichž pěstování vyžadovalo množství namáhavé ruční práce. Podobně pohraničí uškodil celostátní úkol rozšířit v roce 1951 plochy orné půdy o desetitisíce hektarů. Volné plochy se nalézaly především v pohraničí, kde je neměl kdo obdělávat; přesto z nich byly zemědělcům předepsány povinné dodávky, jejichž splnění nebylo v lidských silách. Za nesplnění kontingenty pak národní výbory trestaly rolníky tím, že jim odmítaly vydávat potravinové lístky, lístky na cukr a mýdlo, povolení k mletí mouky a k domácím porázkám, čímž zhoršovaly již tak neuspokojivou životní úroveň na vesnici.⁴⁵

Další vlna odchodů a rušení průmyslu

Špatný systém spolu s mizivou pomocí ze strany státních orgánů a takřka nulovou mechanizací přivedl mnohé osídlence k životní rezignaci. Většina z nich sice v družstvech setrvala, věnovali se však spíše svým záhumenkům, přivydělávali si těžbou dřeva v lesích, či dokonce sběrem lesních plodů, které se slušným ziskem prodávali na tržišti. Práci na družstevních pozemcích, která je za stávajících podmínek nemohla uživit, se věnovali jen občas, nebo ji vůbec ignorovali a ponechávali ji na brigádách z průmyslových podniků. Kvůli platbám brigádníkům se pak jednotlivá družstva ještě více zadlužovala. Přitom do vylidňujícího se pohraničí musela být každoročně vysílána armáda statisíců brigádnických sil.⁴⁶ Další část osídlenců volila raději útěk do vnitrozemí. Na pohraničním venkově vznikala začarovaný kruh, kdy z nedosídleného pohraničí prchali stále další osídlenci a nové sem za stávajících finančních a životních podmínek nebylo možné přilákat.

Rozetnutí tohoto gordického uzlu by si vyžadovalo množství investic, jenže ty stát neměl. Celé československé hospodářství se od roku 1950 začalo militarizovat

---

45 Když si na tento systém stěžovali zemědělci na okresní konferenci v Kaplici, ministr zemědělství Josef Nepomucký lapidárně a vskutku příznačně odvětil: „Nedá se nic dělat.“ (NA, f. MZII-S, k. 424, inv. č. 245, záznam z porady funkcionářů lidové správy z 1.10.1953, folio 39–42.) Nepomuckého nástupce, ministr Jindřich Uher, zhodnotil funkci plánovacího aparátu takto: „Zemědělství plánovači přehnali kritiku plánování podle geomomických typů natolik, že téměř popřeli působení a vliv přírodních podmínek na zemědělskou výrobu.“ (Tamtéž, ÚV KSČ, f. Zasedání ÚV KSČ (f. 01), sv. 26, arch. j. 38, zápis ze zasedání 29.3.1954, diskusní vystoupení J. Uhra.)

46 Většina z celkového počtu 782 362 týdenních brigádníků potřebných v českých krajích v roce 1951 (v roce 1952 to bylo 575 379 brigádníků) musela být vržena právě do pohraničí (tamtéž, ÚV KSČ, f. 02/1, sv. 36, arch. j. 331, záznam ze schůze předsednictva z 20.5.1953, bod 3, zpráva o zabezpečení špičkových zemědělských prací v roce 1952). Pro ilustraci: JZD Petrovice v Ústeckém kraji počítalo na rok 1952 s částkou pěti milionů Kčs pro brigádníky, z čehož jen 1,5 milionu Kčs připadalo na jejich dopravu (tamtéž, f. MVII-T, k. 25, sign. 959, zpráva o situaci v pohraničí z 1.7.1952).

a orientovat na těžký průmysl, kam plynula valná část prostředků. Nešlo však jen o peníze, totální přestavba československého průmyslu si vynucovala mimořádný příliv pracovních sil. Jejich potřebu režim saturoval z největší části právě nábořem z řad zemědělců, protože Státní úřad plánovací předpokládal, že díky rychlé mechanizaci zemědělství bude možné odčerpat z tohoto odvětví statisíce pracovníků. Tato společenská objednávka rozhodujícím způsobem ulehčila snaze zemědělců vymanit se z tíživých sociálních poměrů. Týkalo se to zvláště slovenských osídlenců, kteří se po stovkách vraceli na Slovensko, často tajně v noci, přičemž na místě zanechávali dobytek i část osobního majetku. Podle zpráv z Krumlovska v některých případech dokonce úmyslně ničili své usedlosti, aby získali záminku k rychlému odchodu. Překotná industrializace Slovenska jim totiž poskytovala nesrovnatelně lepší životní podmínky, než jaké nabízel pohraniční venkov. Po návratu pak vyzývali své příbuzné, aby je následovali. Navíc si mohli být jisti beztrestností, protože slovenské národní výbory je za svévolné opuštění usedlosti v Čechách netrestaly, ba naopak byly rády, že se jim díky utečencům podaří bez problémů naplnit vysoko stanovené kvóty pro organizovaný nábor do průmyslu.⁴⁷

Ze stejného důvodu projevovaly velkou benevolenci i ty okresy v českém vnitrozemí, kam odcházeli zemědělství osídlenci českého původu. Často v průmyslu zůstávaly tisíce rolníků-brigádníků, kteří sem odešli původně jen na několik měsíců v době vegetačního klidu. Podniky, svázané vysokým plánem výroby, pochopitelně neměly zájem na tom, aby se tito zaměstnanci vraceli zpět do zemědělství. Únik zemědělských osídlenců byl o to vážnější, že se z velké části jednalo o mladé pracovníky, děti družstevníků i soukromých rolníků, takže venkov nezadržitelně stárnul.⁴⁸

Z pohraničních okresů neutíkali jen zemědělci, ale i lidé z jiných odvětví. Tento proces se projevil hlavně v průmyslu těch oblastí, které měly víceméně zemědělský charakter. Zatímco velké průmyslové podniky v industrializovaných krajích, například na Liberecku, Ústecku či Ostravsku, zaměstnance přitahovaly, v jihozápadním pásu podél hranic republiky, kde se průmysl omezoval již před válkou na střední a menší provozovny, z nichž mnohé po odsunu Němců zanikly či byly převezeny na Slovensko, nastal opačný proces. Přestože místní průmysl poskytoval cenné pracovní příležitosti pro osídlence, od počátku padesátých let byl hromadně rušen. Jeho likvidace začala již po únoru 1948, kdy se malé podniky koncentrovaly do velkých trustů, a vyvrcholila aplikací tuhého systému centrálního

---

47 *Tamtéž*, f. MZII-JZD, k. 5, inv. č. 152, zpráva instruktorů z kraje Karlovy Vary, únor 1952; *tamtéž*, f. MVII-T, k. 117, sign. 518, dopis ONV Český Krumlov z 29.1.1953.

48 *Tamtéž*, f. MVII-T, k. 25, sign. 959, zpráva o situaci v pohraničí z 1.7.1952. V pohraničí krajů Karlovy Vary, Plzeň a České Budějovice pracovalo v zemědělství podle zprávy přes 61 procent lidí starších čtyřiceti let. Příkladem snadného úniku zemědělské mládeže je tzv. lánská akce (nábor do dolů a hutí), kterou se např. v okrese Kadaň v kraji Karlovy Vary podařilo splnit na 300 procent. (*Tamtéž*, k. 116, sign. 518, zpráva z Karlovarského kraje z 22.–23.3.1951.)

plánování podle sovětského vzoru po roce 1951. V jeho rámci jednotlivá oborová ministerstva prostřednictvím plánu nutila podniky k maximálnímu snižování vlastních nákladů. Podniky, které řídily své vedlejší provozy v pohraničí, zareagovaly z ekonomického hlediska logicky: začaly tyto pobočky hromadně rušit (akce takzvaného slučování výroby). Při všemožných reorganizacích docházelo dokonce k přesunům sídel podniků z pohraničí do filiálek ve vnitrozemí. Procesy tohoto typu se odehrávaly prakticky v celém pohraničí, nejcitelněji se však dotýkaly právě okresů nejméně industrializovaných a nedosídlených. „Normativy hospodárnosti“ se tak sice podařilo dodržet, ovšem s tragickými sociálními důsledky pro pohraničí.⁴⁹

Za rušením pohraničního průmyslu se skrýval již zmíněný všeobecný nedostatek investičních prostředků, které proudily vesměs do takzvaných prioritních závodů těžkého průmyslu a do armády. Přestože 31. března 1953 vydala vláda nařízení, které tyto likvidace omezovalo, podniky je obcházely tím, že zaměstnanost v těchto provozech odbourávaly etapovitě až do jejich úplného zrušení. Tato, vlastně druhá (poúnorová), fáze likvidace malého pohraničního průmyslu ve venkovských sídlech pochopitelně vyústila v odchody pracovníků i s celými rodinami do vnitrozemí, většinou do mateřských závodů. Od roku 1945 do konce roku 1950 tak ve třiceti pohraničních okresech ubylo v průmyslu 193 288 pracovních příležitostí, tedy 63,7 procent ve srovnání s předválečným stavem. Zdaleka na tom neměl vinu jen odsun Němců.⁵⁰

Úpadek životní úrovně a sociálních poměrů

Redukce provozoven v pohraničí se neomezovala jen na průmysl. Úsporná opatření se neblaze projevila v rušení autobusových a železničních spojů, v uzavírání nevýdělečných restaurací a obchodů nebo kulturních zařízení. Centrální plánování namísto pomoci zaostalým oblastem přispělo k jejich dalšímu ekonomickému a sociálnímu propadu. Z pohraničí se doslova stala bohem (či spíše stranou a vládou) zapomenutá země. Nebyly to totiž jen špatné výdělkové možnosti v zemědělství, co nutilo osídlence hledat nové živobytí ve vnitrozemí. Lidé odcházeli také, a někdy především, kvůli celkově mizerným životním podmínkám, které zde v první polovině padesátých let panovaly.⁵¹

---

49 ROZSYPAL, Kurt: *Dvacet pět let vývoje čsl. ekonomiky a jejího plánovitého řízení*. Praha, SPN 1974, s. 31–35.

50 NA, ÚV KSČ, f. Politické byro [ÚV KSČ] (f. 02/2), sv. 194, arch. j. 266, záznam ze schůze politického byra 11.11.1958, bod 1, stav rozvoje národního hospodářství v pohraničí, folio 22; *tamtéž*, f. Úřad předsednictva vlády – Vládní komise pro otázky osídlení pohraničí (dále ÚPV-VKOOOP), k. 12, čj. 38/1959, zpráva o pohraničních okresech Libereckého kraje (nedatováno).

51 Podrobně o nich referují opět zprávy KNV. Viz zejména NA, f. MVII-T, k. 25, sign. 948a a sign. 932, dále k. 116.

I ti obyvatelé pohraničí, kteří si relativně dost vydělali, si za své peníze v místě nemohli takřka nic koupit. Zásobování fungovalo, a to ještě nevalně, jen ve městech. Stávalo se pravidlem, že se venkované jeden den v týdnu místo práce vydali nakupovat základní i jiné spotřební zboží do nejbližšího okresního města. Do mnoha obcí se vůbec nedovážely potraviny, případně jen jednou týdně, pokud se do nich vůbec dostal vůz spotřebního družstva. Některé prodejny se kvůli nesjízdnosti či neexistenci silnic musely v zimě předzásobovat až na pět měsíců dopředu. Volné bezlístkové zboží občané nemohli v místě sehnat, státní obchod ani spotřební družstva je nerozvážely z obavy, že by zisk nepokryl režii. Prodejny, pokud se neuzavíraly z důvodů manka (a to bývalo často),⁵² skýtalý velmi omezený sortiment zboží. V hraničním pásmu převzaly zásobování vojenské Army, které ale nevedly některé základní spotřební zboží jako sůl, tuky a podobně.

Jen alkoholu byl všude dostatek, a tak nekrytá kupní síla zdejšího obyvatelstva se orientovala právě tímto směrem. Alkoholismus se v pohraničí stával obrovským problémem. Lidé, kteří neměli sílu odejít pryč, utápěli své problémy v lihovinách. Tento negativní jev se vyskytoval u všech sociálních a národnostních skupin, nejvíce ale u reemigrantů a slovenských Romů, kteří se se zdejším prostředím sžívali velmi obtížně. Nebylo žádnou výjimkou, že si kořalku nosily i děti do školy. S alkoholismem pak přímo souvisela vysoká kriminalita, rodinné rozvraty a úpadek morálky.⁵³

Úroveň bydlení korespondovala s celkově zanedbaným stavem pohraničí. Většina domů a bytů po hygienické stránce nevyhovovala, na jižní Moravě domky stavěné z vepřovic utrpěly mnoho škod v důsledku válečných operací. Materiál pro opravy osídlenci sháněli s nesmírnými obtížemi. Na údržbu stávajících bytů nezbývaly peníze, natož pak na stavbu nových (výjimku tvořila výstavba pro armádu a bezpečnost). Dlouho neudržované domky po Němcích trpěly vlhkostí, někdy chyběla i podlaha. Od toho se odvíjel i špatný zdravotní stav obyvatelstva, zejména dětí. Zoufalé hygienické poměry vládly v mnoha rodinách reemigrantů, v některých pohraničních okresech ještě v druhé polovině padesátých let propukaly lokál-

52 Právě v tomto jevu se zračila „kvalita“ osídlenců. Počet prodejen, které zůstávaly uzavřené kvůli manku, přitom během 50. let v pohraničí nijak neklesal. Ještě v roce 1962 nemohli spotřebitelé z těchto důvodů ve čtyřech západočeských okresech využít služeb sedmatřiceti prodejen. (*Tamtéž*, Státní plánovací komise, zpráva o stavu hospodářství pohraničních okresů za rok 1961, neinventarizováno.)

53 Podstatu rozšíření alkoholismu v pohraničí podchytila zpráva ze západočeského okresu Stříbro: „...v mnoha obcích na okrese Stříbro je nazírání a nálada obyvatelstva v takovém stavu, že ztratilo veškerý optimismus v lepší zítřek. Tento stav přivádí soustavnou nevráživost mezi občanstvem, pití alkoholu, rvačky a krádeže. Morální úpadek občanstva je vážnou otázkou, neboť silně ovlivňuje poměr k socialistickému vlastenectví, k socialistickému vlastnictví a poměr k práci.“ (SOA Plzeň, f. KNV Plzeň, k. 18, zápis z porady 29.9.1953, rozbor situace v okrese Stříbro; podobný rozbor např. viz SOkA Tachov, f. OV KSČ Tachov, záznam z konference 5.–6.3.1955, diskusní vystoupení s. Matějčka.)

*Takzvaná signální stěna na česko-německé hranici (repro z publikace Aleny a Tomáše Jílkových *Železná opona: Československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989. Praha, Baset 2005*)*

ní epidemie dětské obrny, záškrtu a často se vyskytovala tuberkulóza. Její výskyt přímo souvisel s podvýživou dětí. Někteří zemědělští reemigranti na Rýmařovsku v Olomouckém kraji nemohli kvůli vysoce stanoveným povinným dodávkám a následným rekvizicím, nikoli vlastní vinou, své děti řádně nasytit; hlad je doháněl dokonce k tomu, že se dobrovolně nechávali trestat vězením, kde o ně bylo postaráno, a po vypršení trestu se někdy odmítali vrátit domů.⁵⁴ I když tyto případy se pravděpodobně vyskytovaly jen místy, přesto dokládají hloubku sociálního úpadku života v odlehlých pohraničních vesnicích v padesátých letech. Děti musely pomáhat při zemědělských pracích, takže školní docházka, zejména dětí jiných národností, měla k pravidelnosti hodně daleko. Přispěl k tomu i havarijní stav školních budov a nedostatek učitelů, jež sem úředníci překládali často za trest nebo hned po absolvování školy, takže pak v pohraničí nevydrželi ani jeden školní rok.

Zdravotními problémy netrpěly samozřejmě jen děti. Ministerstvo zdravotnictví muselo v roce 1954 přiznat, že zdraví pohraniční populace rozhodně neodpovídá proklamovaným frázím o „socialistické péči“. Přímo tristní, nicméně symptomatický, byl vysoký výskyt pohlavních chorob. S tímto neblahým důsledkem nízké kulturní úrovně, alkoholismu a častého střídání brigádníků, kteří byli nuceni v pohra-

54 NA, f. MVII-T, k. 27, sign. 1122, situační zpráva z Rýmařovska z 12.11.1952.

ničí pobývat dlouhou dobu bez rodin, se potýkali lékaři ponejvíce na Karlovarsku, kde 0,85 procent žen bylo nakaženo syfilidou. Pohraniční venkov charakterizovala vysoká kojenecká úmrtnost (na Tachovsku 124 promile v roce 1951, což byl trojnásobek celostátního průměru) zrovna tak jako častý výskyt břišního tyfu. Ten zase souvisel s akutním nedostatkem kvalitní pitné vody. Vodní toky a zdroje v průmyslových oblastech trpěly silným znečištěním, vlivem rozsáhlé důlní činnosti se voda v řadě obcí ztrácela a na Jáchymovsku doly volně vypouštěly i použitou radioaktivní vodu z plavíren. Ani na relativně čistším venkově nebyla pitná voda z bakteriálního hlediska v pořádku. Na druhou stranu se zde díky velmi malé hustotě obyvatelstva příliš neobjevovaly běžné epidemie (například chřipka).⁵⁵

Pokud již někdo onemocněl, poměrně obtížně se domáhal lékařské péče. Nedostávalo se lékařů, zdravotních sester ani porodních asistentek a v některých pohraničních okresech chyběla nemocnice. I kdyby však zdravotnického personálu byl dostatek, k pacientům by se mnohdy stejně nedostal, stejně jako vozy se zásobováním. Okresní silnice se od roku 1945 neudržovaly, za dešťů se stávaly nesjízdnými, nehledě na to, že některé obce zůstávaly zcela bez silničního spojení. Na Kaplicku v Českobudějovickém kraji do čtyřiařiceti obcí z šestaosmdesáti nevedla žádná silnice, podobně na tom bylo Toužimsko či Tachovsko. Zdejší lidé se potom ani nemohli dočkat zavedení nových autobusových linek. Původní obyvatelstvo moderní silnice nepotřebovalo, bylo víceméně soběstačné, avšak osídlenci po likvidaci obchodu a živností již nikoli. Kromě toho ještě koncem roku 1953 zůstávaly stovky obcí a osad v pohraničí zcela bez elektrického proudu.⁵⁶

Kultura v takových obcích spočívala pouze v návštěvě hostince, pokud zde nějaký vůbec zůstal. Kdysi bohatá spolková činnost německých i českých starousedlíků, která garantovala relativně vysokou kvalitu kulturního života, ustala, stejně jako zanikly lidové tradice, jež nahradilo časté schůzování. Ještě hůře vypadal náboženský život. Dříve se duchovní a zčásti i kulturní ruch na vesnicích soustřeďoval kolem kostela, jenže drtivá většina osídlenců víru postrádala, nehledě na to, že k církevním památkám přistupovali často jako k vhodnému zdroji stavebního materiálu. Téměř dokonalá „materializace života“, patrná hlavně u členů JZD a zaměstnanců státních statků v pohraničí, se projevovala honbou za hmotnými výhodami, což byl trend, který se později víceméně prosadil i na venkově ve vnitrozemí.⁵⁷

55 Zatímco Karlovarsko figurovalo na prvním místě statistik pohlavních chorob, na Plzeňsku se vyskytovalo nejvíce případů TBC (4352 případů v roce 1954). (*Tamtéž*, f. ÚPV-VKOOŘ k. 1, čj. 116/54, zpráva ministerstva zdravotnictví z 31.3.1954, a čj. 303/54, zpráva ministerstva státní kontroly z 25.5.1954; k. 2, čj. 984/54, zpráva ministerstva zdravotnictví z 27.12.1954; *tamtéž*, f. MVII-T, k. 116, sign. 518, zpráva ministerstva zdravotnictví z 27.3.1952.)

56 *Tamtéž*, f. ÚPV-VKOOŘ k. 19, čj. 897, zpráva o vývoji národního hospodářství pohraničních okresů v letech 1954–1959.

57 Religiozita podle účasti na bohoslužbách dosahovala nejmenších hodnot právě na Plzeňsku (3,3 procenta obyvatel) a na Ústecku (3,2 procenta). Situaci „zachraňovali“ vesměs jen neodsunutí Němci a část Slováků. Podle svědectví strážského faráře ovšem právě Slováci rychle podléhali vli-

Ani vyšší pracovní nasazení části osídlenců jim automaticky nezajišťovalo lepší životní standard. Vesměs ubohé životní poměry samozřejmě nezůstaly bez vlivu na sociální vztahy mezi osídlenci, i když je dobré znovu připomenout, že narušení těchto osobních vztahů mívalo v řadě případů národnostní podtext. Mnozí Češi, včetně funkcionářů národních výborů, přehlíželi či ignorovali reemigranty, Slováci zase Čechy. Nejednou se tyto problémy v soužití řešily násilně nebo odchodem do vnitrozemí.⁵⁸

Nucené vysídlování obyvatel

Bezútešné poměry na pohraničním venkově ještě umocnila rozsáhlá akce při vzniku takzvaného zakázaného a hraničního pásma v roce 1951. Tento typický produkt studené války měl znemožnit stále častější útoky československých občanů do Německa a Rakouska a vytvořit ze západní a jižní hranice „hráz míru a socialismu“. Týkal se krajů Karlovy Vary, Plzeň, České Budějovice, Jihlava, Brno a Bratislava. Za železnou oponou tak vzniklo území, do kterého občané nesměli vstoupit, nebo jen na zvláštní propustku. Podle tajného nařízení ministerstva národní bezpečnosti z 28. dubna 1951 zakázané pásmo vedlo dva kilometry hluboko od státní hranice. Na ně přímo navazovalo hraniční pásmo o hloubce dalších dvou až šesti kilometrů (místa i více) směrem do vnitrozemí s omezeným pohybem osob.⁵⁹

Podle směrnic nesměl v zakázaném pásmu nikdo bydlet, což znamenalo pro stovky rodin smutný fakt nuceného vysídlení. Totéž se týkalo i takzvaných státně nespolehlivých (rozuměj režimu nepohodlných) osob z hraničního pásma. Počátkem roku 1952 začalo vlastní vysídlování všech rodin ze zakázaného pásma a některých rodin z hraničního pásma podle výběru příslušných služeben Státní bezpečnosti a po schválení takzvanou trojkou.⁶⁰ Celá akce postihla především zemědělce, na Karlovarsku pak ve větší míře i dělníky Jáchymovských dolů a jiných průmyslových závodů, které tím ztrácely drahocenné pracovní síly. Veškeré protesty ze strany vedení těchto podniků vyzněly pochopitelně naprázdno. Některé rodiny se o plánovaném vysídlení dozvěděly skutečně na poslední chvíli, protože ministerstvo národní bezpečnosti akci úzkostlivě tajilo, dokonce i před krajskými národními výbory. Někteří starousedlíci se tvrdě bránili a v několika případech museli být vystěhováni násilím (obec Rapšach ve Vitorazsku). Tímto způsobem mocenské orgány do konce

---

vu ateistického prostředí. (*Tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra II – dodatky, k. 1294, sign. 173, výsledek šetření o religiozitě k 9.6.1955; BAŠTÁŘ, Jaroslav: Byl jsem dvanáct let v pohraničí.)

58 *Tamtéž*, f. MVII-T, k. 116, sign. 518, zpráva o průzkumu pohraničí Brněnského kraje z 16.–17.6.1951.

59 Blíže k problematice viz VANĚK, P.: Konstituování pohraničního území v letech 1948–1951 jako prvku ochrany státní hranice. In: *Západočeský sborník historický*, sv. 7. Plzeň, Státní oblastní archiv Plzeň 2001, s. 331–338.

60 Jednalo se o krajské komise složené ze zástupců ministerstva národní bezpečnosti, ministerstva vnitra a ministerstva zemědělství. Vysídlení řídila Ústřední přesídlovací komise ministerstva vnitra.

dubna 1952 vysídlily 1249 rodin, z toho 443 ze zakázaného pásma a 806 z hraničního pásma, což činilo přibližně 4300 osob.⁶¹

Ani domovy vystěhovaných lidí nesměly zůstat na svém místě, aby nemohly sloužit jako úkryt údajným diverzním skupinám ze Západu. Na základě usnesení politického sekretariátu z května 1952 se začaly v zakázaném pásmu postupně bourat všechny objekty, které jinak nemohly sloužit vojenským a bezpečnostním účelům. Z mapy tak zmizely desítky opuštěných vesnic a samot, ať již těch, které museli lidé nedobrovolně opustit, nebo těch, jež se po odsunu Němců nepodařilo dosídlit. Celkem bylo srovnáno se zemí dva tisíce osm set budov včetně tak rozsáhlých vesnic, jako býval Pavlův Studenec v Českém lese s více než tisíci obyvateli. Po těchto obcích nezůstala jediná památka, jejich intravilány státní statky zrekultivovaly na pastviny. Stejně dopadly obce, které se nacházely ve vojenských prostorech a posloužily jako cvičné dělostřelecké cíle. Z krajiny také začaly mizet drobné sakrální památky, jako křížky a kapličky, aby nemohly sloužit jako „orientační cíle kapitalistických diverzantů“. Demoliční akce v hraničním pásmu po krátké přestávce pokračovaly i v druhé polovině padesátých let.⁶²

Existence zakázaného pásma měla dlouhodobý negativní vliv na ekonomiku pohraničních okresů ve všech směrech. Restriktivní opatření a zřizování vojenských prostorů s sebou nesla zabírání tisíců hektarů zemědělské půdy. Nesměl se tu pást dobytek, půda se zprvu vůbec neobdělávala, případně jen občas za pomoci brigádníků, kteří museli být ubytováni mimo pásmo a speciálně prověřeni. Někteří pohraničníci odmítali pouštět do pásma i brigády. Vznikaly tak velké ztráty, které se podepisovaly na stále se tenčícím množství krmiv a následně vedly k nedostatku potravin. Teprve počátkem roku 1953 uložila vláda ministru národní bezpečnosti, aby umožnil brigádám přístup do pásma. Ještě horší důsledky přivodil svévolný postup některých příliš horlivých pohraničníků, kteří zpočátku do navazujícího hraničního pásma nepouštěli občas ani lékaře a zásobování. Takové excesy, byť dočasné, jen prohlubovaly touhu tamních lidí odejít co nejrychleji pryč.⁶³

61 Údaje jsou včetně Bratislavského kraje. Mezi vysídlenými představovali nejpočetnější sociální vrstvu zemědělci (asi 30 procent), dále dělníci (16 procent), zbytek tvořili úředníci, živnostníci, důchodci apod. Někteří radikálové z krajských přesídlovacích komisí navrhovali, aby akce pokračovala vysídlováním dalších rodin, k tomu však již nedošlo. (NA, f. MVII-T, k. 25, sign. 968, závěrečná zpráva akce přesídlení z 2.6.1952. K přípravám akce viz SOA Plzeň, f. KNV Plzeň, k. 143, tajné, rok 1951.)

62 NA, ÚV KSČ, f. 02/2, sv. 219, arch. j. 297, záznam ze schůze politického byra z 26.5.1959, bod 12, demoliční akce v pohraničních oblastech; JÍLKOVÍ, Tomáš a Alena: *Železná opona: Česko-bavorská hranice 1948–1989*. Plzeň, Západočeská univerzita 2002, s. 28–35; HÁJEK, Tomáš – BUKAČOVÁ, Irena: *Příběh drobných památek: Od nezájmu k fascinaci*. [Lomnice nad Popelkou,] Studio JB 2001, s. 131. Radikální změny krajiny dobře dokumentuje fotografická publikace: MIKŠÍČEK, Petr a kol.: *Zmizelá Sudety / Das verschwundene Sudetenland*. 2. vydání. [Domažlice,] Český les 2004.

63 NA, ÚV KSČ, f. 78, sv. 68, arch. j. 985, zpráva ČSSS Bor u Tachova pro ÚV KSČ z 9.6. 1951. Jen v Plzeňském kraji zabrali pohraničníci 20 742 ha půdy, dalších 2196 ha připadlo na vojenské

Jedině tyto dva kameny připomínají zničenou obec Hůrka na Šumavě (repro z publikace Šumava: Příroda, historie, život. Praha, Basset 2003)

Neúspěšný program pomoci pohraničí

Stále se zhoršující situace a sílící proud uprchlíků nakonec přiměly komunistické představitelé, aby se kritickou situací v pohraničí konečně začali zabývat. Fakt, že se odtud v letech 1947 až 1952 vystěhovalo přibližně sto jednadvacet tisíc lidí, byl alarmující. Migrace v pohraničí nabrala takovou dynamiku, že v některých okresech, například na Toužimsku, se od roku 1945 vlastně dvakrát vyměnila veškerá populace. Hustota obyvatelstva se zde snížila na minimum. Již zmíněné Toužimsko na Karlovarsku spolu s Kaplickem na Českbudějovicku a Tachovskem na Plzeňsku držely primát nejméně osídlených oblastí.⁶⁴ Bylo tedy nanejvýš žádoucí zastavit útoky, omezit vysokou mig-

---

prostory. Celkem zůstalo v roce 1951 v pohraničí neobděláno 35 tisíc ha. (Blíže viz SOA Plzeň, f. KNV Plzeň, řada II, k. 2962, sign. 157, vysídlování pohraničních oblastí, b. d. (březen 1952); NA, f. MVII-T, k. 25. sign. 959, návrh na řešení situace v pohraničí z 1.7.1952.)

64 Případalo zde 25–30 obyvatel na km², tedy čtyřikrát méně než byl průměr českých krajů. Celkový migrační úbytek obyvatelstva (výsledek bilance přistěhovalí – vystěhovalí) od června 1947 do února 1950 činil 33 100 lidí, od března 1950 do prosince 1952 dalších 31 383 lidí. (Viz *Osídlení českého pohraničí v letech 1945–1959*, s. 50 a 58.) Mnohem závažnější však bylo, že jen ze sedmadvaceti později vybraných pohraničních okresů odešlo v letech 1948–1953 55 tisíc zemědělců. (NA, ÚV KSČ, f. 02/2, sv. 194, arch. j. 266, záznam ze schůze politického byra z 11.11.1958, bod 1, stav rozvoje národního hospodářství v pohraničí; bližší analýza stavu jihočeského pohraničí viz PEŠEK, Jan: *Osídlování jihočeského pohraničí v letech 1947–1953*. In: *Jihočeský sborník historický*, roč. 55, č. 3 (1986), s. 133–141.)

raci a stabilizovat osídlení. Jeden z prvních návrhů na zlepšení situace podal již v říjnu 1950 plánovací referát Krajského národního výboru v Plzni. Během příštího roku pak ministerstvo vnitra i jednotlivé KNV provedly podrobné průzkumy ekonomického a sociálního stavu pohraničí. Na jejich základě pak ministerstvo vnitra připravilo pro Ústřední výbor KSČ počátkem července 1952 definitivní verzi „Návrhu na řešení situace v pohraničních úsecích krajů Karlovy Vary, Plzeň a České Budějovice“. Politický sekretariát ÚV KSČ tento materiál schválil⁶⁵ a v návaznosti na něj vláda přijala 2. září 1952 usnesení o pomoci pohraničí. Krátce nato se na ministerstvu vnitra uskutečnila série porad zástupců dotčených krajských národních výborů a jednotlivých ministerstev. Na jedné z nich náměstek předsedy vlády Zdeněk Fierlinger musel konstatovat, že za kritickou situací pohraničí je „lhostejnost našich ústředních úřadů vůči pohraničí ... tím nám vznikly velké škody hospodářské, ale zejména morální“.⁶⁶

Nikdo se nezmínil o tom, že jedním z hlavních viníků je ve skutečnosti zavedený rigidní plánovací systém – ten nesměl být zpochybněn. Mylná analýza příčin pak vedla k nevhodné volbě prostředků, jež měly sloužit k nápravě, a ty byly ještě navíc zredukovány. Vládní usnesení se tudíž omezilo na dílčí pomoc, která ve stávajících poměrech neměla šanci na úspěch. Vláda jednotlivým ministerstvům uložila získat dostatečný počet tajemníků národních výborů, zvýšit počet lékařů a zdravotnických zařízení, obnovit lesní hospodaření, zúrodnit půdu ležící ladem, zajistit přednostní zásobování pohraničních obcí, obnovit po roce 1948 rušené prodejny, založit obecní knihovny a jiná kulturní zařízení, otevřít uzavřené školy a přivést do nich dostatečný počet učitelů, provést elektrizaci, telefonizaci, zavést autobusové linky. Ministerstvo pracovních sil jednak zodpovídalo za to, že v pohraničí se již nadále nebude provádět volný ani organizovaný nábor pracovních sil, jednak se mělo pokusit o nábor pracovníků ve vnitrozemských okresech. Průběžná hlášení o plnění usnesení vláda předkládala ke kontrole přímo Politickému sekretariátu ÚV KSČ.

První pokus o zlepšení poměrů v pohraničí však ztroskotal, a nemohlo tomu být ani jinak. Zásadní příčina totiž spočívala v tom, že celá řada investičních akcí, které by pohraničí opravdu pomohly, neměla finanční krytí. Peníze spotřebovával především těžký průmysl, armáda a bezpečnost. Ani systém plánování nedovoloval nějakou zásadní změnu, komunisté by totiž museli přistoupit k další revizi pětiletého plánu, a to nepřipadalo v úvahu. Proto veškeré finanční požadavky, kterými kraje bombardovaly Státní úřad plánovací a ministerstvo financí, zůstaly pouhými čísly. Stát nutil kraje, aby k dílčím investicím v pohraničí použily výhradně svých vlastních prostředků, pochopitelně na úkor vnitrozemských okresů.

Snahy o dosídlení pohraničí odborníky a dalšími pracovníky v této době vyšly víceméně naprázdno. Velká část lidí, ať již učitelů, lékařů či příslušníků jiných profesí, se sem stěhovala nedobrovolně, čerství vysokoškoláci na takzvanou umístěnku odborů

---

65 NA, ÚV KSČ, f. Politický sekretariát ÚV KSČ (f. 02/5), sv. 33, arch. j. 106, záznam ze schůze sekretariátu z 23.7.1952, bod 3, návrh na řešení situace v pohraničních úsecích krajů České Budějovice, Plzeň a Karlovy Vary.

66 *Tamtéž*, f. MVII-T, k. 25, sign. 964, záznam z porady s předsedy KNV z 3.10.1952.

pracovních sil okresních národních výborů. Tito lidé zde vydrželi často jen několik měsíců, hlavně kvůli nevyhovujícímu ubytování. Jakkoli se to zdá paradoxní, v pohraničí zoufale chyběly vhodné byty. Od poloviny čtyřicátých let se mnoho nezměnilo. Domky po Němcích, pokud je rovnou nerozebrali okolní obyvatelé, po léta bez jakékoli údržby chátraly, chyběl materiál na opravy, ale také vůle, zkušenosti nebo peníze nuceně přemístěných lidí k opravám jejich nových domovů. A tak časem odcházeli. Totéž platilo pro nově dosazené tajemníky národních výborů. Ani zásobování nedoznalo tolik potřebných zásadních změn. Obchodní síť obohatilo pouhých devatenáct prodejen a ministerstvo vnitřního obchodu přednostní zásobování pohraničí nadále pomíjelo. Nejhůře dopadlo v plnění úkolů ministerstvo zemědělství, protože se nepodařilo sehnat dobrovolníky, kteří by za tak špatných podmínek chtěli do pohraničí přesídlit, obzvlášť do živořících jednotných zemědělských družstev. V některých okresech se i přes vládní usnesení situace permanentně zhoršovala, například v okrese Tachov dva měsíce po jeho vydání úředníci uzavřeli dvě národní a dvě mateřské školy – chyběli učitelé.

Mnohé státní instituce a úřady braly vládní usnesení o pomoci pohraničí jako jedno z dlouhé řady – buď je ignorovaly nebo plnily jen formálně, a hlavně liknavě, bez spolupráce s ostatními kompetentními orgány. Již tehdy se ukázalo, že bude zapotřebí zvláštního vládního zmocněnce, který by celou akci koordinoval. Pomoc pohraničí totiž z vlastní iniciativy zastrešovalo ministerstvo vnitra, jenže naprosto nedostatečně. Také okresní národní výbory a okresní výbory KSČ, pověřené faktickou realizací, respektive dohledem, příslušné vládní usnesení projednaly, navrhly způsob řešení – a tím pro většinu z nich celá věc skončila. Akce pomoci pohraničí z let 1952 a 1953 tak vyzněla do ztracena a mimo jiné přivodila další pokles státní autority v očích místních obyvatel.⁶⁷

Zbytky zničeného kostela Panny Marie Pomocné u Rožmitálu na Šumavě (repro z publikace Šumava)

⁶⁷ Zpráva o stavu pohraničí pro politický sekretariát konstatuje, že „agitační práce strany je silně narušována neplněním úkolů vládního usnesení, funkcionáři ztrácejí důvěru veřejnosti“ (NA, ÚV KSČ, f. 02/5, sv. 52, arch. j. 137, záznam ze schůze sekretariátu z 28.1.1953, situace v pohraničních okresech krajů Karlovy Vary, Plzeň a České Budějovice, 28.1.1953).

Pokus o nápravu: české pohraničí v éře dosidlování (1953–1960)

Ohlas politického uvolnění

Jistou nadějí na zlepšení poměrů v pohraničí přineslo jaro 1953. Po Stalinově a Gottwaldově smrti nastalo citelné politické uvolnění, které se odrazilo i ve snaze režimu provést určité dílčí korekce. Červnové protestní hnutí v Německu a Maďarsku začali zdejší lidé vnímat jako velkou šanci také pro sebe. Především v zemědělských oblastech, které na tom byly ekonomicky nejhůře, se tento proces začal projevovat rychlým rozkladem jednotných zemědělských družstev. Zatímco ve vnitrozemí se družstva rozpadávala většinou až v létě 1953, v pohraničí se začala hroutit již v zimě a předjaří onoho roku. Situační zprávy Pohraniční stráže pro potřeby úřadu vlády z ledna až března 1953 podávají žalostný obraz zanedbaného venkova, přičemž některé z nich nezastírají, že k tomu valnou měrou přispěl naprostý nezáměr státních orgánů. Koneckonců i to byl přímý důsledek sovětské koncepce ekonomiky, její militarizace a orientace na těžký průmysl, která přesahovala možnosti Československa. Sociální situace v pohraničí se ještě více zhoršila po červnové měnové reformě, režim tedy musel provést alespoň částečné ekonomické a sociální korekce. „Nový kurz“, který zahájilo po Stalinově smrti nové sovětské vedení, se záhy rozšířil i do ostatních zemí socialistického bloku. V Československu se snaha o dílčí reformu vtělila do takzvaných srpnových tezí, které ovšem korigovaly jen ty nejhorší výstřelky socialistické ekonomiky a podstatu systému zachovávaly nedotčenu. Hlavní úpravy spočívaly v dočasném ústupu od kolektivizace zemědělství, částečné orientaci na spotřební průmysl a zvýšení životní úrovně obyvatel.⁶⁸

Politické uvolnění nalezlo největší ohlas právě na venkově a projevilo se hromadným vystupováním z násilně zakládaných a špatně hospodařících družstev. Nejčastěji se přitom rozpadala JZD právě v horských a podhorských regionech. Nebylo divu, vždyť hodnota produkce pohraničních družstev byla v průměru asi jen poloviční ve srovnání s vnitrozemskými družstvy.⁶⁹ V letech 1953 a 1954 se na Liberecku rozpadlo sto padesát tři jednotných zemědělských družstev, čímž jejich stav poklesl o čtyřiatřicet procent, na Karlovarsku zaniklo šestapadesát JZD (pokles o 17,8 procent) a na Plzeňsku sto patnáct družstev (pokles o devět procent). Ne vždy se vystoupivší členové vraceli k soukromému hospodaření, raději přecházeli do průmyslu, kde se jim naskýtal mnohem vyšší příjem. Takřka ve všech případech vedla k rozpadu družstev velmi nízká životní úroveň jejich členů, která hraničila mnohdy s chudobou.⁷⁰ I když vystupování z družstev v pohraničí se stalo opravdu

68 *Tamtéž*, Úřad předsednictva vlády – tajné (1945–1959), k. 524, sign. 190/6/27; PERNES, Jiří: *Snahy o překonání politicko-hospodářské krize v Československu v roce 1953*. Brno, Prius 2000.

69 AKPR, k. 673, inv. č. 2536, ekonomický rozbor výsledků hospodaření pohraničních JZD za rok 1954.

70 NA, ÚV KSČ, f. 02/5, sv. 33, arch. j. 106, záznam ze schůze sekretariátu z 23.7.1952, bod 3, zpráva o JZD (tabulka); SOA Plzeň, f. KV KSČ Plzeň, k. 29, zápis ze zasedání 7.9.1953; NA, MZII-S, k. 350, inv. č. 164, zpráva o tíživé situaci JZD na Liberecku v roce 1954.

masovým jevem, většina družstevníků v JZD nakonec zůstala. Ani ne tak z přesvědčení, ale prostě proto, že samostatně hospodařit by již nedokázali anebo na jakoukoli změnu už rezignovali. Šlo především o osídlence, kteří v družstvu viděli jedinou záchranu před úpadkem. V těch družstvech, kde hospodářská situace nebyla až tak zoufalá, setrvali i zkušení hospodáři, kteří sice s kolektivizací nesouhlasili, zároveň si však uvědomovali, že jako soukromí rolníci by se stejně časem pod nátlakem režimu (vysoké povinné dodávky a daně, případně přidělení rezervní půdy) o pár let později museli nuceně vrátit.⁷¹

Nápravu družstevního hospodaření v pohraničí ztěžovala především obrovská výměra rezervní půdy po Němcích a „kulacích“, kterou neměl kdo obdělávat. V některých okresech připadalo na jednoho rolníka dvacet až třicet hektarů půdy, a dlužno dodat, že většinou bez jakékoli mechanizace. Vedoucí představitelé režimu si tváří v tvář neradostné realitě uvědomili, že bude zapotřebí nejprve zastavit exodus osídlenců z pohraničí, který stát dosud přímo podporoval, jelikož odtud cíleně odčerpával pracovní síly do protežovaných průmyslových aglomerací.⁷² Tato politika se nyní komunistické straně vracela jako bumerang. Měla-li se vyrovnat ekonomická a životní úroveň pohraničí s vnitrozemím, bylo nejprve zapotřebí oživit přílivem nových obyvatel vydlidněný pohraniční venkov.

V historii dosidlování se dají celkem zřetelně rozeznat dvě základní periody, přičemž mezník tvoří rok 1959. Od následujícího roku se zásadním způsobem změnila pravidla i rozsah dosidlovací akce, která sice i nadále pokračovala, avšak s mnohem menší intenzitou. Zde je předmětem zájmu především první období, v závěru jsou pak načrtnuty obrysy změn, které nastaly v roce 1960.

Geneze akce dosídlení

Záměr vlády provést podobnou akci byl poprvé zveřejněn ve vládním prohlášení z 15. září 1953, kde se hovořilo o „zvláštní péči“, kterou bude třeba věnovat pohraničnímu zemědělství, a o zastavení organizovaného náboru z pohraničí a jeho následném dosídlení.⁷³ Celá akce se pohříchu omezovala pouze na zemědělské dosidlování, a již v tom se skrýval zárodek neúspěchu. Stav pohraničí vyžadoval mnoho dalších profesí a odborníků. Právě tyto limity později vyústily v další chronické potíže.

Krátce po schválení vládního prohlášení, počátkem října 1953, se sešla na ministerstvu zemědělství porada funkcionářů krajských a okresních národních výborů krajů Karlovy Vary, Plzeň a České Budějovice za přítomnosti předsedy vlády Vilia-

---

71 NA, f. MZII-JZD, k. 6, inv. č. 152, zpráva instruktora z Karlovarského kraje z 5.–10.10.1953.

72 Např. z Karlovarského kraje vyslal tamní KNV na pomoc Ostravě 800 zedníků, z nichž se žádný do pohraničí už nevrátil. Přitom právě těchto profesí bylo při obnově pohraničí zoufale potřeba. (*Tamtéž*, f. MZII-S, k. 424, inv. č. 245, záznam z pracovní porady funkcionářů lidové správy z 1.10.1953.)

73 *Úřední list ČSR* ze 17.9.1953, s. 1196.

ZA VYSOKÉ VÝNOSY - ZA VYSOKOU UŽITKOVOST

Listovka

ROČNÍK IV • 18. LEDNA 1955 • ČÍSLO 1

VYDÁVÁ TISKOVÉ ODDĚLENÍ MINISTERSTVA ZEMĚDĚLSTVÍ

Jak žijí a pracují noví dosídlenci na okrese Stříbro

Koncem prosince 1954 se ve stříbrské „Besedě“ konala malá, ale významná slavnost, na které byly prvním dosídlencům předány dekrety o vlastnictví. Neuplynul ani rok od počátku uskutečňování dalekosáhlé akce dosídlení pohraničí, k němuž došlo na základě usnesení strany a vlády. Přes tuto krátkou dobu můžeme již nyní hodnotit celou akci jako veliký úspěch naší zemědělské politiky v pohraničí, jejíž plody na sebe nenechají dlouho čekat. Velká většina dosídlenců je dnes již platnými členy jednotných zemědělských družstev, někteří pracují na státních statcích, ve strojních a traktorových stanicích, a jsou i tací, kteří si vedou výborně jako jednotlivé hospodářící zemědělci.

Mladého kováře Josefa Blažka loni na jaře ani ve snu nenapadlo, že již na podzim bude pracovat jako kovářský mistr v JZD Křelovice na stříbrském okrese.

Bydlel v jedné malé místnosti v obci Pavlov na kladenském okrese a pracoval jako dělník ve Spojených ocelárnách na Kladně. Třebaže je mu teprve 28 let, poznal tvrdý život za první kapitalistické republiky dokonale. Co mohl od buržoasního státu očekávat chlapec, který byl od dvou let úpiným sirotkem? Lidé, kteří si jej z útrpnosti vzali na vychování, nemohli mu dát vyšší vzdělání. A tak škola pro mladého Blažka končila druhou měšťankou.

Vyučil se u vesnického mistra kovářem a pracoval u něj jako tovaryš. Když se v roce 1950 oženil, sháněl se po větším vydělku a šel tedy pracovat do oceláren.

Na myšlenku odstěhovat se do pohraničí, jej přivedla náhoda. Při náhodné návštěvě viděl, jak se horečným tempem opravují domky pro dosídlence a od té doby v něm stále silněji kličila myšlenka, že by se do jednoho z nich mohl se svou ženou Martou nastěhovat. Od myšlenky k činu však bylo daleko. Rodiče jeho ženy zprvu vůbec nechťeli pochopit to, že by se měli od svých mladých odloučit a zvláště jim ležel na srdci malý vnouček, který již tři jara obveseloval šťastnou babičku.

Nakonec však přece jen sedli mladí manželé

Veselo se rozezvučela kovadlina v křelovické Rovárně pod údery kladiva vedeného pevnou rukou Jos. Blažka.

Takzvaná listovka ministerstva zemědělství z roku 1955 věnovaná problematice dosídlování (Státní okresní archiv Tachov)

ma Širokého a ministra zemědělství Jindřicha Uhra. Vládní představitelé seznámili předsedy okresních a krajských národních výborů s programem, který připravilo ministerstvo zemědělství. Scénář akce vypracovala v září 1953 Hlavní správa jednotných zemědělských družstev ministerstva zemědělství a navrhla v něm zásady pomoci, které v lednu 1954 odsouhlasilo předsednictvo ÚV KSČ. Specifikovala v něm hlavní zásady dosídlování. Ministerstvo zemědělství jako hlavní garant určilo také jeho rozsah; na základě demografických a zemědělských statistik vybralo dvacet sedm okresů⁷⁴ s nejhroššími výsledky, kterých se akce měla týkat. Okolnosti právě takového omezení přesně neznáme; zdá se, že akci limitovala hlavně výše použitelných finančních prostředků. První odhad hovořil o téměř čtvrtmiliardě korun na investice jen v prvním roce, což několikanásobně přesahovalo možnosti tehdejšího národního hospodářství. Počítalo se totiž s tím, že před dosídlením bude třeba provést velmi nákladné adaptace zničených domků a usedlostí po Němcích, aby se daly vůbec obývat. Právě tyto adaptace spolykaly nejvíce peněz. Další výdaje potom směřovaly na nejrůznější finanční výhody.

Vzhledem k tomu, že režim počítal s dobrovolnými dosídlenci do zemědělství, připravil pro ně systém určitých dotací a úlev, který měl alespoň zčásti vyrovnat zhoršení životní úrovně většiny z nich. Každý dosídlenec měl právo na přidělení domku či usedlosti za velmi nízkou přidělovou cenu a maximálně třinácti hektarů půdy, kterou ovšem musel vnést do družstva. Právě v revitalizaci JZD viděla vláda hlavní cíl dosídlovací akce. Pokud dosídlenec nevlastnil žádný dobytek, obdržel zdarma jednu krávu, dále mohl žádat úvěr u banky na nízký úrok, novomanželé pak dostávali i nábytek v určité ceně a všem dosídlencům se hradily náklady spojené s přestěhováním. To vše pod podmínkou, že vydrží v pohraničí nejméně tři roky. Podobné výhody se vztahovaly dokonce i na soukromé zemědělce, jenže pouze v tom případě, že přesídlovali do obce, kde nebylo JZD. Právě v jejich případě se nejlépe projevil dvojitý metr, který režim uplatňoval. Soukromí rolníci neměli právo na žádný mrtvý ani živý inventář a limitní úvěrová částka patnáct tisíc korun nestačila na vybavení, nákup osiv a výživu rodiny v počátcích. Tato skutečnost spolu s rychle postupující kolektivizací měla za následek, že dosídlování soukromých rolníků zůstávalo vcelku sporadické a omezilo se víceméně na léta 1954 a 1955.⁷⁵

---

74 Kadaň, Karlovy Vary, Sokolov, Kraslice, Aš, Cheb, Mariánské Lázně, Toužim, Podbořany, Stržbro, Tachov, Horšovský Týn, Domažlice, Klatovy, Vimperk, Prachatice, Český Krumlov, Kaplice, Trhové Sviny, Třeboň, Jindřichův Hradec, Znojmo, Mikulov, Rýmařov, Bruntál a Jeseník. Počet okresů zařazených do akce pomoci pohraničí každým rokem velmi kolísal; někdy to bylo jen osm okresů, naopak v roce 1959 akce zahrnovala 37 okresů, nevztahovala se však již na celé okresy, ale jen na vybrané obce. Během dosídlování v 50. letech se pomoc týkala, ať již na kratší či delší dobu, celkem 58 okresů. (Viz *Sbírka instrukcí pro výkonné orgány národních výborů* (dále *Sbírka instrukcí pro NV*), č. 6 (1959); NA, f. ÚPV-VKOOŘ k. 19, čj. 897, zpráva o vývoji národního hospodářství pohraničních okresů za léta 1954–1959.)

75 Veškeré výhody pro ně zrušila vláda v roce 1959 v souvislosti s ukončením kolektivizace (*tamtéž*, f. ÚPV, vládní usnesení č. 132/1959).

Koncem roku 1954 vláda systém výhod částečně rozšířila i na dosídlence do státních traktorových stanic, státních statků a na zemědělské odborníky, kteří nastoupili jako zaměstnanci v JZD. Vláda pro ně zavedla náborové příspěvky, mzdové vyrovnání a odlučné. Později se tyto výhody vztahovaly na všechny zemědělské dosídlence bez rozdílu a od roku 1956 je požívali i lesní dělníci a cestáři. Zmíněný systém se pro dosídlence v zemědělství a lesnictví měnil až do konce padesátých let jen nepatrně, v principu zůstával stejný.⁷⁶

Souběžně připravoval Státní úřad plánovací další dokument, který předložil Politickému sekretariátu ÚV KSČ koncem ledna 1954. Šlo o návrh vládního usnesení k plánu rozvoje hospodářství pohraničních okresů pro rok 1954, který měl zajistit přednostní péči státních orgánů o tato území. Přesně ve stylu centrálního plánování určoval procentní kvóty, kterých je třeba dosáhnout ve zvýšení zemědělské výroby, v náboru dosídlenců a ve zlepšení životní úrovně obyvatelstva. Politický sekretariát tento dokument schválil, a tak 26. ledna 1954 návrh plánu vyšel v podobě vládního usnesení.⁷⁷

Organizace dosídlení

Koordinace celé akce se ujala Vládní komise pro otázky osídlení pohraničí v čele s dosavadním poslancem, nyní vládním zmocněncem Josefem Janoušem. Skládala se ze zástupců osmi rezortních ministerstev (náměstků ministrů), zástupců Státního úřadu plánovacího, zemědělského oddělení ÚV KSČ, Ústřední rady odborů a také Československého svazu mládeže. Odbory dostaly za úkol postarat se o bezproblémový přechod zájemců z průmyslu. Ředitelé podniků ve vnitrozemí ovšem neprojevovali velké nadšení pro tuto akci, odebírala jim totiž pracovníky, a tím ohrožovala splnění plánu a výplatu prémie. Svaz mládeže plnil podobnou úlohu mezi mladými lidmi, od nichž si straničtí činitelé slibovali nejvíce (takzvaná Akce mládeže). Problémem zůstávaly poměrně malé kompetence vládní komise, protože neobdržela žádnou přímou pravomoc, jen kontrolovala a koordinovala plnění plánu. Zároveň se podílela na jeho sestavování a iniciovala několik vládních usnesení o pohraničí, případně intervenovala v jednotlivých centrálních a regionálních úřadech a podnicích.

Nejobtížnější úkol připadl jednotlivým krajským a okresním národním výborům (odborníky zemědělství a pracovníků sil), které zajišťovaly dobrovolné přesídlení pra-

---

76 PŠENIČKOVÁ, J. (ed.): *Kolektivizace zemědělství – vznik JZD 1953*, s. 181–186 a 233–237, dok. č. 48 a 62; NA, ÚV KSČ, f. 02/1, sv. 39, arch. j. 349, záznam ze schůze předsednictva z 11.1.1954, bod 3, návrh opatření pro rozvoj zemědělské výroby v pohraničních okresech. Chybně se zde hovoří o vládním usnesení z 11.9.1953, správně má být vládní prohlášení z 15.9.1953. Systém výhod viz *Sbírka oběžníků pro výkonné orgány národních výborů*, č. 45, 59, 262 a 301 (1954); č. 7 (1955); č. 29 (1958).

77 NA, ÚV KSČ, f. 02/5, sv. 74, arch. j. 195, záznam ze schůze sekretariátu z 25.1.1954, bod 12, zpráva a návrh vládního usnesení; tamtéž, f. ÚPV, vládní usnesení z 26.1.1954 (neinventarizováno).

covníků a organizovaly „všestrannou pomoc přesídlencům“, v prvních třech letech ještě ve spolupráci s ministerstvem pracovních sil, než bylo v roce 1956 zrušeno. Při pohraničních krajských a okresních národních výborech vznikly krajské a okresní dosídlovací komise, které plnily analogické úkoly jako vládní komise, především prováděly vlastní nábor pracovníků a staraly se o adaptace domů. Sešli se v nich pracovníci odborů zemědělství, pracovních sil, místního hospodářství, výstavby a zástupci státních statků, státních traktorových stanic a stavebních podniků.

Nábor dosídlenců však byl úkolem především pro vnitrozemské kraje. Největší zodpovědnost ležela na okresních národních výborech, konkrétně na odborech pracovních sil, které po prověření zájemců vydávaly takzvané dosídlenecké průkazy. Jejich kopii pak zaslaly příslušné okresní dosídlovací komisi, která se postarala o ubytování (pokud si je zájemce již předem nevybral přímo na místě) a další formality. Přitom veškeré náklady na prohlídky budoucího bydliště dosídlenců platil stát. V Praze a dalších krajských městech otevřely již v roce 1954 krajské národní výbory zvláštní náborové kanceláře, které se zároveň staraly o náležitou publicitu akce. V pozdějších letech se úředníci pohraničních okresů vydávali osobně na nábor do vnitrozemí a také na Slovensko.

Každý pohraniční kraj dostal od ministerstva pracovních sil přidělen takzvaný družební vnitrozemský kraj, ze kterého mohl provádět nábor. Toto nesmyslné omezení, typické pro direktivní plánovací systém, vedlo k tomu, že lidé, kteří by chtěli přesídlit do jiného než jim určeného kraje, by přišli o veškeré výhody, nebo je rovnou náborový úředník příslušného národního výboru vyhodil s tím, že by se mu takto získané „duše“ stejně nezapočítávaly do plnění plánu dosídlení. Podobné paradoxy se během dosídlování vyskytovaly poměrně často.⁷⁸

Straničtí tajemníci, kteří plnili funkci vrchního dohláze, se optimisticky domnívali, že akce proběhne vcelku dobře a rychle. Mnohem menší dávkou nadšení oplývali ti členové vládní komise, kteří měli detailní informace o dění v pohraničí a řešili nekonečnou řadu problémů přímo na místě. Je sice pravda, že mnoho okresů i krajů uzavřelo, jak bylo tehdy zvykem, „socialistické závazky“ na předčasné splnění náboru, kompetentní úředníci však celou akci pojímali jen jako jednu z mnoha a příliš se jí nevzrušovali. Nejenže uvedené závazky zůstaly většinou na papíře, ale nepodařilo se splnit ani státní plán náboru. Úředníků z odborů pracovních sil, kteří zároveň pracovali na dalších úkolech, bylo málo na to, aby se mohli dostatečně věnovat dosídlení, nemluvě o průběžné péči o dosídlence, jak to požadovala vláda. Ještě horší situace panovala na nedostatečně obsazených odborech zemědělství pohraničních národních výborů, které pak odpovědnost za neúspěchy přehazovaly na odbory pracovních sil jako horký brambor. Zčásti se na tomto stavu podepsala také vysoká fluktuace odpovědných úředníků v pohraničních okresech,

---

78 *Státní oblastní archiv Praha*, f. KNV Praha, odbor pracovních sil II (1955–1958), k. 96, sign. Prac/15, stížnost rady KNV z 5.3.1957; NA, f. ÚPV-VKOOB, k. 7, čj. 942/56, a k. 19, čj. 21/57, zprávy pro prezidenta republiky a předsedu vlády.

spíše ale platilo, že příslušné odbory národních výborů v prvních letech dosidlování většinou přenechávaly průběh a kontrolu celé akce krajským, respektive okresním dosidlovacím komisím, čímž se mimoděk zbavovaly pocitu odpovědnosti.

Znovu a znovu vyplouval na povrch základní problém celé akce, a to nepružnost systému direktivního plánování. Úředníci ministerstva zemědělství a Státního úřadu plánovacího přistupovali k akci stejně jako k plánování výroby kteréhokoli závodu. Vládní zmocněnec si nejednou stěžoval, že se tyto úřady „dostatečně nepoučily z chyb a disproporcí v plánech minulých“. Skutečné potřeby pohraničí plánovači příliš nezkoumali a stanovovali počty osídlenců a adaptací domků nahodile od stolu.⁷⁹ Na jedné straně státní plán vyčleňoval pro zemědělskou investiční výstavbu poměrně značné částky, na druhé straně se velkou část těchto investic vůbec nepodařilo uskutečnit kvůli chybějícím projektům a malé kapacitě stavebních podniků.

„Budovatelské nadšení“ a také nereálné požadavky stranických funkcionářů se promítly do sestavení normy náboru pracovníků hned v prvním roce, kdy se pohraničí mělo zalidnit 11 897 dosídlenci. Plán se podařilo naplnit z pouhých čtyřiceti procent, takže v roce 1956 se kvóta náboru rychle scvrkla na polovinu a v příštích letech se plán sice mírně, leč neustále snižoval. I tak se jej podařilo splnit pouze jedenkrát, v roce 1958.⁸⁰ Není to nijak překvapující zjištění, vždyť dosidlování jen vyostřilo problémy s všeobecným nedostatkem pracovních sil.⁸¹

Většina institucí přistupovala zpočátku k celé akci laxně, ne-li lhostejně. Poměrně velké zklamání stranickým funkcionářům způsobila malá aktivita krajských národních výborů v prvních dvou letech dosidlování. Několik krajů nejprve vůbec na tuto akci nereagovalo, a když už ve druhé polovině roku 1954 přijaly nějaká usnesení, většinou je nijak nekontrolovaly. Během celého dosidlování se kromě toho velmi často projevoval další typický neduh komunistického režimu – úzký rezortismus. Vládní komise s ním zápasila takřka po celou dobu své existence. Většina odborů pracovních sil národních výborů si stěžovala na mizivou či nulovou spolupráci ze strany státních úřadů i mezi nimi samotnými, na jejich špatnou práci a snahu vyhnout se odpovědnosti, přičemž v první řadě to platilo o ministerstvu zemědělství. Pro ministerstva představovalo pohraničí ve skutečnosti přítěž – jednak z omezených rezortních rozpočtů vysávalo velké investice, které se okamžitě nevyplácely, jednak volalo po nepřetržitém přísunu lidí z vnitrozemí. Noví pracovníci se odčerpávali ze stále omezenějších zdrojů, a tak se plnění předepsaných kvót dosídlenců

---

79 NA, f. ÚPV-VKOOB, k. 17, čj. 2/54, zpráva zmocněnce J. Janouše pro předsedu vlády ze 16.11.1954.

80 Ve skutečnosti se plánovaný přírůstek nových sil pro pohraničí nepodařilo naplnit nikdy, protože jej neustále snižoval zpětný proud odchodů dosídlenců (*tamtéž*, ÚV KSČ, f. Zemědělská komise [ÚV KSČ] (f. 10/3), sv. 19, arch. j. 61, záznam ze schůze zemědělské komise ze 17.5.1965, bod 1, zpráva o řešení komplexního rozvoje pohraničí, tabulka 1).

81 BEINHAUEROVÁ, Anna – SOMMER, Karel: K problematice pracovních sil a jejich zdrojů ve vybraných průmyslových odvětvích českých zemí v letech 1949–1960. In: *Slezský sborník*, roč. 89, č. 1 (1991), s. 24–30.

DOSÍDLOVACÍ KOMISE
PŘI ZEMĚDĚLSKÉM ODBORU RADY ONV VE STŘÍBRĚ
zve Vás na

**SLAVNOSTNÍ PŘEDÁNÍ PŘÍDĚLOVÝCH DEKRETŮ
NOVÝM DOSÍDLENCŮM V OKRESU STŘÍBRŮ**

V PONDĚLÍ 20. PROSINCE 1954 V 8.30 HOD. V „BESEDĚ“ VE STŘÍBRĚ

POŘAD

<ol style="list-style-type: none"> 1. Zahájení / Zast. předseda ONV soudruh František Boháček 2. Zhodnocení dosídlovací akce v okrese Stříbro provede předseda okresní dosídlovací komise soudruh Jaroslav Šulc 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Předání dekretů dosídlelcům 4. Beseda s novými dosídlelci 5. Závěr z besedy provede předseda krajské dosídlovací komise soudruh Josef Mečl
---	---

Zčt 02

Program slavnosti předání dekretů novým osídlencům z roku 1954 (Státní okresní archiv Tachov)

stávalo předmětem sporů a řevnivosti mezi regionálními a centrálními úřady i mezi jednotlivými ministerstvy. Není divu, že pasivní postoje centrálních úřadů časem vyústily i v rezignaci některých okresních a místních činitelů.

Zprvu také neexistovala nebo se zadržávala spolupráce mezi dosídlovanými a náborovými okresy. Pohraniční kraje se nenamáhalo informovat vnitrozemské úřady o ubytovacích možnostech a životních podmínkách, na druhé straně vnitrozemské okresy zase zájemcům podávaly neúplné informace a posílaly je do míst, kde pro ně nebylo připraveno ubytování. Stejně jako během pozemkové reformy i nyní se neúměrně protahovaly lhůty pro vydávání dosídleneckých dekretů, takže rodiny žily dlouho v právní nejistotě a mnoho z nich neobdrželo přídělovou listinu ani po třech letech, ač to vládní usnesení přímo ukládalo. Kamenem úrazu byl rovněž vztah místních národních výborů vůči dosídlelcům. Například na Plzeňsku většina z nich zaujala postoj zdrženlivý, někdy přímo negativní.⁸²

⁸² Ministerstvo zemědělství hodnotilo akci jako „chaotickou“, která navíc „vykazuje znaky nezdravé živelnosti“ (NA, f. MZII-kol., k. 48, inv. č. 411, situační zpráva o pomoci pohraničí z 11.8.1954; SOA Plzeň, f. KNV Plzeň, řada II, k. 1820, sign. Zem/8, zpráva o plnění vládního usnesení v Karlovarském kraji, nedatováno 1954). O úloze a zapojení jednotlivých úřadů do akce dosídlení viz NA, f. ÚPV-VKKOŘ k. 17, čj. 2/54, zpráva pro předsedu vlády ze 16.11.1954; SOA Plzeň, f. KV KSČ Plzeň, k. 521, sl. Pomoc pohraničním okresům 1958. K organizaci akce viz též JANOUŠ, Josef: Dosídlit pohraniční okresy – úkol všech národních výborů. In: *Národní výbory*, č. 8 (1955), s. 60–62.

V dalších letech, zejména od roku 1957, se organizace dosídlování poněkud zlepšila, k ideálu měla však stále daleko. Ukázalo se, jak snadno se vydávala vládní usnesení, a přitom jak těžko se v tehdejší mocenský systém prosazovala. Ačkoli by se neinformovaný pozorovatel mohl domnívat, že právě systém založený na plánování téměř všeho zvládne z organizačního hlediska podobné akce velmi rychle a bez potíží, opak byl pravdou.

Adaptace domů

Pomalý průběh dosídlování z velké části ovlivňovaly probíhající adaptace opuštěných domků po Němcích. Aby se pohraničí mohlo zalidnit, bylo zapotřebí dosídlenec ubytovat v alespoň relativně přijatelném prostředí. Bytový fond v pohraničí, a to jak ve městech, tak na venkově, velmi rychle chátral. Jen v některých místech tyto škody způsobilo spojenecké bombardování a ústupové boje německé armády. Avšak bez údržby a následkem rozkrádání vypadalo mnoho obcí, které válka zcela minula, bez nadsázky tak, jako by tudy před nedávnem prošla válečná fronta.⁸³

Hned v roce 1954 se proto vláda chystala opravit dva tisíce pět set domků v pohraničí. Záhy se však ukázalo, že jde o stejně nereálný plán jako v případě náboru pracovníků. Výsledky tohoto roku nezavdávaly příčinu k oslavám; plán se podařilo splnit na necelých čtyřiašedesát procent – a ani v dalších letech se realizace tohoto základního předpokladu pro dosídlení nepřiblížila k původním záměrům. Výjimkou byly moravské kraje, ale těm vláda stanovila nejnižší úkoly. Při organizaci stavebních adaptací se projevila veškerá nemohoucnost centralizovaného systému řízení společnosti a ekonomiky. Na opravách se podílely jak podniky státní, podřízené ministerstvu stavebnictví, tak regionální, spadající pod okresní národní výbory. Kámen úrazu spočíval v tom, že státní podniky stavěly spíše velké investiční celky a o víceméně prodělečné adaptace nejevily valný zájem, případně jim chyběly potřebné pracovní kapacity. A pokud kraje pracovníky zajistily, stavební podniky je stejně „načerno“ převáděly na zcela jiné stavby (například na přehradu Lipno). Po roce 1956, kdy v důsledku decentralizace státní správy kraje a okresy získaly více pravomocí, převzaly většinu adaptací pohraniční i vnitrozemské okresní stavební podniky.

Stavební podniky z vnitrozemí nicméně neprojevovaly žádné nadšení nad renovací domků kdesi u hranic, které jim nepřinášely velký a rychlý zisk. Koneckonců i socialistické firmy se posuzovaly podle plnění plánu a podle výsledků se vyplácely odměny. A tak záměrně předražovaly práci i materiál, běžně vyplácely „černé

---

83 „Z řady původních domů a hospodářských budov zůstaly již jen rozvaliny, které svým vzhledem působí velmi nepříznivě na přesídlenec. I obydlené obytné, hlavně však hospodářské budovy chátrají, neboť nebyly dlouhou dobu opravovány (v dřívější době tamější MNV benevolentně povolovaly rozebírání dobrých budov za účelem získání stavebního materiálu pro zájemce z vnitrozemí).“ (NA, f. ÚPV-VKOOŘ, k. 1, čj. 303/54, zpráva ministerstva státní kontroly vládnímu zmocněnci.)

mzdy“. Tyto praktiky pochopitelně zvyšovaly celkovou cenu, která přitom podle nařízení vlády nesměla překročit částku jedenatřiceti tisíc korun na jeden domek. Z výše uvedených důvodů adaptace trvaly příliš dlouho, a tak se stávalo, že plán na rok 1954 podniky dodatečně plnily ještě o rok později. Kvalita provedených prací byla nevalná – stavební podniky se hodnotily za kvantitativní plnění plánu, nikoli za kvalitu – takže řada domků se nedala bezprostředně po adaptaci obývat. Kromě špatné organizace práce stavební podniky kupodivu trpěly i lokálním patriotismem, takže odmítaly přebírat úkoly v sousedních okresech nebo tak činily záměrně s velkým zpožděním. Je příznačné, že zmíněné chyby se opakovaly každoročně, prakticky až do skončení akce.⁸⁴

Velmi často domky opětovně zchátraly, protože úředníci provedli chybný výběr a zařadili do plánu i samoty bez jakékoli infrastruktury, elektřiny a podobně, a potom už zůstaly neobývané. Zrovna tak plánovací komise nedokázaly sladit adaptace domků s náborem pracovníků. Dosídlenci, kteří nepočítali s trvalým pobytem v pohraničí a později odešli, do oprav neinvestovali ani korunu. Častokrát si zdejší lidé neobsazené adaptované domky postupně rozebírali, takže se musely znovu nákladně renovovat do původní podoby.⁸⁵

Samostatnou kapitolu představovalo obstarávání stavebního materiálu. Jeho všeobecný nedostatek se projevil samozřejmě i v pohraničí. Stavební podniky odmítaly podepsat smlouvy na adaptace, dokud jim národní výbory nezajistí materiál; úředníci jej proto občas sháněli i velmi pokoutním způsobem. Chybělo i dřevo, což by se v krajích, kde lesy pokrývaly většinu plochy, mohlo zdát nepochopitelné – nešlo však o materiál, nýbrž o jeho zpracování. Řadu soukromých pil komunisté v uplynulých letech zrušili a kapacita současných jednoduše nestačila krýt poptávku.⁸⁶

Pokud se opravu podařilo dovést do zdárného konce, ještě zdaleka nebylo vyhráno. Adaptované domky, které okamžitě neobsadili dosídlenci, se po ukončení prací často stávaly „kořistí“ státních statků, jež je neoprávněně zabíraly pro své zaměstnance. Ti totiž mnohdy žili v nevyhovujících, ba děsivých podmínkách a vedení statků si je chtělo tímto způsobem udržet. Statky kromě toho zabíraly některé domky jako skladovací prostory, v jiných si dokonce zřídily drůbežárny, dalších se zmocnily kvůli nedostatku ubytoven pro brigády mládeže, na nichž byly existenciálně závislé. Tyto způsoby se rozšířily nejvíce na Plzeňsku a na Hradecku. Neúspěch ve snažení, aby se v adaptovaných domcích usadili noví obyvatelé, souvisel také se

---

84 *Tamtéž*, k. 19, čj. 21/1957, zpráva vládního zmocněnce pro předsedu vlády; SOA Plzeň, f. KNV Plzeň, zápis z rady 7.2.1956; viz též JANOUŠ, Josef: Více odpovědnosti při adaptacích domků v pohraničí. In: *Národní výbory*, č. 11 (1960), s. 86; TÝŽ: Adaptace bytových jednotek v pohraničí kulhají. In: *Tamtéž*, č. 35 (1960), s. 285.

85 V roce 1958 potřebovalo další rozsáhlé opravy zhruba 850 již adaptovaných domků (NA, f. ÚPV-VKOOŘ, k. 11, čj. 1117/58, zpráva pro předsedu vlády z 19.8.1958).

86 *Tamtéž*, f. MZII-kol., k. 48, inv. č. 411, situační zpráva o pomoci pohraničí z 11.8.1954.

sklonem starousedlíků a původních osídlenců z let 1945 až 1947 izolovat se a nepřijímat do obce nové dosídlence, v čemž je někdy podporovali i úředníci národních výborů. V roce 1958 se tak počet neprávem obsazených domků vyšplhal až na pět set dvacet.⁸⁷ Vládní zmocněnec rozumně prosazoval, aby jistou malou část adaptovaných domků národní výbory přidělovaly i původním osídlencům a starousedlíkům, což se později skutečně dělo, byť spíše výjimečně.

Od roku 1955 počet adaptovaných domků klesal, přičemž náklady se neustále zvyšovaly. Statistika koncem roku 1959 vykazovala 10 325 adaptovaných domků, poté v důsledku změny systému pomoci pohraničí toto číslo rapidně pokleslo a v roce 1962 akce definitivně skončila kvůli vysokým cenám, špatné kvalitě provedených prací a také kvůli nařízeným demolicím. Do té doby se příslušným národním výborům podařilo opravit jen malou část opuštěných domů a usedlostí v pohraničí.⁸⁸

Další demolice

I přes řadu provedených adaptací venkovských domků zůstával stav bytového fondu podstatnou, navíc velmi dobře viditelnou vadou pohraničí. Komunistické vedení se ji rozhodlo odstranit opravdu energicky, a tak nedosídlené budovy čekal stejný osud jako kdysi domy v zakázaném pásmu, které musely být srovnány se zemí z politických důvodů. O demolici v takzvaném hraničním pásmu, kde zůstával největší počet opuštěných domů a rozvalin, rozhodlo politbyro ÚV KSČ v květnu 1957, a to nikoli z bezpečnostních důvodů, nýbrž z pohnutek mnohem prozaičtějších – příliš malý počet dosídlenců a chybějící peníze na opravy. V odůvodnění návrhu však nechyběl ani politický prvek: ruiny jsou údajně dobře viditelné přes hranici, při návštěvách zahraničních turistů vyvolávají „rozpačité až stísnující pocity“, a tudíž „nevytvářejí dobrý obraz o socialistickém Československu“.⁸⁹ V této fakticky druhé etapě demolic zmizelo do poloviny roku 1959 z pohraničí 5631 objektů. Akce se však neúnosně protahovala a zatěžovala rozpočty národních výborů, proto

87 Nejvíce adaptací v letech 1954–1958 provedly kraje Karlovy Vary (2182), České Budějovice (1482) a Plzeň (1245) (*tamtéž*, f. ÚPV-VKOOŘ k. 11, čj. 1117/58, zpráva pro předsedu vlády z 19.8.1958; k. 19, čj. 897, zpráva o vývoji národního hospodářství pohraničních okresů v letech 1954–1959).

88 V letech 1954–1962 se podařilo opravit 11 044 domků nákladem 342,4 milionu Kčs (*tamtéž*, ÚV KSČ, f. 10/3, sv. 19, arch. j. 61, záznam ze schůze zemědělské komise ze 17.5.1965, bod 1, zpráva o řešení komplexního rozvoje pohraničí).

89 Vzhledem k tomu, že poslední fázi neprováděli odborníci, došlo k mnoha úrazům a šesti úmrtím. Čtyři útvary ministerstva vnitra a dva jednotlivci za akci obdrželi vyznamenání Za vynikající práci. (*Tamtéž*, ÚV KSČ, f. 02/2, sv. 219, arch. j. 297, záznam ze schůze politického byra z 26.5.1959, bod 12, demolice v pohraničních oblastech; sv. 293, arch. j. 376, záznam ze schůze politického byra z 24.1.1961, bod 14, ukončení demoličních prací; *tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra II – dodatky, k. 1294, sign. 487, sl. Demolice.) Detailní průběh demolic na Plzeňsku viz SOA Plzeň, f. KNV Plzeň, řada II, k. 1227, sign. 72.6.

Demolice obce Zahájí na Tachovsku 8. prosince 1955 na dobové pohlednici, vydané v západním Německu (soukromá sbírka)

stranické vedení rozhodlo o jejím urychlení a výrazném zlevnění. Svěřilo ji výhradně armádě a složkám ministerstva vnitra. Závěrečná, třetí etapa měla pro pohraničí nejtěžší důsledky, protože brigádníci z řad bezpečnosti a vojáci do října 1960, kdy celá akce skončila, srovnali se zemí 37 698 objektů v pohraničí. Jen na Tachovsku zaniklo do roku 1960 více než třicet obcí a osad.⁹⁰ Mimo tuto celostátní demoliční akci, bezprecedentní svým rozsahem, probíhalo další bourání nebo postupné rozebírání „nepotřebných“ staveb. Objektem zájmu demoličních čet se staly mnohé budovy hluboko za hraničním pásmem. Z kdysi zalidněného příhraničí zmizely stovky celých vesnic a osad včetně staletých kulturních památek církevního a šlechtického charakteru. Postupně chátraly a zanikaly i kapličky, křížky, sochy a další atributy, které po dlouhou dobu utvářely ráz krajiny a její duchovní charakter.⁹¹

90 PROCHÁZKA, Zdeněk: *Český les – Tachovsko: Historicko-turistický průvodce*. Domažlice, Český les 1994, příloha.

91 V pohraničí se po roce 1945 odehrávala svého druhu kulturní Biafra, pro jakou bychom v našich dějinách asi těžko hledali paralelu, stejně jako pro okázalou nechuť státních úřadů, včetně Státního památkového úřadu a jeho nástupnických institucí, tuto devastaci alespoň omezit. Ta se nezastavovala ani před posledními místy odpočinku původních obyvatel. (Viz BAŠTÁŘ, J.: *Byl jsem dvanáct let v pohraničí*; VALENČÍK, Michal: *Poškozené a zničené památky na Šumavě*. In: *Šumava: Příroda – historie – život*. Praha, Baset 2003, s. 457–482.)

Nedostatek kvalitních bytů se tím samozřejmě neřešil. Zničené budovy alespoň částečně nahrazovala od roku 1960 zvýhodněná družstevní i státní výstavba, ale ani ona nedokázala uspokojit mimořádný zájem zdejších lidí o nové bydlení. Navíc přinášela do pohraničních vesnic často architektonicky bezcenné sídlištní budovy, které hrubým způsobem narušovaly tvář venkova.⁹²

Chátráním bytového fondu netrpěl jen venkov, ale i většina pohraničních měst. Právě větší sídla do značné míry dopltila na adaptace venkovských domů a výstavbu sídlišť v průmyslových centrech, protože tyto činnosti spotřebovaly většinu investic a na opravy starších městských bytů již nezbývalo. I zde se přistupovalo k rozsáhlým demolicím jako k častému řešení, pokud domy samy od sebe nespady. Vyloženě odstrašujícím příkladem se v tomto směru stala města Cheb, a zejména Aš. Následky vysídlení Němců, ochrany státních hranic, likvidace většiny průmyslu i elektrárny a chátrání dosáhly ve svém souhrnu v Aši takových rozměrů jako v žádném jiném městě v republice. Na hlavním náměstí domy ze tří čtvrtin zely prázdnou. Do roku 1958 se ve městě zřítilo nebo bylo zdemolováno tisíc tři sta bytových jednotek, takže bytový fond se v Aši celkově snížil o více než třetinu. Bezútešná situace ve městě se přitom nedala přehlédnout. Na Ašsku žily v té době asi čtyři tisíce neodsunutých Němců, které občas navštěvovali příbuzní. Příchozí se mnohokrát podívovali, že Aš, ač nedotčená válkou, vypadá hůře než některá vybombardovaná města v Německu. Je tedy evidentní, proč se zdejší dosídlenci snažili odtud při nejbližší příležitosti dostat pryč. Ještě v roce 1961 se ve městě změnila osmina obyvatel a Aš spolu s Chebem držela jedno z předních míst ve statistice kriminality a rozvodů v rámci republiky. Tragickou situací v Aši se dokonce zabývala vláda, přesto město ještě dlouho připomínalo sídlo duchů.⁹³ Až do sedmdesátých let komunistickému režimu trvalo, než v pohraničí obnovil předválečný rozsah bytového fondu, zničeného během osídlování a v padesátých letech.

Průběh dosídlování a jeho bilance do roku 1959

Od neefektivní organizace dosídlování a pomalých adaptací domků se odvíjelo i nepříliš úspěšné získávání zájemců o trvalý pobyt v pohraničí. Svědčilo o tom vysoké procento těch, kteří se odtud vrátili zpět do vnitrozemí; do konce padesátých let tak učinilo třicet procent dosídlenců. Statistiku zhoršovala skutečnost, že řada dosídlenců, kteří v pohraničí přece jen zůstali, přešla ze zemědělství do jiných oborů. Za tímto stavem se skrýval celý komplex systémových nedostatků. V první řadě nedostatečné prověřování zájemců a vážnoucí spolupráce vnitrozemských a pohra-

92 NA, ÚV KSČ, f. 02/2, sv. 303, arch. j. 387, záznam ze schůze politického byra z 18.4.1961, bod 1, výstavba bytů v pohraničí pro zemědělské dosídlence.

93 *Tamtéž*, f. ÚPV, vládní usnesení č. 329 z 29.4.1959; *tamtéž*, f. ÚPV-VKOOŘ k. 11, čj. 1185/58; SOA Plzeň, f. KNV Plzeň, zápis z rady 23.4.1963. Ještě v roce 1962 dosahoval index počtu odsouzených v okrese Cheb (včetně Ašska) trojnásobku celostátního průměru (126:44). (Viz *Justiční statistická ročenka 1967: Část trestní*. Praha, Ministerstvo spravedlnosti 1968, s. 27.)

Zchátralé a vylištěné náměstí v Aši koncem 50. let (Státní okresní archiv Cheb)

ničních národních výborů umožnila v jistém smyslu opakování negativ z první éry poválečného osidlování. Jistěže velká část těch, kteří se do pohraničí přestěhovali, patřila k poctivým lidem a chtěla s příspěvkem od státu začít nový život. K nim se počítali obyvatelé nájmních domů, kteří toužili po vlastní střeše nad hlavou, nebo dokonce ti, kteří odcházeli do pohraničí z čistě ideových důvodů, tedy se snahou nezištně pomoci. V těchto případech se jednalo většinou o komunisty, kteří vyslyšeli výzvu své strany k dosídlení.

Zásadní problém dosídlenců zůstával stále stejný – drtivá většina z nich neměla žádné zkušenosti se zemědělstvím, což bylo na pováženu, pokud si uvědomíme, že se jednalo právě o zemědělské dosidlování. Podle původního povolání totiž pocházeli převážně z průmyslu, státní sféry, dopravy a podobně. Jinou volbu v té době však režim ani neměl. V důsledku kolektivizace a organizovaného náboru do těžkého průmyslu rolníci od půdy utíkali a celkový stav zemědělských pracovníků radikálně poklesl i ve vnitrozemí. Nezbylo tedy než dosidlovat zemědělská povolání lidmi bez náležité praxe. Mnoho dosídlenců zvyklých na městský způsob života si přes veškerou snahu prostě nezvyklo na těžkou práci ani na zdejší venkov s drsnými klimatickými poměry a nízkou životní úrovní. Jako zaměstnanci měli nejružnější sociální požitky, například dávky na děti, nárok na dovolenou, důchodové zabezpečení a podobně. O tyto výhody jako členové jednotného zemědělského družstva většinou přišli. Družstva měla sice povinnost se o své členy postarat z vlastních sociálních fondů, jenže velká část z nich toho pochopitelně z finančních důvodů nebyla schopna. Dosídlenci proto raději nastupovali do práce u státních statků, kde zůstávaly všechny tyto výhody zachovány, a navíc v nich pobírali stálý plat, nezá-

vislý na výsledku hospodaření. Ovšem ani přístup některých státních statků k dosídlovací akci neodpovídal zrovna ideálu, protože jim mnohem více vyhovoval nábor sezonních pracovníků.

Nedostatečné sociální a platové podmínky, především nízký příjem v družstvech na jednu pracovní jednotku, podněcovaly k odchodu jako první ty dosídlence, kteří nedokázali uživit své vícečetné rodiny. Vyvinula se tak paradoxní situace: režim potřeboval dosídlit nejvíce právě obce s těmi družstvy, která vykazovala nízké příjmy kvůli nedostatku pracovních sil, jenže právě nízké příjmy dosídlence odrazovaly.⁹⁴ Příliš nepomáhaly ani nemalé dotace ze strany státu těmto družstvům a mimořádné dávky dosídlencům, případně sociální pomoc rodinám. Takové dosídlenecké rodiny se pak časem dostaly pod hranici životního minima, takže vystěhování se pro ně stávalo prakticky jedinou alternativou.

Na zpětných odchodech poctivých dosídlenců se podílely i jiné faktory než finanční. Jak už bylo řečeno, střetávali se nejednou s nezájmem jak ze strany národních výborů, tak původních osídlenců z let 1945 až 1947. Zkoumáním příčin tohoto poměrně rozšířeného jevu nelze dospět k jednoznačným závěrům. Mezi osídlenci z první vlny se leckdy vytvářela averze vůči novým „přivandrovalcům“ z vnitrozemí: někdy kvůli neochotě přijmout do své komunity někoho nového, kvůli špatným vztahům v obci, které se přenášely i na dosídlence, nebo prostě proto, že původní osídlenci a starousedlíci přidělovali dosídlencům špatně honorované pomocné práce, které nikdo nechtěl dělat. Velká část konfliktů pramenila z vyšší morálky dosídlenců ve srovnání s původními osídlenci. Mnozí přistěhovanci odmítali přistoupit na obvyklý systém „přilepšování“, tedy hromadné rozkrádání družstevního majetku a další nešvary, které nesly vinu na špatných hospodářských výsledcích. Tím se dostávali do velmi ostrých sporů s místními, které končily někdy fyzickou inzultací a časem vyústily v předčasný odchod.⁹⁵ Někteří předsedové jednotných zemědělských družstev a místních národních výborů dosazovali do dalších funkcí své příbuzné a chovali se vůči ostatním jako diktátoři; stížnosti dosídlenců na tyto způsoby docházely hlavně z Karlovarska. Kvůli zášti ze strany původních osídlenců vystupovali lidé i z lépe situovaných JZD také v jiných krajích. Ani ve státních statcích nebyla nevráživost výjimkou. V první řadě se obracela vůči mimořádně pracovitým dosídlencům, které vedení statku a místní odbory nakonec neváhaly vyšťvat pod nějakou lživou záminkou.⁹⁶ Obávaly se totiž, že kvůli těmto

94 NA, f. MZII-kol., k. 48, inv. č. 411, situační zpráva o pomoci pohraničí z 11.8.1954.

95 V případě J. Kosa z Rájova, člena OV KSČ Tachov, tyto spory (a také antisemitismus) nakonec vedly nejen k odchodu celé rodiny z pohraničí, ale i k jeho vystoupení z KSČ. O sociálních vztazích původních osídlenců a dosídlenců viz např. *tamtéž*, f. ÚPV-VKOOP, k. 11, čj. 386/58 a 963/58, a k. 7, čj. 957/56.

96 Často paradoxně pod záminkou alkoholismu, třebaže alkoholu naopak holdovala právě nemalá část původních osídlenců zaměstnaných na státních statcích (viz *SOKA Tachov*, f. ONV Stříbro, sign. 214, zápis o průzkumu akce dosídlení pohraničí z 25. a 26.7.1956, neinventarizováno).

výkonnějším pracovníkům příště úřady statku zvednou úkoly státního plánu. Svou úlohu sehrával zřejmě také pocit narušení uzavřené komunity s jejími zvyky a zlozvyky. U družstevníků se za podobným postojem velmi často skrývala obava, že po příchodu dosídlenců budou muset družstva vyplácet více na mzdách a naturáliích a původním osídlencům se tak sníží životní úroveň. Stejný jev se později vyskytl i v mnoha družstvech ve vnitrozemí. Časem se vztahy původních osídlenců a dosídlenců přece jen normalizovaly, přistěhování nových lidí v řadě obcí pomohlo zlepšit tamní pracovní morálku, a někdy dosídlenci dokonce stanuli v čele družstev.⁹⁷

Vinu za napjaté sociální vztahy v některých pohraničních obcích však nelze svalovat jen na jednu stranu. Nutno dodat, že apriorní odpor původních osídlenců, popřípadě starousedlíků, vůči dosídlencům vyrůstal i z nepěkných zkušeností s některými z nich, a poté se přenášel na všechny přistěhovalce z vnitrozemí. Bohužel až příliš velké procento dosídlenců tvořily „nezodpovědné živly, narušující pracovní morálku a demonstrativně vymáhající hlavně poskytování úvěru ... aniž by řádně pracovaly“.⁹⁸ Lví podíl odpovědnosti na tomto stavu nesly vnitrozemské národní výbory, které se řídily plánem nábory a bylo jim zpočátku lhostejné, koho pro přesídlení získají. Takto postupovaly téměř všechny okresní národní výbory. Na Tachovsko a Stříbrsko, tedy okresy vůbec nejméně dosídlené, přicházela podle dobových odhadů celá polovina „nevhodných“ lidí.⁹⁹ Akci dosídlení navíc využívaly vnitrozemské podniky k tomu, aby se zbavily problémových zaměstnanců a fluktuantů. Prospěcháře táhlo do pohraničí především množství výhod, které hodlali vyčerpat a rychle zmizet. Jejich trestní stíhání se pak táhlo velmi dlouho, v prvních letech je prokuratura kolikrát ani nezahájila. Kočovní slovenští Romové pak pojali celou akci jako výhodnou možnost zajištěného přezimování, na jaře pak z českého pohraničí opět odtáhli. Přestěhování do pohraničí jako formu azylu využilo také mnoho milenců, kteří neměli ukončený rozvod se svými bývalými partnery. Pak se stávalo, že se pod vlivem náročné životní reality rozešli a řada mužů musela platit alimenty.¹⁰⁰

Příchod vyloženě kriminálních živlů do pohraničí zhoršoval beztak už špatnou bezpečnostní situaci na venkově i ve městech. Podhoubí trestných činů příživovaly i rodinné rozvraty nebo bezvýchodná materiální situace. Úroveň zdejší kriminality

---

97 NA, f. ÚPV-VKOOŘ k. 2, čj. 934/54, dopis vládního zmocněnce J. Janouše adresovaný KNV Karlovy Vary z 16.12.1954; k. 18, čj. 29/55, zpráva pro předsedu vlády z 13.12.1955.

98 *Tamtéž*, f. MZII-kol., k. 48, inv. č. 411, situační zpráva o pomoci pohraničí z 11.8.1954.

99 Vrcholem této praxe, připomínající spíše černý humor, se stalo dosídlení barové tanečnice do JZD Horní Lipka na Ústeckoorlicku, která přišla do kravína na vysokých podpatcích. Tato kuriozita nicméně nejlépe svědčí o „kvalitě“ výběru dosídlenců. O tomto i dalších případech viz *SOKA Tachov*, f. Okresní prokuratura Tachov, sign. Spr 63/1962, zpráva prokurátora z Ústí n/O. Další doklady ze západních Čech viz např. *SOA Plzeň*, f. KNV Plzeň, zápis z rady 7.2.1956; f. KNV Plzeň, řada II, k. 1696, sign. Zem/612, Závady v dosídlování pohraničí na Karlovarsku, 5.11.1954.

100 NA, f. ÚPV-VKOOŘ k. 7, čj. 642/56, zpráva ONV Bruntál z 24.4.1956.

se však dostane do poněkud jiného světla, pokud si uvědomíme jednu zásadní věc: nemalou část stíhaných dosídlenců představovali ti, jejichž jediným prohrěškem proti zákonu byl odchod z pohraničí před uplynutím stanovené lhůty, a to výhradně z vážných sociálních důvodů. Mnozí totiž ani nemohli zaplatit kvůli své chudobě, a přesto byli trestně stíháni. Prokurátoři v rámci zvýšené represe mezi těmito nešťastníky a skutečnými podvodníky příliš nerozlišovali.¹⁰¹

Přestože nepoctivci naštěstí netvořili mezi „dosídlenci“ většinu, přispěli k degradaci celé akce a jejímu výraznému prodražení. Z reprezentativního průzkumu, který provedl Státní úřad statistický v roce 1957, vyplývá, že „špatný morální profil“ a mizerná pracovní morálka dosídlenců figurovaly na prvním místě mezi příčinami odchodů (celkem 31,1 procento) – ovšem jen podle mínění okresních dosídlovacích tajemníků, kteří tak často ospravedlňovali svou špatnou práci. V odpovědích dosídlenců se naopak na prvním místě vyskytoval nízký příjem – drtivá většina dotázaných brala méně než osm set korun měsíčně, což na obživu početných rodin, které žily právě v pohraničí, prostě nestačilo. Na dalších místech se jako příčina odchodu uváděla nemoc, alkoholismus, nízká životní úroveň. Závěry z tohoto šetření potvrdil i rozbor z roku 1959. Vládní zmocněnec Josef Janouš pak upozorňoval na další závažný motiv, totiž mizivou péči o osídlence ze strany národních výborů.¹⁰²

Vlna odchodů viditelně zesílila po roce 1957, i když paradoxně právě od tohoto roku po všeobecné kritice začaly národní výbory konečně provádět přísnější výběr dosídlenců. Důvod byl jednoduchý, tehdy totiž uplynula tříletá lhůta, po jejímž uplynutí nemusel dosídlenec vracet finanční výhody. Spolu s tím odcházelo stále více původních osídlenců a starousedlíků z venkova, protože se nemohli podílet na výhodách akce. Jejich děti se snažily sehnat pracovní místa kdekoli, hlavně mimo zemědělství. Docházelo tak k nepochopitelné situaci, kdy zkušeným starousedlíkům národní výbory povolovaly odchod, a zároveň se věnovaly náboru nezkušených dosídlenců. Tím se přínos dosídlování rapidně snižoval.¹⁰³

---

101 SOA Plzeň, f. Krajská prokuratura Plzeň, sign. Spr 227/59. Právě materiály prokuratur obsahují mnoho smutných sociálních případů, které se ani trochu neslučovaly s existencí „socialismu“ v Československu.

102 NA, f. SÚS II, Příčiny odchodů z pohraničí: Zprávy a rozbor, řada T, č. 5, 1958; Příčiny odchodů zemědělských dosídlenců ve 3. čtvrtletí 1959: Zprávy a rozbor, řada Dem, č. 6, 1959; *Tamtéž*, f. ÚPV-VKOOŘ k. 11, čj. 1117/58, zpráva pro předsedu vlády z 19.8.1958; SLEZÁK, Lubomír: Osídlování pohraničí českých zemí v letech 1945–1959. In: *Hospodářské dějiny*, sv. 6. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1980, s. 277–322.

103 Krajský prokurátor v Plzni dospěl v této souvislosti ke správnému závěru, že žádné dosídlování by nebylo potřeba, kdyby se do zemědělství vrátily děti rolníků zaměstnané v jiných odvětvích. (SOA Plzeň, f. Krajská prokuratura Plzeň – tajné, k. 231, sign. Taj 101/58, porada k otázkám pohraničí; též SOka Tachov, f. OV KSČ Tachov, zápis z byra 10.9.1958; PEŠEK, Jan: Dosídlování jihočeského pohraničí v letech 1954–1959. In: *Jihočeský sborník historický*, roč. 55, č. 4 (1986), s. 172–174.)

**ODBOR ZEMĚDĚLSTVÍ A LESNÍHO HOSPODÁŘSTVÍ
RADY OKRESNÍHO NÁRODNÍHO VÝBORU**

v Tachově.

Zn.: Zem/58 dos. Dne 6.8.1958. 195

PŘÍDĚLOVÁ LISTINA

Manželé
L í b a l O t t a a J i ř i n a
D a m n o v ě 77
v ..... čp. ....

Okresní národní výbor v Tachově ..... uskutečňuje prohlášení vlády
Československé republiky ze dne 15. září 1953 o hlavních úkolech v oboru hospodářské politiky, ode-
vzdává Vám podle rozhodnutí vlády ze dne 26. ledna 1954 .....

DO VLASTNICTVÍ

zemědělskou usedlost čp. 77 v kat. území D a m n o v
spolu se zemědělskými pozemky ve výměře 6.0758 ha.

Pozemky se Vám přidělují do vlastnictví bezplatně.
Za zařazení na přidělené chmelnici stanoví se přidělová cena ve výši Kčs .....
Za přidělené budovy se Vám stanoví přidělová cena ve výši Kčs 3.200.-

Příděl se uskutečňuje za těchto podmínek:

- Vlastnického práva k přidělenému majetku nabýváte dnem převzetí přidělených nemovitostí do držby, t. j. dnem 1.8.1958.
- Přídělová cena je splatná ve splátkách do 15 let ode dne přidělení. Po prvé tři roky se přídělová cena nemusí splácet. Budou-li splátky řádně placeny, bude Vám poskytnuta po 5 letech splácení sleva 500 Kčs a po 10 letech dalších 500 Kčs.
- O přidělený majetek jste povinen řádně pečovat a starat se o jeho zvelebení; přidělené budovy musí být v přiměřené výši pojištěny a pojistné řádně placeno. Rovněž je třeba na přiděleném majetku zachovávat a ochraňovat přírodní krásy a umělecké památky. Přidělený majetek nabýváte pod podmínkou, že jste natrvalo přesídlil do pohraničí a budete trvale pracovat v zemědělství.
- Nemovitosti se přidělují zásadně bez břemen a jiných závazků.
- Nebudou-li podmínky přídělu splněny, mohou být učiněna vhodná opatření, po případě může být příděl odňat. Stejná opatření mohou být učiněna, vyjde-li najevo, že při vydávání této listiny nebyly splněny zákonné předpoklady přídělu.
- Těmito podmínkami jsou vázáni i právní zástupci přídělců.

Do konce roku 1959 se podařilo v rámci akce dosídlit 30 189 lidí, z nichž zhruba třicet procent odešlo zpět, takže skutečný přírůstek činil 20 967 osob, nepočítaje v to rodinné příslušníky. Z nich část (přibližně čtvrtina) sice v pohraničí zůstala, opustila však zemědělství a našla si práci v průmyslu. Navíc je třeba si uvědomit, že celá akce byla jen menší součástí tehdejších migračních procesů v pohraničí – připadá na ni zhruba třicet procent odchodů z pohraničí, a dokonce jen patnáct procent příchodů. I když připustíme přece jen nezanedbatelný přínos dosidlovací akce, dojdeme k závěru, že očekávání v žádném případě nesplnila.¹⁰⁴ Poměrně vysoký přirozený přírůstek obyvatelstva¹⁰⁵ v pohraničí totiž z větší části jen nahrazoval úbytek populace způsobený odchody. K nim, jak jsme uvedli, přispívali v druhé polovině padesátých let nejvíce původní obyvatelé pohraničí právě proto, že se na ně nevztahovaly výhody dosidlovací akce.

Zvýšení počtu obyvatel přibližně o sto tisíc osob, ke kterému došlo v letech 1954 až 1959 ve vybraných padesáti osmi pohraničních okresech, se týkalo většinou měst a větších sídel. Dokazuje to mimo jiné i fakt, že v některých převážně zemědělských okresech západních a jižních Čech i přes dosídlení počet obyvatelstva stagnoval nebo se zvýšil jen mizivě. Zrovna tak počet osob zaměstnaných v zemědělství nedoznal zásadních změn; v Karlovarském kraji, kde bylo zemědělských dosídlenců zapotřebí nejvíce, dokonce jejich počet poklesl. Dosídlení v druhé polovině padesátých let tak pouze brzdilo všeobecný trend vylidňování venkova, očekávaný obrat rozhodně nepřineslo.¹⁰⁶

Ekonomika pohraničí během dosidlování

Hospodářský vývoj v pohraničí v podstatě kopíroval základní tendence socialistické ekonomiky se všemi jejími nešvary, které se ovšem v těchto regionech s malou hustotou obyvatelstva projevovaly dvojnásob. Patrné je to opět hlavně v zemědělství.

Československým venkovem se v druhé polovině padesátých let přehnala další vlna nucené kolektivizace. V letech 1954 až 1959 se v osmapadesáti vybraných pohraničních okresech zvýšil počet JZD o 521 a jejich členů o 47 957 osob. I když během druhé vlny se již nevyskytovaly drastické excesy, typické pro první fázi kolektivizace, přesto rychlé združstevnění zemědělství příliš nepomohlo. Díky státní pomoci se sice jeho stav poněkud zlepšil, očekávání socialistických plánovačů se

104 NA, ÚV KSČ, f. 10/3, sv. 19, arch. j. 61, záznam ze schůze zemědělské komise ze 17.5.1965, bod 1, zpráva o řešení komplexního rozvoje pohraničí; *tamtéž*, f. SÚS II, Čtyři roky dosidlování pohraničí: Zprávy a rozbor, řada Dem, č. 21, 1957. Na dosidlovací akci se podílelo Slovensko zhruba 13–14 procenty.

105 Ten se navíc od roku 1958 výrazně snížil (až o čtvrtinu) v souvislosti s přijetím zákona o umělému přerušení těhotenství, č. 68/1957 Sb. (*tamtéž*, f. ÚPV-VKOOŘ k. 19, čj. 897, zpráva o vývoji národního hospodářství pohraničních okresů v letech 1954–1959).

106 *Tamtéž*. Např. na Plzeňsku stoupl počet osob v zemědělství v období 1953–1958 z 32 420 jen na 33 794, pokles zaznamenalo Karlovarsko (z 30 954 na 29 530) či Královéhradecko (z 14 134 na 13 214).

tím však nesplnilo. V roce 1957 se v Československu nacházelo třiadvacet procent zaostávajících a úpadkových družstev právě v horských a podhorských oblastech. Vůbec nejhorší situace panovala na Ústecku, kde se jedenašedesát procent družstev řadilo mezi zaostalé. Na vině byl hlavně nedostatek pracovníků a naprosto nevhodné zaměření výroby. Teprve v roce 1957 se po letech sovětských experimentů pohraničí opět pomalu vracelo ke svým tradicím, tedy k dobytčářství, pastevectví a lukařství. Tento posun však přinášel až do konce padesátých let problémy, protože výkupní systém značně zvýhodňoval chov prasat, který se rozmohl i v pohraničí, přestože tento druh hospodářského zvířectva je citlivější na drsnější podnebí a často zde hynul. Stavby dobytka se v relativním srovnání ani zdaleka nepřibližovaly poměrům ve vnitrozemí a chov ovcí se podařilo během padesátých let víceméně zdemolovat. Ani rozsáhlé investice a reforma výkupní politiky v roce 1959 nepřinesly zásadní obrat. Jak přiznávaly i dobové úřední zprávy, „bylo sice dosaženo dílčích úspěchů v řadě zemědělských odvětví, avšak je nutné zdůraznit, že přes značnou pomoc v investicích nebo odbornou pomoc nebylo docíleno žádoucího celkového zlepšení“.¹⁰⁷ Ještě v roce 1963 působila v horských oblastech pohraničí českých krajů z 22,2 procent jednotná zemědělská družstva, která nedokázala z výsledků vlastní práce zajistit svou základní existenci.

Komunističtí funkcionáři si po roce 1959 hodně slibovali od procesu takzvaného slučování družstev do větších celků, jenomže tento proces se v pohraničí neosvědčil, kolikrát přinesl i opačné výsledky. Celostátně uskutečněný převod mechanizace ze státních traktorových stanic do JZD zase zatížil mnohá pohraniční družstva dluhy. Vleklé ekonomické potíže nemalé části družstev nakonec odpovědní funkcionáři národních výborů vyřešili vskutku radikálně – jejich hromadným převodem do státních statků. Likvidace JZD, v padesátých let ojedinělá, se nápadně zrychlila v roce 1960, kdy okresní národní výbory v rámci reformy státní správy převzaly na zhruba tři roky pravomoc nad státními statky. Tuto příležitost okamžitě využily k tomu, aby se problémových družstev zbavily, pochopitelně na státní útraty, protože každý hektar převzaté půdy zvyšoval beztak vysoké ztráty státních statků asi o čtyři tisíce korun.¹⁰⁸ Jen v roce 1960 převzaly státní statky v Západočeském kraji šestačtyřicet družstev a v Severočeském devětašedesát. O rok později se Tachovsko stalo vůbec prvním okresem bez jednotného zemědělského družstva, když zde hromadně zaniklo všech pětadesát družstev, třebaže ne všechna patřila k těm zaostávajícím. Je třeba dodat, že tyto převody si většinou vynutili sami družstevníci, v některých případech dokonce odmítáním práce. Kromě jiného je k tomu vedla i změna výkupního systému, kvůli které mohli počítat s výrazně menšími příjmy ze

---

107 *Tamtéž*, f. MZII-kol., k. 124, inv. č. 764, zprávy o stavu zemědělství v Západočeském a Jihočeském kraji z roku 1961; podrobněji viz TOPINKA, Jiří: Specifika kolektivizace v českém pohraničí (1949–1960), s. 229–234.

108 *Tamtéž*; KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*, sv. 1–2. Brno, Doplněk 2000, s. 188.

Ves Zhůří na Šumavě se v 50. letech stala součástí vojenského prostoru. Armáda ji srovnala se zemí (repro z publikace *Zmizelé Sudety / Das verschwundene Sudetenland*. Red. Petr Mikšiček, Matěj Spurný, Ondřej Matějka a Susanne Zetschová. [Domažlice], Český les 2004)

svých záhumenků, a absence sociálních dávek, na jejichž výplatu velká část družstev stále neměla finance. Členové družstev nejvíce záviděli pracovníkům státních statků jejich o něco vyšší životní úroveň. Sociální situace bývalých družstevníků se totiž přechodem do státních statků radikálně zlepšila, jelikož se z nich stali státní zaměstnanci s pevným platem a všemi sociálními výhodami, byť za cenu ztráty záhumenku. Některé okresní výbory KSČ se těmto převodům zprvu snažily zabránit restriktivními opatřeními, ta však měla za následek častější útoky mladých lidí z pohraničí.¹⁰⁹ Postupně v šedesátých letech zanikala i další družstva v pohraničí, takže kolektivizace ve smyslu združstevňování zde skončila víceméně nezdarem.

Průmyslová výroba nezaznamenala oproti stavu před dosidlováním žádné dramatické změny. Vzhledem k tomu, že celá akce byla až do roku 1959 zacílena výhradně na zemědělství, není ani divu. Index osob zaměstnaných v průmyslu se ve třiceti sledovaných pohraničních okresech mezi lety 1950 a 1956 zvýšil jen o 11,4 procenta, a to víceméně v okresech, které měly průmyslový charakter již předtím. Prakticky ve všech zemědělských okresech, jež zoufale postrádaly výrobní provozy, se téměř nic nezměnilo, dokonce tu pokračovala zhoubná tendence koncernových podniků rušit nevýdělečné provozovny. Vláda sice vydala v dubnu 1956 další usnesení, které opakovaně zakazovalo rušení pracovních příležitostí v pohraničí,¹¹⁰ nicméně podobné případy občas nastávaly i potom. Také oblast místního hospodářství, která v celém pohraničí disponovala v roce 1958 pouze šesti sty výrobními družstvy se třemi tisíci pracovníky, prostě nestačila pokrýt obrovskou poptávku. Teprve na přelomu padesátých a šedesátých let tu začaly pomalu vyrůstat nové závody. Přes tyto přírůstky však zůstávalo charakteristickým rysem pohraničního hospodářství silné zastoupení místního spotřebního průmyslu s vysokým procentem zaměstnanosti žen a z toho vyplývajícími nižšími platy.¹¹¹

Nová etapa — takzvané komplexní dosidlování

Na základě dosavadního vývoje v pohraničí a problémů v dosidlování se stranické vedení posléze odhodlalo k výraznější změně systému pomoci pohraničí. Již na svém

109 Jediní z družstevníků, kteří nesouhlasili s převody do statků, byli jejich vedoucí funkcionáři, jimž stát připlácel na mzdy. Jejich platy byly velmi nadprůměrné a převodem do statků o ně pochopitelně přišli. (SOkA Tachov, f. ONV Stříbro, sign. 102, hospodaření JZD za 3. čtvrtletí 1959; f. OV KSČ Tachov, zápis z pléna 4.12.1959; NA, ÚV KSČ, f. Sekretariát [ÚV KSČ] (f. 02/4), sv. 220, arch. j. 372, záznam ze schůze sekretariátu z 6.12.1961, bod 3, rozbor řízení státních statků v okrese Tachov; ŠRÁMEK, J.: *Zemědělství na Chebsku*, s. 22–24.)

110 NA, f. ÚPV, vládní usnesení č. 1094 z 25.4.1956. S ním úzce souviselo vládní usnesení č. 2599 ze 14.11.1956 o uvolnění některých nevyužitých objektů pro účely strojírenské výroby.

111 *Tamtéž*, ÚV KSČ, f. 02/2, sv. 194, arch. j. 266, záznam ze schůze politického byra z 11.11.1958, bod 1, stav rozvoje národního hospodářství v pohraničí; *tamtéž*, f. ÚPV-VKOOŘ k. 19, čj. 897, zpráva o vývoji národního hospodářství pohraničních okresů v letech 1954–1959; *tamtéž*, ÚV KSČ, f. 10/3, sv. 19, arch. j. 61, bod 1, zpráva o řešení komplexního rozvoje pohraničí (17.5.1965).

listopadovém zasedání v roce 1958 politbyro ÚV KSČ přiznalo, že „přes dosažení dílčích výsledků je stav hospodářského rozvoje pohraničí i nadále neuspokojivý“.¹¹² Při hledání cest k nápravě se členové komunistického vedení nakonec usnesli na dvou opatřeních. První z nich zavádělo takzvanou komplexní pomoc, protože akce jednostranně orientovaná na zemědělství nepřinesla očekávané výsledky. Státní orgány se tedy pomalu zaměřovaly na všechny oblasti zdejšího života v souvislostech a také začaly poskytovat výhody i dosídlencům z jiných oborů. Přitom tento systém navrhovali již v listopadu 1954 zástupci Plzeňského kraje a poté opakovaně, avšak marně, i vládní zmocněnec Josef Janouš. Teprve v roce 1957 na jeho návrh subkomise ÚV KSČ došla k závěru, že komplexní přístup k dosídlování je nezbytný.¹¹³

Jelikož vláda neměla tolik prostředků, aby dokázala investovat do všech pohraničních okresů, rozhodlo politbyro na návrh Státního úřadu plánovacího o takzvané kategorizaci pohraničních okresů. Do první skupiny plánovači zařadili okresy, ve kterých se měla podpořit jen zemědělská výroba, u okresů druhé kategorie, které tvořily užší výběr z první kategorie, šlo navíc o posílení průmyslové zaměstnanosti a konečně do okresů třetí kategorie (analogicky vybraných z druhé kategorie) směřovala komplexní pomoc ve všech sférách hospodářství. Tuto poslední skupinu tvořilo pouhých deset okresů s nejméně zaostalým hospodářstvím a nejnižší hustotou obyvatelstva.¹¹⁴

Krátce poté, v červenci 1959, vláda zrušila po více než pětileté existenci Vládní komisi pro otázky osídlení pohraničí. Její pravomoci převedla z menší části na krajské národní výbory, většinou pak na Státní úřad plánovací, při kterém vznikla Dočasná komise pro otázky pohraničí. Vláda se totiž domnívala, že tento úřad s poměrně velkým vlivem zajistí koordinaci dalšího dosídlování lépe než komise bez pravomocí. Hodně si také režim sliboval od takzvané Rozsypalovy reformy řízení národního hospodářství z roku 1958, ta však nesplnila očekávání a roku 1961 definitivně skončila, aniž by se v pohraničí nějak osvědčila.¹¹⁵ Pouhá organizační reforma dosídlování by však k zalidnění pohraničí nestačila, mnohem více pro přicházející obyvatele těchto končin znamenalo rozhodnutí vlády z února 1959 o nové úpravě materiálních výhod, které se poprvé týkaly i nezemědělských dosídlenců, a to ve formě náborového příspěvku a přidělení domu či bytu. Směrem k hranicím se tak posléze vydávali také pracovníci z dopravy, průmyslu, komunálních služeb, obchodu, potravinářského průmyslu, učitelé a výchovní pracovníci.¹¹⁶

112 *Tamtéž*, ÚV KSČ, f. 02/2, sv. 194, arch. j. 266, záznam ze schůze politického byra z 11.11.1958, bod 1, stav rozvoje národního hospodářství v pohraničí.

113 SOA Plzeň, f. KNV Plzeň, řada II, k. 1820, sign. Zem/8, připomínky Plzeňského kraje k dosídlování z 13.11.1954; NA, f. ÚPV-VKOO, k. 11, čj. 177/58, zpráva pro předsedu vlády.

114 Kaplice, Prachatice, Vimperk, Horšovský Týn, Tachov, Aš, Podbořany, Toužim, Žamberk, Rýmařov.

115 NA, f. ÚPV, vládní usnesení č. 555/59 z 1.7.1959. K Rozsypalově reformě viz ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reform v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno, Doplněk 1998, s. 25–29.

116 *Úřední list ČSR 1959*, částka 34 z 28.4.1959, s. 349–359. Výhody pro nezemědělské dosídlen-

Ironií osudu se zmíněná opatření ani nestačila projevit, když právě v roce 1959 zažilo pohraničí vůbec nejvyšší úbytek obyvatel za celou dosídlovací akci. Stěhováním se „ztratilo“ šest tisíc tři sta osob, nejvíce pak právě v deseti komplexně dosídlovaných okresech. Neradostný výsledek se pravděpodobně promítl do dalších změn v organizaci dosídlování a pomoci pohraničí, které následovaly v roce 1960. V dubnu 1960 vláda zrušila původní kategorizaci okresů a zavedla novou, přičemž dotyčné okresy rozdělila jen do dvou skupin. U skupiny „A“ šlo o „komplexní rozvoj území“, u skupiny „B“ pouze o růst zemědělské výroby a zlepšení služeb. Nehledě na omezení kategorií se tím obsah pojmu pohraničí rozšířil.¹¹⁷

Dosídlování se v šedesátých letech nadále zaměřovalo především na pracovníky v zemědělství, jejich příliv však pomalu slábnul. Přitom důvodem této poměrně radikální změny pomoci nebyl jen nedostatek peněz; režim si konečně uvědomil, že je účelnější věnovat prostředky na *udržení* obyvatel než na jejich *získání*. Během let 1960 až 1963 v pohraničí sice zůstalo dalších 14 643 dosídlenců,¹¹⁸ ovšem procento odchodů nespokojených dosídlenců se snižovalo velmi pomalu, a v zemědělství stále zůstávalo přibližně o polovinu vyšší než v ostatních profesích.

Reputaci nové etapy dosídlovací akce poškozovaly hned dva staronové problémy: zaprvé, nejvíce odchodů připadalo počátkem šedesátých let stále na pohraniční venkov; zadruhé, migrační bilance v pohraničí končila v mínusu, přičemž nejhorší výsledky zaznamenaly právě okresy kategorie „A“.¹¹⁹ Náborové akce přesto pokračovaly i nadále, byť už jen v některých odvětvích, okresech a v omezené míře – v podstatě až do konce osmdesátých let.¹²⁰

ce byly ovšem menší než pro zemědělce. V únoru 1960 vláda rozhodla o výrazném rozšíření těchto výhod, které se začaly vztahovat za jistých podmínek i na starousedlíky. (Viz *Úřední list* 1961, částka 4, s. 22–29.)

117 NA, f. ÚPV, vládní usnesení č. 341 z 20.4.1960. Do kategorie „A“ náležely okresy Jindřichův Hradec, Český Krumlov, Prachatice, Domažlice, Tachov, Cheb, Karlovy Vary a Bruntál, do kategorie „B“ České Budějovice, Plzeň-sever, Klatovy, Sokolov, Chomutov, Louny, Most, Teplice, Ústí/L., Děčín, Česká Lípa, Liberec, Náchod, Trutnov, Rychnov, Šumperk, Opava.

118 Z toho 2481 v průmyslu, 609 ve stavebnictví a 164 v ostatních odvětvích. Celkové materiální výhody pro dosídlence v letech 1954–1963 dosáhly částky 460,9 milionu Kčs. (NA, ÚV KSČ, f. 10/3, sv. 19, arch. j. 61, záznam ze schůze zemědělské komise ze 17.5.1965, bod 1, zpráva o řešení komplexního rozvoje pohraničí.)

119 *Tamtéž*, f. Státní plánovací komise, zprávy o stavu hospodářství pohraničních okresů v roce 1961, 1962 a 1963. Typickou zkušenost s dosídlováním na západě Čech pregnantně formuloval na celostátní poradě v roce 1961 vedoucí stranický tajemník z Tachova: „To, co jsme dosídlili, to nám zase uteklo, to stálo těžké miliony, včetně těch baráků [tj. adaptací domků].“ (*Tamtéž*, ÚV KSČ, f. Celostátní porady a konference (f. 018), sv. 69, arch. j. 299, folio 144, diskusní vystoupení tajemníka OV KSČ v Tachově s. Černého.)

120 Náborové příspěvky stát poskytoval od roku 1970 v šesti západočeských okresech považovaných za ekonomicky méně rozvinuté: Cheb, Tachov, Domažlice, Klatovy, Prachatice a Český Krumlov (viz *Sbírka zákonů*, č. 62/1970, č. 4/1975, č. 69/1986 a 85/1986). Tato zvýhodnění platila až do roku 1991 (viz vyhláška č. 276/1991 Sb.).

Závěrem

Od konce padesátých let přece jen nastávaly některé pozitivní změny v infrastruktuře, službách, školství a celkové životní úrovni obyvatel v pohraničí. Podařilo se postupně elektrifikovat všechny pohraniční obce a pokrýt spotřebu vody a energie ve městech několika vodními díly, kohoutkem si však lidé mohli doma otočit stále jen v šestnácti procentech obcí. Průmyslově zaostalé regiony oživilo několik nových podniků. Jenomže úpadek tohoto území po válce dosáhl takové hloubky, že to zdaleka nestačilo k vyrovnání tamní životní úrovně s vnitrozemím, jak si režim předsevzal. Kromě toho chronicky přetrvávaly problémy se službami, zásobováním a veřejnou dopravou, nemluvě o kultuře. Další nečekaná rána přišla počátkem šedesátých let. Tehdy se tu negativně projevilý důsledky československé hospodářské krize z let 1961 až 1963, která ještě více snížila omezené investice určené pro tyto regiony.

Za dlouhodobou stagnací okrajových území státu se však skrývají i faktory obecnějšího rázu. Část pohraničí, poněvčíe západní, ve srovnání s vnitrozemím již dávno před válkou ekonomicky pokulhávala. Tehdejší starousedlí Němci byli houževnatí a zvyklí na nižší životní úroveň ve srovnání s většinou nových osídlenců z vnitrozemí Čech. Pokud režim nechtěl, aby se z pohraničí stalo zaostalé a vyliďněné území, musel do jeho rozvoje vložit o to větší množství investic, aby sem lidi přilákal. Kde je však měl vzít? Zatímco v demokratických zemích se na poválečné obnově podílel z velké části soukromý sektor, v Československu po jeho likvidaci tuto úlohu převzal všudyprítomný stát a plánovací byrokracie, které však utápěly obrovské prostředky v sovětizaci a militarizaci ekonomiky.

Nejvyšší stranické a vládní orgány se k problematice pohraničí vracely ještě několikrát a neměly přitom mnoho důvodů pochvalovat si dosažený pokrok. Jako obvykle odsouhlasily další z řady nekonečných usnesení, jako například v roce 1964 a poté v roce 1967.¹²¹ I tentokrát se údajně jednalo o „zásadní řešení pohraničí“. Diametrální rozdíl mezi okrajovými regiony státu a vnitrozemím však nezankly ani dvacet let po odsunu Němců.

Vysídlení německé menšiny je dodnes předmětem diskusí mezi historiky i veřejností. Zaznělo v nich mnoho argumentů pro i proti, ale jen málokdo se zabýval jeho dlouhodobými ekonomickými a sociálními důsledky. Nikdo, ať má na odsun jakýkoli názor, ve světle pramenů nemůže popřít, že velkou část německého i jiného zkonfiskovaného majetku se podařilo „úspěšně“ prohospodářit, přičemž lví podíl na tom náleží bezesporu komunistické straně.¹²² Nešlo přitom jen o deficit materiální, ale v neměší míře o úpadek kulturní a duchovní.

---

121 Sám první tajemník ÚV KSČ a prezident Antonín Novotný pokládal ještě v roce 1967 stav pohraničí za „politicky neúnosný“ (KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*, sv. 3–4. Brno, Doplněk 2002, s. 14).

122 STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 377; SLÁMA, Jiří: *Důsledky nuce-*

Kaplička u bývalé vsi Bučina na Šumavě, obnovená v roce 1992 (repro z publikace Šumava)

Nejsmutnější je, že „odsunové“ ztráty znásobilo samo fungování režimu, hlavně v padesátých letech. Poválečný stav pohraničí tak zůstával především nepřehlédnutelnou vizitkou politiky KSČ, stejně jako dlouhý a málo účinný způsob jeho nápravy.

---

ného vyhnání Němců pro Československo. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 4–5 (1994), s. 530. Oficiální publikace kolektivu historiků, která na desítkách stran rozebírá odsun z mnoha hledisek, o jeho ekonomických a sociálních důsledcích pro pohraničí mlčí (viz *Rozumět dějinám: Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*. Praha, Gallery 2002).

Druhá retribuice

Činnost mimořádných lidových soudů v roce 1948

Kateřina Kočová

Potrestání nacistických zločinců a kolaborantů patřilo mezi úkoly, před nimiž stálo obnovené Československo.¹ Za tímto účelem byly v českých zemích ustanoveny mimořádné lidové soudy (MLS), před něž měly být po válce postaveny osoby, které spáchaly činy trestné podle Dekretu prezidenta republiky č. 16/1945 Sb. ze dne 19. června 1945 o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech.² Pro tento dekret se záhy vžilo označení „velký retribuční dekret“. Mimořádných lidových soudů bylo celkem čtyřiaadvacet na území českých zemí a fungovaly v letech 1945 až 1948.³ V době takzvané první retribuice (v letech 1945–1947) odsoudily více než dvaadvacet tisíc osob.⁴

-
- 1 Např. v Košickém vládním programu bylo deklarováno, že potrestání nacistických zločinců, jejich pomocníků a kolaborantů je jednou z priorit nové vlády, která to považuje za morální povinnost vůči českému a slovenskému národu.
  - 2 Viz *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého*, rok 1945, částka 9 ze dne 9.7.1945, s. 25–31. Přepis dekretu též in: BORÁK, Mečislav: *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*. Šenov u Ostravy, Tilia 1998, příloha č. 1, s. 313–321; JECH, Karel (ed.): *Němci a Maďaři v dekretech prezidenta republiky: Studie a dokumenty 1940–1945*. Brno, Doplněk – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003, s. 248–257. Dekret byl vydán 19.6.1945 a vyhlášen 9.7.1945.
  - 3 Podrobněji k činnosti MLS např. BORÁK, M.: *Spravedlnost podle dekretu*; JANÁK, Dušan: Činnost Mimořádného lidového soudu Opava v letech 1945–1948. In: *Časopis Slezského zemského muzea*, roč. 43, č. 3 (1994), s. 245–283; JIŘÍK, Václav: *Nedaleko od Norimberku: Z dějin Mimořádného lidového soudu v Chebu v letech 1946 až 1948*. Cheb, Svět křídel 2000; KOČOVÁ, Kateřina – RADVANOVSKÝ Zdeněk – SUCHÁ, Jitka: *Mimořádný lidový soud v Liberci a Litoměřicích v letech 1945–1948*. Ústí n/L., Univerzita Jana Evangelisty Purkyně 2001; BORÁK, Mečislav (ed.): *Poválečná justice a národní podoby antisemitismu: Postih provinění vůči*

V květnu 1947 byla činnost mimořádných lidových soudů v českých zemích ukončena. Konec takzvané první retribuice provázela vzrušená debata v parlamentu, zvýšená pozornost tisku i veřejnosti. Ve sněmovně vypukly rozbroje hlavně mezi představiteli strany národněsocialistické a komunistické, v nichž vyvrcholilo napětí⁵ patrné po celou dobu trvání takzvané první retribuice.⁶ Přes všechny rozpory byla souhrnná zpráva tehdejšího ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny o retribuici 2. července 1947 sněmovnou jednohlasně schválena,⁷ čímž bylo možno podle Drtinových slov „pokládat retribuici za skončenou“.⁸ Tehdy ovšem nemohl tušit, že za necelý rok bude retribuice obnovena, a to se záměrem posloužit jako prostředek upevnění moci komunistické strany.

Následující studie se věnuje činnosti mimořádných lidových soudů v takzvaném druhém retribučním období, jíž se dosavadní odborná literatura zabývala spíše jen okrajově. V první části je pozornost zaměřena na samotné obnovení činnosti mimořádných lidových soudů v dubnu 1948. Druhá a třetí část popisují některé významné kauzy, jež soudy v takzvaném druhém retribučním období řešily. Poukazují přitom na případy zneužití retribučních soudů za účelem odstranění nepohodlných osob (případy Jana Chudoby a Vladimíra Krajiny) i na kauzy skutečných nacistických zločinců (případ Hermanna Neuburga a případy vedoucích představitelů komandatury terezínského ghetta). V části čtvrté se pokouším o celkové zhodnocení

Židům před soudy a komisemi ONV v českých zemích v letech 1945–1948 a v některých zemích střední Evropy. Sborník příspěvků. Praha – Opava, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Slezský ústav Slezského zemského muzea 2002; FROMMER, Benjamin: *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia.* Cambridge, Cambridge University Press 2005. Více k otázce retribučních vězňů viz STANĚK, Tomáš: *Retribuční vězni v českých zemích: 1945–1955.* Opava, Slezský ústav Slezského zemského muzea 2002.

- 4 Podle zprávy ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny MLS odsoudily 22 087 osob (713 k trestu smrti, 741 na doživotí, 19 888 k trestu odnětí svobody a v 745 případech upustily od potrestání). O něco vyšší počet odsouzených vykazují měsíční zprávy jednotlivých MLS. Podle nich bylo odsouzeno v době tzv. první retribuice 22 239 osob (684 k trestu smrti, 742 na doživotí, 20 032 k trestu odnětí svobody a v 781 případech nebyl trest vynesen). (Viz DRTINA, Prokop: *Na soudu národa: Tři projevy ministra spravedlnosti Dr. Prokopa Drtiny o činnosti mimořádných lidových soudů a Národního soudu.* Praha, Ministerstvo spravedlnosti 1947, s. 11 n.) Slovensko se v době tzv. první retribuice řídilo vlastní normou, tamní soudy v tomto období odsoudily 8055 osob (viz BORÁK, M.: *Spravedlnost podle dekretu*, s. 344).
- 5 Vzájemné antipatie a odlišné pohledy se odrážejí i na stránkách jejich stranických novin – *Svobodného slova* a *Rudého práva*.
- 6 Jasným příkladem jsou napjaté vztahy mezi ministerstvem spravedlnosti, vedeným národněsocialistickým ministrem Prokopem Drtinou, a ministerstvem vnitra v čele s komunistou Václavem Noskem.
- 7 Podrobněji k ukončení činnosti MLS v tzv. prvním retribučním období např.: KOČOVÁ, Kateřina: Příspěvek ke zhodnocení činnosti mimořádných lidových soudů v prvním retribučním období (1945–1947). In: SVOBODA, Milan (ed.): *Pax bello potior: Sborník věnovaný doc. PhDr. Rudolfovi Andělovi, CSc.* Liberec, Technická univerzita v Liberci 2004, s. 299–322.
- 8 DRTINA, Prokop: *Na soudu národa*, s. 3.

činnosti MLS v tomto období. Statistické vyhodnocení doplňují pak tabulky v přílohách. Teze, o jejíž hlubší prověření se snažím, se týká zneužití mimořádných lidových soudů v době takzvané druhé retribuční jako mocenského prostředku k odstranění skutečných nebo domnělých odpůrců, k diskreditaci určitých skupin obyvatelstva a k upevnění nového, totalitního režimu.⁹

Obnovení činnosti mimořádných lidových soudů po únoru 1948

V pátek 12. března 1948 se na program jednání vlády dostala otázka obnovení retribučního soudnictví. Nový ministr spravedlnosti Alexej Čepička¹⁰ na úvod shrnul obsah důvodové zprávy k dotyčnému navrhovanému zákonu, přičemž svůj projev koncipoval jako útok na předúnorovou justici Prokopa Drtiny.¹¹

Podle Čepičky nutnost obnovy a novely retribučního zákona vyplývala „ze souvislosti s politickými událostmi v únoru ... a z okolnosti, že košický program ve věcech retribuční nebyl splněn“. Ministr dále zdůraznil, „že reakční síly, které rozhodovaly o retribuční, dobře cítily, že mají své přirozené spojence právě v těch, kdož měli býti potrestáni retribuční“. Lze tedy pochybovat, zda „cifry o výsledcích retribuční, které byly sděleny vládě, jsou správné, neboť se zdá, že počet odsouzených a údaje o výměrech uložených trestů se podstatně liší od skutečnosti a že skutečnost zůstává daleko za těmito údaji“. Lidé, kteří unikli potrestání, se podle Čepičky později stali „politickou reakcí“. K zajištění bezpečnosti státu bude třeba se „s těmito slabiny retribuční“ vypořádat a zjednat „nápravu zejména v nejkřiklavějších případech“. Rovněž bude zapotřebí „obnovit otrěsenou důvěru v naši justici“ a „nesmí [se] opakovati, že by se do senátu lidových soudů zase vpašovali lidové soudci, kteří kolaborantům a zrádcům drželi palce“.¹²

Výpady proti Drtinovi byly vedeny s jasným cílem zdiskreditovat jeho působení v úřadu a vůbec činnost národních socialistů ve vrcholné politice po válce a potvrdit tak nutnost jejich odstranění z veřejného života. Klement Gottwald během tohoto jednání vlády upozornil na nález neporušené „kartotéky intervencí“ na ministerstvu spravedlnosti,¹³ která se podle něj údajně dělila na „kartotéku obyčejnou“

9 Za připomínky děkuji Petru Lozovjukovi.

10 Alexej Čepička (1910–1990) zastával post ministra spravedlnosti v letech 1948–1950, poté byl jmenován do funkce ministra národní obrany. V roce 1956 byl odvolán z vedoucích funkcí státních i stranických a později vyloučen z KSČ (1963).

11 Bývalý ministr spravedlnosti Prokop Drtina se po únorovém převratu neúspěšně pokusil spáchat sebevraždu. Ještě v nemocnici byl zatčen a držen několik let v nezákonné vazbě. Poté byl ve vykonstruovaném procesu odsouzen k mnohaletému žaláři. Ironií zůstává, že o obnovení činnosti retribučních soudů v roce 1948 se dozvěděl až v 50. letech od jednoho ze spoluvězňů.

12 *Národní archiv*, Praha (dále jen NA), fond (f.) 100/24 (Klement Gottwald), svazek (sv.) 147, záznam 3. schůze vlády z 12.3.1948, bod 68, Zákon, jímž se obnovuje a mění soudní retribuční předpisy.

13 O uvedené kartotéce byla prostřednictvím *Rudého práva* ze 4.3.1948 informována i veřejnost (viz FROMMER, B.: *National Cleansing*, s. 329).

a „kartotéku spěšnou“. Čepička tvrdil, že v „kartotéce spěšné“ byly uloženy intervence k případům, které podávali národní socialisté nebo lidovci, zatímco v „kartotéce běžné“ byly zaznamenány ostatní intervence, které se prý většinou vůbec nevyřizovaly, a pokud ano, tak obvykle s negativním výsledkem. Čepička uvedl, že pokud Drtina žádostem svých spolustraníků občas nevyhověl, stalo se tak pouze v případech, kdy to již nebylo možné.

Jedním z typických způsobů nové moci, jak odstranit politické odpůrce a vymazat jejich vliv ve veřejnosti, bylo poukazovat na jejich údajnou spolupráci s představiteli nacistického režimu. K tomuto postupu se na uvedeném jednání vlády o obnově retribuční uchýlil i Alexej Čepička, když přečetl dopis adresovaný Drtinovi krajským sekretariátem národněsocialistické strany v Ostravě. Drtinu v něm jako ministra spravedlnosti vyzývali, aby šéf ostravského gestapa byl souzen mimo Ostravu a vyslýchán jen „spolehlivými orgány“, protože na základě jeho výpovědí by mohli být „kompromitováni význační činovníci strany“.

Kromě útoků na předúnorové ministerstvo spravedlnosti¹⁴ se diskuse o samotné novele zákona pak točila jen kolem otázek trestu smrti a jednotné působnosti novely pro české země a Slovensko. Bez velkých průtahů bylo rozhodnuto, že norma bude platná pro celé území tehdejšího Československa, přestože tento výsledek nebyl předem jasný. Novela zákona byla totiž připravena ve dvou verzích, z nichž jedna předpokládala účinnost na území celého Československa, druhá pak počítala se zvláštní úpravou jen pro české země. Jediným oponentem celorepublikové účinnosti druhé retribuční byl ministr zahraničního obchodu Antonín Gregor,¹⁵ který se obával reakce Slovenské národní rady, do jejíž kompetence spadala otázka retribuční na Slovensku v prvním retribučním období. Čepička ho však ujistil, že slovenské pověřenectvo spravedlnosti souhlasí s tím, aby retribuční byla prováděna na celém území Československa jednotně.

---

14 Kampaň se rozpoutala i v tisku. Tak např. v březnu 1948 vyšla v *Zemědělských novinách* zpráva, ve které byla justiční správa vedená nejprve Jaroslavem Stránským a pak Prokopem Drtinou označena za nejslabší článek v životě Československa: „Nejslabším místem našeho veřejného života po květnu 1945, kde Košický vládní program zůstal z velké části neproveden, byla justiční správa, která za ministrů dr. Stránského a dr. Drtiny se naopak stala nástupišťem rozvrtných sil proti lidovědemokratickému režimu. Maskování představitelů reakce, vystupující s gloriolou nedotknutelnosti právního řádu, dobře vystihli, že tu je nejhodnější pole, odkud možno pomocí rafinovaných metod stranickoparitního obsazování soudcovských míst, falešných svědků, úplatných advokátů, zatajováním spisů, odstraněním býv. politických vězňů z lidového soudnictví a protahovací taktikou proniknout nazpět do ztracených pozic a z osvobozených kolaborantů a šmelinářů vytvářet si všeho schopnou organizaci k podlomení vymožeností národní revoluce.“ Nepodepsaný autor článku dále zdůraznil, že na Čepičku čeká velice těžký úkol, neboť bude muset především napravit hříchy jeho předchůdců. (Osvobození kolaboranti přijdou znovu před lidové soudy. In: *Zemědělské noviny*, 17.3.1948.) V obdobném duchu komentovalo situaci i *Rudé právo* (Zrádci i kolaboranti neujdou trestu: Nová justice vyhlásila boj chráněncům Dr. Drtiny. In: *Rudé právo*, 19.3.1948).

15 Antonín Gregor (1908–1986) zastával funkci ministra zahraničního obchodu v letech 1948–1952.

Naproti tomu otázka trestu smrti na tomto zasedání vlády vyvolala živou diskusi. S návrhem na vypuštění příslušného paragrafu o trestu smrti vystoupil Antonín Zápotocký, který poukázal na skutečnost, že v SSSR byl trest smrti již zrušen. Přidal se k němu Zdeněk Fierlinger, který navrhoval zvážit zrušení trestu smrti v rámci retribuice. Klement Gottwald jim oponoval tvrzením, „že zajisté nejsme kanibaly a nechceme hromadné popravy“, na druhé straně však by takové opatření bylo v současné době předčasné. V praxi se navíc podle jeho názoru trest smrti v Československu stejně aplikoval zřídka. Jednou snad trest smrti zrušen bude, „ale nyní to ještě není aktuální“. Když byla nastolena otázka výkonu trestu smrti, který byl vynesena již před delší dobou, vláda se v takových případech vyslovila proti popravě. Ministryně výživy Ludmila Jankovcová prohlásila, že si nedovede představit, aby člověk odsouzený k trestu smrti před rokem a půl byl popraven nyní, bylo by to podle ní „proti vši lidskosti“.¹⁶ Gottwald s ní souhlasil a řekl, že v takových případech by bylo vhodné udělit milost. Ministři by ale podle něj neměli zapomínat, že za tento stav nevykonaných poprav opět může bývalý ministr spravedlnosti Drtina. K tomuto stanovisku se přiklonil i Antonín Zápotocký, podle nějž by se trest smrti v podobných případech mohl vykonat jen tehdy, pokud by to bylo z politických důvodů nezbytně nutné. K tomu ještě podotkl: „Nesmíme zapomenout, že uplynula dost dlouhá doba. Kdyby se tyto věci byly řešily bezprostředně po revoluci a osvobození, jak se to mělo státi, mohl býti počet poprav podstatně vyšší, ale dnes, kdy lidé žijí zase normálním životem a cení si život také zcela jinak, neměli by již porozumění pro takový ostrý postup.“¹⁷

V parlamentu se poprvé o obnovení retribuice jednalo ve čtvrtek 25. března 1948.¹⁸ Zpravodaj Kornel Haim, člen Komunistické strany Slovenska, nejprve sněmovnu seznámil s důvody, které vedly k předložení návrhu zákona, a v rozpravě přednesl projev nový ministr spravedlnosti Alexej Čepička. Ke slovu se pak přihlásil jediný poslanec, předseda mezinárodní komise pro vyšetřování válečných zločinů a komise pro národní očistu, sociální demokrat František Bláha. Celé jednání zpochybňovalo výsledky první retribuice, činnost mimořádných lidových soudů v tomto období a vůbec celou předúnorovou justici, řečníci volali po nápravě a „skutečné očistě“. Druhým terčem jejich kritiky se stal Západ, především Spojené státy a politika západních velmocí v okupačních zónách Německa. V duchu tehdejší komunistické propagandy se oháněli tím, že ve svém konání se řídí přáním „lidu“ a „lidu“ slouží, aniž tím však mohli zakrýt patrné mezery v odborných znalostech dané problematiky.

---

16 Ludmila Jankovcová (1897–1990) zastávala funkci ministryně výživy v letech 1948–1954.

17 Plný souhlas se stanoviskem Zápotockého vyjádřil Vladimír Clementis (viz NA, f. 100/24, sv. 147, záznam schůze vlády z 12.3.1948).

18 Schůzi Ústavodárného národního shromáždění předsedal Josef David (místopředsedové Anežka Hodinová-Spurná, František Komzala, Oldřich John a Václav Chytil), vládu zastupovali ministři Alexej Čepička a Alois Neuman a zúčastnilo se jí celkem 169 poslanců. Stenografický protokol z této schůze je zveřejněn na internetových stránkách Parlamentu ČR na adrese www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/101schuz.

Kornel Haim, který měl poslance seznámit s osnovou chystaného zákona o obnově retribuice a jako zpravodaj právníckého výboru ÚNS vysvětlit i základní důvody jejího předložení, samotnému zákonu věnoval sotva pár minut a svůj proslov koncipoval spíše jako útok na slovenskou Demokratickou stranu, která řídila v letech 1945 až 1947 slovenské pověřenectvo spravedlnosti. Zjevně mu nešlo o věcnou kritiku, ale o to očernit za každou cenu politického protivníka. Pověřenectvo bylo podle jeho slov „jedním z článkov reakčnej protiludovej hry na podryvanie základov nášho ľudovo-demokratického režimu“, a podle toho očista na Slovensku dopadla. Představitelé Demokratické strany prý dosazovali do senátů lidových soudů předsedy, kteří „šmahom“ osvobozovali obviněné, čímž „sa bagatelizoval“ celý očistný proces. Jako důkaz pro toto tvrzení mu posloužily údaje o výsledcích lidového soudnictví na Slovensku, podle kterých se před soud dostalo 20 550 osob, z nichž 12 495 bylo osvobozeno a zbývajících 8055 odsouzeno, avšak jen 1900 na více než jeden rok odnětí svobody.¹⁹ Většina souzených přitom byla a je podle jeho slov jasnými nepřáteli „lidovědemokratického“ zřízení, čehož Demokratická strana prý chtěla ve vhodnou chvíli využít ke svým cílům. Ta chvíle nastala s demisí „reakčních“ ministrů v únoru 1948, kdy byl těmto osobám vydán pokyn, aby „vyliezli zo svojich dier a konali protislužbu za služby preukázané im pri očistnom procese“.

Projev ministra spravedlnosti Alexeje Čepičky překypoval velkými frázemi, výpady proti „reakčním“ stranám a apely na svědomí „lidu“. Za viníka „nesprávné a nedokonale prováděné očisty“ opět označil bývalé ministerstvo spravedlnosti pod vedením Prokopa Drtiny. Soudci z povolání i z lidu a veřejní žalobci zde byli prý vybírání se záměrem, aby „spíše napomáhali obviněným, než dbali řádného stíhání a potrestání“. Soudy údajně osvobozovaly osoby majetné se společenským postavením, zatímco nemajetné a nevýznamné trestaly mnohem přísněji. Ministerstvo kromě toho manipulovalo se spisy tím způsobem, že pokud hrozilo některému z jeho chráněnců odsouzení, vyžádalo si spisy k nahlédnutí a pak si je ponechalo až do skončení retribuice. Čepička přitom poukazoval na to, že odsouzeno bylo „pouhých“ 21 340 osob.²⁰ Značné kritice podrobil vztahy úřadů veřejné žaloby i soudů s vyšetřovacími komisemi, které podléhaly ministerstvu vnitra. Podle jeho názoru nerespektovaly stanoviska komisí a prováděly nová, zmanipulovaná šetření, během nichž vyslychaní měnili původní výpovědi. Veřejní žalobci prý záměrně protahovali podání návrhů na trestní stíhání a řadu případů úmyslně žalovali před řádnými soudy, i když spadaly do kompetence soudů lidových. Snažili se tak údajně vyloučit soudce z lidu, a tím pádem „lid“ jako celek, z rozhodování o vině souzených osob. Vlastní neznalost průběhu takzvané první retribuice projevil Čepička při

---

19 Tato statistická čísla korespondují s údaji, které uvádí Mečislav Borák v publikaci *Spravedlnost podle dekretu*, s. 344, příloha č. 17, Výsledky činnosti lidového soudnictví na Slovensku 1945–1947.

20 Toto číslo neodpovídá údajem prezentovanému na konci první retribuice v Drtinově zprávě, podle níž počet odsouzených činil 22 087 osob (DRTINA, P: *Na soudu národa*, s. 11 n.).

kritice soudců, kteří podle něj záměrně prodlužovali celé řízení tak, aby přesáhlo zákonnou lhůtu tří dnů, v důsledku čehož musel být pak případ předán řádnému soudu. Tento „nedostatek“ totiž odstranila již novela retribučního zákona z roku 1946 a ve skutečnosti hlavní přelíčení před mimořádnými lidovými soudy pokračovalo třídní lhůtu jen zcela výjimečně.²¹

Ve svém projevu se Čepička několikrát odvolával na přání a hlas „lidu“, na jeho nespokojenost s takzvanou první retribuicí, z čehož plynula nutnost nápravy tohoto stavu a obnovení důvěry „lidu“ ve spravedlnost. Mimo jiné ocitoval i část údajného dopisu jedné z českých matek, která mu psala: „Jak se ukázalo v roce 1945, národní čest se dala zaplatit a koupit. Tak se stalo, že kolaboranti dostali místo trestu národní spolehlivost. Když jsem viděla tuto nesvědomitost k národu, chtěla jsem organizovat všechny maminky k očistě, neboť my matky bychom úplatky nepřijímaly, šly bychom v očistě nesmlouvavě, tak jako se gruntuje před svátky byt. Nikde by nesměla zůstat špína. Dnes se vyjasnilo a dnes přijde to vše k uskutečnění, na co každý poctivý Čech čeká a ze srdce si přál, aby se stalo skutkem již po květnové revoluci, to je provedení řádné očisty.“ Čepička z tohoto psaní vyvozoval, že „náš lid má hluboký smysl pro spravedlnost ... přímo žhavě touží po tom, aby křivda a zrada nezůstala bez trestu“. Odpovědnost za své konání tímto způsobem přenesl na „lid“ a uplatnil tak jednu z typických manipulativních figur nastupujícího totalitního režimu.

Cílem obnovené retribuice se neměli stát drobní viníci, ale „velké ryby“. Počítalo se s řadou revizních procesů a s projednáním odložených či zastavených případů. V závěru svého vystoupení Čepička zkritizoval průběh retribuice v zahraničí, která i tam byla „provedena úmyslně nedbale a povrchně“. Jasným důkazem pro něj bylo jednání Mezinárodního vojenského tribunálu v Norimberku, který řadu válečných zločinců osvobodil, aby z nich spolu s Němci odsunutými z Československa mohl být vytvořen „zárodek nové zrady“. Podle jeho poznatků se k nim nově připojují poúnoroví političtí uprchlíci, kteří se tak vracejí ke svým „chlebedárcům“ a pomáhají „mezinárodním reakčním silám“.

Jako poslední se na parlamentní schůzi ujal slova poslanec František Bláha, který si za terč své kritiky vybral Západ, a hlavně Spojené státy, jelikož prý jejich vinou nebyla řada válečných zločinců potrestána. Své vývody dokládal vlastními zkušenostmi. Jako vězeň koncentračního tábora v Dachau se setkal při osvobození se způsoby západních novinářů, kteří nejprve dychtivě naslouchali jeho svědectvím a ve svých článcích prožité utrpení ještě zveličili. Tento přístup se však

---

21 Tato lhůta byla překročena např. v kauze velitele terezínského ghetta Karla Rahma. V procese, sledovaném nejen českou, ale i mezinárodní veřejností, Rahma odsoudil MLS v Litoměřicích 30.4.1947 k trestu smrti. (Podrobněji viz např. KOČOVÁ, K. – RADVANOVSKÝ, Z. – SUCHÁ, J.: *Mimořádný lidový soud v Liberci a Litoměřicích v letech 1945–1948*, s. 86; KREJČOVÁ, Helena: Karl Rahm: Otázky (ne)nastolené a (ne)zodpovězené. In: BORÁK, M. (ed.): *Poválečná justice a národní podoby antisemitismu*, s. 180–203.)

záhy změnil, novináři i soudci začali zločince osvobozovat a obhajovat. Bláha ve svém projevu uváděl příklad „hodného Němce“, který byl podle něj neprávem odsouzen během takzvané první retribuice k mnohaletému žaláři za příslušnost k organizaci SS, kde to, „protože to byl šikovný člověk, dotáhl až na šturmfýru“. Naopak řada jiných, skutečných viníků vůbec odsouzena nebyla. Podle Bláhova názoru měl být každý provinilý Čech trestán mnohem přísněji než Němec, jelikož se dopustil zraedy na vlastním národu.²² Na druhou stranu vyjádřil ve své řeči velké pochopení pro udavače, kterým se mohl stát každý, kdo byl zatčen a vyslýchán německými orgány. Lidé udávali i pro „různé rodinné rozmišky, nenávisť atd.“. Těchto zločinů se dopouštěli podle něj hlavně lidé nevzdělaní, u kterých by se měla brát v úvahu jejich „inteligence a politická odpovědnost“ a kteří by tedy neměli být za každou cenu trestáni. Je možné, že Bláha v této části svého projevu reagoval na zjištění takzvané první retribuice, že udavačství patřilo mezi nejčastěji spáchané zločiny, zatímco hlavní smysl obnovené retribuice spatřoval v důvodech výchovných.

Alexej Čepička, od února 1948 do dubna 1950 ministr spravedlnosti a garant zavádění „třídenní justice“ (foto z publikace Karla Kaplana a Pavla Kosatíka Gottwaldovi muži. Praha – Litomyšl, Paseka 2004)

22 Naopak ministr spravedlnosti Drtina počátkem roku 1946 znepokojeně poukazoval na skutečnost, „že z celkového počtu rozsudků smrti i rozsudků doživotního žaláře vynesly mimořádné lidové soudy více rozsudků proti osobám národnosti české než proti obžalovaným Němcům“. To si podle něj vyžadovalo co nejrychlejší nápravu, neboť „nemůže být o tom pochyb, že vlastním původcem všeho našeho národního utrpení v době zvýšeného ohrožení republiky nebyl plevel, který sám sebe vyloučil z národního společenství, nýbrž že to byli naši bývalí němečtí spoluobčané, a že to byl koneckonců celý německý národ“. (DRTINA, Prokop: *O soudcovské nezávislosti, lidovém soudnictví a jiných časových otázkách čs. justice*. Praha, Mladá fronta 1946, s. 13 n.)

Návrh zákona byl pak v Ústavodárném národním shromáždění jednohlasně schválen. Účinnost retribučního dekretu a zároveň i činnost mimořádných lidových soudů byla obnovena dnem 25. března 1948 podle zákona č. 33/1948 Sb.²³

Otázka retribučních předpisů se dostala i na pořad jednání právní komise ÚV KSČ, která mimo jiné vypracovala směrnice pro krajské právní komise k provádění retribucí.²⁴ V úvodu těchto směrnic se zdůrazňovalo, že obnovení činnosti mimořádných lidových soudů je „jeden z nejdůležitějších bodů programu soudruha dr. Alexeje Čepičky“ a že „je bezpodmínečnou povinností všech soudruhů právníků, členů KSČ, aby všemi silami podporovali splnění programu soudruha ministra Čepičky“. Důraz se kladl na to, aby retribuční soudy začaly fungovat ihned, aby pracovaly rychle a v „soulase s vůlí lidu a aby výsledky retribuce byly veřejně správně zhodnoceny“. Důležitou roli při obnovené retribuci měly hrát akční výbory Národní fronty, jejichž úkolem bylo „připravit práci prokurátorům a soudům, kontrolovat postup retribuce“. Další směrnice vypracované právní komisí ÚV KSČ byly proto určeny pro krajské a okresní akční výbory. Jejich dikce odpovídá duchu tehdejší komunistické propagandy. Tak například v úvodu, kde se odůvodňuje obnovení retribučních soudů, nechybějí obligátní invektivy vůči justici Prokopa Drtiny a jejím údajným chráněncům, k nimž patřili „zejména škůdcové a kolaboranti majetkově a společensky vlivní, kteří pomocí svého majetku a společenských styků dovedli uniknout spravedlivému trestu národa“.²⁵

Z archivních dokumentů je zřejmé, že při fungování mimořádných lidových soudů systematicky docházelo k porušování pravidel nezávislosti justice. Soudy měly například velice úzce spolupracovat s akčními výbory, stanovisko okresních sekretariátů AV KSČ mělo určující význam při rozhodování, zda kauza bude či nebude otevřena. Hlavním kritériem byla přitom politická vhodnost takového procesu.²⁶ Za jeden z důkazů narušení nezávislosti soudů lze považovat evidentní zasahování ministerstva vnitra do jejich činnosti. Soudy měly na pokyn ministerstva

23 Zákon č. 33 ze dne 25.3.1948, jímž se obnovuje účinnost retribučního dekretu a nařízení o lidovém soudnictví a mění některá jejich ustanovení. Ministerstvo spravedlnosti ve zprávě adresované všem obnoveným soudům a úřadům veřejné žaloby upozornilo, že jedině MLS jsou příslušné rozhodnout o trestných činech podle retribučního dekretu. To znamenalo, že před jejich instancí mohly být postaveny i osoby mladistvé. (Viz *Státní oblastní archiv Litoměřice* (dále jen *SOA Litoměřice*), f. Mimořádný lidový soud Liberec 1945–1948 (dále jen *MLS Liberec*), karton (k.) 1, Obnovení účinnosti retribučního dekretu, 5.4.1948, č. 28941/1948-III/1.) O schválení zákona informoval i tisk (viz *BORÁK, M.: Spravedlnost podle dekretu*, s. 75).

24 NA, f. KSČ-ÚV-AÚML 29, arch. j. 96. U těchto směrnic se nepodařilo zjistit jejich přesnou dataci, vzhledem k jejich obsahu je však pravděpodobné, že vznikly na jaře 1948.

25 *Tamtéž*.

26 *Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv*, Praha (dále jen *VÚA-VHA*), f. 100/52 (Alexej Čepička), sv. 23., arch. j. 168, *Zásady o dalším postupu v retribučním řízení* (vyřizování nedodělků) (nedatováno).

spravedlnosti spolupracovat s orgány Národní bezpečnosti a bez větších průtahů jim měly, kdykoli o to projeví zájem, zapůjčit soudní spisy.²⁷

Veřejní žalobci měli podávat pravidelné zprávy o jednotlivých případech na retribuční oddělení ministerstva spravedlnosti, které získalo pravomoc rozhodnout o dalším postupu. Ve svém rozhodování se přitom mělo ohlížet hlavně na stanovisko okresních akčních výborů KSČ, které na základě seznamů obsahujících jména a základní údaje o potenciálních obviněných veřejným žalobcem měly pak označit ty osoby, jejichž „potrestání vyžaduje politický zájem“. Retribuční oddělení mělo zároveň prozkoumat předběžné návrhy veřejné žaloby na trestní stíhání osob a v případě, že je schválí, zaslat příslušné materiály okresním sekretariátům AV KSČ. Ty tak mohly zaujmout stanovisko i k těmto případům a dosáhnout například zastavení stíhání prostřednictvím retribučního oddělení ministerstva spravedlnosti.²⁸

Mimořádné lidové soudy se měly řídit pokyny retribučního oddělení ministerstva spravedlnosti při posuzování viny.²⁹ Ve všech případech měl soud přihlížet nejen k okolnostem, které vedly ke spáchání trestného činu, ale také k sociálnímu postavení pachatele. U některých činů trestných podle takzvaného velkého retribučního dekretu se předpokládalo předání kauzy do kompetence příslušných okresních národních výborů k potrestání obviněných podle takzvaného malého retribučního dekretu (č.138/1945 Sb).³⁰ To se týkalo v první řadě trestného činu služby v německé armádě (§ 1). Podle stanoviska retribučního oddělení tento zločin spáchaly především osoby české národnosti žijící v pohraničí, které byly z důvodů sociálních, národnostních či existenčních vystaveny tlaku okupantů. Pokud se nedopustily jiných zločinů, nebylo považováno za vhodné trestat je před mimořádnými lidovými soudy.³¹ Obdobně se mělo postupovat i v případě členů Nacionálněso-

---

27 *SOA Litoměřice*, f. MLS Liberec, k. 1, Podávání zpráv v retribučních věcech – součinnost soudů s orgány MV, 8.4.1948, č. 25.215/48-III/1.

28 V případě, že retribuční oddělení došlo k jinému závěru než veřejný žalobce a nepovažovalo tedy za vhodné kauzu otevírat, měl být informován také příslušný okresní sekretariát AV KSČ, jenž měl sdělit své stanovisko a případné námitky. Pokud souhlasil se stanoviskem ministerstva spravedlnosti, nemusely být zprávy k případu zaslány. Okresní sekretariát AV KSČ měl retribuční oddělení informovat i o předpokládané reakci veřejnosti na zastavení, nebo naopak otevření určité retribuční kauzy. (*VÚA-VHA*, f. 100/52, sv. 23, arch. j. 168, Zásady o dalším postupu v retribučním řízení (vyřizování nedodělků).)

29 *Tamtéž*.

30 Obnovení tzv. malého retribučního dekretu bylo schváleno zákonem č. 34/1948 Sb. o revizi trestního řízení v některých případech provinění proti národní cti. Dne 2.4.1948 nabyl obnovený dekret účinnosti a řízení podle něj měla být zahájena do 31.7.1948. Rozhodovací pravomoc v těchto případech přešla opět ze soudů na ONV, které mohly provést revizi jakéhokoli případu. (BORÁK, M.: *Spravedlnost podle dekretu*, s. 76 n.)

31 Obdobný problém trápil soudce již v tzv. prvním retribučním období, o čemž svědčí zprávy přednostů jednotlivých MLS a vedoucích veřejných žalob (NA, f. Ministerstvo spravedlnosti – dodatky, k. 1942).

cialistických automobilových sborů (*Nationalsozialistischen Kraftfahrkorps* – NSKK) (§ 2) a nižších funkcionářů nacistické strany NSDAP (vedoucí bloku, jeho zástupce, pokladník a jiní – § 3/2).³² Mírně měly soudy postupovat i u trestného činu vyhrožování udáním na německých úřadech (§ 5/2). Většinou totiž nebyl zřejmě motivován úmyslem prospět Německu, nýbrž sousedskými spory, vzrůstáním negativních emocí, osobním nepřátelstvím a podobně. Sociální hledisko v posuzování viny mělo hrát významnou roli například při trestání osob, které se v době takzvaného zvýšeného ohrožení republiky (od 21. května 1938 do konce roku 1946) obohatily na úkor státu, právnických nebo fyzických osob tím, že zneužily tísň „způsobené národní, politickou či rasovou perzekucí“. Benevolentní postup se v takovýchto případech měl týkat osob sociálně slabých. Obdobné ohledy platily i při posuzování trestného činu udavačství (§ 11). Směrodatné však mělo být nejen sociální postavení obviněného, ale i postiženého – míru provinění udavače tedy snižovalo, byl-li jeho obětí „šmelinář“ nebo prostě člověk majetný.

Zákon byl schválen a soudy mohly začít pracovat. Ministerstvu spravedlnosti přitom záleželo na co nejrychlejším zahájení retribučního soudnictví. Za tímto účelem byla v tisku již 10. března 1948, tedy ještě před schválením zákona, uveřejněna tato výzva: „Ministerstvo spravedlnosti obrací se proto na všechny členy okresních národních výborů, aby sami iniciativně se postarali, aby navržení vhodných osob a zaslání jejich seznamu nebylo protahováno. Výběr provádějí okresní národní výbory v dohodě s akčními výbory Národní fronty. Navrhujte jen občany naprosto státně spolehlivé a vřele oddané lidovědemokratickému režimu, v první řadě partyzány, odbojové pracovníky, osvobozené politické vězně a všechny ty, kdož činy osvědčili své skutečné vlastenectví.“³³ K účinnému a rychlému řízení v druhé retribuční věci mělo sloužit několik opatření. Podle jednoho z nich měli například veřejní žalobci navrhnout provádění jen těch důkazů, které povedou k jasnému prokázání viny obžalovaného. A pokud se obžalovaný doznal, nebylo již třeba vést důkazní řízení. Veřejní žalobci se měli držet zásady, že soudní řízení a vynesení rozsudku má být co nejrychlejší.³⁴

Všechny osoby činné v soudnictví, a to i retribučním, musely projít předepsanou „očistou“ stavu.³⁵ Zpráva v *Zemědělských novinách* ze 17. března naznačuje, že průběh „očisty“ byl považován za úspěšný. Čtenář byl informován, že nový ministr spravedlnosti velice rychle pochopil význam své funkce a „provedl již čístenku v justiční správě od reakčních elementů a bude v ní pokračovat. Bylo toho nejvýš potřeba, protože v tomto odvětví státní správy se po květnové revoluci téměř nic

32 Trestání podle tzv. velkého retribučního dekretu měli být jen ti, kteří se vedle běžného funkcionářství politicky angažovali.

33 Urychlete jmenování nových soudců z lidu. In: *Lidová demokracie*, (10.3.1948).

34 SOA *Litoměřice*, f. MLS Liberec, k. 1, Obnovení účinnosti retribučního dekretu, 5.4.1948, č. 28941/1948-III/1.

35 *Tamtéž*.

nepročišťovalo a zrušením věkové hranice soudců se umožnilo soudcům přestárným, nechápajícím potřeby doby, i soudcům zkompromitovaným za okupace netoliko zůstat ve službě, ale i postoupit na místo vedoucím. Nový ministr se také postaral o ozdravení poměrů v advokacii, kde někteří advokáti pro soukromokapitalistický zisk přímo zrazovali zájmy státu.³⁶ Povolání soudce se muselo vzdát sto pětáctičtyřicet osob, jedním z postižených byl i přednosta Mimořádného lidového soudu v Kutné Hoře v prvním retribučním období.³⁷ Někteří z nich byli kriminalizováni; tak například Mimořádný lidový soud v Praze odsoudil bývalé soudce Jiřího Kommerse a Jana Schoedelbauera. Jejich případ podle komentáře v tisku jasně ukázal, „jaké pletichy prováděla drtinovská spravedlnost před únorem 1948“.³⁸

Jako první zahájil činnost Mimořádný lidový soud v Praze. Podle informací z tisku je zřejmé, že pražský soud nepočítal v prvních kauzách s vynesením trestu smrti, neboť zatím nebyl pro tyto případy ustanoven vykonavatel hrdelních trestů.³⁹ Oproti retribuici v takzvaném prvním období lze konstatovat zvýšení pravomocí ministra spravedlnosti. Nyní jedině on mohl ustanovit přednosty jednotlivých mimořádných lidových soudů, jejich náměstky a soudce z povolání, veřejné žalobce a soudce z lidu.⁴⁰

Jistou změnu ve fungování soudů můžeme sledovat i v početním zastoupení v soudních senátech. Senáty měly být podle zákona nyní pouze tříčlenné, tvořené jedním soudcem z povolání a dvěma soudci z lidu. Původní pětičlenné senáty měly svou funkci plnit jen v případě, že se bude jednat o revizi procesu z doby takzvané první retribuice.

Když komunisté odůvodňovali znovuzavedení retribuice, s oblibou argumentovali nutností revize dříve vynesených trestů. V březnu 1948 byl v tisku uveřejněn článek, který čtenáře informoval, že v rámci revizních řízení by mělo být projednáno na sto deset tisíc případů, jež byly v důsledku „ledabylosti a shovívavosti“ veřejných žalobců zastaveny v době takzvané první retribuice.⁴¹ Přesný počet skutečněných revizních řízení před mimořádnými lidovými soudy v českých zemích není znám, rozhodně však byl mnohem nižší. Podle měsíčních statistických zpráv zasílaných ministru spravedlnosti Čepičkovi došlo k revizi ve sto čtyřiačtyřiceti případech.⁴² Tento údaj je ovšem pouze přibližný, nezahrnuje totiž například informace o reviz-

---

36 Osвобоzení kolaboranti přijdou znovu před lidové soudy. In: *Zemědělské noviny*, (17.3.1948). V obdobném duchu komentoval situaci i ústřední deník KSČ: Zrádci i kolaboranti neujdou trestu: Nová justice vyhlásila boj chráněncům Dr. Drtiny. In: *Rudé právo*, (19.3.1948).

37 FROMMER, B.: *National Cleansing*, s. 328.

38 Drtinovští soudci půjdou do žaláře. In: *Lidová demokracie*, (28.10.1948). Kommers byl odsouzen na tři roky a Schoedelbauer na dva a půl roku.

39 V pátek první přelíčení před obnoveným lidovým soudem: Bude souzeno 11 případů udavačství. In: *Rudé právo*, (8.4.1948); V pátek zahajuje lidový soud. In: *Mladá fronta*, (8.4.1948).

40 BORÁK, M.: *Spravedlnost podle dekretu*, s. 76.

41 FIALA, K.: Chudáci byli souzeni, boháči unikali. In: *Československá demokracie*, (28.3.1948).

42 *VÚA-VHA*, f. 100/52, sv. 24, arch. j. 169.

ních řízeních před libereckým soudem.⁴³ Na Slovensku bylo podle zprávy pověřence spravedlnosti žádáno o revizi rozsudku ve prospěch odsouzeného u devětašedesáti osob, v jeho neprospěch pak u dvou set padesáti osmi osob. Soud vyhověl žádosti o revizi u dvou set deseti osob. Revizním řízením byl u čtyřiceti osob potvrzen dosavadní rozsudek, pětáctřiceti osobám byl zvýšen trest, čtyřem osobám snížen, pětatřicet osob bylo osvobozeno a k jinému řešení přistoupil soud v osmdesáti šesti případech. Podle této zprávy byli obvinění v revizním řízení na Slovensku v úhrnu odsouzeni na dvě stě sedmdesát čtyři roky a sedm měsíců odnětí svobody.⁴⁴

V revizních řízeních u Mimořádného lidového soudu v Liberci byla patrná změna v posuzování viny příslušníků organizace nacistické SA (*Sturmabteilung*). V době takzvané první retribuice uplatňoval liberecký soud, tak jako většina lidových soudů, v těchto případech princip zproštění viny s odůvodněním odkazujícím na výnos Mezinárodního vojenského tribunálu v Norimberku, který SA neoznačil za zločineckou organizaci. V rámci takzvané druhé retribuice soud tento postup revidoval a takto osvobozené osoby posílal nyní do vězení.⁴⁵

Politické zneužití mimořádných lidových soudů v roce 1948

Vedle případů „běžných“ provinilců komunistický režim využíval revize trestních řízení také k odstranění nepohodlných osob. Jako názorný příklad může sloužit osud bývalého politika agrární strany Josefa Nebeského. V roce 1947 byl souzen jako prvního předseda protektorátního Národního souručenství. Vzhledem k tomu, že na tuto svou funkci rezignoval ještě v roce 1939, poté se zapojil do budování odbojové organizace Obrana národa a spolupracoval s předsedou vlády Aloisem Eliášem, Národní soud jej zprostil viny. V únoru 1948 však byl Nebeský znovu zatčen, a přestože nebyly zjištěny žádné nové důkazy, byl odsouzen mimořádným lidovým soudem ke dvanácti letům odnětí svobody.⁴⁶

Politické zneužívání mimořádných lidových soudů je v následujícím textu demonstrováno na jiných dvou případech, v nichž jako ústřední postavy figurují policejní úředník Jan Chudoba a politik Vladimír Krajina.

---

43 Z archivních dokumentů plyne, že MLS v Liberci v roce 1948 projednal 57 kauz, z nichž se v 15 případech jednalo o revizi předchozího rozsudku. V osmi případech došlo ke zvýšení trestu, u čtyř ke snížení, v jednom případě byl výsledek totožný s původním rozhodnutím soudu a ve dvou případech řízení bylo zastaveno. (KOČOVÁ, Kateřina: *Mimořádný lidový soud v Liberci v roce 1948*. In: *Fontes Nissae / Prameny Nisy: Regionální historický sborník*, sv. 5. Liberec, Technická univerzita v Liberci 2004, s. 144.)

44 *Archiv Kanceláře prezidenta republiky*, Praha (dále jen AKPR), f. kT 369/49, Zpráva poverenika spravodlivosti o skončení ľudového súdnictva (nedatováno).

45 Rudolf Ferchenbauer byl obviněn ze zločinu členství v organizaci SA zproštěn libereckým soudem v roce 1947. V červnu 1948 byl za stejný přečin odsouzen k osmi letům odnětí svobody. Z výkonu trestu byl podmíněčně propuštěn v roce 1952. (KOČOVÁ, K.: *Mimořádný lidový soud v Liberci v roce 1948*, s. 150.)

46 BORÁK, M.: *Spravedlnost podle dekretu*, s. 77 n.; FROMMER, B.: *National Cleansing*, s. 337.

Takzvaná náchodská skupina a případ Jana Chudoby

Po únoru 1948 se v Náchodě začal formovat vyšetřovací útvar Státní bezpečnosti zvaný náchodská skupina,⁴⁷ který se podílel na takzvané druhé retribuci u Mimořádného lidového soudu v Hradci Králové. V čele „náchodské skupiny“ stál JUDr. Bohumil Smola, původně soudce Okresního soudu v Náchodě, který byl v červnu 1948 navíc jmenován předsedou Mimořádného lidového soudu v Hradci Králové. Toto jeho jmenování je jasným příkladem porušení soudcovské nezávislosti, neboť Smola tak v některých případech působil jako vyšetřovatel i soudce zároveň. Kromě toho byl povolán ke spolupráci na vyšetřování dalších významných a ožehavých případů, konkrétně bývalého ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny a takzvané krčmáňské aféry.⁴⁸ Na sklonku roku 1949 pak byla takzvaná náchodská skupina převedena pod ministerstvo vnitra, kde v rámci sektoru IIa vytvořila samostatný referát „staré sítě gestapa a policie“. Jeho hlavním úkolem bylo odhalování nepřátel v řadách KSČ a prošetřování zpravodajských sítí. Po zániku tohoto referátu pracoval Smola spolu s dalším členem „náchodské skupiny“ Karlem Aresinem jako vyšetřovatel na přípravě procesu s Rudolfem Slánským a jeho „společníky“.⁴⁹

První obětí takzvané náchodské skupiny se v rámci druhé retribuce stal Jan Chudoba, v letech 1938 až 1945 policejní ředitel Státního policejního úřadu v Náchodě.⁵⁰ Chudoba byl aktivně činný v druhém odboji, byl napojen na Obranu národa, Přípravný revoluční národní výbor a Českou národní radu. Jako policejnímu řediteli se mu podařilo programově získat určitou náklonnost šéfa hradecké služebny gestapa Alberta Hardtkeho. Chudobovy činy z doby okupace podle Lucie Jarkovské dokládají, „že jeho spolupráce se šéfem hradeckého gestapa byla formou taktiky, jak získat důležité informace, jak dosáhnout zmírnění perzekučních opatření, propouštění lidí na svobodu“.⁵¹ V květnových dnech roku 1945 Chudoba úspěšně vyjednával s velitelem německé posádky v Náchodě o kapitulaci a podílel se na

---

47 Podrobněji ke genezi vzniku tzv. náchodské skupiny viz. JARKOVSKÁ, Lucie: *Ve službách ministerstva vnitra: JUDr. Jan Chudoba (1898–1983)*. Hradec Králové – Náchod, Ústav historických věd PdF UHK – Regionální muzeum Náchod 2003, s. 99–106.

48 V září 1947 obdrželi ministři Jan Masaryk, Petr Zenkl a Prokop Drtina balíčky s výbušninou. Komunisté obvinili z této akce národní socialisty, vyšetřování však prokázalo, že provokaci zorganizovala komunistická strana. (Podrobněji viz např. KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o Únoru*. Brno, Doplněk 1999, s. 120 n.)

49 Smola měl na starosti např. případ Artura Londona. V květnu 1951 byl „za trest“ převelen na úsek Veřejné bezpečnosti, poté co se z podnětu sovětského poradce pokusil předat prostřednictvím Antonína Zápotockého kompromitující materiály na ministra národní bezpečnosti Ladislava Kopřivu. Smola byl totiž přesvědčen o nesprávném postupu při vyšetřování zatčených komunistů. V lednu 1952 začal pracovat jako předseda Krajského soudu v Hradci Králové. Z této pozice byl odvolán v lednu 1956 na základě usnesení Politického byra ÚV KSČ. (JARKOVSKÁ, L.: *Ve službách ministerstva vnitra*, s. 106.)

50 Následující informace jsem čerpal z knihy Lucie Jarkovské *Ve službách ministerstva vnitra*.

51 *Tamtéž*, s. 147.

vzniku národního výboru. Od června 1945 působil pak jako policejní ředitel v Karlových Varech. V listopadu 1945 byl povolán do Prahy, kde se stal členem komise ministerstva vnitra, jejímž úkolem bylo připravovat podklady pro prokurátora u Národního soudu. Podílel se tak například na přípravě procesu s protektorátní vládou. Jeho posledním působištěm před zatčením bylo reemigrační a repatriační oddělení ministerstva vnitra. Chudoba byl 21. října 1948 Mimořádným lidovým soudem v Hradci Králové na základě zmanipulovaného vyšetřování (mimo jiné proti němu svědčil „univerzální svědek“ Josef Vondráček) odsouzen na deset let odnětí svobody. Soud ho uznal vinným ze zločinu podpory nacistického hnutí, kterého se dopustil „obzvláště horlivým výkonem služby“ policejního ředitele.⁵²

Případ Vladimíra Krajiny

Známějším příkladem politického zneužití takzvané druhé retribuice k odstranění nepohodlných osob je tažení proti generálnímu tajemníkovi Československé strany národněsocialistické Vladimíru Krajinovi. O jeho diskreditaci se komunisté pokoušeli již od konce roku 1945. Krajina byl obviňován ze spolupráce s nacisty, označován za konfidenta gestapa a spolupracovníka Karla Hermanna Franka. Za okupace přitom patřil k nejvýraznějším osobnostem domácího odboje.⁵³ Jako člen Politického ústředí odeslal do Anglie řadu významných zpráv, v nichž mimo jiné informoval o Hitlerových přípravách útoku na Sovětský svaz nebo o továrnách na výrobu součástek pro zbraně V1 a V2. Po velké pátrací akci byl zatčen 31. ledna 1943 a internován na Pankráci, později ve věznicí pražského gestapa, v Malé pevnosti Terezín a na pražské Jenerálce. Jeho výslechů se účastnil i Karl Hermann Frank. Po válce se Krajina aktivně zapojil do politického života v Československu, stal se poslancem za stranu národněsocialistickou a byl zvolen jejím generálním tajemníkem.⁵⁴

Koncem roku 1945 navštívil Krajinu z pověření předsedy národněsocialistické strany Petra Zenkla úředník ministerstva vnitra František Čmolík, který ho informoval, že na vnitru se proti němu chystá diskreditační kampaň. Krajina reagoval ihned, navštívil ministra spravedlnosti Drtinu a požádal ho o pomoc. Z jeho iniciativy pak byla 4. ledna 1946 za účelem prošetření Krajinyvny činnosti za protektorátu sestavena meziministerská komise, v níž měly po jednom zástupci strany komu-

52 Rozsudek nad Chudobou obsahoval i výrok o ztrátě občanských práv na 10 let, propadnutí majetku ve prospěch státu, zostření trestu každého čtvrt roku tvrdým ložem a vykonání dvou třetin trestu v pracovních oddílech (*tamtéž*, s. 136). Propuštěn byl na základě amnestie v prosinci 1954, v dubnu 1955 se pak stal agentem StB (*tamtéž*, s. 140).

53 O Krajinyvny činnosti v odboji (spolupráci se skupinou „Tři králů“) viz KOURA, Petr: *Podplukovník Josef Balabán: Život a smrt velitele legendární odbojové skupiny „Tři králové“*. Praha, Rybka Publisher 2003; dále ŠOLC, Jiří: *Smrt přála statečným: Osudy doc. Vladimíra Krajiny a jeho spolupracovníků v českém domácím odboji za druhé světové války*. Praha, Vyšehrad 1995.

54 KRAJINA, Vladimír: *Vysoká hra: Vzpomínky*. Praha, Eva 1994, s. 5 n. O Krajinyvny působení v ČSNS blíže viz KOCIAN, Jiří: *Československá strana národně socialistická v letech 1945–1948: Organizace, program, politika*. Brno, Doplněk 2002.

nistická, národněsocialistická a sociálnědemokratická. Přestože útoky na Krajinu v komunistickém tisku neustaly ani během vyšetřování, konečná zpráva komise ze 4. listopadu 1946 vyvrátila všechna obvinění. Vladimír Krajina bez ohledu na výsledek požádal Drtinu, aby jeho případ předal do kompetence příslušného retribučního soudu, ten to ale odmítl.⁵⁵

Drтина se k celému případu vyjádřil z pozice ministra spravedlnosti na zasedání vlády 6. listopadu 1946. Upozornil na nezákonné metody používané některými vyšetřovateli ministerstva vnitra a vyjádřil znepokojení nad skutečností, že tamní odbor pro politické zpravodajství vypracoval 28. února 1946 – tedy v době, kdy již působila meziministerská komise – návrh trestního oznámení na Krajinu, který byl předán ministru vnitra Václavu Noskovi.⁵⁶ V trestním oznámení byl Krajina obviněn ze spáchání zločinu podle paragrafů 7 a 11 takzvaného velkého retribučního dekretu, za něž mu hrozil dokonce trest smrti. Obvinění vycházela ze zmanipulovaných výpovědí K. H. Franka a úředníků gestapa, bez ohledu na řadu jiných, opačně vyznívajících svědeckých výpovědí.

Pěťadvacátého února 1948 byl Krajina „vyakčněn“ z Karlovy univerzity, kde působil jako docent na přírodovědecké fakultě. Na druhý den byl zatčen, díky intervenci prezidenta Edvarda Beneše ovšem záhy propuštěn. Ještě před koncem února odešel do exilu a tím se zachránil před dalším vězněním, jak je evidentní z dalšího postupu mocenských orgánů nového režimu.⁵⁷ Osmnáctého března 1948 parlament odhlasoval návrh na vydání poslance Krajiny k trestnímu sthání,⁵⁸ neboť se prý dopustil zločinu vojenské zrady a zločinu příprav úkladů o republiku podle zákona na ochranu republiky z roku 1923. Vyšetřování orgánů StB a vojenské zpravodajské služby údajně prokázalo, že Krajina stál v čele příprav ozbrojeného povstání proti legálnímu politickému zřízení v Československu. Organizace, kterou vedl, měla prý vybudovanou zpravodajskou síť i mezi příslušníky SNB a s její pomocí hodlal předávat tajné informace do zahraničí. Za jeho nejbližší spolupracovníky byli označeni národněsocialističtí poslanci Ota Hora a Alois Čížek. Zájem na odstranění Krajiny pramenil mimo jiné i z jeho podílu na vyšetřování krčmářského

---

55 KRAJINA, V: *Vysoká hra*, s. 151–162.

56 Na vypracování tohoto návrhu se podílel i štábní kapitán Bedřich Pokorný, který údajně stál i za zmanipulovanými výpověďmi K. H. Franka. Poté co meziministerská komise konstatovala nesmyslnost obvinění proti Krajinovi, byl Pokorný odvelen do Bratislavy. Podle Krajinových vzpomínek byl Pokorný nalezen v době „pražského jara“ oběšený poblíž Brna. (*Tamtéž*, s. 163–180.) Drтина na používání nezákonných metod během vyšetřování v retribučních případech poukázal několikrát (např. k případu K. H. Franka předložil předsednictvu vlády 3.4.1946 zprávu, v níž kritizoval metody vyšetřovatelů).

57 *Tamtéž*, s. 198–202.

58 Viz stenografický protokol z 98. schůze ÚNS 18.3.1948, bod č. 9, Zpráva výboru imunitního o žiadosti Krajského soudu trestného v Prahe vo zmysle § 24 ústavnej listiny za vydanie k trestnému sthání posl. dr. Krajinu (zločiny podľa §§ 2, 6, čís. 2 zák. čís. 50/1923 Zb.). Viz www.psp.cz/eknih/1996uns/stenprot/98schuz.

Vladimír Krajina jako generální tajemník Československé strany národněsocialistické (foto z publikace Jiřího Šolce *Smrt přála statečným: Osudy doc. Vladimíra Krajiny a jeho spolupracovníků v českém domácím odboji za druhé světové války. Praha, Vyšehrad 1995*)

žaloval uvedené noviny pro nactiutrhaní. Ke svému překvapení při v první i druhé instanci prohrál.⁶¹ Morální satisfakce se Krajinovi dostalo až koncem roku 1949 při projednávání případu ve Sněmovně lordů.⁶² Od roku 1949 pak žil Vladimír Krajina v Kanadě. Působil jako biolog na univerzitě ve Vancouveru, kde 1. června 1993 zemřel.⁶³

případu. V květnu 1948 ministerstvo spravedlnosti konstatovalo, že krčmáňská aféra byla provokací národních socialistů a že celou akci řídil Vladimír Krajina za účelem zdiskreditování komunistů.⁵⁹ Krajina byl pak v srpnu 1948 v nepřítomnosti odsouzen Mimořádným lidovým soudem v Praze k trestu pětadvaceti let odnětí svobody, ztrátě občanské cti a jmění. Prvních sedmnáct let trestu si měl odpykat v pracovních táborech.⁶⁰

Tehdy již Krajina pobýval v britském exilu. Rozsudek vynesený v Československu poznamenal jeho život ale i tam. Sovětská tisková agentura TASS rozpoutala proti Krajinovi ve Velké Británii kampaň, jejímž cílem bylo zabránit jeho případnému přijetí do britských služeb. Ve svých vzpomínkách Krajina uvádí, že londýnské komunistické noviny přetiskly zprávu od Sovětů, v níž byl označen za spolupracovníka gestapa. Rozhodl se bránit a za-

59 FROMMER, B.: *National Cleansing*, s. 328.

60 VÚA-VHA, f. 100/52, arch. j. 169, sv. 24. Krajina byl uznán vinným ze zločinů podle §§ 1, 3/1, 5/2 a 7/2 tzv. velkého retribučního zákona.

61 Sověti postavili svou obhajobu na tvrzení, že TASS nepatří soukromníkům, ale sovětskému státu, a na základě toho jim náleží imunita. Svá tvrzení opírali o téměř sto let starý případ, kdy jedna francouzská firma požadovala právo imunity s odůvodněním, že patří francouzskému státu.

62 Krajinu ve Sněmovně lordů obhajoval lord Henry Vansittart. Řeč, kterou pronesl 23.11.1949, byla uveřejněna tiskem v tzv. *Parlamentních debatách*. (KRAJINA, V.: *Vysoká hra*, s. 209–219.)

63 *Tamtéž*, s. 219. Československo navštívil Krajina v roce 1990, kdy mu prezident republiky Václav Havel udělil Řád Bílého lva.

Podobných případů politického zneužití instituce mimořádných lidových soudů k odstranění či diskreditaci určitých osob bylo více, přímé důkazy se však v jednotlivých soudních spisech hledají obtížně. Nápadný je průnik dobové politické rétoriky do soudních materiálů, které byly dosud psány klasickým úředním jazykem. Podnikatel Bohumil Olšanský byl například Mimořádným lidovým soudem v Moravské Ostravě označen jako „protistátní živel“ a bez jakékoli souvislosti se vzneseným obviněním podle takzvaného velkého retribučního dekretu mu bylo vytykáno, že nazýval Antonína Zápotockého zlodějem a zesměšňoval ho.⁶⁴

Potrestaní nacističtí zločinci během takzvané druhé retribuice

Přes všechny uvedené nedostatky je třeba konstatovat, že i v době takzvané druhé retribuice byla odsouzena lidovými soudy řada skutečných nacistických zločinců a kolaborantů. Liberecký soud tak například v roce 1948 vynesl rozsudek nad zástupcem Konrada Henleina Hermannem Neuburgem.⁶⁵ Mezi významné odsouzení patřila skupina příslušníků SS, která se podílela na zločinech spáchaných v terezínském ghettu, nebo skupina dozorců z věznice pražského gestapa v terezínské Malé pevnosti.⁶⁶

Případ Hermanna Neuburga

Kauza představitele nacistické správy Hermanna Neuburga⁶⁷ byla nejvýznamnější, jíž se Mimořádný lidový soud v Liberci v roce 1948 zabýval. Jmenovaný byl odsouzen 13. října na pětadvacet let, v roce 1955 byl pak vysídlen do Spolkové republiky Německo.⁶⁸

Neuburg byl postaven před soud až po tříleté vazbě. Tak jako mnoho dalších nacistů se i on pokusil na konci války o útěk do Německa. Osmého května vyjel

---

64 BORÁK, M.: *Spravedlnost podle dekretu*, s. 128 n. V případě MLS v Liberci je možné konstatovat, že soudní akta z tohoto období jsou nápadně skoupá na informace, a zdá se, že některé spisy jsou do značné míry „vykradeny“.

65 Podrobněji o činnosti MLS v Liberci v roce 1948 viz KOČOVÁ, K.: *Mimořádný lidový soud v Liberci v roce 1948*.

66 K trestu smrti za zločiny spáchané v Malé pevnosti byli MLS v Litoměřicích v roce 1948 odsouzeni dozorcí Rudolf Burian, Albert Neubauer, Anton Malloth a Herbert Mende, z toho dva posledně jmenovaní v nepřítomnosti. Anton Malloth byl odsouzen znovu v roce 2001 soudem v Mnichově na doživotí. Více k jednotlivým případům viz KOČOVÁ, K. – RADVANOVSKÝ, Z. – SUCHÁ, J.: *Mimořádný lidový soud v Liberci a Litoměřicích v letech 1945–1948*, s. 87–95.

67 Neuburg se narodil 10.10.1910 v Krefeldu u Düsseldorfu. Absolvoval gymnázium a devět semestrů univerzity.

68 Pokud není uvedeno jinak, následující informace pocházejí z trestního spisu vedeného v případě H. Neuburga (SOA *Litoměřice*, f. MLS Liberec, Lsp 43/1948). O jeho činnosti během okupace viz např. ZIMMERMANN, Volker: *Sudetští Němci v nacistickém státě: Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha, Argo – Prostor 2001.

autem z Liberce, ale v Toužimi byl zadržen Američany. Ti ho převezli do americké okupační zóny v Německu a až 11. března 1946 předali do Prahy.⁶⁹ Tento nezdařený útěk mu i tak nejspíše zachránil život; pokud by byl českými orgány zatčen již v roce 1945, čekal by ho s největší pravděpodobností nejvyšší trest. Ve vazbě sepsal na popud vyšetřovacích orgánů obsáhlou výpověď a zároveň byl podroben řadě výslechů. Je patrné, že vyšetřovatelé se ho snažili „vytěžit“ co nejvíce. Jeho „paměti“ a výslechy provedené v Praze se staly základem i pro vyšetřování libereckého soudu.⁷⁰

Hlavní přelíčení za předsednictví Vladimíra Weidnera bylo zahájeno 13. října 1948 a trvalo dva dny.⁷¹ Rozsudkem byl Neuburg uznán vinným ze zločinů propagace a podpory nacistického hnutí, z funkciónářství v NSDAP a nacistické správě, kde zastával funkce vedoucího říšského úřadu (*Reichsamleiter*) a zástupce vedoucího župy (*Gauleiter*) Sudety Konrada Henleina; dále „spolupůsobil při vydání a výkonu nařízení povinné práce ve prospěch válečného úsilí Německa a jeho spojenců“ a zároveň se podílel svými správními rozhodnutími na tom, že československým právníkům bylo odňato jmění, a „to za okolností zvláště přitěžujících“.⁷²

Propagace a podpory nacistického hnutí se podle soudu dopouštěl svými projevy a účastí na veřejných shromážděních, kde schvaloval německou okupaci českých zemí, obhajoval nezákonné činy okupačních orgánů a chválil nacistické hnutí jako celek, k čemuž se veřejně hlásil i v tisku. Neuburg se podílel i na totálním nasazení československých občanů, které posílal na místa zdraví i životu nebezpečná. Toto jeho provinění však soud chápal jako podružné, neboť podle jeho poznatků působil jen jako inspekční složka NSDAP při výběru vedoucích, kteří byli tímto úkolem pak pověřeni.

Proti obvinění ze zločinů proti majetku se Neuburg pokoušel hájit, soud však jeho obhajobu v tomto bodě nevzal na vědomí. Neuburg například tvrdil, že on sám

69 Mezitím po Neuburgovi usilovně pátraly československé úřady. S jeho jménem se setkáváme i v „Pátracím oběžníku čs. komise pro vyšetřování válečných zločinců ve Wiesbadenu“ z roku 1946. (Viz NA, f. Ministerstvo vnitra – dodatky (MV-D), k. 235.) Neuburg je v oběžníku zaznamenán pod číslem 1105, jeho jméno je však mylně zapsáno jako „Neuberg Hermann“.

70 Tyto „paměti“ jsou uloženy v Archivu ministerstva vnitra ČR.

71 Veřejným žalobcem byl jmenován Bedřich Seifert, soudci z lidu Jaroslav Patka a Oldřich Peterka, jako obhájce *ex officio* byl Neuburgovi přidělen Miroslav Bukáček. Jako tlumočnick vystupoval profesor průmyslové školy v Liberci Jaroslav Tomsa a posudek k jeho případu vypracoval příslušník Úřadu národní bezpečnosti, znalec z oboru politického zpravodajství František Čmolík. (Viz NA, f. Sběrka soudních spisů příslušníků německé okupační správy, konfidentů a zrádců (SBSS), arch. j. 16, Předběžný nález a posudek v trestní věci proti Heřmanu Neuburgovi, nedatováno, 17 s.; Druhý dodatek k posudku v trestní věci proti Heřmanu Neuburgovi, 26.7.1948, 1 s.) Návrh na trestní stíhání proti Neuburgovi vydal 26.8.1948 veřejný žalobce u MLS Liberec.

72 Skutkové podstaty těchto trestných činů naplňovaly paragrafy 3/1, odst. 2, 6/1, odst. 2 a 9 tzv. velkého retribučního dekretu.

se přímo na likvidaci českých a německých „nenacistických“ organizací nepodílel. Toto tvrzení mu soud vyvrátil jasným poukazem na jeho činnost ve funkcích zástupce likvidačního a prolongačního komisaře (*Stillhalterkommissar*)⁷³ a vedoucího Říšského úřadu pro německé organizace v Praze. Neuburgovu roli při rozpouštění, respektive likvidaci spolků a organizací soud posuzoval jako více než aktivní, svou činnost totiž vykonával velice horlivě a nad rámec povinností.⁷⁴

Naopak byl zproštěn obžaloby z příslušnosti k SA a ze zločinu proti státu, který měl spáchat s „úmyslem rozvrátit mravní, národní nebo státní vědomí československého lidu“.⁷⁵ Posledně jmenovaný čin nebyl vůbec prokázán, rozsudek konstatoval, že NSDAP do českých záležitostí přímo nezasahovala a obžalovaný prakticky vůbec s českým obyvatelstvem nepřišel do styku. V organizaci SA byl údajně činný jen do roku 1934, kdy z ní sám vystoupil, přičemž retribuční dekret stíhal jen činy spáchané v období od roku 1938 do roku 1946. Konečný trest pětadvaceti let vězení mu byl vyměřen podle paragrafu 9, který se týkal zločinů proti majetku.

V rozsudku soud shrnul postoje a názory Hermanna Neuburga takto: „Obviněný sám se plně a bezvýhradně doznává k Hitlerovu národnímu socialismu, který pokládá za jedině správný a možný pro všechny příslušníky německého národa nejen po stránce politické, nýbrž i hospodářské. Národní socialismus je podle něho výkonem božské prozřetelnosti a do něho se se všemi schopnostmi zapojil s naprostým přesvědčením nejen o jeho přímé nutnosti pro východisko německého národa z politické a hospodářské krize, nýbrž i o jeho mravní nezávadnosti.“ S ohledem na tento postoj se soud ani nezabýval věrohodností jeho obhajoby a rozhodl, že je zbytečné obšírně zdůvodňovat všechna Neuburgova provinění, „protože obžalovaný všechno svoje úsilí zaměřil k politickému i vojenskému vítězství nacismu“. Jeho činy však nepokládal za kriminální, nýbrž za ryze politické, jelikož jejich cílem nebylo škodit přímo obyvatelům republiky, ale sloužit oddaně nacismu a naplňovat jeho myšlenky.⁷⁶

Neuburg byl internován ve Valdicích, na Mírově, v Praze a v Liberci. On sám i jeho matka opakovaně, avšak bezúspěšně, žádali o milost.⁷⁷ V prosinci 1954 vypra-

---

73 Hlavním cílem práce likvidačního a prolongačního komisaře bylo systematické podřizování sudetoněmeckého spolkového života jednotné linii. Tento úřad likvidoval „nevhodné“ spolky (především komunistické, sociálnědemokratické, židovské a české). Činnost všech spolků závisela na rozhodnutí tohoto úřadu, jenž prověřoval společenský život od šachového spolku až po hospodářskou komoru. (Podrobněji viz. ZIMMERMANN, V.: *Sudetští Němci v nacistickém státě*.)

74 Mimo jiné poslal dopis říšskému vedoucímu SS Heinrichu Himmlerovi (14.9.1942), ve kterém se ho tázal na české organizace, na jejichž rozpouštění má německá policie zvláštní zájem.

75 Podle §§ 2 a 3/1 tzv. velkého retribučního dekretu.

76 O jeho odsouzení informoval i tisk. Den po vynesení rozsudku (14.10.1948) vyšel v *Obraně lidu* článek „Henleinův zástupce odsouzen na 25 let těžkého žaláře“.

77 Neuburgova matka podala žádost např. 3.7.1954. Ministerstvo spravedlnosti zamítlo jednu žádost 4.8.1954. Olomoucká krajská prokuratura vydala 12.5.1955 rozhodnutí, že amnestie se na jeho případ nevztahuje.

coval náčelník věznice Mírov Bernášek na žádost Lidového soudu v Liberci na odsouzeného Neuburga posudek. Jeho pracovní nasazení hodnotil kladně, neboť jmenovaný „projevuje dosti vysokou pracovní morálku“. Neuburg pracoval postupně ve výrobně ramenních vycpávek pro Oděvní závody Prostějov, kde normu údajně plnil na sto třicet i více procent, v březnu 1954 byl pak přeřazen jako pomocný dělník na stolárnu, kde „každou práci mu svěřenou vykonává pilně, svědomitě a bez odmluv“. Politicky se podle Bernáška Neuburg neprojevoval tak, že by byl „proti našemu zřízení nepřátelsky zaujat“, a dokonce se prý ve věznici učil pilně česky. Sice jako Němec občas prokazuje prvky nacistického smýšlení, ale nechová se jako fanatik; „v podstatě zdá se být slušným člověkem a mezi odsouzenými se vyslovil, že kdyby měl na vybranou, aby šel do Německa nebo do SSSR, rozhodl by se prý pro SSSR“. Neuburg se necítil vinen a podle Bernáška tvrdil, že „se vždy snažil pracovat pro blaho lidstva, zejména pro blaho nemajetných lidí“. Celkově pisatel jeho chování hodnotil kladně a neměl „námitek, aby odsouzenému cestou milosti byl částečně snížen trest“.

Naopak Místní národní výbor v Liberci jeho žádost ke kladnému vyřízení nedoporučil. Neuburg podle jeho vyjádření totiž ve funkci Henleinova zástupce „musel potírat každé sebemenší dělnické hnutí“. Lidový soud v Liberci Neuburgovu žádost o snížení trestu v lednu 1955 zamítl s tímto odůvodněním: „...dle zprávy náčelníka vězeňského ústavu dosud se ve svém smýšlení neodvrátil a stále je zarytým nacistou, dvakrát byl disciplinárně trestán. Z těchto zjištění došel soud k závěru, že odsouzený se dosud nepřevychoval.“⁷⁸ Jeho trest měl sice vypršet až 11. března 1971, avšak již o půl roku později (28. července 1955) rozhodla generální prokuratura o jeho propuštění za účelem vyhoštění do Spolkové republiky, kam se i s rodinou uchýlil 30. září téhož roku.

Případy z ghetta Terezín – Anton Burger, Karl Bergel a Rudolf Haindl

Činy spáchané v ghettu Terezín spadaly do kompetence Mimořádného lidového soudu v Litoměřicích.⁷⁹ V roce 1948 odsoudil litoměřický soud k trestu smrti velitele ghetta Antona Burgera, vedoucího policie v ghettu (*Lagerinspektor*) Karla Bergela a dozorce Rudolfa Haindla.⁸⁰ Burger i Bergel byli odsouzeni v nepřítomnosti a trest nad nimi nebyl nikdy vykonán.

Anton Burger⁸¹ se narodil 19. listopadu 1911 v Neukirchenu v Dolních Rakousích v rodině obchodníka s papírem. Sám se sice také vyučil obchodníkem, tomu-

78 Soud zasedal ve složení Růžena Dosoudilová (předsedkyně), Karel Chroust a Josef Kotel, prokurátorem byl jmenován M. Mizera. Rozhodnutí bylo vydáno 13.1.1955.

79 Podrobněji o MLS v Litoměřicích viz KOČOVÁ, K. – RADVANOVSÝ, Z. – SUCHÁ, J.: *Mimořádný lidový soud v Liberci a Litoměřicích v letech 1945–1948*.

80 Podrobněji ke kauze Rudolfa Haindla např. *tamtéž*, s. 88 n.

81 Pokud není uvedeno jinak, čerpala jsem následující informace z trestního spisu v případě A. Burgera (*SOA Litoměřice*, f. MLS Litoměřice, k. 157, Lsp 161/1948).

Veřejný žalobce u mimořádného
lidového soudu v Litoměřicích.

Est 12/48-3
Lzž 16/48

MIMOŘÁDNÝ LIDOVÝ SOUD	
v Litoměřicích	
číslo: 15. ZÁM 1948	u mimořádnému lidovému soudu
z: <i>[příloha]</i>	příloha

15 161 148

L i t o m ě ř i c í c h .

Veřejný žalobce u mimořádného lidového soudu v Litoměřicích činí
žalobní návrh proti

Antonínu B u r g e r o v i ,

nar. dne 19.11.1911 v Neukirchen /Německo/ národnosti německé, býv.
SS a SD Hauptsturmführerovi a veliteli ghetta v Terezíně, t.č. nezná-
ného pobytu,

že

za okupace od roku 1941 do 8.2.1944, tedy v době zvýšeného ohrožení
republiky v Brně , v Praze, Pardubicích, Kladně a Českých Budějovicích,
zejména pak v době od června 1943 do 8.2.1944 v Terezíně jako velitel
koncentračního tábora ghetto

I./ byl členem organizací SS a SD naposled v Terezíně v hodnosti SS-
Hauptsturmführer,

II./ propagoval a podporoval nacistické hnutí, svým chováním a nenávis-
tnými výroky proti občanům židovské národnosti,

III./ ve službách a v zájmu Německa dopustil se zločinů:

- a/ vraždy / § 134 až 137 tr.z./ zabití / § 140 tr.z./ a těžkého
poškození na těle podle §u 156 tr.z.,
b/ veřejného násilí vydíráním / § 98 a, b. tr.z./ veřejného násilí
nebezpečným vyhrožováním / § 99 tr.z./, a těžkého poškození na
těle / §§ 152, 155 tr.z./,

IV./ sám nebo v součinnosti s jinými ve službách nebo v zájmu Německa
zavinil ztrátu svobody velkého počtu obyvatel republiky a způso-
bil ~~vytvoření~~ nařízením a správním rozhodnutím, výkonem nařízení
nebo správním rozhodnutím a jinak deportaci a smrt mnoha tisícům
obyvatel republiky,

V./ zneužil tísně způsobené národní, politickou a rasovou perzekucí,
aby se obohatil na úkor fyzických osob.

Tím se dopustil

ad I./ zločinu proti státu podle §u 2,

ad II./ zločinu proti státu podle §u 3/1,

ad III./ a/ zločinu proti osobám podle § 5/1a,

b/ zločinu proti osobám podle § 5/2a,

ad IV./ zločinu proti osobám podle §u 7/3,

ad V./ zločinu proti majetku podle §u 10

dekrety presidenta republiky o potrestání nacistických zločinců, zrád-
ců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech ze dne 19.6.1945
čís.16 Sb. ve znění vyhlášky ministra spravedlnosti ze dne 11.ledna
1947 čís.9 Sb. a zákona ze dne 25. března 1948 čís.33 Sb. trestného
podle §u 7/3 cit. dekrety a § 34 tr.z.

Návrh obžaloby proti Antonu Burgerovi u Mimořádného lidového soudu v Litoměřicích
(faksimile dokumentu ze Státního oblastního archivu v Litoměřicích)

to povolání se však věnovat nehodlal⁸² a hned po ukončení studií se v roce 1929 přihlásil do rakouské armády. V roce 1931 vstoupil do NSDAP⁸³ a z tohoto důvodu byl pak z armády v roce 1933 jako nespolehlivý propuštěn. V Rakousku tehdy platil zákon zakazující členství v NSDAP a jejích organizacích, a tak Burger jako mnozí jiní odešel do Německa, kde vstoupil do rakouské jednotky a stal se členem SA. Do Rakouska se poprvé vrátil v roce 1934 spolu s uvedenou jednotkou, aby se připojil k plánovanému puči, kterým se měli dostat k moci stoupenci nacismu. Plán však nevyšel a celá akce skončila nezdarem. Burger se vrátil zpět do Německa, kde ho čekalo sedmnáctidenní vězení kvůli narušení hranic. Trest, který si odpykal ve věznici v Landsbergu,⁸⁴ ovšem chápal jako poctu, i z toho důvodu, že ve stejném vězení byl kdysi internován Adolf Hitler.⁸⁵ V roce 1934 získal německé státní občanství. Během anšlusu Rakouska v březnu 1938 znovu zamířil do Vídně, kde se záhy stal jedním z úředníků nově zřízené vídeňské Ústředny pro židovské vystěhovalectví (*Zentralstelle für jüdische Auswanderung*). V obdobné instituci pak působil i v Praze.⁸⁶

Podle trestního spisu litoměřického soudu z roku 1948 působil v letech 1940 a 1941 u ústředí pro úpravu židovské otázky (*Zentralstelle für Regelung der Judenfrage*)⁸⁷ v Praze, Brně, Pardubicích, Kladně a Českých Budějovicích. Do Brna byl vyslán v roce 1941 s úkolem, aby zde zřídil pobočku pražské ústředny.⁸⁸ Kvůli rozmlíškám s vedoucím pražského ústředí této instituce Hansem Güntherem byl pak ke konci roku 1942 povolán do Berlína, kde se mimo jiné zabýval arizací židovského majetku.

82 Ruth Bondyová uvádí, že Burger byl původním povoláním učitel (BONDY, Ruth: *Jakob Edelstein*. Praha, Sefer 2001). České ani rakouské materiály sloužící jako podklad pro trestní stíhání Burgera tuto informaci neobsahují.

83 Jeho členské číslo bylo 614 604.

84 LANG, Anton: *Die Lagerkommandanten von Theresienstadt: Seminararbeit zum Seminar für Zeitgeschichte. Österreichische NS-Täter*, s. 25. (Tiskem nevydaná seminární práce, Universität Wien 2001.)

85 MÜLLER-TUPATH, Karla: *Verschollen in Deutschland: Das heimliche Leben des Anton Burger, Lagerkommandant von Theresienstadt*. Hamburg, Konkret Literatur Verlag 1994, s. 17 n.

86 LANG, A.: *Die Lagerkommandanten von Theresienstadt*, s. 26. K činnosti zmiňovaných ústředí ve Vídni a Praze viz např. SAFRIAN, Hans: *Die Eichmann-Männer*. Wien – Zürich, Europaverlag 1993.

87 Někdy se místo termínu *Zentralstelle* uvádí *Zentralamt*. O vzniku a činnosti „ústředí“ blíže viz MILOTOVÁ, Jaroslava: Ústředna pro židovské vystěhovalectví v Praze: Geneze a činnost do počátku roku 1940. In: *Terezínské studie a dokumenty 1997*. Praha, Academia – Nadace Terezínská iniciativa 1997, s. 10–29.

88 LANG, A.: *Die Lagerkommandanten von Theresienstadt*, s. 26. Podle litoměřického trestního spisu byl zástupcem velitele brněnské Ústředny pro židovské vystěhovalectví. Ruth Bondyová označila Burgera za muže, který řídil vysídlení brněnských Židů, druhé největší komunity Židů v Protektorátu Čechy a Morava (BONDY, R.: *Jakob Edelstein*, s. 272).

Zanedlouho se do protektorátu vrátil, neboť byl povolán na místo velitele terezínské ghetta, kde působil od 5. června 1943 do 8. února 1944.⁸⁹ V táboře zavedl tvrdý režim a svědkové ho charakterizovali jako nejhoršího ze všech velitelů, které kdy ghetto mělo. Podle řady výpovědí nosil Burger s oblibou uniformu SS s odznaky SD na rukávě. Za jeho působení docházelo k největším zvěrstvům a on sám byl svědky označen za sadistu. V únoru 1944 byl Burger odvolán a Karl Rahm, který ho ve funkci velitele nahradil, o tom později vypověděl: „Burger byl podle mého názoru, který ovšem není směrodatný, odstraněn, jak jsem slyšel, kvůli ženským pletichám.“⁹⁰

V případě Antona Burgera vypovídala před litoměřickým soudem celá řada svědků. Pro ilustraci uvádím jen několik svědectví. V červenci 1943 zařval Burger na neznámého Žida, který mu přešel přes cestu, a vzápětí ho zastřelil.⁹¹ Žida Bedřicha Singra ztloukl při výslechu tak, že několik dní nato zemřel.⁹² Jedenáctého listopadu 1943 nechal nastoupit internované (asi pětadvacet tisíc osob) do bohušovické kotliny. Museli zde stát bez jídla od šesti hodin ráno do jedenácti večer a někteří z nich to nepřežili.⁹³ V prosinci 1943 při odbavování transportu udeřil Burger vězně Otu Segeru tak surově, že mu vyrazil můstek, protrhl pravý ušní bubínek a krvavě ho zranil na nose.⁹⁴

Lékař Pavel Klein vypověděl: „Byl jsem v Terezíně internován od 8. 7. 1943 a pracoval jsem v ghettu Terezín až do osvobození jako ženský lékař. Je mně známo, že v Terezíně od komandatury byl vydán rozkaz, že každý případ těhotné ženy, pokud oplození této ženy nastalo po internaci, musí být komandatuře přes vedení zdravotnictví hlášen a proveden potrat. Takovéto potraty musely být provedeny internovanými ženskými lékaři bez ohledu na pokročilost těhotenství, takže také v šestém a sedmém měsíci těhotenství. (...) Toto nařízení totiž vydal dřívější německý velitel ghetta Burger.“⁹⁵ Pokud žena interrupci odmítla, byla po narození dítěte poslána s transportem na východ. Stejný osud čekal i lékaře, kteří nechtěli interrupci provést.

---

89 Ve funkci velitele vystřídal Siegfried Seidla. Ten byl po druhé světové válce odsouzen vídeňským lidovým soudem k trestu smrti a popraven (blíže viz *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes*, Vídeň (dále jen DÖW), f. Landesgericht für Strafsachen Wien, Vg 1b/770/46). K jeho úloze v terezínském ghettu dále viz FEDOROVIC, Tomáš: *Terezínský Lagerkommandant Siegfried Seidl*. In: *Terezínské studie a dokumenty 2002*. Praha, Academia – Institut Terezínské iniciativy 2002, s. 113–144.

90 SOA Litoměřice, f. MLS Litoměřice, Lsp 441/1947, protokol z výslechu K. Rahma ze 3.4.1947.

91 Svědectví Zdeňka Mahlera.

92 Svědectví Roberta Frišmana.

93 O této události vypovědělo několik svědků, např. Artur Holler, Františka Struková a Hanuš Kopp.

94 Svědectví Oty Segery.

95 Svědectví Pavla Kleina.

Anton Burger už v Brně organizoval transporty do Terezína a Osvětimi; mimo jiné tak poslal na smrt do Mauthausenu dvě stě padesát Židů, které nechal zatknout v brněnské kavárně Esplanade. Během jeho velení bylo z Terezína vypraveno největší množství transportů do Osvětimi. Sám vybíral osoby k deportaci, vyhrožoval internovaným Osvětimí a Malou pevností. Zdá se poněkud neuvěřitelné, že by nevěděl, kam tyto transporty míří a co se s deportovanými stane.⁹⁶

Dle soudního spisu přijel na podzim 1943 do Terezína transport asi jedenácti set polských židovských dětí. Po dobu jejich pobytu v terezínském ghettu platil přísný zákaz s nimi být jen promluvit. Zůstaly zde asi jeden měsíc, několik jich mezitím zemřelo na tyfus. Namísto původně očekávané cesty do Palestiny nastoupily poté do transportu, který skončil svou pouť v Osvětimi.⁹⁷

Po svém odvolání z Terezína se Anton Burger vrátil do Berlína, hned v březnu 1944 byl však vyslán do Atén jako velitel tamní úřadovny německé Bezpečnostní služby. V Řecku zorganizoval deportace devatenácti set Židů z Atén a západního řeckého pobřeží, dvou tisíc čtyř set z oblastí měst Volos, Trikala a Joannina, sedmnácti set z ostrova Rhodos, stovky z ostrova Kós a neznámého počtu osob z ostrova Korfu. Deportovaní byli nejprve umístěni v táboře Haidaris a ještě v červnu 1944 transportováni do Osvětimi.⁹⁸ Od října do prosince 1944 se Burger podílel na deportacích maďarských Židů. Z Maďarska se vrátil do Brna k rodině a odtud odjel do Prahy, kde byl ještě v lednu 1945 povýšen na SS-Hauptsturmführera. V dubnu se vydal na útěk.⁹⁹

Návrh na trestní stíhání Antona Burgera podal veřejný žalobce u Mimořádného lidového soudu v Litoměřicích 14. září 1948, rozsudek byl vynesen v nepřítomnosti již za několik dnů, 25. září 1948. Burger byl uznán vinným ze zločinu propagace a podpory nacistického hnutí, z příslušnosti k organizacím SS a SD.¹⁰⁰ Dopustil se kromě toho zločinu vraždy, zabití a těžkého ublížení na těle, veřejného násilí vydíráním a vyhrožováním a zároveň se obohatil na úkor jiných osob.¹⁰¹ Zavínil ztrátu svobody velkého počtu osob a jejich následnou deportaci a v mnoha případech i smrt.¹⁰²

96 Burger to po válce popíral. V dopise starostovi rodného města Neukirchen, kterým odůvodňoval svou žádost o navrácení rakouského státního občanství, nepřipouštěl, že by věděl o skutečné situaci v Osvětimi, kde končil osud většiny deportovaných z Terezína. (LANG, A.: *Die Lagerkommandanten von Theresienstadt*, s. 28.)

97 Nejspíše jde o transport 1260 dětí z likvidovaného ghetta v Białystoku, který dorazil do Terezína 24.8.1943. Tyto děti, které údajně měly být vyměněny za německé zajatce, byly 5.10.1943 spolu s 53 terezínskými ošetřovateli odtransportovány do Osvětimi. Podrobněji o białystockých dětech viz např. KLIBAŃSKI, Brońka: Děti z ghetta Białystok v Terezíně. In: *Terezínské studie a dokumenty 1996*. Praha, Academia – Nadace Terezínské iniciativy 1996, s. 71–83.

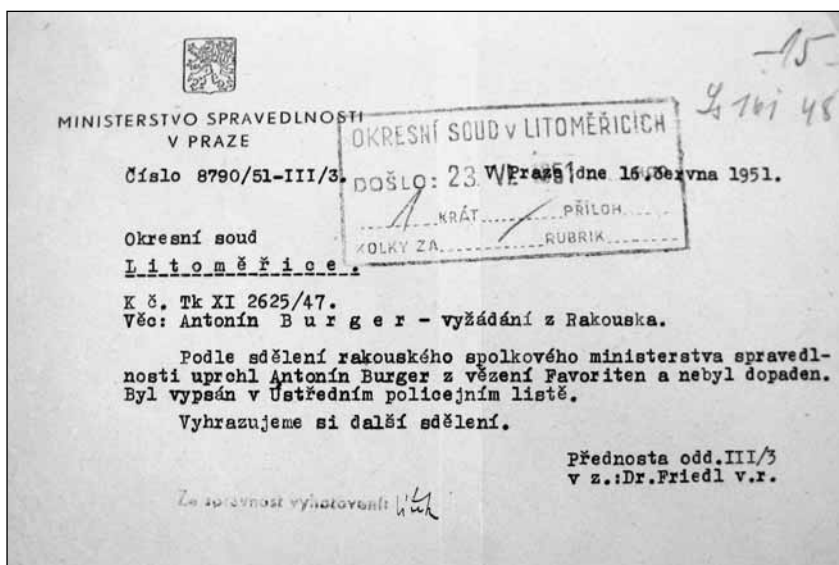
98 O působení Burgera v Řecku viz DÖW, f. Landesgericht für Strafsachen Wien, 30 Vr 6300/ 58/ 15 St 17161/ 58; dále MÜLLER-TUPATH, K.: *Verschollen in Deutschland*, s. 68–99.

99 LANG, A.: *Lagerkommandanten von Theresienstadt*, s. 30.

100 Podle §§ 3/1 a 2 tzv. velkého retribučního dekretu.

101 Podle §§ 5/1a, 5/2a a 10 tzv. velkého retribučního dekretu.

102 Podle § 7/3 tzv. velkého retribučního dekretu. Na základě tohoto paragrafu byl odsouzen k trestu smrti.

Zpráva o útěku Antona Burgera z rakouského vězení (faksimile dokumentu ze Státního oblastního archivu v Litoměřicích)

Podle informací rakouské vlády bylo zřejmé, že Burger uprchl v noci 18. července 1947 z amerického zajateckého tábora v Glasenbachu u Salcburku. V táboře zanechal dopis, ve kterém zdůvodnil pohnutky svého útěku: „Jelikož se v každém ohledu cítím nespravedlivě oloupen o svou svobodu a nemám v žádném případě chut na další věznění, nezůstala mi žádná jiná cesta.“¹⁰³ Na základě dosavadních poznatků lze konstatovat, že Burger byl ještě jednou zadržen, ale opět se mu podařilo z internace uniknout. Rakouská vláda 16. června 1951 informovala československé orgány, že Burger uprchl z věznice Favoriten a nebyl dopaden.¹⁰⁴

Další osud Antona Burgera je jedním z příkladů, jak krátká byla spravedlnost na mnohé válečné zločince, třebaže je měla takřka „pod nosem“. Po svém útěku z vězení se Burger nejspíš zdržoval ještě pár měsíců v Rakousku. Jisté je, že od října 1952 do ledna 1953 žil pod jiným jménem v Salcburku, kde se snažil získat informace o možnostech útěku do Afriky. Namísto toho se ale odstěhoval do Mnichova, odtud se dokonce pokusil v roce 1956 získat zpátky rakouské státní občanství. Mnichov opustil v roce 1960, poté žil dva roky v Dolních Rakousech a nakonec se

103 Cit. viz GRIEGER, Manfred: Anton Burger – ein österreichischer Dienstmann. In: *Theresienstädter Studien und Dokumente 1995*. Praha, Academia – Nadace Tereziánské iniciativy 1995, s. 245.

104 Útěk se mu podařil 9.4.1951 (viz DÖW, složka Anton Burger 109051/5).

přestěhoval za prací do Essenu. Tam žil až do své smrti v roce 1991 pod jménem Wilhelm Bauer.¹⁰⁵ Anton Burger nebyl stíhán jen v Československu, ale i v dalších zemích, například v Rakousku a Německu.¹⁰⁶ Patřil k jednomu z nejhledanějších nacistických zločinců.

Československé jurisdikci unikl také Burgerův terezínský „kolega“ Karl Bergel.¹⁰⁷ Narodil se v roce 1902 v Německu, později vstoupil do organizací SS a SD a nějakou dobu byl zaměstnán u vídeňské a později pražské Ústředny pro židovské vystěhovalectví. Do Terezína přišel s prvním „budovatelským komandem“ (*Aufbaukommando*) AK 1 již v listopadu 1941 a setrval zde až do konce války. Byl tedy jedním z nemnoha nacistických funkcionářů, kteří působili v ghettu po celou dobu jeho existence. Byl pověřen významnou funkcí vedoucího policejních a dozorcích složek v ghettu (*Lagerinspektor*).

Svědectví bývalých terezínských vězňů popisovala Bergela jako muže velice brutálního, bezcitného a bezohledného. Podílel se na popravách, které byly v ghettu vykonány počátkem roku 1942,¹⁰⁸ a podle řady svědků i na deportacích na východ. Poslední velitel ghetta Karl Rahm uvedl ve své poválečné výpovědi, že Bergel tyto transporty do Osvětimi „doprovázel“. Ruth Bondyová charakterizovala Bergela (podle jejích poznatků byl původním povoláním holič) jako komickou postavu ghetta, muže malého vzrůstu, tlustého, často opilého a velice krutého, který sám vězně bil a přihlížel jejich týrání.¹⁰⁹

Návrh na trestní stíhání se zatykačem vydal na Bergela litoměřický soud 31. března 1947, 25. září 1948 ho pak v nepřítomnosti odsoudil k trestu smrti. Na konci války se Bergel totiž dostal do sovětského zajetí, určitou dobu strávil v zajateckém táboře v Českých Budějovicích a později byl odvečen do SSSR.¹¹⁰ Zde byl odsouzen 21. dubna 1950 k pětadvaceti letům odnětí svobody. Trest si ale neodpykal celý a v šedesátých letech pobýval již ve Spolkové republice Německo.¹¹¹

V dubnu 1968 podal státní žalobce Zemského soudu ve Würzburgu návrh na trestní stíhání Karla Bergela. Mezi hlavními důvody stíhání přitom uváděl jeho podíl na vykonání poprav v terezínském ghettu počátkem roku 1942. Československé

105 Podrobněji o poválečném osudu Burgera viz MÜLLER-TUPATH, K.: *Verschollen in Deutschland*, s. 122–179. Skutečnou identitu W. Bauera pomohl odhalit Simon Wiesenthal.

106 Vídeňský soud vydal zatykač na Burgera v roce 1957, a to kvůli zločinům, kterých se dopustil v terezínském ghettu a v Řecku. Poslední zatykač na něj vydal soud v Brémách 30.8.1968.

107 Pokud není uvedeno jinak, pocházejí následující informace z trestního spisu vedeného v případě K. Bergela u MLS v Litoměřicích (*SOA Litoměřice*, f. MLS Litoměřice, Ls 159/1948).

108 V lednu a únoru 1942 bylo v terezínském ghettu popraveno oběšením 16 Židů.

109 BONDY, R.: *Jakob Edelstein*, s. 249 n.

110 Následující informace jsem čerpala z materiálů uložených ve fondu Ústředny zemské justiční správy v Ludwigsburgu. Za jejich poskytnutí děkuji ředitelce Institutu Terezínské iniciativy Jaroslavě Milotové. (Viz *Staatsarchiv Würzburg*, f. Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg, AR-Z 675/1963.)

111 Kdy a jak se ze Sovětského svazu dostal do Spolkové republiky, není známo.

úřady žalobce vyzýval, aby ve věci Bergela spolupracovaly a dodaly německé justici jako usvědčující materiály písemná svědectví bývalých vězňů. V roce 1971 se československý prokurátor dotázal úřadů v Ludwigsburgu na případ Bergela. Zajímalo ho, zda trestní řízení proti němu bylo již zahájeno, případně zda byl již odsouzen, a pokud ne, zda by československé orgány mohly získat Bergelovu současnou adresu a požádat o jeho vydání do Československa. Odpověď přišla v květnu 1971: „Hlavní přelíčení se dosud nemohlo uskutečnit, protože Bergel je momentálně ze zdravotních důvodů neschopen přelíčení... Bergelovu adresu Vám bohužel nemohu sdělit, jelikož podle zdejších ustanovení není přípustné podávat informace o osobních poměrech obžalovaného...“

Rudolf Haindl¹¹² se narodil 16. června 1912 ve Vídni. Vyučil se elektromontérem, oženil se a měl tři děti. V roce 1938 se přihlásil do organizace SS, v květnu 1939 jej Bezpečnostní služba přidělila k Ústředně pro židovské vystěhovalectví ve Vídni (Stab Brunner I), mezi jejíž zaměstnance patřil i Karl Rahm, Anton Burger či Karl Bergel. V této funkci se podílel v letech 1940 až 1942 na vypravování transportů rakouských Židů. Kromě toho arizoval byty Bernarda Stepaského a dalšího neznámého Žida ve Vídni, přičemž si neprávem přivlastnil nábytek, obrazy, knihy a další židovský majetek.¹¹³ V červnu 1942 byl převelen k Ústředně pro židovské vystěhovalectví do Prahy, kde nejprve dohlížel na odbavování Židů na seřadišti ve Veletržním paláci před odjezdem do Terezína.

Jednadecátého října 1943 nastoupil jako dozorce do terezínského ghetta a setrval v této funkci až do května 1945. Při výslechu před československými orgány Haindl tvrdil, že sice věděl o existenci koncentračních táborů, netušil prý však, co se v nich děje. Nebylo mu údajně ani známo, proč jsou Židé v ghettu Terezín internováni. Svůj vstup do SS a SD omlouval vidinou pracovní příležitosti. Spis vedený proti Haindlovi u Mimořádného lidového soudu v Litoměřicích ovšem obsahuje řadu svědectví bývalých vězňů, kteří ho usvědčují z nelidského zacházení s židovskými obyvateli ghetta. Svědkyně Růžena Ladmanová například uvedla, že viděla, jak Haindl ztloukl a zkopal stařenu, která pak na následky vnitřního zranění za několik dní zemřela. Hana Jana Böhmová sdělila, že Haindl našel u jedné osmdesátileté ženy peníze a surově ji zkopal, načež v noci zemřela. Bedřich Ornstein dosvědčil, že Haindl při výslechu na velitelství zmlátil neznámého muže, který pak také zemřel. František Bauer vypověděl, že vězeň Pavel Freund po Haindlových ranách ohluchl, načež zemřel v Osvětimi.

---

112 Pokud není uvedeno jinak, pocházejí následující informace z trestního spisu, který v případě R. Haindla vedl MLS v Litoměřicích (*SOA Litoměřice*, f. MLS Litoměřice, Lsp 147/1948).

113 *DÖW*, f. Landesgericht Wien, 31 Vr 1814/56. Proti Haindlovi vypovídala v Rakousku řada svědků. Např. v říjnu 1946 uvedl Ernst Feldsberg na vídeňském policejním ředitelství, že Haindl se ve Vídni podílel na koncentraci Židů. Na přelomu let 1941 a 1942 obcházel s dalšími členy SS domy, kde žili Židé, a nařídil jim, aby se vystěhovali. Na sbalení nejnnutnějších věcí měli tři hodiny, poté byli odvedeni do shromažďovacího tábora pro Židy v Kleine Sperlasse nebo Kastelgasse.

Rudolf Haindl v důstojnické uniformě (foto pochází ze sbírek Dokumentačního archivu rakouského odporu ve Vídni)

V prosinci 1943 Haindl při výslechu prorazil lebku a vyrazil levé oko Hugovi Münzemu, který pak byl i s manželkou Věrou poslán do Osvětimi, kde zahynul. Podobných svědectví jsou ve spise zaznamenány desítky. Haindl popíral, že by někoho v Terezíně zranil nebo zavinil jeho smrt. Přiznal pouze, že pokud někdo přestoupil předpis, zfackoval ho a ohlásil to svému nadřízenému Bergelovi. Svou obhajobu založil na tvrzení, že plnil jen rozkazy nadřízených – což byl obvyklý argument dozorců a dozorkyň v koncentračních táborech a věznicích.

Během výslechů Haindl přiznal, že jednou z jeho hlavních povinností v Terezíně bylo odbavovat transporty, takže počítal osoby určené k transportu při nástupu do jednotlivých vagonů. Popřel však, že by věděl, kam transporty míří a jaký osud deportované čeká. Přeživší vězni při konfrontaci s Haindlem však jeho tvrzení vyvrátili, když poukázali na to, že od jisté doby byl osud deportovaných v celém Terezíně veřejným tajemstvím. Výpovědi usvědčily kromě toho Haindla z aktivního podílu na sestavování transportních listin. Obviněný údajně sám

na listiny připisoval určitá jména a zároveň k některým připojil označení *Weisung* nebo *Sonderweisung*, které bylo poukázkou k likvidaci.

Ke spisům Rudolfa Haindla a Karla Rahma byla připojena zpráva Komise pro válečné zločiny Spojených národů sepsaná v březnu 1945 v Ženevě, v níž se na základě svědectví Židů, kteří byli z iniciativy Mezinárodního červeného kříže 7. února 1945 zachráněni transportem z Terezína do Švýcarska, podrobně hovoří o terezínském ghettu. O dotyčných se ve zprávě psalo: „Rahm a Hayndl (!) jsou zvláště obáváni, jsou skutečně surovci, bijí každého bez důvodu, kdo se přibližuje... Dva surovci, Rahm a Hayndl, tloukli a bili každého, kdo se jim přibližoval. Spáchali nesčetné vraždy a nesčetné jsou případy špatného zacházení.“

Rudolf Haindl na konci války uprchl. Zatčen byl v Rakousku 25. října 1946, poté byl umístěn v policejní věznicí v Salzburku a 8. ledna 1947 byl předán do tamního internačního tábora. Do Československa byl vydán 17. října 1947. Během hlavního přelíčení, které se konalo 16. září 1948 v Litoměřicích před senátem za předsednictví Františka Sechsera, Haindl na svou obhajobu řekl: „Cítím se vinen tolik, že jsem vůbec byl v Terezíně, a kdybych byl věděl, jak se to vyvine, byl bych hledal jiné cesty. To jsem si uvědomil teprve v roce 1945.“ Následujícího dne byl vynesen rozsudek smrti a 12. září večer byl Haindl popraven. Litoměřický soud uznal Haindla vinným z pří-

slušnosti k SS, SD a z propagace nacistického hnutí, jež zahrnovala také veškeré týrání a šikanování židovského obyvatelstva. Jako dozorce v terezínském ghettu se podle soudu dopustil dále zločinu zabití, těžkého ublížení na těle a vyhrožování, zavinil ztrátu svobody osob a podílel se na deportacích z Terezína do Osvětimi. Na trestním stíhání Haindla měly zájem i rakouské (respektive spojenecké) justiční orgány, takže v Rakousku bylo definitivně zastaveno až dlouho po jeho smrti, v roce 1956.¹¹⁴

Zhodnocení činnosti mimořádných lidových soudů v době takzvané druhé retribuice

Narozdíl od bouřlivé diskuse, která provázela ukončení činnosti mimořádných lidových soudů v takzvaném prvním retribučním období, nezbudila obdobná událost v roce 1948 srovnatelnou pozornost veřejnosti, tisku ani politických představitelů. Lze se domnívat, že určitou roli v tom sehrály nenaplněné plány, které měl s takzvanou druhou retribuicí nový režim. Podle Mečislava Boráka komunistická akce obnovení retribuice ztroskotala, a tak se nebylo čím chlubit, a z toho důvodu její výsledky ani nebyly veřejně publikovány.¹¹⁵ Navíc komunistický režim ve stadiu upevňování své moci měl řadu jiných důležitých témat, jimž musel věnovat prvořadou pozornost.

Ojedinéle komentáře o výsledku činnosti mimořádných lidových soudů nijak výrazně neinformovaly, jejich tématem byly především neustálé útoky na předúnorovou justici pod vedením Prokopa Drtiny. To platí i pro výše citovanou zprávu o ukončení druhé retribuice slovenského pověřence spravedlnosti. Podle autora „bývalá Demokratická strana našla v kolaborantoch svojich triednych príbuzných, a preto sa snažila usmerňovať činnosť ľudového súdnictva tak, aby sa zdiskreditovala celá myšlienka ľudového súdnictva“. Zcela jiná situace nastala po změně režimu v únoru 1948. Namísto dřívější praxe, kdy „prísediaci zo stredných vrstiev“ neměli „záujem na spravodlivom a prísnom potrestaní páchatelov“, po únoru totiž na funke soudců, soudců z lidu a předsedů senátu „boli povolávané osoby tomuto režimu oddané“. Obnovené retribuční soudnictví tedy podle pověřence splnilo svou úlohu.¹¹⁶ V tomto bodu se ovšem jeho názor rozcházel s nepříliš pozitivním hodnocením takzvané druhé retribuice jinými představiteli tehdejšího komunistického vedení.

Mimořádné lidové soudy svou činnost ukončily k 31. prosinci 1948. Původní předpoklad ministerstva spravedlnosti, že poslední hlavní přelíčení skončí k 30.

---

114 *Tamtéž*. Vídeňský soud uvažoval o společném procesu proti Haindlovi a Ernstu Girzigovi, který byl stejně jako Haindl nejprve aktivním funkcionářem vídeňské Ústředny pro židovské vystěhovalce a pak dozorcem v ghettu Terezín. Girziga vídeňský soud odsoudil 3.9.1948 na 15 let odnětí svobody. (*Tamtéž*, Vg 1 Vr 8881/46.)

115 BORÁK, M.: *Spravedlnost podle dekretu*, s. 80.

116 AKPR, f. kT 369/49, Zpráva povereníka spravodlivosti o skončení ľudového súdnictva (nedatováno).

září 1948, se tak nepodařilo naplnit. Že je tento termín pouhou iluzí, bylo zřejmé již v létě.¹¹⁷ Některé soudy projednávaly poslední kauzy ještě na Silvestra 1948.¹¹⁸ Od roku 1949 pak spadalo trestní stíhání válečných zločinců a kolaborantů do kompetence řádných soudů.¹¹⁹

Pro statistické vyhodnocení činnosti mimořádných lidových soudů v období takzvané druhé retribuice jsem použila dva základní zdroje. Jeden pochází z Archivu Kanceláře prezidenta republiky (především statistické zprávy ministerstva spravedlnosti o výsledcích činnosti mimořádných lidových soudů do června 1948 a do prosince 1948), druhý z osobního fondu tehdejšího ministra spravedlnosti Alexeje Čepičky. Uvedené zprávy vypracované ministerstvem spravedlnosti nebyly nikdy veřejně publikovány a nesou označení „Důvěrné!“. Statistické vyhodnocení na základě těchto materiálů nepřináší zcela totožné výsledky.¹²⁰ Mečislav Borák uvádí, že v roce 1948 bylo podle předávacích dokladů vedeno 4761 spisů mimořádných lidových soudů. Tento údaj podle něj koresponduje s hypotézou necelých dvou tisíc odsouzených.¹²¹ Podle údajů získaných z výše uvedených zdrojů lze konstatovat, že v Československu bylo odsouzeno v době takzvané druhé retribuice necelých tři tisíce tři sta osob (z toho v českých zemích necelých dva tisíce čtyři sta osob). Ministr spravedlnosti Čepička tvrdil v prosinci 1948, že mimořádné lidové soudy během takzvané druhé retribuice provedly revizi patnácti tisíc případů.¹²²

Podle zpráv uložených v Archivu Kanceláře prezidenta republiky bylo v letech 1945 až 1948 odsouzeno v rámci takzvaných retribuic k dočasnému restu odnětí svobody v Československé republice celkem 31 824 osob – z toho v prvním období (do května 1947) 28 350 osob (89,1 procento), v druhém období (od 4. května 1947 do 31. března 1948) řádnými soudy 270 osob (0,8 procent) a ve třetím období (od 1. dubna do 31. prosince 1948) 3204 osob (10,1 procenta), z toho 1902 Čechů a Slováků, 1144 Němců a 158 osob jiné národnosti.¹²³

117 KOČOVÁ, K.: Mimořádný lidový soud v Liberci v roce 1948, s. 154 n.

118 Např. MLS v Moravské Ostravě měl 31.12.1948 na programu ještě tři případy (BORÁK, M.: *Spravedlnost podle dekretu*, s. 125).

119 *Tamtéž*, s. 105.

120 AKPR, f. kT 785/49, Výsledky retribuice do konce prosince 1948, MS – Důvěrné! (nedatováno); Poznámky KPR k statistice ministerstva spravedlnosti o výsledcích retribuice 11.4.1949; f. kT 369/49, Zpráva pověřenika spravodlivosti o skončení ľudového súdnicтва (nedatováno); VÚA-VHA, f. 100/52, arch. j. 169, sv. 24.

121 BORÁK, Mečislav: Spisy mimořádných lidových soudů z let 1945–1948 v českých archivech a možnosti zkoumání židovské problematiky. In: TÝŽ (ed.): *Retribuce v ČSR a národní podoby antisemitismu: Židovská problematika a antisemitismus ve spisech mimořádných lidových soudů a trestních komisí ONV v letech 1945–1948. Sborník příspěvků*. Praha – Opava, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Slezský ústav Slezského zemského muzea 2002, s. 55.

122 FROMMER, B.: *National Cleansing*, s. 338.

123 AKPR, f. kT 785/49, Poznámky KPR k statistice ministerstva spravedlnosti o výsledcích retribuice, 11.4.1949. (Viz tabulky č. 1–3 v příloze.)

Během takzvané druhé retribuice bylo v Československu vedle uvedených dočasných trestů dvaapadesát osob odsouzeno na doživotí (sedmadvacet osob české a slovenské národnosti, pětadvacet německé národnosti) a jednatřicet osob k trestu smrti (deset osob národnosti české nebo slovenské, devatenáct osob národnosti německé a dvě osoby národnosti jiné).¹²⁴ Řada trestů včetně absolutních byla vynesena v nepřítomnosti obviněných a k jejich potrestání československými úřady nikdy nedošlo.¹²⁵

Z uvedených statistik je patrné, že většina odsouzených mimořádnými lidovými soudy v roce 1948 byla považována za Čechy nebo Slováky. I tak je počet odsouzených Němců vzhledem k předchozímu vysídlení německého obyvatelstva relativně vysoký. Názor, že takzvaná druhá retribuice byla určena především pro Čechy a Slováky, tedy nelze považovat za relevantní. Některé soudy, především v pohraničí, evidovaly převažující počet odsouzených německé národnosti.¹²⁶ To ovšem není v rozporu se skutečností, že u obviněných osob německé národnosti docházelo v této době poměrně často k upuštění od dalšího trestního stíhání nebo k přerušení výkonu trestu za účelem jejich vysídlení.¹²⁷

Většina odsuzujících rozsudků padla na území Čech, Moravy a Slezska. Dočasný trest byl zde udělen 2315 osobám (celkem na 160 259 let a 3 měsíce), devětačtyřicet osob bylo odsouzeno na doživotí a dvacet k trestu smrti.¹²⁸ Nejvíce absolutních trestů vynesl litoměřický soud v souvislosti se zločiny spáchanými v Malé pevnosti Terezín a terezínském ghettu.¹²⁹

Na Slovensku bylo během takzvané druhé retribuice před mimořádné lidové soudy postaveno 1717 osob, z nichž 903 bylo odsouzeno a 814 osvobozeno. Na

---

124 *Tamtéž*, podrobněji viz tabulka č. 4. K poněkud odlišným závěrům došel Benjamin Frommer, podle nějž bylo z jednatřiceti odsouzených k trestu smrti na základě údajů Alexeje Čepičky jen devět Čechů a Slováků (FROMMER, B.: *National Cleansing*, s. 338).

125 Podle Otakara Lišky bylo v souvislosti s retribučními delikty popraveno v Československu v letech 1948–1949 19 osob (LIŠKA, Otakar a kol.: *Výkonané tresty smrti: Československo 1918–1989 (nezahrnuje rozsudky německé justice)*. (Sešity ÚDV PČR, č. 2.) Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR 2000, s. 199).

126 To platí například pro MLS v Liberci a MLS v České Lípě.

127 Do konce června 1948 bylo v ČSR u 14 983 Němců upuštěno od dalšího stíhání a u 3183 došlo k přerušení výkonu trestu (AKPR, f. kT 785/49, Výsledky retribuice do konce prosince 1948, MS – Důvěrné!, nedatováno).

128 Z 2315 dočasně odsouzených bylo 1391 Čechů a Slováků (celkem odsouzeni na 46 747 let a 4 měsíce), 902 Němců (celkem odsouzeni na 112 623 let a 3 měsíce) a 22 osob jiné národnosti (celkem na 888 let a 8 měsíců). *Tamtéž*, viz tabulka č. 4.

129 Podle statistiky A. Čepičky i informací uložených v AKPR litoměřický soud odsoudil k trestu smrti osm osob. Na základě studia trestních spisů MLS v Litoměřicích je známo sedm případů. Za zločiny spáchané v Malé pevnosti Terezín byli odsouzeni a popraveni Rudolf Burian a Albert Neubauer, v nepřítomnosti byl pak trest vynesena nad Antonem Mallothem (odsouzen v roce 2002 na doživotí) a Herbertem Mendem. (Viz KOČOVÁ, K. – RADVANOVSKÝ, Z. – SUCHÁ, J.: *Mimořádný lidový soud v Liberci a Litoměřicích v letech 1945–1948*, s. 58.)

doživotí byly odsouzeny tři osoby a jedenáct osob k trestu smrti, pouze v jednom případě však byla poprava vykonána. Jednalo se o Dietera Wislicenyho, který se podílel na holokaustu slovenských a maďarských Židů.¹³⁰ K dočasnému trestu bylo odsouzeno 889 osob (celkem na 17 519 let a 4 měsíce). K trestu odnětí svobody od jednoho roku do třiceti let bylo odsouzeno 626 obviněných, celkově na 3426 let a dva měsíce. K 1. únoru 1949 byly 263 osoby odsouzené během takzvané druhé retribuice na Slovensku internovány ve věznicích a 201 v pracovních táborech.¹³¹

Podle detailních zpráv o výsledcích soudních jednání z každého dne, které zasílaly na ministerstvo spravedlnosti jednotlivé soudy, lze konstatovat, že před instancí mimořádných lidových soudů během druhé retribuice stálo 2706 osob. Z nich bylo 1260 odsouzeno a 1250 viny zproštěno, u zbývajících 198 osob došel soud k jinému závěru (řízení s nimi bylo přerušeno, odloženo, zemřely před hlavním přelíčením, jejich případ byl postoupen do kompetence jiného soudu a podobně).¹³² Tato čísla jsou však pouze přibližná a celkový počet obviněných i odsouzených je podhodnocený.¹³³ Zdá se, že uvedené soudní zprávy nejsou úplně. Statistické zprávy ministerstva spravedlnosti uložené v Archivu Kanceláře prezidenta republiky lze podle mého názoru považovat za relevantnější pramen.

Závěrem

Takzvaná druhá retribuice měla mimo jiné sloužit jako mocenský nástroj komunistické strany. Zneužití mimořádných lidových soudů k odstranění jejích domnělých či skutečných odpůrců se však až na několik výjimek zatím nepodařilo prokázat. Jednoznačně k nim můžeme počítat některé kauzy projednávané před Mimořádným lidovým soudem v Hradci Králové nebo odsouzení Vladimíra Krajiny. Původně plánovaný rozsah druhé retribuice, v jejímž rámci měly být odsouzeny desetitisíce osob, zůstal nenaplněn. Podle zpráv ministerstva spravedlnosti

130 Podrobněji k případu Wisliceny viz HRADSKÁ, Katarína: *Prípady Dieter Wisliceny: Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku*. Bratislava, Academia Electronic Press 1999.

131 U 21 osob bylo upuštěno od potrestání, 86 osob bylo zbaveno občanských práv, 159 obviněných bylo odsouzeno k veřejnému pokárání. K trestům do jednoho roku bylo odsouzeno 279 osob, do dvou let 100 osob, do pěti let 105 osob, do deseti let 54 osob, do dvaceti let 49 osob a do třiceti let 39 osob. (AKPR, f. kT 369/49, Zpráva povereníka spravodlivosti o skončení ľudového súdnictva, nedatováno; f. kT 785/49, Výsledky retribuice do konce prosince 1948, MS – Důvěrné!, nedatováno.)

132 VÚA-VHA, f. 100/52, sv. 24, arch. j. 169, viz tabulky č. 5–8.

133 Údaje např. nesouhlasí u libereckého soudu. Podle statistik z Čepičkova fondu bylo před soud postaveno 34 osob a 11 z nich odsouzeno. Z analýzy dochovaných trestních spisů MLS v Liberci pro období tzv. druhé retribuice ovšem vyplývá, že soud projednal 57 případů (28 osob bylo odsouzeno, 26 zproštěno viny, ve dvou případech bylo trestní řízení zastaveno a v jednom případě zemřel obviněný před hlavním přelíčením). Skutečný počet souzených případů byl ještě o něco vyšší, ne všechny soudní spisy se totiž dochovaly. (KOČOVÁ, K.: *Mimořádný lidový soud v Liberci v roce 1948*, s. 138–140.)

mimořádné lidové soudy v Československu v roce 1948 odsoudily necelých 3300 osob.

Velké plány tedy selhaly, ovšem není zcela jasné, jaké důvody k tomu vedly. Snad se lze odvážit hypotézy, že společnost ani samotná komunistická strana nebyly ještě na tak masivní zneužití justice připraveny. Domnívám se, že dosavadní profesionalita soudního aparátu nebyla po únorových změnách tak rychle zcela narušena. Přes zmiňovanou „očistu“ justice nebyla tehdy dokončena rozsáhlá výměna těch starých soudců, kteří se dost pružně nepřizpůsobili požadavkům na politizaci justice, za „revoluční kádry“. Mimořádné lidové soudy ukončily svou činnost poměrně brzy po převzetí moci komunisty, k 31. prosinci 1948. S prvními velkými politickými procesy se setkáváme až v roce 1949.

Přesně zjistit, kolik osob bylo zásahem takzvané druhé retribuice postiženo, dnes není možné. Pravdou zůstává, že i v jejím rámci byla odsouzena řada skutečných nacistických zločinců a kolaborantů (jak o tom svědčí výše uvedené případy Neuburga, Burgera a Bergela). Kvůli jejich potrestání ale nebylo nutné obnovit činnost mimořádných lidových soudů, protože podle zákonných předpisů mohly tyto osoby soudit příslušné řádné soudy.¹³⁴

---

134 Na retribuční případy se nevztahuje možnost rehabilitace, rozsudek lze zrušit jedině rozhodnutím příslušného krajského soudu. Dne 4.11.1994 tak byl např. zrušen rozsudek u Krajského soudu v Hradci Králové nad zmiňovaným Janem Chudobou. (Viz JARKOVSKÁ, L.: *Ve službách ministerstva vnitra*, s. 7.)

Příloha

Tabulka 1

Statistický přehled činnosti MLS v ČSR podle jednotlivých období a počtu odsouzených k dočasnému trestu¹

Období	Počet osob	V procentech
1. období (do 4. 5. 1947)	28 350	89,1
2. období (do 1. 4. 1948)	270	0,8
3. období (do 31. 12. 1948)	3204	10,1
Celkem	31 824	100,0

Tabulka 2

Statistický přehled činnosti MLS podle druhu trestu a národnosti odsouzených v 1. období (do 4. 5. 1947, na Slovensku do 31. 12. 1947)²

		Češi a Slováci	Němci	Ostatní	Celkem
České země	trest smrti	253	467	2	722
České země	doživotí	308	455	3	766
České země	dočasné odnětí svobody	5824	14 438	98	20 360
Celkem		6385	15 360	103	21 848
Slovensko	trest smrti	34	24	7	65
Slovensko	doživotí	0	0	0	0
Slovensko	dočasné odnětí svobody	2261	824	4905	7990
Celkem		2295	848	4912	8055
ČSR	trest smrti	287	491	9	787
ČSR	doživotí	308	455	3	766
ČSR	dočasné odnětí svobody	8 085	15 262	5003	28 350
Celkem		8680	16 208	5015	29 903

1 Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Praha, fond kT 785/49, Poznámky KPR k statistice ministerstva spravedlnosti o výsledcích retribuční, 11.4.1949.

2 Tamtéž, Výsledky retribuční do konce prosince 1948: MS – Důvěrné! (nedatováno).

Tabulka 3

Statistický přehled činnosti MLS podle druhu trestu a národnosti odsouzených ve 2. období (od 5. 5. 1947 do 1. 4. 1948, na Slovensku od 1. 1. 1948 do 1. 4. 1948)³

		Češi a Slováci	Němci	Ostatní	Celkem
České země	trest smrti	0	1	0	1
České země	doživotí	0	1	0	1
České země	dočasné odnětí svobody	128	135	4	267
Celkem		128	137	4	269
Slovensko	trest smrti	0	0	0	0
Slovensko	doživotí	0	1	0	1
Slovensko	dočasné odnětí svobody	0	1	2	3
Celkem		0	2	2	4
ČSR	trest smrti	0	1	0	1
ČSR	doživotí	0	2	0	2
ČSR	dočasné odnětí svobody	128	136	6	270
Celkem		128	139	6	273

Tabulka 4

Statistický přehled činnosti MLS podle druhu trestu a národnosti odsouzených ve 3. období (od 2. 4. 1948 do 31. 12. 1948)⁴

		Češi a Slováci	Němci	Ostatní	Celkem
České země	trest smrti	4	16	0	20
České země	doživotí	24	25	0	49
České země	dočasné odnětí svobody	1391	902	22	2315
Celkem		1419	943	22	2384
Slovensko	trest smrti	6	3	2	11
Slovensko	doživotí	3	0	0	3
Slovensko	dočasné odnětí svobody	511	242	136	889
Celkem		520	245	138	903
ČSR	trest smrti	10	19	2	31
ČSR	doživotí	27	25	0	52
ČSR	dočasné odnětí svobody	1902	1144	158	3204
Celkem		1939	1188	160	3287

3 Tamtéž.

4 Tamtéž.

Tabulka 5

Statistický přehled činnosti MLS podle jednotlivých soudů v českých zemích a vy-
nesených rozsudků za druhé retribuice (1948)⁵

MLS	Celkem	Odsouzeno	Zproštěno viny	Jinak ⁶	Revize rozsudku
Brno	253	121	115	17	4
Česká Lípa	16	2	14	0	1
České Budějovice	24	16	7	1	4
Hradec Králové	59	41	16	2	4
Cheb	34	21	9	4	1
Chrudim	61	38	22	1	3
Jičín	127	46	79	2	11
Jihlava	64	38	26	0	14
Klatovy	28	8	19	1	2
Kutná Hora	222	86	104	32	11
Liberec	34	13	19	2	0
Litoměřice	107	51	56	0	6
Mladá Boleslav	35	15	19	1	6
Most	62	30	29	3	1
Nový Jičín	84	36	44	4	11
Olomouc	146	85	58	3	10
Opava	10	6	3	1	4
Ostrava	104	54	42	8	3
Písek	81	30	50	1	7
Plzeň	235	95	140	0	8
Praha	774	350	317	107	16 (?)
Tábor	42	19	22	1	6
Uherské Hradiště	85	49	32	4	3
Znojmo	21	10	8	3	8
Celkem	2708	1260	1250	198	144

5 *Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv*, Praha, fond Alexeje Čepičky, arch. j. 169, sv. 24.

6 Tato kategorie zahrnuje např. případy, které nebyly předány řádnému soudu, jež spadaly svou povahou pod tzv. malý retribuční dekret, u nichž trestní řízení bylo zastaveno, obviněný zemřel před zahájením hlavního přelíčení atd.

Tabulka 6

Statistický přehled činnosti MLS podle jednotlivých soudů v českých zemích a kategorií trestů do 25 let odnětí svobody za druhé retribuice (1948)⁷

MLS	Upuštěno od trestu	Do 5 let	5–25 let	Celkový úhrn roků trestu ⁸	Průměrná délka trestu ⁹
Brno	19	40	61	528 R, 6 M	5
Česká Lípa	0	1	1	6 R, 6 M	3
České Budějovice	0	7	6	44 R, 4 M	3
Hradec Králové	1	14	24	250 R	6
Cheb	1	9	8	110 R, 5 M	6
Chrudim	4	11	23	198 R, 3 M	6
Jičín	3	26	14	142 R, 4 M	4
Jihlava	4	23	11	134 R, 9 M	4
Klatovy	0	5	3	43 R, 8 M	5
Kutná Hora	7	48	29	411 R, 2 M, 7 T	5
Liberec	2	2	8	80 R	8
Litoměřice	1	26	15	198 R, 9 M	5
Mladá Boleslav	1	6	7	87 R	7
Most	1	15	14	177 R, 3 M, 6 T	6
Nový Jičín	0	28	8	140 R, 11 M	4
Olomouc	5	51	28	307 R, 10 M	4
Opava	4	1	1	7 R	4
Ostrava	4	32	16	157 R, 5 M	3
Písek	2	16	12	215 R, 7 M	8
Plzeň	6	42	46	458 R, 8 M	5
Praha	10	142	176	1949 R, 9 M	6
Tábor	0	9	10	117 R, 5 M	6
Uherské Hradiště	11	24	14	190 R, 6 M	5
Znojmo	0	5	5	77 R	8
Celkem	86	583	540	6035 R, 3 M, 1 T	

7 Tamtéž.

8 R = roky, M = měsíce, T = týdny.

9 Zaokrouhleno na roky.

Tabulka 7

Statistický přehled činnosti MLS podle jednotlivých soudů a nejpřísnějších rozsudků za druhé retribuice (1948)¹⁰

MLS	Doživotí	Trest smrti
Brno	1	0
Česká Lípa	0	0
České Budějovice	0	3
Hradec Králové	2	0
Cheb	1	2
Chrudim	0	0
Jičín	3	0
Jihlava	0	0
Klatovy	0	0
Kutná Hora	1	1
Liberec	0	1
Litoměřice	1	8
Mladá Boleslav	1	0
Most	0	0
Nový Jičín	0	0
Olomouc	0	1
Opava	0	0
Ostrava	2	0
Písek	0	0
Plzeň	1	0
Praha	18	4
Tábor	0	0
Uherské Hradiště	0	0
Znojmo	0	0
Celkem	31	20

---

¹⁰ *Tamtéž.*

Tabulka 8

Statistický přehled činnosti MLS podle jednotlivých soudů a nejčastěji vynesných trestů odnětí svobody (od 1 měsíce) za druhé retribuice (1948)¹¹

MLS	Nejčastěji vynesný trest
Brno	5 let (36x)
Česká Lípa	(všechny tresty 1x)
České Budějovice	2 roky, trest smrti (3x)
Hradec Králové	5 let (12x)
Cheb	5 let (3x)
Chrudim	5 let (11x)
Jičín	5 let (8x)
Jihlava	3 roky (7x)
Klatovy	(všechny tresty 1x)
Kutná Hora	3 roky (11x)
Liberec	5 let (4x)
Litoměřice	trest smrti (8x)
Mladá Boleslav	5 let, 10 let (3x)
Most	5 let (5x)
Nový Jičín	3 roky (11x)
Olomouc	5 let (14x)
Opava	(všechny tresty 1x)
Ostrava	1 rok (14x)
Písek	3 roky (8x)
Plzeň	5 let (24x)
Praha	5 let (72x)
Tábor	1 rok (5x)
Uherské Hradiště	3 roky (10x)
Znojmo	5 let (3x)

11 Zpracováno na základě údajů z „Čepičkovy statistiky“ (viz tabulky č. 5–7).

Těžba uranu versus „očista“ pohraničí

Německé pracovní síly v Jáchymovských dolech na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století

Tomáš Dvořák

V roce 1948 rozhodla československá vláda o přesídlení několika tisíc osob německé národnosti, které do té doby nebyly z různých důvodů odsunuty do Německa, do oblasti uranové těžby na Jáchymovsku. Zajišťoval ji zde národní podnik Jáchymovské doly (JD), zřízený k 1. lednu 1946 na základě československo-sovětské dohody uzavřené 23. listopadu 1945.¹ Tato méně známá kapitola z dějin poválečných migrací má rovněž aspekty hospodářské, bezpečnostní a obecně politické, jimiž se tato studie speciálně nezabývá. Zejména ji však nelze vytrhnout z kontextu mezinárodní politiky, neboť zvýšenou poptávku po pracovních silách si vynucoval stupňující se tlak na rozvoj československého uranového průmyslu ze strany Sovětského svazu, jenž usiloval o vlastní atomovou zbraň.²

-
- 1 Dohoda mezi vládou SSSR a vládou Československé republiky o rozšíření těžby rud a koncentrátů v Československu obsahujících radium a jiné radioaktivní prvky, jakož i o jejich dodávkách SSSR.
  - 2 Karel Kaplan jako první systematicky upozornil na prioritní postavení nového průmyslového odvětví a na sovětský vliv v Československu na prahu totalitního režimu a studené války (KAPLAN, Karel – PAČL, Vladimír: *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice, Actys 1993). Především mezinárodními a obecně politickými souvislostmi těžby československého uranu v kontextu studené války a konsolidace východního bloku se důkladně zabýval Zbyněk Zeman se svým německým spoluautorem (KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk: *Urangheimnisse: Das Erzgebirge im Brennpunkt der Weltpolitik, 1933–1960*. Berlin, Ch. Links Verlag 2003, s. 7–119; ZEMAN, Zbyněk A. B.: Československý uran a únor 1948. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 257–265. Z hlediska vývoje jáchymovské soustavy táborů srv. PETRÁŠOVÁ, Ludmila: Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In: *Sborník archivních*

Jáchymov, respektive Jáchymovské doly (s jistou nadsázkou lze konstatovat, že svého času šlo o synonyma), jsou vnímány jako jedno z hlavních míst a symbolů komunistické perzekuce v Československu. Utrpení nespravedlivě odsouzených politických vězňů v podstatě definuje společenské vnímání fenoménu „Jáchymov“ v české historické paměti. Teprve desetitisíce trestanců, politických i kriminálních, kteří se v padesátých letech stali nedobrovolnými obyvateli táborové soustavy Jáchymovských dolů, také zajistily požadovaný objem těžby uranu. Toto řešení problému s nedostatkem pracovních sil však bylo možné plně realizovat teprve v poměrech konsolidovaného totalitního státu po roce 1948.

Podnik po nových pracovních silách nicméně hladověl už od svého vzniku. Ukazovalo se přitom, že tuto poptávku – navzdory různým motivačním pobídkám – nebude možné řešit dobrovolným nábořem pracovníků. Již od roku 1946 se proto uplatnily různé formy nuceného pracovního nasazení, které pak po celou dobu činnosti Jáchymovských dolů fungovaly jako hlavní nástroj řešení tohoto problému.³ S ohledem na poválečné budování národního státu a etnicky homogenní společnosti, k nimž otevíral cestu masový odsun a perzekuce německého obyvatelstva, není příliš překvapivé, že se nedobrovolné pracovní síly rekrutovaly z německy mluvících osob.

Podíl německých pracovníků na rozvoji těžby uranu byl na přelomu čtyřicátých a padesátých let rozhodující. Jednalo se přitom o velmi různorodé skupiny, o je-

---

prací, roč. 43, č. 2 (1994), s. 335–447. O dalších stránkách problematiky pojednávají studie: TOMÍČEK, Rudolf: *Těžba uranu v Horním Slavkově*. Sokolov, Okresní muzeum Sokolov 2000; JANÁK, Dušan: *Nasazení německých zajatců ze SSSR v Jáchymovských dolech (1947–1953)*. In: BORÁK, Mečislav a kol.: *Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR: Sborník příspěvků*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 38.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003, s. 229–263. Z hlediska životní situace zajatců je doposud nepřekonaná studie: BÖSS, Otto: *Deutsche Kriegsgefangenen im Uranbergbau von St. Joachimsthal (Jáchymov) 1945–1950*. In: *Bohemia*, roč. 13, č. 2 (1974), s. 384–405. První pokus o souhrnný pohled na problematiku německých pracovních sil v JD na základě převážně regionálních pramenů předložil již v roce 1999 autor tohoto příspěvku (Dvořák, Tomáš: *Německé obyvatelstvo v okrese Jáchymov v letech 1945–1950*. Diplomová práce. Brno, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 1999). Německým civilistům přesídleným na Jáchymovsko v roce 1948 se dosud systematicky věnovaly kapitoly z následujících disertačních prací: ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration: Tschechische Deutschenpolitik 1947–1953*. Praha, Fakulta sociálních věd UK 2004, s. 413–460; Dvořák, Tomáš: „Vnitřní odsun“: *Průběh, motivy a paralely přesídlování německého obyvatelstva do vnitrozemí v českých zemích v letech 1947–1949*. Brno, FF MU 2005, s. 151–176.

3 Zvyšování plánu těžby, a tedy i potřeby pracovních sil, se v JD datuje od roku 1947. Pro následující rok žádali sovětští zástupci ve vedení podniku již trojnásobné zvýšení těžby oproti dosavadnímu stavu. Tento „hon na pracovní síly“ odpovídal nejen dynamice plánu objemu těžby, ale zejména v počátcích existence podniku nahrazoval také její technologické limity. Zároveň se však v tomto období vedle masového náboru projevoval silnější zájem o výběr kvalifikovaných hornických specialistů. (Srv. KAPLAN, K. – PAČL, V.: *Tajný prostor Jáchymov*, s. 19 a 31.)

jichž nasazení v Jáchymovských dolech se dosud ví poměrně málo, jak ve vztahu k historii těžby uranu, tak v souvislosti s osudy Němců v poválečném Československu.⁴ Právě použití rozličných forem nuceného pracovního nasazení různých skupin německého obyvatelstva se však „zasloužilo“ o to, že o Jáchymovských dolech a jejich zájmové oblasti můžeme hovořit jako o významné laboratoři sociálního inženýrství, především nucených migrací.⁵

Tato studie se také snaží zasadit příběhy všech skupin německých zaměstnanců Jáchymovských dolů do společného rámce a zároveň je pokusem o mikrosundu do dějin malého regionu českého pohraničí na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století. „Malé“ lidské příběhy se zde tehdy odehrávaly jako efekty „velkých“ dějinných procesů – propuknutí studené války, nástupu komunismu za „železnou oponou“ a destrukce dosavadního etnického obrazu střední Evropy. Stojí za pozornost, že sledovaný region prošel působením Jáchymovských dolů velmi specifickým vývojem ve srovnání s trendy převažujícími na ostatních českých územích, kde původně sídlilo německé obyvatelstvo.

Jáchymovské doly a odsun Němců

Sídelní změny v regionu ovšem tak jako jinde v pohraničí odstartoval poválečný odsun původního německého obyvatelstva.⁶ V celém zájmovém prostoru Jáchymovských dolů v pohraničí žil před válkou jen zanedbatelný počet Čechů, respektive jiných neněmeckých obyvatel.⁷ Tomu odpovídalo v roce 1945 také národnostní složení osazenstva původních tří státních šachet na těžbu radia, které se staly základem nově budovaného podniku.⁸ Úzký vztah s německým obyvatelstvem byl tedy Jáchymovským dolům dán již do vínku. Místní Němci se stali také jádrem osazenstva a hlavním zdrojem nábory pracovních sil v letech 1945 a 1946. Jáchymovské doly dokázaly bez větších problémů „své“ Němce chránit před hromadným odsunem, který v okrese Jáchymov v roce

---

4 Dosavadní literatura věnovaná fenoménu JD se problematice různých skupin pracovních sil věnovala sice pravidelně, nikoliv však vždy souhrnně a systematicky. První, z hlediska faktografie však neúplný obraz předložili autoři výše citované publikace.

5 Pojmem „Jáchymovsko“ se v tomto textu rozumí tzv. zájmová oblast JD v Krušných Horách, která nakonec zahrnovala celý bývalý okres Jáchymov a části bývalých okresů Nejdek a Vejprty. K administrativnímu vývoji tohoto území viz DVOŘÁK, Tomáš: Jáchymovské doly a územní vývoj okresů Jáchymov a Karlovy Vary v letech 1945–1960. In: CHOCHOLÁČ, Bronislav – MALÍŘ, Jiří (ed.): *Pocta Janu Janákoví: Předsedovi Matice moravské, profesorovi Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci*. Brno, Matice moravská 2002, 177–186.

6 K průběhu odsunu z okresu Jáchymov viz Dvořák, T.: *Německé obyvatelstvo v okrese Jáchymov...*, s. 29–37, 68–89.

7 Podle výsledků cenzu z roku 1930 žilo v okrese Jáchymov více než 96 procent obyvatel německé národnosti (viz *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*, sv. 1. Praha, Státní úřad statistický 1934, s. 27).

8 K 31.7.1945 bylo na třech jáchymovských šachtách zaměstnáno celkem 143 lidí, z toho pouze 18 Čechů (viz PETRÁŠOVÁ, L.: *Vězeňské tábory...*, s. 341).

1946 postihl drtivou většinu zbývajících německých obyvatel.⁹ Podnik se přitom mohl opírat o běžnou legislativu, která od jara 1946 umožňovala chránit nepostradatelné Němce takzvanými zelenými legitimacemi specialistů, a také o nařízení vlády, která během roku 1946 opakovaně odkládala a nakonec úplně zakázala odsun německých horníků z Československa.¹⁰ Taková praxe v podstatě nepřekračovala rámec jednání běžný u mnoha průmyslových zaměstnavatelů v pohraničí. V čem se však pozice Jáchymovských dolů lišila od jiných, méně strategických oborů, byla schopnost čelit společenským a politickým tlakům, které tuto praxi napadaly a komplikovaly tak život pohraničnímu hospodářství. Kromě standardních způsobů totiž uranový průmysl od počátku hledal další cesty k získávání potřebných pracovních sil.¹¹ Vládní zmocněnec se zvláštním pověřením pro důlní podnikání inženýr Vladimír Kovář, jehož nevymluvný titul maskoval funkci jednoho z nejvyšších československých zástupců ve společném vedení strategického jáchymovského podniku, disponoval zvláštními pravomocemi, které mu již v únoru a březnu 1946 udělila vláda a na jejichž základě měl „právo žádati od příslušných úřadů, aby bylo vyhověno všem [jeho] žádostem, pokud se týče odsunu, resp. jeho zdržení, německých dělníků a jejich rodinných příslušníků“.¹²

Na jaře 1946, kdy pohraniční okresy přes odpor zaměstnavatelů stahovaly Němce pracující na různých místech pohraničí i vnitrozemí do jejich domovských obcí, aby mohli se svými rodinami nastoupit do odsunových transportů, se Jáchymovským dolům naopak podařilo vyreklamovat z internace některé osoby pro práci v podniku.¹³ Vyskytovaly se mezi nimi také osoby pocházející z úplně jiných oblastí pohraničí, které nebyly na žádost jejich domovských okresů uvolněny pro odsun, nýbrž i s rodinnými příslušníky přistěhovány na Jáchymovsko.¹⁴ Postradatelné osoby propouštěl podnik v roce 1946 před odsunem pouze ojedinele.

---

9 Dá se říci, že okres Jáchymov patřil z hlediska výsledků odsunu k „nejúspěšnějším“. Zajímavé je, že opak platil pro okres Vejprty, kde velká část původního obyvatelstva setrvala i po oficiálním skončení hlavní fáze organizovaného odsunu. Jak o tom bude ještě řeč, západní část vejprtského okresu byla v roce 1949 připojena z podnětu JD k okresu Jáchymov, čímž došlo ke spojení území s výrazně odlišnou aktuální sídelní strukturou.

10 *Podnikový archiv DIAMO*, Příbram (dále jen *DIAMO*), fond Jáchymovské doly (dále jen *JD*), karton (k.) 5, svazek (sv.) 2, oběžník ministerstva vnitra z 11.10.1946 a oběžník Ústředního ředitelství československých dolů, n.p. z 13.8.1946.

11 O odkladu odsunu horníků se v Jáchymově hovořilo již několik měsíců před právní úpravou statutu specialisty a oficiálním vynětím zaměstnanců *JD* z odsunu. (Viz *Státní okresní archiv Karlovy Vary (SOKA Karlovy Vary)*, f. Okresní národní výbor (ONV) Jáchymov, inventární jednotka (inv. j.) 1, protokol z mimořádné schůze Okresní správní komise (OSK) v Jáchymově 28.10.1945.)

12 *DIAMO*, f. *JD*, k. 5, sv. 5, dopis V. Kováře ve věci odsunu německých zaměstnanců *JD* adresovaný ONV v Jáchymově 25.10.1946.

13 Například ke 3.5.1946 pracovalo v *JD* 24 takto získaných osob (*tamtéž*, sv. 4, Seznamy dělnictva německé národnosti dolů Rovnost, Svornost a Bratrství).

14 Jedná se vlastně o první, byť ojedinele, případy nuceného přesídlení Němců na Jáchymovsko, které pouze předznamenávaly pozdější centrálně organizované celostátní přesídlovací akce (srv. *tamtéž*, sv. 5, dopisy *JD* několika okresním národním výborům se zamítavým stanoviskem k odsunu přidělených Němců).

Přísně důvěrné.

P R O T O K O L

k dohodě mezi vládou Československé republiky a vládou Svazu Sovětských Socialistických Republik o rozšíření těžby rud a koncentrátů v Československu, obsahujících radium a jiné radioaktivní prvky, jakož i o jejich dodávkách Svazu Sovětských Socialistických Republik.

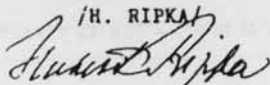
V souvislosti s dnešním podepsáním dohody v Praze mezi vládou Československé republiky a vládou Svazu Sovětských Socialistických Republik o rozšíření těžby rud a koncentrátů v Československu, obsahujících radium a jiné radioaktivní prvky, jakož i o jejich dodávkách Svazu Sovětských Socialistických Republik, byla uzavřena dohoda:

1. Z celkového množství těžených rud a koncentrátů, obsahujících radium a jiné radioaktivní prvky, po dobu prvních 5 roků platnosti citované dohody zůstane v Československu pro jeho hospodářské a vědecké potřeby množství do 10% těchto rud a koncentrátů.
2. Vláda Československé republiky přenechá podle potřeby sovětským členům československo-sovětské komisi vhodné místnosti v Jáchymově a v Praze.
3. Za účelem zabezpečení důvěrnosti těžby rud a koncentrátů, obsahujících radium a jiné radioaktivní prvky, a jejich dodávek Svazu Sovětských Socialistických Republik československo-sovětská komise ustanoví odpovídající řád v Jáchymovských a jiných možných podnicích v Československu.
4. Shora uvedená dohoda mezi vládou Československé republiky a vládou Svazu Sovětských Socialistických Republik je přísně důvěrná.

Sepsán v Praze 23. listopadu 1945 ve dvou autentických exemplářích, každý v českém a ruském jazyku, při čemž oba texty mají stejnou platnost.

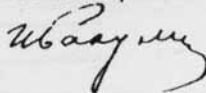
Na základě zmocnění
vládou Československé
republiky

/H. RIPKA/

Na základě zmocnění
vládou Svazu Sovětských
Socialistických Republik

/I. BAKULIN/

Protokol k dohodě mezi československou a sovětskou vládou o těžbě uranové rudy v ČSR a jejich dodávkách do SSSR, podepsaný 23. listopadu 1945 ministrem zahraničního obchodu Hubertem Ripkou a jeho sovětským partnerem I. Bakulinem (faksimile dokumentu převzata z publikace Rudolfa Tomička Těžba uranu v Horním Slavkově. Sokolov, Okresní muzeum Sokolov 2000)

Odklad, respektive zastavení odsunu německých zaměstnanců Jáchymovských dolů souvisely také s rozhodnutím společné československo-sovětské komise, která na základě mezistátní dohody zodpovídala za plán těžby. V polovině července 1946 bylo československé straně uloženo, aby do konce měsíce zajistila čtyři sta nových pracovních sil a poté během třetího kvartálu vyměnila nekvalifikované síly za německé horníky převedené z jiných důlních podniků. Sovětská strana se tehdy zavázala odsunout tyto horníky po 1. lednu 1947 i s rodinami do Saska, jakmile československá strana provede jejich výměnu za jiné kvalifikované síly. Ze závěrů komise je patrné, že českoslovenští zástupci se s rozvojem podniku na úkor hladkého průběhu odsunu smířovali jen neradi.¹⁵ Tyto plány v celkovém měřítku zřejmě ztroskotaly. V říjnu 1946, tedy ještě před skončením odsunové kampaně, se však skutečně konal první organizovaný nábor německých pracovníků mimo území Jáchymovska.¹⁶

I hlad po pracovních silách měl ovšem své meze. V listopadu 1946 se o práci na kutisku v Přebuzi přihlásilo dvanáct již odsunutých Němců žijících v obcích za ne-dalekou saskou hranicí. Ačkoliv vedení zmíněného provozu mělo o jejich přijetí zájem, žádost byla – zejména na doporučení bezpečnostního referenta Jáchymovských dolů (jinak důstojníka Obranného zpravodajství) štábního kapitána Ludvíka Součka – zamítnuta z důvodů státní bezpečnosti.¹⁷

Do průběhu odsunu však Jáchymovské doly zasahovaly také nepřímo, svými stálými požadavky na zajištění bytových kapacit pro přicházející neněmecké pracovníky, a zejména pro sovětský personál podniku.¹⁸ Kvůli žádostem o uvolnění konkrétních objektů byli někteří Němci v Jáchymově přednostně zařazováni do odsunových transportů. Jáchymovské doly tím v podstatě narušovaly monopol místních úřadů na přidělování bytů českým zájemcům i spekulace s tím spojené. Největší tlak na uvolňování bytů však pochopitelně vyvolal až prudký vzestup důlních prací

15 *DIAMO*, f. JD, protokoly ze zasedání Československo-sovětské komise pro výzkum a využití ložisek rud a minerálů obsahujících prvek radium a radioaktivní látky v Československu (dále jen protokoly komise), protokol č. 3 z 15.7.1946. Na 3. zasedání komise 22.9.1946 pak byl přesně vyčíslen počet horníků, kteří měli být převedeni z dolů ve Falknově (Sokolově), Mostě, Kutné Hoře, Plzni a Žacléři; celkem šlo o 150 osob (*tamtéž*, protokol č. 4).

16 Jednalo se o pracovníky uvolněné Falknovskými hnědouhelnými doly, kteří byli dáni k dispozici Jáchymovským dolům. Národní výbory na Sokolovsku byly vyrozuměny, že tyto osoby nesmějí zařazovat do odsunů. Podle dochovaných seznamů šlo o 61 osob. (*Tamtéž*, k. 5, sv. 5, dopis adresovaný JD ředitelstvím Falknovských hnědouhelných dolů ze 7.10.1946 s přílohami.)

17 *Tamtéž*, dopis pro vládního zmocněnce V. Kováře z 11.11.1946 ve věci zaměstnání Němců z Německa se zamítavým vyjádřením bezpečnostního referenta JD ze 7.12.1946 a související korespondence. Vedení podniku se oficiálně odvolalo na výnos příslušného ministerstva, který zaměstnávání již odsunutých osob na území Československa zakazoval, i když bylo známo, že takové případy nebyly v pohraničí ojedinělé.

18 *SOKA Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, inv. j. 2, přípis ministerstva vnitra projednávaný na 5. schůzi OSK 28.2.1946.

a příliv většího počtu odborníků i ostatních pracovníků v roce 1947, tedy po skončení hlavní fáze odsunu.¹⁹

Jáchymovské doly a postavení německých starousedlíků v poválečné společenské realitě

Vliv Jáchymovských dolů na průběh odsunu z (původně jen) Jáchymovského okresu, respektive na jeho osidlování, se však promítal také do vzájemných vztahů zdejších starousedlíků a nových obyvatel a přispíval k již beztak velké nevraživosti novoosídlenců vůči setrvávání zbytků původního obyvatelstva v pohraničí. Trnem v oku novoosídlencům byli zejména jáchymovští specialisté. Česká veřejnost požadovala a vítala ohlášenou revizi „zelených legitimací“ v pohraničních podnicích, která byla součástí inventury žádoucího a nežádoucího německého obyvatelstva před očekávaným, leč nakonec nerealizovaným obnovením pravidelných transportů do americké okupační zóny na jaře 1947.²⁰ V Jáchymovských dolech však tato opatření zůstala bez efektu, ačkoliv dokonce i preferovaný uhelný průmysl se části specialistů musel zbavit.

Stížnosti české veřejnosti směřovaly především k ekonomickému postavení jáchymovských specialistů, které je údajně privilegovalo ve srovnání s českými osídlenci. Relativní ekonomické, ale také společenské úlevy byly přitom oficiální součástí statutu specialistů a zvýhodňovaly držitele „zelených legitimací“ především vůči ostatnímu, „nechráněnému“ německému obyvatelstvu.²¹ Zdá se ovšem, že kombinace těchto úlev a výhod spolu se zvláštním postavením Jáchymovských dolů měla za následek, že jáchymovští specialisté se skutečně těšili lepší životní úrovni než novoosídlenci (alespoň to platilo pro zkušené horníky, kteří byli specialisty nejen na papíře).²² Podle dochovaných stížností patřili němečtí horníci k nejlépe place-

19 Veškeré žádosti německého obyvatelstva o vrácení občanství a dílčí odsuny byly od jara 1947 povinně konzultovány s bytovým referentem ONV (*tamtéž*, zápisy ze schůzí rady ONV v roce 1947). Ze zápisů ze schůzí ONV Jáchymov v roce 1947 se dovídáme o opakovaném jednorázovém přidělení desítek, resp. stovek bytů do majetku JD. Pro Jáchymovské doly se kromě jednotlivých nemovitostí uvolňovaly také celé katastry. Již 25.7.1946 konstatovala 3. schůze rady Místního národního výboru (MNV) v Jáchymově, že kvůli JD musí být vyklizena osada Mariasorg (dnešní Mariánská), kde chtělo město Jáchymov zřídít obecní hospodářství. (*Tamtéž*, f. Městský národní výbor (MěNV) Jáchymov, k. 1, inv. j. 4.)

20 K přípravám odsunu v roce 1947 viz např. DVORÁK, T.: „*Vnitřní odsun*“, s. 51–53.

21 Šlo např. o odstranění nebo zmírnění některých diskriminačních opatření v platech či zásobování, která celostátně znevýhodňovala německé obyvatelstvo vůči Čechům (viz STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha, Academia – Naše vojsko 1991, s. 305–307, 315–317).

22 Ačkoliv neznáme podrobnosti o platové politice JD, je pravděpodobné, že zejména sovětská část vedení podniku měla zájem motivovat zaměstnance bez ohledu na národnost výkonnostními bonifikacemi platů. Do okresu navíc směřovaly zvláštní dodávky zboží a potravin ze

ným obyvatelům okresu, čímž vzbuzovali pochopitelnou závist a pocit nespravedlnosti u českého okolí. Situaci ve všech směrech dokonale ilustruje stížnost sepsaná závodní komisí žen Jáchymovských dolů 24. ledna 1948. Doslova se v ní mimo jiné žádá, „aby Němky dostaly ke koupi, až co zbude, neboť právě ony, majíce dostatek peněz a času, obléhají od rána obchody a všechno skoupí. Jakkoliv byla uznána jejich rovnoprávnost před zákonem, zajisté nebylo úmyslem zákonodárcovým opatřit jim výhody na úkor českých pracujících žen.“²³

Zejména komunistický tisk v celém Československu permanentně napadal zaměstnavatele Němců, kteří se je snažili v podnicích udržet.²⁴ Toto veřejné pranýřování, které se odehrávalo v rámci vnitropolitického boje s národními socialisty, ale i sociálními demokraty, a všude jinde ztrpčovalo zaměstnavatelům život, se v případě Jáchymovských dolů rozbíjelo o strategickou váhu vytěženého uranu.²⁵ Přesto se případ jáchymovských specialistů dostal na stránky denního tisku. Deník *Práce* uveřejnil článek s titulkem „Němci-specialisté převážejí zboží z pohraničí do Německa: Mají vyšší platy než čeští dělníci“, v němž se popisovalo pobouření české veřejnosti na Jáchymovsku. Zemský národní výbor v Praze se na Okresní národní výbor v Jáchymově obrátil s žádostí o vysvětlení. Z odpovědi jáchymovského ONV se mimo jiné dovídáme, že výdělky některých německých lamačů v Jáchymovských dolech údajně přesahovaly částku deseti tisíc korun. V podtextu souhlasného stanoviska ONV se stížnostmi obyvatel je však cítit bezmoc státní správy vůči vlivu uranových dolů.²⁶

Sovětského svazu, které měly odstranit jinak svízelnou zásobovací situaci ve špatně osídleném a ekonomicky nepřítažlivém okrese. Platové poměry jáchymovských německých horníků však minimálně zpočátku nebyly nijak růžové. Teprve v lednu 1946 vymohlo ředitelství JD uplatnění výjimky z povinného odvodu dvaceti procent platu na vázané vklady, který platil pro všechny německé zaměstnance podle vzoru falknovského a mosteckého uhelného revíru. Z korespondence Jáchymovských dolů vysvítá, že německé platy podléhající srážkám nepřesahovaly 2000 Kč a nepostačovaly na obživu rodin německých zaměstnanců (srv. *DIAMO*, f. JD, k. 5, sv. 2, korespondence ve věci srážek a příplatků z let 1946–1947). Jako nedostatečné zhodnotila platy zaměstnanců JD také společná československo-sovětská komise v září 1946, která nařídila zavedení konkrétních příplatků (20–30 Kč na den) a zabývala se též otázkou výkonnostních přídatků a prémie (*tamtéž*, protokoly komise, protokol č. 4 z 22.9.1946).

23 Krátký úryvek mj. dokládá, jak hluboko v poválečném čase zakořenil ve společnosti pocit práva trestat Němce pouze na základě jejich národnosti (text stížnosti viz *SOKA Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 4, inv. j. 59). Okresní velitel SNB v Jáchymově již o rok dříve potvrzoval stížnosti na platy německých horníků, jež převyšovaly platy československých státních zaměstnanců (*Archiv Ministerstva vnitra ČR*, Praha (dále *AMV-P*), f. 302 (Hlavní správa vojenské kontrarozvědky), k. 172, inv. j. 6 (dále jen 302-172-6), folio 83, zpravodajské hlášení z 29.3.1947).

24 K této problematice obecně viz STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 256.

25 K roli německé otázky ve vnitropolitickém boji viz DVOŘÁK, T.: „*Vnitřní odsun*“, s. 88–92.

26 *SOKA Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 3, inv. j. 58, výstižek článku z deníku *Práce* odeslaný k vyjádření Zemským národním výborem (ZNV) v Praze 18.11.1947 a odpověď ONV Jáchymov z 27.11.1947.

Pragmatický přístup Jáchymovských dolů k národnostní otázce roztrpčoval také německé antifašisty, neboť mezi chráněnými specialisty byly také osoby s prokazatelnou nacistickou minulostí.²⁷ Zatímco tedy někteří skuteční antifašisté přežívali v okrese jako trpěné osoby a někdy byli postihováni v rozporu s platnými zákony, někteří nacisté zaměstnaní v dolech se těšili výhodnějšímu postavení a ochraně podniku.²⁸ Závist či oprávněná nespokojenost se situací se však projevovala i uvnitř samotného podniku. Například 5. září 1946 vstoupilo do stávký dvacet z dvou set šedesáti vojáků československé armády zaměstnaných tehdy v rámci brigády v Jáchymovských dolech na protest proti menším přidělům potravin ve srovnání s německými zaměstnanci.²⁹ Vysokou hodnotu zkušených specialistů pro Jáchymovské doly, která byla hlavním důvodem jejich relativně výhodného postavení, podtrhovala také dobrá pracovní morálka Němců ve srovnání s některými dalšími zaměstnanci.³⁰

Přes některé nezpochybnitelné výhody (i po vydání ochranných legitimací) usilovali již v době vrcholícího odsunu v létě 1946 někteří němečtí dělníci, aby směli opustit Československo spolu se svými krajany.³¹ Se stupňující se odsunovou kampaní přirozeně sílil pocit etnické izolace v nepřátelsky naladěném okolí a denně prožívaná realita života obyvatel druhé kategorie znamenala, že původní domov, a zejména zaměstnání, se pro většinu Němců (zaměstnance Jáchymovských dolů nevyjímaje) staly vězením v cizí zemi. Tento trend se zřetelně prohluboval s postupným spouštěním „železné opony“. Jak o tom ještě bude řeč, také původní obyvatelé a zaměstnanci Jáchymovských dolů se časem stali nedobrovolnými pracovními silami v pravém slova smyslu.

27 Patřili k nim mj. někteří původní zaměstnanci dolů, kteří byli na jaře 1946 na žádost JD vyreklamováni z internace. S žádostí o vyřízení převodu bývalých zaměstnanců, kteří se nacházeli v zajišťovací vazbě a byli pracovně nasazeni u Československých drah v Kralupech nad Vltavou, resp. v kladenských dolech, se zmocněnec Vladimír Kovář obrátil na Bedřicha Pokorného z ministerstva vnitra. (Viz *Archiv Ministerstva vnitra ČR, Kanice* (dále *AMV-Ka*), f. Ministerstvo vnitra, Správa internačních, sběrných a pracovních táborů (E-6), inv. j. 15, seznam vrácených zaměstnanců JD z Kralup nad Vltavou; *DIAMO*, f. JD, k. 5, sv. 4, seznamy Němců předaných do Jáchymova z Kladna-Dubí.)

28 Na skutečnost, že v Jáchymově zůstávala na svobodě řada nacistů, poukazovala stížnost Ústředního sekretariátu KSČ ve věci neoprávněného odsunu antifašisty Hahna. Z vysvětlující zprávy Okresního velitelství SNB (OV SNB) v Jáchymově vysvítá, že tato skutečnost vyplynula jednak ze spekulací, které správní úřady prováděly s uvolňováním bytů, zároveň však zpráva poukazuje také na „jakousi ochranu“, jíž se těšili někteří zaměstnanci dolů. (*SOKA Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 1a, inv. j. 57.)

29 Viz *AMV-Ka*, f. Zemské velitelství SNB, Praha (A-14), k. 56, inv. j. 440, týdenní situační hlášení OV SNB Jáchymov ze 7.9.1946.

30 Např. v hlášení OV SNB Jáchymov z 21.7.1946 se uvádí, že pracovní morálka zde zaměstnaných Slováků, kteří si údajně pouze stěžují na špatné zásobování, je narozdíl od Němců špatná (viz *tamtéž*).

31 *Tamtéž*, týdenní situační hlášení ze 14.7. a 7.9.1946.

Lázeňské budovy v Jáchymově na pohlednici ze 30. let minulého století a na fotografii z roku 2003 (foto z publikace *Zmizelé Sudety / Das verschwundene Sudetenland*. Red. Petr Mikšiček, Matěj Spurný, Ondřej Matějka a Susanne Zetschová. [Domažlice], Český les 2004)

Bez zajímavosti není ani role, kterou ve vztahu k Němcům a k jejich vnímání českým obyvatelstvem sehrávaly sovětské vojenské a civilní orgány v Jáchymově a okolí. Tři původní provozy radiových dolů byly již odpoledne 11. září bez vědomí československých úřadů obsazeny sovětskými strážními oddíly.³² Příslušníci Rudé armády odpočátku vstupovali do vztahů mezi jednotlivými skupinami obyvatel. Zejména komunistická propaganda a tisk sice paušálně obviňovaly americkou armádu z údajně blahovolného postupu vůči Němcům v západních a jižních Čechách a současně poukazovaly na zásluhy a pružnější přístup ze strany Rudé armády. Avšak případy, kdy se „nadržování“ Němcům a podobných „poklesků“ dopouštěli také sovětské osvoboditelé, nejsou v situačních zprávách z léta a podzimu 1945 nikterak ojedinělé, Jáchymovsko nevyjímaje. Okresní správní komise v Jáchymově například upozorňovala na rozšířené „důvěrné“ vztahy mezi ruskými vojáky a Němkami.³³ Rusové si údajně vybírali milenky také mezi mladými Němkami z procházejících německých transportů, rekvírovali potraviny a majetek osídlenců, dopouštěli se přitom násilí vůči národním správcům a odejmuté maso pak údajně rozdělovali i Němcům. Celkově prý Němcům nadržovali a nechali se od nich vůči Čechům popouzet. Incident, při kterém byl v jedné obci zastřelen strážmistr Sboru národní bezpečnosti ruským vojákem, se podle hlášení odehrál kvůli německé milence. Rusové kromě toho stříleli v hostincích a obecně ohrožovali obyvatelstvo častými konflikty. Čeští občané také kritizovali fakt, že uranové doly nejsou střeženy československou armádou.³⁴ Dokonce o chystaném obsazení dolů Rudou armádou 11. září 1945 si prý místní Němci, informovaní od ruských vojáků, povídali týden dopředu, zatímco pro všechny československé civilní i vojenské orgány byla tato akce naprostým překvapením.³⁵

Na druhé straně bylo pro Němce typické pozitivní očekávání vůči Spojeným státům, pokud šlo o budoucí řešení „německé otázky“ a statutu pohraničního území, které se projevovalo v takzvané šeptané propagandě v podobě tehdy běžných zvěstí o vytvoření amerického protektorátu v západních Čechách či o připojení části někdejších Sudet k Bavorsku.³⁶ Na Jáchymovsku byla tato očekávání navíc okořeněna o spekulace týkající se právě chystané těžby uranu. Podle tajných vojenských hlášení o situaci na

32 *Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv* (dále *VÚA-VHA*), Praha, f. Ministerstvo národní obrany (MNO) 1945, čj. 1500, 2224 a 13 880. Vznik JD prodloužil ve srovnání s ostatním československým územím sovětskou vojenskou přítomnost v okrese.

33 Viz např. *SOkA Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 9, sign. 62; *tamtéž*, k. 1, zápis ze schůze OSK Jáchymov 15.8.1945.

34 *Tamtéž*, k. 1, inv. j. 56, hlášení OSK Jáchymov pro ZNV v Praze ze 4.10.1945; *tamtéž*, k. 9, inv. j. 62, situační zpráva pro období 9.–16.8.1945 a zpráva o politické situaci za srpen a září 1945.

35 *VÚA-VHA*, f. MNO 1945, čj. 2224.

36 *Tamtéž*, f. Revoluční garda (RG), sign. 906/C III/ 2/141, hlášení oddílu Revolučních gard z 21.6.1945; srv. také *Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei: Eine Dokumentation*, sv. 2. Augsburg, Weltbild 1994, s. 659. Hranice odtrženého území měla podle některých verzí probíhat na východ od Karlových Varů a Jáchymova.

Jáchymovsku prý Němci pod vlivem zpráv o jaderném útoku na japonská města doufali, že díky vynálezu atomové bomby dojde ke konfliktu mezi dosavadními Spojenci, a tím i ke zlepšení situace „Německa a Němců“. V této souvislosti byla později také zaznamenána mezi Němci rozšířená pověst, přičítaná zahraniční propagandě, že zprávy o vývoji atomové bomby v Sovětském svazu nejsou pravdivé a že slouží pouze jako výhružka. Příslušné vojenské hlášení formou odhodlaného hesla konstatuje, že „české obyvatelstvo pevně věří“ v sílu Sovětského svazu, a vedle nekritické důvěry české společnosti dokumentuje také skutečnost, že i odsun Němců v souladu s propagandistickým záměrem komunistů pokládalo za téměř výlučnou zásluhu Sovětů, kteří již byli vnímáni nejen jako spojenci proti Němcům, ale také proti nepřátelsky vnímaným Američanům.³⁷ Je pravděpodobné, že obyvatelstvo Jáchymovska vykročilo již v roce 1945 do reality bipolárně rozděleného světa a studené války.

Při posuzování dalšího působení Jáchymovských dolů v okrese a vlivu sovětské části vedení podniku na situaci zdejšího německého obyvatelstva se bohužel zatím nemůžeme opřít o konkrétní prameny. I tak je však zřejmé, že právě jednoznačná orientace sovětského vedení na rozvoj těžby uranu otupovala obecně sdílené radikální postoje českého obyvatelstva vůči Němcům, a to i přes nelibost československých orgánů. Němci zaměstnaní v Jáchymovských dolech si své zvláštní postavení patrně dobře uvědomovali, což mohlo posilovat jejich sebevědomí.³⁸

Význam původních civilních německých zaměstnanců pro chod a rozvoj podniku byl z kvantitativního hlediska rozhodující pouze v roce 1946, tedy před zahájením masového rozšiřování osazenstva dolů. I tak jich v prvních letech stále přibývalo a zřejmě i nadále tvořili součást elity zkušených odborníků v dolech.³⁹ Zároveň stoupal také celkový počet specialistů a jejich rodinných příslušníků v okrese Jáchymov.⁴⁰

---

37 K postojům německého obyvatelstva viz *SOka Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 9, inv. j. 62, zprávy o politické situaci za období srpen–září a říjen–listopad 1945. Ještě v roce 1947 byli místní Němci údajně fanaticky přesvědčeni, že americký atomový arzenál svou účinností předčí sovětský. (Viz *Národní archiv*, Praha (dále NA), f. Branné a bezpečnostní oddělení ÚV KSČ (05/11), sv. 105, složka „Pohraničí II – Zpravodajství“, folio 218, nedatovaný souhrn zpravodajských hlášení k březnu 1947, s. 72. Za poskytnutí dokumentu děkuji Adrianu von Arburgovi.)

38 V tomto smyslu se např. vyjadřují situační zprávy OV SNB Jáchymov z podzimu 1947 (AMV-P, 302-172-6, folio 83 a 118). Eduard Kocian přičítal zvýšené sebevědomí Němců jejich relativně vysoké koncentraci v jednom podniku (*tamtéž*, 302-161-3, folio 90 n.).

39 Přibližný vývoj počtu původních německých zaměstnanců dolů dokumentují některé dochované údaje. V roce 1945 převzal stát tři jáchymovské šachty s přibližně 150 německými zaměstnanci (srv. pozn. 8), v polovině roku 1946 jich JD zaměstnávaly 267, během roku 1947 jejich počet kolísal zhruba mezi 360 a 370 osobami. (*DIAMO*, f. JD, k. 5, sv. 4, Seznamy dělnictva německé národnosti dolů Rovnost, Svornost a Bratrství; *tamtéž*, k. 230, přehled vývoje pracovních sil v JD od roku 1946 vyžádaný 26.6.1948 Vladimírem Kovářem.)

40 K 1.4.1947 to bylo 700 specialistů, k 1.7.1947 již 764 specialistů (*SOka Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 98, sign. 97III, statistická hlášení školních obvodů Jáchymov a Vejprty). Podle údajů z konce listopadu 1947 žilo v jáchymovském okrese 880 specialistů a jejich rodinných příslušníků, kteří tak tvořili podstatnou část z celkového počtu 1310 Němců v okrese (*tamtéž*, k. 3, inv. j. 58, odpověď ONV Jáchymov ZNV v Praze z 27.11.1947).

Nasazení německých válečných zajatců a jejich osudy

Nejdůležitější kořistí „honu na pracovní síly“, jak klíčový problém dějin uranové těžby v Československu trefně nazval Karel Kaplan, se v letech 1946 až 1948 stali váleční zajatci. Ti tvořili nejpočetnější skupinu zaměstnanců až do roku 1949, kdy byli postupně nahrazováni československými trestanci, jimž vyklidili i nejstarší tábory, vytvářející pak základ proslulého jáchymovského gulagu.⁴¹

Ještě než se, podobně jako na řadě jiných míst osvobozené Evropy, obrátila karta a sovětské zajatce v různých provozech vystřídali zajatci němečtí, přišla sovětská část společné komise, jež řídila podnik, s poněkud bizarním plánem – přesídlit do Jáchymova i s rodinami právě bývalé zajatce sovětské, kteří zde pracovali za okupace.⁴² O důvodech, proč tento plán vzápětí „padl pod stůl“, můžeme bez znalosti sovětských dokumentů pouze spekulovat.⁴³

První malou skupinou zajatců v Jáchymově byla rovná stovka mužů, kteří sem byli přiděleni československou vojenskou správou 14. února 1946 z ústředního zajateckého tábora v Praze-Motole.⁴⁴ Šlo o příslušníky německé branné moci zajaté na československém území a zadržované v pravomoci československé armády, kteří byli běžně nasazováni do různých podniků na území ČSR či k jednotlivým správním komisím, respektive národním výborům.⁴⁵ Nešlo tedy o zajatce Rudé armády ze zahraničí jako v případě transportů v letech 1947 a 1948, nasazení těchto prvních zajatců s nimi organizačně a patrně ani statisticky nesouviselo.⁴⁶ Všichni

41 Vznik a vývoj prvních táborů na Jáchymovsku ponecháme v této studii stranou. Dosud nejucelenější přehled podává L. Petrášová v citované studii „Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech“.

42 *Tamtéž*, s. 341. Petrášová uvádí, že v roce 1944 zde pracovalo 79 zajatců.

43 *DIAMO*, f. JD, protokoly komise, protokol č. 1 z 28.1.1946 a protokol č. 2 ze 17.4.1946.

44 *Tamtéž*, k. 4, Sociální pojištění válečných zajatců přidělených na práci místnímu ředitelství, 17.4.1946. V dosavadních pracích, které se problematikou zajatců v JD zabývaly, není vždy dostatečně zdůrazněno, že tento první kontingent zajatců tvořil z hlediska celkového počtu později přítomných zajatců a jejich dalších osudů samostatnou skupinu (viz např. JANÁK, D.: Nasazení německých zajatců..., s. 232 n.; PETRÁŠOVÁ, L.: Vězeňské tábory..., s. 341; KARLSCH, R. – ZEMAN, Z.: *Urangeheimnisse*, s. 93 a 120).

45 Toto pracovní nasazení se zpravidla dělo formou převzetí vůči vojenské správě se závazkem výživy a dodržování mezinárodních konvencí (*SOKA Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 1a, inv. j. 57, oběžník VÚ 2114/B v Táboře z 11.3.1946; *tamtéž*, k. 9, inv. j. 62, přípis ZNV v Praze ve věci kontroly pracovních středisek německých válečných zajatců orgány Mezinárodního červeného kříže (MČK) z 30.5.1947).

46 Údaje o počtu zajatců nasazených v JD před příchodem prvního transportu ze zahraničí se shodují v tom, že nepřesáhl dvě stovky osob. O rovné stovce zajatců se zmiňuje také přehled závodů a osazenstva JD k 31.3.1946 (viz PETRÁŠOVÁ, L.: Vězeňské tábory..., s. 341). Koncem srpna vzrostl podle zpráv MČK počet zajatců v Jáchymově na 153 mužů (viz STANĚK, Tomáš: *Tábory v českých zemích 1945–1948*. Šenov u Ostravy, Tilia 1996, s. 143). O původu těchto dalších zajatců není nic bližšího známo, je však možné, že šlo o zajatce přidělené původně na jiné práce v regionu.

Pohled na Jáchymov ve 30. letech a v roce 2003 (foto z publikace Zmizelé Sudety)

tito zajatci byli s velkou pravděpodobností repatriováni způsobem obvyklým pro ostatní zajatce podléhající československé vojenské správě.⁴⁷ Počátkem února 1948 rozhodla smíšená komise o propuštění šestadevadesáti zajatců podléhajících vojenskému velitelství v Mostě s tím, že bezpečnostní referent Eduard Kocián je měl nabídnout k dispozici mosteckým dolům. Není známo, zda šlo o říšské nebo československé Němce,⁴⁸ a zůstává také otázkou, zdali tato skupina byla totožná s první stovkou zajatců nasazených v roce 1946.⁴⁹

Transporty tisíců zajatců ze Sovětského svazu, respektive z jiných území obsazených Rudou armádou, do oblastí těžby uranové rudy představovaly vzhledem k nasazení zajatců v roce 1946 v Československu specifický případ. Přes utajení a různé kamufláže vzbudila přítomnost většího počtu zajatců na Jáchymovsku nežádoucí pozornost západní veřejnosti a na diplomatickém poli hrozila Československu otevřeným skandálem.⁵⁰ Ačkoliv nezbytným předpokladem pro upřesnění dosavadních poznatků bude především hlubší studium sovětských archiválií, nelze opomíjet ani dosud nezhodnocené dokumenty československé provenience.⁵¹

47 Rozdílná opatření se týkala válečných zajatců z řad československých Němců a říšských Němců. Rozkazem ministerstva národní obrany z 27.7.1946 se velitelům zajateckých táborů příkazovalo k 10.8.1946 předat válečné zajatce z řad československých Němců se jmennými seznamy jednotlivým okresním národním výborům v místě jejich pracovního nasazení (nařízení se však vztahovalo pouze na osoby nasazené v zemědělství a hornictví nebo vlastníci legimitaci specialistů). Do místa jejich nasazení měli být podle rozkazu přesunuti také jejich rodinní příslušníci, aby mohly být později odsunuty celé rodiny. Šlo tedy o repatriaci do nuceného pracovního nasazení. Ostatní zajatci s bývalou československou státní příslušností měli být bez ohledu na pracovní nasazení okamžitě propuštěni do svých domovů za účelem odsunu. Říšští Němci zůstávali nadále v zajetí pod pravomocí vojenské správy. (AMV-Ka, f. E-6, k. 115, inv. j. 88, Váleční zajatci, všeobecná korespondence 1945–1949.)

48 Ti by tak ale museli být zadržováni v zajetí ještě rok a půl poté, kdy měli být podle platných nařízen propuštěni do správy domovských okresů nebo do určeného pracovního nasazení na svobodě.

49 DIAMO, f. JD, Protokoly, Záznam o jednání česko-ruské komise v Jáchymově 2.1.1948. Určité indicie také připouštějí domněnku, že někteří z těchto zajatců byli již v roce 1946, resp. na začátku roku 1947, propuštěni ze zajetí do civilního pracovního poměru u JD. Dochovaná zmínka o 55 osobách, specialistech z „rozpuštěného zajateckého tábora“, napovídá, že do správy ONV Jáchymov byli někteří zajatci propuštěni z JD již v roce 1947 (SOKA Karlovy Vary, neinventarizovaný materiál k odsunu Němců z Jáchymova). Z 11.1.1947 pochází zápis o změně v evidenci Němců v Jáchymově, když se čtyři propuštění němečtí váleční zajatci (mimochoodem všichni s českými příjmeními), bytem v osadě Dürnberg (dnes Suchá), rozhodli setrvat v zaměstnání u JD (*tamtéž*, MěNV Jáchymov, k. 15, inv. j. 78).

50 KAPLAN, K. – PAČL, V.: *Tajný prostor Jáchymov*, s. 34 n.; KARLSCH, R. – ZEMAN, Z.: *Orangeheimnisse*, s. 120.

51 Dosavadní poznatky k této problematice, jež se opírají o značně rozporuplné údaje získané v českých archivech, před dvěma lety shrnul a o výsledky prvních drobných sond v ruských archivech obohatil D. Janák ve studii „Nasazení německých zajatců ze SSSR v jáchymovských dolech“. Některé dosud nezhodnocené prameny z českých archivů jsou využity v této studii.

O nasazení většího počtu německých válečných zajatců ze zahraničí bylo každopádně rozhodnuto již někdy ve druhé polovině roku 1946.⁵² Značné rozpory mezi dosavadními výzkumy panují především v určení jednotlivých transportů a odhadech celkového počtu zajatců dirigovaných na Jáchymovsko. O srovnání dosud známých a nově nalezených údajů pocházejících od československých bezpečnostních složek se pokouší následující přehled:

Počet mužů (výchozí místo transportu)				
Příjezd do JD	hlášení bezpečnostních orgánů ⁵³	údaje z ruských archivů ⁵⁴	výpovědi propuštěných zajatců ⁵⁵	údaje JD – vývoj počtu zajatců v podniku ⁵⁶
Rok 1947				
9. 1.	750			
22. 1.			cca 500 (Štětín-Kreckow)	
27. 1.	540			
Červen				1541
7. 9.			cca 600 (Lemberg u Minska)	
10. 9.		500 (Ivanovská oblast)		
18. 9.	400	200+200		
27. 9.	1085			
28. 9.			cca 2100 (Ivanovo)	
29. 9.			cca 2000 (Brjansk)	
30. 9.		300+300		
Prosinec				2371
Rok 1948				
12. 6.			cca 1500 (Riga)	
				2995
Červen				4870 ⁵⁷
17. 7.		1500		

52 Podle hlášení štábního kapitána Obranného zpravodajství (OBZ) Ludvíka Součka z 20.12.1946 mělo prvních 1500 válečných zajatců ze SSSR přicestovat do Jáchymova „v nejbližší době“. Transporty zajatců, z nichž první dorazily do Jáchymova v lednu 1947, přijížděly oficiálně na žádost československé strany společné komise, patrně poté co ztroskotaly dosavadní snahy o získání plánovaného počtu pracovních sil. (AMV-P, 302-161-3, zpravodajské hlášení L. Součka č. 10 z 20.12.1946.) Záznam ze zasedání společné komise v září 1946 se každopádně o zajatcích ještě nezmiňuje, nicméně protokol ze 4. zasedání, jež se konalo na Silvestra, evidentně pouze *ex post*

Ačkoliv bez dalších pramenů nevyřešíme nesrovnalosti plynoucí z tohoto přehledu, není vzhledem ke shromážděným údajům vyloučeno, že celkový počet zajatců, kteří byli do Jáchymovských dolů v letech 1947 a 1948 transportováni, překročil oproti dosavadním odhadům pět tisíc.⁵⁸ Skutečný počet mužů zaměstnaných v konkrétních obdobích v Jáchymovských dolech byl ve skutečnosti o něco nižší,

---

sankcionuje již předem dohodnutý plán. Viz *DIAMO*, f. JD, protokoly komise, protokol č. 4; R. Karlsch a Z. Zeman však uvádějí, že již koncem roku 1946 bylo v JD 847 německých válečných zajatců (*Urangeheimnisse*, s. 120).

- 53 O lednových transportech informují hlášení OV SNB v Jáchymově z 11. a 25.1.1947 (*AMV-P*, 302-172-6, folio 68 a 70). Záříjové transporty zaznamenal štábní kapitán OBZ a zároveň bezpečnostní referent JD Eduard Kocián v hlášeních z 20. a 28.9. a 1.10.1947 (*tamtéž*, 302-161-3, folio 81, 83, 90–91). Vybudováním referátu ochrany JD byl v OBZ pověřen Karel Vaš, Kociánův bývalý spolužák z gymnázia. (Ke vzniku a činnosti referátu srv. HANZLÍK, František: *Vojenské Obranné zpravodajství v zápasu o politickou moc 1945–1950*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2003, s. 138.)
- 54 Konkrétní údaje o některých transportech přinesly sondy D. Janáka v ruských archivech, které se však ne zcela shodují s dosud nevyužitými hlášeními přímo z Jáchymova (srv. pozn. 54; JANÁK, D.: *Nasazení německých zajatců...*, s. 232–235).
- 55 Značně zjednodušený přehled o transportech a velmi nadsazený počet zajatců (více než 7000) předkládá O. Böss (*Deutsche Kriegsgefangenen...*, s. 390). Autor se mohl opírat pouze o dokumenty Mezinárodního červeného kříže zprostředkované propuštěnými zajatci, kteří však nemohli mít o stavu věcí přesný přehled.
- 56 *DIAMO*, f. JD, k. 230, statistické hlášení JD z 22.7.1948 pro vládního zmocněnce V. Koláře.
- 57 *Tamtéž*. Podle hlášení jde pouze o předběžný výsledek za 1. pololetí roku 1948.
- 58 I pokud ponecháme stranou pouze přibližné, patrně nespolehlivé a nadsazené údaje O. Böse, zůstává v uvedeném přehledu stále mnoho otazníků, zejména u transportů ze září 1947. Údaje o transportech z 18. a 27. září však dokládají hlášení jistě velmi dobře informovaného Kociána, který se osobně účastnil přebírání transportů přímo v Jáchymově. Ten výslovně popisuje příjezd obou zmíněných transportů v uvedených počtech a stav 3005 mužů, který uvádí v hlášení z 1.10.1947, koresponduje i s jinými údaji, o které se opírá také Janák (*Nasazení německých zajatců...*, s. 232, pozn. 16). Započítáme-li však všechny další transporty uváděné Janákem, resp. ruskými prameny, dojdeme k číslu vyššímu o celých přibližně 600 zajatců. Vysvětlit tyto nesrovnalosti pouze útoky či úmrtími zajatců nelze. Ještě záhadněji však působí údaje adresované vládnímu zmocněnci V. Kovářovi, podle nichž se ke konci roku 1947 v JD nacházelo podstatně méně zajatců, než odpovídá uvedeným transportům. Na druhou stranu však údaj o celkovém počtu zajatců v polovině roku 1948 odpovídá zhruba dosavadním odhadům. Kovář tedy zřejmě dostal za rok 1947 zkreslené nebo chybné informace. Snad za tím byla snaha „na papíře“ zkrátit dobu, po kterou již část zajatců v Jáchymově pobývala (Kovář potřeboval vyžádanou statistiku pro „různá jednání, intervence a zprávy“ – viz pozn. 57). Pokud je ovšem konečný údaj ze zmíněného hlášení z poloviny roku 1948 správný, znamenalo by to, že v roce 1948 musel do Jáchymova, resp. do oblasti těžby JD, dorazit ještě alespoň jeden transport, o kterém dosud nic nevíme. Údaj o 4870 zajatcích se vztahuje k červnu, kdežto podle Janáka transport 1500 zajatců ze SSSR dorazil až v polovině července. Böss však transport odpovídající velikosti, jenž byl vypraven z Lotyšska, datuje již do poloviny června. Údaje o 1950 zajatcích v roce 1947 a 3363 zajatcích v roce 1948, se kterými operuje Petrášová (*Vězeňské tábory...*, s. 341 n.), odpovídají průměrnému počtu zajatců za oba roky, jak jej evidovalo i zmíněné hlášení pro V. Kováře.

zejména v důsledku četných úspěšných útěků z pracoviště, ale také při transportech samotných.⁵⁹

Okolnosti utajovaného pobytu zajatců na území Československa a jejich oddávané repatriace (definitivně byla ukončena až v roce 1950 po hladovce, kterou vyhlásili zbývající zajatci), jakož i související problémy československé diplomacie, jsou již v literatuře poměrně dobře popsány. Totéž se dá říci také o historii takzvané akce „Wismut“, jejímž účelem byl nábor jáchymovských zajatců coby civilních zaměstnanců pro těžbu uranu ve stejnojmenném, Sověty řízeném podniku na saské straně Krušných hor. Příslib urychlení repatriace a hrozba návratu do Sovětského svazu představovaly hlavní přesvědčovací nástroje.⁶⁰ Přes úspěch tohoto náboru část naverbovaných zajatců do Saska nakonec neodešla, jelikož se nepodařilo zajistit dostatek náhradních pracovních sil pro Jáchymov.⁶¹

Vzhledem k tématu této studie je zajímavější další opatření, jímž se sovětské vedení podniku snažilo udržet zkušené zajatce v uranovém průmyslu na československém území. Od května do prosince 1949 totiž sovětská správa propustila ze zajetí několik set mužů, kteří se na oplátku zavázali odpracovat v Jáchymově další rok jako civilní smluvní zaměstnanci. Poté mohli, dokonce i se svými rodina-

59 O poměrně častých útěcích jednotlivců nebo menších skupin zajatců hovoří řada hlášení různých bezpečnostních orgánů (viz např. NA, f. 05/11, sv. 105, složka „Pohraničí II – Zpravodajství“, folio 218, nedatovaný souhrn zpravodajských hlášení k březnu 1947, s. 72). Výjimečné nebyly ani pokusy či zdařené hromadné útoky, jež předpokládaly důkladnou organizaci a přípravu. Z dolu Rovnost uprchlo např. 21 zajatců tzv. Absolonovou větrací štolou, která byla poté zabetonována. Nález přepilovaných kolejnic svědčil o přípravě dalšího útoku. Za příčinu útěků byl považován slabý dozor na dolech, který umožňoval, aby se zajatci z různých pracovišť při práci domlouvali. (*SOka Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 9, inv. j. 62, Hlášení Vojenské správy SNB Jáchymov ze 17.10.1947.) Bohužel nelze kvalifikovaně odhadnout celkový počet a úspěšnost útěků. Jeden z jáchymovských zajatců podal svědectví o útoku třiceti mužů, kteří byli zadrženi německou policií ve Zwickau a posláni zpět do Jáchymova (SCHIFFNER, Werner: *Agricola und die Wismut: Ein Zeitbogen vom Bergkgeschrey auf Sylber zum Berggetöse ums Uran im Erzgebirge. Gedanken zur 500. Wiederkehr des Geburtstages von Georg Pawer, genannt Agricola*. Leipzig, Sachsenbuch 1996, s. 54). Patnáct zajatců uprchlo již při transportu, který do Jáchymova dorazil 27.9.1947, a to ještě na území Německa (*AMV-P*, 302-161-3, folio 83, telegrafické hlášení E. Kociana z 28.9.1947).

60 JANÁK, D.: Nasazení německých zajatců..., s. 235–241; PETRÁŠOVÁ, L.: Vězeňské tábory..., s. 341 n.; KAPLAN, K. – PAČL, V.: *Tajný prostor Jáchymov*, s. 34 n.; KARLSCH, R. – ZEMAN, Z.: *Urangeheimisse*, s. 120 n.

61 JANÁK, D.: Nasazení německých zajatců..., s. 235 n. Podle jiných informací byla tato praxe ukončena v říjnu 1949 a nábor byl zastaven pro muže, kteří pocházeli ze západních okupačních zón, v listopadu pak i pro všechny ostatní. Důvodem byly zejména ztráty, jež působily útoky zajatců při transportech. (KARLSCH, Rainer – BEYER, Klaus – KADEN, Mario – RAASCH, Erwin – SCHUPPAN, Werner: *Wismut – „Erz für den Frieden“? Einige Aspekte zur bergbaulichen Tätigkeit der SAG/SDAG „Wismut“ im Erzgebirge*. Dresden, Sächsisches Landeszentrale für Politische Bildung 1995, s. 68; srv. také BÖSS, O: *Deutsche Kriegsgefangenen...*, s. 403 n.)

mi, vycestovat do Německa.⁶² Tito zajatci, propuštění na Jáchymovsku i v Horním Slavkově, byli zaměstnání za stejných platových podmínek jako ostatní zaměstnanci.⁶³ Propuštění prvních dvaatřiceti zajatců, kteří 30. dubna 1949 opustili brány táborů, aby druhého dne nastoupili do práce jako civilní zaměstnanci, schválila společná československo-sovětská komise jako propagandistický tah a vzor, jež měli následovat další zajatci. Na červenec se chystalo propuštění celých devíti set dalších zajatců, pro něž měly být připraveny byty. Těžko rozhodnout, zda šlo o nadhodnocená očekávání nebo připravený, nakonec však nerealizovaný plán. Celá akce měla ovšem jasně propagandistický význam, patrně i s cílem odvést pozornost od prodlužovaného zadržování zajatců na československém území, které bylo v rozporu s mezinárodními úmluvami. Zcela určitě však měla ostatním německým civilním zaměstnancům Jáchymovských dolů ukázat národnostní politiku komunistického Československa v příznivějším světle a přibrzdit jejich touhu po vystěhování do Německa.⁶⁴

Repatriace těchto smluvních zaměstnanců, pokud o ni požádali, se uskutečnila mezi červencem 1950 a květnem 1951 v jedenácti transportech. Šlo ovšem o repatriaci v uvozovkách, neboť bez ohledu na původ a žádosti jednotlivých osob byli všichni tito bývalí zajatci vystěhováni do NDR. Celkem vycestovalo 246 osob, z čehož 113 připadalo na rodinné příslušníky, respektive manželky bývalých zajatců. Podle dochovaných seznamů jich zhruba polovinu tvořily dřívější manželky zajatců (které tedy evidentně dostaly povolení přistěhovat se za svými partnery na Jáchymovsko ze zahraničí), druhou polovinu pak manželky ze sňatků nově uzavřených po propuštění mužů ze zajetí. Šlo většinou o ženy z řad německých starousedlíků, některé však pocházely i z jiných částí bývalých Sudet, a soudě podle jmen a míst narození, bylo mezi nimi dokonce několik žen české národnosti. Kromě toho se na seznamech objevují i děti, které se v těchto nově uzavřených rodinných svazcích na Jáchymovsku narodily. Bez ohledu na skutečnost, že šlo v některých případech o „sňatky z rozumu“ (bývalí zajatci měli totiž narozdíl od sudetských Němců nasazených v dolech jistý příslib vycestování), představují tyto seznamy ojedinělý doklad, že i na ponurém pozadí jáchymovské reality přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století se odehrávaly příběhy patřící k normálnímu lidskému životu.⁶⁵

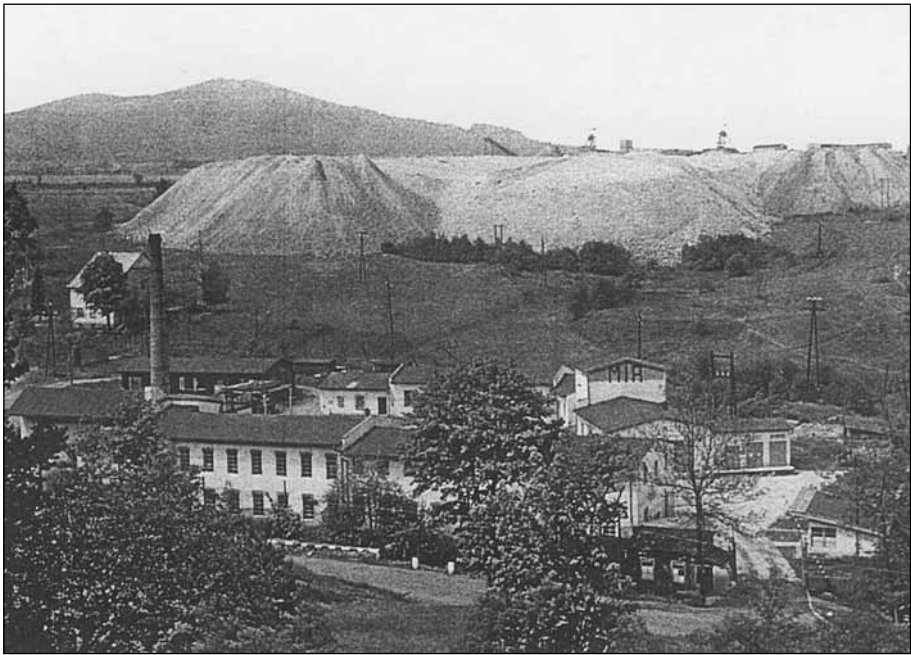
---

62 JANÁK, D.: Nasazení německých zajatců..., s. 236 n. Autor uvádí, že bylo propuštěno 329 zajatců. Informaci potvrzuje také nedatovaný jmenný seznam JD, patrně z roku 1949 či 1950, jenž obsahuje také údaje o délce uzavřených smluv a jejich dobrovolném prodloužení (*DIAMO*, f. JD, k. 3, Jména bývalých vojenských zajatců, teď smluvních zaměstnanců JD, n.p.).

63 Prvním zajatcům, kteří byli propuštěni k 1.5.1949, byla navíc vyplacena mzda zpětně od 1.1.1949, avšak pouze ve výši 400 Kč měsíčně. V tehdy platném systému odměňování to byla nejvyšší částka, kterou si zajatci za nadprůměrný pracovní výkon mohli vydělat. (*Tamtéž*, k. 232, příkazy k propuštění a seznam 32 zajatců.)

64 *Tamtéž*, f. JD, protokoly komise, protokol č. 8 z 27.4.1949.

65 *Tamtéž*, k. 3, Seznamy osob transportovaných do NDR 1950 a 1951 (bývalí váleční zajatci).

Ústřední dílny Jáchymovských dolů v Horním Slavkově (foto z publikace *Těžba uranu v Horním Slavkově*)

Více než třetina zajatců po vypršení smluv o repatriaci nepožádala a prodloužila smlouvu, někteří z nich dokonce zažádali o československé státní občanství. Okresní národní výbor v Jáchymově obdržel již v roce 1950 pokyny od ministerstva národní bezpečnosti k vyřízení dalšího povolení k pobytu, případně udělení státního občanství, pro tyto osoby.⁶⁶ V roce 1951 zůstávalo v Jáchymově, respektive Horním Slavkově, ještě sto dva bývalých zajatců jako dobrovolní zaměstnanci. Tito muži se svými rodinami představují další, i když nepatrný, střípek do mozaiky různých skupin obyvatelstva, které se po roce 1945 podílely na osídlování Jáchymovska.⁶⁷

V této souvislosti zůstává otázkou, kolik německých zajatců transportovaných ze sovětských zajateckých táborů pocházelo z někdejších Sudet, respektive z Čes-

66 *Tamtéž*, Jména bývalých vojenských zajatců, teď smluvních zaměstnanců JD, n.p.; *tamtéž*, k. 226, dopis vládního zmocněnce pro horní podnikání centrálnímu řediteli JD Simínovi z 22.6.1950 ve věci dalšího setrvání bývalých německých zajatců.

67 *Tamtéž*, f. JD, k. 3, Číselný přehled zaměstnanců JD německé národnosti válečných (bývalých zajatců) a ostatních cizích státních příslušníků (kromě příslušníků SSSR).

koslovenska.⁶⁸ Mezi nemnoha údaji, které přítomnost sudetských Němců v těchto transportech dokládají, se vyjímá kuriózní příběh jednoho jáchymovského rodáka. Vypravěč tohoto příběhu upadl do sovětského zajetí ve Slezsku. V roce 1948 byl pak spolu s dalšími zajatci někde poblíž Leningradu naložen do vlaku, který po dlouhé jízdě do neznáma zastavil k jeho překvapení na nádraží v Ostrově nad Ohří, odkud transport pokračoval pěšky do Jáchymova. Když hrdina příběhu míjel při pochodu z nádraží do tábora svůj rodný dům, netušil ani, že jeho rodiče jsou již dva roky odsunuti do Německa. Jejich novou adresu získal až od německých civilních zaměstnanců v dolech.⁶⁹

Druhé německé osídlení

Nedovolené kontakty s ostatními německými zaměstnanci dolů navazovali zajatci na pracovištích samozřejmě již během svého pobytu za ploty zajateckých táborů. Česká veřejnost dávala poměrně časté úteky a ilegální korespondenci zajatců za vinu zejména německým specialistům,⁷⁰ s jejichž přítomností a postavením se nemohla smířit. Vážné riziko spatřovaly v kontaktech zajatců s civilisty bezpečnostní orgány.

Štábní kapitán Eduard Kocián vyvíjel od roku 1947 velkou snahu o co možná největší redukcii počtu německých civilistů v dolech. Již po prohlídce zajateckých táborů na přelomu září a října 1947, při níž bylo u zajatců nalezeno mimo jiné několik pilníků, a dokonce civilní šaty, navrhl Kocián velmi důrazně „všeobecný odsun všech Němců z Jáchymova do vnitrozemí, přičemž musí platit zásada, že žádný Němec nesmí zůstatí pracovně nasazen do dolů, ať již je specialistou či nikoliv“.⁷¹ Vcelku logicky a v souladu se svým pověřením považoval Kocián tyto německé zaměstnance za potenciální rozsáhlý špionážní aparát. Ačkoliv se mu nepodařilo úplný odsun německých civilistů prosadit, zorganizoval Kocián v listopadu 1947 pře-

68 Úplné jmenné seznamy všech zajatců bohužel zatím nejsou k dispozici. Několik bývalých československých občanů z různých koutů Čech a Moravy vycestovalo podle údajů v seznamech s první částí posledního transportu zajatců-smluvních zaměstnanců 20.5.1951 (*tamtéž*, Seznamy osob transportovaných do NDR 1950–1951 (bývalí váleční zajatci)). Kromě toho je z těchto seznamů a různých jiných zmínek patrné, že vedle Němců z „říše“ (včetně např. Slezska) byli mezi zajatci také lidé z jiných zemí, jako např. z Rumunska. Dále víme, že někteří zajatci byli repatriováni do Polska. (*Tamtéž*, k. 233 a 254, několik písemných souhlasů s repatriací do Polska vystavených polskou ambasádou v Praze v letech 1948 a 1949.) Při kontrolách pošty zajatců, kteří byli v Jáchymově již v roce 1946, byly evidovány i dopisy psané v estonštině (AMV-P, 302-161-3, zpravodajské hlášení L. Součka č. 10 z 20.12.1946).

69 Schicksal eines Joachimsthaler Kriegsgefangenen. In: *Mei' Erzgebirg: Heimatblatt für die Landkreise Preßnitz-Weipert und St. Joachimsthal*, č. 11 (1995), s. 11 n.

70 Viz např. NA, f. 05/11, složka „Pohraničí II – Zpravodajství“, folio 218, nedatovaný souhrn zpravodajských hlášení k březnu 1947, s. 72.

71 AMV-P, 302-161-4, folio 90–91, dopis E. Kociána adresovaný 5. oddělení Hlavního štábu MNO z 1.10.1947.

sun osmašedesáti vybraných specialistů do dolů na Kladensku.⁷² Přestože přípravy na tuto akci velmi pokročily, nepodařilo se dosud zjistit, zda a v jakém rozsahu byla realizována. Podle některých údajů však do jara 1948 skutečně došlo k poměrně výraznému úbytku specialistů v jáchymovském okrese.⁷³

Plánovaný přesun specialistů do vnitrozemí souvisel s celostátním projektem přesunu Němců z pohraničí do vnitrozemí, jehož první, narychlo zorganizovaná fáze ztroskotala, alespoň co do trvalého efektu, v létě 1947. Právě v době, kdy se připravoval přesun jáchymovských specialistů, vrcholily celostátní přípravy na novou fázi „vnitřního odsunu“ Němců, která měla podstatnou část neodsunutého německého obyvatelstva z celého pohraničí „rozptýlit“ ve vnitrozemí a udělat tak definitivní tečku za likvidací německé menšiny v českých zemích. Koncepce „rozptylu“ nesla podpis Antonína Kučery, vládního zmocněnce pro odsun Němců, a tedy jeho hlavního dirigenta v roce 1946.⁷⁴

V centrální zájmové oblasti Jáchymovských dolů se však v roce 1948 situace vyvinula zcela proti smyslu těchto plánů.⁷⁵ Namísto odchodu posledních starousedlíků se stal region od jara do podzimu 1948 dějištěm nucené kolonizace řady obcí, jež byly částečně nebo zcela vysídleny v rámci odsunu v letech 1945 a 1946, novým německým obyvatelstvem, pocházejícím z nejrůznějších koutů pohraničí a určeným pro práci v Jáchymovských dolech. Tato kolonizace znamenala úplný zvrat v dosavadní tendenci etnicko-demografického vývoje regionu, jak ji odstartovalo vyhnání a odsun původního obyvatelstva.

Demografické proměny širšího Jáchymovska pod vlivem nucených i jiných migrací byly po druhé světové válce vskutku pozoruhodné, přestože nejbizarnější plány na zajištění pracovních sil nebyly realizovány. Podle Karla Kaplana padly v roce 1948 na sovětské straně návrhy získat větší počet smluvních zaměstnanců ze Sovětské okupační zóny Německa. Československá strana se naproti tomu zabývala myšlenkou přilákat potřebné pracovníky z Bulharska a Rumunska. Z činnosti společné československo-sovětské komise vzešel také plán, který předpokládal příchod téměř šedesáti tisíc pracovníků ze Sovětského svazu. Československá strana se nic

---

72 Včetně rodinných příslušníků se měl přesun týkat 153 osob (viz *tamtéž*, 302-161-4, folio 31, sdělení E. Kociana pro 5. oddělení Hlavního štábu MNO ze 7.11.1947; *DIAMO*, f. JD, k. 234, záznamy o jednání E. Kociana se zástupci kladenských dolů a seznamy specialistů navržených k přesunu do Kladna).

73 K 1.4.1948 zbylo v okrese Jáchymov údajně již jen 615 specialistů s rodinnými příslušníky (*SOKa Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 98, sign. 97 III, Statistická hlášení školních obvodů Jáchymov a Vejprty 1945–1949).

74 K problematice přesunu a „rozptylu“ Němců do vnitrozemí viz STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*, s. 58–63; TÝŽ: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 249 n., 261–267, 358–363; DVORÁK, T.: „Vnitřní odsun“, s. 34–150, zde zejména s. 99–115.

75 Rozumí se tím okres Jáchymov, rozšířený k 1.1.1949 o části dosavadních okresů Vejprty a Nejedek (viz pozn. 5).

méně obávala potenciální vlivné národnostní menšiny v čerstvě vydobytém národním státě, což byl zřejmě jeden z důvodů, proč z plánu nakonec sešlo.⁷⁶

Jiná plánovaná opatření, která mohla ovlivnit dosavadní sídelní strukturu oblasti, souvisela s bezpečností a ochranou podniku. V zájmu dolů bylo pokud možno vytěsnit z jeho zájmového území všechny činnosti nesouvisející s těžbou uranu, jakož i nadbytečné obyvatele, jejichž obydlí měla posloužit k ubytování desetitisíců nových zaměstnanců. Za tím účelem odpovědní činitelé mimo jiné uvažovali o zrušení veškerých dalších podniků v oblasti a vystěhování obyvatelstva z Jáchymova a Vejprty.⁷⁷

S ohledem na zmíněný přesun a takzvaný rozptyl německého obyvatelstva do vnitrozemí nepředstavoval okres Jáchymov, zejména ve srovnání se sousedním okresem Vejprty, významný zdroj volných pracovních sil.⁷⁸ Mohl za to jednak téměř úplně dokončený odsun, ale zejména také zájmy Jáchymovských dolů. Okres Jáchymov například vůbec samostatně nefiguruje v plánech na „rozptyl“ německého obyvatelstva ze zimy a jara 1948; zmíněná Kociánova iniciativa z podzimu 1947 zůstala pouhou epizodou. O několika desítkách osob z jáchymovského okresu se hovoří také v „rozptylovém“ plánu oblastního zmocněnce pro odsun v Karlových Varech z února 1948. Tito Němci měli případně doplnit kontingent pracovních sil z okresu Nejdek pro okres Rakovník. Nemáme však žádné zprávy o tom, že by tyto osoby byly nakonec skutečně přesídleny.⁷⁹

Místo přísunu pracovních sil ze zahraničí rozhodly nejvyšší kruhy nového komunistického vedení státu na jaře 1948 o tom, že pro potřeby Jáchymovských dolů

76 KAPLAN, K. – PACL, V.: *Tajný prostor Jáchymov*, s. 32. Viz též koncept memoranda pro Sovětský svaz vypracovaný patrně počátkem roku 1949 pro Klementa Gottwalda ve věci plánu rozvoje JD na léta 1949–1953, který zmiňuje jak bulharsko-rumunskou, tak sovětskou alternativu (NA, f. Klement Gottwald (100/24), sv. 82, arch. j. 1031, folio 357–360).

77 *Tamtéž*, folio 359. Podobná praxe – vystěhování části obyvatelstva z vybraných lokalit – byla realizována v oblasti těžby uranu v Sasku, kterou prováděla firma SAG Wismut (viz JAHN, Manfred: *Vertriebene Deutsche aus Böhmen und Schlesien in der sächsischen Aufnahmegeellschaft 1945–1948/9: Ein sensibles Forschungsproblem*. In: TÝŽ (ed.): *Sachsen – Böhmen – Schlesien: Forschungsbeiträge zu einer sensibler Grenzregion*. Dresden, Sächsisches Verlagshaus 1994, s. 215–229, zde 220–225). V samotném Jáchymově představoval vysoké bezpečnostní riziko zejména provoz proslulých radioaktivních lázní, hojně navštěvovaných cizinci. Lázeňský pobyt mohl tvořit výborné krytí pro zpravodajskou činnost. V říjnu 1948 se zástupci lázní, dolů a ministerstva vnitra zcela vážně zabývali otázkou přesunutí provozu lázní do Karlových Varů, což by předpokládalo vybudování 23 kilometrů dlouhého potrubí na přívod radioaktivní vody, jež byla základem léčebných procedur (DIAMO, f. JD, k. 219, protokol sepsaný 2.10.1948 v kanceláři ředitelství JD). Uvažovalo se o přesunutí lázní do objektu hotelu Imperial v Karlových Varech, který byl v sovětském pronájmu (viz NA, f. 100/24, sv. 82, arch. J. 1031, folio 360).

78 Okres Vejprty vykazoval po skončení hromadného odsunu v roce 1946 ještě 39,5 procent německého obyvatelstva (viz STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 243).

79 Srv. SOKA Sokolov, f. ONV Sokolov, k. 122, zápis z porady o provádění „rozptylu“ Němců z 18.2.1948.

Pohled na část Horního Slavkova (foto z publikace Těžba uranu v Horním Slavkově)

uvolní část německého obyvatelstva z ostatních pohraničních oblastí, odkud mělo být „rozptýleno“ do vnitrozemí. Pro pečlivě připravovaný, různými okolnostmi ale již tak značně zkomplikovaný projekt „rozptylu“ znamenalo toto rozhodnutí citelnou ránu. Jáchymovské doly totiž měly odčerpat nejkvalitnější část pracovních sil, které měly původně najít uplatnění a trvalá bydliště ve vnitrozemských zemědělských hospodářstvích. Závazky vyplývající pro Československo ze smlouvy o těžbě uranu a autorita sovětského spojence, po únoru 1948 pak již spíše hegemon, však představovaly „vyšší státní zájem“, který převážil nad potřebou plánovaného dořešení „německé otázky“ v pohraničí.⁸⁰ Souvislost rozvoje Jáchymovských dolů s osudy velkého počtu neodsunutých Němců a jejich nucené přesídlení do oblasti těžby uranu v roce 1948 nebyly v dosavadních historických výzkumech téměř vů-

---

80 Oběžník ministerstva vnitra č. D 3000/6331/1948-DN z 18.4.1948, který upozorňoval na nedostatky a závady při probíhajícím „rozptylu“ Němců do vnitrozemí, doslova uváděl, že při zařazení osob určených k odsunu do této akce „případné ojedinělé výjimky může povolit pouze ministerstvo vnitra z důvodu vyšších státních zájmů“. Časová koincidence s politickým rozhodnutím o přesunu Němců na Jáchymovsko a použití stejného zdůvodnění v pozdějších oběžnících k tzv. Akci J vedou k hypotéze, že již tento oběžník počítal s požadavky JD. Prokázat to však zatím nelze. (SOKA Chomutov, se sídlem v Kadani, f. ONV Kadaň, k. 310.)

bec tematizovány.⁸¹ Na základě nově objevených pramenů z provenience ministerstva vnitra a Jáchymovských dolů je však nyní možné politické pozadí a průběh těchto přesunů poměrně přesně rekonstruovat. Přesídlení německých obyvatel do oblasti těžby uranu v roce 1948 je na základě nových znalostí nutno sledovat ve dvou fázích.

Myšlenka sama nebyla jistě zcela nová, Jáchymovské doly se o „volné“ Němce zajímaly už předtím. Využití německého obyvatelstva v Československu, žijícího v právním vakuu a bez jakékoliv ochrany, sice nemohlo soutěžit se zmíněnými plány na přísun desetitisíců dělníků ze zahraničí, zato však bylo poměrně jednoduše a bezodkladně realizovatelné. „Nábor“ německých pracovníků pro Jáchymovské doly se například v Severočeských hnědouhelných dolech konal již v roce 1947. V rámci zběžné revize specialistů dalo vedení Severočeských hnědouhelných dolů k dispozici dvanáct set osob chráněných „zelenou legitimací“ specialisty, k nimž se měla připojit ještě řada osob bez této legitimace. Podle dochované korespondence mezi vedením obou důlních podniků si 17. dubna 1947 zástupci Jáchymovských dolů rezervovali pět set sedmdesát horníků v Mostě, kteří měli být na základě povolení ministerstva vnitra vyňati z odsunu a převedeni na Jáchymovsko. Zda a za jakých podmínek k tomuto přesunu došlo, zatím ovšem nevíme.⁸²

Rozhodnutí o přesunu Němců do Jáchymovských dolů padlo pravděpodobně koncem dubna 1948 v nejvyšších patrech československé politiky. Konkrétně se tak stalo na poradě 20. dubna, která se konala za účasti předsedy vlády Klementa Gottwalda, ministra vnitra Václava Noska a ředitele národního podniku Československé doly Svatopluka Rady. Je patrné, že se jednalo o narychlo přijatý projekt, který reagoval na aktuální pracovní plán Jáchymovských dolů, podle něž měla československá vláda zajistit pro tento podnik ve druhém čtvrtletí roku 1948 pět tisíc nových pracovníků.⁸³

Další ze zasvěcených osob, vládní zmocněnec se zvláštním pověřením pro horní podnikání inženýr Vladimír Kovář již 23. dubna navštívil v úřadě Antonína Kučery

81 Výjimkou je citovaná práce Karla Kaplana, který načrtl druhou fázi přesunu Němců na Jáchymovsko, známou pod názvem Akce J (viz KAPLAN, K. – PACL, V.: *Tajný prostor Jáchymov*, s. 32 n.).

82 *DIAMO*, f. JD, k. 228, záznamy o jednání mezi JD a SHD a seznamy osob z 16.–19.4. 1947. Převod pracovních sil do JD byl patrně vnímán jako svého druhu perzekuční opatření vůči specialistům, u nichž byl pozorován pokles pracovní morálky apod. Podobný akcent mohly mít i přesuny německých pracovníků na Jáchymovsko na jaře 1948, kdy ještě probíhaly poměrně živelně, bez dozoru odsunového oddělení ministerstva vnitra.

83 Srv. *tamtéž*, protokoly komise, protokol č. 6 ze 7.6.1948, kde je tento závazek zanesen. Sovětský svaz měl naproti tomu dodat do JD dalších 1500 zajatců. Již 15.4.1948 JD prostřednictvím vládního zmocněnce V. Kováře požádaly Kučerův referát, aby zastavil přesuny Němců do vnitrozemí z okresu Nejdek, který patřil do zájmové a těžební oblasti JD (*tamtéž*, k. 229, dopis V. Kováře ze 26.4.1948, jímž dává na vědomí ředitelství JD zprávu ministerstva vnitra ve věci odsunu německých horníků z okresu Nejdek).

a jeho zástupce Miroslava Vlčka, aby s nimi projednal přesuny Němců, zastihl je však překvapeně, neboť je v této záležitosti dosud nikdo neinstruoval. Šestadvacátého dubna se proto Kovář s urgencí obrátil přímo na šéfa Noskova kabinetu Gríšu Spurného. Mezitím však již v Kučerově oddělení obdrželi první instrukce. Požadavek Jáchymovských dolů zněl na pět tisíc pracovníků, pokud možno svobodných, což vzhledem ke známé věkové a rodinné struktuře obyvatel zahrnutých do „rozptylu“ bylo prostě nesplnitelné.⁸⁴ Vzhledem k tomu, že doly měly dosud k dispozici ubytování pouze pro sedm set padesát rodin, jednalo se v první fázi o naplnění tohoto počtu. Primární zájem směřoval k osobám s praxí v hornictví nebo fyzicky způsobilým pro práci v dolech. Výběr se proto omezoval především na okresy ze severočeské a sokolovské uhelné pánve (Sokolov, Karlovy Vary, Duchcov, Teplice, Ústí nad Labem, Most, Chomutov a Trutnov, později ještě Nejdek a Bílina).⁸⁵ Z těchto okresů se pak skutečně rekrutovala první vlna německých transportů na Jáchymovsko.

Celá akce měla probíhat v nejpřísnějším utajení, jako tomu bylo v případě uranu ostatně se vším. K utajení však existoval ještě jeden zvláštní důvod. Plánovaný přesun tisíců německých obyvatel do ryze pohraničního regionu zcela popíral dosavadní politiku státu, a zejména propagandu KSČ, která se tak s ním před volbami v květnu 1948, jež měly legitimizovat její uchvácení moci, stěží mohla honosit. Samotné srovnání halasně propagovaného „rozptylu“ a tohoto utajovaného přesunu stačí k posouzení oportunistu a zcela pragmatického přístupu KSČ k takzvané německé otázce.

Přikazování německého obyvatelstva na práce do Jáchymovských dolů se odehrávalo na stejném právním základě jako přesun a pracovní nasazení Němců do vnitrozemí. Stejně jako oběti „rozptylu“ i lidé vybraní pro uranové doly obdrželi příkazovací výměry na základě dekretu prezidenta republiky č. 71/45 Sb. o pracovní povinnosti osob, které pozbyly československého státního občanství.⁸⁶ Německé rodiny určené k přesunu se měly stěhovat s veškerým mrtvým i živým inventářem, jinak mělo vybavení odpovídat předpisům platným pro „rozptyl“. Tento pokyn vycházel z faktu, že Jáchymovské doly disponovaly víceméně pouze prázdnými domky po odsunutých Němcích, které se zpravidla nacházely ve velmi zuboženém stavu. Narozdíl od zaměstnavatelů ve vnitrozemí prokazovaly Jáchymovské doly od počátku zájem,

---

84 Srv. NA, f. Ministerstvo vnitra – dodatky (1918–1959) (MV-D), k. 220, dopis V. Kováře adresovaný G. Spurnému z 26.4.1948; záznam o návštěvě ing. Kováře v referátu DN (pod touto zkratkou se skrývalo odsunové oddělení ministerstva vnitra pod vedením Antonína Kučery) a nařízení tohoto referátu č.j. D-300/16 taj. 1948 z 29.4.1948. Za nezištné poskytnutí relevantních pramenů z fondu MV-D děkuji kolegovi Adrianu von Arburgovi.

85 Viz *DIAMO*, f. JD, k. 229, dopis vládního zmocněnce A. Kučery pro ONV Bílina a Kadaň ze 7.5.1947.

86 K dekretu viz JECH, Karel (ed.): *Němci a Maďari v dekretch prezidenta republiky: Studie a dokumenty 1940–1945 / Die Deutschen und Magyaren in den Dekreten des Präsidenten der Republik. Studien und Dokumente 1940–1945*. Brno, Doplněk 2003, dokumenty č. 9 a 9.1.

aby přesídlencům zajistily základní podmínky k úspěšnému a trvalému přesídlení. Devětadvacátého dubna 1948 vypracoval Kučerův referát tajný oběžník, který výše zmíněným okresům nařizoval urychleně zastavit další přesuny německého obyvatelstva a rezervovat všechny schopné pracovní síly pro potřeby Jáchymovských dolů. Za tím účelem měly být urychleně provedeny nezbytné lékařské prohlídky. Transporty pracovníků s celými jejich rodinami měly být vypraveny co nejdříve, za použití dopravních prostředků a na náklady Jáchymovských dolů. Zdůrazňovala se přitom „státní důležitost tohoto opatření“.⁸⁷ Devatenáctého května 1948 jednal v této věci přímo v Jáchymově Kučerův spolupracovník Miroslav Vlček se zástupci jáchymovského okresu a bezpečnostním referentem Jáchymovských dolů Václavem Hanzlíčkem, někdejšíím předsedou Okresního národního výboru v Mikulově, jenž byl nyní mimo jiné pověřen vedením agendy německých pracovních sil.⁸⁸

V té době již na Jáchymovsko dorazily transporty prvních stovek přesídlenců.⁸⁹ Přednosta Ústředny Státní bezpečnosti Hora ve své zprávě z 21. června 1948 konstatoval, že přesun Němců na Jáchymovsko byl zahájen 8. května 1948. Do konce května podle jeho zprávy dorazily po železnici tři transporty ze severních Čech do stanice Ostrov nad Ohří. Bylo v nich dvě stě pět rodin, které byly usídleny v obcích Boží Dar, Rýžovna a Hřebečná v okresech Jáchymov a Nejdek. Tito přesídlenci prý uměli alespoň částečně česky a mnozí z nich žili ve smíšených manželstvích, což v tradičně národnostně promísených oblastech Severočeské hnědouhelné pánve nebylo ničím neobvyklým.⁹⁰

Rada větších transportů odjela na Jáchymovsko během června.⁹¹ Již tehdy se však „nábor“ německých pracovních sil do Jáchymovských dolů neomezoval pou-

87 NA, MV-D, k. 220, čj. D-300/16 taj-1948-taj., koncepty oběžníku z 29.4. a 7.5.1948.

88 Viz *DIAMO*, f. JD, k. 229, opis zprávy A. Kučery o přesunu Němců na Jáchymovsko z 20.5.1948.

89 Podle hlášení OV SNB v Jáchymově z 20.5.1948 „bylo do pohraničních obcí okresu přesunuto přes 400 osob německé národnosti z okresu Most, Duchcov, Teplice a Ústí nad Labem“ (*AMV-P*, 302-172-6, folio 144).

90 NA, MV-D, k. 220, dopis dr. Hory odsunovému oddělení ministerstva vnitra z 21.6.1948. Na nedovolené přesídlování smíšených manželství si stěžovalo odsunové oddělení v čele s Kučerou, který se mj. obrátil přímo na JD s žádostí o vyšetření a určení zodpovědných osob. Václav Hanzlíček ve své odpovědi ujišťoval Kučeru, že takové případy se staly pouze v květnu, tedy před jeho nástupem do funkce zodpovědného referenta, a že poté nebyla žádná národnostně smíšená rodina donucena k přesídlení. V informaci pro vládního zmocněnce Kováře z 10.7.1948 Hanzlíček uváděl, že některá smíšená manželství se do přesunu přihlásila dobrovolně. Za ostatní případy podle něj nesli zodpovědnost bezpečnostní referenti jednotlivých okresů. Z toho by se dalo vyvozovat, že okresní funkcionáři viděli v přesunu (podobně jako v „rozptylu“) příležitost, jak se zbavit tak či onak nežádoucích osob. (Viz *DIAMO*, f. JD, k. 230, oběžník MV DN/28 taj. 48 z 30.6.1948, s upozorněním na závady v provádění přesunu, a korespondence mezi odsunovým oddělením ministerstva vnitra a V. Hanzlíčkem z počátku července 1948; *tamtéž*, k. 5, sv. 3, dopis ředitelství JD pro V. Kováře z 10.7.1948.)

91 Například 7. června byl vypraven transport asi 250 osob z okresu Duchcov a asi o dva dny později další transport z Duchcova a Teplíc (*SOka Teplice*, f. ONV Duchcov, k. 308, sign. 676). Dne 14. června odjelo méně než 87 osob z okresu Bílina (*tamtéž*, f. ONV Bílina, k. 184). Za poskytnutí materiálů ze *SOka Teplice* děkuji Adrianu von Arburgovi.

ze na výše zmíněné okresy. Doly se snažily přesun co nejvíce urychlit a o převodu pracovníků vyjednávaly přímo s jejich dosavadními zaměstnavateli. Poměrně chaoticky probíhal převod pracovníků z Falknovských (sokolovských) hnědouhelných dolů (FHD), o čemž svědčí korespondence obou podniků z května a června 1948.⁹² Kromě přesunu rodin z určených okresů byli také v oblasti uranové těžby pravděpodobně stahováni zpět do svých původních sídelních okresů německí pracovníci, na něž se měl vztahovat „rozptyl“.⁹³ Jáchymovské doly dostaly kromě toho k dispozici neodsunutá a nechráněná pracovní síla ze sousedního okresu Karlovy Vary a v červnu byl na jejich žádost zastaven i „rozptyl“ z okresu Vejprty, který také patřil do jejich zájmové sféry.⁹⁴

Další transporty se uskutečnily především v červenci a srpnu 1948. První fáze přesunu skončila, když byl odbaven dlouho chystaný transport z okresu Ústí nad Labem. V té době již bylo zřejmé, že rezervoár pracovních sil z určených okresů se tenčí, a také že cílové území není schopno tak rychle absorbovat neočekávaně velký příliv nových obyvatel. Na omezené zdroje vzhledem k požadavku Jáchymovských dolů na pět tisíc pracovníků poukázalo již koncem července Kučerovo oddělení ministerstva vnitra, které zároveň vyzvalo vedení dolů k vypracování časového plánu přesunů v zájmu jejich efektivnější organizace. V odpovědi Jáchymovské doly uvedly mimo jiné jedinou známou oficiální statistiku této fáze přesunu. Podle sdělení z 28. července 1948 převzaly doly k tomuto datu 591 rodin německých pracovníků, přijetí dalších sto čtyřiceti rodin bylo již naplánováno na přelom července a srpna. Kromě toho se Jáchymovské doly zavazovaly do 10. srpna převzít dvě stovky rodin připravených v okrese Ústí nad Labem.⁹⁵ Od 15. srpna deklarova-

---

92 Václav Hanzlíček zjistil, že o vypravených transportech existují různé, vzájemně si odporující údaje. Někteří přesunutí Němci se navíc svévolně vrátili zpět na Sokolovsko. V období od května do července byl ze Sokolova vypraven přesněji neurčitelný počet transportů s několika sty horníky. Na kutiska JD v Horním Slavkově byla převedena část zaměstnanců FHD přímo z okresu Locket. Obsáhla korespondence je uložena v *DIAMO*, f. JD, k. 5, sv. 3; kusé informace viz *SOKA Sokolov* (se sídlem v Jindřichovicích), f. ONV Sokolov, k. 122 a 128.

93 Tak např. v červnu na základě nařízení ministerstva vnitra dal k dispozici seznamy Němců pro JD také okres Kadaň. Je možné, že šlo částečně o osoby přesunutá předtím v rozporu s předpisy z okresu Vejprty, který, jak bylo řečeno, spadal do zájmové oblasti JD. (Viz *DIAMO*, f. JD, k. 229, záznam vedení JD z 16.6. a přípis ONV Kadaň pro ředitelství JD ze 17.6.1948.)

94 Vedení JD si v dopise adresovaném 23.6.1948 MěNV v Karlových Varech rezervovalo na základě předložených seznamů osoby způsobilé pro práci v dolech, ostatní nechalo okresu k dispozici pro „rozptyl“ do vnitrozemí (*tamtéž*, k. 5, sv. 3; viz také *NA*, f. MV-D, k. 220, odpověď oblastního zmocněnce pro odsun Němců v Karlových Varech na oběžník MV DN 28 taj.-48 z 15.7.1948).

95 Transport dvou set rodin z Ústí nad Labem se odehrál zřejmě etapově po padesáti rodinách v týdenním intervalu počínaje 12.8.1948 (*DIAMO*, f. JD, k. 5, sv. 3, služební záznam V. Hanzlíčka o jednání s ONV Ústí nad Labem 5.8.1948; srv. též *Archiv města Ústí nad Labem*, f. Jednotný národní výbor (JNV) Ústí nad Labem, k. 599, přidělovací výměry jednotlivým osobám s daty odjezdu do JD).

Pohled na Nejdek ve 20. letech a v roce 2002 (foto z publikace Zmizelé Sudety)

ly připravenost přebírat dvě stě rodin týdně, ovšem v závislosti na volných bytech, jejichž počet přitom samotný podnik neznal.

Z analýzy dostupných údajů plyne, že v první fázi těchto nucených migrací německého obyvatelstva se na Jáchymovsko přestěhovalo asi devět set třicet rodin. Otázkou však zůstává, kolik to bylo celkem osob. Pokud bychom připustili, že podstatnou část přidělených pracovníků představovali svobodní Němci a pokud bychom počítali s průměrem dvou osob na jednu rodinu, výsledek by činil přibližně dva tisíce osob. Jejich počet byl však ve skutečnosti pravděpodobně vyšší, neboť svobodných pracovníků se obecně nedostávalo.

Zatímco první fáze přesunu na jaře a v létě 1948 se týkala především okresů ležících v uhelných revírech a soustředila se tak na získání kvalifikovaných horníků, druhá fáze se (s výjimkou jižní Moravy, ale také krnovského, jesenického a bruntálského okresu) dotkla v podstatě celého česko-moravsko-slezského pohraničí. Přestože těžba uhlí patřila k prioritním odvětvím výroby, musela v případě Jáchymovských dolů ustoupit ještě vyšší prioritě. I tak se přesun Němců na Jáchymovsko, podobně jako tomu bylo u jejich „rozptylu“ do vnitrozemí, stal zdrojem konfliktu zájmů mezi vládou, Jáchymovskými doly a dalšími odvětvími průmyslu, jimž hrozilo odebrání pracovních sil.

Na poradách svolaných na 6. srpen 1948 na ministerstvo vnitra a na 9. srpen na ředitelství Jáchymovských dolů v Jáchymově se zástupci podniku a ministerstva průmyslu za účasti Miroslava Vlčka z odsunového referátu ministerstva vnitra pokusili najít východisko z této situace. Ministerstvu průmyslu záleželo na tom, aby chystaný přesun neohrozil jeho exportní zájmy. Účastníci porady konstatovali, že původní požadavek dolů na pět tisíc pracovníků není – přinejmenším do konce roku 1948 – vůbec splnitelný; nadále se hovořilo už jen o čtyřech tisících. Vzhledem k nepříznivé věkové struktuře a zdravotnímu stavu neodsunutého německého obyvatelstva však zůstával jedinou možností, jak naplnit alespoň tento redukováný záměr, nekompromisní přesun veškerého legitimacemi nechráněného německého obyvatelstva. Z původních jedenácti určených okresů, označených jako „rezervoár německých pracovních sil“, se však očekávalo pouze patnáct set osob schopných nasazení v dolech. Zavržen byl přitom návrh, aby potřebné pracovníky daly dobrovolně k dispozici jiné průmyslové podniky.⁹⁶

Sídelní území pro přesunuté pracovní síly bylo z okresu Jáchymov postupně rozšířeno také na části okresů Nejdek, Vejprty, Karlovy Vary a Kadaň, které ležely v zájmové oblasti Jáchymovských dolů. Především v okrese Vejprty vzbuzovaly nepotvrzené informace o chystaných přesunech nervozitu.⁹⁷ V plánech na jarní „roz-

---

96 NA, MV-D, k. 220, zápisy z porad 6.8. na ministerstvu vnitra a 9.8.1948 na ředitelství JD v Jáchymově.

97 Okresní akční výbor Národní fronty ve Vejprtech se např. dotazoval, zda je pravdivá informace, že do okresu se má brzy přistěhovat dvacet tisíc Němců jako zaměstnanci JD (viz *SOka Chomutov* (se sídlem v Kadani), f. ONV Vejprty, k. 26, dopis OAV NF Vejprty pro ministerstvo vnitra z 18.6.1948). Ještě 9.7.1948 označilo ministerstvo vnitra ve své odpovědi obavy vejprtské „lidové správy“ jako „bezpodstatné“ (viz *DIAMO*, f. JD, k. 229).

ptyl“ Němců do vnitrozemí figuroval okres Vejprty na jednom z předních míst mezi okresy s více než čtvrtinovým podílem německého obyvatelstva.⁹⁸ Na jaře a v létě 1948 odtud odjelo v „rozptylových“ transportech minimálně přes tři sta osob do vnitrozemí (zejména do okresu Louny). Nejpozději od října se však právě obce na Vejprtsku staly nejčastější destinací německých transportů pro Jáchymovské doly. Sama tato skutečnost podtrhuje paradox jáchymovských přesunů v kontextu sídelní politiky, kterou stát uplatňoval vůči německému obyvatelstvu.

Nová fáze přesunu, rozšířená na většinu pohraničních okresů, nesla krycí název Akce J. Její realizaci zahájilo ministerstvo vnitra 9. září 1948.⁹⁹ Organizaci transportů a evidenci přesunů mělo podle dohody s vnitřem zajišťovat ve vlastní režii ředitelství dolů. To však 22. září na další poradě svolané do Jáchymova v zájmu urychlení akce, která měla být dokončena před příchodem nepříznivého zimního počasí, požádalo ministerstvo vnitra, aby transporty organizovala také státní správa. Vnitro tomuto požadavku vyhovělo u třiatvaceti okresů, kde bylo na práci do dolů lékářsky uznáno nejvýše padesát osob.¹⁰⁰ Již z pouhé skutečnosti, že v případě zbývajících osmadvaceti okresů z celkového počtu jednapadesáti se měl přesun týkat více než padesáti pracovníků, lze usuzovat, že akce měla zahrnout přinejmenším na patnáct set rodin. Instradační program připravený koncem září předpokládal dokončení akce během čtrnácti dnů. Podle závěrečné Kučerovy zprávy se v tomto termínu skutečně podařilo celý přesun provést. Ve zprávě se uvádí, že celkem bylo přestěhováno 3141 osob připadajících na 1219 pracovních jednotek (těmi se rozumí samostatně žijící osoby nebo vícečlenné rodinné celky).¹⁰¹

98 NA, f. Osídlovací komise při ÚV KSČ 1945–1950 (f. 23), arch. j. 376, folio 49, neautorizovaná informace k přesunu Němců do vnitrozemí z 11.10.1947.

99 Tajným oběžníkem oznamovalo ministerstvo vnitra chystaný přesun německých pracovníků bezpečnostním referátům 51 českých a moravsko-slezských okresních národních výborů. Oběžník informoval o nasazení všech způsobilých mužských pracovních sil na základě dekretu prezidenta republiky č. 71/1945 Sb. do Jáchymovských dolů ve „vyšším státním zájmu“. Zdůrazněna byla zásada nerozlučovat rodinné svazky a zákaz zařazovat do transportů specialisty, antifašisty a osoby žijící ve smíšených manželstvích. Zásadně se také v zájmu včasného dokončení akce neměly připouštět žádné snahy o intervenci dosavadních zaměstnavatelů nebo jednání o povolení výjimek. (SOKA Sokolov (se sídlem v Jindřichovicích), f. ONV Sokolov, k. 122; SOKA Louny, f. ONV Žatec – dodatky, k. 72, oběžník MV č. D-300/34 taj./1948-DN z 9.9.1948.)

100 *Tamtéž*, tajný oběžník MV č. D-300/38 taj.-1948-DN. První bod nařízení určoval vykládkové stanice poblíž pracovišť dolů a budoucích bydlišť nasazených osob a jejich rodin. Pro jednotlivé okresy byly přesně určeny cílové stanice Šmídeberk (dnes Kovářská), Ostrov n/O. a Vejprty. Transporty měly být ohlášeny u JD 48 hodin před příjezdem a měly být vypraveny nejpozději do 8. října.

101 Zde ovšem stojíme před otázkou, zda měl Kučera na mysli pouze transporty organizované podle oběžníku z 24. září, jak vyplývá z dikce závěrečné zprávy, nebo celkové výsledky Akce J (NA, MV-D, k. 220, závěrečná zpráva A. Kučery pro dr. Adamce o provedení Akce J z 11.11.1948).

Povinnost nastoupit do transportu se postiženým opět oznamovala přidělovacím výměrem příslušného okresního národního výboru. V něm se „přidělené osoby“ dočetly, že rozhodnutí je konečné a že neuposlechnutí příkazu trestají národní výbory vězením do jednoho roku. Tuto situaci řešila řada mužů útekem, čímž se počty přidělců uvedené na seznamech redukovaly.¹⁰² Riziko a počet dokonaných úteků předvolaných osob byly patrně dosti vysoké, a úřady se proto snažily své záměry držet v tajnosti.¹⁰³ Ačkoliv srpnové dohody předpokládaly, že pracovníci, o které nebudou mít Jáchymovské doly zájem, zůstanou okresům k dispozici pro odsun, respektive přesun do vnitrozemí, znamenalo plošné rozšíření přesunu na většinu pohraničních okresů *de facto* ukončení „rozptylu“.¹⁰⁴

Je třeba zdůraznit, že Akce J již nebyla nábořem kvalifikovaných osob, nebo dokonce specialistů. Šlo zde hlavně o množství pracovních sil, jejichž masivním nasazením se v době růstu Jáchymovských dolů řešily technologické nedostatky těžby.¹⁰⁵ Proto byly také výsledky Akce J z hlediska plánovaného rozvoje podniku pouhou náplastí. Trvajícím nedostatek pracovních sil řešily mocenské orgány tím, že již od roku 1949 hromadně posílaly do uranových dolů politické, retribuční a jiné vězně.¹⁰⁶

O tom, že budoucnost těžby uranu bude stát na práci nesvobodných lidí v pracovních táborech, ovšem museli mít vrcholní představitelé režimu jasno již před zahájením Akce J. Když se 21. srpna 1948 na poradě užšího vedení Jáchymovských dolů za přítomnosti zástupkyně sovětského Gosplanu projednávala otázka pětiletého plánu, konstatoval jeden ze sovětských zástupců (inženýr Afonin), že splnění pětiletky si vyžaduje nasazení dalších triapadesáti tisíc pracovních sil, a podotkl, že „o pramenech, odkud tyto síly vezmeme, nemůžeme prozatím mluvit“. Zároveň však prozradil, že

102 Na konkrétním případě okresu Teplá, kde se přesun týkal 17 mužů ve věku od 17 do 54 let a jejich rodinných příslušníků (celkem 54 osob), je však vidět, že část přidělců se po lékařské prohlídce rychle dověděla, že nejde o nezištný zájem státu o zdraví německých mužů. Pět z nich uprchlo, další dva byli hospitalizováni v nemocnici. Okres Teplá tak nakonec 2.10.1948 opustilo pouhých 21 osob. (*SOKA Karlovy Vary*, f. ONV Teplá, k. 4, inv. j. 38, dokumentace k provedení Akce J v okrese.)

103 Například oběžník ONV Sokolov z 15.9.1948 určený místním národním výborům, které měly zajistit předvolání vybraných osob k lékařským prohlídkám, neoznamoval podřízeným úřadům jejich účel (*SOKA Sokolov*, f. ONV Sokolov, k. 86).

104 Viz pozn. 102.

105 Tuto skutečnost dokumentuje znění směrnic pro posuzování schopnosti nasazení v dolech, kde se mj. uvádí: „Při včleňování jest nutno uvážiti velmi širokou možnost pracovního zařazení osob, takže jako použitelné budou lékařem shledány i osoby s některými tělesnými vadami, pokud by nebylo nutno očekávati takové zhoršení těchto vad následkem pracovního zařazení, že by vznikla nutnost hospitalizace.“ (*SOKA Sokolov* (se sídlem v Jindřichovicích), f. ONV Sokolov, k. 122, Směrnice pro včleňování osob pro Jáchymovské doly, příloha k oběžníku z 9.9.1948; viz pozn. 100.)

106 KAPLAN, K. – PAČL, V.: *Tajný prostor Jáchymov*, s. 35–42; STANĚK, T.: *Retribuční vězni v českých zemích: 1945–1955*. Opava, Slezský ústav Slezského zemského muzea 2002, s. 98 n.

pro „2/3 osazenstva bude třeba postavit 480 baráků à 75 osob každý“. V této době bylo prý v domech roztroušených po jáchymovském okolí možno ubytovat tři tisíce dvě stě osob.¹⁰⁷ Právě od této kapacity se zřejmě odvíjely plány Akce J.

Na základě dosud známých pramenů nelze přesně vyčíslit, kolik německých obyvatel bylo přesídleno na Jáchymovsko v rámci první fáze přesunů a následující Akce J. Případně odhady komplikuje neúplnost dochovaných statistických přehledů, jejich odlišná metodika a v neposlední řadě skutečnost, že hranice okresu Jáchymov se v letech 1948 až 1951 několikrát změnilo.¹⁰⁸ Z několika údajů uvedených v této studii lze soudit, že celkový počet přesídlených Němců překročil zcela jistě hranici pěti tisíc.¹⁰⁹

Státní okresní archiv v Kadani uchovává ve svých zdech poměrně neobvyklou písemnou památku. Je to obecní kronika obcí Loučná a Háj (původně Český Wiesenthal, respektive Böhmisch Wiesenthal, a Stolzenhain) z let 1945 až 1957. Na tom by nebylo nic neobvyklého, kdyby tato kronika nebyla psána v němčině. Jejím autorem byl totiž jeden z nových německých obyvatel obce, kteří sem byli přesídleni na podzim 1948. Narozdíl od jiných poválečných kronik má kronika Loučné a Háje dva začátky: první na jaře 1945 a druhý na podzim 1948, vyjádřený v názvu druhé kapitoly „Die 2te Neubesiedlung von Loučná und Haj am 1. October des Jahres 1948“. Kronikář zde popisuje příjezd nových osídlenců z různých krajů „bývalých Sudet“, kteří téměř stoprocentně osídlili zmíněné úplně prázdné obce. Potvrzuje tak skutečnost, že některé obce odsouzené po odsunu původních obyvatel k zániku, především ve vejprtském a nejdeckém okrese, byly v roce 1948 zcela nově osídleny německými obyvateli. Fakt, že obec Loučnou pouze hraniční potok dělil od bezprostředně sousedícího, v podstatě navazujícího saského Oberwiesenthalu, jen podtrhuje popření všech dosavadních bezpečnostních argumentů užívaných v propagandě proti setrvání Němců v pohraničí, pomocí níž byl ještě na jaře zdůvodňován „rozptyl“ Němců do vnitrozemí. Zajímavé je sledovat novou sídelní realitu v regionu například na základě statistik a zpráv školské správy, dokumentujících náhlý příliv německých dětí, který si někde dokonce vynutil znovuootevře-

107 AMV-P, f. H (Operativní svazky – historický fond), sv. 1, inv. j. 728 (dále jen H-1-728), čj. 1401, folio 149–153, zde 151, záznam o poradě z 21.8.1948 v Praze. Podle člena společné komise a generálního ředitele národního podniku Československé doly Svatopluka Rady bylo již na začátku července 1948 československé ministerstvo spravedlnosti připraveno dát pro JD k dispozici 1200–1500 „těžkých trestanců“ (viz *DIAMO*, f. JD, protokoly komise, tajný záznam o poradě z 1.7.1948 za účasti ing. Volochova, S. Rady a V. Kováře).

108 Okres Jáchymov byl z popudu JD k 1.1.1949 rozšířen o části území dalších čtyř okresů, k 1.1.1951 však byl ze stejného důvodu zrušen a z větší části sloučen s okresem Karlovy Vary.

109 Dosud nejpřesnější odhad, který na základě komplikovaných výpočtů provedl Adrian von Arburg (*Zwischen Vertreibung und Integration*, s. 436–454), se pohybuje dokonce v rozmezí šesti až sedmi tisíc osob, a lze jej považovat za velmi pravděpodobný. Autor přitom vychází ze širokého spektra různorodých pramenů. Vedle statistických hlášení různých orgánů státní správy a výsledků cenzu z roku 1950 využil také svých širokých znalostí pramenů k dodatečným odsunům Němců za československé hranice.

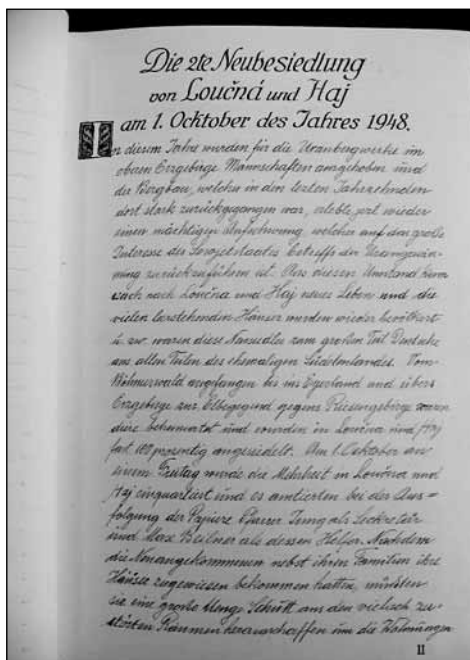
ní škol uzavřených kvůli nedostatku žáků. Srovnání statistik žactva z konce roku 1948 a následujících let se staršími údaji dokládá, že v řadě obcí vysídlených při odsunu z okresů Jáchymov a Vejprty (před zrušením druhého z nich k 1. lednu 1949 tvořily oba okresy jeden školní újezd) nastala výrazná změna v početním stavu a etnické skladbě obyvatelstva. V nejednom případě dokonce Němci získali částečnou nebo úplnou převahu nad Čechy.¹¹⁰ V roce 1948 jsme tedy svědky nového německého osídlení některých územních celků, jež byly před nedávnem zcela vysídleny odsunem. Zdejší němečtí starousedlíci tak v konečném důsledku uvolnili místo svým „soukmenovcům“ z jiných oblastí pohraničí.¹¹¹

Přesun obyvatel v rozsahu, jaký představoval příchod řádově tisíců osob, je srovnatelný s odsunem asi deseti tisíc Němců z okresu Jáchymov provedeným během roku 1946. Byť pouze v měřítku malého regionu, znamenaly přesuny německých obyvatel na Jáchymovsku vlastně popření dosavadní politiky státu a částečný zvrat jejích výsledků.¹¹² Tento fakt dokumentuje zcela výjimečné postavení Jáchymov-

110 Ze zápisu provedeného na ONV Jáchymov 8.1.1948 při jednání zástupců vojenských, bezpečnostních a správních orgánů se zástupci zainteresovaných hospodářských podniků ve věci zalesnění a částečného osídlení tzv. bezpečnostního pásu v okrese Jáchymov vyplývá, že v Božím Daru bylo v té době až na pár živnostníků a školu zavřenou kvůli nedostatku dětí na 150 obytných domů, z nichž 120 bylo vyhrazeno pro horníky JD (*SOKA Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 4, inv. j. 59). Statistika obyvatelstva k 1.7.1948 dochovaná v materiálech školských orgánů hovoří již vedle 144 českých osob v Božím Daru také o 447 Němcích. Podle hlášení z 5.6.1948 byla obecná škola v Božím Daru na podzim 1946 dočasně uzavřena pro nedostatek dětí v obci (na školní rok 1946/47 byly k docházce přihlášeny pouze dvě). Prvního června téhož roku však byl její provoz obnoven, protože se přistěhoval větší počet nových obyvatel. Do školy bylo vzápětí zapsáno šedesát dětí. Podobně se měnila školní docházka i v dalších obcích v souvislosti s Akcí J. Školu v Českém Viesentálu navštěvovalo v dubnu 1947 devět žáků, děti příslušníků SNB a Finanční stráže. Hlášení z 5.12.1948 (již z Loučné) uvádí, že v oblasti JD přibývá od 1.9.1948 dětí a že za poslední měsíc se sem přistěhovaly dva tisíce rodin. Podle hlášení z 18.11.1948 se v Loučné zapsalo do školy 73 dětí. Dne 6. prosince požádal okresní školní výbor v Jáchymově také o obnovení školy v obci Háj (dříve Stolzenhain), kam se 1.10.1948 přistěhovalo s rodiči 73 dětí. (Viz *tamtéž*, f. ONV Jáchymov, k. 99, g. 98 III, Výkaz o počtu, pohlaví, národnosti a náboženském vyznání 1950.)

111 Wer waren die Menschen die in 1948 unsere Häuser bezogen und unsere Dörfer besiedelten? In: *Mei' Erzgebirg'*, č. 4 (1998), s. 10 n. Článek uveřejněný v krajanském časopise Němců z centrálního Krušnohoří odpovídá na dotaz položený v titulu strohým sdělením, že to byli Němci, a vzpomíná, že když 1. října přesídlil spolu s dalšími rodinami z Podbořanska do Českého Viesentálu, tvořili tam Němci údajně 90 procent obyvatelstva.

112 V nejvýznamnějších obcích okresu přesahoval podíl německého obyvatelstva v roce 1951 dokonce 40 procent, jak dokumentují následující údaje (v závorce je vždy uveden celkový počet obyvatel dané obce): Abertamy 770 (1620), Jáchymov 2160 (7200), Kovářská 1350 (2075), Loučná-Háj 950 (1056), Ostrov nad Ohří 755 (2920), Pernink 1058 (1512), Vejprty 1673 (4782), Honí Blatná 444 (1110), České Hamry 165 (295), Horní a Dolní Žďár 250 (760), Merklín 220 (740), Hroznětín 330 (1022). (Viz *SOKA Chomutov* (se sídlem v Kadani), f. ONV Kadaň, k. 300, Seznam obcí Karlovarského kraje, kde se jeví potřeba německé literatury, ve zprávě IV. referátu KNV v Karlových Varech.)

Kronika obce Loučná se začala podruhé psát 1. října 1948, poté co byla obec znovuosídlena německým obyvatelstvem (foto soukromý archiv autora)

trvalé následky na teritoriálním rozmístění německé menšiny v Československu a ovlivnil podmínky její předpokládané asimilace. Rodiny polapené do sítí Jáchymovských dolů měly ještě mizivější šanci vystěhovat se po roce 1948 do Německa (i toho východního) než ostatní Němci v českých zemích.

ských dolů z hlediska státních priorit. Lze předpokládat, že podíl německého obyvatelstva se přitom ještě počátkem padesátých let alespoň v některých obcích zvyšoval, jednak díky návratu některých Němců z „rozptylu“,¹¹³ ale také v důsledku odlivu českých osídlenců.¹¹⁴

Význam přesídlení německého obyvatelstva na Jáchymovsko v roce 1948 pro rozmach Jáchymovských dolů nelze z hlediska dlouhodobého zvyšování počtu pracovních sil v dolech, které pokračovalo až do druhé poloviny padesátých let, příliš přeceňovat.¹¹⁵ Přesto se přesídlení Němců v roce 1948 patrně velmi podstatně podílelo na ročním, více než dvojnásobném nárůstu počtu pracovníků v tomto podniku oproti stavu z roku 1947. Z hlediska dějin německé menšiny v Československu po skončení hlavní etapy odsunu jde však pravděpodobně o jeden z nejhlubších zásahů do jejího života, jenž zanechal

113 K ukončení „rozptylu“ a uvolňování zákazu pohybu přesídlených osob viz DVOŘÁK, T.: „Vnitřní odsun“, s. 130–136.

114 Např. MNV ve Vejprtech hlásil v dubnu 1950, že jen od počátku tohoto roku se z obce odstěhovalo 264 občanů (tzn. českých, případně jiných osídlenců). Ve zprávě se mezi důvody – vedle např. špatného zásobování, zdravotních problémů, tvrdého horského života či zklamání z ekonomických podmínek v pohraničí – uvádí také strach z Němců a pověsti o blížící se válce, bezpečnostní opatření v oblasti JD, jež omezovaly svobodu pohybu, a likvidace jiných průmyslových odvětví. Tyto faktory bezprostředně souvisely se strategií JD. (Viz SOKA Chomutov (se sídlem v Kadani), f. MNV Vejprty, k. 15, zpráva MNV Vejprty pro ONV v Jáchymově z 21.4.1950 ve věci stěhování osídlenců z Vejprty.)

115 NA, f. 100/24, sv. 82, arch. j. 1031, zpráva V. Kováře pro K. Gottwalda z 16.7.1951. K 31.12.1948 předpokládalo vedení JD zvýšení počtu pracovních sil na 13 000 osob, plány na

Němci na Jáchymovsku v souřadnicích národnostní politiky komunistického Československa

V roce 1948 pokračoval odchod omezeného počtu Němců z Československa do západních zón okupovaného Německa, vesměs v rámci slučování rozdělených rodinných svazků.¹¹⁶ Například z okresu Jáchymov takto v červnu 1948 odešlo necelých tři sta osob.¹¹⁷ Vzhledem k politickým souvislostem bylo zřejmé, že k obnově odsunu ve větší míře už nedojde. Přesto se v roce 1949 začala díky iniciativě Mezinárodního červeného kříže rýsovat další možnost rozsáhlejšího vystěhování Němců. Dohoda uzavřená 31. ledna 1950 v Praze počítala s odsunem dalších, i vzdálenějších, příbuzných již odsunutých Němců v počtu asi dvaceti tisíc osob z Československa v rámci takzvané akce „Link“.¹¹⁸

Masový zájem o odsun, který nebyl v souladu s československými plány, odhalil problémy vyplývající z dlouho odkládané konsolidace občanskoprávního postavení německého obyvatelstva, které nebylo v předchozích letech odsunuto. Také vztah majoritní společnosti k německé menšině v regionech, kde dosud přežívala, stále ještě podléhal setrvačnému působení stereotypů z uplynulého období, nesených na vlně vypjatého poválečného nacionalismu podporovaného oficiální propagandou. Neméně to platilo o Jáchymovsku, kde byla „německá otázka“ sledována obzvláště bedlivě. V očích zdejších českých občanů i svým postavením vůči úřadům zůstávali staří i nově přesídlení Němci nadále obyvateli druhé kategorie.¹¹⁹

Ředitelství Jáchymovských dolů se otázkou úpravy právního a společenského postavení německých zaměstnanců přirozeně aktivně zabývalo již po skončení

další období však již tehdy počítaly s nárůstem o dalších 47 000 zaměstnanců do roku 1953 (viz *tamtéž*, nedatovaná zpráva pro K. Gottwalda z roku 1948). Také při srovnání s pravděpodobným počtem zajatců, který odpovídal počtu pracovních sil, je třeba mít na paměti, že z celkového počtu osob přestěhovaných na Jáchymovsko pouze část (jistě méně než polovina) skutečně pracovala v JD. Většinu těchto osob totiž tvořili rodinní příslušníci zaměstnanců. Větší pozornost by si zasloužila také analýza podílu těchto zaměstnanců v jednotlivých provozech podniku, například ve výstavbě, ta však již překračuje možnosti dosavadního výzkumu a také únosný rozsah této studie.

116 K vývoji odsunu zbývajících Němců z Československa v roce 1948 viz STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*, s. 33–36.

117 AMV-P, 302-172-6, zpravodajské hlášení OV SNB Jáchymov z 3.7.1948.

118 Na základě výnosu ministerstva vnitřní z 9.2.1950 byla zahájena registrace přihlášek do této akce (viz STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*, s. 37 n.).

119 NA, f. 23, arch. j. 142, dopis sociálního a politického referenta JD G. Blocha pro tajemníka osídlovací komise ÚV KSČ Bedřicha Steinera z 20.11.1948. Bloch, který měl v JD na starosti německé zaměstnance, psal Steinerovi mj. o tom, že většina přesunutých Němců přišla do nových domovů bez osobního vlastnictví a finančních prostředků. Byty, které jim byly přiděleny, patřily k nejhorším, jež v oblasti zbyly. Pisatel upozorňoval zejména na špatnou situaci rodin s více dětmi a zmiňoval se také o postojích českých zaměstnanců, kteří se na Němce dívali jako na bezprávné otroky, zodpovědné a trestané za nacistické zločiny.

přesunu v roce 1948. Vládní zmocněnec Vladimír Kovář konzultoval některé problémy s Miroslavem Vlčkem, někdejší zástupcem vládního zmocněnce Antonína Kučery na ministerstvu vnitra. Vlček Kováře odkázal na teprve připravované vládní nařízení, které mělo řešit otázky členství Němců v odborových a společenských organizacích, jejich pojištění a pracovního práva. S ohledem na platná nařízení také vyloučil možnost, aby Němci cestovali za svými příbuznými do americké, ale i sovětské okupační zóny v Německu. Pokud šlo o možnost přijímat německé děti do učení, Vlček v tom neviděl větší problém, i když dosud fungovala praxe, podle níž nebyl vyučeným Němcům vydáván výuční list. Jejich nespokojenost s majetkovými poměry měla poněkud zmírnit možnost, aby vlastnili například ošacení nebo radiopřijímače získané po roce 1945. Oba funkcionáři řešili také otázku samostatného zemědělského hospodaření Němců. V duchu „nové politiky“ pak Vlček navrhl, aby Jáchymovské doly pro své německé zaměstnance zřizovaly knihovny s „pokrokovou“ literaturou vydávanou v sovětských okupačních zónách Německa a Rakouska. Doporučil také, aby Jáchymovské doly jako „jediný závod, který zaměstnává značný počet civilních německých zaměstnanců“, vypracovaly memorandum pro Ústřední výbor KSČ s návrhy na řešení konkrétních otázek jako připomínku k projednávání příslušného vládního nařízení. Veškeré informace sdělené Vlčkem měly Jáchymovským dolům sloužit jako směrnice pro individuální řešení nejnaléhavějších případů, jako přísně důvěrné však neměly být rozšiřovány mezi německými zaměstnanci. Nakonec Vlček Kováře ujistil, že provedený přesun německého obyvatelstva pro potřeby dolů je definitivní, také vzhledem k zastavenému odsunu Němců za hranice, s jehož oficiálním obnovením již vláda nepočítala.¹²⁰

Ačkoliv také německé obyvatelstvo na Jáchymovsku projevovalo v letech 1949 a 1950 značný zájem o odsun – a podporoval je v tom pravděpodobně i Okresní národní výbor v Jáchymově¹²¹ – Jáchymovské doly jej v těchto letech, alespoň

120 *DIAMO*, f. JD, k. 216, přípis vládního zmocněnce se zvláštním pověřením pro horní podnikání (v roce 1948 v této funkci Kováře vystřídal Otakar Pohl) centrálnímu řediteli JD ing. Čmelákovi z 26.3.1949.

121 Soupis Němců přihlášených do dodatečného odsunu za účelem sloučení rodinných svazků se prováděl již od léta 1949 na základě výnosu ministerstva vnitra z 29.8.1949. Podle hlášení OV SNB v Jáchymově z 8.3.1950 se v roce 1949 přihlásilo 2257 osob, z nichž prý 90 procent uvedlo, že chtějí do americké zóny. Mimoto velitelství registrovalo k datu hlášení také 221 žádostí o tzv. permit (povolení k přicestování do Německa) s tím, že stále přicházejí další žádosti. Dále se v hlášení uvádí, že Němci hromadně stahují již podané žádosti o udělení českého občanství a chtějí se začlenit do odsunů. Ze všech výše uvedených zájemců o zařazení do odsunu však bylo vybráno pouze 182 osob, což je zdůvodněno argumentem, že se jedná o lidi staré a nemocné. Okresní velitelství SNB prý projednalo tuto záležitost s představiteli JD, kteří reprodukovali stanovisko ministerstva vnitra, že v okrese Jáchymov se v roce 1950 žádný odsun provádět nebude. Bezpečnostní referent žádal o pokyny a předpokládal celkový počet Němců přihlášených do odsunu kolem pěti tisíc. Ze seznamu vybraných 182 osob se mělo 137 odsunout do americké, 41 osob do sovětské a čtyři osoby do francouzské zóny. (Viz *SOKA Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 69, sign. 72-573, Povolení k vystěhování, seznam německých občanů k odsunu.)

pokud šlo o zaměstnance dolů a jejich rodiny, prostřednictvím ministerstva vnitra zcela zablokovaly.¹²² Usnesení rady Okresního národního výboru v Jáchymově z 10. března 1949 k tomu pouze dodává: „Jednáním JD s MV a zmocněncem pro odsun bylo dosaženo rozhodnutí, že během roku 1950 k odsunu nedojde.“¹²³

Součástí nové linie komunistické národnostní politiky, která se od roku 1949 vrátila k proklamování proletářského internacionalismu a alespoň po oficiální linii ukazovala Němcům vlídnější tvář, byla snaha odradit německé dělníky od touhy vycestovat do Německa a přimět je k podávání žádostí o československé státní občanství.¹²⁴ Takto si vláda představovala vyřešení občanskoprávního vakua, v němž se německé obyvatelstvo od konce války nalézalo.¹²⁵ V Jáchymovských dolech k tomu více než jinde patřila také snaha udržet dobrou pracovní morálku německého osazenstva podniku. Nejruznější schůze a aktivity německých zaměstnanců Jáchymovských dolů probíhaly již od roku 1948,¹²⁶ Němci sami však projevovali zájem spíše o řešení dílčích problémů své každodenní existence.¹²⁷

V rámci takzvané Akce N, která měla za cíl, aby si Němci organizovaně podávali žádosti o navrácení československého státního občanství, se od podzimu 1950 ko-

122 Viz *DIAMO*, f. JD, k. 231, přípis ředitelství JD vládnímu zmocněnci pro důlní podnikání z 16.3.1949 a přípis téže instituce ONV Jáchymov z téhož dne; k. 254, dopis vládního zmocněnce pro důlní podnikání centrálnímu řediteli JD Simínovi ze 7.3.1950. Zdůvodnění odmítavého postoje k odsunu Němců možným ohrožením provozu závodu v důsledku úbytku pracovních sil je minimálně v roce 1950 nutno brát s rezervou. Větší váhu lze přiznat obavám z úniku citlivých informací do „západního“ Německa, které byly zřejmě opodstatněné. Podle hlášení ředitelství JD podporovala vycestování Němců přímo americká ambasáda, byl zadržen i tzv. permit vystavený právě americkým velvyslanectvím v Praze. Tato povolení přitom obvykle (a velmi zdrženlivě) vydávaly okupační orgány v Německu. Velvyslanectví údajně dokonce přijímalo deputace jáchymovských Němců. (Viz *tamtéž*, k. 218, zpráva ředitelství JD adresovaná S. Radovi z 9.9.1949.)

123 V roce 1950 stoupl počet osob přihlášených do odsunu na čtyři tisíce (*SOKA Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 69, sign. 72-573, Povolení k vystěhování, seznam německých občanů k odsunu).

124 Za tímto účelem si Němci mohli zažádat o udělení československého státního občanství na základě vládního nařízení z 29.11.1949 a vyhlášky ministerstva vnitra z 5.4.1950. Jak je patrné z informace o odvolávání dosud podaných žádostí, ohlas na tuto možnost ze strany Němců byl však většinou zřejmě chladný, zejména vzhledem k současně probíhajícím přípravám na akci „Link“ a s nimi spojovaným nadějším velké části Němců na vystěhování do Německa. (Viz STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*, s. 107 n.)

125 Skutečnost, že na území Československa byl proti své vůli zadržován větší počet osob, kterých se stát zřekl a které nebyly jeho občany, nestavěla republiku do nejlepšího světla. Tuto situaci mělo vyřešit postupné zařazení a asimilace Němců do české společnosti spolu s úpravou jejich občanskoprávního postavení. K mezinárodněpolitickým souvislostem a řešení postavení německého obyvatelstva na přelomu 40. a 50. let viz *tamtéž*, s. 100 n.

126 Viz *SOKA Karlovy Vary*, f. ONV Jáchymov, k. 4, inv. j. 59, nedatované hlášení o schůzi Němců v Božím Daru.

127 Na podobné schůzi konané 10.1.1949 v Horní Blatné se přítomní zajímali o možnost studia německých dětí na českých školách (*tamtéž*, f. ONV Jáchymov, k. 5, inv. j. 60).

ordinační komise pro národnostní otázky zřízené při krajských a okresních národních výborech snažily politicky působit na Němce například prostřednictvím dětí ve školách a Revolučního odborového hnutí. Úřady sledovaly také přetrvávající projevy diskriminace Němců. Jáchymovské doly sice nabízely i svým německým zaměstnancům relativně nadstandardní platové podmínky na základě výkonového ohodnocení, přesto i zde se vyskytovala diskriminace při jejich nasazování na práce s méně výhodnými normami.¹²⁸

Zájmová oblast Jáchymovských dolů byla od roku 1949 součástí Karlovarského kraje, s největším podílem německého obyvatelstva v republice. Ve srovnání s dalšími, z hlediska národnostní politiky exponovanými okresy v kraji (zejména Sokolov, Kraslice a Aš) se zdá, že v nově přičleněném okrese Jáchymov zaznamenala národnostněpolitická kampaň poměrně uspokojivé výsledky.¹²⁹

Některé tužby i obavy nových německých zaměstnanců Jáchymovských dolů vysvítají z otázek pokládaných na „diskusích“, jež s nimi v rámci Akce N pořádaly koordinační komise pro národnostní otázky. Němce například zajímalo, zda by jako českoslovenští občané mohli odejít do svých původních bydlišť či zaměstnání, zda by svobodně mohli zvolit vzdělání pro své děti, zda by byl umožněn návrat jejich odsunutých příbuzných a podobně. Někteří úderníci Jáchymovských dolů dávali najevo přání vrátit se ke svému dřívějšímu zaměstnání v jiných důlních podnicích.¹³⁰

Je evidentní, že většina Němců včetně jáchymovských usilovala na přelomu čtyřicátých a padesátých let o vycestování do Německa. Naděje s tím spojená spolu s pochopitelnou nedůvěrou k československému státu a novému režimu byla hlavním důvodem, proč se do podávání žádostí o udělení občanství nijak nehrnuli. Většinu mužského německého obyvatelstva včetně veteránů wehrmachtu navíc odpuzovala vojenská povinnost, která by se na ně vztahovala. Pokud se přece jen pro československé občanství rozhodli, sloužili pak tyto muži zpravidla beze zbraně v proslulých Pomocných technických praporech.¹³¹

128 Stávaly se údajně případy, kdy Němci pracovali při rubání do chvíle, než narazili na rudu, a pak na jejich místa nastoupili Češi, kteří si tak mohli vydělat vyšší prémie (srv. *SOKA Chomutov* (se sídlem v Kadani), f. JD, k. 300, přísně důvěrný zápis o 3. schůzi krajské koordinační komise 28.6.1951 v Karlových Varech). Okresní koordinační komise v Jáchymově se se diskriminací zabývala již na své první schůzi 27. října 1950.

129 V polovině roku 1951 vykazoval např. okres Jáchymov oproti okresům Aš nebo Kraslice absolutně i relativně podstatně vyšší zastoupení německých obyvatel v „lidosprávě“, včetně jednoho člena rady a devíti členů pléna místních národních výborů. Šlo o československé občany, tedy prověřené antifašisty. (Viz *tamtéž*, f. ONV Kadaň, k. 300, Výkaz o zapojení občanů německé národnosti do funkcí v lidové správě v kraji – MNV – podle stavu z června 1951.) Ve srovnání s okresy Sokolov, Cheb nebo Aš si podle statistik z konce roku 1950 okres Jáchymov vedl nepoměrně lépe také v Akci N. O československé občanství si zde požádala asi polovina Němců, zatímco v okrese Sokolov jen o něco více než pětina. (*Tamtéž*, zpráva KNV Karlovy Vary o provádění Akce N z 28.12.1950.)

130 Viz *tamtéž*, zápis ze schůze krajské koordinační komise KNV Karlovy Vary 21.12.1950.

131 STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*, s. 108.

Poté co byla naprostá většina žádostí o vycestování do Německa opakovaně zamítnuta, značná část Němců pochopila bezvýchodnost tohoto svého úsilí a přijala nabídku občanství. To sice zpečetilo jejich pobyt na území Československa, zároveň však do jejich životů navrátilo některé základní jistoty.¹³² Vývoj dal nakonec nejspíše zapravdu váhajícím, kteří předem spekulovali o alternativě automatického přidělení občanství. Vláda o něm totiž v roce 1953 skutečně rozhodla.¹³³

Hodnocení přesunu německého obyvatelstva na Jáchymovsko z hlediska každodenní reality a životních očekávání postižených osob není jednoduché. Obecně lze však konstatovat, že tato násilná migrace jednoznačně představovala další hrubý projev perzekuce německého obyvatelstva, vyloučeného z právní ochrany státu a odevzdaného na milost a nemilost státnímu aparátu, jeho aktuálním záměrům a potřebám.

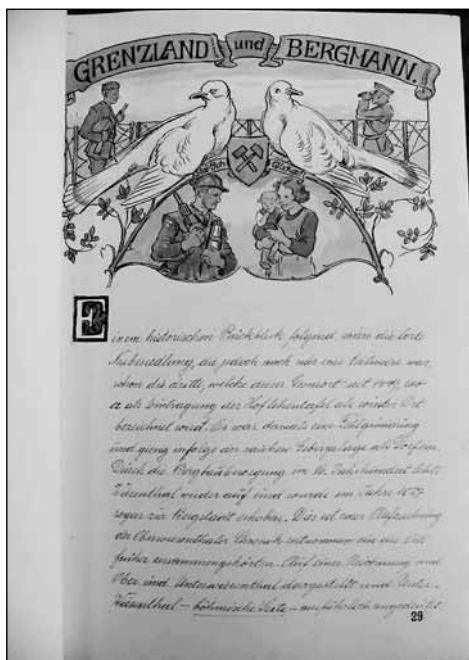
Ačkoliv vedení uranového podniku mělo zájem především na těžbě, a tedy pracovní motivaci svých zaměstnanců, nebyla jejich situace už s ohledem na výše zmíněné případy diskriminace a celkově problematické postavení Němců v Československu rozhodně tak růžová, jak ji zpětně líčí například kronikář obce Šmídeberk (dnes Kovářská): „Ve Šmídeberku tvoří něm[ečtí] obyvatelé polovinu obyvatel. Velká část dostala již státní občanství českoslov[enské] a požívají všichni němci (!) stejná práva jako české obyvatelstvo a v obci se v soužití nejeví žádné potíže. Jest to důkaz, že ve vytvořeném socialistickém státě může každý občan svorně žít, i když jest jiné národnosti, a poctivě pracuje na výstavbě státu a společného blahobytu.“¹³⁴

Obecní kroniky sice nutně odrážely „světlo“ oficiální propagandy, zápisy již zmíněného německého kronikáře sousední obce Loučná, která byla po přesunu osídlena Němci téměř kompletně, však přece jen naznačují těžkosti, s nimiž se noví

132 Značná část Němců se svým rozhodnutím váhala a zvažovala různá pro a proti, což dokládají např. jejich dotazy, co se stane s těmi, kteří si o občanství nezažádají. Silnou pobídku pro ně znamenala naděje, že si pak budou moci vybudovat svou existenci na nových materiálních základech, což jim dosud znemožňovala platná konfiskační nařízení. Není divu, že čerství nabyvatelé občanství žádali vzápětí o navrácení, resp. náhradu, zkonfiskovaných domků nebo o přidělení svých současných obydlí do vlastnictví. (Srv. *SOKA Chomutov*, f. ONV Kadaň, k. 300, přísně důvěrná zpráva 3. referátu (pro vnitřní věci a bezpečnost) KNV Karlovy Vary o provádění národnostní politiky na Karlovarsku a dekonfiskačním řízení pro Krajskou koordinační komisi pro otázky Němců z 28.6.1951; *tamtéž*, f. MNV České Hamry, k. 2, žádosti o přiděl domků do vlastnictví.)

133 Nevalný zájem Němců o československé občanství a nový právní statut tzv. bezdomovců ve Spolkové republice, kteří byli od roku 1952 na základě nálezů Spolkového ústavního soudu považováni za občany SRN, přinutil nakonec československou vládu vyřešit situaci kolektivním přidělením československého státního občanství všem Němcům s trvalým pobytem na území ČSR zákonem č. 34/1953 Sb. z 24.4.1953. Přetrvávající odpor některých Němců vláda eliminovala zavedením trestních sankcí za nepřevzetí občanských průkazů (STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*, s. 109–111).

134 *Tamtéž*, *Kronika městyse Šmídeberku*, s. 70.

Stránka z německé kroniky obce Loučná (foto soukromý archiv autora)

prioritní průmyslové odvětví poskytovalo „jeho lidem“ jistotu stabilního zaměstnání s různými výhodami. Ty byly vyváženy tvrdou a nebezpečnou prací v uranových dolech, třebaže zdaleka ne všichni přidělení Němci byli zaměstnání jako horníci, ale také v řadě rozsáhlých pomocných provozů. Fluktuaci nedobrovolně přidělených zaměstnanců podnik – alespoň v prvních letech – nepřipouštěl, takže můžeme stěží posoudit, kolik postižených rodin by se v případě takové možnosti rozhodlo pro návrat do původních sídlišť nebo zvolilo jiné zaměstnání.¹³⁵

Pouze spekulovat se dá o tom, jakou roli v náladách německých obyvatel na Jáchymovsku hrál fakt, že žili v nově vytvořených a relativně kompaktních národ-

obyvatelé museli potýkat.¹³⁵ Kromě drsných klimatických podmínek horského kraje jim život ztrpčoval katastrofální stav přidělených obydlí, zpravidla zcela zpustlých a vyrabovaných po původních odsunutých obyvatelích, minimální dopravní spojení a špatné zásobování, zejména uhlím.

Na druhé straně je třeba poznamenat, že Jáchymovské doły měly narozdíl od běžných zaměstnavatelů lepší možnosti a také zájem chránit přidělené pracovní síly a zabezpečit jim podmínky pro kvalitní výkon. To se projevovalo také ve starosti nových zaměstnavatelů a vrcholných správních orgánů o dodržování daných předpisů. Ačkoliv nemáme k dispozici srovnání úrovně mezd německých zaměstnanců v Jáchymovských dolech s celostátním průměrem, některé údaje (jež se však povýtce týkají specialistů) naznačují, že toto pri-

135 *Tamtéž, Kronika obcí Loučná a Háj*, s. 11–14. Bez zajímavosti není také reflexe jakési etnické solidarity vyjádřená v konstatování, že přesídlení Němci pracovali v dolech „v jednotě s politickými trestanci a vojáky (německými válečnými zajatci)“ (*tamtéž*, s. 12).

136 Již v listopadu 1948 se ředitelství JD rázně postavilo proti praxi jáchymovské pobočky Okresního úřadu ochrany práce v Karlových Varech, která dočasně přidělila jiným firmám část Němců určených pro Jáchymovské doły (*tamtéž*, f. MNV Loučná, k. 8, sdělení POÚOP Jáchymov pro MNV Loučná z 25.11.1948 ve věci propuštění pracovních sil německé národnosti).

nostních komunitách, ve srovnání s většinou ostatních Němců v Československu, kteří zažívali pocit etnické izolace. Otázkou také zůstává, nakolik v padesátých letech nadále migrovali. Jak na základě svých statistických srovnání dokládá Adrian von Arburg, patřili právě nuceně přesídlení Němci v Jáchymovských dolech k jádru zdejších civilních zaměstnanců.¹³⁷ Dokumenty Státní bezpečnosti z Příbrami však ukazují, že někteří němečtí zaměstnanci byli v rámci rozšíření těžby uranu v Československu možná převedeni na nová naleziště.¹³⁸

Citované dokumenty stejně jako rozsáhlá zpráva Státní bezpečnosti z roku 1959 o postojích a chování Němců na Jáchymovsku, která uvádí mimo jiné statistiku tamních německých zaměstnanců, dokládají, že navzdory přívětivější oficiální tváři československé národnostní politiky v padesátých letech byli Němci stále považováni za potenciální nepřátele státu a důkladně zpravodajsky sledováni. Zmíněná zpráva obsahuje hodnocení, že občané německé národnosti na Jáchymovsku se s vývojem po roce 1945 nevyrovnali a neztotožňují se s československým státem ani režimem.¹³⁹

* * *

Osoby německé národnosti, do jejichž životů nějakým způsobem zasáhly Jáchymovské doly, lze na základě dosavadních poznatků poměrně jasně rozdělit do několika skupin. První se rekrutovala z té menší části německých starousedlíků, která v roce 1946 nebyla vysídlena za hranice. Druhou kategorií tvořili němečtí váleční

---

137 ARBURG, A. von: *Zwischen Vertreibung und Integration*, s. 452 n. Srovnáním počtu německých zaměstnanců na Jáchymovsku z let 1948, 1951 a 1959 dochází von Arburg ke zjištění, že se během 50. let snížil asi o 500 osob. Nepočítá přitom s pravděpodobným odchodem některých zaměstnanců do penze, který byl však pravděpodobně alespoň zčásti kompenzován nástupem příslušníků nové generace německých přesídlenců do podniku. Z osobních výpovědí dochovaných ve fondech místních národních výborů na Vejprtsku lze doložit, že někteří zaměstnanci JD odcházeli již před ukončením těžby na Jáchymovsku do jiných zaměstnání v okolí místa bydliště.

138 Není však zřejmé, zda to bylo na delší dobu nebo jednorázově v rámci plnění pracovního úkolu v dceřinném provozu JD Montáže Příbram a zda zaměstnance doprovázely také jejich rodiny. Mezi Němci, jež na Příbramsku sledovala StB, byly patrně také osoby přesídlené sem v roce 1948 v rámci „rozptylu“ do vnitrozemí a bez vztahu k JD, ale snad i bývalí váleční zajatci, nasazení v Příbrami od roku 1948. Napovídá tomu „říšská“ domovská příslušnost některých Němců uvedená na jmenných seznamech. Podle hlášení z 12.2.1952 se v obvodu velitelství oddílu StB Příbram k tomuto dni nacházelo 190 dospělých Němců. (Srv. AMV-Ka, f. Okresní oddělení ministerstva vnitra Příbram, inv. j. 2, Materiály ke zpravodajskému rozpracování Němců z let 1947–1959.)

139 NA, f. Ideologické oddělení ÚV KSČ (05/3), sv. 35, arch. j. 272, folio 63–67, přísně tajná nedatovaná zpráva o německých zaměstnancích JD jako příloha k „Návrhu politicko-organizačního opatření pro práci mezi občany německé národnosti“. Za poskytnutí kopie dokumentu děkuji Adrianu von Arburgovi.

zajatci, kteří jednak do zajetí upadli na československém území Československa a byli k Jáchymovským dolům přiděleni československou vojenskou správou, jednak přišli ze sovětských zajateckých táborů; těch druhých bylo více (několik tisíc) a někteří z nich setrvali na Jáchymovsku dobrovolně i po svém definitivním propuštění. Třetí skupina sestávala z Němců, jež sem od roku 1948 přesídlovaly Jáchymovské doly z různých koutů bývalých Sudet se souhlasem a za asistence československé vlády. Konečně nelze s jistotou vyloučit, že na Jáchymovsko nebyl nuceně nebo dobrovolně přesídlen také omezený počet Němců ze Slovenska.¹⁴⁰ Výčet německých pracovních sil v Jáchymovských dolech by také nebyl úplný bez početné skupiny takzvaných retribučních vězňů, kteří se stali spolu s politickými a jinými vězni obyvateli jáchymovského gulagu.¹⁴¹

Nedobrovolní němečtí kolonisté z roku 1948 společně se zbytkem německých starousedlíků a českými i jinými novoosídlenci výrazně přispěli k pestré skladbě obyvatelstva zájmové oblasti Jáchymovských dolů v centrálním Krušnohoří. Z hlediska sídelního rozmístění československých Němců představovali zdejší němečtí obyvatelé zcela ojedinělý případ: na území malého regionu vytvořili patrně nejkompaktnější německou komunitu, její příslušníci však přitom pocházeli ze všech možných koutů původního německého sídelního území v českých zemích. Jednotlivé obce osídlené přesunutými Němci tak představovaly jakýsi živý skanzen „sudetského němečtí“ v českých zemích. Jestliže do roku 1945 procházela jáchymovským okresem hranice mezi oblastmi krušnohorského a chebského dialektu, po roce 1948 ožila tato část Krušnohoří přehlídkou snad všech sudetoněmeckých nářečí.¹⁴²

---

140 Studie, které se problematikou slovenských Němců zabývaly, poukazují na fakt, že návrhy slovenského pověřenectva vnitra, jež se v srpnu 1949 obrátilo na pražské ministerstvo s nabídkou přesídlit blíže nespecifikovaný počet slovenských Němců do JD, byly odmítnuty s poněkud farizejským zdůvodněním, že tito lidé nejsou náležitě spolehliví a že a pro není dostatek bytů. Z toho je možné vysuzovat, že v roce 1949 již JD spoléhaly na jiné zdroje pracovních sil a na přílivu dalších Němců neměly zájem. (Srv. PÖSS, Ondrej: Reprézie a diskriminácia Nemcov na Slovensku v rokoch 1948–1953. In: PEŠEK, Jan (ed.): *V tieni totality: Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistickej totality (1948–1953)*. Bratislava, Historický ústav SAV 1996, s. 151; PEŠEK, Jan: *Odvrátená tvár totality: Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948–1953*. Bratislava, Historický ústav SAV 1998, s. 240.) Zmínka o přítomnosti Němců z Handlové se však objevuje v jednom z dopisů kontrolovaných SNB; mimoto jeden z repatriovaných zajatců – smluvních zaměstnanců – vycestoval s partnerkou narozenou právě v Handlové, s níž se mohl seznámit jedině na Jáchymovsku. (Srv. DVOŘÁK, T.: *Německé obyvatelstvo v okrese Jáchymov v letech 1945–1950*, s. 83, pozn. 516; viz též DIAMO, f. JD, k. 3, seznamy repatriovaných smluvních zaměstnanců.)

141 Tato skupina zaměstnanců zůstala v příspěvku záměrně stranou, neboť jejich nasazení v JD podle názoru autora souvisí již s jinou fází „honu na pracovní síly“, tedy s masovým nasazením trestanců. Nasazení retribučních vězňů v JD se naposled věnoval T. Staněk v práci *Retribuční vězni v českých zemích*, s. 97 n.

142 Jak trefně uvádí A. von Arburg, podobně reprezentativní vzorek Němců ze všech koutů bývalých Sudet koncentrovaný na tak malém území se nikde jinde po roce 1945 neshromáždil,

Bez komplikací se neobešlo ani formování vztahů mezi „novými Němci“ a německými starousedlíky. Ačkoliv dlouhodobě se tyto dvě skupiny, díky společnému jazyku a také prostřednictvím vzájemných sňatků, sblížovaly (respektive splývaly alespoň v očích nepřátelsky naladěné majoritní společnosti), existují doklady, že zejména zpočátku nebyl jejich vzájemný poměr příliš harmonický.¹⁴³ Vztahy Němců s českými novoosídlenci, formované oboustrannou zkušeností poslední fáze soužití v „konfliktním společenství“, nelze příliš idealizovat, přestože oficiální propaganda „proletářského internacionalismu“ či proklamované sblížování se „sousedy“ na druhé straně česko-saské hranice o tom mermomocí chtěly přesvědčit.¹⁴⁴

Každopádně byl okres Jáchymov v absolutních číslech druhým a v relativních číslech vůbec „největším“ německým okresem v republice, zároveň s nejnižším podílem českého obyvatelstva. Pestrou paletu z hlediska národnosti a původu představovalo nakonec i zdejší neněmecké obyvatelstvo.¹⁴⁵

---

a to nejen na území Československa, ale ani v Německu. Poukazuje přitom na skutečnost, že poválečná opatření, jež k tomuto sídelnímu úkazu vedla, znamenala také profesní a sociální nivelizaci tisíců osob, které před válkou vykonávaly na různých místech rozličná povolání s diferencovaným sociálním statutem. (ARBURG, A. von: *Zwischen Vertreibung und Assimilation*, s. 451.)

143 Podle jedné z pamětních přesunu, rodačky z Ústí nad Labem, byli např. nově příchozí Němci v obcích Abertamy a Hřebečná starousedlíky dlouho obviňováni, že si uzurpovali majetky jejich někdejších sousedů a že nesou spoluvinu za jejich vyhnání (podle rozhovoru autora s paní M. F. roku 2004 v Jáchymově). V obci Kovářská pozoroval ještě v 60. letech zpravodaj chomutovského okresního vedení KSČ, že Němci, kteří v obci tvořili dvě třetiny obyvatel, sami sebe dělí „na staré a nové“ (*SOKA Chomutov* (se sídlem v Kadani), f. MNV Kovářská, k. 11, nedatovaná zpráva o zapojení Němců v „lidospřávné“, masových organizacích a Národní frontě (patrně z roku 1961) pro OV KSČ v Chomutově.)

144 Např. podle již citované zprávy ze zdrojů StB došlo v roce 1959 na Jáchymovsku k několika konfliktům s nacionálním podtextem, jež vyvolali němečtí zaměstnanci JD, včetně dvou rvaček s českými a slovenskými spolupracovníky (NA, f. 05/3, sv. 35, arch. j. 272, folio 63–67, přísně tajná nedatovaná zpráva o německých zaměstnancích JD jako příloha k „Návrhu politicko-organizačního opatření pro práci mezi občany německé národnosti“). Na druhé straně podle šmídeberského kronikáře již při prvomájových oslavách roku 1950 v obci Nové Zvolání na Vejprtsku došlo k „historické události spontánního sblížení českých dělníků s říšskoněmeckými (!) dělníky u pohraničního potoka“. Zda se jej na české straně účastnili také sudetoněmečtí dělníci, kronikář neuvádí. (*SOKA Chomutov* (se sídlem v Kadani), *Kronika městyse Šmídeberku*, s. 75.)

145 Nejlepší příležitost, jak posoudit národnostní složení v této oblasti, poskytuje historická náhoda. Pouhé dva roky existující „velký“ jáchymovský okres, jenž vznikl právě na „objednávku“ JD, se naštěstí stihl statisticky zapsat do výsledků celostátního sčítání obyvatelstva v roce 1950. Podle nich zde z celkového počtu 30 648 obyvatel žilo 15 517 Čechů, 10 515 Němců (34, 9 procent), 3480 Slováků, 227 Rusů a Karpatorusínů, 114 Poláků a 106 Maďarů. (*Sčítání lidu a soupis domů a bytů v republice Československé ke dni 1. března 1950*, sv. 1: *Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupisu domů a bytů za kraje, okresy a města*. (Československá statistika, řada A, sv. 3.) Praha, Státní úřad statistický 1957, s. 74.)

Abertamy byly jednou z těch obcí ve středním Krušnohoří, které po únoru 1948 zažily novou vlnu německého osídlení. V 60. letech ji většina těchto nedobrovolných obyvatel opustila. Na snímcích je zachyceno koupaliště v Abertamech v roce 1933 a stejné místo o sedmdesát let později (foto z publikace *Zmizelé Sudety*)

Němečtí obyvatelé, kteří na Jáchymovsku zbyli po odsunu z let 1945 až 1947, i ti, kteří sem byli po roce 1948 přesídlení, setrvali ve svých bydlištích převážně až do ukončení těžby uranu v jáchymovských dolech. V šedesátých letech pak většina německých rodin využila postupného uvolňování vnitro- i mezinárodněpolitické situace a z Československa se postupně vystěhovala, především do Spolkové republiky Německo, výjimečně také do původních bydlišť na československém území. S odchodem desítek rodin a stovek jednotlivců z jednotlivých obcí během několika let se naplnil odložený osud jejich prudkého úpadku. Z řady původních sídel se v lepším případě staly rekreační osady, téměř bez stálého obyvatelstva.¹⁴⁶ Pokles úrovně a celkové hustoty osídlení odhalil po ukončení těžby uranu a odchodu německých obyvatel v šedesátých letech reálný sídelní potenciál tohoto převážně horského regionu, poznamenaného nuceným odchodem většiny původního obyvatelstva. Počet obyvatel prakticky žádné z obcí v někdejší zájmové oblasti Jáchymovských dolů na území bývalých okresů Jáchymov, Nejdek a Vejprty nedosahuje v současnosti ani zdaleka předválečné úrovně. Odchod Němců v šedesátých letech znamenal také odliv pracovních sil z několika mála průmyslových podniků, které v regionu fungovaly vedle dolů. Situaci mělo (například na Vejprtsku) zvrátit dosídlení, jehož součástí byla státem subvencovaná bytová výstavba.¹⁴⁷

Jáchymovské doly pozměnily v oblasti svého působení průběh poválečné etnicko-demografické revoluce. Region, po odsunu většiny původního obyvatelstva odsouzený k zapomenutí a k sídelnímu úpadku, byl ve stínu důlních věží izolován od obecného vývoje a jeho etnická homogenizace byla odložena o zhruba dvacet let. Namísto toho se zde vytvořila jedinečná (byť jen dočasná) enkláva smíšeného česko(slovensko)-německého osídlení, na kterém se navíc podílely různorodé skupiny obyvatel i v rámci jednotlivých etnik. Brzdné mechanismy, které přestaly fungovat s ukončením těžby, však pouze zpomalily důsledky poválečného vývoje. Následovala postupná, ale nevyhnutelná přeměna krajiny v sídelní a hospodářský hřbitov.

Z hlediska politického uvažování, charakteristického maximálním a bezohledným pragmatismem „ve vyšším státním zájmu“, vede od nasazení německých pracovních sil přímá spojnice k masové perzekuci politických vězňů v padesátých letech. V osudech jednotlivých lidí rozehrála těžba uranu na Jáchymovsku často neuvěřitelné příběhy, jež se vymykají zkušenostem těch, kteří zůstali mimo dosah chapadel tehdejšího podniku Jáchymovské doly. Okolnosti tohoto střetnutí malých a velkých dějin téměř úplně vymizely z širší historické paměti. Tato studie má být pokusem o jejich oživení.

---

146 Např. v obcích Loučná, Háj a České Hamry, kde v roce 1951 žilo 1115 Němců z celkových 1351 obyvatel, zůstalo v roce 1978 pouhých 278 lidí (viz *SOka Chomutov* (se sídlem v Kadani), f. MNV Loučná, k. 8, Odbor sociálních věcí a zdravotnictví ONV Chomutov, zápis z prověrky 18.12.1978; *tamtéž*, f. ONV Kadaň, statistika školského odboru KNV Karlovy Vary pro účely zjištění potřeby německé literatury z roku 1951). Dnes stojí v Loučné pouze několik domů, využívaných převážně k rekreačním účelům.

147 *Tamtéž*, f. MNV Kovářská, k. 11, zápis z jednání na MěNV ve Vejprtech 20.10.1967.

Jak dál bádát o mezinárodních migracích?

Vývoj a perspektivy současných západních studií¹

Zdeněk R. Nešpor

V minulém čísle *Soudobých dějin* jsem se zabýval problematikou českých migrací 19. a 20. století a jejich dosavadního studia.² Naznačil jsem základní charakteristiky více než dvaceti mezinárodních migračních pohybů, které mají vztah k soudobým dějinám české společnosti, a zároveň jsem ukázal, jak disproporčně a v řadě ohledů nedostatečně zatím byly studovány. Kromě toho jsem poukázal na systematickou rozdílnost přístupů, jež vyplývá z odlišných východisek a výzkumných záměrů jednotlivých humanitních, respektive společenských věd v období komunistického režimu, která však namnoze přetrvává i v současnosti, takže můžeme hovořit o historickém, etnografickém a aktérském výzkumu s jeho partikulárními teoretickými a metodickými specifiky, aniž bohužel dochází k náležité syntéze nebo i vzájemné komunikaci získaných poznatků. Tyto tři formy českých migračních studií spolu s kvantitativním přístupem demografů jsou teprve v poslední době a jen částečně doplňovány o hlediska sociálněantropologická a sociologická, ačkoli právě ta by měla tvořit základ moderních výzkumů. Analýza nedostatků dosavadních výzkumů a podané návrhy na jejich reorientaci ovšem mohou znamenat jen první krok ke skutečné paradigmatické změně. Neméně důležité je seznámit se s vývojem a perspektivami rychle se rozvíjejících západních migračních studií, která můžeme chápat jako výzvu i korektiv pro

---

1 Článek je výstupem z interního grantu AV ČR č. Z7028912-I002 „Reemigrace zahraničních Čechů, zejména emigrantů z vyspělých zemí, do ČR v 90. letech 20. století“, dále dopracovaným v rámci grantu GA ČR č. 403/05/2769 „Adaptace pracovních sil v České republice: změny struktury profesí, mzdové diferenciacce a pracovních orientací“. Autor za tuto podporu děkuje.

2 NEŠPOR, Zdeněk R.: České migrace 19. a 20. století a jejich dosavadní studium. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 2 (2005), s. 245–284.

domácí bádání, a to včetně důrazu na jejich interdisciplinární charakter a na nezbytnost vlastní teoretické a metodické sebereflexe, která se s obzvláštní silou projevila v posledních letech.³ Právě to je předmětem této studie.⁴

„Věk migrací“

Současný rozkvět západního studia migračních procesů úzce souvisí s jejich novým rozmachem ve druhé polovině 20. století, a tedy se „společenskou poptávkou“ po takovém studiu.⁵ V této souvislosti se dokonce začíná hovořit o poslední čtvrtině 20. století jako o „věku migrací“, případně o „novém světě [vzniklém na základě] migrací“.⁶ Mezi nejdůležitější strukturální změny, které aktuálně nastávají na poli mezinárodních migrací, přitom bývá řazena jejich globalizace, akcelerace, diferenciacce, feminizace a politizace. Podle Stephena Castlese a Marka Millera totiž migrační pohyby, ať již vedou jakýmkoli směrem, zasahují stále větší množství zemí, přičemž se vzájemně posilují.⁷ Zároveň však platí, že většina emigračních i imigračních společností zakouší vícero typů migračních pohybů, nezřídka protichůdných. Od šedesátých let 20. století se dále uplatnilo pravidlo feminizace (především pracovních) migrací, kdy v globálním měřítku ženy migrují nejen více, než tomu bylo doposud, ale i v absolutních číslech více než muži.⁸ Konečně devadesátá léta přinesla novou politizaci migrací. Zatímco totiž většina západoevropských zemí přestala přijímat imigranty – s jistou výjimkou politických uprchlíků – již v sedmdesátých letech, v dalších významných imigračních zemích, především v Austrálii, Kanadě a Spojených státech, tento trend pokračoval až do té doby, než se projevil významně

---

3 Viz např. BRETTELL, Caroline B. – HOLLIFIELD, James F. (ed.): *Migration Theory: Talking across Disciplines*. New York – London, Routledge 2000.

4 Vývoji teoretických a metodických paradigmat západních migračních studií se v českém prostředí dosud věnovali dva autoři. Viz NEŠPOR, Zdeněk R.: Antropologie a migrační studia z perspektivy výzkumu hodnot. In: BUDIL, Ivo T. – HORÁKOVÁ, Zoja (ed.): *III. Antropologické symposium*. Plzeň, A. Čeněk 2004, s. 191–206; UHEREK, Zdeněk: Migrace a formy soužití v cílových prostorech. In: HIRT, Tomáš – JAKOUBEK, Marek (ed.): *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: Antropologická perspektiva*. Plzeň, A. Čeněk 2005, s. 258–274.

5 Poněkud kuriózním dokladem této „společenské poptávky“ se stalo několik dotazů ze strany německých kolegů na autora tohoto článku po publikování jeho cizojazyčných studií o české západní reemigraci 90. let; tyto dotazy směřovaly k otázce, jak „k reemigraci donutit“ západoevropské imigranty z druhé poloviny století, v Německu najmě Turky a Jihosllovany.

6 CASTLES, Stephen – MILLER, Mark J.: *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York – London, Guilford Press 1998, s. 1–18; GUIRAUDON, Virginie – JOPPKE, Christian (ed.): *Controlling a New Migration World*. London – New York, Routledge 2001, s. 1–27.

7 CASTLES, S. – MILLER, M. J.: *The Age of Migration*, s. 8 n.

8 Srv. např. NYÍRI, Pál: Mobilita, podnikání a sex: Příběhy modernosti a čínské ženy žijící v Maďarsku. In: *Biograf: Časopis nejen pro biografickou a reflexivní sociologii*, roč. 36, č. 1 (2005), s. 3–23.

potíže s politikou multikulturalismu.⁹ V současnosti proto většina vyspělých států zřetelně brojí proti imigraci, s výjimkou žádané imigrace vysoce kvalitních odborníků, což vede k formálnímu snižování počtu žadatelů o azyl, k přeměně transmigrací v jednosměrné migrační pohyby, a především k nárůstu ilegálních (i)migrací a s nimi spojené kriminality. Virginie Guiraudonová přitom ukázala, že ruku v ruce s tím jde i „de-nacionalizace“ kontroly migrací, snaha jednotlivých států přenést rostoucí náklady spojené s kontrolou a restrikcí imigrace na jiné subjekty – vysílající země, regionální a nadnárodní korporace, privátní sektor.¹⁰

Všechny tyto změny souvisejí se skutečností, že hlavním důvodem a zároveň důsledkem mezinárodních migrací jsou změny na trhu práce, spojené se zásadními přesuny ekonomického, sociálního i symbolického (kulturního) kapitálu. Proto je důležité, že naprostá většina novějších, především amerických výzkumů (i)migrační problematiky se ani tolik nesoustřeďuje na důvody vedoucí k jednotlivým migracím jako spíše na jejich důsledky pro fungování hospodářství, společnosti a kulturních sfér hostitelských zemí.¹¹ Změny, k nimž došlo na poli mezinárodních migrací, především zřetelné selhání takzvané asimilační teorie v severoamerickém prostoru,¹² stejně jako signifikantní proměny teoretických východisek společenskovedních disciplín, kritika ekonomistického přístupu teorie racionální volby a vznik alternativních schémat (konceptualizace sociálního kapitálu Glenna C. Louryho a Pierra Bourdieu, takzvaná nová ekonomie migrací Odeda Starka, ekonomická sociologie Marka Granovettera a Richarda Swedberga) nutně vedly k zásadní rekonceptualizaci migračních studií a k širší transdisciplinární diskusi v jejich rámci. Na tomto místě se pokusím uvést alespoň nejdůležitější teoretické

9 Viz HIRT, T. – JAKOUBEK, M. (ed): *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit*, především studie Ivo T. Budila a Tomáše Hirta (s. 9–130).

10 GUIRAUDON, Virginia: De-Nationalizing Control. In: GUIRAUDON, V. – JOPPKE, Ch.: *Controlling a New Migration World*, s. 31–64.

11 LIGHT, Ivan – BHACHU, Parminder – KARAGEORGIS, Stavros: Migration Networks and Immigrant Entrepreneurship. In: LIGHT, Ivan – BHACHU, Parminder (ed.): *Immigration and Entrepreneurship*. New Brunswick, Transaction 1993, s. 25–49; LIGHT, Ivan – KARAGEORGIS, Stavros: The Ethnic Economy. In: SMELSER, Neil J. – SWEDBERG, Richard (ed.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton – New York, Princeton University Press – Russel Sage Foundation 1994, s. 647–671; LIGHT, Ivan: Ethnic Economy or Ethnic Enclave Economy? In: HALTER, Marilyn (ed.): *Ethnicity and Urban Enterprise: New Immigrants to Massachusetts*. Boston, University of Massachusetts Press 1995; LIGHT, Ivan – GOLD, Stephen J.: *Ethnic Economies*. San Diego, Academic Press 2000. V případě českých migrací obdobný přístup uplatnil autor této studie v článku: NEŠPOR, Zdeněk R.: Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 41, č. 1 (2005), s. 31–55.

12 HIRSCHMANN, Charles: America's Melting Pot Reconsidered. In: *Annual Review of Sociology*, č. 9 (1983), s. 397–423; YANS-McLAUGHLIN, Virginia (ed.): *Immigration Reconsidered: History, Sociology and Politics*. New York – Oxford, Oxford University Press 1990, s. 4–7; SCHMITTLER HEISLER, Barbara: The Sociology of Immigration. In: BRETTELL, C. B. – HOLLIFIELD, J. F.: *Migration Theory*, s. 77–79.

a metodické posuny¹³ stejně jako nové výzkumné priority, které z nich vyplývají.

Cesty k moderním migračním studiím v západní vědě

Tradiční studium migračních pohybů vycházelo především z jejich deskriptivního demografického popisu, který byl v mikrorovině doplněn o hledání takzvaných *push a pull* faktorů, tedy důvodů vedoucích k emigraci či naopak imigraci. Platilo přitom, že od okamžiku, kdy tento typ analýzy překračoval demografický popis kvantitativních dat,¹⁴ byl úzce spojen (třebaže namnoze implicitně) s teoretickým ekonomismem neoklasické školy. Emigrace, respektive imigrace z tohoto úhlu pohledu představovaly racionální volbu jednotlivců, vědných snahou maximalizovat svůj aktuální zisk, ať již v ekonomické oblasti nebo v podobě statusových, sociálních a dalších výhod. Tomu odpovídala i jejich volba cílové (hostitelské) země a snaha o co možná rychlé začlenění do tamní společnosti, tendence k asimilaci, tradičně spojovaná kupříkladu s „tavicím tyglíkem“ (*melting pot*) americké společnosti. Typickými představiteli novějších typů neoklasických migračních teorií byli ve druhé polovině 20. století George J. Borjas, Robin Cohen, Edward G. Ravenstein, Anistide R. Zolberg a další.

Od neoklasických migračních teorií nestály příliš daleko ani přístupy obvykle označované za historicko-strukturální (Stephen Castles, Neil Fligstein, Saskia Sassenová a další).¹⁵ Jejich kořeny často spočívaly v marxismu nebo v teorii světových systémů

Edna Bonacichová, americká etnoložka, která v rámci studia židovského přistěhovalectví uplatnila tzv. middleman theory

13 Teoretičtější zaměření výkladů viz např. BRETTELL, C. B. – HOLLIFIELD, J. F. (ed.): *Migration Theory*; CASTLES, S. – MILLER, M. J.: *The Age of Migration*, s. 19–37; FAIST, Thomas: *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford, Clarendon Press 2000, s. 19–25. Viz také *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam, Elsevier 2001, sv. 7, s. 4428–4433; sv. 11, s. 7211–7217; sv. 14, s. 9803–9815 a 9834–9839; sv. 19, s. 12901–12905.

14 Zatímco neoklasicismem inspirované „mikropřístupy“ k migrační problematice jsou zákonitě předmětem aktuální kritiky, jak o tom bude níže řeč, něco takového neplatí (a ani nemůže platit) pro demografické studium, jež je zcela logicky základem jakéhokoli studia migrací. Neměli bychom však podlehnout představě, že prostřednictvím kvantitativního demografického popisu můžeme migrační problematice plně porozumět.

15 Tento typ migračních teorií bývá také označován jako teorie světových systémů (viz např. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, sv. 14, s. 9831–9832); tomuto termínu se vyhýbám z důvodu jeho možné zaměnitelnosti s níže uvedenými teoriemi migračních systémů.

(Immanuel Wallerstein), avšak jejich základním explikačním rámcem byla – narozdíl od předchozího typu – makrorovina, představovaná především „umístěním“ státu v rámci širšího geopolitického, ekonomického a kulturního mezinárodního vztahového společenství. Tyto přístupy předpokládaly, že mezinárodní migrace vyvolává nerovnost v distribuci zdrojů a moci mezi jednotlivými státy, v čemž ji doplňuje vstupní politika imigračních zemí. Konceptualizace migračních pohybů tedy i v tomto případě vycházela z *push* a *pull* faktorů a racionální volby jednotlivce, jen se rozšířilo její referenční pole. S těmito teoriemi často souvisely i folkloristické výzkumy přetrvávání některých tradičních symbolů a sociálních vazeb z předmigračního období v hostitelských zemích. Tyto momenty netvořily ústřední významové struktury migračních událostí, dotvářely však jejich „kolorit“ a spolu s participací na světovém systému upozorňovaly na jejich jistý historický rozměr.

Neoklasická konceptualizace migrací dokázala, třebaže s určitými problémy, spočívajícími v existenci řetězových migrací a politických uprchlíků, uspokojivě vysvětlit většinu migračních pohybů do druhé světové války, především takzvanou velkou migraci z Evropy do Spojených států, Kanady a některých zemí Latinské Ameriky. Naopak historicko-strukturální přístupy ukázaly své přednosti při analýzách migrací do takzvaných globálních měst, ať již v Americe (Los Angeles, Mexico City a další), Asii (Singapur) nebo subsaharské Africe (Addis Abeba, Nairobi), a obecně migrací spojených se vzájemnými vztahy mezi centry a periferiemi jednotlivých politických sociálních a kulturních okruhů. S rozšiřováním migračních pohybů i jejich typů ve druhé polovině 20. století však narůstaly explikační problémy spjaté s oběma přístupy. Neoklasicismu totiž chyběla historická dimenze, kterou lze vidět kupříkladu za preferování někdejších koloniálních velmocí jako imigračních zemí u obyvatel bývalých kolonií, zatímco historicko-strukturální přístupy nabízely pouze globální a často příliš schematický pohled na mezinárodní vazby a vztahy, který nebral v potaz konkrétní odlišnosti. Navíc se ukázalo, především zásluhou výzkumů Alejandra Portese¹⁶ a Douglase Masseyho,¹⁷ že sociokulturní dědictví předmigračního období je mnohem silnější, než se do té doby předpokládalo, takže vede k rozšiřování etnokulturní diverzity a *ipso facto* k multikulturalismu v rámci hostitelských zemí. Multikulturalismus jako politické heslo přitom přestal mít povýtce folkloristický, etnozáchovný význam, jak by mu rozuměly starší historicko-strukturální výzkumy. Zároveň však platilo, že migrují jen „určití“ lidé z a do „určitých“ zemí – například v případě migračního systému Mexika a Spojených států ti, kteří

---

16 PORTES, Alejandro: Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities. In: *International Migration Review*, roč. 31, č. 4 (1997), s. 799–826; PORTES, Alejandro – RUMBAUT, R. G.: *Immigrant America: A Portrait*. Los Angeles, University of California Press 1990.

17 MASSEY, Douglas S. ad.: Theories of International Migration: A Review and Appraisal. In: *Population and Development Review*, roč. 19, č. 3 (1993), s. 431–466; TÝŽ: An Evaluation of International Migration Theory: The North American Case. In: *Tamtéž*, roč. 20, č. 4 (1994), s. 699–751.

„byli ve skutečnosti amerikanizováni již předtím, než přišli do Spojených států“.¹⁸ K emigracím obyvatele dále nevedl jen nedostatečný rozvoj některých zemí, nýbrž rozvoj sám tyto emigrace také implikoval,¹⁹ přičemž rozhodnutí k nim spočívalo na daleko širším než jen individuálním hodnotovém a referenčním rámci. Přísně ekonomistický pohled, považující individuum za hlavního činitele migračních procesů, doplněný případně o historické a etnografické studium kulturních kořenů bez většího vlivu na současný stav, byl proto v celosvětové odborné diskusi jednoznačně opuštěn.²⁰

Namísto toho se začalo uvažovat o sociálních a často i socioekonomických faktorech, jež oboustranně ovlivňují migrační procesy. Podle známého, jakkoli extrémního, postulátu Charlese Tillyho totiž nemigrují jednotlivci, nýbrž „migrují [sociální] sítě“.²¹ Takzvaná nová ekonomika migrací (Oded Stark) ukázala, že transsubjektivní sociální vazby, především rodinné, respektive domácnostní (*households*), ale i větších sociálních entit až po úroveň celé komunity, totiž významnou měrou ovlivňují jak rozhodnutí, zda a jakým způsobem migrovat, tak výběr imigrační (hostitelské) země a formu i míru adaptace a integrace do tamní společnosti.²² Zároveň platí, že migrační vlny nestávají se z izolovaných jednotlivců, nýbrž zahrnují širší sociální skupiny spojené silnými či slabými vzájemnými vazbami. Novější výzkumy tak prokázaly, že etnické sociální sítě, působící kromě jiného jako zdroje pracovních příležitostí v rámci formální²³ i neformální ekonomiky,²⁴ většinou fungují na bázi sdílení sociálního a symbolického kapitálu, přičemž usnadňují jeho „konvertibilitu“. Tyto sítě imig-

Ivan Light, badatel v oblasti ekonomických důsledků imigrace. Vypracoval teorii etnických (sub)ekonomik, uplatňující se především v rámci současných migrací

18 YANS-McLAUGHLIN, V. (ed.): *Immigration Reconsidered*, s. 10. Viz také CHAN, Sucheng: European and Asian Immigration into the United States in Comparative Perspective, 1820s – 1920s. In: *Tamtéž*, zejména s. 40–61.

19 Viz zejména KEELEY, Charles B.: Demography and International Migration. In: BRETTELL, C. B. – HOLLIFIELD, J. F.: *Migration Theory*, s. 52.

20 Viz úvodní text editorů sborníku. In: *Tamtéž*, s. 1–20.

21 TILLY, Charles: Transplanted Networks. In: YANS-McLAUGHLIN, V.: *Immigration Reconsidered*, s. 85. Srv. také TILLY, Charles: *Mechanisms of Inequality*. Stockholm, Stockholm University 1996.

22 STARK, Oded: *The Migration of Labour*. Oxford, Blackwell Publishing 1991; viz také BRETTELL, C. B. – HOLLIFIELD, J. F.: *Migration Theory*, s. 51 a 83.

23 POWELL, Walter W. – SMITH-DOERR, Laurel: Networks and Economic Life. In: SMELSER, N. J. – SWEDBERG, R. (ed.): *The Handbook of Economic Sociology*, s. 372–376.

24 LIGHT, I. – KARAGEORGIS, S.: *The Ethnic Economy*, s. 650.

Charles Tilly, americký historik a sociolog. Proslavil se sociálním rozbořem francouzského protirevolučního povstání ve Vendée, později se věnoval především migračním studiím. V současnosti jeden z předních ekonomických historiků

rantům usnadňují pohyb na trhu práce a v některých případech dokonce vyvolávají řetězové migrace.²⁵ Jsou však výhodné i pro zaměstnavatele, neboť snižují náklady na získání, vyškolení a kontrolu pracovníků. Díky této oboustranné výhodnosti dochází k jejich přetrvávání a reprodukci nehledě na případné společenské a politické tlaky proti jejich existenci. Zároveň mohou generovat i finanční zdroje použitelné pro rozvoj vlastních ekonomických aktivit nebo pro tvorbu lidského kapitálu. Rozsah sociokulturních prvků, které mají svůj původ v předmigrační institucionální realitě mateřských společností, a přitom dlouhodobě ovlivňují ekonomické a pracovní chování (i) migrantů, je přitom obrovský. Zejména jde o svébytný příbuzenský a sňateční systém, sociální důvěru a její uplatňování, sociální kapitál, kulturní predispozice k ekonomickým postojům, hodnotám a vztahům, náboženství, jazyk, relativní uspokojení z (ne)podřízení se majoritním vzorcům chování, solidaritu a sociální sítě, relativní podzaměstnanost či o akceptaci imigrantů majoritní společností atd. Konečně však platí, že tyto migrační sítě zároveň udržují vazby k rodné

zemi, respektive svým součastem v ní. „Pro etnické minority [jejich] kultura hraje klíčovou roli jako zdroj identity a základ rezistence vůči vylučování a diskriminaci ze strany majoritní společnosti.“²⁶ Vzhledem k tomu, že značná část aktuálních migrací je jen dočasná, i když to u některých znamená období přesahující délku trvání jedné generace, a vzájemné vazby mezi emigračními a imigračními součástmi téhož společenství tvoří jejich významný prvek (například v podobě kapitálové výměny a „vysílání“ zástupců dané komunity do ciziny za práci),²⁷ mezi dvěma a více zeměmi vznikají relativně trvalé migrační systémy. Tvoří se na bázi historických, politických, ekonomických, sociálních a kulturních vazeb, v jejichž rámci dochází k migračním rozhodnutím a pohybům, a hraje při nich roli jak kulturní a symbolický kapitál, projevující se především v globálním, systémovém měřítku, tak kapitál sociální (rodinné a skupinové struktury, neformální sociální sítě) a kulturní; v poslední době však i organizovaný kapitál ekonomický, struktury ozna-

25 TILLY, Charles – TILLY, Chris: *Work Under Capitalism*. Boulder – Oxford, Westview Press 1998, s. 192 n.

26 CASTLES, S. – MILLER, M. J.: *The Age of Migration*, s. 37.

27 YANS-McLAUGHLIN, V. (ed.): *Immigration Reconsidered*, s. 7, 45 aj.

čované jako migrační průmysl (jež někdy stojí za hranicí zákona). Různé podoby teorie migračních systémů přitom v poslední době vypracovali, vedle již zmiňovaných autorů, především Wolff-Rüdiger Böhning, Knuth Dohse, Jon Goss, Mary M. Kritzová, Colleen Mitchell a další.

Antropologické přístupy k migračním studiím

Vedle systémového přístupu, který nahradil starší teorie asimilace a v některých ohledech i etnického pluralismu, se stále zřetelněji uplatňuje antropologicky orientovaná perspektiva takzvaných transnacionálních sociálních prostorů,²⁸ již někteří badatelé dokonce označují za „třetí generaci“ migračních studií.²⁹ Thomas Faist přitom rozlišuje tři roviny analýzy migračních pohybů (přičemž v jejich rámci se uplatňují všechny tyto aspekty): zaprvé individuální rovinu, vycházející z osobních hodnotových schémat a očekávání; zadruhé rovinu kolektivních sociálních a symbolických pout; a zatřetí rovinu vyšších, celospolečenských sociálních struktur.³⁰ Zatímco individuální stránku migračních pohybů studovaly klasické migrační teorie, jejichž individualistický pohled na migrace vedl k přílišnému zdůrazňování socioekonomických, občansko-politických a dalších motivačních faktorů jednotlivce, a strukturální pohled obecných systémových přístupů, mezi nimiž v posledních letech dominovala teorie migračních systémů, postuloval existenci širokých sociálních sítí, aniž by byl zcela s to vysvětlit jejich vznik, teprve tematizace analytické „střední roviny“ dokázalo tyto nedostatky podle Faista řešit. Nejde totiž jen o síť sociální, jakkoli významné jsou, ale také o neformální a poloformální sociální organizace, vznikající na základě společně sdílených symbolických hodnot, jako je etnicita, náboženství, sociálně sdílené hodnoty a další. Participace na těchto sítích, překračujících hranice jednotlivých států (proto se hovoří o transnacionálních sociálních prostorech), totiž výrazně zvyšuje přenosnost, a tudíž i „konvertibilitu“, sociálního kapitálu. Tím dochází ke snížení sociálních nákladů spojených se vstupem a integrací do nového prostředí, což je obzvláště významné v situaci sílících globalizačních tendencí. Sociální a symbolický kapitál se přitom uplatňuje jak v selekci samotných (skupin) migrantů, v jejich výběru imigračních zemí, tamní difuzi a fenoménu řetězových migrací, tak při (ve většině případů nutně jen částečné) adaptaci a integraci imigrantů do institucionálních sfér hostitelské společnosti. Jiný typ teoretické syntézy dosavadních migračních studií předložil nedávno i Douglas Massey se svými spolupracovníky.³¹

---

28 Viz úvod editorů Caroline B. Brettellové a Jamese F. Hollifielda ke sborníku *Migration Theory* a stať C. B. Brettellové „Theorizing Migration in Anthropology“ (*tamtéž*, s. 97–135).

29 FAIST, T.: *The Volume and Dynamics of International Migration*, s. 10–12.

30 *Tamtéž*, s. 30–35.

31 MASSEY, Douglas S. ad.: *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of Millennium*. Oxford, Oxford University Press 1998.

Pro příklady přitom není vůbec třeba chodit daleko, stačí vzpomenout na aktuální migrační systém mezi Českou republikou a Ukrajinou.³² Zatímco starší, žurnalisticky petrifikovaná výkladová tradice v devadesátých letech uvažovala jen o vykořisťování pracovních migrantů do českých zemí v podobě klientelistických či korupčních sítí a bossismu nebo o jejich okrádání o výtěžky, Helena Nosková vedle toho upozornila na důležitý aspekt náboženského vyznání a na společenství tvořená hlavně konvertity k menšinovým protestantským vyznáním, která se proti těmto praktikám postavila.³³ Podobně tomu bylo i v případě reemigrantů z Rumunska v devadesátých letech 20. století,³⁴ zatímco pro imigranty ze západní Evropy, a především severní Ameriky, na počátku této dekády hrálo velkou roli jejich národní vědomí a/nebo „kulturní mise“ do bývalých komunistických zemí. Společně sdílené sociální charakteristiky, hodnoty a symbolické významy se přitom ve všech případech projeví nejen ve folklorní rovině, ale především v ekonomické a mocenské oblasti.³⁵

Přes rozdílnost metodických východisek moderních migračních teorií ve světovém měřítku platí, že jde zcela zřejmě o důsledky jejich „pragmatického“ původu. Jejich hlavním výzkumným polem jsou otázky spojené s hospodářským a sociálním rozvojem hostitelských společností a přínosem imigrantů v těchto sférách, který má také výrazné politické a mediální implikace. Je to pochopitelné, neboť i pokud bychom postulovali rozdíly mezi takzvanými politickými a ekonomickými migran-ty, jako to dělala starší migrační studia, bylo by iluzorní předpokládat, že se političtí e/imigranti do tohoto procesu nezapojují. Na výrazný socioekonomický vliv imigrantů na americkou společnost přitom upozornila již Edna Bonacichová, čímž před- jala teorii transnacionálních sociálních prostorů. V souvislosti s výzkumem židovské imigrace do Spojených států totiž poukázala na její roli „prostředníků“ mezi dvěma a více společnostmi (*middleman theory*).³⁶ Plnějšiho porozumění se těmto

32 Celkový sociologický a sociálně-politický rozbor aktuálních imigrací do České republiky viz NEŠPOR, Zdeněk R.: Proměny socioekonomických hodnot v důsledku migračních procesů. In: TÝŽ – VEČERNÍK, Jiří (ed.): *Socioekonomické hodnoty, politiky a instituce v období integrace České republiky do Evropské unie*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2006 (v tisku).

33 NOSKOVÁ, Helena: Tolerance, minority a cizinci v České republice. In: ŠRAJEROVÁ, Olga (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava – Praha, Slezský ústav Slezského zemského muzea – DIS RE 2000, s. 45–54.

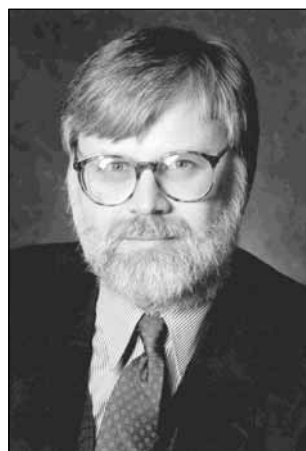
34 NEŠPOR, Zdeněk R. – HORNOFOVÁ, Martina – JAKOUBEK, Marek: Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku, 4. část. In: *Lidé města: Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace*, č. 8 (2002), s. 85–104; SECKÁ, Milena: Migrace Čechů z Rumunska do České republiky (bývalé ČSFR) a vývojové aspekty jejich adaptačního procesu. In: *Český lid*, roč. 70, č. 3 (1993), s. 177–183.

35 NEŠPOR, Zdeněk R.: Most, nebo propast? Co vyplynulo ze sociologického výzkumu o českých navrátilcích z emigrace po roce 1989. In: *Přítomnost*, č. 3 (podzim 2003), s. 10 n.

36 BONACICH, Edna: Middleman Minorities and Advanced Capitalism. In: *Ethnic Groups*, roč. 2 (1980), s. 311–320; TÁŽ – MODEL, John: *The Economic Basis of Ethnic Solidarity*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press 1980.

skutečností a procesům dostalo až v novějších studiích Ewy Morawské, Ivana Lighta a dalších.³⁷ Na jejich základě byla vypracována teorie takzvaných etnických (sub)ekonomik, zohledňující například (sebe)zaměstnávání příslušníků etnických či imigrantských skupin stejně jako perspektivu vnitřní ekonomiky etnických enkláv. Neznamená to, že by všichni (i)migranti v rámci hostitelských zemí vytvářeli společenství, které by bylo v nějakých charakteristikách odlišné od většinové společnosti hostitelské země. K tomuto vývoji však může za určitých okolností docházet a jako takový pak tvoří součást migračních či transnacionálních systémů.

Obecně přitom platí – což si badatelé o migracích uvědomili teprve nedávno – že ať už jsou společenství imigrantů (sebe)definovaná jakkoli, vymezují se primárně nikoli ve vztahu k rodné zemi, nýbrž v (negativním) vztahu k sociální majoritě země hostitelské. Jinak řečeno, ať jsou to existující etnicko-ekonomické vazby, politická orientace, náboženské přesvědčení nebo folklorní tradice, tyto formace musí být studovány zejména ve vztahu k sociokulturním institucím imigrační země, které je obklopují, a nikoli jako relikty předmigračního období, tedy ve vztahu k historické realitě země emigrační. Pokud s emigrační zemí nadále souvisejí, což je typické až pro poslední půlstoletí, i když k tomu v některých případech docházelo i dříve, pak je tomu tak v rámci dynamické souvztažnosti s jejím dalším vývojem v rámci transnacionálních sociálních prostorů. Obecné přijetí tohoto paradigmatu dále posílila paralelní teoretická konstituce ekonomické sociologie,³⁸ která přinesla nový pohled na tři základní ekonomické entity: firmy, trh práce a oblast spotřeby. V rovině analýzy podniků především zpochybnila roli racionality v organizačních a řídicích procesech, neboť rozhodovací racionalita je ve skutečnosti často suplována závislostí na sociokulturních kategoriích a interpersonálních a symbolických vazbách. Socio-

Douglas Massey patří mezi kritiky tradičních migračních teorií a současné proponenty širších společenskovedních přístupů k migračním studiím

37 WEBER, Michael P – MORAWSKA, Ewa: East Europeans in Steel Towns: A Comparative Analysis. In: *Journal of Urban History*, roč. 11, č. 3 (1985), s. 280–313; dále viz studie citované v pozn. 11. Celkový přehled viz LIGHT, I. – KARAGEORGIS, S.: *The Ethnic Economy*, s. 647 n.

38 Nejnověji viz SWEDBERG, Richard: *Principles of Economic Sociology*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2003. Ke vztahu ekonomické sociologie a migračních studií viz NEŠPOR, Zdeněk R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty: Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2002, s. 27–32.

kulturní zakotvenost ekonomického jednání, odporující neoklasickému pojetí, je přitom ještě patrnější v případě trhu práce. Jak ukázaly četné studie Marka Granovettera, Charlese Tillyho a dalších, žádné ekonomické prostředí není „standardní“ v tom smyslu, že by v něm docházelo k bezvýhradně racionální interakci mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, nýbrž se zde uplatňují existující sociální a symbolická pouta. V oblasti spotřeby zase ekonomický *mainstream* nebral do úvahy například rodinnou dynamiku nebo sociální vazby mezi spotřebiteli stejně jako faktory sociálních nerovností a třídního zařazení. Jinak řečeno, žádné ekonomické jednání, včetně hospodářských aspektů a implikací mezinárodních migrací, není do důsledku ani racionální, ani individuální, a z důvodu zájmového konfliktu ani nevede k rovnovážnému stavu systému, neboť je zároveň a především jednáním sociálním.

Závěry

Naznačený vývoj teoretických a metodických perspektiv současných západních migračních studií, ať už byly vypracovány na jakkoli odlišném materiálu, se jeví jako značně odlišný od českého akademického diskurzu, který sledovala minulá studie. Ve zdejším prostředí totiž jako by téměř absentovala teorie. Migrační studia – pokud se vůbec provádějí – se metodicky opírají především o zastaralé přístupy „klasické“ historiografie nebo deskriptivního národopisu, doplněného o uměle konstruované kategorie.³⁹ Objevují se sice první náznaky překonávání tohoto stavu, institucionálně zaštitěné zejména rodící se sociální antropologií,⁴⁰ avšak k jejich širšímu prosazení je ještě daleko, stejně jako v případě skutečných antropologických výzkumů.⁴¹ Studii o českých migracích a jejich dosavadních výzkumech, uveřejněnou v posledním čísle *Soudobých dějin*, jsem přitom uzavřel pobídkou k jejich rychlému doplnění po stránce tematické, teoretické i metodické, a to je mým záměrem i na tomto místě. Přestože se zahraniční výzkumy v naprosté většině nezabývají českými migracemi, lze si z nich vzít poučení a navazovat na ně nejen v komparativních aspektech – již z toho důvodu, že jinak by skutečně plodná mezinárodní spolupráce ani nebyla možná. Vyžaduje to výraznější sociologizaci a antropologizaci českých migračních studií, jejich zájem o socioekonomické a kulturněkonstruktivistické charakteristiky migračních procesů, a především mnohem zásadnější interdisciplinární spolupráci, než tomu bylo doposud. Výsledky tradičně pojatých historických

---

39 K dodnes přetrvávajícímu vlivu sovětské národopisné školy a jeho implicitním politickým konotacím viz NOSKOVÁ, Helena: Česká společnost, jinožádostnostní obyvatelstvo a reemigranti. In: *Slezský sborník*, roč. 95, č. 3 (1997), s. 179–185.

40 Např. slibná teoretická diskuse o multikulturalismu a sborník publikovaný na jejím základě (HIRT, T. – JAKOUBEK, M.: *Současné spory o multikulturalismus*).

41 SKALNÍK, Petr: Politika sociální antropologie na české akademické scéně po roce 1989: Zpráva pozorujícího účastníka. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 38, č. 1–2 (2002), s. 102 n.; NEŠPOR, Zdeněk R. – JAKOUBEK, Marek: Co je a co není kulturní/sociální antropologie? Námět k diskusi. In: *Český lid*, roč. 91, č. 1 (2004), s. 53–56.

kých, etnografických a demografických výzkumů mezinárodních e/imigrací z/do České republiky totiž nemohou dávat adekvátní odpovědi na otázky kladené institucemi státní i občanské sféry ani zájmem kulturních organizací a v neposlední řadě i sféry komerční. Nemohou ani přispívat k většímu propojení akademického výzkumu s jeho praktickou aplikací, ačkoli současný rozmach mezinárodních migrací, který zjevně bude nadále pokračovat i v případě České republiky, si něco takového vynucuje.

Mají-li se česká migrační studia dostat na světovou odbornou úroveň, je proto vedle jejich rozšíření nezbytné přistoupit k zásadním vnitřním změnám badatelských metod i způsobu prezentace výzkumných výsledků. Humanitní a společenské vědy již dále nesmějí selhávat, jak jejich nedostatečnou transformaci popsal Jiří Večerník,⁴² nýbrž musí vést ke kritice a vytváření alternativních koncepcí vládnutí na všech úrovních. V případě migračních studií přitom jde o obzvláště ožehavé téma vzhledem k vzdemuté vlně odporu proti imigrantům v některých zemích západní Evropy a k negativním aspektům evropské integrace, avšak právě proto odborníci nemohou zůstat stranou veřejného diskurzu o těchto otázkách. Pokud jde o praktické institucionální fungování akademické sféry, asi by bylo zbytečné uměle konstruovat migrační studia či „emigrantologii“ jako svébytnou disciplínu, mnohem důležitější však je skutečně propojování a komunikace mezi dílčími badatelskými perspektivami a pracovišti stejně jako nelpění na zavedených pramenných zdrojích a metodách jejich výzkumu. V oblasti soudobých dějin to znamená širší uplatnění orálněhistorických metod a zájem o nepříliš frekventované narativní prameny v historiografii, egodokumenty a další materiály, a to nejen z pera významných jedinců, nýbrž i takzvané standardní populace. Jinak řečeno, studium soudobých dějin by se mělo v případě mezinárodních migrací zaměřit na jejich sociokulturní a symbolickou dimenzi, „odpolitizovat“ se a brát do úvahy především sociální rámec hostitelských zemí. Etnografické a folkloristické výzkumy by měly směřovat k sociálněantropologickým dimenzím a perspektivám a neměly by se vyhýbat ani analýzám ekonomického, případně politického a jiného veřejného působení. I v tomto případě totiž platí, že různé krajanské spolky, které jsou hlavním předmětem (historicko-)etnografických výzkumů, jen někdy a za

Stephen Castles spolu s M. J. Millerem počátkem 90. let formuloval nejvýznamnější změny, k nimž dochází v souvislosti s novými (současnými) migracemi

42 VEČERNÍK, Jiří: Výzkum společenské transformace a česká sociologie. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 38, č. 1–2 (2002), s. 55–77.

Richard Swedberg, jeden ze zakladatelů ekonomické sociologie. S Markem Granovetterem, Amitai Etzionim a dalšími patří mezi klasické autory tohoto směru

určitých okolností tvoří subjektivně významné referenční rámce (i) migrantských komunit, zatímco jejich vliv na majoritní společnost hostitelských zemí je obvykle zanedbatelný. Antropologizace ve smyslu orientace na sociálně sdílené a subjektivně zakoušené hodnoty, symboly a sociální entity je nezbytná i v případě migrační sociologie, která dosud namnoze vycházela z úzce demografických pozic. Jak totiž ukazují výzkumy jiných oblastí, například rodinného a reprodukčního chování,⁴³ ani v této „navýsost demografické“ sféře rozhodně nelze pracovat bez náležitých teoretických východisek, a tím spíše to platí u migračních procesů, které jsou dalekosáhle ovlivněny historickými, socio-kulturními, ekonomickými a dalšími aspekty.

Význam socioekonomických charakteristik v širším smyslu, zahrnujících například i sociální, kulturní a symbolický kapitál stejně jako mocenské vlivy na jedné straně a hodnotovou a duchovní sféru na straně druhé, přitom v současnosti vede k primátu ekonomické sociologie v rámci migračních studií. Toto výsadní postavení, které je na zá-

pad od našich hranic nezpochybnitelné a mělo by být prosazeno i v českém prostředí, však rozhodně neznamená diskvalifikaci odlišných metodických východisek a/nebo transdisciplinární spolupráce. Stejně jako jsou revidovány představy starších historiků o výlučně náboženské modulaci předmoderní evropské společnosti,⁴⁴ bylo by zkratkovité předpokládat, že jedinými motivačními faktory současných sociálních procesů jsou ekonomické zákonitosti, vztahy a aktuální zisk. V sociologii byly ekonomistické teorie (sociální) směny kriticky překonány již v šedesátých letech a není důvod se k nim vracet. Komplexní charakter migračních procesů, a to nejen vzhledem k jejich motivaci, ale i sociálním důsledkům v nejširším smyslu, nutně předpokládá rozsáhlou spolupráci antropologů, demografů, historiků a sociologů s badateli v dalších oblastech, jako je ekonomie, politologie, psychologie,

43 Např. BERGER, Brigitte – BERGER, Peter: *The War Over the Family: Capturing the Middle Ground*. Harmondsworth – New York, Penguin Books 1983. Přehled sociologických teorií rodinného a reprodukčního chování s důrazem na překonání úzce demografické perspektivy viz HAMPLOVÁ, Dana: *Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2003, s. 9–20.

44 HORSKÝ, Jan: Problém hodnotových orientací při studiu lidové kultury. In: NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.): *Mezi náboženstvím a politikou: Lidová kultura v raném novověku*. Praha, Filozofická fakulta UK 2005, s. 11–24.

vědy o umění a podobně. Transnacionalismus zároveň vyžaduje spolupráci na mezinárodním poli, přičemž se ukazuje, že státní útvary jsou jen v některých případech vhodnou základní výzkumnou „jednotkou“. Jde především o jejich normativní a represivní působení, zatímco jindy je vhodnější migrace konceptualizovat v rámci transnacionálních sociálních prostorů, regionálních vazeb, vztahů mezi městy a jejich okolím, ale třeba i vzhledem k působení náboženských, zájmových či vzdělanostních skupin nebo nadnárodních korporací.

Materiály

„V zájmu ochrany hranic“

*Přesídlení obyvatel ze zakázaného
a hraničního pásma (1951–1952)¹*

David Kovařík

V procesu poválečných migrací a transferů obyvatelstva v československém pohraničí sehrála důležitou roli – vedle obecně známých faktorů, jako byl odsun Němců, osidlovací politika a další – také opatření prováděná k zabezpečení a ostraze československé státní hranice. Zejména po nástupu komunistického režimu v únoru 1948 vynaložily mocenské a bezpečnostní orgány značné úsilí k zajištění státní hranice, což mělo za následek zásadní změnu ve složení a životních podmínkách obyvatelstva v pohraničí. Nejvíce se opatření dotkla obyvatel žijících v blízkosti státní hranice s Rakouskem a západním Německem (od roku 1949 Spolkovou republikou Německo). Západní hranice se změnila v „železnou oponu“, která oddělovala dva zneprátelené mocenské bloky – demokratický a svobodný Západ a komunistický Východ. Československá západní hranice a její okolí se proto staly citlivým a ostře sledovaným prostorem, jehož přirozený vývoj byl hrubě a převážně tragicky narušen. Na počátku padesátých let 20. století režim ve snaze lépe kontrolovat státní hranice rozhodl o nucených přesunech obyvatelstva, a to jak uvnitř pohraničí, tak ve směru z pohraničí do vnitrozemí.

Tato studie si klade za cíl přiblížit okolnosti a popsat průběh vynuceného přesídlení obyvatelstva v tehdejším hraničním pásmu, provedeného v letech 1951 a 1952, kdy se na základě výnosů ministerstev národní bezpečnosti a vnitra museli všichni lidé vystěhovat z nejtěsnějšího okolí hranice (zakázaného pásma) a část

---

1 Studie byla zpracována na základě shromážděných dokumentů a poznatků z autorova projektu „Ostraha státních hranic a její vliv na vývoj pohraničních oblastí v době nástupu a upevnování komunistického režimu v Československu 1948–1960“, který byl interním startovacím projektem Grantové agentury Akademie věd ČR, registrační číslo Z 8063914 – I 031.

obyvatel i ze širšího hraničního pásma. Tato problematika byla dosud spíše na okraji zájmu historiků,² mimo jiné zřejmě proto, že migrace v pohraničí motivované zabezpečením hranice nebyly natolik masovým jevem a rovněž neměly tak závažné historické důsledky jako jiné migrační procesy v poválečném Československu. Tato přesídlovací akce navíc zůstala před většinou československé veřejnosti utajena a dnes je téměř zapomenuta.

Situace obyvatelstva v „západním“ pohraničí po roce 1948

Po komunistickém převratu v únoru 1948 totalitní Československo opouštělo (nebo se pokusilo opustit) mnoho Čechů a Slováků.³ Cesta velké většiny prvních poúnorových uprchlíků za svobodou vedla přes česko-bavorskou a česko/slovensko-rakouskou hranici. Ve snaze zamezit masové emigraci svých občanů režim přijal opatření, aby znemožnil další ilegální přechody.⁴ Zásadní význam měla přitom reorganizace dosavadních pohraničních složek zřízením vojensky organizované Pohraniční stráže (PS) s novou sestavou k ostraze hranice.⁵ Prováděly se rovněž četné úpravy terénu v blízkosti hraniční čáry, například odlesnění a zorání půdy, technicko-ženižní práce, jako byla instalace strážních věží a signálních stěn. Rušily se silnice a polní cesty směřující ke státní hranici nebo se na nich vytvářely

- 2 Zatím neexistuje žádná odborná monografie ani studie, která by postihovala tento proces souhrnně či v celkovém měřítku. Vedle spíše popularizačních publikací (např. JÍLEK, Tomáš: *Železná opona, česko-bavorská hranice 1948–1989*. Plzeň, Západočeská univerzita 2002) vznikly jen regionálně zaměřené práce (KOVÁŘÍK, David: *Zánik obcí a osad na Novobystřicku po roce 1945*. In: *Vlastivědný věstník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska*, sv. 16. Jindřichův Hradec, Muzeum Jindřichohradecka (2004), s. 91–100) nebo práce pojednávající o situaci na Slovensku (PEŠEK, Jan: *Vysídlovací akcie na Slovensku v letech 1948–1953*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 3, č. 1 (1996), s. 42–59).
- 3 Podle informací ministerstva vnitra odešlo jenom v letech 1948–1950 z Československa zhruba 20–25 tisíc osob. Byli mezi nimi předúnoroví ministři, poslanci, národohospodáři, armádní důstojníci, novináři, umělci, vědci, sportovci, studenti, podnikatelé a živnostníci, ale také řada státních zaměstnanců, rolníků a převážně mladých kvalifikovaných dělníků. (Blíže viz ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Uprchlíci po „Vítězném únoru“*. Šenov u Ostravy, Tilia 2004.)
- 4 Ještě během únorové krize (24.2.1948) zrušilo komunisty ovládané ministerstvo vnitra platnost československých cestovních pasů pro cesty do zahraničí. Tímto opatřením prakticky znemožnilo legálně vycestovat z Československa. Ve výnosu ministerstva vnitra z 30.3.1948 bylo dokonce nařízeno použít zbraně proti řidičům aut pokoušejících se ujet přes hranice. Dalším výnosem z 3.4.1948 ministerstvo nařídilo na všech polních cestách vykopat příkopy hluboké 120 cm a široké 150 cm ve vzdálenosti 15–20 metrů od hraniční čáry. (Viz *Archiv Ministerstva vnitra ČR – Kanice u Brna* (dále jen *AMV-Ka*), fond (f.) Pohraniční stráž (PS), inventární jednotka (inv. j.) 223 (nezpracováno).
- 5 K organizaci pohraničních složek po roce 1948 viz PULEC, Martin: *Nástin organizace a činnosti ozbrojených pohraničních složek v letech 1948–1951*. In: *Securitas Imperii: Sborník k problematice bezpečnostních služeb*, sv. 7. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu P ČR (2001), s. 55–96.

závory a zátaras. Započalo se též s likvidací prvních neobydlených a opuštěných objektů v blízkosti hranice. Ministerstvo vnitra k těmto opatřením vydalo 30. července 1948 příslušné směrnice.⁶

Další důležitá opatření se již bezprostředně dotýkala civilního obyvatelstva trvale usazeného nebo pobývajícího v pohraničí. Krátce po únorovém převratu začal totalitní režim rázně omezovat všem československým občanům přístup ke státní hranici, což ztížilo zejména situaci lidí žijících v těsném sousedství hranice. Nejprve se bezpečnostní orgány snažily využít, či spíše zneužít, dosud platných zákonů „o celním pohraničním pásmu“ (zákon č. 114/1927 Sb.) a „o pohraničním území“ (zákon č. 131/1936 Sb.). Zároveň se připravovaly nové vyhlášky omezující vstup a pohyb osob ve vybraných pohraničních oblastech. První takové zásahy se prozatím soustředily na pohraniční oblasti sousedící s americkou okupační zónou, tedy na celou česko-bavorskou hranici a také na část hranice česko-rakouské.⁷

Druhého března 1948 bylo nařízeno bezpečnostním referentům Okresních národních výborů (ONV) v Aši, Chebu, Mariánských Lázních, Plané, Tachově, Horšovském Týně, Domažlicích, Klatovech, Sušici, Prachaticích, Českém Krumlově a Kaplici vydat v působnosti svých okresů v celním pohraničním pásmu vyhlášku o zákazu provozování zimních sportů všeho druhu. Výjimku mělo pouze domácí obyvatelstvo, které používalo lyží nebo saní jako nutného dopravního prostředku, a také hromadné rekreační výpravy školní mládeže, studentstva a pracujících do zimních středisek organizované ministerstvem školství a Revolučním odborovým hnutím. V uvedených okresech byl vydán 26. března téhož roku další výnos, který s okamžitou platností zakazoval všem osobám z jakýchkoli důvodů zdržovat se v době od dvaceti hodin do pěti hodin ráno v pohraničním celním pásmu, a to až do hloubky pěti kilometrů od hranice. Domácí obyvatelstvo smělo v této době vycházet ze svých domovů pouze s povolením bezpečnostního referátu ONV nebo jím pověřené stanice Sboru národní bezpečnosti (SNB). Bezpečnostní referáty pohraničních okresních národních výborů také nařídily přerušit veškeré cesty vedoucí přes státní hranici s výjimkou hraničních přechodů, které byly pod stálým dozorem pohraničních hlídek SNB a finanční strážže.⁸

Bezpečnostní a mocenské orgány byly ovšem nuceny rozšířit restriktce v pohraničních oblastech také na celou hranici s Rakouskem včetně úseku, který souse-

6 AMV-Ka, f. A2/1 (Sekretariát ministerstva vnitra), inv. j. 1780, Hraniční přechody, pohraniční cesty a bouračky v pohraničí – pracovní komise, 30.7.1948.

7 Mnoho okresních národních výborů v pohraničí vydávalo ze své iniciativy vlastní nařízení a výnosy o zřízení hraničního pásma ještě před jeho oficiálním vyhlášením 1.4.1950 (např. v Horšovském Týnu, Sušici nebo Třeboni). Tyto lokální výnosy nebyly koordinovány a lišily se rozsahem, způsobem omezení i terminologií v názvu vymezeného území (zakázané, hraniční, celní, mrtvé pásmo). (Viz *tamtéž*, inv. j. 1784, Státní hranice – hraniční a zakázané pásmo – zřízení, 1949–1950.)

8 VANĚK, Pavel: Konstituování pohraničního území v letech 1948–1951 jako prvku ochrany státní hranice. In: *Západočeský historický sborník*, roč. 7. Plzeň, Státní oblastní archiv v Plzni 2001, s. 332 n.

dil se sovětskou okupační zónou. Jak se totiž ukázalo, mnoho československých občanů využívalo také těchto míst k ilegálnímu odchodu ze země. Následná příprava rozsáhlých zabezpečovacích opatření, započatá v roce 1949, proto plánovala „pokrýt“ nejen pohraniční území podél česko-bavorské hranice (356 km), ale také celou příhraniční oblast při hranicích česko/slovensko-rakouských (558 km) a část hranice česko-saské (v Karlovarském kraji). Na prezidiu ministerstva vnitra se 13. ledna konala porada ve věci „úpravy malého pohraničního styku“, jejímž výsledkem byl návrh úplně zrušit takovou formu kontaktu s Rakouskem a západním Německem. Nadále již nebylo žádoucí přecházet přes hranici s těmito dvěma zeměmi, „ať se tak dělo z důvodů majetkových nebo rodinných“.⁹

Série připravovaných zabezpečovacích a bezpečnostních opatření vyvrcholila zřízením nového hraničního pásma, které bylo po několika odkladech vyhlášeno výnosem ministerstva vnitra 1. dubna 1950 s platností pro okresy Jáchymov, Kraslice, Aš, Cheb, Mariánské Lázně, Tachov, Horšovský Týn, Domažlice, Klatovy, Sušice, Vimperk, Prachatice, Český Krumlov, Kaplice, Trhové Sviny, Třeboň, Jindřichův Hradec, Dačice, Moravské Budějovice, Znojmo, Mikulov, Břeclav, Malacky, Skalica, Bratislava-město a Bratislava-okolí.¹⁰ Hloubka hraničního pásma měla činit dva až šest kilometrů kolmo od hraniční čáry, v závislosti na povaze terénu, místních a hospodářských potřebách. Vnější hranice hraničního pásma měla vést, pokud to bylo možné, podél silnic a turistických stezek. Také se přihlíželo k tomu, aby s ohledem na co nejmenší narušení chodu národního hospodářství byla z hraničního pásma vyjmuta větší města a hospodářsky významnější střediska.

Nové hraniční pásmo postihlo na českém a slovenském území přes tři sta obcí a osad a několik desítek tisíc jejich obyvatel.¹¹ Osoby v hraničním pásmu trvale bydlící nebo dlouhodobě zaměstnané a kromě nich také držitelé zdejších zemědělských pozemků, lékaři a duchovní, jejichž obvod zasahoval do hraničního pásma, dostali povolení k pobytu, vystavené orgánem Pohraniční stráže působícím při okresním velitelství Národní bezpečnosti. Pro přechodný pobyt brigádníků, rekreantů nebo osob majících v pohraničních obcích příbuzné byla na dobu jejich pobytu v hraničním pásmu vystavována časově omezená povolení. Tyto povolenky vydával bezpečnostní

9 AMV-Ka, f. A 2/1, inv. j. 1780, Malý pohraniční styk na západní hranici, záznam porady prezidia ministerstva vnitra 13.1.1949.

10 *Tamtéž*, inv. j. 216, Hraniční pásmo – zřízení, výnos ministerstva vnitra z 1.4.1950. Zřízení hraničního pásma bylo vyhlášeno po několikaměsíční intenzivní přípravě ministerstva vnitra, Pohraniční stráže a příslušných pohraničních krajských a okresních národních výborů. Datum vyhlášení bylo několikrát odloženo (1.1.1950, 1.2.1950), problémy byly také s terminologií. Např. na zasedání bezpečnostní pětky při ministerstvu vnitra 29.9.1949 byl projednáván návrh na rozdělení pohraničního území na tzv. zakázané pásmo a mrtvé pásmo.

11 *Seznam míst (obcí, osad a samot) v hraničním pásmu*. Výnos ministerstva vnitra BP/7 ze dne 23.2.1950, č. 244/10-5-BP/7. Brožura vydaná ministerstvem vnitra a zasláná bezpečnostním referátům krajských a okresních národních výborů v krajích Bratislava, Brno, České Budějovice, Jihlava, Karlovy Vary a Plzeň. (AMV-Ka, f. A 2/1, inv. j. 1784, Státní hranice – zřízení hraničního pásma 1949–1950.)

Hraniční pásmo bylo vytyčeno ve vzdálenosti dvou až šesti kilometrů od hraniční čáry (fotografie z publikace Aleny a Tomáše Jílkových a kol. Železná opona: Československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989. Praha, Baset 2006)

bí politických procesů a represí. V atmosféře stalinského běsnění se pokoušelo mnoho dalších občanů dostat na Západ, což bylo většinou možné jen nelegálním přechodem hranice. Všechny výše zmíněné důvody vedly československé mocenské a bezpečnostní orgány k novému zpřísnění restriktivních opatření na státní hranici v podobě „Ustanovení o pohraničním území“ z 28. dubna 1951.¹² Vydalo je teprve nedávno vytvořené ministerstvo národní bezpečnosti, které převzalo z působnosti ministerstva vnitra do své kompetence agendu zajištění pohraničních území.¹³ Na základě tohoto ustanovení se pak ve dvaceti osmi pohraničních okresech zřizovalo vedle již platného hraničního pásma pásmo nové, zakázané. Takto byl definován souvislý pás, jehož vnější linie se

referát při ONV žadatelům v místě jejich bydliště. Všechny osoby v hraničním pásmu, ať již měly pobyt trvalý nebo přechodný, podléhaly řadě omezujících opatření (nesměly se například zdržovat po setmění a před svítáním mimo obec a veřejné cesty). Zřízení hraničního pásma znamenalo vážné narušení vývoje pohraničního území a zásah do života místních obyvatel. Avšak to nejhorší mělo teprve přijít.

Zhoršování mezinárodní situace ve světě, jejímž důsledkem byla mimo jiné válka v Koreji, vedlo ke zvyšování napětí také v Evropě. Československá západní hranice přitom rozdělovala dva proti sobě stojící mocenské bloky, takže byla jedním z nejpravděpodobnějších ohnisk jejich případného konfliktu. Navíc zesílila špiónážní činnost a na československé území se dostávali agenti západních zpravodajských a bezpečnostních složek. Přímou v Československu pak komunisté prováděli politiku „zostřeňného třídního boje“ a vrcholilo obdo-

12 *Tamtéž*, inv. j. 1722, Ustanovení o pohraničním území, 28.4.1951.

13 Ministerstvo národní bezpečnosti vzniklo rozdělením ministerstva vnitra na dva samostatné rezorty na základě vládního nařízení č. 48 z 23.5.1950 (viz KVAPILOVÁ, Iva: Organizační vývoj SNB v 50. letech se zaměřením na jeho veřejněbezpečnostní složku. In: VANÍČKOVÁ, Vladimíra (ed.): *Sborník Archivu ministerstva vnitra*, sv. 2. Praha, Odbor archivní a spisové služby MV ČR 2004, s. 10 n.).

kryla se státní hranicí a vnitřní linie se vinula – podle charakteru oblasti a místních podmínek – většinou ve vzdálenosti kolem dvou kilometrů od státní hranice.¹⁴ Nejzávažnější opatření v „Ustanovení o pohraničním území“ obsahoval článek čtyři, kde se uvádělo, že „v zakázaném pásmu nesmí nikdo bydlet ani do něho vstupovat, kromě orgánů Pohraniční stráže (PS), které tam konají službu“.¹⁵

Příprava na přesídlení obyvatel z hraničního pásma

Zřízení zakázaného pásma v praxi znamenalo nutnost přesídlit z takto označeného území všechno místní civilní obyvatelstvo. Návrhy a požadavky na úplné vystěhování civilního obyvatelstva z určitých pohraničních oblastí v nejtěsnějším sousedství s oběma nesocialistickými státy se ovšem objevovaly ještě před vydáním „Ustanovení o pohraničním území“ a zřízením zakázaného pásma. Iniciativu v této záležitosti přitom často projevovaly okresní a místní orgány. Například na poradě bezpečnostního referátu při ONV ve Znojmě 11. listopadu 1949 byl vypracován a poté na ministerstvo vnitra odeslán návrh označit na státní hranici citlivé úseky a až do hloubky dvou kilometrů vydat všeobecný zákaz pobytu na tomto území. Jako legislativní podklad pro navrhované opatření měl posloužit již zmíněný zákon č. 131/1936 Sb. Tento návrh pak ministerstvo vnitra na zasedání „bezpečnostní pětky“ 20. prosince 1949 skutečně projednalo, avšak odmítlo jej s tímto odůvodněním: „...omezení volnosti pobytu občanů v jakékoliv části území republiky dotýká se zásadně svobod zaručených ústavou. Jen konkrétní závažné případy, které svou podstatou ohrožují bezpečnost lidovědemokratické republiky, byly by s to přivoditi, aby formou mimořádných opatření mohla být navrhovaná opatření přechodně v celostátním měřítku uskutečněna.“¹⁶ Za necelé dva roky mělo být již všechno jinak.

Návrhy na úplné vysídlení obyvatel směřovaly také na některé konkrétní pohraniční obce. Okresní velitelství Sboru národní bezpečnosti v Mikulově například zaslalo 31. ledna 1949 na krajské velitelství Národní bezpečnosti do Brna návrh na vysídlení a „asanaci“ obce Úvaly. V příložené zprávě to zdůvodnilo následujícími argumenty: „Obec Úvaly leží přímo u hranic, část katastru se dokonce nachází v Rakousku, dochází k častým stykům obyvatel Úval s Rakušany a pravidelně se vyskytují polní krádeže rakouskými občany. (...) Obyvatelé Úval jsou vesměs novousedlíci z různých

14 Specifickou oblastí zařazenou do stejného režimu jako hraniční pásmo bylo vedle příhraničních lokalit na západní hranici také tzv. uzavřené území Horní Slavkov a uzavřené území Jáchymov v karlovarském okrese (Jáchymovské doly), která vyhlásilo ministerstvo národní bezpečnosti 18.7.1951. Na těchto územích se nacházely uranové doly, kde platila zvláštní omezení definovaná novelizovaným „Ustanovením o pohraničním území“ z 13.11.1951. Tento zvláštní režim platil do 27.8.1956. (Viz AMV-Ka, f. A 6/1 (Organizační a vnitřní správa ministerstva vnitra), inv. j. 71, Písemný materiál o změně uzavřeného území hraničního pásma v oblasti Jáchymov a Horní Slavkov, 1956.)

15 *Tamtéž*, f. A2/1, inv. j. 1722, Ustanovení o pohraničním území.

16 *Tamtéž*, inv. j. 1780, Malý pohraniční styk na západní hranici: Zpráva bezpečnostní pětky při ministerstvu vnitra, 20.12.1948.

V přibližně dvoukilometrové vzdálenosti od západní hranice bylo zakázané pásmo (fotografie z publikace *Železná opona*)

této iniciativě okresních bezpečnostních orgánů, ale dokonce také při pozdějším zřízení zakázaného pásma. Z obce se sice muselo vystěhovat několik „státně nespolehlivých rodin“, avšak většina obyvatelstva mohla zůstat na místě.

Právě v Brněnském kraji můžeme snad nejzřetelněji vysledovat snahy o vysídlení určitých skupin obyvatelstva z pohraničních území. I když ponecháme stranou specifickou záležitost moravských Charvátů, přesídlovaných v letech 1948 a 1949 z pohraničních obcí v mikulovském okrese na severní Moravu,¹⁸ jsou patrné záměry bezpečnostních složek přemístit z pohraničí dokonce také některé poválečné novousedlíky. Krajské velitelství Národní bezpečnosti v Brně zaslalo 16. února 1950 bezpečnostnímu referentovi brněnského KNV dopis, ve kterém navrhovalo přesídlení „nespolehlivých osídlenců v pohraničí“ včetně reemigrantů. V dopise se návrh zdůvodňuje tím, že mimo jiné „reemigranti z Jugoslávie z velké části sympatizují s Titovou klikou, reemigranti z Volyně do ČSR reemigrovali v domnění, že zde bude zachováno soukromé vlastnictví výrobních prostředků. (...) Lze říci, že v naprosté většině reemigranti nesouhlasí s lidovědemokratickým zřízením.“¹⁹

Konečně je třeba také připomenout, že nucené přesuny obyvatelstva z pohraničí probíhaly v podstatě nepřetržitě od roku 1945, a to nejen v souvislosti s odsunem

ných krajů Moravy, Čech i Slovenska, proto nejsou spolu dosud sžítí, dobrý sousedský poměr je jim cizí a povšečně jsou nízkých morálních kvalit a až na pár výjimek oddávají se opilství, špatně hospodaří. (...) Obec nemá těsnějšího styku s vnitrozemím, takže po stránce mravní a kulturní obec upadá a neskrývá záruku státní spolehlivosti. Orgánové StB zde provedly (!) v roce 1948 několik zatčení a výslechu ve věci napomáhání místních občanů při ilegálních přechodech přes hranice.“¹⁷ Návrh byl postoupen k projednání Okresnímu národnímu výboru v Mikulově. Úvaly byly nakonec „asanace“ ušetřeny, a to nejen při

17 *Moravský zemský archiv, Brno* (dále jen MZA), f. Krajský národní výbor (KNV) Brno (B 124), karton (k.) 38, Návrh na vysídlení a asanaci obce Úvaly, 31.1.1949.

18 K problematice moravských Charvátů viz *tamtéž*, Přesídlení moravských Chorvatů z obcí Nový Přerov, Frélichov a Dobré Pole; DOROVSKÝ, Ivan a kol. (ed.): *Charváti ještě žijí mezi námi: Sborník studií a vzpomínek*. Brno, Společnost přátel jižních Slovanů v ČR 1996.

19 MZA, f. B 124, k. 41, dopis krajského velitele Národní bezpečnosti pro bezpečnostní referát KNV v Brně z 16.2.1950.

Němců za hranice. Do českého vnitrozemí byly přesídlovány osoby a rodiny z různých důvodů označované jako státně nespolehlivé, a proto v pohraničí nežádoucí. Tyto přesuny se odehrávaly jak před komunistickým převratem, tak i po únoru 1948, a týkaly se především neodsunutých Němců a smíšených rodin (vedle odstranění „bezpečnostních rizik“ bylo hlavním cílem jejich rozptýlení mezi českou majoritu).²⁰ Tato opatření se však nevyhnula ani mnohým českým a jiným slovanickým starousedlíkům, zejména osobám nepohodným nové komunistické moci. Specifickým případem přesídlení obyvatel z pohraničí ještě před přijetím obecně platných bezpečnostních opatření ve věci hraničního pásma byl již zmíněný přesun moravských Charvátů z mikulovského okresu na severní Moravu nebo nucené vystěhování desítek rodin z Vitorazska v jižních Čechách.²¹

Zřízení zakázaného pásma přineslo novou vlnu nucených transferů a migračních procesů v pohraničí, při nichž se již nerozlišovala „národní spolehlivost“, „třídní původ“ ani národnostní složení obyvatelstva. Odejít museli všichni. Přestože zakázané pásmo bylo vyhlášeno v „Ustanovení o pohraničním území“ koncem dubna 1951, trvalo ještě několik týdnů či měsíců, než se o tomto opatření dozvěděli samotní obyvatelé takto postižených oblastí. Teprve 30. května 1951 byli se zřízením zakázaného pásma seznámeni předsedové pohraničních ONV, a to formou dopisu zaslaného z ministerstva vnitra. Praktické vytyčování zakázaného pásma a příprava na přemístění zdejších obyvatel se konaly nakonec až v podzimních měsících téhož roku. Nejprve bylo nutné takovéto opatření organizačně připravit a stejně tak legislativně ošetřit. Tehdejší československý parlament (Národní shromáždění) přijal 11. července 1951 nový zákon č. 69/1951 Sb. „O ochraně státních hranic“, který svěřoval ostrahu státní hranice do působnosti Pohraniční stráže, vybavoval tento sbor pravomocemi vojska a bezpečnostních orgánů a dovoloval ministru národní bezpečnosti provést všechna opatření z „Ustanovení o pohraničním území“, včetně vystěhování všeho obyvatelstva z oblastí definovaných jako zakázané pásmo.²² Hraničním pásmem a nově vzniklým zakázaným pásmem se 4. listopadu 1951 za-

---

20 K problematice nucených přesunů Němců z českého pohraničí do vnitrozemí viz DVOŘÁK, Tomáš: „Vnitřní odsun“: *Průběh, motivy a paralely přesídlování německého obyvatelstva v českých zemích v letech 1947–1949*. Disertační práce. Brno, Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 2005. K situaci neodsunutých Němců viz také STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku – Panevropa 1993.

21 K problematice poválečných migrací v českém pohraničí viz ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration: Tschechische Deutschlandpolitik 1947–1953*. Disertační práce. Praha, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy 2004; TÝŽ: Tak či onak: Nucené přesídlení v komplexním pojetí poválečné sídelní politiky v českých zemích. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 3 (2003), s. 253–292; nově v souhrnu a podrobněji viz TÝŽ: *Zwangsumsiedlung als Patentrezept: Tschechoslowakische Bevölkerungspolitik im mitteleuropäischen Vergleich 1945–1954*. In: NEDOBITEK, Matthias – KROLL, Frank-Lothar (ed.): *Vertreibung und Minderheitenschutz in Europa*, Berlin 2005, s. 43–113.

22 *Sbírka zákonů republiky Československé*, ročník 1951, s. 217 n.

bývala porada na Ústředním výboru KSČ, který projednal organizaci a vytyčení zakázaných pásem a zavedení příslušného režimu v postižených oblastech.²³ Krátce poté bylo rovněž vydáno nové znění „Ustanovení o pohraničním území“, v němž byly dosavadní obecné směrnice konkretizovány. Ministr národní bezpečnosti Ladislav Kopřiva 13. listopadu 1951 vydal tajný rozkaz č. 29/1951, který již obsahoval prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státních hranic a směrnice pro přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a „nespolehlivého“ obyvatelstva z hraničního pásma (článek 40).²⁴

Do zakázaného pásma bylo při jeho zřízení v roce 1951 zahrnuto celkem sto dvacet šest obcí a osad nacházejících se v devatenácti českých a slovenských pohraničních okresech. Nejvíce obcí a osad se ocitlo v zakázaném pásmu v okresech Kaplice (třicet vesnic), Dačice (jedenáct), Horšovský Týn (jedenáct) a Domažlice (deset).²⁵ Naproti tomu v jihomoravských okresech Břeclav, Mikulov a Moravské Budějovice nebyla do zakázaného pásma zahrnuta žádná obec či osada (pouze část nezastavěných katastrů). Zdaleka ne všechny obce, a zvláště osady, byly osídlené, někde bylo usazeno jen několik málo rodin a jednotlivců. V některých obcích zahrnutých do zakázaného pásma však bylo osídlení naopak poměrně početné a fungovaly zde nejen místní samosprávy, ale také školy, obchody, zemědělská družstva či veřejná a kulturní zařízení. K relativně nejvíce osídleným oblastem v zakázaném pásmu patřilo Třeboňsko, Jindřichohradecko, Dačicko a Znojemsko. Naproti tomu nejméně zalidněné byly horské a podhorské oblasti, zejména pak na Šumavě (okresy Český Krumlov a Kaplice) nebo v Českém lese (Domažlice, Tachov).

Jaká panovala po vyhlášení zakázaného pásma nálada mezi obyvateli postižených přihraničních obcích a na zdejších úřadech, lze dokumentovat z hlášení a situačních zpráv z jednotlivých pohraničních okresů. Jako příklad může posloužit situace v okrese Jindřichův Hradec, kde byla do zakázaného pásma zahrnuta obec Mnich, osada Obora u Nové Bystřice a také část obcí Smrčná a Peršlák. Z dobových hlášení se dozvídáme, že obyvatelé ani tamní úřady nebyli o chystaném zřízení zakázaného pásma dostatečně informováni. Značný rozruch proto vyvolala akce zdejších bezpečnostních orgánů ve dnech 11. až 15. listopadu 1951, které přímo v terénu vytyčily zakázané pásmo a instalovaly informační tabule se zákazem vstupu do něj. Zároveň byly zorány a upraveny pozemky na ochranný pás v šíři šesti metrů.

---

23 *Národní archiv*, Praha (NA), f. Ministerstvo vnitra – Tajné (MV-T), k. 25, sign.T-P 937, Zápis z porady ve stranickém aparátu ÚV KSČ o záležitosti hraničního a zakázaného pásma, 4.11.1951.

24 VANĚK, P.: *Konstituování pohraničního území v letech 1948–1951 jako prvku ochrany státní hranice*, s. 337 n.

25 *Seznam míst v hraničním a zakázaném pásmu*. Ministerstvo národní bezpečnosti / Hlavní správa národní bezpečnosti, č. 1174, nedatováno. Tištěná brožura určená pro interní potřebu všem bezpečnostním referentům krajských a okresních národních výborů. (AMV-Ka, f. A 6/1, inv. j. 73.)

Jak popisuje situační zpráva zasláná na ministerstvo vnitra, vyvolalo to značnou nelibost místních zemědělců, jelikož přitom byly zorány také již oseté pozemky. Na ONV v Jindřichově Hradci docházely stížnosti, „že se něco v pohraničí PS útvarem provádí a že o ničem občané nevědí“. Rozruch nastal pochopitelně zejména v obci Mnich, která spadala celá do zakázaného pásma, neklid byl patrný také v sousední obci Smrčná, kde se roznesla zpráva, že část osadníků se musí vystěhovat, nikdo ale nevěděl, kam a co s nimi dál bude. Obec Peršlák měla v zakázaném pásmu dvanáct hektarů neposekaných luk a její občané se proto domáhali vstupu na tyto louky, jinak prý nebudou mít čím v zimě krmit dobytek. Na mnoha pozemcích v zakázaném pásmu byly rovněž dosud nesklizené brambory.²⁶

Stížnosti zdejších obyvatel byly tak silné, že se jimi začal zabývat Okresní národní výbor v Jindřichově Hradci a okresní organizace KSČ. Bylo rozhodnuto vyslat do postižené oblasti komisi, vedenou předsedou ONV Novákem, bezpečnostním referentem Eliášem a předsedou okresního výboru KSČ Bláhou,²⁷ která měla na místě zjistit situaci. Komise se také zastavila u útvaru Pohraniční stráže v Nové Bystřici, kde jednala o provedených opatřeních se zástupcem místního velitele. Stěžovala si přitom na špatnou informovanost lidové správy o zřízení zakázaného pásma, která měla za následek neklid mezi obyvateli příhraničních obcí. K tomu však zástupce pohraničnicků sdělil, že postupovali podle přísně tajného rozkazu a že v takovém případě nejsou povinni lidovou správu informovat. Situaci vystihuje další hlášení okresního velitele Státní bezpečnosti v Jindřichově Hradci, který svým nadřízeným na Krajskou správu StB v Českých Budějovicích napsal: „Při zřízení zakázaného pásma vznikají nyní mezi obyvateli dohady, co bude s pozemky, které mají obdělávat, když na ně nesmí, a ti, co se mají vystěhovat, že neví kam a že nic není připraveno. Zrovna tak se domnívají i funkcionáři lidové správy a strany KSČ.“²⁸

Přesídlovací akce (listopad 1951 až duben 1952)

O osudu obyvatelstva v obou pohraničních pásmech bylo definitivně rozhodnuto v listopadu 1951, kdy státní moc v souvislosti se zřízením zakázaného pásma začala provádět konkrétní kroky. Nejprve bylo nutné přesídlovací akci teoreticky připravit. Na poradě konané 4. listopadu 1951 na sekretariátu ÚV KSČ, jíž se účastnili členové ústředního výboru Gebauer a Kudrna a z ministerstva národní bezpečnosti Jindřich Kotal, bylo domluveno zorganizovat osobní instruktáž v postižených pohraničních krajích. Instruktáží se měli z centrálních orgánů účastnit vždy po jednom pracovníkovi z aparátu ÚV KSČ, z ministerstva vnitra a ministerstva národní bezpečnosti, v každém kraji pak také

26 *Tamtéž*, f. B2 (Krajská správa SNB České Budějovice), inv. j. 51, Průvodní zpráva z okresu Jindřichův Hradec pro ministerstvo vnitra, 13.11.1951.

27 Z dostupných materiálů a archivních pramenů se bohužel nepodařilo ve všech případech zjistit celá jména osob zmiňovaných v této studii.

28 *Tamtéž*.

vedoucí tajemník a předseda krajského výboru KSČ, předseda krajského národního výboru, krajský velitel Veřejné bezpečnosti a Státní bezpečnosti a dotyčný velitel brigády Pohraniční stráže. Při této instruktáži se měl projednat konkrétní způsob provedení celé akce a dohodnout politická kampaň po stranické a lidosprávní linii.²⁹

Ministerstvo vnitra rozeslalo 12. listopadu 1951 bezpečnostním referentům Krajských národních výborů v Bratislavě, Českých Budějovicích, Jihlavě, Karlových Varech a Plzni a také všem pohraničním okresním národním výborům v těchto krajích směrnice pro přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a „nespolehlivých osob“ z hraničního pásma.³⁰ Přesídlovací akce byla oficiálně zahájena dvěma instruktážními konferencemi pro bezpečnostní referenty příslušných krajských a okresních národních výborů – 17. listopadu 1951 v Plzni pro kraje Českobudějovický, Karlovarský a Plzeňský, 19. listopadu v Brně pro kraje Bratislavský, Brněnský a Jihlavský. Instruktáže prováděli zástupci ministra národní bezpečnosti a náměstek ministra vnitra Josef Kočíš, který byl pověřen organizačním vedením přesídlovací akce.³¹

V diskusích, které zaznívaly po skončení instruktáže, se ovšem znovu ukazovalo, jak málo byli funkcionáři pohraničních národních výborů dosud o celé záležitosti informováni. Bezpečnostní referenti mluvili také o neklidu mezi obyvatelstvem, hospodářských důsledcích a obavě z dalšího vylidnění pohraničí. Na námítky a obavy krajských a okresních funkcionářů odpověděl hlavní organizátor přesídlovací akce Josef Kočíš v závěru plzeňské instruktáže slovy, jež byla sice fádní, nekonkrétní a frázevitá, avšak pro tehdejší politické projevy zcela příznačná: „Je to těžký úkol, ale v Sovětském svazu měli úkoly daleko těžší v těch nejtěžších dobách ... sešli jsme se zde jako bolševici. Vzpomeňme jen, kolik zůstalo tehdy v Rusku soudruhů na místě, stále méně a méně a úkoly se [jim] zvětšovaly... My tu jsme všichni a před námi je úkol. To by bylo, abychom to neudělali. Je nás dost, jen chťít a mít tu bolševickou vůli, umět se poradit a vyřešit problémy, nedat se odradit neuvědomělostí, zaostalostí... Když to takto vezmeme za náš úkol, tak jej splníme.“³²

29 NA, f. MV-T, k. 25, sign. T-P 937, zápis z porady ve stranickém aparátu ÚV KSČ v záležitosti hraničního a zakázaného pásma ze 4.11.1951. Politické byro ÚV KSČ zároveň uložilo ministerstvu národní bezpečnosti v rámci akce v hraničním a zakázaném pásmu: a) vytyčit obě pásma, b) organizovat vystavení propustek a průkazů pro obyvatele v hraničním pásmu, c) pomáhat národním výborům při přesídlovací akci, d) účastnit se v komisích pro přesídlení; ministerstvu vnitra pak uložilo: a) seznámit občany s přesídlovací akcí a provést veřejnou kampaň, b) zajistit u příslušných KNV seznamy přemísťovaných osob, c) zajistit při spolupráci s ministerstvem pracovních sil přesídlení osob do průmyslově důležitých oblastí (např. Ostravsko), d) spolupracovat s ONV na zajištění přesídlení v rámci krajů a okresů.

30 *Tamtéž*, k. 83, sign. T-P 249, Pokyny o přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma, 12.11.1951.

31 *Tamtéž*, k. 25, sign. T-P 972, Situační zpráva o přemístění osob ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma ke dni 31.3.1952.

32 *Státní oblastní archiv Plzeň (SOA Plzeň)*, f. Krajský národní výbor Plzeň (KNV Plzeň), k. 143, Diskuse k poradě krajských národních výborů Plzeň, Karlovy Vary a České Budějovice, 17.11.1951.

Bezprostředně po instruktážních poradách se začalo s organizováním přesídlovací akce. V každém pohraničním okrese byla zřízena přesídlovací komise, složená z předsedy okresního národního výboru, bezpečnostního referenta ONV, okresního velitele národní bezpečnosti, zástupce okresní stranické organizace a místních orgánů z postižených obcí. Úkolem těchto komisí bylo opatřit všechny nutné podklady pro rozhodnutí o „národní spolehlivosti“ či „nespolehlivosti“ všech osob pobývajících v zakázaném

Zadrátovaná hranice byla jedním ze symbolů komunistického Československa (foto z publikace Železná opona)

a hraničním pásmu, vypracovat plán plynulého přesídlení a poskytnout přesídlencům veškerou pomoc při přestěhování, zvláště při vyhledání nového bydliště a zaměstnání, pokud si je přesídlenci sami nezajistili. Důležité také bylo přesvědčit místní občany o nutnosti tohoto opatření. Zejména obyvatelé, kteří byli shledáni jako státně nespolehliví a museli se tudíž vystěhovat úplně z hraničního pásma, měli být přesvědčováni, aby se po nuceném přesídlení také v novém bydlišti „zapojili do velkých staveb socialismu, pro práci v zemědělství a v jiných důležitých odvětvích národního hospodářství“.³³ Přitom byla zřejmá snaha tyto „nespolehlivé“ osoby přestěhovat do takových oblastí státu, aby se přetrhalo jejich spojení a svazky s hraničním pásmem.

K určování „spolehlivosti“ obyvatel v hraničním pásmu nesloužila žádná přesně vymezená kritéria. Bylo tedy plně v kompetenci přesídlovacích komisí na jednotlivých národních výborech, koho označí za nespolehlivého a vykážou mimo hraniční pásmo. Ve směrnících ministerstva vnitra se pouze konstatovalo, že je třeba zabránit tomu, aby se při určování „spolehlivosti“ či „nespolehlivosti“ obyvatel pohraničních území uplatňovala jakákoli osobní hlediska. Prověřování obyvatel podle směrnic „musí vycházet z objektivních a bezpečně zjištěných skutečností a musí mu být věnována největší péče“.³⁴ Osoby, případně celé rodiny, které byly označeny jako nespolehlivé, se rekrutovaly převážně z řad funkcionářů předúnorových nebo ještě prvorepublikových nekomunistických stran a dalších politických a veřejných

33 NA, f. MV-T, k. 83, sign. T-P 249, Přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma, 12.11.1951, s. 3.

34 *Tamtéž.*

činitelů, dále z vrstvy „buržoazie“ (střední soukromě hospodařící rolníci, živnostníci, penzionovaní důstojníci prvorepublikové armády a po roce 1948 propuštění státní úředníci). Kromě nich se musely z hraničního pásma stěhovat také rodiny, které měly některého svého člena nelegálně za hranicemi nebo jiné příbuzné v cizině. Vystěhovat se muselo také mnoho dělnických a rolnických rodin, které byly v podezření (často neprokázaném), že jejich členové pomáhají dalším osobám nelegálně přecházet hranici nebo se toho dopouštějí samy za účelem pašeráctví. Jiní byli označeni za nespolehlivé z toho důvodu, že odmítali vstoupit do zemědělského družstva, sabotovali veřejné schůze, poslouchali západní rozhlas a podobně. V mnoha případech se nucené vysídlení z hraničního pásma nevyhnulo ani rodinám ze smíšených manželství a cizincům s trvalým pobytem v některé z pohraničních obcí.³⁵

Určování „státní spolehlivosti“ obyvatelstva v hraničních pásmech bylo v mnohých okresech ponecháno bezpečnostním orgánům, aniž se k tomu mohli vyjádřit zástupci lidové správy. Když pak místní funkcionáři v obcích měli informovat „nespolehlivé osoby“ o nutnosti jejich přesídlení, mnohdy s tím otáleli, neměli dostatek argumentů a někdy ani odvahy otevřeně jim sdělit důvody, proč jsou v hraničním pásmu nežádoucí. V jiných případech zase radily bezpečnostní orgány, aby se „nespolehlivým osobám“ nic neříkalo, protože by mohly utéci přes hranici. V Bratislavském kraji se dokonce uvažovalo o tom, že přesídlovací akci provedou jednorázově jako „překvapení“, aby se mezi obyvatelstvem nešířila panika a nezvýšil se tak počet nelegálních pokusů o překročení hranice.³⁶

Vlastní přesídlování obyvatelstva ze zakázaného pásma a „státně nespolehlivých osob“ z hraničního pásma organizačně zajišťovaly bezpečnostní referáty okresních národních výborů. Bezpečnostní referenti si na okresní schůze sezvali funkcionáře národních výborů postižených obcí a zde je seznámili s nařízením ministerstva vnitra. Místní funkcionáři, většinou předsedové národních výborů a předáci stranických organizací, měli poté za úkol připravit seznamy přemísťovaného obyvatelstva a prozkoumat možnosti jednotlivých rodin, pokud šlo o jejich stěhování a zajištění nového bydlení. Ve všech postižených obcích se uskutečnila veřejná schůze

---

35 Např. v obci Peršlák v okrese Jindřichův Hradec bylo z těchto důvodů vystěhováváno 18 rodin, tj. 70 osob (30 procent obce). (Viz *AMV-Ka*, f. B2, inv. j. 51, Seznamy osob navržených k vystěhování ze zakázaného pásma a hraničního pásma do vnitrozemí, 16.11.1951.) V některých archívech jsou uloženy také seznamy konkrétních osob a jejich rodin, které byly označeny jako nespolehlivé, s jejich připojenou charakteristikou a důvody, proč musí hraniční pásmo opustit. Ve většině případů tyto důvody odpovídají dobovému klišé; šlo prý o „nepřátele lidovědemokratického zřízení“, kteří spáchali více či méně závažné přestupky, od „rozvracení republiky“ až po opilství. Jelikož jsou tyto seznamy, a zejména osobní charakteristiky, značně problematické, a také s ohledem na platný archivní zákon, rozhodl jsem se neuvádět žádná konkrétní jména takto postižených osob.

36 *NA*, f. MV-T, k. 25, sign. T-P 972. Situační zpráva o přemístění osob ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma ke dni 31.3.1952.

za účasti bezpečnostního referenta okresního národního výboru, zástupců útvaru Pohraniční stráž, případně též zástupců Státních statků a Státních lesů, kde většina obyvatelstva z příhraničních oblastí pracovala. Bezpečnostní referent vysvětlil přítomným důvody přemístění a informoval je o možnostech finančního vyrovnání za zanechaný majetek a zaplacení nákladů na stěhování. Po skončení veřejné části schůze se projednávalo přemístění s každou rodinou nebo jednotlivcem zvlášť, přičemž přesídlenci se měli vyjádřit, kam se chtějí přestěhovat, a pokud byli kvůli stěhování nuceni opustit své pracoviště, řešila se možnost nového zaměstnání.

Většina přesídlenců, pokud se jednalo o „spolehlivé“ obyvatelstvo, se přesunula do nejbližších obcí v sousedství zakázaného pásma. Snížily se tak náklady na stěhování a většina přesídlenců si udržela své zaměstnání.³⁷ Najít nové bydlení nebyl v takovém případě velký problém, protože v pohraničí zůstávalo mnoho neosídlených obytných budov a hospodářských usedlostí. Také přesídlovací komise podporovaly přesun „státně spolehlivého“ obyvatelstva ze zakázaného pásma do širšího hraničního pásma nebo do dalších pohraničních území, aby nebyl narušen chod hospodářství v těchto oblastech. Přesto část rodin vystěhovaných ze zakázaného pásma odešla do vnitrozemí. Podle úřední zprávy zůstalo v pohraničí zhruba pětasedmdesát procent takto vystěhovaných obyvatel.³⁸ Osoby, které byly označeny za nespolehlivé, se většinou musely stěhovat mimo pohraniční okresy do vnitrozemí. Například převážná část „nespolehlivých“ rodin z okresu Mikulov byla přesídlena do okresů Hranice, Moravská Třebová, Přerov, Uherský Brod, Valašské Klobouky nebo Vyškov.³⁹ Naproti tomu několik desítek „nespolehlivých“ dělnických rodin v Karlovarském kraji bylo z hospodářských důvodů ponecháno v pohraničních okresech, pouze se musely vzdalit z nejtěsnější blízkosti hranice.⁴⁰ Zcela mimořádným případem bylo přesídlení čtyř starších žen (vdov) ze zakázaného pásma v okrese Znojmo do Rakouska, kde měly příbuzné.⁴¹

Zajištění nového bydlení a náklady na stěhování řešil příslušný okresní národní výbor v místě, kam se dotyční přesídlenci odstěhovali. Část občanů ovšem byla vystěhována proti své vůli do jiných, málo osídlených pohraničních okresů, často velmi vzdálených od místa dřívějšího bydliště. Někteří přesídlenci se proti tomuto kroku vzbouřili. Deset rodin z okresu Dačice, které se měly vystěhovat do okresu

---

37 Specifickou profesní skupinou byli hajní, jejichž hájovny zůstaly v zakázaném pásmu. Bezpečnostní orgány jim umožnily navštěvovat svůj rajón v hraničním pásmu v doprovodu příslušníka Pohraniční stráže, bydlet však museli v hájovně mimo zakázané pásmo.

38 *Tamtéž*, sign. T-P 978, Závěrečná zpráva a zhodnocení akce přesídlení osob ze ZP a osob nespolehlivých z hraničního pásma, 2.6.1952.

39 *Státní okresní archiv Mikulov*, f. Okresní národní výbor Mikulov (JAF 2), k. 296, inv. č. 546, Odsun státně nespolehlivých usedlíků z pohraničí 1946–1952.

40 *NA*, f. MV-T, k. 25, sign. T-P 978, Závěrečná zpráva a zhodnocení akce přesídlení osob ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma, 2.6.1952.

41 *MZA*, f. B-124, k. 46, Vystavení vystěhovaleckých pasů pro osoby bydlící v zakázaném pásmu, 14.7.1952.

Podbořany v Karlovarském kraji, vyslalo do Prahy na ministerstvo zemědělství dokonce vlastní deputaci, která si zde stěžovala na omezování občanské svobody.⁴² Naproti tomu zhruba šedesát procent přesídlenců si obstaralo nový byt či dům vlastní iniciativou bez přičinění národního výboru.⁴³ Některé rodiny se z hraničního pásma přestěhovaly ke svým známým a příbuzným, jiné se vrátily do vnitrozemí, odkud přišly po válce osidlovat pohraničí. Zajišťování bytu pro přesídlence ze strany národních výborů ovšem provázely problémy. Přesídlenci často poukazovali na horší kvalitu nově přidělených bytů, navíc se většinou jednalo o byty jednopokojové, což lidé zvyklí na rodinný domek či zemědělskou usedlost nelibě nesli. Zpráva o přesídlovací akci z Brněnského kraje uvádí, že „byty, ač byly mnohé slušné a vhodné, přesídlenci zásadně odmítali, stále měli nějaké výmluvy, jen aby celou věc zdržovali“.⁴⁴

Přesuny obyvatelstva z obou pohraničních pásem na základě výnosu ministerstva vnitra započaly na konci listopadu 1951. Nejprve se měly vysídlit „nespolehlivé“ osoby ze širšího hraničního pásma a poté všichni obyvatelé ze zakázaného pásma. Termín ukončení přesídlovací akce byl určen na 30. duben 1952. V některých okresech (Dačice, Znojmo) však probíhalo přesídlování obyvatelstva v jednotlivých pohraničních zónách v obráceném pořadí, což centrální orgány vícekrát kritizovaly. Značnou nervozitu u odpovědných činitelů na ministerstvu vnitra vyvolávalo také odkládání samotného přesunu obyvatelstva na závěrečné měsíce přesídlovací akce, tedy na březen a duben 1952. Okresní přesídlovací komise v tomto případě většinou argumentovaly čekáním na lepší klimatické podmínky v jarních měsících. Ostatně načasování přesídlovací akce na období od listopadu do konce dubna, tedy převážně do zimních měsíců, působilo organizátorům obrovské problémy při stěhování, neboť většina pohraničního území měla hornatý ráz a v zimě byla většinou zapadaná sněhem. Jak nešetrné bylo přesídlení vůči postiženým lidem, je patrné z toho, že mnohde se museli stěhovat v době adventu a vánočních svátků.

Samotná přesídlovací akce však nakonec proběhla, alespoň podle úředních hlášení a situačních zpráv, na většině míst bez závažnějších komplikací. V Karlovarském kraji byli do postižených míst vysláni také němečtí referenti z krajské odborové rady, aby pomáhali přesvědčit zdejší obyvatele německé národnosti.⁴⁵ Pokud se proti přesídlování někde objevil otevřený odpor a dotyční odmítali opustit své bydliště, následovalo exekuční vystěhování. Takových případů bylo zaznamenáno

42 *Tamtéž*, f. Krajský národní výbor Jihlava (B-126), k. 31, Rozbor pohraničí okresu Dačice, 11.2.1952.

43 NA, f. MV-T, k. 25, sign. T-P 978, závěrečná zpráva a zhodnocení akce přesídlení osob ze zakázaného pásma a osob nespolehlivých z hraničního pásma, 2.6.1952.

44 MZA, f. B-124, k. 44, Přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a státně nespolehlivého obyvatelstva z hraničního pásma – zhodnocení akce, (1952).

45 SOA Plzeň, f. KNV Plzeň, k. 143, Diskuse k poradě krajských národních výborů Plzeň, Karlovy Vary a České Budějovice, 17.11.1951.

šest, všechny až na jeden v obci Rapšach v třeboňském okrese, kde místní starousedlíci kladli akci značný odpor.⁴⁶ Zbývající exekuce se odehrála v Bratislavském kraji, kde se z obce v hraničním pásmu odmítala přesídlit rodina vojenského zběha, podezřelého z útěku za hranici do Rakouska.⁴⁷ Značné těžkosti s přesídlovací akcí z hraničního pásma byly hlášeny také z mikulovského okresu, kde se proti rozhodnutí o vystěhování postavilo několik rodin. V obci Nový Přerov byl 4. dubna 1952 „exemplárně“ zatčen „nespolehlivý“ místní občan, což vyvolalo strach a zlomilo odpor ostatních obyvatel, kteří se posléze již bez větších problémů vystěhovali z hraničního pásma. Jedna žena se před nuceným vystěhováním ze svého domu v Novém Přerově rozhodla v zoufalém protestu poničit jeho zařízení, a tak vytrhávala z podlahy parkety.⁴⁸

Na Slovensku trvala přesídlovací akce až od poloviny března 1952. Během měsíce bylo ze slovenského zakázaného pásma přemístěno čtyřicet rodin z obce Jarovce (okres Bratislava-okolí) a šest rodin z Petržalky (Bratislava-město). Dvě rodiny byly označeny za státně nespolehlivé a musely se vystěhovat do vnitrozemí. Ze širšího hraničního pásma bylo na slovenském území vystěhováno sto devět rodin z obou bratislavských okresů a z obcí Suchorad a Záhorská Ves v okrese Malacky. Ve zprávě pověřence vnitřní Jozefa Lietavce zaslané ministru vnitřní Václavu Noskovi se uvádí, že většina přesídlenců z hraničního pásma na Slovensku patří mezi „venkovské boháče, živnostníky-šmelináře a rolníky-notorické pašeráky“, kteří soustavně překračují státní hranici do Rakouska tam a zpět. Z podobných důvodů navrhl Lietavec ministerstvu národní bezpečnosti, aby se uvážilo přesídlení dalších čtyřiceti „nespolehlivých“ rodin z obce Devín, která se nenacházela v hraničním pásmu a nespadała tudíž do přijatých přesídlovacích opatření.⁴⁹

Pověřeným orgánům se nakonec podařilo naplánovanou přesídlovací akci splnit a do stanoveného termínu 30. dubna 1952 vystěhovat všechno obyvatelstvo ze zakázaného pásma a velkou část „nespolehlivého“ obyvatelstva z hraničního pásma. Úřední podklady ministerstva vnitřní stejně jako většina dokumentů krajských a okresních národních výborů bohužel neuvádějí souhrnné počty vystěhovaných osob, ale pouze počty přesídlených rodin, přesněji řečeno vystěhovaných domácností v postižených obcích. Jedinou výjimkou je Jihlavský kraj, kde se podařilo zjistit přesný počet jednotlivých přesídlených obyvatel. Na základě těchto údajů můžeme přibližně určit celkový počet vysídlenců ze zakázaného a hraničního

---

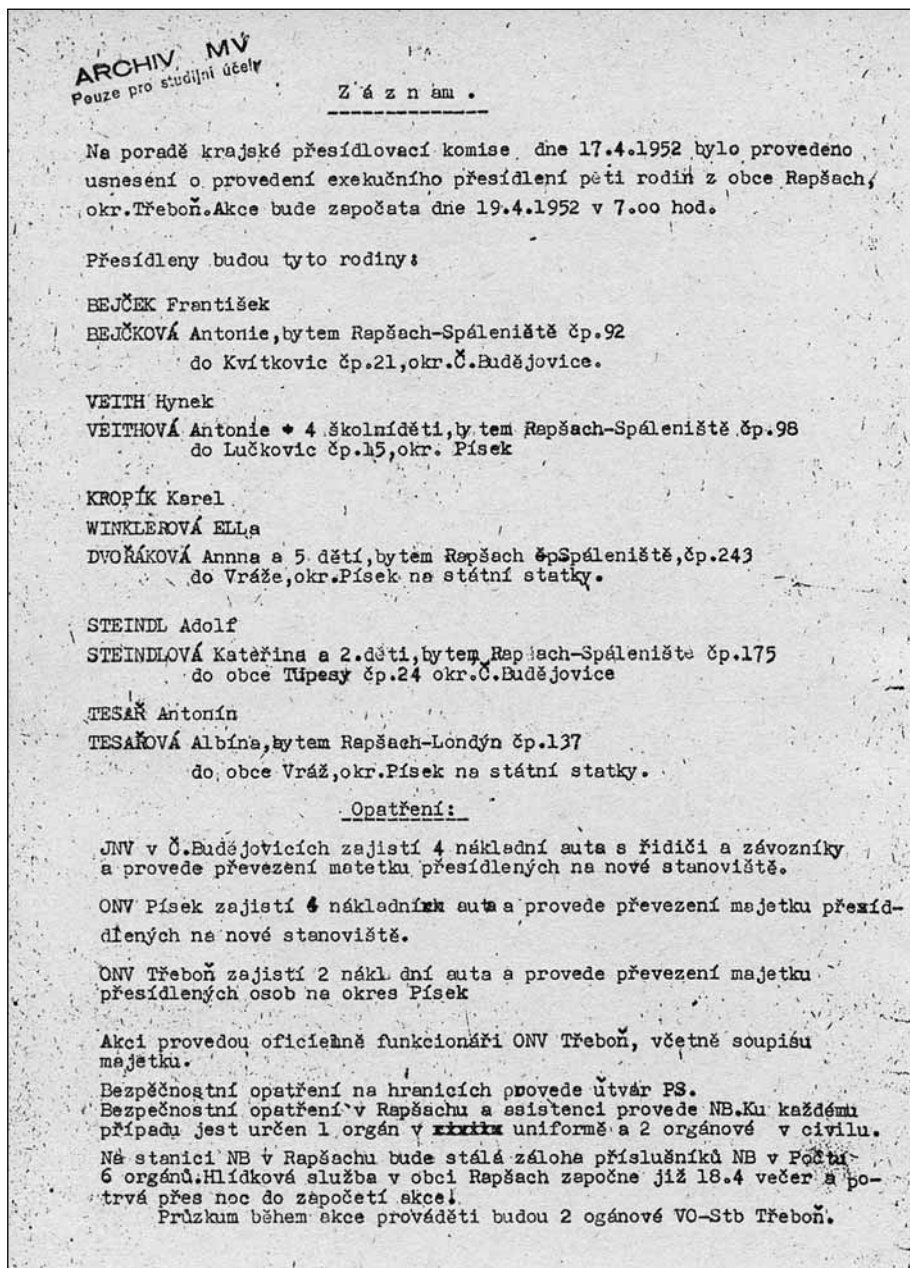
46 K problematice přesídlení nespolehlivých osob z Vitorazska viz. MLYNÁRIK, Ján: *Tragédie Vitorazska 1945–1953: Poprava v Tušti*. Třeboň, Carpio 2005, s. 325–331.

47 NA, f. MV-T, k. 25, sign. T-P 978, Závěrečná zpráva a zhodnocení akce přesídlení osob ze zakázaného pásma a osob nespolehlivých z hraničního pásma, 2.6.1952.

48 MZA, f. B 124, k. 44, Přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma – zhodnocení akce v Brněnském kraji, 1.5.1952.

49 NA, f. MV-T, k. 52, sign. T-P 689, Premiestnenie obyvatelstva zo zakázaného pásma a nespolehlivých osôb z hraničného pásma – zpráva poverenika vnútra, 23.3.1952. K situaci na Slovensku viz PEŠEK, J.: Vysídlovacie akcie na Slovensku v rokoch 1948–1953, s. 47–49.

Záznam usnesení krajské přesídlovací komise o exekutivním přesídlení pěti vzpurných rodin z obce Rapšach na Třeboňsku (faksimile dokumentu převzata z publikace Jána Mlynárika Tragédie Vitorazska 1945–1953: Poprava v Tušti. Třeboň, Carpio 2005)

pásma během přesídlovací akce od listopadu 1951 do konce dubna 1952. Rozsah těchto opatření, zjevný z počtu přesídlených rodin a přibližného odhadu přesídlených osob ze zakázaného a hraničního pásma v jednotlivých krajích, zachycuje následující tabulka:⁵⁰

Kraj	ZP (rodiny)	ZP (osoby)	HP (rodiny)	HP (osoby)
Karlovarský	164	500–600*	292	900–1000*
Plzeňský	73	250–300*	93	300–350*
Českobudějovický	80	250–300*	172	500–600*
Jihlavský	79	320	59	205
Brněnský	22	100*	101	300–350*
Bratislavský	30	100*	109	300*
Celkem	448	1500–1700*	826	2500–2800*

* přibližný odhad

Celkově zasáhla přesídlovací akce z obou pohraničních pásem 1249 rodin (domácností), což představovalo zhruba čtyři až čtyři a půl tisíce osob. Nejvíce byl postižen Karlovarský kraj (436 rodin, asi 1400–1600 osob)⁵¹ a Českobudějovický kraj (252 rodin, asi 750–900 osob). Nejmenší rozsah mělo vysídlení v Brněnském kraji, odkud se muselo vystěhovat 123 rodin (asi 300–350 osob). Počet vystěhovaných („nespolehlivých“) osob z hraničního pásma byl téměř dvojnásobný v porovnání s počtem obyvatel přesídlených ze zakázaného pásma a byl také vyšší ve většině postižených krajů (jedinou výjimku, kde tomu bylo naopak, představoval Jihlavský kraj; zde se navíc přemístění osob ze zakázaného pásma týkalo jedině okresu Dačice). Pokud jde o sociální a profesní složení přesídlenců a vystěhovalců, největší skupinu tvořili zemědělci (třicet procent) a průmysloví dělníci (šestnáct procent), dále mezi nimi byli zastoupeni úředníci, živnostníci a důchodci.⁵²

Majetková vypořádání a náklady přesídlovací akce

Důležitou součástí akce bylo hmotné a finanční vyrovnání s přesídlenci za jejich majetek zanechaný v pohraničním pásmu a také poskytnutí finančních náhrad za stěhovací výlohy a na případnou úpravu nových bydlišť. Tyto záležitosti řešily již

50 *Tamtéž*, k. 25, sign. T-P 978, Závěrečná zpráva a zhodnocení akce přesídlení osob ze zakázaného pásma a osob nespolehlivých z hraničního pásma, 2.6.1952.

51 *Tamtéž*. V Karlovarském kraji muselo po ukončení přesídlovací akce dočasně zůstat v zakázaném pásmu pět rodin, aby se zde postaraly o stádo dvou set krav, které byly nakaženy slintavkou.

52 *Tamtéž*.

směrnice ministerstva vnitra o přesídlení z 12. listopadu 1951, které stanovily, že přesídleným osobám stát uhradí náklady na stěhování a poskytne paušální příspěvek na úpravu nového bytu. Tyto náklady měly být hrazeny z běžných prostředků ministerstva vnitra. Před samotným stěhováním bylo provedeno ocenění nemovitosti a dalšího na místě zanechaného movitého majetku za účelem poskytnutí přiměřené náhrady.⁵³ Dalším opatřením bylo zjištění a ocenění veškerého nemovitého majetku, který přesídlenci v pohraničním území zanechali.⁵⁴ K majetkoprávnímu vypořádání vydalo ministerstvo vnitra 31. března 1952 v dohodě s dalšími ministerstvy upřesňující směrnice.⁵⁵ Majetek zanechaný v hraničním pásmu se nezestáňoval a přesídlenci si jej mohli ponechat ve svém vlastnictví, majetek v zakázaném pásmu však nemohli využívat. Většina přesídlenců ze zakázaného pásma proto využila možnosti postoupit svůj majetek v pohraničním pásmu státu za náhradu. Naproti tomu velká část přesídlenců ze širšího hraničního pásma si majetek ponechala ve svém vlastnictví, často jej však pronajímala jiným rodinám.

Pokud přesídlenci svůj majetek postoupili státu, obdrželi za něj náhradu. Stejně předpisy platily jak pro majetek novoosídlenců, tedy bývalé německé konfiskáty, tak pro majetek starousedlíků. Pro samotné odškodnění platila zásada, že přednost měla náhrada naturální před peněžní. Přesídlenec tak obdržel od státu nemovitost, většinou rodinný domek nebo byt pocházející z konfiskátů, které byly ve správě městských či místních národních výborů, a případně též pozemky v přibližné hodnotě majetku, který mu byl vyvlastněn v pohraničním pásmu. Nárok na náhradu měly také osoby a rodiny prohlášené za nespolehlivé, ovšem s výhradou, „pokud to neodporuje zásadám o vytlačování kapitalistických živlů“.⁵⁶ Případné peněžní náhrady, jako například finanční dorovnání za nově nabytý majetek, jehož hodnota byla nižší než u vyvlastněného majetku, byly vypláceny ze získaných prostředků již neexistujících institucí Národního pozemkového fondu, pokud se jednalo o zemědělský majetek, a Fondu národní obnovy u nezemědělského majetku.⁵⁷

Přesídlovací akce si vyžádala značné finanční prostředky. Stát hradil jednotlivým rodinám režii a náklady na přesídlení, jako bylo dopravné a příspěvky na úpravu nových domů a bytů, ve výši do pěti tisíc korun. Celková suma nákladů na přesídlení obyvatelstva, na nejnnutnější opravy nově přidělených domů a na peněžité

53 *Tamtéž*, k. 83, sign. T-P 249, Přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma, 12.11.1951.

54 *Tamtéž*, k. 251, sign. T-480, Směrnice pro zjišťování a oceňování majetku zanechaného v pohraničním území a pro odškodnění za tento majetek (nedatováno).

55 *Tamtéž*, k. 248, sign. T-452, Odškodnění za majetek zanechaný přesídlenci při přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma, 31.3.1952.

56 *Tamtéž*, Zápis o poradě v ministerstvu vnitra ve věci náhrad za majetek osob přemístěných ze zakázaného a hraničního pásma, 13.12.1951.

57 *Tamtéž*, Odškodnění za majetek zanechaný přesídlenci při přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma, 31.3.1952.

podpory přesídlenců za rok 1952 činila třiatřicet milionů pět set tisíc korun. Finanční prostředky poskytovalo ministerstvo vnitra jednotlivým okresním národním výborům, které měly na základě situace v okrese zažádat o poskytnutí potřebného úvěru. K tomuto účelu sloužilo konto „K 08-10-280/ Likvidace osídlovací politiky“, které tvořily dva účty. První účet měl pokrýt náklady na dopravu přesídlenců, z druhého účtu se vyplácely peněžité podpory a jiná sociální výpomoc, která sloužila převážně na úpravu nových bytů pro přesídlenec. ⁵⁸ Pokud šlo o využívání zemědělské a lesní půdy v zakázaném pásmu, přešla většina těchto pozemků do vlastnictví Státních statků nebo Státních lesů. Část pozemků byla postoupena družstvům. V ojedinělých případech byly pozemky ponechány v soukromém vlastnictví samostatně hospodařících rolníků, musely to však být prověřené a „spolehlivé“ osoby (většinou pomocníci Pohraniční stráže), některé zemědělské pozemky pak také obhospodařovaly místní útvary Pohraniční stráže.

Předpoklady pro další přesuny obyvatelstva v hraničním pásmu

Přesídlením obyvatelstva ze zakázaného pásma a části „nespolehlivých osob“ z hraničního pásma v době od listopadu 1951 do konce dubna 1952, se uzavřela jedna z mnoha etap vysídlovacích procesů v československém pohraničí. V nedobrovolném vysídlování a přemísťování nepohodlných občanů z hraničního pásma ovšem státní orgány pokračovaly také v následujících letech. Ještě před skončením přesídlovací akce se objevily názory a požadavky, že je třeba provést další přesun „nespolehlivých“ občanů z pohraničí, a to z oblastí, které se nacházely v blízkosti hraničního pásma a na něž se tedy nevztahovala již uskutečněná opatření. Vedle již zmíněného návrhu slovenského pověřence vnitra na přemístění „nespolehlivých“ obyvatel z obce Devín v Bratislavském kraji se v tomto směru angažovaly například bezpečnostní referáty KNV v Brně a v Jihlavě, které poukazovaly na stále velký počet „nespolehlivých osob“ v blízkosti státní hranice a požadovaly proto, aby přesídlovací akce z pohraničí pokračovala. Bezpečnostní referent z Jihlavského kraje navrhol vystěhovat šestatřicet rodin ze Slavonic, které pobývaly mimo hraniční pásmo. Brněnský kraj počítal s přemístěním dalších sto deseti rodin z pohraničí. Otevřená zůstávala otázka Rapšachu a jeho okolí v Československém kraji a také Bratislavy. ⁵⁹

Netrvalo dlouho a hlas krajských bezpečnostních složek byl vyslyšen. V souvislosti se stále se zostřující mezinárodní situací i dalším vystupňováním politiky „třídního boje“ v Československu úřady posilovaly ostrahu hranice, což si vyžadovalo další restriktivní opatření na přilehlém území. Ministr národní bezpečnosti Karol Bacílek vydal 22. června 1952, po předchozím schválení politickým byrem ÚV KSČ, tajný rozkaz

---

58 *Tamtéž*, Náklady za nemovitý majetek v hraničním pásmu, 15.3.1952.

59 *Tamtéž*, k. 25, sign.T-P 978, Závěrečná zpráva a zhodnocení přesídlovací akce obyvatelstva ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma, 2.6.1952.

č.72, kterým se při západní hranici rozšiřovalo jak zakázané, tak hraniční pásmo.⁶⁰ Tím se zvyšoval i počet „státně nespolehlivých“ obyvatel, kteří museli nedobrovolně opustit své domovy a přesídlit do vnitrozemí. Například v Brněnském kraji bylo ještě v druhé polovině roku 1952 přijato opatření k vystěhování sto pětadevadesáti „nespolehlivých“ rodin z pohraničí, z nichž sto čtyřiapadesát se nacházelo mimo tehdy stanovené hraniční pásmo.⁶¹ V Bratislavském kraji probíhalo přesídlování obyvatelstva ve dvou etapách v podzimních měsících roku 1952. V první etapě (do konce října) bylo vystěhováno sto sedmdesát rodin z okresů Bratislava-město a Bratislava-okolí. Ve druhé etapě (do konce prosince) se počítalo s přemístěním dalších dvou set až dvou set padesáti rodin, přičemž přesídlování obyvatel pokračovalo v obou bratislavských okresech, k nimž přibýly další přemísťované rodiny z okresů Malacky a Skalica.⁶²

Nucené přesuny obyvatelstva z pohraničních oblastí pokračovaly také v letech 1953 a 1954. Mimořádně napjatá byla situace zejména na Vitorazsku v treboňském okrese (obce Rapšach, Kunšach, Nová Ves), kde přesídlování komplikoval odpor tamního obyvatelstva.⁶³ Neustaly ani rozsáhlé přesuny obyvatelstva v Brněnském a Jihlavském kraji, které se odehrávaly současně s rozšiřováním hraničních pásem v jednotlivých lokalitách. Kolegium ministerstva národní bezpečnosti schválilo 7. května 1953 další úpravy hraničního a zakázaného pásma, které postihly obce Štítno (okres Cheb), Slavonice (Dačice), Jaroslavice a Slup (Znojmo), Dyjákovice a Hrádek (Mikulov), což předznamenalo odsun dalších stovek nepohodlných osob.⁶⁴ Vedle úpravy dosavadních hraničních a zakázaných pásem na západní hranici se od poloviny roku 1953 začal projednávat návrh na rozšíření tohoto opatření také na hranice s Německou demokratickou republikou a s Maďarskem. Na česko-saské hranici mělo být do hraničního pásma zahrnuto 6750 domů se 7888 obyvateli, z nichž asi patnáct procent bylo označeno za nespolehlivé, a do zakázaného pásma mělo být zahrnuto 1073 domů s 868 obyvateli. Celkem tak přesídlení v pohraničním území Libereckého a Ústeckého kraje mělo postihnout kolem dvou tisíc osob.⁶⁵

60 PEŠEK, J.: Vysídlovacie akcie na Slovensku v rokoch 1948–1953, s. 48.

61 MZA, f. B-124, k. 44, Ostraha státních hranic – zpráva pro radu KNV v Brně, 24.11.1952.

62 PEŠEK, J.: Vysídlovacie akcie na Slovensku v rokoch 1948–1953, s. 48.

63 K situaci na Vitorazsku v letech 1952 a 1953 viz *AMV-Ka*, f. A2/1, inv. j. 699, Stížnosti proti vysídlení občanů z obcí v okrese Třeboň; f. B2, inv. j. 64–69 Záležitosti vitorazských obcí; *Státní oblastní archiv Třeboň*, f. KNV České Budějovice / Zápisy rady KNV 1949–1960, k. 24, zápis ze schůze 13.1.1953, Návrh na vysídlení nespolehlivých osob z obcí Nová Ves, Rapšach a Kunšach a na úpravu zakázaného pásma; MLYNÁRIK, J.: Tragédie Vitorazska 1945–1953, s. 333–373.

64 „Více než roční zkušenost ukázala, že bude nutné provést některé korektury hranic ZP (zakázaného pásma) a HP (hraničního pásma). V případě HP je nutné odstranit kanály, které usnadňují ilegální přechod hranic, tj. odstranit některé nespolehlivé osoby z blízkosti hranic. Proto ministerstvo národní bezpečnosti rozhodlo dodatečně pojmut do HP obce, které původně měly být z tohoto návrhu vyloučeny.“ (*AMV-Ka*, f. A2/1, inv. j. 1946, zápis ze schůze Kolegia ministerstva národní bezpečnosti 6.7.1953.)

65 *Tamtéž*, inv. j. 119, zápis z 15. schůze bezpečnostního kolegia 7.5.1953, Zakázané a hraniční pásmo – úpravy.

Důsledky přesídlovací akce v zakázaném a hraničním pásmu

V souvislosti s přesídlovací akcí potkal neblahý osud nejen velkou část obyvatelstva v pohraničí, ale také většinu opuštěných nemovitostí v zakázaném a hraničním pásmu. Prázdné obce a osady bez života a bez jakékoli další šance na znovuosídlení pomalu chátraly a měnily se v ruiny. Navíc si pohraničníci stěžovali, že vysídlené vesnice a rozpadající se domy znesnadňují přehlednost terénu, mohou poskytovat úkryt „narušitelům“ a celkově tak zneprůjemňují službu Pohraniční strážě při ostraze státní hranice. Ministerstvo vnitra proto rozhodlo všechny opuštěné vesnice v zakázaném pásmu srovnat se zemí.⁶⁶ K tomuto rozhodnutí byl vydán 30. března 1952 prováděcí výnos ve věci zbourání budov a zařízení v zakázaném pásmu.⁶⁷ Demoliční akce probíhala v zakázaném pásmu v letech 1952 až 1956, načež následovala likvidace dalších neosídlených objektů v širším hraničním pásmu, která se protáhla až do konce října 1960. Většina získaného materiálu z bouraček byla pak použita na stavbu veřejných budov a hospodářských objektů, především pro jednotná zemědělská družstva a státní statky v pohraničních obcích. V letech 1952 až 1960 zaniklo v Československu více než sto vesnic v zakázaném pásmu a v celém pohraničí bylo provedeno přes pětadvacet tisíc demolic.⁶⁸

Vysídlení veškerého obyvatelstva ze zakázaného pásma a násilné vystěhování dalších obyvatel z hraničního pásma na počátku padesátých let se svým rozsahem nemůže porovnávat s daleko většími transfery a migracemi, které zasáhly a ovlivňovaly vývoj v poválečném pohraničí Československa. Přesto také tato přesídlovací akce, uskutečněná mezi listopadem 1951 a dubnem následujícího roku, přispěla k negativní proměně a deformaci kulturní krajiny v okolí české a slovenské státní hranice. Znamenala úplné vyliďnění a konečné vyklizení jeden až dva kilometry širokého pruhu území, který lemoval státní hranici Československa s Rakouskem a Spolkovou republikou Německo. Tento stav fakticky přetrval až do pádu komunistického režimu na podzim 1989.

---

66 Proces likvidace neosídlených objektů v českém pohraničí začal ještě před zřízením zakázaného a hraničního pásma. První demoliční akce v pohraničních oblastech řídil Národní pozemkový fond. Již v roce 1947 byla meziministerskou pohraniční komisí schválena tzv. zalesňovací akce, která počítala se zrušením, demolicí a následným zalesněním některých opuštěných nebo málo osídlených obcí a osad v nejtěsnější blízkosti hranice. (Viz NA, f. MV-T, k. 3, sign. T 1026, Osídlení pohraničního pásma 1946–1949.) Konkrétní provedení tohoto opatření však nebylo podle původních plánů realizováno. Zalesňovací akce přesto postihla několik obcí, kde se obyvatelstvo muselo vystěhovat v letech 1947 a 1948; např. v obcích Romava a Staré Hutě v okrese Jindřichův Hradec bylo z těchto důvodů přesídleno 17 rodin. (Viz KOVAŘÍK, D.: Zánik obcí a osad na Novobystřicku po roce 1945, s. 92–94.)

67 NA, f. MV-T, k. 89, sign. 444, Směrnice pro zbourání budov a zařízení v zakázaném pásmu, 30.3.1952.

68 AMV-Ka, f. A2/2, inv. j. 606, Ukončení demoličních prací v pohraničních okresech, zpráva ministerstva vnitra, nedatováno (1960–1961?).

Diskuse

Dokumenty StB jako pramen poznání minulosti

Jan Křen

Tento článek vznikl postupně. Prvním podnětem bylo vyjádření historika Pavla Žáčka v září 2005 v relaci prvního programu České televize o případu herce Ludka Kanyzy, že v materiálech Státní bezpečnosti nejsou téměř žádné nepravdy. *Lidové noviny* můj polemický článek však odmítly uveřejnit, aby za několik dnů samy věnovaly celou stránku jednomu z aspektů této věci, totiž nepřístupnosti spisů příslušníků StB. Ve zkrácené podobě a pod poněkud přepjatým titulkem byl pak článek zveřejněn v týdeníku *Respekt*.¹ Nebylo to od věci: už od léta 2005 se objevovaly známky úmyslů využívat zpřístupněné dokumenty StB k osobním skandalizacím. Na internetu počal jednotlivé, ze souvislostí vytržené dokumenty zveřejňovat Bořivoj Čelovský a v odvěti proti kolegům, kteří s ním veřejně polemizovali, se nezařadil dokonce ani před otištěním dokumentů o jejich rodinných příslušnících.

Zde se objevil širší a znepokojivý problém zneužívání všeobecného zpřístupnění materiálů StB, které od 1. ledna 2005 zavedl archivní zákon (č.499/2004 Sb.). To se koncem října 2005 stalo i podnětem k dopisu sedmnácti signatářů adresovanému předsedovi vlády (viz přílohy); obdobné stížnosti byly zaslány též předsedovi Úřadu pro ochranu osobních dat a ministru vnitra. Záměrem signatářů nebylo vyvolat veřejnou aféru, jak je u nás žel nechvalným zvykem, nýbrž upozornit kompetentní místa na možné neblahé následky nedostatku zákona a dát podnět k věcnému řešení. Aniž byl obsah dopisu znám, stal se ihned předmětem médií a nejrůznějších falešných dohadů. To signatáře rozhořčilo: případ až příliš připomínal nechvalné praktiky kolem Charty 77, která byla odsuzována, aniž byla čtena.

---

1 KŘEN, Jan: Strašlivé tajemství archivů: Spisy politické policie skýtají nebezpečné pasti. In: *Respekt*, roč. 16, č. 39 (26.9.–2.10.2005), s. 20.

Přesto však signatáři setrvali na původním záměru a se zveřejněním svého dopisu vyčkávali až odpovědi premiéra. Za pár dní však už média ztratila zájem a otištěn byl jen v novém literárním týdeníku *A 2*.

Tolik ke vzniku článku, jehož následující první část byla napsána v polovině září 2005 a posléze otištěna ve *Zpravodaji Historického klubu*.²

Září 2005: pravdy a nepravdy akt StB

Jednou ze stálic našeho veřejného diskurzu jsou kauzy kolem Státní bezpečnosti, které se znovu a znovu objevují: případ pana Kanyzy, „nově nalezené“ dokumenty a nejnověji *Lidové noviny*, které 16. září otevřely otázku nepřístupnosti osobních svazků příslušníků StB. Důvod této diskrétnosti? Nejsou to archiválie (dříve byly), a jak pravil vysoký archivní činitel Václav Babička, i příslušníci jsou normálními občany, na něž by se „měla vztahovat ochrana osobních údajů“.³ Ministr vnitra František Bublan, sám disident, myslí jinak: nesouhlasí s tím, že „jsou volně zpřístupněny svazky lidí, kteří stáli na opačné straně. Je tam mnoho citlivých osobních údajů a oběti StB by se mohly cítit nějak dotčeny“⁴ – slova zlatá, ale prázdná: být by mělo, ale není; moc by se panu ministrovi hodilo staré Havlíčkovy, aby nám pánbůh to vlastenectví z řečí do rukou vraziti ráčil.

Nejen pro historickou vědu je přínosem, že zákonodárství posledního desetiletí přispělo k otevření archivů z komunistické éry. Pořadí zpřístupňování akt StB je však zvláštní: nejdříve byly otevřeny osobní svazky postižených – zprvu jen pro ně, dnes pro každého, a stejně je tomu se spisy správ StB, tedy i informátorů. Co však mělo přijít nejdříve, bylo odhalení hlavních strůjců – příslušníků StB a jejich osobních spisů. Křivolaké zákruty mezi různými ustanoveními různých zákonů končí však pro badatele slepou uličkou: přístupny nejsou a náhled do jejich světa a praktik je tedy napůl uzavřen. Opačně je tomu v případech odpůrců a obětí režimu, kterým policie lezla do celého života a jimž by demokratický stát měl být povinován respektem: zde však jako by platila pravidla volného ringu – otevřeno je vše; tato nerovnoměrnost je už sama o sobě újmou na pravdě o minulosti.

Druhou a závažnější část problému předvedla naposled „kauza Kanyza“. V pořadu „Reportéři“, který k tomu 28. září vysílala Česká televize, dostala se totiž na pořad otázka věrohodnosti dokumentů StB. Médii často dotazovaný znalec Pavel Žáček ji zde jednoznačně potvrdil: příslušníci StB prý byli řádnými státními úředníky, na něž dohlíželi nadřízení, inspekce ministerstva vnitra a vojenská prokura-

---

2 TÝŽ: Pravdy a nepravdy aktů StB. In: *Zpravodaj Historického klubu*, roč. 16, č. 1 (2005), s. 80–84. Za Křenovým článkem Michal Reiman zveřejnil „Otevřený dopis Bořivoji Čelovskému“, který se rovněž týká předmětné kauzy (s. 85–88).

3 Výrok V. Babičky byl citován v článku Petra Zídka „Ministerstvo vnitra tají spisy lidí z StB“. In: *Lidové noviny*, (16.9.2005), s. 2.

4 Citát pochází z rozhovoru P. Zídka s F. Bublancem, který byl pod názvem „Plošné zveřejňování se mi nelíbí“ uveřejněn *tamtéž*, s. 2.

tura, takže – cituji jeho vyjádření – je „velice slabá, velice nízká [možnost], že by tam byla nějaká nepravda“. Takové vysvědčení zachovalosti se hned tak někomu nedostane, a hle – zde právě represivnímu aparátu režimu, zákonem označenému za zločinný.

Představa, že by StB měla tolik pravd a tak málo nepravd, mne jako historika i účastníka přiměla k následujícímu zamyšlení. Otázka výpovědní hodnoty bezpečnostních dokumentů a míry jejich spolehlivosti by se ovšem dala snadno, možná až příliš snadno, vyřídit jednou větou: představa o pravdivosti produktů politické policie ve službách diktatury je nonsens z hlediska mravního i historického – ani v tom, ani v onom smyslu nelze dát diktatuře zapravdu. Ale i zdánlivě nejjednodušší výměr pravdy jakožto prostého souladu s faktem, zaznamenaným v dokumentu, není pro historickou analýzu dostačující – sotva by se asi konstrukci a verifikaci historické fakticity věnovala tak obsáhlá odborná literatura. S tímto problémem se totiž historiografie běžně potýká: výpovědi pramenů nebývají vždy nasnadě, často se musí číst „přes hlavu“ (jaký byl záměr) původců, neboť jsou různě omezené a zkreslené, což o dokumentech StB platí rovněž – a spíš víc.

Prvním problémem je neúplnost těchto fondů: dost kompromitujících dokumentů, včetně spisů velkých udavačů, stačili příslušníci StB po listopadu 1989 zničit a obtížně se po nich dohledávají stopy – to samo již představuje notnou dávku nepravdy v této dokumentaci. Nesnadná je však i analýza dokumentů dochovaných. Pouhý záznam není historickým faktem, stává se jím teprve vřazením do souvislosti, tedy interpretací. I v případě dokumentů StB vyžaduje pátrání po skutečné pravdě vzít do úvahy aspoň tři okolnosti: jaká byla kvalita této policejní instituce, jejího vyšetřování i jednotlivých vyšetřovatelů; jaké místo v něm měli a jací byli její informátoři; a jak tomu bylo s jejich „objekty“, především s takzvanými nepřátelskými osobami, jimiž ani zdaleka nebyli jen chartisté.

Porozumět těmto dokumentům nelze především bez zřetele na to, že StB nebyla normální civilní, občanskou správou (je-li to v diktatuře vůbec přiměřený termín), nýbrž organizací policejněrepresivní; již to dává jejím dokumentům specifický ráz. Bezpečnost procházela též vývojem, který kvalitu její produkce ovlivňoval. Na počátku byl brutální, ideologicky primitivní aparát padesátých let, který nehledal skutkovou podstatu, ale předem pojatou vinu: o jeho „kvalitách“ mohou celé historie vyprávět hlavně tehdejší vězňové. Jinak, také však ne moc slavně, vyhlížel tento aparát v šedesátých letech, mimo jiné i proto, že prožíval otrěsná odhalení své předchozí minulosti; rovněž ideologických výmyslů ubylo. Jejich čas znovu nastal po „normalizační“ čistce v StB na počátku sedmdesátých let, kdy poklesla i úroveň její činnosti. Později se těžiště útlaku přeneslo od „justičních“ represí (procesů) k jiným formám a bezpečnost musela zase víc pátrat po skutkových podstatách takzvané protistátní činnosti, jakkoli její výměr byl z dnešního pohledu často zcela absurdní – a v absurdním rámci má i problém pravdy a nepravdy absurdní podobu. Později se v bezpečnosti též začalo víc dbát na kvalifikaci a vzdělání, i když různí absolventi policejních nauk měli občas obtíže s psaním na stroji, stylistikou, ne-li prapovísem. Třebaže někteří měli i rozličné akademické tituly, byli produktem negativního výběru korodujícího systému, vesměs hledači dobrého bytí, kterým – když

v osmdesátých letech zavály různé „reformní větry“ – začínal běhat mráz po zádech z všelijakých osudů jejich předchůdců.

V různých komunistických zemích měly tyto služby též různou úroveň. Všechny byly sice dětmi sovětské NKVD, ale premiantem byla východoněmecká Stasi, orgán patrně nejdokonalejšího policejního státu Evropy: v SSSR připadal jeden příslušník na šest set občanů, kdežto v NDR na sto osmdesát a jeden informátor na devadesát; polská bezpečnost měla jen pětinu stavu Stasi a také českoslovenští soudruzi se její byrokratické výkonnosti nemohli rovnat – někdy zaplaťbůh.

To vůbec neznamená, že by StB nebyla obrovitou mocí: v systému, kde všechno bylo zakázáno a nic nebylo k dostání, se žilo stále takříkajíc na pokraji zákona a na kdekoho se dalo něco najít – ten „bupal“, podplácel, pomáhal si z „všelidového vlastnictví“, jiný měl soukromý malér a využít se dala i nemoc. Ani příslušníci StB nebyli však výjimkou v systému, kde mizerná práce byla pravidlem. O tom by zase mohly celé historie vyprávět její tehdejší „objekty“, a nejednu mohu přidat i já sám. O jednu parádní akci se postaral například kdysi pověstný kapitán Minařík, který ve svých denunciacích obvinil i mne z autorství „pomlouvačné“ práce o dějinách komunismu; jeho televizní představení vylepšili však detailním záběrem příslušného dopisu z ukradené korespondence „Svobody“, kde se dalo přečíst, že to je práce, „jako by ji napsal Křen“ – obvinění z autorství bylo zjevnou nepravdou. Když jsem se s protestem propracoval až na inspekci ministerstva vnitra, páni se pěkně kroutili – nevím, zda pitomoučtí původci této chyby byli pak potrestáni, ale je to také výpověď o spolehlivosti jejich výtvorů.

Tím není řečeno, že všechny byly tak mizerné, ale dokládá to, že se každý musí přezkoumávat a že se do úvahy musí brát známá zkreslující policejní optika i schopnost či neschopnost dotyčného příslušníka, jakož i typicky byrokratický kariérní zájem ukázat se co nejlépe představenému, který se chová obdobně, a dál *ad infinitum*. Na to má ovšem historik odborné školení v pomocných vědách a heuristice, v kritice vnější, vnitřní a v dalších dovednostech historického řemesla. Historické práce těžící z pochybných nebo nepřímých pramenů jsou běžné; mezi českými historiky je třeba velmi ceněna stará studie Františka Kutnara o lidových mentalitách a vírách, čerpaná dovedně z inkvizičních protokolů a polemických kázání, a podobné postupy užívá i Carlo Ginzburg v nedávno česky vydané knize *Sýr a červi*. Problémem bývá i porozumění jazyku dokumentů, v tomto případě onomu ptydepe diktatur, jemuž jsme už odvykli, a zvláště pak „dialektům“ policejním, jejich specifickým obrátům, termínům a šifráům. Mluvy minulosti jsou už dávno předmětem speciálních výzkumů: známá je analýza drážďanského židovského lingvisty Victora Klemperera *Jazyk třetí říše*, která vyšla i česky – všechno náramné návody a inspirace i pro kritickou práci s nedávnými dokumenty! Chraňbůh, že by takové znalosti měl mít každý, kdo akta bezpečnosti bude číst nebo se o nich něco dozví. Jen by měl vědět, že fakta v nich jsou účelově vybrána a podána a že vystihnout nepravdy, omyly, fabulace i různá subtilní zkreslení je náročné.

Dvojnásob to platí o druhé otázce – o výpovědích informátorů. Jsou dva krajní případy. Na jedné straně byli tací, tu a tam i mezi historiky, kteří za peníze nebo výhody donášeli horlivě a bez skrupulí – mizerný charakter nemusí dávat mizerné

informace, ale i jim naplno věřit by bylo naivní. Na druhé straně se v dokumentaci objevují lidé takřkajíc jednorázově a náhodně: jednou se ptali domovního důvěrníka či člena uličního výboru, podruhé souseda, potřetí kolegy z práce – co je pravda či nepravda v jejich případech? A mezi těmito krajnostmi bylo mnoho takových, kteří se v tehdejší atmosféře strachu dostali do tohoto mlýna pod nátlakem, ze slabosti a z nejrůznějších motivů, jež se samozřejmě v jejich výpovědích odrážely – co dotyčný o „objektu“ věděl, jak subjektivní a vlastním zájmem zabarvený byl jeho pohled, jak byl ochotný nebo jak se vytácel; nejednou hrála roli i představa, že uvede údaje pro StB bezvýznamné. Z vlastního spisu znám i ty, kteří na chvíli podlehli, ale přiznali to a hleděli pak neublížit, i když nikdy nevěděli, zda se to k ublížení nedá využít – a občas se to skutečně stalo. Nadto ne vždy jsou tyto výpovědi zachyceny přímo v písemných vyjádřeních informátorů nebo protokolech s jejich podpisem, často bývají pouze tlumočeny ve zprávách jejich řídicích důstojníků: zprostředkovaná informace není ovšem autentická, ale právě jen zprostředkovaná, a pravdy s nepravdami se v ní rozličně mísí.

A konečně třetí otázka: ve spisech příslušníků StB i informátorů jsou i údaje o těch, kteří byli vyslýcháni a na něž se vyslýchalo, tedy o hlavních obětech tohoto tristního dění a vlastním předmětu pátrání bezpečnosti – „nepřátelských“ neboli „objektových“ osobách (jak příznačně odpudivé spisové označení). Zvláště povedené bývají zprávy o takzvaných vynucených kontaktech, kde nepravdou byla již smyšlená jména příslušníků, často zálibně zdobená tituly. Dobrat se tu pravdy není však možné bez uplatnění staré zásady *audiatur et altera pars* – slyšet druhou stranu. Všechno, co je v estébáckých dokumentech, vypadá z jejího pohledu jinak: odposlechy, sledování, výhrůžky, „civilní“ represe, odebírání telefonů, řidičských průkazů, rukopisů, knih atd. – nejhorší byly postihy rodin a dětí. Také fyzickým násilím příslušníků tajné policie se dokumenty příliš nechlubí, stejně jako nezaznamenávají, když se k „objektům“ stavěli „přátelsky“ – vždy to byl podvod. Významnou a účinnou strategií StB byly často až mnohaleté „rozvratné“ akce pomluv a zásahů do intimní a rodinné sféry (akce „Asanace“ aj.); také tyto nelegální praktiky nebývají v dokumentech zachyceny, a pokud přece, tak „uhlazeně“: subtilní zkreslení, ale velká nepravda o hrubé realitě! Rizika, která na sebe i své blízké brali ti, kdo se zapojili do opozice či disentu, představují zásadní rozdíl oproti situaci dnešních profesionálních politiků, kteří si žel musejí nechat líbit kdejaké vtírání do svého života.

Vůči převaze mocenského aparátu tahal samozřejmě každý za kratší konec, „nepřátelské osoby“ byly vždy Davidy proti policejnímu Goliáši a neměly moc kameňů. Ale jeden použit mohly: odedávna uznávané právo (a povinnost) lži, klamu, volby taktiky – „objektové“ mohli mlčet nebo si vybrat, co a jak říci, a mohli i chytbit. Mnozí z nás vděčně vzpomínají na tajně šířené papírky s právníckými radami o paragrafech stanovujících, co policie může a co ne; pokud vím, dosud je odborníci nezveřejnili – škoda, hodně by přispěly k poznání pravdy o těchto klamných „pravdách“. Je banalitou, že v materiálech StB je množství nepravdivých fakt; právě ve spisech týkajících se odpůrců režimu je bezpečnostních nepravd nejvíc: vznikaly křivou selekcí, jen aby stačily k uplatnění „neformálních“ a „podzákonných“

represí a nátlaků, a často by ani neobstály jako důkazní prostředky pro soudní postih, který režim užíval též selektivně.

To všechno ovlivňuje i dnešní poznávací hodnotu těchto pramenů: leccos by se mělo nalézt v osobních spisech příslušníků StB a samo zveřejnění těchto údajů už by bylo ziskem – přestože poté, co se už dnes o jejich odpudivých praktikách ví, sotva se dá nějaký převratný objev čekat – mizerové zůstanou mizery. Pro poučení dneška mají ovšem tyto historie smysl, třebaže režim měl i jiné opory, k nimž se současné bádání stále více obrací. Pro historii by ovšem bylo přínosem třeba zjištění, odkud a z jakých vrstev se rekrutovali informátoři. Nejspíš se však jen zjistí, že výběr byl dán okruhy zájmů Státní bezpečnosti – s jednou výjimkou: nejlíp z toho vyjdou vlastně komunisté, kteří mezi verbovanými osobami nebývali, neboť strana sama měla též policejní funkce; sice ne každý člen KSČ byl horlivým aktivistou, ale stranické organizace přece podávaly zprávy, psaním posudků se podílely na diskriminacích atd. Podobně tomu bude s písemnostmi stvořenými ve společném stranicko-policejním orgánu, tehdejších zvláštních a kádrových odděleních v podnicích a úřadech – že se všech těchto dokumentů moc nezachovalo, je rovněž nedoceňovaná újma na pravdě o minulosti.

Novou, převratnou změnu obrazu odpůrců režimu, disentu a opozice bezpečnostní dokumenty ale sotva přinesou. Lze je sice využít k různým senzacím a pochybným skandalizacím, pramenem však jsou nedostatečným: pravý obraz odboje proti nacismu nelze vytvořit jen z materiálů gestapa, a obraz protikomunistického odboje padesátých let z písemností vykonstruovaných tehdejší StB už vůbec ne; *mutatis mutandis* to platí též pro sedmdesátá a osmdesátá léta. Zde má místo například *oral history*, cílené získávání vědomostí pamětníků; i to je jeden z pramenů pro četné vědecké práce o komunistické minulosti – zaplaťbůh přibývají, stávají se pro veřejnost vydatným zdrojem informací a většinou mívají dobrou úroveň.

Státní bezpečnost byla založena na režimní lži a lži prolezlá: smysl a hodnotu získávají její dokumenty teprve přísným kritickým rozbořem. Jestliže se v nich však nerozeznávají zásadní rozdíly, shrnují-li se údaje od obětí a o obětech do jedné hromady s referáty důstojníků StB či informátorů, přijímají-li se všechny bez rozdílu za bernou minci a označují-li se paušálně za pravdivé, je to v lepším případě neuvážené přehlížení pravidel historické kritiky – na horší případ, pokleslou občanskou mravnost, nechci ani pomyslet.

Listopad 2005: zákony o dokumentech StB a praxe

Poslední věty shrnují smysl předchozího textu, který byl polemikou se scestným tvrzením o pravdivosti dokumentů Státní bezpečnosti. Pokud se s nimi však pracuje kriticky, jsou pro mnohá témata historické analýzy bývalého režimu nepominutelné. Z hlediska dnešního policejního vyšetřování mají též jinou funkci: podle vedoucího skupiny dokumentace Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu Prokopa Tomka je primárním účelem jejich zpřístupňování „objasnění minulosti dosud žijících osob“ – z jejich vlastního zájmu nebo kvůli lustracím či bezpečnost-

ním prověřkám.⁵ Tím se ovšem tyto dokumenty od jiných pramenů té doby odlišují: jsou stále ještě živé a zasahují přímo do osobní sféry.

Tím závažnější je zákonný rámec jejich zpřístupňování, který je také předmětem následujícího výkladu. Prvním počinem bylo zřízení Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu, jehož výbava ovšem ani zdaleka nedosahuje německého protějšku, „Gauckova úřadu“ se dvěma tisíci třemi sty zaměstnanci. Třebaže prioritou ÚDV je policejní vyšetřování, má také širší vědecké ambice, o nichž nejnápadněji svědčí jeho knihnice. Z hlediska legislativy upravující tuto problematiku byl prvním krokem zákon č. 140/1996 Sb. Přes některé nejasnosti bylo jeho jádrem, že zpřístupňoval oprávněným žadatelům (tj. občanům ČR nebo ČSSR, respektive jejich pozůstalým) k náhledu kopie jejich osobních svazků, jiných svazků s údaji o nich a svazky nebo části svazků spolupracovníků StB (nikoli příslušníků StB), kteří o nich podávali zprávy (§§ 1–5, odst. 1); otázkou výkladu bylo, zda či v jaké míře mohou do těchto svazků nahlížet i evidovaní spolupracovníci StB (§ 5, odst. a–d). U jiných osob, které se v těchto svazcích vyskytovaly, předepisoval pak šestý paragraf ochranu citlivých osobních dat znečitelněním údajů o jejich soukromém a rodinném životě, trestné činnosti, zdraví a majetkových poměrech. Tato ochrana byla zde zakotvena v jiném rozsahu než v pozdějším zákonu o ochraně osobních údajů (č. 101/2000 Sb.), který ji vztahuje též na údaje o původu osoby, jejích politických postojích, náboženském a filozofickém přesvědčení, sexuální orientaci a biometrických datech.

Prakticky celý zákon č. 140/1996 Sb. (§§ 1–10) byl novelizován zákonem č. 107/2002 Sb., který již v prvním paragrafu jednoznačně určoval svůj účel, totiž „zpřístupnit pronásledovaným osobám dokumenty o jejich pronásledování a zveřejnit údaje o vykonavatelích tohoto pronásledování“. S výjimkou nepřístupnosti svazků s údaji, které by byly na újmu státnímu zájmu České republiky a které schvaluje orgán Poslanecké sněmovny, potvrdil tento zákon uvolnění svazků již uvedených v zákoně č. 140/1996 Sb. a zpřístupnil též svazky jiných složek StB (sledování), svazky jejich příslušníků (§ 3), jakož i svazky z oblasti působnosti ministerstev obrany a spravedlnosti (§ 6). Zákon nařídil též oficiální zveřejnění seznamů spolupracovníků různých složek StB (§ 7) a umožnil přístup k těmto dokumentům i jiným občanům Česka, kteří „předloží souhlas oprávněného žadatele s jeho úředně ověřeným podpisem“ (§ 10). V novém odstavci a) paragrafu 10 přejal zákon výše citované ustanovení zákona č. 140/1996 Sb. o ochraně citlivých osobních údajů a doplnil je právem každé osoby připojit ke svému svazku vlastní vyjádření, které se stane součástí spisu. Kromě výjimky pro cizince (§ 4, odst. b 1) zákon pak určil, že v případě, kdy osobní souhlas nebo souhlas pozůstalých nebyl udělen, může zpřístupnění povolit orgán Poslanecké sněmovny (§ 10, odst. 3). Pro materiály otevřené v době platnosti obou těchto zákonů, tj. zákona č. 140/1996 Sb. ve znění

---

5 TOMEK, Prokop: Svazek StB jako historický pramen. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 1 (2005), s. 208.

zákona č. 107/2002 Sb., platí jejich ustanovení dodnes; to zdůrazňuje i informační stránka ministerstva vnitra z 18. října 2005, která s odkazem na zákon č. 107 praví, že „u osob StB sledovaných je zapotřebí postupovat v souladu s jeho § 10, odst. 3, tj. disponovat souhlasem osoby“.⁶

Pokud jde o materiály StB, přinesly oba zákony, zvláště pak zákon č. 107/2002 Sb., významný pokrok: ve srovnání s Polskem a Slovenskem šlo české zákonodárství dál, přiblížilo se propracované legislativě Spolkové republiky Německo, a to bez jejího omezení spočívajícího ve zneprístupnění údajů o takzvaných osobách současných dějin, které bylo přijato v roce 2002 v důsledku soudního procesu vedeného bývalým kancléřem Helmutem Kohlem. Zákony učinily zadost spravedlnosti vůči pronásledovaným, jimž byl poskytnut náhled do „dílny“ jejich pronásledování. Rozšířily i prostor pro historické zpracování této složky komunistického režimu tím, že umožnily studium těchto dokumentů též dalším žadatelům, tedy i historikům. Podobně jako v zákonu č. 140/1996 Sb. byl i zde respektován nezadatelný nárok každého občana na ochranu jeho citlivých osobních údajů, odpovídající českému i evropskému ústavněprávnímu řádu. V zákoně obsažená podmínka souhlasu pronásledovaných osob (a jejich pozůstalých) s náhledem do jejich materiálů není ovšem žádným zvláštním privilegiem, ale přirozeným právem obětí režimu, které přece nesvěřovaly příslušné informace represivním úřadům dobrovolně. Zákon tedy bral ohled na skutečnost, že dokumenty StB obsahují i lži, pomluvy a vůbec údaje získané nelegálními a nelegitimními metodami – v souladu se současnou evropskou judikaturou, která tajným policiím zakazuje pronikat do soukromého života občanů.

Narozdíl od diktatur není ovšem dodržování zákonů pro demokratický právní stát vždy snadné. Dodržování zákonného práva na ochranu soukromí, jedné z největších vymožeností demokracie, klade nároky na státní archivní správu (znečitelnění) a také komplikuje bádání – pro demokratické a profesionální etiky dbalé historické bádání však striktní respekt k zákonu nemůže nebýt samozřejmostí. Po léta osvědčená praxe v SRN právě dokazuje, že pro seriózní badatele nejsou tyto požadavky nesplnitelné, což se projevuje i tím, že souhlas s náhledem do spisů je tam běžně udělován. A pro sporné případy počítá u nás zákon č. 107/2004 Sb. i s odvolací instancí v podobě příslušného orgánu Poslanecké sněmovny.

Je ovšem otázkou, zda a nakolik byla v praxi zákonná ustanovení na ochranu soukromí vskutku dodržována; kritik na toto téma bylo a je dost. Jisté však je, že se zvláštní ohled bral na příslušníky StB, jejichž spisy přes ustanovení zákona nebyly zpřístupněny a pro něž archivní šéf Václav Babička dodnes reklamuje ochranu osobních dat (viz výše citovaný výrok). I uvolněné materiály spolupracovníků StB, jak citovaná informace ministerstva vnitra z 18. října 2005 zvlášť zdůrazňuje, se nadále zpřístupňují „pouze v anonymizované podobě“.

---

6 Viz internetová stránka MV ČR www.mvcr.cz/agenda/labyrinth/svazky.html.

Na výše zmíněné informační stránce ovšem ministerstvo vnitra „badatelům a dalším zájemcům o zpřístupnění archiválií z provenience StB“ radostně doporučuje, aby raději „své žádosti podávali podle zákona 499/2004 Sb. Je to podstatně jednodušší pro obě strany,“ neboť podle tohoto zákona „není žadatel blíže specifikován, tzn. může požádat každý“ – netřeba mnoha dokladů, stačí uvést jméno, kontakt a „samozřejmě identifikační údaje osob, o zpřístupnění jejichž materiálů žádáte“.

Podívejme se tedy na tuto nejnovější normu blíže. Její největší vymožeností, kterou uvítá jistě každý a historik zvláště, je odstranění třicetileté blokace, zrušení nepřístupnosti státních archiválií vzniklých před 1. lednem 1990 (§ 37, odst. 5), jakož i archiválií StB a složek a stran Národní fronty vzniklých v téže době (§ 37, odst. 6). Pokud jde o materiály StB (oproti odstavci 5 zde znovu nadbytečně jmenované), vyvolává však bližší nahlédnutí do zákona č. 499/2004 Sb. pochyby. Odstavec 2 paragrafu 37 zní: „Do archiválií vztahujících se k žijící fyzické osobě, jejichž obsahem jsou citlivé osobní údaje, lze nahlížet jen s předchozím souhlasem této osoby. Archiv vyrozumí dotčenou osobu o žádosti nahlížení a požádá ji o souhlas.“ Odstavce 3 a 4 pak archivům za tímto účelem povolují užívat informační systém evidence obyvatel. Avšak v následujícím odstavci 6 téhož paragrafu 37 stojí, že se „ustanovení odstavců 1 až 4 nevztahují na archiválie vzniklé před 1. lednem 1990“, s dodatkem (řádky 5–8), že i nadále platí příslušná ustanovení o přístupnosti v zákoně č. 140/1996 Sb. Nehledě k právní nejasnosti (má zákon pozdější přednost před dřívějším?) je i právnímu laikovi na první pohled zřejmé, že se platnost uvedených odstavců 1 až 4 (v tom tedy i odstavce 2 o souhlasu) prostě ruší. Tyto změny zavedli až zákonodárci: původní vládní návrh zákona s takovým ustanovením nepočítal, nový úmysl zákonodárců nebyl také objasněn v rozpravě a nevyjadřuje se k němu ani důvodová zpráva. Ministr vnitra František Bublan též dosvědčuje, že „většina problematických ustanovení byla do zákona prosazena při schvalování v Parlamentu České republiky na základě tlaku některých vlivných lobby historiků, resp. badatelů, a částečného zpolitizování této problematiky“ (viz příloha).

Do znění zákona se tak dostal zjevný rozpor: následující paragraf 38 v odstavci 1c) totiž praví, že se náhled do archiválií odepře, jestliže „fyzická osoba nedá souhlas k nahlížení do archiválií, jejichž obsahem jsou její citlivé údaje“ – s výjimkou těch, které vylučuje zvláštní právní předpis, anebo proto, že žadatel nesplňuje podmínky pro přístup k archiváliím StB (§ 38, odst. 1d). Co tedy vlastně platí: speciální ustanovení odstavce 6 paragrafu 37 rušící odstavec 2 téhož paragrafu 37 o potřebě souhlasu dotčené osoby, anebo obecné ustanovení odstavce 1c) paragrafu 38? Je-li toto obecné ustanovení podle odborného právního výkladu účinné a platné, zůstává však zrušena druhá závěrečná věta odstavce 2 paragrafu 37, že totiž archiv vyrozumí dotčenou osobu o žádosti o nahlížení a požádá ji o souhlas. Tím se ovšem i z platnosti odstavce 1c) paragrafu 38 stává prázdna fikce – dotčená osoba se nemůže k žádosti vyslovit, není-li povinnost, aby o ní byla vyrozuměna.

Je udivující, že jen jedině ustanovení nového zákona č. 499/2004 Sb., totiž odstavec 7 paragrafu 37, nařizuje anonymizaci osobních dat – v demografických a statistických šetřeních. Žádná jiná ustanovení o ochraně citlivých osobních údajů, jaká byla v předchozích zákonech č. 140/1996 Sb. a č. 107/2004 Sb., totiž zákon

č. 499/2004 Sb. neobsahuje. Přes několikerou zmatečnost své argumentace tuto zarážející skutečnost potvrzuje svým dopisem i předseda Úřadu pro ochranu osobních dat Igor Němec (viz přílohy). Vůbec se však nepozastavuje nad tím, že to je ve flagrantním rozporu s nadřazenou a absolutní platností příslušných ustanovení ústavní Listiny základních práv a svobod a evropské Úmluvy o ochraně lidských práv a základních svobod, do nichž stát smí prostými zákony zasahovat jen ve výjimečných případech týkajících se národní bezpečnosti, nepokojů, ohrožení zdraví, morálky či ochrany práv a svobod jiných. Ochrana citlivých osobních dat je tedy platná pro všechny občany a její porušování (není-li v souladu se zákonným zájmem společnosti a není-li kontrolováno nezávislými orgány) zakazuje i judikatura Evropského soudu pro lidská práva.

Shrnuto: rozpory a zákruty zákona č. 499/2004 Sb. umožňují různý výklad. Ačkoli by se v takovém případě měl zvolit výklad konformní se zmíněnou ústavní listinou a evropskou úmluvou, ministerstvo vnitra zvolilo výklad jiný, který má v praxi za následek, že dokumenty orgánů represivních složek bývalého režimu jsou komukoli volně přístupné. V rozporu se zásadami ochrany osobnosti, zaručenými ústavou a mezinárodními úmluvami, je tedy k volnému použití a zveřejnění k dispozici všechno, co StB nasbírala, včetně pomluv, lží a hojně zde získávaných intimních údajů o soukromém a rodinném životě mnoha občanů – nejen těch, které StB nazývala „objekty“ či „nepřátelskými osobami“ a na něž byla přednostně zaměřena. Zákon č. 499/2004 Sb. tak otevřel všechna stavidla, rozšířil možnosti manipulací a prostor pro zneužívání materiálů, které StB získávala zpravidla nezákonnými metodami, jež by žádný zákon demokratického státu neměl ani nepřímou legalizovat. Veřejně svůj nesouhlas s tímto stavem dal najevo i rezortní ministr František Bublan v citovaném rozhovoru v září 2005 v *Lidových novinách*.⁷

To bylo také podnětem pro stížnost sedmnácti signatářů (viz příloha), adresovanou přirozeně orgánům státní exekutivy, která má zákonodárnou iniciativu, totiž předsedovi vlády a dále též ministru vnitra a předsedovi Úřadu pro ochranu osobních dat. Příčina byla nasnadě: s platností zákona č. 499/2004 Sb., tedy od 1. ledna 2005, začala praxe zpřístupňování dokumentů StB absurdně a protismyslně rozlišovat mezi oběťmi a pachateli. Pachatelům, tedy příslušníkům StB, státní správa totiž ochranu poskytovala (jejich osobní spisy neuznané za archiválie nebyly tudíž zpřístupněny), kdežto materiály obětí jsou volně přístupny k náhledu a ke zveřejnění, a to bez jejich souhlasu a aniž by byla zajištěna ochrana jejich dat: v demokratickém státě je to skandální a kritické zpracování minulosti se tak staví na hlavu.⁸

---

7 Viz pozn. 3.

8 K těmto pochybným praktikám se kriticky vyjádřili též někteří signatáři citovaného dopisu: HAVEL, Václav: Disidenti: Uzavřete část svazků StB. In: *Lidové noviny*, (16.–17.11.2005), s. 1 a 6; ŠIKLOVÁ, Jiřina: Oběti jsou na tom hůř než estébáci. In: *Tamtéž*, (18.11.2005), s. 1 a 10; KŘEN, Jan: Tříkrát a dost. In: *Právo*, (19.11.2005), s. 8; DIENSTBIER, Jiří: Svoboda bádání, nebo skandalizace. In: *Lidové noviny*, (23.11.2005), s. 11.

Teprve 2. listopadu 2005, když se už o stížnosti sedmnácti signatářů začalo mluvit, oznámil náměstek ministra vnitra Vladimír Zeman, že ministerstvo – po různých přemetech svých stanovisek – konečně uzná osobní svazky příslušníků StB za archiválie a že prý budou zpřístupněny. Je-li otázkou, jaký bude poznávací výnos těchto materiálů pro historické zpracování minulosti, skutečností zůstává, že všechny dokumenty StB v plném rozsahu a bez jakékoli ochrany osobních dat jsou komukoli zpřístupněny – jakkoli s tím i mnozí archiváři nesouhlasí.

V paragrafu 36 uložil totiž zákon č. 499/2004 Sb. ministerstvu vnitra vydat příslušné prováděcí předpisy, především „vzorový badatelský řád, kterým se upraví postup při předkládání archiválií, množství archiválií předkládaných badateli na 1 návštěvní den, režim chování v místě určeném k nahlížení včetně způsobu manipulace s archiváliemi, zásady používání reprodukční techniky“. Podle výkladu předsedy Úřadu pro ochranu osobních dat Igora Němce (viz přílohy) musí žadatel ve vyplněné žádance „vysvětlit účel nahlížení, téma studia, [sdělit] své osobní údaje a [podepsat] prohlášení, že se seznámil s ustanoveními badatelského řádu. V tomto řádu je jasně řečeno, že je možné používat vlastní reprodukční zařízení pro pořizování reprodukcí archiválií pro osobní potřebu badatele. Badatel jako soukromá osoba shromažďuje informace pro svou soukromou potřebu...“ Je zbytečné, dodává-li Igor Němec, že se přitom „musí dbát etických norem historiků“, neboť dobře ví, že zpřístupnění je povoleno komukoli, ať už tyto normy zná či ne, a to tím spíš, že za jejich nedodržení nejsou stanoveny žádné sankce kromě náročné (a drahé) soudní žaloby, která pomluvy znovu zveřejní – a na rozsudek bude žalobce čekat donekonečna, jak je z praxe našich soudů známo.

Co se zatím nezdařilo návrhu takzvaného Ústavu národní paměti, který měl získat monopol na všechny materiály StB, podařilo se jinak a hůř: neomezeným kopírováním se mohou vytvářet soukromé archivy – žádná paměť „národní“, ale „paměti“ soukromé! Využitím rozporného a děravého zákona, pseudodemokratických instrukcí ministerstva a bez striktního uplatnění archivních pravidel a uzancí rozběhla se divoká jízda plošného sběru dokumentů: v archivu se už pomalu ani nestuduje, ale jen se rychle obrací stránky a tiše cvakají digitální fotoaparáty. V příslušném archivu se tímto způsobem již dlouho intenzivně pracuje, takto zde působí i pracovníci akademického Ústavu pro soudobé dějiny, a někteří uživatelé tak činí snad dokonce i pro různé soukromé zájemce domácí nebo zahraniční. Bez omezení se kopírují celé konvoluty a v soukromém držení se patrně již nashromáždilo velké množství, možná tisíce a desetitisíce dokumentů. Stane-li se z bezbřehého sběru dokumentů účel, neodbytně se vnucuje analogie s pověstnými rabovacími gardami – tentokrát v archivech.

Jaký smysl má tento plošný a masový sběr? Jaké jsou záruky, že tyto dokumenty nebudou využívány či zneužívány k libovolným účelům, rozličným nátlakům, vydírání, komerci, ne-li dokonce kriminalitě? Jak zabránit tomu, aby takto nekontrolovatelně pořízené kopie nebyly falšovány? Jaký účel mají takto dokořán rozevřená, nečistá stavidla, jež rozšiřují a uvolňují prostor pro libovolné manipulace?

V těchto otázkách by se dalo ještě pokračovat, ale jedno je jasné: po patnácti letech náš demokratický stát dal zkrátka v plen kusy minulosti svých mrtvých i ži-

vých občanů. Nelze si myslet, že se to týká jen celebrit či disidentů. Nikdo si nemůže být jist: při obrovské moci tehdejší policie se do nejrůznějšího dotyku s ní nebo do jejich hledáček dostalo i mnoho řadových občanů. Zkopírují-li se třeba kompletní spisy krajské správy StB, okruh zanesených, mezi něž patřil například kdekterý kněz, se pěkně rozšíří – a to zbývají ještě okresy! Jistěže jsou žadatelé poctivě hledající pravdu o minulosti, ale prostor získávají i méně ušlechtilé záměry. Při neomezeném přístupu k těmto dokumentům postačí jakýkoli osobní zájem, zášť, senzacechtivost, či dokonce pouhá zvědavost kohokoli, aby pronikl do minulého života mnoha občanů a dostal se i k jejich intimitám. Všechno to pak může volně roznášet a šířit třeba i v zahraničí, bez ohledu na pravdivost, neboť podle archivářů nekontrolovatelné digitální záznamy dokumentů StB je prakticky nemožné verifikovat. Nemluvě o tom, že k nátlaku a vydírání není zveřejnění vůbec potřebné, existují totiž i subtilnější formy zneužití: co je samozřejmostí pro historika, že vytržením dokumentů z kontextu lze jejich výpověď zkreslit, ne-li obrátit naruby, nemusí být průhledné pro laika.

Nejen z hledisek mravních a vědeckých, ale i právně-administrativních, nelze tyto praktiky považovat za přípustné. Archiválie jsou přece státním majetkem, který archivy spravují. Jím tedy přísluší i právo zhotovování autorizovaných kopií, za jejichž vydání se má platit, i když vědeckým institucím lze jistě poplatky odpustit. Podle interních pokynů ministerstva vnitra se však již poplatky vůbec přestaly vybírat a bylo povoleno neomezené soukromé kopírování dokumentů, například digitálními technikami a podobně. Nad těmito dokumenty nemá a nemůže mít archiv žádnou kontrolu a takto získané dokumenty (nikoli autentické, úředně autorizované kopie!) mohou být libovolně šířeny e-mailovou poštou, internetem a nejrůznějšími jinými cestami.

Je udivující, že tuto praxi zpřístupňování, platnou od 1. ledna 2005, považuje náměstek ministra vnitra Vladimír Zeman za rozšíření demokracie, ale dodržování ochrany dat, zakotvené v paragrafu 10 ústavní Listiny práv a svobod, má za obtížné a neproveditelné⁹ – nenapadá ho, že povinnosti demokratického státu se musejí plnit, i když mohou být obtížné? Pofiderní je jeho návrh nahradit tuto ochranu tím, co už obsahoval odstavec 2 paragrafu 10a) zákona č. 107/2002 Sb., že totiž každý může napsat své vysvětlení či obhajobu, která by byla do evidence ministerstva vnitra zanesena. To je jistě dobré právo každého příslušníka nebo spolupracovníka StB, ale měli by to činit i pronásledovaní? Mají snad projít všechny „své“ dokumenty a vyjadřovat se ke každé nepravdivé informaci? A jak by měli vysvětlovat a bránit se mrtví? Nehledě k principu presumpce neviny je tato „ochrana“ pseudořešením, neboť „důkazní“ tíha se prostě přenáší na občany – pro ministerstvo by to ovšem bylo proveditelné a pohodlné.

Bylo asi chybou, že až donedávna si většina historické obce výše nadhozené problémy dostatečně neuvědomovala, o veřejnosti ani nemluvě. Se seriózním historickým

---

9 ZEMAN, Vladimír: Disidenti, StB a zákon o archivnictví. In: *Právo*, (18.11.2005), s. 16.

bádáním takové praktiky nemají totiž nic společného: historik se nepochybně má s dokumenty v jejich celku seznámit, aby z nich vybral fakta, jež považuje za nutná a podstatná pro své téma, které musí zpracovat a interpretovat podle zásad historické kritiky – k tomu však nepotřebuje podobný masový sběr, a vůbec už ne soukromý archiv; ostatně stane-li se pouhým kopistou, vlastně přestává být vědcem. Napomáhat libovolnému zveřejňování dokumentů StB, nadto i s citlivými osobními údaji, ba při něm i jen účinkovat, je nejen odpudivé a zavádějící, ale je to též ve flagrantním rozporu s profesionálními a etickými zásadami historického bádání. Zpronevěra na těchto principech ohrožuje pověst a čest historické vědy i historické obce, v níž se na zpracování minulosti poctivě pracuje; stavovské Sdružení historiků České republiky ostatně již různé nečisté praktiky v podání historie pranýřovalo.

V dopise sedmnácti signatářů premiérovi, otištěném v příloze, je citován Ferdinand Peroutka, který o tomto problému psal již v roce 1947 v souvislosti s kritikou komunisty ovládané bezpečnosti. Po roce 1989 byla situace zcela jiná, analogie s dneškem je přesto nabíledni. Však také „badatelství“ tohoto druhu pranýřoval i Adam Michnik při oslavách výročí polské Solidarity v srpnu 2005: „Nechci a nemohu slavit s těmi, kteří své vědění o demokratické opozici a Solidaritě dnes těží z archivů Bezpečnostní služby (BS) a přitom pojednávají policejní denunce jako Bibli. Cítím se jimi pošpiněn.“¹⁰

V tomto textu již citovaný Prokop Tomek má naprostou pravdu, že používání údajů z materiálů Státní bezpečnosti je v historické práci přípustné jen „při citlivé analýze, konfrontaci a doplnění jinými zdroji (pokud je to možné) a s nutnou mírou opatrnosti při vyjadřování závěrů“;¹¹ jeho článek ostatně tyto i některé další otázky práce s prameny tohoto druhu probírá zasvěceně a podrobně. Souhlasit lze též s tím, co naznačuje v závěru, že totiž užívání a zveřejňování materiálů StB bez splnění samozřejmých požadavků historické kritiky je v rozporu s profesionálními i etickými pravidly, která jsou pro odpovědnou badatelskou činnost závazná.

Prosinec 2005: co dál s dokumenty StB

Stav, jaký se u nás vytvořil praktikováním zákona č. 499/2004 Sb., nemá v zahraničí obdobu. V Polsku byl až dosud náhled do materiálů bývalé tajné policie umožněn jen těm, které tamní Ústav národní paměti (*Instytut pamięci narodowej* – IPN) uznal za poškozené jejími aktivitami, což přibližně odpovídá úpravě našeho zákona č. 140/1996 Sb. Až letos polský ústavní soud rozhodl, že do „svých“ bezpečnostních materiálů může nahlédnout každý občan – v tom ohledu šel český zákon č. 107/2002 Sb. dokonce dál, neboť dokumenty zpřístupnil i dalším žadatelům, pokud získali od dotyčné osoby souhlas. Nová polská vláda též ohlásila záměr zveřejnit seznamy spolupracovníků tamní bezpečnosti, což u nás ministerstvo vnitra už dávno provedlo, třebaže asi ne vždy dokonale. Tato vláda také dnes chce, aby IPN

10 Za poukaz na tento výrok patří dík Vilému Prečanovi.

11 TOMEK, P.: Svazek StB jako historický pramen, s. 213.

převzal i některé výkonné pravomoci, jakých se má dostat i u nás navrhovanému Ústavu národní paměti, totiž řešení lustračních záležitostí, svěřených dosud v Polsku zvláštním soudům; vedení IPN však tento návrh odmítá. Na Slovensku, které za Mečiarovy vlády nepřijalo lustrační zákon, byl obdobný Ústav národní paměti (ÚNP)¹² zřízen teprve za Dzurindovy vlády. V zájmu odhalení praktik StB zveřejňuje ÚNP dokumenty jejich příslušníků a spolupracovníků; pro pronásledované osoby však na Slovensku platí zásady ochrany osobních dat.

Pokud jde o Německo, které je ve zpracování této problematiky nejdál, postačí citovat několik článků z *Deutschland Archiv*, předního časopisu specializovaného na historii NDR. Historikové v SRN dobře pamatují neblahou „divokou“ fází na počátku devadesátých let, kdy se „mnozí pokoušeli získat finanční výhody z akt, o nichž nikdo nevěděl, kdo a odkud si je obstaral, kolovaly pověsti a hrozila situace, v níž v důsledku takových fám a dubiózních akt mohlo dojít k vydírání, což by mohlo otevřenou společnost přivést do stavu ohrožení“; právě proto, dodává citovaná autorka, „bylo nezbytné postavit zacházení s akty Ministerstva státní bezpečnosti (*MfS-Akten*) na zákonem zajištěnou půdu“.¹³ Samozřejmostí je, že se při práci s dokumenty Stasi dodržují principy ochrany osobních dat a že dokumenty o odpůrcích diktatury NDR jsou přístupné jen s jejich souhlasem.¹⁴ Tamní historikové to ctí jako neporušitelné ústavní právo, dodržování těchto zákonných předpisů není pro ně problémem a vždy dbají o to, „aby oběti a třetí [osoby] byly chráněny“,¹⁵ což zákon výslovně ukládá i autorům publikací.¹⁶ Historikové zde požívají důvěry, souhlas s nahlížením do spisů se běžně uděluje a v malých disidentských archivech je rovnou k dispozici množství těchto souhlasů, což přístup urychluje. Předmětem kritiky je v SRN především znepřístupnění dokumentů takzvaných osob současných dějin, zavedené v roce 2002 po úspěšné žalobě bývalého kancléře Helmuta Kohla,¹⁷ a pak též nerovnost studijních podmínek badatelů „zvenčí“ a badatelů od „Gaucků“, kteří prý mají výhodnější a rychlejší přístup k archiváliím.

---

12 Viz internetová stránka ÚNP www.upn.gov.sk.

13 ARNDT, Susan: Die Archive der Vergangenheit ordnen: Wert und Sinn von Sonderarchiven in der offenen Gesellschaft. In: *Deutschland Archiv*, roč. 38, č. 3 (2005), s. 519 n.

14 Srv. Stasi-Unterlagen-Gesetz (zákon o dokumentech Stasi) z 20.12.1991, novelizace 14.1.2003. In: *Bundesgesetzblatt*, díl 1/2003, s. 2954 a 2966; srv. http://www.bstu.bund.de/cln-042/nn-715066/DE/Akteinsicht_fuer_Forscher_und_Journalisten/erl.

15 ARNDT, S.: Die Archive der Vergangenheit ordnen, s. 521; srv. <http://www.bstu.bund.de/cln-042/nn-715066/DE/Behoerde/behoerde-note.html-?nn=true>; srv. též LÜDTKE, Alf: „Die Akten gehören uns!“ Stasi-Akten: wohin? In: *Deutschland Archiv*, roč. 39, č. 1 (2006), s. 107.

16 BEITELES, Johann: Überflüssige Parallellieferungen oder sinnvolle Ergänzung: Der Zugang zu Unterlagen über Opposition und Widerstand in der DDR. In: *Deutschland Archiv*, roč. 38, č. 3 (2005), s. 525.

17 Beze změny zákonných předpisů o ochraně dat se uvažuje o určitých uvolněních: bude povolen náhled do spisů zemřelých a užití nejnovějších reprodukčních technik v pomocných knihách a seznamech; srv. rozhovor s ředitelkou Gauckova úřadu Marianne Birthlerovou: Zugang zu den Akten erleichtern. In: *Frankfurter Rundschau*, (3.2.2006).

Pozoruhodný je nejnovější vývoj. V souvislosti s tím, že zdejší „lustrační“ řízení končí letos, rozhodla nedávno spolková vláda převést správu fondů Stasi (tj. „Gaučkův“ úřad, nyní vedený Marianne Birthlerovou) z pravomoci ministerstva vnitra do pravomoci ministerstva kultury a médií (perspektivně pak do normální archivní sítě). Toto ministerstvo má pak vytvořit sdružení (*Verband*) všech zainteresovaných institucí, jemuž bylo uloženo vypracovat novou koncepci historie NDR, poněvadž „pro později narozené“ je třeba „historicko-politický diskurz o zátěži dědictví vlády SED osvobodit od fixace na bezpečnost (MfS) a zařadit jej do širšího kontextu státu SED“.¹⁸

Srovnání se sousedními zeměmi tedy ukazuje, že není pravdou, tvrdí-li se, že je v zákonném rámci zpřístupňování akt StB teprve doháníme. Naopak, jsme dál než Polsko a Slovensko: v praxi je sice dost nedostatků, ale archivní zákon č. 499/2004 Sb. dokumenty v podstatě neomezeně zpřístupňuje každému občanovi. Z tohoto ojediněle širokého uvolnění vzniká ovšem řada problémů, i když se týkají vlastně jen menší části zpřístupněných materiálů, a dokonce ani ne všech dokumentů StB, nýbrž jen osobních svazků a svazků s osobními údaji.

Kromě roviny etické a profesionálně technické mají tyto problémy i rovinu ústavněprávní. Z tohoto hlediska je prvním problémem, že zákon č. 499/2004 Sb. neobsahuje prakticky žádná ustanovení na ochranu citlivých osobních dat. Podle právníků je proto zákonem protiústavním, neboť evropský i český ústavní řád garantuje tuto ochranu všem občanům. Občanům, jejichž osobní data jsou zaznamenána v materiálech StB, ji však neposkytuje, takže jsou diskriminováni; právem to Václavu Havlovi „připadá nespravedlivé“.¹⁹

K tomu přistupuje ještě zmatečnost tohoto zákona, tj. především křiklavý rozpor mezi jeho ustanoveními: paragraf 37 nutnost souhlasu pronásledovaných s náhledem do jejich materiálů ruší, paragraf 38 jej naopak vyžaduje. Dostanou-li se do zákona chyby, má se podle judikatury Ústavního soudu ČR volit výklad co nejvíce respektující ústavou zaručená práva, tedy právně řečeno výklad ústavně konformní. Ministerstvo vnitra však s oporou rozporného znění zákona č. 499/2004 Sb. zvolilo pro svou praxi výklad ústavně nekonformní, který zpřístupňuje svazky bez podmínek daných zákonem č. 107/2004 Sb. i zákonem o ochraně osobních dat č. 101/2002 Sb. I víc než liberální zákon č. 499/2004 Sb. se však porušuje: například ustanovení o uvolnění osobních svazků příslušníků StB nebylo až donedávna dodržováno a také archivy – namnoze pod nátlakem – vydávají dokumenty v množství a způsoby, které odporují archivním předpisům a uzacím.

---

18 WILKE, Manfred: Die Bundesregierung will die Erinnerung an die SED-Diktatur konzeptionell neu ordnen. In: *Deutschland Archiv*, roč. 38, č. 3 (2005), s. 442. Mezi historiky se tento záměr setkává se všeobecným souhlasem; srv. např. LÜDTKE, A.: „Die Archive gehören uns!“, s. 109.

19 HAVEL, Václav: Zaslých jsem, že někteří se mého návratu bojí. A to mě těší. In: *Lidové noviny*, (17.–18.12.2005), s. 11.

Z toho vyplývá potřeba novely zákona č. 499/2004 Sb., která by odstranila rozpory v jeho znění, podnítila změnu prováděcích předpisů, aby se znemožnily (eventuálně sankcionovaly) případné nečisté praktiky a aby byly uplatněny zákonné a mezinárodně závazné zásady ochrany osobních dat – buď podle zákona č. 101/2000 Sb. o ochraně osobních údajů nebo podle příslušných ustanovení zákonů č. 140/1996 Sb. a č. 107/2002 Sb. Jinou, možná schůdnější cestou by bylo předložit tento problém ústavnímu soudu²⁰ a v krajním případě Evropskému soudu pro lidská práva. Oprávněný je též požadavek, aby Úřad pro ochranu osobních údajů proti ústavně nekonformnímu výkladu zasáhl a aby ministerstvo vnitra až do právoplatného vyřešení tohoto problému parlamentem či ústavním soudem dosavadní praxi pozastavilo a připouštělo zpřístupňování svazků jen podle stále platného zákona č. 107/2002 Sb.

Tím ovšem celá otázka nekončí. Naskytá se totiž závažný problém kolize ustanovení o ochraně citlivých osobních dat a přirozených práv pronásledovaných osob s neméně vysokým ústavním právem na informace, tedy se svobodou badání. To ovšem též není bez precedentu. V takových případech se ústavní soud už na počátku devadesátých let ve svých rozhodnutích přiklonil k vyváženému přístupu.

Kdo jiný by se měl nad praktickými modalitami takového přístupu zamyslet, diskutovat o něm a případně i podat potřebné návrhy nežli největší zájemci, tedy historikové. Před několika lety se taková iniciativa vskutku objevila: pod názvem Archivy se ustavilo občanské sdružení kritiků nedostatečného zpřístupnění dokumentů StB. V obsáhlém prohlášení právem vytýkalo, že zde chybí jasná koncepce, „která by na jedné straně chránila oprávněné zájmy dotčených osob a na druhé straně respektovala zájem společnosti na jejich zhodnocení. (...) Právo na informace a právo na kontrolu a ochranu osobních dat jsou v našem právním systému považována za součást nezadatelných práv občanů. Jedinec má zároveň právo na znalost o něm uchovávaných informací a zároveň právo na ochranu před jejich zneužitím. (...) Upírání informací a skrytá manipulace s osobními daty vede u občanů k přetrvávajícímu pocitu bezmocnosti, odcizení, vydanosti na pospas svědovi mocných a v neposlední řadě k pochybnostem o hodnotě a smyslu celého právního řádu.“²¹ Zlatá slova, a nejen slova: zákon č. 107/2002 Sb., patrně též jejich zásluhou, přinesl první pokrok a zákon č. 499/2004 Sb. jde ještě dál – dokumenty StB jsou nyní přístupny každému. Právo na informace, po němž členové sdružení volali, je tedy naplněno měrou víc než vrchovatou. Druhý z jejich někdejších postulátů však upadl v zapomenutí – že právo na ochranu osobních údajů v zákonu chybí, už předmětem jejich kritiky není. Ačkoli patří mezi znalce této problematiky, bohužel není znám žádný jejich návrh, jak se s těmito problémy vyrovnat. Oddání představe, že všechno vyřeší navrhovaný a odpočátku sporný Ústav národní paměti, zaujali i ke stížnosti sedmnácti signatářů *a priori* negativní postoj – aniž se s ní sezná-

---

20 Skupina 46 poslanců Parlamentu ČR tak již 31.1.2006 učinila.

21 Viz internetová stránka www.sdruzeniarchivy.cz.

mili. To ztížilo, ne-li znemožnilo konstruktivní diskusi, o niž se v médiích pokusil bohužel jen málokdo, snad jen Petr Uhl – přestože se signatáři polemizoval, přiznal jádru jejich stížnosti oprávnění.²²

Pokusme se zde tedy rozvést a aspoň stručně naznačit problémy, které dopis signatářů otevřel.

První otázkou je, zda je řešení těchto problémů možné, zůstane-li náhled a eventuální zveřejnění těchto materiálů neomezeným právem každého občana, tedy i laiků bez znalostí historické profese, jejích pravidel a etiky. Postačí stručné poučení badatelského řádu? Jak a nakolik je závazný? O jakých sankcích uvažovat v případě zneužití? Lze to ponechat jen na řešení soukromoprávní cestou? V těchto otázkách by se dalo pokračovat dál – právě historikové znalí věci by se měli nad těmito problémy hlouběji zamyslet a neměli by sledovat jen zájem na tom, jak si výzkum co možná ulehčit.

Jednou z těchto otázek je důvěra k žadatelům o zpřístupnění. Například v Německu už to po léta není problém a také řada u nás publikovaných prací skýtá obdobně pozitivní příklady; v disciplíně *oral history*, snad i v součinnosti s Úřadem pro ochranu osobních údajů, dokonce prý už existují vypracované mechanismy ochrany osobních dat. Objevují-li se však i negativní zkušenosti s manipulacemi zpřístupněných dokumentů, lze tu důvodně čekat obtíže. Pokud bude platit ustanovení o nutném souhlasu s nahlížením do spisů, budou pronásledované osoby i jejich pozůstalí poskytovat svůj souhlas asi zdráhavěji. Není tedy prvním zájmem historiků, aby si získali důvěru a aby se od vyskytujících se nečistých praktik distancovali? Neměli by se z tohoto důvodu i z důvodů zásadních právě oni přednostně zasazovat o uplatňování zákonů a o striktní dodržování archivního režimu a jeho pravidel? Neměli by se zamyslet nad tím, jak předejít a rozptýlit možnou nedůvěru, která by jejich bádání ztížila? Jaké garance lze zde poskytnout? Postačilo by rozhodnutí odvolacího orgánu Poslanecké sněmovny ve sporných případech, když by byl souhlas odepřen? Nemělo by se ustanovení o souhlasu omezit jen na osoby pronásledované? Tuto zásadní kategorii stanovil zákon č. 107/2002 Sb., pro kvalifikovaného historika nemůže být její vystižení problémem a měl by být schopen postihnout i výjimky a krajní případy – stal-li se třeba z pronásledovaného spolupracovník *a vice versa*. Neměly by se zvažovat, eventuálně v zákoně vyhledat, možnosti k usnadnění těchto souhlasů zavedením diferencovaných forem – předběžné souhlasy jen k náhledu, podmíněné k publikaci a podobně? Nemohla by se osobě oprávněné k vydání souhlasu s náhledem ponechat volba formy, a to třeba i formy nevyžadující náročnou a někdy problematickou anonymizaci? Neusnadnilo by to bádání a neušetrily by se tím i výdaje?

Další otázkou jsou nové trendy reprodukčních technik, především digitalizace, která nepochybně bádání usnadňuje, zrychluje, zlevňuje, a je tudíž především v zájmu historiků; tím spíš by jim mělo záležet na garancích korektního užití těchto

---

22 Srv. UHL, Petr: Když se zákon pere s ústavou. In: *Právo*, (21.11.2005), s. 14.

technik. Jaká opatření navrhnout, aby digitální záznamy byly omezeny na přesně definovanou a ověřitelnou studijní potřebu? Jak by se měly řešit případy neodůvodněně nadbytečného sběru dokumentů? Jak by měly být zajišťovány proti zneužití či falzifikacím? Jak je tomu s autenticitou takto získaných dokumentů a s možnostmi verifikace při jejich zveřejňování? Jaké závazky a jaká pravidla by měly být určeny pro publikace a korektní užití těchto kopií v nich?

To je však jen část problémů. Podobně jako v Německu i u nás by se mělo uvažovat i o zásadní koncepci a zaměření výzkumu komunistické éry. Jsou tu správně položeny akcenty? Pro údobí padesátých let minulého století se historická analýza bez výzkumu masových represí a role StB prostě neobejde. Složitější je to už s obrazem šedesátých let, což o to více platí pro takzvanou normalizaci. Byla Státní bezpečnost vskutku klíčovou oporou tehdejšího režimu a má být tudíž v centru bádání? Nemají přinejmenším stejný význam mechanismy přizpůsobení a přežití? Nebyly sociální represe, diskriminace a zákazy povolání nebo politická selekce při výběru do škol neméně silnými a možná účinnějšími nástroji fungování režimu? Tyto a další otázky by jistě měly být předmětem věcné diskuse, po níž sdružení Archivy kdysi volalo a která zajisté vznikne při opětném parlamentním projednávání návrhu na zřízení takzvaného Ústavu národní paměti.

Pokud jde o výzkum sféry justičních (je-li to vůbec správné slovo) a bezpečnostních represí, nejsou však potřebné jen úvahy koncepční, ale také úvahy nad praxí tohoto bádání. Zde je už nejvyšší čas k vypracování etického kodexu historického bádání v těchto citlivých oblastech a iniciativy by se měli chopit historikové v součinnosti s archiváři. Pro profesionální historiky by tento kodex měl být pracovně-právně závazný – co ale s laiky?

Uzavírá-li se touto otázkou zdánlivě kruh těchto úvah, historická obec by tu neměla zaujmout alibistický postoj. V demokratické společnosti a její vědě by měl být respekt k zákonům a k právům osobnosti samozřejmostí, i když může výzkum v této sféře komplikovat – pro seriózní bádání není však překážkou nepřekonatelnou. Dodržování étosu historické práce naopak její účinnost a důvěryhodnost zvyšuje a pověst historické obce posiluje.

Přílohy

(dopisy se otiskují bez oslovení a pozdravu)

*Dopis předsedovi vlády Jiřímu Paroubkovi,
vzniklý v polovině října a odeslaný 7. listopadu 2005*

Obrácíme se na Vás v následující záležitosti, kterou pokládáme za naléhavou: v roce 2004 schválil Parlament ČR zákon o archivnictví a spisové službě (č. 499/2004 Sb.), upravující podmínky přístupu k dokumentům komunistického režimu, v to počítaje i dokumenty Státní bezpečnosti apod. Nejširší zpřístupnění materiálů o minulém režimu a zrušení třicetileté blokáce pro tyto materiály, zákonem nyní stanovené, je ovšem žádoucí, a i my to vítáme; víme, že tohoto názoru je i většina historiků. Problém je však v tom, že odstavec 6 paragrafu 37 tohoto zákona pro všechny tyto dokumenty ruší platnost odstavce 2, který byl obsažen i v předchozích zákonech (č. 107/2002 a 140/1996 Sb.) a který zní: „Do archiválií vztahujících se k žijící fyzické osobě, jejichž obsahem jsou citlivé osobní údaje, lze nahlížet jen s předchozím souhlasem této osoby. Archiv vyrozumí dotčenou osobu o žádosti o nahlížení a požádá ji o souhlas.“ Formulace odstavce 6 paragrafu 37 je složitá a nejasná a budí dojem, že umožňuje různé výklady. V každém případě to však znamená, že zde neplatí zákonná ustanovení na ochranu osobnosti, která jsou zaručena ústavou a mezinárodními úmluvami. V uvolněných svazcích jsou nyní materiály represivních aparátů bývalého režimu komukoliv přístupny. K volnému použití, eventuálně i k zveřejnění, je tedy všechno, co StB nezákonnými metodami získala, také i pomluvy, lži a intimní údaje o soukromém a rodinném životě obětí. Těmi byly především tzv. nepřátelské osoby z opozice a disentu, ale i mnoho jiných občanů – nelegalizuje demokratický stát šíření špíny, jestliže ruší nástroje, jimiž by se mu bránilo?

Naproti tomu osobní svazky příslušníků StB nejsou považovány za archiválie a nejsou tudíž přístupny, neboť na tyto příslušníky se občanská ochrana osobních dat vztahuje, jak to prohlásil ředitel Archivní správy Ministerstva vnitra ČR V. Babička. Tato dvojí úprava tedy absurdně a protismyslně rozlišuje mezi oběťmi a pachateli: pachatelům totiž státní správa ochranu dat poskytuje, zatímco obětem ji upírá: v demokratickém státě je to skandální a kritické zpracování minulosti se tak staví na hlavu. Naopak se otvírá prostor pro zneužívání těchto materiálů, které StB získávala nezákonnými metodami, jež by žádný zákon demokratického státu neměl ani nepřímo legalizovat.

Již dnes jsou osoby, které je shromažďují, a již se objevují pokusy používat je k osobním skandalizacím, eventuálně k účelům politickým, a není žádná záruka, že nebudou zneužity třeba i v předvolebním období. Na působnosti dodává těmto praktikám i to, že nejaktivnější a mediálně nejznámější badatel v tomto oboru, pracovník Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v televizi veřejně hlásá, že prý je jen nepatrná možnost, že by v materiálech mohla být „nějaká nepravda“ – na první pohled tvrzení mravně i odborně zcela pochybné.

Ostatně to není poprvé, kdy se tento problém objevil. Již v roce 1947 F. Peroutka napsal: „Bádání o historii se nesmí zvrtnout v policejní vyšetřování, gestapáci nemají být považováni za hlavní historický pramen. Není slušné přepadat zatčené komisaře gestapa nejdříve otázkami o vůdcích národního odboje, kteří náhodou zůstali na živu a kteří jsou nyní prohlíženi ze všech stran jako podezřelá individua. Není důstojné dávat tak jasně najevo těm padlým démonům, jak rád by se Čech Čechovi dostal na kobylku.“ (*Svobodné noviny*, 9. března 1947) Po roce 1989 byla ovšem situace jiná a příslušníci nebyli zatýkáni, ale analogie s dneškem je nabíledni.

Obracíme se na Vás, vážený pane předsedo, nejen proto, že mnozí z takto postihovaných lidí byli příslušníky disentu a opozice proti komunistickému režimu, nýbrž především proto, že jde o závažnou otázku národní mravnosti a flagrantní porušení ústavou zaručených svobod a práv, za jejichž obhájce Vaši vládu máme.

Byli bychom Vám vděční, kdybyste i při svém zatížení mohl této otázce věnovat pozornost a nechal si zde uvedené skutečnosti ověřit nezávislými právníky; my sami jsme Vám v této věci kdykoli k dispozici.

Jiří Dienstbier, Hana Mejdrová, Rudolf Slánský, Jiřina Šiklová,
Miloš Hájek, Jan Křen, Václav Havel, Jiří Pešek, Václav Kural,
Michal Reiman, Luboš Dobrovský, Vilém Prečan,* Milan Otáhal,
Jaroslav Šedivý, Karel Kaplan, Oldřich Tůma, Pavel Seifter.

P. S.: Dovolujeme si dodat, že se v této věci obracíme i na ministra vnitra a ředitele Úřadu pro ochranu osobních údajů.

---

* Vilém Prečan nabídl redakci *Soudobých dějin* své expozé z pódiové diskuse na téma „Morální aspekty vědeckého výzkumu a společenského diskurzu o komunistickém bezpečnostním aparátu“, která se konala ve Varšavě 16.6.2005 na úvod mezinárodní konference „Komunistický bezpečnostní aparát ve střední a východní Evropě v letech 1944/45–1989“. Jeho text vyjde v příštím čísle jako pokračování diskuse na dané téma. Profesor Prečan při této příležitosti také vysvětlí, proč se rozhodl nadále neúčastnit iniciativy zahájené dopisem premiéru Paroubkovi a jaké důvody ho vedly k přehodnocení postoje v této věci. (Pozn. red.)

*Dopis předsedovi Úřadu pro ochranu osobních údajů
Igoru Němcovi z 1. listopadu 2005*

Obracíme se na Vás v následující záležitosti, kterou pokládáme za naléhavou: v roce 2004 schválil Parlament ČR zákon o archivnictví a spisové službě (č. 499/2004 Sb.), upravující podmínky přístupu k dokumentům komunistického režimu, v to počítaje i dokumenty Státní bezpečnosti apod. Nejširší zpřístupnění materiálů o minulém režimu a zrušení třicetileté blokáce pro tyto materiály, zákonem nyní stanovené, je ovšem žádoucí a stejně jako většina historiků i my to vítáme. Problémem však je, že se v odstavci 6 paragrafu 37 pro všechny tyto dokumenty výslovně ruší platnost odstavce 2, který zní: „Do archiválií vztahujících se k žijící fyzické osobě, jejichž obsahem jsou citlivé osobní údaje, lze nahlížet jen s předchozím souhlasem této osoby. Archiv vyrozumí dotčenou osobu o žádosti o nahlížení a požádá ji o souhlas.“ Neplatí-li však v těchto případech zákonná ustanovení na ochranu osobnosti, znamená to, že materiály orgánů represivních složek bývalého režimu jsou komukoliv bez omezení přístupny. V takto uvolněných svazcích je tedy k volnému použití, eventuálně i k zveřejnění, vše, co StB získávala, i pomluvy, lži a též hojně sbírané intimní údaje o soukromém a rodinném životě mnoha občanů, především obětí, tzv. nepřátelských osob z opozice a disentu. Naproti tomu osobní svazky příslušníků StB nejsou považovány za archiválie a nejsou tudíž přístupny, neboť na tyto příslušníky se občanská ochrana osobních dat vztahuje, jak výslovně prohlásil (*Lidové noviny*, 16. 9. t.r.) ředitel Archivní správy Ministerstva vnitra ČR V. Babička.

Tato dvojí úprava tedy absurdně a protismyslně rozlišuje mezi oběťmi a pachatelí: pachatelům totiž státní správa ochranu dat poskytuje, zatímco obětem ji zákon upírá – v demokratickém státě je to skandální a kritické zpracování minulosti se tak staví na hlavu. Naopak se otvírá prostor pro zneužívání těchto materiálů, které StB získávala nezákonnými metodami, jež by žádný zákon demokratického státu neměl ani nepřímou legalizovat.

Již dnes jsou osoby, které je shromažďují, a již se objevují pokusy používat je k osobním skandalizacím, eventuálně k účelům politickým. Ostatně to není poprvé, kdy se tento problém objevil. Již v roce 1947 F. Peroutka napsal: „Bádání o historii odboje se nesmí zvrtnout v policejní vyšetřování, gestapáci nemají být považováni za hlavní historický pramen. Není slušné přepadat zatčené komisaře gestapa nejdříve otázkami o vůdcích domácího odboje, kteří náhodou zůstali naživu a kteří jsou nyní prohlíženi ze všech stran jako podezřelá individua. Není důstojné dávat tak jasně najevo těm padlým démonům, jak rád by se Čech Čechovi dostal na kobylku.“ (*Svobodné noviny*, 9. března 1947) Po roce 1989 byla ovšem jiná situace a příslušníci StB nebyli zatýkáni, ale analogie s dneškem je nabíledni.

Na Vás, vážený pane předsedo, se obracíme nejen proto, že mnozí z takto postihovaných lidí byli příslušníky disentu a opozice proti komunistickému režimu, nýbrž především proto, že jde o závažnou otázku národní mravnosti a o flagrantní porušení ústavou zaručených svobod a práv občanů, jejichž obhájcem Vy ze zákona jste.

Žádáme Vás proto o sdělení, zda a jak se Váš úřad bude touto otázkou zabývat a jaká opatření v této věci hodlá učinit.

Dodáváme, že se v této věci s řadou dalších osobností obracíme i na předsedu vlády pana Paroubka; v tomto smyslu píšeme i ministrovi vnitra panu Bublanovi.

Jan Křen, Michal Reiman

*Dopis předsedy Úřadu pro ochranu osobních údajů
RNDr. Igora Němce z 23. listopadu 2005*

Dostal jsem Váš dopis a jsem rád, že i Vy uznáváte, jak píšete, že „nejširší zpřístupnění materiálů o minulém režimu a zrušení třicetileté blokace pro tyto materiály, zákonem nyní stanovené, je žádoucí a stejně jako většina historiků ji vítáme“.

Dále bych chtěl upřesnit, že náš úřad má dozor nad dodržováním zákona č. 101/2000 Sb. o ochraně osobních údajů, a tudíž dohlíží na zpracování osobních údajů, čímž se nemyslí ani takové, které „provádí fyzická osoba výlučně pro osobní potřebu“ (§ 2, odst. 3), ani „nahodilě shromažďování osobních údajů, pokud tyto údaje nejsou dále zpracovány“ (§ 2, odst. 4).

Problém je třeba rozdělit do tří rovin:

I. Archivy zpracovávají osobní údaje podle zákona o archivnictví (č. 499/2004 Sb.) a v zákoně o ochraně osobních údajů je pro toto zpracování jmenováno několik výjimek: § 5, odst. 1, písm. e); § 5, odst. 2, písm. g); § 9, odst. 1, písm. ch); § 20, odst. 2.

II. Nahlížet do materiálů mohou badatelé podle § 37, odst. 6 archivního zákona a podle výjimky ze zákona o ochraně osobních údajů § 3, odst. 6, písm. h). Paragraf 82, odst. 4 archivního zákona pouze dodává, že v případě, kdy bylo o tyto materiály požádáno již dříve oprávněným žadatelem podle zákona č. 140/1996 Sb. o zpřístupnění svazků vzniklých činností bývalé Státní bezpečnosti, „podléhají režimu“ zpřístupnění „podle právních předpisů platných přede dnem nabytí účinnosti archivního zákona“. (Smysl těchto dvou paragrafů je asi ten, že pokud si oprávněná osoba o svůj svazek během uplynulých 15 let nepožádala, mohou nyní historikové do zbylých svazků nahlížet bez omezení.)

Je třeba ovšem upozornit, že podle ustanovení § 34, odst. 1 zákona o archivnictví lze do „archiválií uložených v archivech nahlížet jen na základě žádosti a za dodržení podmínek stanovených tímto zákonem a badatelským řádem archivu“. Tzn. aby bylo badateli povoleno nahlížet do materiálů, které vytvořila Státní bezpečnost, musí vyplnit žádanku, kde musí vysvětlit účel nahlížení, téma studia, své *osobní* údaje a prohlášení, že se seznámil s ustanoveními badatelského řádu. V tomto řádu je jasně řečeno, „že je možné používat vlastní reprodukční zařízení pro pořizování reprodukcí archiválií pro osobní studijní potřebu badatele“.

Badatel jako soukromá osoba shromažďuje informace a osobní údaje pro svou soukromou potřebu, nelze ho tudíž považovat za správce ve smyslu zákona

o ochraně osobních údajů. Naopak se pro něho dá použít výše citovaná výjimka (§ 2, odst. 2 zákona o ochraně osobních údajů).

III. V případných historických publikacích nebo novinových článcích, které by mohly na základě studia materiálů v Archivu Ministerstva vnitra ČR vzniknout, musí badatel dbát etických norem historiků a zacházet se získanými informacemi podobně jako s informacemi z ústního podání účastníků, tj. uvádět pouze informace relevantní ke zkoumanému a uvedenému tématu (např. způsoby práce Státní bezpečnosti apod.) a svá tvrzení dokládat (každý historik ví, že informace zapisované zaměstnanci Státní bezpečnosti z odposlechů a od agentů jsou velmi nepřesné, ne-li přímo nepravdivé, účelově zkreslené a jejich smyslem nebylo popisovat pravdivě situace, ale hledat možnosti, jak hnutí oslabit a sledovaného od jeho disidentské činnosti odvrátit). Postižený by se jinak mohl s autorem soudit podle zákona na ochranu osobnosti (§§ 11–13 Občanského zákoníku).

Činnost historika jako autora vědeckých publikací opět nelze považovat za zpracování osobních údajů podle zákona o ochraně osobních údajů.

Co se týče Vaší námítky, že ministerstvo vnitra přistupuje odlišným způsobem k osobním svazkům příslušníků Státní bezpečnosti na straně jedné a sledovaných osob a agentů na straně druhé, bylo rozhodnuto začátkem listopadu: náměstek ministra vnitra Vladimír Zeman zrušil pokyn, kterým se na osobní svazky příslušníků nepohlíželo jako na archiválie vzniklé činností Státní bezpečnosti. Tudíž je nyní možnost nahlížet do všech osobních svazků (s výjimkou podle § 82, odst. 4 zákona o archivnictví), které se týkají činnosti Státní bezpečnosti.

Dopis ministra vnitra Františka Bublana z 8. prosince 2005

Děkuji Vám za Váš dopis ze dne 7. listopadu tohoto roku, kterým jste se spolu s panem profesorem Reimanem na mne obrátil ve věci zpřístupňování některých archivních materiálů, zejména těch, jejichž původcem byla zločinecká organizace komunistického režimu – Státní bezpečnost. Celá záležitost byla předmětem diskusí a komentářů, zejména na stránkách některých českých tiskovin. Dovolte mi proto, abych níže uvedl několik skutečností jako reakci na Váš dopis včetně uvedených rozporů a nejasností.

Stejně jako Vy, i já považuji co nejširší možnost se seznámit s materiály o komunistickém režimu za žádoucí. Obecně lze říci, že ministerstvo vnitra se na úseku archivnictví snaží jít cestou co největší otevřenosti při poznávání minulosti v rámci platného legislativního rámce pro práci s archivními materiály. Naskytá se však otázka, zda jsou právní předpisy na úseku archivnictví dokonalé. Pak musím konstatovat, že i přes některé dílčí nepřesnosti ve Vámi citovaných číslech zákonů a zčásti subjektivní výklad některých jejich ustanovení nelze Vašemu dopisu upřít reálný základ jeho obsahu.

Máte pravdu, že oba zákony týkající se zpřístupňování archivních materiálů, tedy zákon č. 140/1996 Sb., v platném znění, a zákon č. 499/2004 Sb., spolu zcela ne-

korespondují a každý z nich nastavuje odlišný přístup ke zpřístupňování archivních materiálů. Zákon č. 499/2004 Sb. umožňuje zpřístupňování archivních materiálů bez výraznějšího omezení a u materiálů vzniklých činností StB i bez ohledu na ochranu osobních údajů, a to i u osob procházejících spisy jako poškození, resp. osob pronásledovaných minulým režimem. S touto skutečností se jistě nelze z morálního hlediska zcela ztotožnit.

V těchto souvislostech musím konstatovat, že na konečné znění archivního zákona, zejména § 37, mělo ministerstvo vnitra minimální vliv, neboť většina problematických ustanovení byla do zákona prosazena při jeho schvalování v Parlamentu České republiky na základě tlaku některých vlivných lobby historiků, resp. badatelů, a částečného zpolitizování této problematiky.

Ministerstvo vnitra jako ústřední orgán státní správy musí respektovat příslušná zákonná ustanovení, která nelze měnit rozhodnutím ministra. Nebráníme se však tomu, aby každý, kdo o to požádá, mohl ke svému svazku, který na něj StB vedla, přiložit svá stanoviska jako přílohu archivního materiálu.

Vzhledem ke skutečnosti, že oba zákony mají stejnou právní sílu, postupuje ministerstvo vnitra při zpřístupňování materiálů vždy podle toho zákona, na který se žadatel ve své žádosti odvolává. Ministerstvo vnitra nemůže řešit rozpory v zákonech, ale toto je možné jen na základě jejich novelizace nebo pravomocného rozhodnutí Ústavního soudu ČR, pokud by některý subjekt úspěšně uplatnil příslušnou žalobu a tento výrok by mohl být považován za precedentsní, případně pak rozhodnutí ústavního soudu o zrušení některých ustanovení těchto zákonů.

Pokud uplatňujete výhrady k tzv. soukromému kopírování archiválií, lze uvést, že se jedná o do určité míry perspektivní trend v návaznosti na rozšíření možnosti využití reprodukční techniky samotnými badateli, které je povoleno vyhláškou č. 645/2004 Sb., kterou se provádějí některá ustanovení archivního zákona. Omezení této možnosti by bylo možné jen za předpokladu její novelizace, což by se jistě setkalo s negativní reakcí veřejnosti. Na vlastní zveřejňování osobních nebo citlivých údajů získaných badateli tímto způsobem lze pak dotčenými subjekty uplatnit obecnou právní úpravu, např. některá ustanovení Občanského zákoníku, zákona o ochraně osobních údajů a zákona o svobodném přístupu k informacím.

K dotazu na aplikaci výjimky podle § 10, odst. 3 zákona č. 140/1996 Sb. sděluji, že podle tohoto zákona byly dosud zpřístupňovány materiály jen oprávněným žadatelům, osobám na základě plné moci oprávněného žadatele a osobám prokazujícím právo na ochranu osobnosti zemřelého. Z tohoto důvodu dosud Orgán Poslanecké sněmovny pro sledování procesu zpřístupňování materiálů StB v těchto souvislostech nerozhodoval, resp. mi není známo, že by se na něj některý subjekt v této věci obrátil.

K problematice zpřístupňování personálních spisů bývalých příslušníků SNB, resp. StB, uvádím, že ministerstvo je považuje za ucelený archivní fond, který je možno zpřístupňovat.

V případě Vašeho dalšího zájmu o uvedenou problematiku se prosím obraťte na úsek archivnictví, který je připraven Vám být nápomocen.

Závěrem mi dovoluji, vážený pane profesore, abych Vás ujistil, že v žádném pří-

padě není v zájmu ministerstva vnitra jakýmkoli způsobem ohrožovat, či dokonce poškozovat práva občanů České republiky, tak jak to činil komunistický režim. Ministerstvo vnitra principem demokratické otevřenosti archivů napomáhá objektivnímu poznání minulosti. Neomezujeme si možnost poznání, a to i s vědomím malé míry určité nespravedlnosti. Ne však s vědomím nezákonnosti.

*Odpověď předsedovi Úřadu pro ochranu osobních údajů
Igoru Němcovi z 12. prosince 2005*

Obdrželi jsme Vaši odpověď z 23. listopadu 2005, ale kvůli pobytu v zahraničí jsme nemohli ihned reagovat.

Oceňujeme, že se ztotožňujete s tím, že „informace zapisované zaměstnanci Státní bezpečnosti z odposlechů a od agentů jsou velmi nepřesné, ne-li přímo nepravdivé, účelově zkreslené a jejich smyslem nebylo popisovat pravdivě situace“. Je samozřejmé, že se postižení s původci eventuálních nepravd mohou soudit podle zákonů na ochranu osobnosti, ale vzhledem k realitě našeho soudnictví je tato rada, uvedená v předposledním odstavci Vašeho dopisu, dosti nepraktická. Nespadá však starost o takové problémy též do rámce poslání Vašeho úřadu?

Udivuje nás, že v celé své odpovědi hovoříte pouze o badatelích a historících, kteří podle zákona č. 499/2004 Sb. získávají přístup k dokumentům StB, ačkoliv se podle zmíněného zákona dokumenty zpřístupňují všem občanům starším 18 let. Není tedy dostatečným argumentem, píšete-li o etických normách historiků a jejich vědeckých publikacích, které „nelze za zpracování osobních údajů podle zákona o ochraně osobních údajů“ považovat. Každý občan, který má nárok na zpřístupnění dotyčných dokumentů, nemusí totiž být historikem a nemusí do jeho pravidel proniknout; zarazí nás, že nevidíte, jak chabou zárukou je, že se jimi bude řídit podle pouhého poučení badatelského řádu.

Pozastavujeme se nad Vaším bezvýhradným souhlasem s tím, že zákon č. 101/2000 Sb., který je základem poslání Vašeho úřadu, není v zákoně č. 499/2004 Sb. vůbec uplatněn. Stranou Vaší pozornosti zůstalo, zda je tento stav v souladu s ústavním pořádkem ČR, Ústavou ČR a Listinou základních práv a svobod, jakož i s Mezinárodní úmluvou o občanských a politických právech a příslušnou evropskou judikaturou. Je nabíledni, že se uplatnění těchto článků může dostat do kolize s právem na vyhledávání a šíření informací, jež samozřejmě podporujeme. Podle nálezu Ústavního soudu ČR (č. 17/1998 aj.) je v tomto případě třeba najít vyvážené řešení (nálezh ÚS, č. 46/1994). Úvahu o takovém řešení však ve Vašem dopisu postrádáme.

K Vaší poznámce o neplatnosti naší kritiky, že ministerstvo vnitra odlišným způsobem přistupuje k svazkům příslušníků StB a k svazkům obětí, musíme nejprve zdůraznit, že jsme nikde nekladli na stejnou stranu sledované osoby a agenty, jak stojí v posledním odstavci Vašeho dopisu. K věci samé je pak podstatné, že MV teprve 2. 11. t.r. oznámilo, že zpřístupní spisy příslušníků StB, ačkoli mu to ukládaly již

zákony č. 140/1996 Sb. a č. 107/2002 Sb. Naše kritika je tedy oprávněná, neboť přinejmenším již od března 2003, kdy zákon č. 107/2002 Sb. vstoupil v platnost, nebyla tato ustanovení naplněna, a zákon byl tudíž porušován. Ve Vašem dopisu postrádáme také toto zjištění i důsledky, které by měly být vyvozeny.

Ve Vaší odpovědi neshledáváme především vyjádření k vzájemně se vylučujícím ustanovením paragrafu 37, odstavec 6 zákona č. 499/2004 Sb. (jež ruší odstavec 2 tohoto paragrafu) a paragrafu 38, odstavec b). Paragraf 38, odstavec b), který stanoví, že zpřístupnění dokumentu bez souhlasu dotčené osoby se odepírá, je obecný, a má tudíž účinnou platnost. Překvapuje nás přitom, že souhlasíte s diskriminací osob (viz § 37 a § 82 zákona č. 499/2004 Sb.), které před přijetím archivního zákona nenahledly do svých akt. Povinnost takového náhledu nebyla stanovena zákonodárcem a nezámem o „nepravdivé“ a „účelově zkreslené“ informace zločinné organizace nemůže být důvodem, aby se občanovi odepřela ochrana jeho citlivých osobních údajů. Seriózní historici nebo žurnalisté by tento souhlas bez obtíží obdrželi. Prokazuje to ostatně dlouholetá praxe SRN.

Rádi bychom věděli, proč se v případě zmíněných rozporů zákona přikláníte k výkladu MV. Důsledkem tohoto výkladu je totiž badatelský řád, který povoluje v Evropě unikátní praktiky plošného, nekontrolovatelného a masového kopírování dokumentů StB, a to pro osobní či soukromou potřebu badatele, který tu má, jak ve své odpovědi uvádíte, výjimku ze zákona o ochraně osobních údajů. Také zde se vlastně tuneluje státní majetek, tj. archivy, a bez zábran se z něho vytvářejí archivy soukromé. Se zájmy a pravidly skutečné vědecké práce se však tato praxe neslučuje a skýtá naopak povážlivé možnosti k zneužití těchto dokumentů a k šíření pomluv, jak se již děje. Je přitom obecně známo, že StB údaje tohoto druhu sbírala nejen o celebritách a disidentech, nýbrž o desetitisících občanů (pro příklad uvádíme případ sledovaného duchovenstva). Je jistě oprávněný předpoklad, že ochrana osobních dat tolika občanů by měla patřit mezi přednostní starosti Vašeho úřadu.

Závěrem vyslovujeme podiv, že ve své odpovědi akceptujete vady zákona č. 499/2004 Sb. a z toho plynoucí pochybnou praxi ministerstva vnitra. Jsme zklamáni v očekávání, že ve smyslu poslání Úřadu pro ochranu osobních údajů se budete přednostně věnovat možnosti práva občanů chránit.

Jan Křen, Michal Reiman

Diskuse

Odpověď Karlu Hrubému

Zdeněk Kárník

Dříve než se pustím do diskuse, musím vyslovit svůj dík Karlu Hrubému za jeho příspěvek,¹ a povolím-li emoci, vyjádřím nad tím přímo nadšení (jemuž se nebudou přičít mé případné nesouhlasné či kritické poznámky). Dík o to čistší, že Karla Hrubého znám a respektuji jako historickou osobnost, ačkoli jsem neměl příležitost osobně se s ním seznámit. A dík o to větší, že kromě jedné recenze, týkající se předcházejících svazků naší edice,² je Hrubého příspěvek první diskusí k tématu mého grantového projektu (a nic mi nevádí, že se týká pouze jednoho z pojmů, jimiž se ve své studii zabývám). U nás se totiž téměř nediskutuje, nepřicházejí-li ke slovu sžíravé výtky nezřídka osobního původu, či alespoň podbarvení. V případě daného tématu jde přitom o škodu tím větší, že problém existence a vývoje radikálního socialismu od chvíle, kdy ho lze zaznamenat, je většinou zcela přehlížen či bagatelizován; ba ještě hůř, nezřídka je tento fenomén ztožňován s komunismem, což je doslova historická křivda.

Abych mohl být dostatečně věcný, musím však připomenout to nejdůležitější, co osvětlí moje motivace, proč jsem se ujal grantového projektu Akademie věd ČR (nejsem jejím kmenovým pracovníkem) k tomuto tématu. V letech 2001 až 2005, kdy projekt končí, jsme stačili vydat pět sborníků.³ Vzhledem k pojetí, jež jsem projektu

-
- 1 HRUBÝ, Karel: Radikální socialismus a jeho návraty. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 2 (2005), s. 334–342. Podnětem autorovi se stala má studie „Pravé a levé politické extrémy v Českých zemích a Československu především meziválečné doby, zvláště pak fašismus a komunismus“ ve sborníku: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 3. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2004, s. 12–57.
  - 2 KŘEN, Jan: Silný projekt – slabší začátek – jaký konec? In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 3 (2004), s. 127–132.
  - 3 KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 1–5. Praha, ÚSD AV ČR – Dokořán 2003, 2004, 2004, 2005, 2005.

vtiskl, jsme se soustředili i na vydávání věstníků grantu, které měly za účel být jakousi kronikou prací, shromaždištěm výzev a pokynů, materiálových studií a pomocných titulů, především jinak nepřístupných bibliografií. Těch vyšlo celkem třináct, od nul-tého čísla po dvanácté.

Předně jsem sám o grant neusiloval a učinil jsem tak až na výzvu Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Když se potom diskutovalo o koncepci, odmítl jsem pobídku (třebaže nijak naléhavou), abych si za cíl vybral (kvazi)syntetickou knihu o dějinách komunismu (komunistické strany) v Československu. Namítal jsem, že by to bylo ke škodě věci, neboť v naší historiografii (z mnoha důvodů, také však vinou nekompetentní publicistiky a jí zplozeného takzvaného veřejného mínění) nejsou v tomto směru dokonce ani osvětleny základní pojmy a jejich souvislosti, případně jsou zakryty omyly, ba záměrně deformovány. A že mám-li se úkolu ujmout, pak ho musím sám a podstatně odlišně formulovat. Moje důvody byly také osobní – přijal jsem tehdy závazek sepsat zevrubnější dějiny první republiky, či přesněji Českých zemí v její éře, a byl jsem tehdy (celkem po pět let) doslova pohlcen prací na třídílném pokusu o syntézu. Do grantového projektu jsem vstupoval s několikaletými zkušenostmi ze zkoumání dějin hnutí dělnictva, činil jsem tak ale pouze s vědomím, že budu práce v žádoucích směrech vyvolávat v život (a proto jsem se všemi dostupnými prostředky soustřeďoval na získání autorů), že budu autorům radit, korigovat výsledky, usměrňovat je – aniž bych se sám vůbec zabýval představou sepsat jakýsi modelový „přehled dějin komunismu v Českých zemích“. Ostatně lhůta byla původně šibeniční, tříletá, a jen sama Grantová agentura ve své osvícenosti ji prodloužila na čtyř- a posléze pětiletou. Od prvního roku působení (dost mne zprvu poznamenala nebezpečná choroba) jsem chtěl být především pouze tím, kdo vytyčuje hlavní směry bádání a na druhé straně je manažerem projektu.

Úkol jsem si zkomplikoval úvahou, že není jiného východiska, než že – vzdor všem problémům národním a státoprávním – může jít jediné o projekt československý. Na druhé straně bylo zřejmé, že v něm nemůže hrát rozhodující roli generace historiků zdrženlivě nazývaná „zkušená“, ve skutečnosti lidé až na malé výjimky penzijního věku. To spíše se uplatní generace střední, sestávající ze zkušených historiků, kteří se nerozpakují tématu věnovat. Nejvíce jsem se soustředil na generaci nastupující, kterou jsem *pro domo sua* nazýval doktorandskou – v přesvědčení, že to bude právě ona, kdo zformuluje první pokusy o syntézu. Dalo to hodně práce, ale podařilo se. Projekt se opravdu stal československým, dokonce natolik, že na Slovensku byl instalován „bratrský“ grantový projekt. A další úspěch, žádoucí profilující postavení v něm získali právě mladí, dokonce jednoho z nich – Michala Kopečka – jsem mohl ustanovit „vědeckým tajemníkem“ projektu.

Nyní konečně k hlavnímu tématu Karla Hrubého – *radikálnímu socialismu*. Od počátku jsem byl přesvědčen, že (vedle jiných otázek, především vymezení pojmu *politický extrém* a vyhledání souvislostí a rozdílů mezi nimi) je to nejdůležitější fenomén, jenž umožní vyložit samu podstatu věci v minulosti i nyní – tím spíše, že není vůbec brán v potaz. Nebyl sice ústředním tématem – tím byl na první pohled *bolševismus*, respektive *komunismus* – nicméně kdykoli jsem uváděl některý z připravovaných seminářů či odborných diskusí spolupracovníků, ať šlo o publikace ve sbornících či věstnících grantu, tématu radikálního socialismu jsem se tak či onak dotkl.

Vysvětlení je prosté. „Zasloužilo“ se o to moje prvotní odborné zaměření, počínající kdesi ve třetím semestru vysokoškolského studia, se kterým jsem po ukončení školy vstupoval jako asistent do výuky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a do „říše vědy“, řeknu-li to nadneseně.

Téma – připomíná už úvodem Karel Hrubý – je spojeno se zdrojem, prvopočátky a vývojem marxistické levice v Československé sociálnědemokratické straně dělnické. Fascinovalo mne úsilí radikálně naladěného průmyslového a zemědělského dělnictva v době poválečné sociální a politické krize, které se obávalo, že vinou oportunistického přizpůsobování koaliční vládní politiky bude promeškána výjimečná historická příležitost. Rostla moje sympatie k Vladimíru Šmeralovi a jeho skupině, která dokázala za pouličních bouří a těžkých bitev vyřadit československé komunisty přicházející z Ruska, i s jejich Leninem posvěceným cílem založit okamžitě v Československu bolševickou stranu, jež v chaosu revolučních bojů ustaví „petrohradskou metodou“ stát sovětského typu a zaslouží se na vše časy o přenos bolševické státní moci do srdce Evropy (v roce 1964 jsem na to téma sepsal a o rok později obhájil habilitační práci pod názvem *První pokusy o založení komunistické strany v Čechách*). Potom jsem s úzkostí sledoval neobyčejně obratné, leč stále marnější manévrování Šmeralových lidí, kteří se snažili vyhnout splynutí s bolševismem, zvláště poté co se proslulými jednadvaceti podmínkami vstupu do Komunistické internacionály vyhranil bolševismus jako směr *de la Partie monolite* pod přísnou kuratelou Moskvy, usilující o bolševickou revoluci v Evropě. Manévrování, jež skončilo Šmeralovou osobní tragédií.

Už tehdy jsem se rozhodl, že ve svých studiích nikdy nepřekročím osudový rok 1921 – a podařilo se mi záměr dodržet. Pak jsem napsal (v roce 1969) do tehdejší *Revue dějin socialismu* poslední svůj opravdově míněný článek na toto téma, končící slovy o „zmařené socialistické renesanci“. Odešel jsem z KSČ, byl jsem propuštěn z fakulty a střehl jsem se napsat něco o dějinách hnutí dělnictva, ač jsem byl nejednou vyzván (abych se tak mohl „rehabilitovat“).

Nyní stojím před úkolem nesplnitelným: na několika řádcích naznačit vlastní teze grantového projektu – neboť jsem se ho ujal proto, abych pomohl ujasnit, co byl původní komunismus (s náznakem staletých tradic ideje), a hlavně jasně říci, že tento termín, užívaný k označení daného fenoménu od roku 1918, je již jen klamem, neboť namísto je tu slovo *bolševismus* (přínejlepším *bolševický komunismus*), který si starou ideu přivlastnil. Bolševismus vyrostl z ideje levého ruského politického extrému, příznačně kontaminovaného hrubostí, krutostí a terorismem (od kterého se někdy distancoval jen z taktických důvodů), a zcela v duchu ruských národních dějin pochopil jako svůj hlavní cíl *nastolení diktatury komunistické strany* (nazývané eufemisticky – a v Rusku jako vyslovená lež – „diktatura proletariátu“), která měla znamenat jedinou možnou cestu Ruska vpřed. A podle téhož vzoru měla být diktatura jako jediná cesta k socialismu instalována i jinde.

Vycházel jsem přitom z prokázané konstancy, že kapitálem řízený ekonomicko-sociální systém se ukázal být nejefektivnějším v úsilí o civilizační rozvoj světa a že veškeré snahy různých socialistických směrů (snad není třeba je tu všechny jmenovat) nahradit ho všeobecně státním, družstevním, takzvaným národním, podnikově skupinovým a ji-

ným hospodářstvím selhaly. Největší dějinnou (a vlastně jedinou) zásluhu bolševismu vidím v tom, že právě tuto skutečnost dokonale, *ad limitum* dokázal (byl to ovšem důkaz draze zaplacený, zdržím se tu emocí). Druhou stranou mince je, že tento kapitálový systém nutně plodí společenskou disharmonii, rozdíly a rozpory, které není schopen vyřešit. Stejně jako si nutně vytváří opozici, jež nemůže být přes různá zabarvení jiná než buď přímo otevřeně *socialistická*, nebo alespoň *sociálně solidaristická*, a která odmítá ve správě společenských záležitostí takzvanou volnou ruku trhu jako nekompetentní a přímo zhoubnou. Všechny ideové, politické i osobní boje či šarvátky, jichž jsme v moderních i těch nejnovějších dějinách svědky, jsou motivovány těmito faktory.

Jde ovšem o vztah velmi složitý, protože se po drastické zkušenosti s fašismem (viz níže) odehrává v plenéru demokratické společnosti. Socialistické, sociální a jim blízké směry a politické strany složitě manévrují a dostávají se přirozeně nejednou do postavení, kdy kompromisy, jež uzavírají, jsou už tak dalekosáhlé, že přestávají sloužit hlavnímu cíli – vyvážené demokratické společnosti, respektive její snaze spojovat ve smysluplný celek nesourodé elementy co možná nejplnějši svobody kapitalistického podnikání na jedné straně a dostatečné či únosné míry sociální solidarity s nižšími společenskými vrstvami na straně druhé.

Takové konflikty se vyhrocují samozřejmě nejvíc v době, kdy se společnost a její struktury potýkají s těžkými problémy ekonomickými či sociálními, zvláště pak když tyto problémy gradují do politických krizí. Abych doložil, že může jít dokonce o jakési křížovatky, na nichž se ocitají civilizované společnosti, musím poukázat na to, že ve chvílích vážné hospodářské, sociální a politické krize mocní tohoto světa mohou vsadit na podporu některé z forem pravého extrému, například fašismu – jak se to stalo v polovině třicátých let minulého století v podstatné části západní Evropy, především v Německu. V takovéto či podobné zlomové situaci se těžiště působení socialistických hnutí a stran, jež tvoří součást ohrožené civilizované společnosti, přesouvá ze stabilizovaných, institucionalizovaných forem nezřídka do sféry *radikálního socialismu* – do radikálně naladěných složek dělnictva, usměřovaných radikálními předáky, do radikálněsocialistických křídel odborů a politických stran, a někdy může tento proces vyústit v založení samostatné radikálněsocialistické strany či organizace. V každém případě si pak radikální socialismus počíná tak, aby podstatně omezil moc kapitálu, který vsadil na podporu fašismu (v principu není podstatné, zda jsou tyto kroky výsledkem vnitřního vývoje v určité zemi nebo se projeví jako důsledek válečného konfliktu mezi státy). Nezřídka onen zásah nabývá podoby tak či onak tvrdé kontroly nad počínáním kapitálu, může překročit i mez zabavení majetku (znárodnění či zestátnění takzvaného klíčového průmyslu), nasazení státní (národní) správy do závodů a podobně.

Představa, že se takováto radikálněsocialistická opatření rodí z přizpůsobení metodám, jež jsou příznačné pro komunistickou diktaturu či bolševismus, je *zásadním omylem* a neporozuměním dějinnému vývoji. Jejich smyslem, ať už jsou více či méně dlouhodobá a více či méně radikální, je totiž *náprava dosavadních nedostatků* v neustálém budování rovnováhy *parlamentnědemokratického systému*; jinak řečeno, směřují k zachování a upevnění parlamentní demokracie, v kritické situaci ohrožené „zprava“. Nemají vést k nastolení totalitního systému nebo k němu mířit – bez ohledu na to, že některým silám, jež také prosazují podobná opatření (na-

příklad komunistickým stranám či hnutí dělnických důvěrníků), jsou tyto cíle blízké. Naopak, jsou podnikána na obranu *proti* nebezpečí takové diktatury.

Posuzujeme-li vývoj v Evropě po roce 1945, s podobnými případy se setkáváme dost často. V západní části kontinentu, počínaje Velkou Británií a konče Itálií, socializující reformy zcela jednoznačně a bez nadsázky *konsolidovaly kapitalistické hospodářství*, přispěly ke společenské integraci nižších vrstev *zdokonalenou sociální politikou a pozvedly parlamentní demokracii* téměř bez výjimky na vyšší úroveň, než tomu bylo doposud (rozšířením volebního práva, zvýšením kontroly volených zástupců lidu, zdůrazněním odpovědnosti vlády parlamentu a podobně). V zemích takzvaného sovětského bloku naopak otevřely cestu do říše totalitní ekonomiky a totalitního státu. Faktory, jež předurčily tyto zcela protichůdné výsledky, netkvěly však v zásadách, opatřeních, metodách a prostředcích charakteristických pro radikální socialismus. Rozhodly zde velmocenské síly, jež působily *zvenčí* a pouze radikálněsocialistická opatření *zneužily*, což se na Západě stát nemohlo. Teprve v uvážení této skutečnosti se blížíme k pochopení skutečné dějinné funkce radikálního socialismu.

K vysvětlení povahy radikálněsocialistických opatření je potřebná ještě odbočka k fungování rozvinuté industriální, a zvláště postindustriální společnosti, jejímž motorem je kapitál a zisk. Je-li zbavena sociálního korektivu nebo je-li onen korektiv vzhledem k potřebám společnosti nedostatečný, nutně a automaticky produkuje na jedné straně stále bohatší jedince (vrstvy, země), zatímco na druhé straně vyvrhuje ze svého relativního, adorovaného blahobytu ty, kteří se ocitají na okraji, ztrácejí schopnost přizpůsobovat se jejímu tempu a normám, žijí pod sociálním standardem v trvalé chudobě, pouze přežívají a stávají se latentním zdrojem (a sociálním „materiálem“) destruktivních nálad, hnutí, revolt i volební klakou politických stran, jež tím či oním způsobem znovu evokují různé segmenty fašistické ideologie a akce. Bylo by naivní domnívat se, že rafinovaně strukturovaná postmoderní společnost nemá dost ideologů a demagogů, kteří jsou schopni přivodit vážné politické krize, jež se pak mohou stát skvělou příležitostí pro hnutí národovecká („vlastenecká“), neofašistická, antisemitská, či dokonce neoliberalistická, a ovšem i (post)komunistická. Samozřejmě že „lidský materiál“ těchto skupin tvoří především ti, jimž společnost vzala perspektivu zvestupu, nebo alespoň udržení sociálního statutu, kteří jsou často nebo trvale nezaměstnaní, kteří jsou deklarováni (vyvrženi ze svého sociálního prostředí), vyřazeni z etnických, rodinných a jiných společenství – především s nimi musí, chtějí-li mít úspěch, pracovat komunisté, postkomunisté, neokomunisté, „leninci“, „opravdoví bolševici“ a další.

Řečeno obecněji: Socialismus a jeho odnože či varianty (například socialismus a solidarismus křesťanský) jsou nutnou součástí dobře fungující moderní demokratické společnosti. Oba její póly – na jedné straně socialismus a na druhé straně kapitalismus, s jejich sociálními i politickými reprezentanty a hodnotami – koexistují v neustálé diskusi, konkurenci, vyjednávání a uzavírání dohod; snaha jedné složky zbavit se úplně té druhé, zničit ji, poskytnout jí „nulovou toleranci“ (skvělý výmysl!) je zhoubná pro celou společnost. Nevědí-li to politici, státníci by měli být moudřejší.

Snad jediná kritická výhrada Karla Hrubého, že jsem opomenul něco z klíčové literatury k tématu, se týká knížky Bernarda Wheatona o počátcích komunistické strany

v Československu.⁴ Přiznám tedy svůj nedostatek, snad chybu. Tato knížka mne provázela již v dobách totality, kdy jsem ji poprvé dostal do rukou, a dosud trůní v mé knihovně. Bylo to dávno poté, co jsem sepsal první vydání svých *Socialistů na rozcestí* (1967) – a předtím, než jsem po doplnění studia, hlavně ve Vídni a Amsterdamu, připravil obsažnější vydání druhé (1995). (Třetí, v němčině, se editorům jaksi „nehodilo.“) Ctil jsem ji jako přehled, jakékoli podrobnější odkazování na ni by se však v mých rukou seschlo na různé doplňky či kritické poznámky; celkově vzato, odmítal jsem Wheatonovu logiku Šmeralovy radikálněsocialistické cesty do KSČ, nemluvě již o náznacích ztotožňování radikálního socialismu s komunismem ve dvacátých letech. To přímo protičečilo závěrům, k nimž jsem sám docházel (a moje prvorepubliková syntéza⁵ nebyla dílem polemickým).

Souhlasím s Karlem Hrubým, že jsem se opravdu nepustil do podrobnějšího osvětlování rozporů mezi radikálněsocialistickou praxí rané KSČ v první polovině dvacátých let (bohatě doplňovanou pseudobolševickou frází, dodávám); vím, že se věci více věnoval Jaques Rupnik,⁶ a jeho výkonu (zvláště s ohledem na to, že je již čtvrt století starý a že autor tehdy postrádal možnost studia ve zdejších archivech a knihovnách) si vysoce cením; v každém případě mu některé jiné pokusy nesahají po paty. Avšak jeho příklady a teze mne neuspokojily natolik, abych s ním jen vyslovil souhlas – a k vlastnímu rozboru mi chyběly možnosti (i vzhledem k zásadě „rok 21 a dost!“). Co mi zde vadilo nejvíce – jakýsi plynulý přechod od radikálního socialismu Šmeralova k jeho komunismu. Soudím též, že právě tato léta byla osudová, a rád bych jednou pronikl do jádra Šmeralova osudu v Sovětském svazu (je to stále velká neznámá, přestože mi leccos vyprávěl můj starý a bohužel již zesnulý přítel Karel Gorovský, kdysi jeho osobní tajemník).

Další Hrubého poznámka, že v letech okupačních je moje „pero stručnější“, je vůči mně až příliš milosrdná. Dalo mi dost práce, abych vzal za bernou minci a rozhodl se vyslovit jako nosnou ideu, že obrat KSČ v letech 1936–37 byl až geniálním utilitárním tahem československého bolševismu (samozřejmě moskevské provenience, Gottwaldem pouze realizovaným), jenž měl za cíl celkem snadno rozšířit bolševicko-sovětské impérium cestou světové války do srdce střední Evropy. Tajil se mi totiž nad tou drzostí a obratností až dech, když jsem si uvědomil, kolik stovek, ba tisícovek lidí uhlířské víry v komunismus (včetně intelektuálů) za ni zaplatilo životem. Vzhledem k tomu, že opravdu prostudovat téma jsem nebyl schopen, doslova jsem prosil odborníky první kategorie o stěžejní statě. Výsledkem byly tři články – o druhé republice z pera Jana Gebharta a Jana Kuklíka, do písemné podoby převedená přednáška Vojtěcha Mencla

---

4 WHEATON, Bernard: *Radical Socialism in Czechoslovakia: Bohumír Šmeral, the Czech Road to Socialism and the Origins of the Czechoslovak Communist Party (1917–1921)*. New York, Columbia University Press 1986.

5 *České země v éře První republiky (1918–1938)*, sv. 1–3. Praha, Nakladatelství Libri 2000–2003.

6 RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků do převzetí moci*. Praha, Academia 2002; francouzský originál vyšel v roce 1981.

o Předvoji a stručná Kokoškova interpretace Josefa Smrkovského (jeho následná monografie o Pražském povstání vypovídá ovšem výmluvněji).⁷ Jinak řečeno: většina toho nejpodstatnějšího zůstala nedotčena. A já to dobře vím.

Za jisté nedopatření Karla Hrubého považuji, že při posuzování těchto otázek pomínil výsledky, k nimž se dopracovala kolegyně Kalinová, jejíž stať poukazující na britské kořeny poválečného radikálního (znárodnovacího) programu československé sociální demokracie byla jedním z prvních našich sborníkových příspěvků,⁸ já s výsledky, k nimž došla, počítal a sám nebyl schopen je rozhojňovat.

Konečně mi přichází velmi vhod kritická poznámka Karla Hrubého o případných de-
bolševizačních efektech takzvaného obrodného hnutí v KSČ šedesátých let, jež jsem jako problém nadhodil. Jsem dost skeptický k výkonům naší historiografie nejnovější doby, přesto mne však udivuje, že nikoho (pokud vím) ani nenapadlo takto otázku zkoumat. Jde přece o to, *jaké* byly přesně atributy tohoto československého bolševismu a nakolik alespoň některé z nich v oněch několika měsících do srpna či září 1968 demokratizační hnutí zdiskreditovalo, narušilo, zčásti destruovalo, odstranilo... Oč lepší by to bylo než svádět žabomyši války na téma, zda byl československý komunismus reformovatelný či nereformovatelný.

Snad ještě závažnější je otázka po vztahu radikálního socialismu k existující Komunistické straně Čech a Moravy. Závěry, k nimž jsem dospěl, jsou v mé studii jen stručně naznačeny, protože se v tomto směru necítím kompetentní. Jsem však nucen několik řádků přidat v naději, že se jich chopí politologové jako ti praví odborníci. Zdá se mi jednoznačné, že Kominternu a komunistické strany (i bez ní) byly a jsou stranami bolševickými se vším, co k tomu náleží. Pouze pro sebe uzurpovaly – a dokonale se to vžilo – název „komunistický“; dokonce se stal podle kánonu jednadvaceti podmínek vstupu do Kominterny bezpodmínečně povinný a nikdy nebyl ze závazných pravidel komunismu vymazán (mimo jiné garantoval bolševické straně vládu nad Kominternou).

Jde sice o nálepku, ale všichni (včetně členů KSČM) vědí, že zdaleka nejde jen o název a že jeho případná změna by odstartovala sérii změn dalších, vážnějších. Moci se v Československu chopila komunistická strana na základě velikého (a odvážného) manévru (viz výše). Mne zde zajímá však jen toto: Aby mohl bolševismus (komunismus) žít a provozovat své politické řemeslo, potřebuje nutně náboj nespokojených přívrženců, nesouhlasících s „oportunismem“ i oportunistem různých sociálních a socialistických stran a směrů, usilujících o efektivní cesty vpřed. To znamená, že nemůže žít ze „skalních“ stoupců starého bolševismu, ale potřebuje stoupence *radikálního socialismu*, kteří jsou stejně logickým produktem vývoje kapitálem ovládané společnosti jako jejich umírněnější kolego-

7 GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: Pomnichovská politika KSČ a její reflexe v Kominterně. In: *Bolševismus...*, sv. 4, s. 55–71; MENCL, Vojtěch: Šedesát let od vzniku Předvoje. In: *Bolševismus...*, sv. 3, s. 115–134; KOKOŠKA, Stanislav: Vzpomínky Josefa Smrkovského na události z konce 2. světové války. In: *Bolševismus...*, sv. 5, s. 153–176; TÝŽ: *Praha v květnu 1945: Historie jednoho povstání*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005.

8 KALINOVÁ, Lenka: Změny sociálního systému v Československu po druhé světové válce v kontextu vývoje ve vyspělých zemích. In: *Bolševismus...*, sv. 1, s. 119–156.

vé. Z tohoto hlediska je vztah mezi sociální demokracií a (post)komunistickými stranami motivován především *soupeřením o radikální socialisty*. Z toho mohou plynout závažné následky, jako například až neuvěřitelně vysoké procento potenciálních stoupců (post)komunistické strany (kteří ve skutečnosti žádnými stoupci bolševismu nejsou).

Povinen se cítím takovýmto stručným závěrem: Grantový projekt, jehož jsem se ujal, uspěl v několika aspektech.

Podarilo se mi vzbudit pozornost o tyto otázky u odborné veřejnosti a „nakazit“ ji snad přesvědčením, že jde o předmět vážného bádání, které má nepochybný význam i pro současnost.

Podarilo se mi získat pro toto téma mimo jiné mladou generaci historiků. A – mohli soudit – příspěvky mladých byly nadprůměrně a odpovědně zpracované, kvalitní a prospěšné.

Uspěli jsme zatřetí v našem „českoslovenství“. Nejenže jsme na Slovensku získali pro práci v podmínkách nijak snadných celé skupiny historiků z Bratislavy, Banské Bystrice, Košic i jiných míst, ale povedlo se s nimi uspořádat i pracovní setkání, jimž se dostalo podpory reprezentativních orgánů slovenské vědy. Slováci zpracovali a přijali „bratrský“ grantový projekt v systému „Vega“, jenž dobou svého trvání dokonce o rok přesáhne náš grant – jsem si jist, že ku prospěchu věci.

V čem jsme neuspěli, si nechávám netakticky nakonec. Podarilo se nám snad „zmapovat“ všechny tematické oblasti, jež by měly opravdu náležet do synteticky pojaté práce o dějinách bolševismu, komunismu a radikálního socialismu v Československu. *Ani v jednom případě* se nám však nedostaly do rukou studie, které by mohly přesně usednout na místo, jež by jim v takové syntéze náleželo. Vyskytly se ovšem některé, jež měly k takovému ideálu – svou pramennou základnou, zpracováním a vůbec celkovým pojetím – už velmi blízko. V budoucnu se stanou pro ty, kteří budou na syntéze pracovat, určitě výbornými tovary, či alespoň polotovary. Nepodařilo se nám však naplnit představu, že jednotlivé svazky ediční řady se budou – třeba jen krůček po krůčku – blížit k syntetičtějšímu pohledu na téma. Jen snad ve třetím až pátém svazku se častěji sejdeme se studii, jež poněkud inklinují k takovému pojetí .

Co však cítím jako ten největší neúspěch či problém: Sám už nemám tolik energie, abych se úkolu takovéto závažnosti nadále věnoval; oněch pět let mne stálo dost sil – kdo se o cosi podobného pokoušel, pochopí. Ostatně, už nejméně dva roky jsem tlačil na to, aby se našli pokračovatelé, kteří by měli ambici dovést vynaložené úsilí k prvnímu pokusu o syntézu. Horší však je, že ať se dnes rozhlížím jakkoli, nevidím tváře, jež by planuly odhodláním do věci se pustit. Můj spolupracovník Michal Kopeček, který vykonal pro úspěch projektu mnoho, odcestoval v srpnu 2005 na rok do Spojených států a o návrhu grantového projektu začne uvažovat až po svém návratu. Jistě by byl schopen na dílo úspěšně navázat – jenže právě proto, že je schopný, valí se na něj už teď jeden úkol za druhým, a až se vrátí, nebude to lepší.

A tak – nevím, nevím. Nemohu se však zbavit dojmu, že se blížíme nezadržitelně k další docela slušné ostudě českého (československého?) dějepiscectví.

Ať mi kolega Karel Hrubý promine, že jsem diskusi k jeho podnětnému článku využil i k takovéto konfesi.

Diskuse

Luhajúci „ublížený“ recenzent

Ján Mlynárik

Mojej monografii *Dějiny Židů na Slovensku*, vydanéj vydavateľstvom Academia v Prahe na jar 2005, venoval v tomto časopise obsiahlu recenziu Ivan Kamenec.¹ Okrem neprávď a výmyslov recenzia obsahuje časti, ktoré sa priamo dotýkajú vedeckej cti autora.

Kamenec „s plnou zodpovednosťou“ došiel k záveru, že som sa dopustil plagiátorstva, že som jednoducho „opisoval z cudzích odborných prác – spravidla bez toho, aby odcitoval príslušný prameň, alebo sa naň odvolal. Plagiátom sú polvety, vety ... celostranové pasáže... (...) Čitateľovi ich prezentuje ako výsledok svojho vlastného výskumu...“ (s. 350) Vnímavejší čitateľ si isto všimne, prečo Kamenec užil termín „spravidla“. Teda asi neopisujem systematicky, bez akýchkoľvek odkazov na pôvodných autorov. Vedeckým plagiátom je však „doslovný odpis cudzieho diela bez udania predlohy“, ako sa možno dočítať aj v *Krátkom slovníku slovenského jazyka*.² Jeho „spravidla“ si teda možno vyložiť skôr ako prevažne, alebo väčšinou. Teda pripúšťa, že aj „citujem príslušný prameň“.

Podľa Kamenca som dielo odpísal od iných autorov bez odkazu na ich diela. Kto si otvorí moju knihu, zistí, že obsahuje oddiel „Bibliografie“ (s. 346–350), kde je uvedených viac ako sto dvadsať pôvodných diel, zborníkov, článkov a edícií prameňov. Odkazy sú na tri samostatné Kamencové knihy (z toho jednu spoluedíciu prameňov) a priamo v texte je štrnásť odkazov na Kamencovo autorstvo (Menný register, s. 351–358). Na niektoré diela, podstatne prínosnejšie než Kamencové, napríklad Ladislava Lipschera, je v texte až sedemnášť odkazov. Všade, kde sa pod-

---

1 KAMENEC, Ivan: Mnohosľubný nadpis – trápny výsledok: Nad Mlynárikovou knihou o dejinách Židov na Slovensku. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 2 (2005), s. 343–353.

2 Bratislava 1987, s. 289.

statnejšie hovorí o základných súvislostiach, sú uvedené odkazy na autorov. Teda obvinenie z plagiátorstva je Kamencovo evidentné luhanie. Prečo sa má historik uchýľovať k takému luhaniu? Nebola to dokonca predpísaná forma „partajnej“ diskusie, ktorú používali „normalizační“ historici Husákovho režimu, ku ktorým Kamenec patril? A nevliezla mu pod kožu bez toho, aby si to uvedomil, bez toho, že je už iná doba? Prečo Kamenec zamlčal tieto fakty?

Diskusia môže vzniknúť o potrebe a hutnosti (obsažnosti) odkazového a kritického aparátu, a to tiež v závislosti na tom, o akú knihu ide – či o prísne vedeckú monografiu s odkazmi na všetky dostupné pramene (podľa klasickej pozitivistickej metódy), alebo o populárno-vedeckú knihu či literatúru faktu – a na aký rozsah je kniha rozvrhnutá. Zakladateľ slovenskej profesionálnej historiografie Daniel Rapant (1897–1988) na dôkladné spracovanie slovenského povstania pred polovicou 19. storočia³ spotreboval trinásť zväzkov o rozsahu vyše sedem tisíc strán, a to zväčša na edície dokumentov a kritický aparát, kde mohol konfrontovať aj rôzne a navzájom si protirečiacie pramene a skúmať zložité problémy pomerne krátkeho obdobia zo všetkých stránok. Jeho monumentálne dielo vychádzalo tridsať päť rokov!

V mojej vedecko-populárnej knihe Kamenec nachádza ako plagiát dokonca „polvety, vety“. Rapant mohol odkazovať a kriticky sa vyporiadať aj s polvetami a vetami, a robil to na niekoľkých stránkach. Mal som aj ja vo svojom diele odkazovať na každú polvetu či vetu, ak jeho rozsah bol limitovaný zadaním a obsiahlo históriu celých stáročí? Keby som použil obvyklý vedecký aparát, bolo by to na niekoľko zväzkov a nie na jednu knihu, a takéto dielo by nikto ani nevydal. Renomovaný historik dejín slovenských Židov potreboval iba na spracovanie dvoch rokov 20. storočia štrnásť stránok knihy veľkého formátu so sedemdesiatimi štyrmi odkazmi a kritickým aparátom.⁴ Keby som použil jeho metódu, moje dejiny Židov by nemali 359 strán, ale najmenej desaťkrát toľko!

Požiadavka opatriť odkazmi „polvety, vety“ v populárno-vedeckom diele je naprostý nezmysel. Aj uvedenie bežného vedeckého a kritického aparátu by zväčšilo knihu najmenej o tretinu, teda o vyše sto strán, čo bolo pre vydavateľa neúnosné.

S Kamencom súhlasím v jedinom, aby sa totiž konala „konštruktívna polemická diskusia“ o historiografii, o nárokoch na druhy historických i populárnych diel. Avšak jeho táranie o mojom „evidentnom plagiátorstve a opisovaní“ základom, či dokonca „podnetom“ takejto diskusie sotva môže byť.

Moje dejiny Židov vznikli na základe Rozhlasovej univerzity Rádia Slobodná

---

3 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie 1848–49*, zv. 1–5. Martin – Bratislava, Matica slovenská – Vydavateľstvo SAV 1937–1972.

4 JELÍNEK, Yeshayahu A.: Prevrät v rokoch 1918–1919 a Židia (poznámky a úvahy). In: *Spoznal som svetlo a už nechcem viac tmú“: Pocta Jozefovi Jablonickému*. Bratislava, Veda 2005, s. 29–43.

Európa v Mníchove, podobne ako dejiny českých profesorov na Slovensku, banderovcov alebo tragédie gréckych katolíkov, ktoré všetky vyšli knižne. Rozhlasová univerzita RFE mala zvláštny spôsob citovania prameňov. Bola určená pre ucho. Pravidelne v nej čítali dvaja či traja hlásatelia. Pôvodný, spojovací text patril autorovi a čítal ho prvý hlas. Druhý a tretí hlas citovali úryvky z iných diel týkajúcich sa problematiky. Tieto texty museli byť ucelené, nebolo možné ich trhať, vkladať do nich prvý či tretí hlas. Maximálne ich bolo možné parafrázovať. Do diela som teda zaradil ucelené citáty, ktoré sa tak „dotkli“ Kamenca. Bolo možné ich prepísať do inej vetnej skladby, prípadne všetky parafrázovať. Čo by sa zmenilo na ich obsahu? Kde som mohol, tam som odkazoval na autorov.

Tvorbu Ivana Kamenca o Židoch spomínam už v úvode knihy (s. 10), že za komunistickej diktatúry kvôli jej antisemitizmu nemohla byť publikovaná (ide o dielo z konca šesťdesiatych rokov, keď ešte Kamenec neslúžil „normalizátorom“). A ďalej pokračujem: „Přikláníme se k závěru historika Ivana Kamence ze sborníku *Tragédia slovenských Židov*, který vyšel roku 1992 v Bratislavě, kde autor konstatuje...“ A nasledujú ako citát tri Kamencové vety. (Pre Kamencovu „objektívnosť“ je príznačné, že uvedený zborník zaradil medzi diela, z ktorých som vraj opisoval, pritom ale zatajil „diela, ktorých výpočet v poznámke určite nie je konečný“ – s. 350 recenzie, s. 94 mojej knihy.) Na strane 99 citujem ďalšie štyri vety s komentárom: „Co se týče jiných politických proudů, uvádíme stanovisko historika Ivana Kamence z díla *Po stopách tragédie*, jež vyšlo v Bratislavě roku 1991.“ Na strane 163 pripomínam: „Historik Ivan Kamenec uvedl argument, že na jaře 1943...“ (parafráza jednej vety). O kus ďalej sa opäť odvolávam na jeho hodnotenie a citujem pol vety (s. 184). Na strane 205 je citovaná jedna veta s odkazom na Kamenca o intervenciách Vatikánu v prospech Židov. Na strane 217, kde sa hovorí o prezidentských výnimkách, uvádzam odhad, ku ktorému dospel „historik Ivan Kamenec“. Na strane 239 stojí: „Historik tragédie slovenských Židů upozorňuje na záražející skutečnost...“ (citujem dve vety). Na strane 242 parafrázujem Kamencovu vetu, že ľudácky režim nemal odvahu revidovať svoju politickú doktrínu (s príslušným odkazom). Na strane 268 citujem jeho postreh, že Slovensko na istý čas bolo pre prenasledovaných Židov zo susedných krajín najbezpečnejším miestom.

Ako som „opisoval“ od iných autorov, o tom svedčia napríklad tri vety zo strany 283: „Podle různých hlášení odjelo ze Slovenska v období od září 1944 do dubna 1945 formou transportů 11 406 židovských osob (Kladivová), resp. 11 691 (Mičev). Podle jiných údajů bylo v 11 transportech 12 306 osob, z nichž 7936 odjelo do Osvětimi, 2732 do Sachsenhausenu a 1638 do Terezína (Lipscher). Nejvyšší údaje uvádějí třináct transportů, z nichž asi deset tisíc zahynulo (Kamenec).“ V polovici jedného odstavca sú citovaní štyria historici! To je svedectvo, že údaje z ich kníh si privlastnil autor? Že ich vydáva za vlastný výskum?

Recenzent Kamenec by mohol uviesť, že mal byť citovaný v pol a celých vetách častejšie, že som mu ublížil a „znižil“ jeho vedecký prínos. To by sa isto dalo za predpokladu určitej márnomyseľnosti uznať. Nemohol som citovať jeho texty k iným obdobiam, než sú roky slovenského štátu (1939–1945), lebo sa im (až na povojnový topoľčiansky pogrom) nevenoval. Prečo potom zovšeobecňuje a hovorí

za iných autorov? Prečo mi predpisuje, že som mal citovať Liptákové dielo *Politické strany na Slovensku: 1860–1989*, keď som mal iné pramene?

Vzhľadom na to, že som poukázal na viaceré citácie z Kamencových prác, je zjavné, že recenzent Kamenec luhal – alebo mal napísať, že ide o plagiát s citáciami cudzích diel, čo je nezmysel. Podivujem sa redakcii časopisu *Soudobé dějiny*, že podobné výmysly a evidentné lži uverejňuje ako vedeckú pravdu.

Aj úvodná výhrada recenzie proti tomu, že sa Kamencovo meno objavilo v knihe medzi jej posudzovateľmi, je nemiestna. Knihu malo kedysi (v roku 1997) vydať nakladateľstvo Karolinum. To chcelo slovenského recenzenta. Kamencov posudok sa stal základom, že sa v rukopise pripravovanom vtedy do tlače jeho meno ocitlo povedľa ďalších dvoch recenzentov, Václava Vebera a Tomana Broda. Potom vydavateľstvo Kalligram v Bratislave nechalo rukopis posúdiť Kamencovi, aj s uvedenými recenzentmi. Kamenec „sušil“ rukopis tri roky. Na naliehanie právnika Kalligram ho potom vrátil autorovi. Za ten čas mal možnosť svoje meno z tiráže vyškrtnúť, alebo vrátiť rukopis Kalligramu s poznámkou, že nie je recenzent. Alebo napokon, keď hovoril so mnou v Prahe osobne, mal mi povedať, že nie je recenzent. Nič z toho neurobil. Iba potom cez právnika žiadal pražské vydavateľstvo Academia, aby jeho účasť na recenzovaní dementovalo. Ja osobne som nechcel, aby „normalizačný“ historik Kamenec recenzoval moje dielo.

Diskuse

Aké sú možnosti racionálnej diskusie?

Odpoveď Jánovi Mlynárikovi

Ivan Kamenec

Redakcia *Soudobých dějin* mi umožnila vyjadriť sa k odpovedi Jána Mlynárika na moju recenziu jeho knihy *Dějiny Židů na Slovensku*, na konci ktorej som vyjadril želanie, aby sa tento článok stal podnetom pre konštruktívnu polemickú diskusiu.¹ Polemiky na stránkach *Soudobých dějin* prebiehajú dosť často, interesujú odborníkov a priťahujú pozornosť čitateľov. Navyše spravidla prinášajú nové poznatky a pre svojich priamych aktérov sú akousi skúškou na overenie platnosti, v horšom prípade malej presvedčivosti, vlastných argumentov.

Je vcelku prirodzené, že na moju recenziu, respektíve výzvu, ako prvý zareagoval autor, teda Ján Mlynárik. Žiaľ, nejde tu však o štandardnú polemickú repliku, bežne používanú vo vedeckej diskusii, čo avizoval už v nadpise svojej odpovede, keď ma klasifikoval ako „luhajúceho ublíženého recenzenta“. Na niekoľkých ďalších miestach apriórne označil celú moju recenziu a spomínanú výzvu za „táranie“, ktoré nemôže byť podnetom diskusie. Navyše vyslovil počudovanie, že redakcia časopisu *Soudobé dějiny* „podobné výmysly a evidentné lži uverejňuje ako vedeckú pravdu“. Je prekvapujúce, že Ján Mlynárik takto kvalifikuje polemickú diskusiu uverejnenú vo vedeckom časopise. Ani ja ako autor recenzie a určite ani redakcia *Soudobých dějin* nemá však takéto ambície. Žiadna kritická recenzia ani akákoľvek iná odborná práca sa nemôže predsa vydávať za konečnú „vedeckú pravdu“, ale vždy iba za jej hľadanie.

Moja kritická stať obsahovala tri hlavné okruhy výhrad. Najviac priestoru som venoval kritickým poznámkam voči obsahu, metóde a interpretácii, ktoré autor vo svojej knihe použil. Po druhé, značná časť recenzie sa týkala vážnej odbornej i etic-

---

1 KAMENEC, Ivan: Mnohosľubný nadpis – trápny výsledok: Nad Mlynárikovou knihou o dejinách Židov na Slovensku. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 2 (2005), s. 343–353.

kej otázky práce historika. Načrtol som v nej totiž jeden z hlavných problémov posudzovanej knihy: Kde sa nachádza pomyselná hranica medzi kompilovaním a plagiátorstvom? Na základe pozorného prečítania Mlynárikovej práce a porovnávania jej textov s textami iných odborných historických prác, ktoré sa zaoberajú dejinami Židov na Slovensku, som prišiel k nepríjemnému, tristnému záveru, že autor recenzovanej knihy sa dopustil na mnohých miestach doslovného odpisovania z iných diel. Svoje konštatovania k prvému i druhému bodu som doložil viacerými konkrétnymi faktami a ukázkami z textu knihy. Okrem toho, v úvode svojej kritickej state som ešte upozornil, že rukopis tejto Mlynárikovej knihy som nikdy neposudzoval pre vydavateľstvo Academia, ani pre žiadne iné vydavateľstvo, hoci som v tiráži knihy uvedený ako jeden z jej troch oficiálnych recenzentov. Keď Mlynárik v záveru svojej polemiky sugeruje, že som kedysi vypracoval posudok na rukopis tejto jeho práce pre nakladateľstvo Karolinum, z čoho vraj nakoniec rezultovalo aj uvedenie môjho mena v tiráži knihy vydanej v Akademii, musím takéto tvrdenie rezolutne odmietnuť.

Ján Mlynárik všetky moje tvrdenia označil za klamstvá, respektíve ich jednoducho ignoroval. S mojimi vecnými odbornými pripomienkami sa vo svojej replike vôbec nezaoberal, nereagoval na ne. Hneď na začiatku ich totiž označil za „nepravdy a výmysly recenzenta“, no žiaľ neuviedol ani jeden protiargument, aby obhájal svoje stanoviská a závery z knihy, aby ma usvedčil z mylného a nesprávneho hodnotenia jeho textov, respektíve z nepravd a výmyslov. V tomto smere sa preto nedá s autorom viesť vecná diskusia či polemika, v ktorej, pravdaže, nemusím mať iba ja vždy pravdu. Nešlo by tu však iba o nejaký osobný malicherný spor medzi názormi autora a recenzenta, ale o konštruktívnu diskusiu, ktorá by asi zaujímala v Čechách i na Slovensku širší okruh bádateľov, respektíve záujemcov o tak citlivú tému, ako je málo známa a ešte menej prebádaná história Židov na Slovensku, s osobitným prihliadnutím na ich tragické osudy v 20. storočí.

V podstate celý rozsah svojej razantne odmietavej odpovede Ján Mlynárik venoval polemike s mojím hodnotením, že vo svojej knihe mnohokrát odpisoval texty od iných autorov. Obhajuje to tvrdením, že spomínanú metódu nepoužíval systematicky, pretože na mnohých miestach v texte, respektíve nepriamo v bibliografickom prehľade na konci knihy, sa odvoláva aj na iných autorov a uvádza ich v zozname literatúry. Pre toto svoje stanovisko si volá za svedka aj moje vyjadrenie, že iných autorov „spravidla“ necitoval. Z toho vzápätí pohotovo vyvodzuje záver, že jeho práca v žiadnom prípade nemôže byť označená za plagiát, keďže *Krátky slovník slovenského jazyka* za plagiát považuje „doslovný odpis cudzieho diela bez udania predlohy“. Svoj postup pri práci s používanou literatúrou zdôvodňuje ešte argumentom, že ak by citoval vždy príslušného autora, od ktorého text preberá, tak by rozsah jeho knihy narástol do ťažko publikovateľných rozmerov. Napokon vysvetľuje, že knihu písal na podklade svojich prednášok pre Rozhlasovú univerzitu Rádia Slobodná Európa, kde vzhľadom na koncepciu porady zväčša nebolo možné uvádzať odkazy na to ktoré citované dielo.

Zároveň Mlynárik naznačuje, že moje výhrady vychádzajú jednak z márnomyseľnosti, lebo sa mi zrejme máli jedenásťnásobné citovanie mojich odborných prác, jed-

nak z mojich zlých charakterových vlastností „normalizačného“ historika Husákovho režimu, ktorému metóda luhania vlezla pod kožu a ktorý nepochopil, že je už iná doba. Prirodzene, som ochotný diskutovať aj na túto tému (urobil som to verejne už neraz) a niešť za svoje postoje zodpovednosť. Mlynárikovo kádovanie však pokladám v tejto podobe a pri tejto príležitosti za účelové. Autor ním chce evidentne prekryť absenciu svojich odborných racionálnych argumentov k vlastnému meritu vecí a podstate (v značnej miere aj etického) problému posudzovanej knihy. Ten som vo svojej recenzii sformuloval do otázky: Kde sa nachádza pomyselná hranica medzi prípustným, neraz nevyhnutným zovšeobecňujúcim kompilovaním a obyčajným plagiátorstvom? Mimočodom, k danému problému, ktorý sa v slovenskej historiografii (a asi nielen v nej) z času na čas podnes vynára a vyvoláva polemické diskusie i osobné napätia a averzie, sa svojho času razantne vyjadrili a vyjadrujú nielen „ublížení“ autori, ale aj vonkajší, nezainteresovaní pozorovatelia a recenzenti. Medzi nimi aj také významné osobnosti, akými boli Daniel Rapant a Alexander Matuška. Obaja spomínaní vedci ostro a s veľkou dávkou sarkazmu polemizovali s neetickým postupom tých autorov, ktorí nielen nekvalifikovane kompilovali, parafrázovali, ale aj priamo odpisovali a uverejňovali viac či menej dlhé pasáže z iných vedeckých prác, respektíve z textov odpočúvaných vysokoškolských prednášok.

Na ukážku niekoľko príkladov z ich vystúpení, ktoré po obsahovej i formálnej stránke až nápadne pripomínajú problém s recenzovanou knihou Jána Mlynárika: Daniel Rapant v rozsiahlej recenzii syntetického diela Františka Bokesa *Dejiny Slovenska a Slovákov* okrem iného píše: „Kompilácia v dobrom vedeckom zmysle je samostatný pokus o zvládnutie dejinnej problematiky na základe doterajších výskumov ... autor volil ľahšiu cestu. Vypisuje, prípadne kde tu aj dopĺňa, z prác iných autorov, ale takmer vždy takým spôsobom, ktorému nie je možno priznať hodnotu samostatnej kompilačnej práce. Bokesove dejiny nie sú kompiláciou, ale expiláciou, a to expiláciou takou, že musí zaraziť i v našich, v tomto ohľade nie priam chúlостivých, pomeroch. (...) Výraz „prevzatý“ (text – I.K.) volili sme úmyselne ako pomerne neutrálny. Najväčšia časť prevzatých miest je prevzatá alebo úplne doslova, alebo s väčšími – menšími zmenami parafrázistickými a štylárskymi. (...) Tento spôsob, i keď odhliadneme od stránky vedecko-mravnej, má pre celkový ráz diela rozličné nepravdivé následky... Autorova závislosť na predlohách ide tak ďaleko, že preberá aj ich názory, hoci odvtedy uplynuli desaťročia a názory i stanoviská historickej vedy sa zmenili.“ Rapant svoju kritickú recenziu uzatvára konštatovaním: „Bolo by omylom myslieť, že k napísaniu dejín stačí si sadnúť k niektorým prameňom s ceruzkou, niekedy však priam s redaktorskými nožičkami. (...) Dejiny čo len odpísať môže len niekto, kto je v nich dostatočne zbehlý... Patrí k vedeckej kvalifikácii vedieť a uvedomiť si, čo a na čo si môže človek trúfať.“⁴² Treba ešte dodať, že Rapant svoje tvrdenia doplnil na trinástich stranách paralelnými ukážkami z recenzovanej práce a z textov „preberaných“ – teda odpisovaných – autorov. Po-

---

2 Recenzia vyšla v *Historickom zborníku*, č. 4. Martin, Matica slovenská 1946, s. 474–509.

dobne postupoval aj Alexander Matuška, keď dokazoval plagiátorstvo slovenského literárneho kritika J. E. Bora, ktorý odpisoval od F. X. Šaldu.³

Po tomto čiastočnom, no myslím, že vcelku logickom, odbočení sa vrátim k vlastnej recenzii, v ktorej som tvrdil a ďalej tvrdím, že Mlynárik vyššie spomínanú hranicu medzi kvalifikovanou kompiláciou a odpisovaním mnohokrát prekročil smerom k plagiátorstvu, čo som v závere svojej state aj dokumentoval komparáciou s troma paralelnými citátmi, ktoré by sa dali doplniť desiatkami ďalších ukážok. Vo svojom rozhorčení si ich Ján Mlynárik buď vôbec nevšimol, alebo ich ignoroval. Každopádne ich ponechal bez akéhokoľvek vysvetlenia, ktoré by tu bolo veľmi potrebné. Predmetom mojich kritických pripomienok nie je fakt, že Mlynárik málo cituje iných autorov (čo by neprímerane rozšírilo pomocný poznámkový aparát populárno-vedeckého diela), ale skutočnosť, že jednoducho odpisuje cudzie texty. Ako vysokoškolský učiteľ veľmi dobre vie, že takéto metódy sú neprípustné aj pre študentov, nieto ešte pre profesionálnych historikov a autorov vo všeobecnosti.

Ak sa teraz vo svojej reakcii dodatočne háji argumentom, že kniha vznikala vlastne ako koláž z textov určených pre rozhlasové publikum, možno pripustiť, že nároky na pôvodnosť textu a jeho vybavenosť odkazovým aparátom sa v takom prípade do istej miery znižujú. Problém tým však nemizne. Keď už si Mlynárik nedal tu robotu, aby pre knižné vydanie originálnejšie štylizoval inkriminované pasáže, alebo doplnil chýbajúce údaje o autorstve ich predlôh, mohol aspoň v úvode upozorniť na okolnosti genézy textu a priznať, že na mnohých miestach preberá informácie a hodnotenia od iných historikov bez uvedenia ich mena. Nič z toho Mlynárik neurobil. Čitateľ ani recenzent nie je jasnovidec a nemôže pri posudzovaní textu brať do úvahy okolnosti, ktoré autor, nech už z akéhokoľvek dôvodu, zamlčal. Navyše, nespochybniteľný je fakt, že Mlynárikové prednášky na Slobodnej Európe boli vysielané skôr, než vyšla moja kniha *Po stopách tragédie*, ako aj ďalšie publikácie, z ktorých Mlynárik na mnohých miestach inkognito „čerpal“. Z toho plyne, že text v knihe nemôže byť identický s tým, ktorý bol určený pre „Rozhlasovú univerzitu“, a že ho teda Mlynárik neskôr za účelom publikácie „aktualizoval“. V takom prípade však Mlynárikova obhajoba evidentne stráca opodstatnenosť a má poslúžiť len na zmätenie nezasvätených čitateľov.

Nechcem už ďalej mentorovať. Na problém odlišenia kompilátu od plagiátorstva máme zrejme s Jánom Mlynárikom diametrálne odlišný názor, ktorý sa nevyrieši v rámci našej dvojstrannej polemiky. V tejto súvislosti chcem však ešte upresniť, prečo som pri porovnávaní Mlynárikom odpísaných pasáží uviedol len príklady z mojej monografie *Po stopách tragédie*. Obsah svojej knihy poznám totiž naj dôvernejšie a najľahšie sa mi z nej vyberali zmienené príklady. Na výčitku Jána Mly-

---

3 MATUŠKA, Alexander: Empirické podvody transcendentálneho kritika. In: *Přítomnost*, roč. 11, č. 9 (1934), s. 135–137. O afére sa v slovenskej tlači následne váživo diskutovalo, čo sám autor pôvodnej recenzie uzavrel článkom „O plagiátorskej sláve medzi nami“ (in: *DAV*, roč. 7, č. 5 (1934), s. 79).

nárika, prečo svoje tvrdenia zovšeobecňujem a hovorím aj za iných autorov, odpovedám, že som ich uviedol jednoducho preto, že aj z ich diel Mlynárik veľmi často mechanicky odpisoval, v lepšom prípade z nich robil akúsi textovú koláž. Okrem toho niektorí autori, ako napríklad Ladislav Lipscher, Eugen Bárkány a Ľudovít Dojč, už nežijú, a preto sa ani nemôžu ozvať. Nechcem im však robiť dodatočného advokáta. Iba som porovnával ich texty s niektorými pasážami, polvetami, vetami či odsekmi recenzovanej Mlynárikovej knihy a prišiel som k známemu, niekoľkokrát už opakovanému záveru. Nemal som ani ambíciu, ani právo predpisovať literatúru, ktorú mal Mlynárik vo svojej práci použiť či citovať. Dielo o histórii politických strán na Slovensku⁴ som spomenul preto, že keď Mlynárik na strane 117 svojej knihy píše o činnosti Krajinskej židovskej strany na Slovensku, z veľkej časti používa tie isté vety a charakteristiky strany, aké sú v Liptákovej práci na strane 213. Možno, že je to skutočne iba zriedkavá a ťažko uveriteľná náhoda, no aj tak sa domnievam, že táto monografia mala byť zaradená aspoň do spomínaného bibliografického prehľadu. Nechcem už však vypočítavať ďalšie detaily, ktoré by tento spor preťahovali do nekonečna a asi by aj unavovali čitateľov *Soudobých dějin*. Obe strany zrejme zotrávajú na svojich pôvodných stanoviskách. Možno by bolo užitočné, aby do tejto polemickkej diskusie zasiahli aj vo veci osobne nezainteresovaní odborníci a čitatelia.

Na záver ešte jedna poznámka: Znova opakujem, že rukopis Mlynárikovej práce som pre žiadne vydavateľstvo – teda ani pre Karolinum, ani pre Kalligram, ani pre Academiú – nikdy neposúdil, a preto som ani nemohol vysloviť nesúhlas s uvedením svojho mena ako recenzenta v tiráži, prípadne požiadať vydavateľa, aby ho z nej pred uverejnením knihy vyškrtol. Vôbec som netušil, kde a kedy má kniha vyjsť. Škoda, že moje „odstúpenie“ priamo mne alebo vydavateľstvu nenavrhol sám autor, ktorý podľa vlastného vyjadrenia nechcel, aby som jeho knihu ako „normalizačný“ historik recenzoval. Aspoň v tomto bode sa jeho prianie splnilo! Mimo chodom, už tri štvrté roka márne žiadam Jána Mlynárika, aby mi on ako autor, respektíve vydavateľstvo Karolinum, predložili kópiu môjho údajného posudku, alebo nejaký písomný doklad, že som o napísanie posudku bol požiadaný, respektíve že som ho skutočne vypracoval. Aj túto stránku sporu môže triezvo zhodnotiť každý, kto trochu pozná mechanizmus posudzovania rukopisov odborných prác pre vydavateľstvá.

---

4 LIPTÁK, Lubomír (ed.): *Politické strany na Slovensku: 1860–1989*. Bratislava, Archa 1992.

Recenze

Jean-Paul Sartre jako zrcadlo století a úlohy intelektuála

Jiří Křestán

LÉVY, Bernard-Henri: *Sartrovo století: Filozofické zkoumání*. Brno, Host 2003, 472 stran. Přeložil a poznámkami opatřil Michal Novotný.

Francouzský filozof, historik, spisovatel a publicista Bernard-Henri Lévy (1948) způsobil v roce 2000 v intelektuálních kruzích své země malou senzaci. Zasloužil se o to jeho pro mnohé nečekaný návrat k dílu kontroverzního filozofa a literáta Jean-Paula Sartra (1905–1980).¹ Návrat o to více překvapující, že Lévy v sedmdesátých letech minulého století podrobil rezolutní kritice komunistickou ideologii i praxi v „zemích reálného socialismu“, a učinil tak způsobem velmi otevřeným (především v pamfletu *Barbarství s lidskou tváří*,² který považovali někteří k levici inklinující intelektuálové za poněkud přepjatý). Proč tedy najednou obrat k Sartrovi, mysliteli jistě pozoruhodnému, který se však zdál provždy zdiskreditován svým přitakáním sovětskému a čínskému komunismu (připomeňme alespoň, že v prosinci 1952, krátce po popravě Rudolfa Slánského a dalších obviněných, pokojně zasedal na tribuně vídeňského kongresu Světové rady míru), nepříznivým příje-

---

1 LÉVY, Bernard-Henri: *Le siècle de Sartre*. Paris, Grasset – Fasquelle 2000. (Zaznamenejme na tomto místě pohotový ohlas na francouzské vydání spisu: KNAPP, Aleš: Filozofův návrat z očištěnce. In: *Respekt*, roč. 11, č. 17 (17.4.2000), s. 21.) Již v roce 1991 věnoval ovšem Lévy Sartrovi jednu z kapitol své knihy *Les aventures de la liberté: Une histoire subjective des intellectuels*. Paris, Grasset 1991, kap. 18. Roli intelektuálů a analýze společenského zla byla zasvěcena rovněž jeho publikace *L'idéologie française* (Paris, Grasset 1981). Tuzemskému čtenáři se před vydáním recenzované publikace dostalo zatím jen jediného překladu Lévyho knižního díla – *Posledních dnů Charlese Baudelaira* (Brno, Jota 1997).

2 TÝŽ: *La barbarie à visage humain*. Paris, Grasset 1977.

tím Chruščovovy kritiky stalinismu (to ovšem Lévy posuzuje s jistým pochopením), svým obdivem k Fidelu Castrovi, kritikou sovětských disidentů, otevřenou obhajobou revolučního teroru... Řeknu hned, že mám hluboké pochopení pro podobné návraty k „zasypaným studnám“ a jsem zcela přesvědčen o jejich niterném smyslu.³ Vždy mě přitahovala oddělení knih zapovězených, zavržených či nedoporučených ke studiu. Hned na tomto místě je nutno říci, že Lévy se nevrací, aby do Sartra kopl, ale ani ne proto, aby se jej znovu pokusil vyzvednout na piedestal.

Je nutno předeslat, že Bernard-Henri Lévy nenapsal Sartrovu biografii v tom smyslu, v jakém se životopisy obvykle píší. Nic pro konzumenty kratochvilných čtení ze života velkých lidí. Lévy mu nešlo v prvním plánu o shromáždění dostupné faktografie, byť je nutno říci, že v mnohých pasážích přinesl nové údaje, které dosud historikům unikaly. To je možno demonstrovat především na kapitole zkoumající podrobně Sartrův život v letech druhé světové války. Ano, Lévy mu jde v této pasáži především o „fakta a texty“ a odkazuje žalobce a kritiky Sartra právě k nim. U toho se na chvíli zastavme. Lévy analyzuje Sartrovy válečné hry *Mouchy* a *S vyloučení veřejnosti* a rozpoznává v nich ne sice hrdinský čin, ale přece výmluvný skutek spisovatele kladoucího odpor. Všimá si rovněž několika jeho článků v kolaborantských novinách *Comœdia* a působení ve službách filmového producenta Pathého. Ani tu ovšem neshledává nic, co by mohlo být označeno za Sartrovo přitakání fašismu (závěry viz s. 258).

Aby Lévy čelil těžkým obviněním, která adresovali Sartrovi a jeho družce Simone de Beauvoirové jejich kritikové již v padesátých letech, odkazuje dokonce k ly-

3 Je zajímavé sledovat, že Sartrova osobnost se dočkala po roce 1989 patrného oživení zájmu i u nás (odvíjelo se pochopitelně z úplně jiné situace než sartrovské inspirace 60. let). Ponechám nyní stranou inscenace Sartrových divadelních her a jejich ohlasy, neboť to by si vyžádalo speciálního hodnocení (k tomu srv. alespoň MACHONIN, Sergej: O pomyslné krychli. In: *Literární noviny*, roč. 3, č. 20 (21.5.1992), s. 6; PETŘÍČEK, Miroslav: Imaginace jako poznání. In: *Svět a divadlo*, roč. 7, č. 1 (1996), s. 4). Sartre ovšem znovu zdomácňuje i na zdejším knižním trhu. Vedle jeho programového díla *Existencialismus je humanismus* (Praha, Vyšehrad 2004) a autobiografického eseje *Slova* (Praha, Svoboda 1992) vyšel také *Rozhovor s Jean-Paulem Sartrem*, který s ním na konci života vedla Simone de Beauvoirová (Olomouc, Votobia 1996), a knížka zachycující celoživotní vztah této slavné dvojice (ROSSUM, Walter van: *Jean-Paul Sartre a Simone de Beauvoir*. Praha, Volvox globator 2003). Nového vydání se dočkaly i Sartrovy filozofické prózy *Nevolnost* (Praha, Odeon 1993) a *Zeď* (Praha, Odeon 1992; dvě poslední uvedené díla byla navíc v letech 2001 a 2003 vydána souborně v pražském nakladatelství KMa – z početných recenzí viz alespoň HÁJEK, Tomáš: Terminologie nevolnosti. In: *Filosofický časopis*, roč. 43, č. 1 (1995), s. 149–153). Zvláštní pozornost si zaslouží publikace reflektující osobnost J.-P. Sartra, viz např. LIEHM, Antonín J.: *Generace*. Praha, Československý spisovatel 1990; NOVOZÁMSKÁ, Jana: *Existoval existencialismus?* Praha, Filosofie 1999; SMREKOVÁ, Dagmar: *Zbohom Sartrovi?* Bratislava, Iris 1996 (recenzi na uvedenou práci uveřejnil Pavel Šaradín ve *Filosofickém časopise*, roč. 46, č. 2 (1998), s. 318–320). Seznam sartrovských inspirací v naší vlasti na přelomu 19. a 20. století by bylo možné doplnit dalšími tituly jubilejních či hodnotících článků, které v poměrně hojném počtu vycházely v denním tisku či odborných časopisech.

cejním či nakladatelským archivům – a přesvědčivě usvědčuje žalobce ze lži. Dokumentuje nadto Sartrovy kontakty s protifašistickým odbojem, což je o to cennější, že Sartre sám je zpravidla přecházel mlčením. Dokládá jeho odbojové aktivity (mimo jiné práci ve skupině Socialismus a svoboda v roce 1941) a vyzdvihuje je o to více, že Sartre se k nim odhodlal již v době, kdy se na odboji podílela jen mizivá část Francouzů a kdy někteří francouzští komunisté byli ochotni podat ruku německým proletářům v uniformách SS a vášnivě vyznávat solidaritu francouzské a německé dělnické třídy (s. 264).

Fakt, že Lévyho výklad se neposouvá plynule jedním směrem po chronologické přímlce a že odkazuje na početné reálie duchovního i politického života Francie v uplynulém století, poněkud znesnadňuje českému čtenáři orientaci v textu. Tomu mohl renomovaný brněnský nakladatel možná čelit zařazením Sartrova biogramu, který by přehledně shrnul základní data o jeho životě a díle (zasvěcený doslov Petra Horáka takové aspirace neměl, je podnětným zamyšlením filozofa nad recenzovanou knihou). Orientaci na druhé straně poněkud napomáhá slovníček vybraných jmen, který ovšem neobsahuje odkazy na stránky, a tedy nenahrazuje jmenný rejstřík, jenž by knize určitě slušel. A je nutno navíc zdůraznit, že jde o jména vskutku jen vybraná (hned na druhém místě slovníčku jsem například marně hledal jméno Louise Althussera, o němž se přitom v knize často píše, a tak by se dalo pokračovat). Tím ale výtky nakladatelství končí. Vypravilo publikaci v graficky velmi pěkné podobě, pečlivě redakčně zpracovanou a mělo také šťastnou ruku při výběru překladatele (Michala Novotného), který se ostatně osvědčil již jako překladatel a editor *Posledních dnů Charlese Baudelaira*. Zcela oprávněně knihu o Jean-Paulu Sartrovi označil její recenzent Aleš Knapp za jeden z nejzdařilejších nakladatelských počínů roku u nás.⁴

Bernard-Henri Lévy, jak přiznává, v sobě „nosil“ knihu dlouho a ani v době, kdy ji začal sepisovat, si nebyl jist, jaký vztah k Sartrovi vlastně má. Způsobem, který více než chladně racionální analýzu vědce připomíná spíše intuitivní hledání umělcovo, se ponořil Lévy do Sartrova díla, do jednotlivých „krajín“ a zákoutí jeho duchovního světa a nechal se unášet výboji této „planoucí osobnosti“ (s. 344) – aniž by ovšem ztratil schopnost kritického nadhledu. Zachoval si tak vědomí širších souvislostí Sartrova životního díla i kulturního a ideového klimatu doby. Mohl v nepo-

---

4 KNAPP Aleš: Sartre inspirující i mýlící se. In: *Mladá fronta dnes*, (11.2.2004), s. C 8. Obecně lze konstatovat, že vydání českého překladu Lévyho knihy o Sartrovi se bezprostředně dočkalo poměrně živého ohlasu, a lze se nadít, že další recenze (v odborných časopisech s menší periodicitou) ještě přibudou. Viz BEZR, Ondřej: Způsobí Sartre Nevolnost? In: *Mladý svět*, roč. 46, č. 15 (2004), s. 37; BOROVSÝ, Tomáš: Filozof minulého století. In: *Host*, roč. 20, č. 5 (2004), s. 74 n.; FLEISCHMANN, Petr: Chvála tápání. In: *Přítomnost*, (jaro 2004), s. 45; KAPOUN, Jan: Neznámý J.-P. Sartre. In: *Lidové noviny*, (20.3.2004), s. 14; SKÝPALA, Martin: Lévy : Sartre – 1:1. In: *Tvar*, roč. 15, č. 15, (23.9.2004), s. 23; ŠLAJCHRT, Viktor: Dobrodružství jménem Sartre: Vychází monografie filozofa, který odpuzoval i fascinoval. In: *Respekt*, roč. 15, č. 12, (15.3.2004), s. 21.

slední řadě využít své vskutku detailní znalosti prací Sartrových inspirátorů, souběžců, oponentů. Sartrovo dílo tak Lévy vidí v poměrně komplexní souvztažnosti a v dynamice jeho vývoje. Díky tomu se může odvážit úvah vskutku dalekosáhlých, přesahujících rámec hodnocení ideového světa jednoho intelektuála. Sartrův život se mu jeví jako „setkání všech způsobů, jak projít stoletím, jak v něm zmizet, jak se vyvarovat jeho temných sklonů a zamířit do budoucnosti“ (s. 11). Nedočkavce však varují: k jednoznačným a jednoduchým závěrům se nedobírá.

Publikace především podrobně stopuje styčné body myšlení Jean-Paula Sartra s díly jeho velkých současníků, předchůdců i následovníků a v těchto styčných bodech nalézá témata podstatná pro zamýšlení nad Sartrovým duchovním světem a jeho hodnotami. Před zraky čtenáře tak defilují André Gide, Louis-Ferdinand Céline, Henri Bergson, Edmund Husserl, Martin Heidegger, Friedrich Nietzsche, Jean Cavailles, Louis Althusser, Albert Camus, Raymond Aron, Maurice Merleau-Ponty, Emmanuel Levinas, Michel Foucault a mnozí další. Zevrubná analýza poměru Martina Heideggera k nacismu náleží kupříkladu k vynikajícím pasážím knihy a pozorný čtenář zde nalezne jisté metodologické předznamenání toho, jak vzápětí Lévy „uchopí“ i osobnost Sartrova. Rovněž výklad vzájemného vztahu Raymonda Arona k „bráškoví“ Sartrovi patří k brilantním výkonům autora recenzované knihy.⁵ Četba zmíněných pasáží by měla patřit k povinné četbě našich historiků, filozofů a politologů. Témata se v Lévyho studii navracejí, prohlubují, stavějí do nových souvislostí, autor se nevyhýbá ani otázkám „jazyka“ sdělení. Humanismus, subjekt a individuální zodpovědnost, pravda, vědomí, demokracie, pokrok, revoluce, to jsou motivy stále se vynořující – vždy ovšem v novém „nsvětlení“. Lévy dospívá k závěru, že vlastně byli dva Sartrové: Sartre-anarchista, „dobrodruh svobody“ – a Sartre-„totalitářský intelektuál, do jehož kamenné sochy ho nechali ustrnout“ (s. 218), přičemž druhý prvního nikdy „úplně nezahladí“, ač jej kanibalizuje a vysává jako upír (s. 320); oba se vzájemně proplétají.

Není pochyb o tom, že Bernard-Henri Lévy je nanejvýše fascinován především Sartrovým pojetím subjektu a individuální zodpovědnosti, jež velký filozof svého času koncentroval v tezi, obsahující v sobě i zřetelný morální imperativ: „Člověk ... je takový, jakým být chce a za jakého se považuje... Člověk je jen takovým, jakým se učiní.“ A ještě: „Nejsou jiná univerza než lidský vesmír, vesmír lidské subjektivity.“⁶ Sartrovo dílo inspiruje Lévyho k pozoruhodným parafrázím: „Subjekt postrádá pevnost... Být subjektem není stav. Je to děj. Pohyb. Je to řada dějů a pohybů... Subjektem víceméně jsem, ale nejsem jím celou dobu stejně intenzivně a se stejnou naléhavostí; nejsem jím úplně, jedna má část jím může být, druhá část už nebo ještě ne. Subjekt je křehký. Touha být subjektem je přerušovaná... Subjekt je okamžik a ... tento okamžik je vzácný (dlouhé tiché plochy ‚řadové‘ historie a pak najednou,

5 Ke vztahu Raymonda Arona a J.-P. Sartra srv. též: WILKINSON, James D.: Dva kamarádi. In: *Prostor*, roč. 5, č. 19 (1992), s. 157–167.

6 SARTRE, Jean-Paul: *Existencialismus je humanismus*, s. 16 a 55.

v záru událostí vznikající ‚série‘, která se slučuje a zhušťuje jinak, až zplodí kolektivní subjekt).“ (s. 174 n.) Zázrak a důstojnost revolty, kdy člověk rázně svrhne zlo, spatřuje Lévy v souladu se Sartrem právě v okamžiku vzniku „průrvy“ subjektivitu. Myšlení tedy podle Lévyho nepostupuje cestou znehybnění a soustředěné meditace, ale děje se „skoky, škubnutí, odrazy, odskoky, otřesy, výbuchy, detonacemi, vzplanutím, prostě stále jen a jen událostmi“ (s. 203).

Jak už jsem naznačil, autor se neuchyluje k jednoduchým moralizujícím závěrům. Tak komunismus (stejně jako jeho „asymetrický dvojník“ – hitlerismus) se mu jeví nakonec jako „odrůda humanismu“, jakkoli odrůda svým konáním a vyzněním – zruďná, perverzní, jejímž symbolem je mu například gulag, v němž se lze bez diskuse shledat i s holým a ničím neomezovaným potěšením zabíjet. Komunismus v sobě však přes všechny negativní charakteristiky, jež jsou s ním spojovány, obsahuje projekt nového světa a nového člověka, „myšlenku (nebo vzdálenou vzpomínku na ni) nahradit špatného člověka dobrým a vyléčit lidský rod z dlouhé nemoci“ (s. 158). Lévy zřetelně naznačuje a připouští, že komunismus a idea revoluce souzní s jinými revolučními projekty, neboť mluví „jazykem určeným paměti roku 1789, mytologií pokroku, ideou proměny člověka, socialistickým snem, slavnými zítřky“ (s. 326). Projekt komunismu se postupně a za určitých historicky konkrétních okolností stává obecným povědomím a snem širokých mas. „Existuje skutečnost diskurzů a pověstí, skutečnost mlhy,“ podotýká k tomu Lévy (s. 323). Revoluční ideál označuje rezolutně jako zločinný a barbarský, ovšem mám dojem, že pokud bychom citovali tento soud izolovaně, vytržený z kontextu Lévyho výkladu, proměnili bychom jej v prázdné klišé.

Vzhledem k tomu, že Lévy tam, kde to bylo potřeba, neváhal podstoupit i obtížnou a vyčerpávající práci s prameny, mohl se odvážit narýsovat místo a určit čas, kde podle jeho názoru filozof učinil svůj osudový krok ke komunismu, krok, který vzápětí zapůsobil jako „otřesy v hlubinách, časovaná puma, zvolna působící jed aplikovaný do žil a myšlení“ (s. 345). Za klíčový pro Sartrův příklon ke komunismu pokládá rok 1940, kdy v internačním táboru Stalag XII D na trevírských výšinách (pobyl tu celkem sedm měsíců) zakusil omamný prožitek kolektivního života a solidarity, kdy stovky bédných, hladových a promrzlých lidských bytostí – jeho spoluvězňů – přijímaly v duševním souznění a niterném pochopení text jeho právě napsané vánoční hry *Bariona*. Jak Jean-Paul Sartre sám později vyznal, právě zde intenzivně prožil pocit, že je součástí lidské masy, a pocítil blaho vnoření do anonymního, živočišného, vréleho davu; zde byl patrně díky tomu, ač to může znít docela absurdně, nanejvýše šťastný.

Mějme se na pozoru: Bernard-Henri Lévy spěje spěšnými kroky ke svému vrcholnému číslu – k pokusu o pojmenování psychologických momentů Sartrova příklonu ke komunismu. Také na tomto místě, kde by se mohl dát strhnout narcistní touhou po efektnosti, jež by se určitě dočkala frenetického potlesku, jsou jeho závěry nanejvýše strážlivé a formulované s inspirativní pokorou. „Postrádáme psychologické nástroje, s jejichž pomocí bychom se mohli dobrat toho, co se ve vědomí tohoto muže, ale spíš na jeho okraji, v zákulisí, událo,“ přiznává (s. 356). Jsme podle něho odkázáni na domněnky a dohady: nejpravděpodobnější příčiny Sartrova přero-

du, jeho téměř démonického „rozdvojení“, spatřuje ve „směsi mladistvosti, pietismu, kultu reálné skutečnosti, temné viny, touhy po čistotě, pokání bez stop zločinu, nadšení, což je vskutku výbušná směs 20. století, kterou Sartre v sobě nosil v nejvyšším stupni koncentrace“ (s. 358).

Všimněme si nyní podrobněji Lévyho domněnek, pokoušejících se z psychologického hlediska postihnout Sartrův příklon k optimismu, humanismu a kultu společenství, které se nakonec staly osudovým můstkem vedoucím k branám komunismu (k následujícímu srv. s. 357 n.). Na prvním místě shledává Lévy úsilí křehkého vědomí podrobit se, vzdát se a překonat tím labilitu a nepevnost subjektu. Svobodný a nezávislý subjekt sice může triumfovat, ale je současně pronásledován šířavým svědomím, jehož je možno se tímto způsobem zbavit. Zadruhé Lévy spekuluje s tím, že úzkostný, trýznivý Sartrův individualismus mohl být stíhán svým pravým opakem: pokusem rozplynout se v davu a jeho temné tělesnosti. Dále se Lévy domnívá vidět v touze po „štěstí nerostů“ (v touze rozpustit se ve skupině, proměnit se v pořadové číslo) úsilí zřít se přítěže vlastní vůle, břemene svobody, nesnesitelné lehkosti subjektu. Čtvrtá domněnka směřuje k tomu, že Sartre zatoužil stejně jako jiní před ním a po něm po „inkarnaci“, „převtělení“ Ideje v „reálný“ socialismus, aby se vyhnul údělu nepřevtěleného, odhmotněného intelektuála. Domněnka číslo pět evokuje „stesk po realitě“: představuje vizi nadřazenosti existenčního boje, stávky či války nad uměním, kulturou, idejemi, vizi veskrze mužnou či mužskou („o homosexuální dimenzi všech totalitních režimů 20. století nebude asi nikdy řečeno dost,“ postuluje dokonce Lévy s jistou dávkou provokace – s. 358). A nakonec poslední Lévyho domněnka, zdánlivě nejméně racionální, pro niž by ovšem právě čeští intelektuálové měli mít zvláštní pochopení: zášť vůči sobě samému, sebeenávist intelektuála, zřikajícího se „přemíry myšlení“, které se vypíná neoprávněně nad společenskou realitou. Na jiném místě své knihy pak Bernard-Henri Lévy vyjadřuje přesvědčení, že politickým aktivistou se Sartre stal tehdy, kdy již vlastně neměl co říci (s. 398), kdy chtěl „zrušit postavení intelektuála ... učinit se chudým duchem“ (s. 426). Lévyho domněnky, jež v podstatě nelze žádným způsobem věrohodně ověřit, nastolují tázání nanejvýše závažná pro úděl intelektuálů ve 20. století (a nejen v něm). V tomto smyslu Lévyho mohl Jean-Paul Sartre posloužit (a skutečně posloužil) jako zrcadlo své doby a jejích paradoxů. Je tomu tak proto, že přes svá selhání byl Sartre velkým intelektuálem, který se, ať už instinktivně nebo cílevědomě, dokázal nejednou „postavit do duchovního bodu, v němž se sbíhají nejmagnetičtější síly dané chvíle“ (s. 72).

Knihu Bernard-Henri Lévyho o Sartrovi a jeho století vlastně nelze doporučit ke čtení. Není stvořena k pokojnému studiu a nevzrušenému obracení listů. Člověk se jejími prudkými víry musí nechat strhnout a bolestivě smýkat, musí ji prožít, pročit. Pro české historiky, politology a filozofy je studie důležitá určitě ani ne tak pro občasně „české“ inspirace a výpůjčky – přiznané i jen tušené (Franz Kafka, Milan Kundera), jako spíše pro metodu autorovy práce, na hony vzdálenou od většiny toho, co u nás vzletně a zcela nepřípadně nazýváme „vyrovnáváním se s minulostí“, které u nás zhusta připomíná soutěž rozpustilých výrostků o to, kdo hlasitě vykřikne nejošklivější slovo. Lévy se nebojí nést svou kůži na trh a poctivě vyznat,

že usiluje o hledání pravdy, či chce alespoň přispět do svobodné debaty o ní, což v současné době bující skepse a relativismu není zase tak úplně samozřejmé. Odmítá však pravdy jednoduché a jednoduše dosažitelné. „Obsah pravdy se měří množstvím omylů, jimiž musela projít, které musela překonat, přemoci, ale i zachovat.“ (s. 339). A ještě: „Pravda bez návodu, jak ji užít, je pouhým dogmatem nebo autoritativním aktem.“ (s. 337). A do třetice: „Existuje neredukovatelná pluralita pravd. (...) Intelektuálové se dostávají na scestí, protože cesta pravdy je pěšina nejistá, nejsou na ní rozmístěny orientační značky a není zaručeno, že se z ní dá vyjít na světlo.“ (s. 330 n.)

Lévyho knihou budeme procházet jako tajemným zámek se stupňovaným zaujetím, ale též s narůstajícím znepokojením, vyplývajícím z neodbytně se vkrádajícího vědomí, že většina z nás v životě ani nepomyslí na to, aby se pokusila o sepsání knihy s tak úchvatnou a závratnou konstrukcí, s tak překvapivým, bezohledným, a přece chápavým strháváním závěsů, halících hluboké průzory k nesmírným prostorům nekonečna v nás.

Recenze

O recenzování, biografiích a životopisu Jiřího Stříbrného

Eva Broklová

VYKOUPILO, Libor: *Jiří Stříbrný: Portrét politika*. Brno, Masarykova univerzita – Matice moravská 2003, 317 stran.

Brněnský badatel Libor Vykoupil vyplnil biografií Jiřího Stříbrného prázdné místo, pokud jde o tohoto muže 28. října i pokud jde o biografie politických osobností českých dějin jako žánr historické literatury. Můžeme s uspokojením konstatovat, že pozornost věnovaná významným osobnostem přináší již své plody a že se v poslední době objevilo několik životopisných děl, a to českých i zahraničních, která se zabývají Tomášem Garriguem Masarykem, Janem Masarykem, Edvardem Benešem, Antonínem Švehlou, Karlem Kramářem nebo Milanem Hodžou. Již dříve vyšlo několik studií věnujících se dalším osobnostem. Z překladové životopisné literatury máme nyní k dispozici například také české vydání dvoudílného životopisu Adolfa Hitlera v podání Iana Kershawa, pokládaného mnohými za instruktivní moderní historickou biografii.¹ Současně je biografiím věnována také pozornost teoretická. V poslední době vyšly tři statě, které svým způsobem představují teoretické východisko pro recenzní zhodnocení Vykoupilovy práce. Jedná se o stať Josefa Harny „Tři typy biografií“,² starší článek Stanislava Poláka „Životopis T. G. Masary-

-
- 1 KERSHAW, Ian: *Hitler, 1889–1936: HYBRIS*. Praha, Argo 2004; *Hitler, 1836–1945: NEMESIS*. Praha, Argo 2005. Chyba v datu druhého dílu na titulní straně není omylem autorky recenze.
  - 2 In: *Moderní dějiny: Sborník k dějinám 19. a 20. století*, sv. 11. Praha, Historický ústav AV ČR 2003, s. 297–310. Harna recenzuje práce tří zahraničních historiků: Daniela E. Millera *Antonín Švehla – mistr politických kompromisů* (Praha, Argo 2001); Samuela Cambela *Štátník a národohospodář Milan Hodža (1878–1944)* (Bratislava, Veda 2001) a Martiny Winklerové *Karel Kramář (1860–1937): Selbstbild, Fremdwahrnehmungen und Modernisierungsverständnis eines tschechischen Politikers* (München, Oldenbourg Verlag 2002).

ka jako úkol³ a pojednání francouzského historika Alaina Soubigou „Kritika čisté orace: Podmínky sepsání kritické biografie“.⁴ Autory dvou posledních textů jsou biografové T. G. Masaryka.

Jaké je místo Vykoupilovy biografie mezi obdobnými dosavadními studii a z jakých teoretických konceptů vychází? Jeho práce svým způsobem odpovídá požadavkům na životopis, jak je formulovali všichni výše uvedení autoři. Jediné, co chybí, je rozbor písemných děl Jiřího Stříbrného – protože neexistují; do určité míry je nahrazují publikované dokumenty, které dokládají rozpornost Stříbrného individuality a jež autor ve svém textu analyzuje. Vykoupilova kniha nepochybně naplňuje Harnovu představu, že moderní biografie by měla zároveň přispívat k poznání širšího dějinného vývoje a pozadí, na němž se odvíjel sledovaný individuální osud; někdy se může až zdát, že v určitých etapách Stříbrného života popis historického prostředí převládá. Do značné míry je to vysvětlitelné nesnázi, s nimiž se autor setkal u osobnosti, jejímž nejvýznamnějším dílem bylo její politické působení.

Vzhledem k osobnosti Stříbrného Libor Vykoupil nespĺňuje, a ani nemůže splňovat, Polákův požadavek, aby spolehlivě podané životopisy byly hlubinnými sondážemi do charakteru významných nositelů historického dění v jejich interakci s dobou a prostředím; dochované dokumenty v tomto případě nejsou pro hlubinné sondáže dostačující. Nicméně zaznamenané změny Stříbrného chování svým způsobem charakterové analýzy nahrazují. Biografie jako aplikovaná charakterologie, tj. zvláštní odvětví psychologie, kterou Polák uplatňuje ve svém díle o Masarykovi průběžně vydávaném,⁵ nebyla cílem Vykoupilovy práce, i když tu a tam k vysvětlení životního příběhu své postavy se na její charakterové vlastnosti autor odvolává. Pokud jde o základní metodický postup, který Polák stanoví, totiž aby cílem práce bylo zásadně porozumění, nikoli kritika, je zřejmé, že její autoři biografií mohou uplatnit pouze na osobnost, kterou hodnotí jako pozitivní.

Prakticky opačný pól požadavků na životopis nacházíme v tomto směru v názorech francouzského badatele Alaina Soubigou. Jeho habilitační spis o Masarykovi byl po francouzském vydání před více než rokem zpřístupněn v českém překladu.⁶ V uvedeném teoretickém příspěvku autor vystupuje s názorem, že biografie příliš často sklouzává do hagiografie; přitom se podle jeho názoru zdařilo napsat i životopis veskrze negativní osobnosti, jakou byl Hitler (zde má patrně na mysli zmíněné dílo Kershawa). Poté co Soubigou vypočítá překážky, jež se stavějí do cesty psaní životopisu, dospívá k názoru, že osobnosti homogenní ve svých názorech a činech vlastně ani nestojí za to, aby se staly tématem biografií. Zdá se tedy, že sám napsal Masarykův životopis jen proto, aby zveřejnil svůj závěr (k němuž dospěl chyb-

---

3 In: POLÁK, Stanislav (ed.): *Masarykův sborník*, sv. 9. Praha, Ústav T. G. Masaryka 1997, s. 29–40.

4 In: POLÁK, Stanislav – TOMEŠ, Josef (ed.): *Masarykův sborník*, sv. 11–12. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2004, s. 301–308.

5 POLÁK, Stanislav: *T. G. Masaryk: Za ideálem a pravdou*. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2000, 2001, 2004 a 2005. Posud vydané čtyři svazky obsáhly Masarykův život od roku 1850 do roku 1914.

6 SOUBIGOU, Alain: *Tomáš Garrigue Masaryk*. Praha, Paseka 2004.

nou interpretací pramene), že Masaryk financoval politický (!) atentát na Lenina a dlouhodobě neřešil slovenskou otázku. Zůstává na zvážení, zda homogenní ve svých názorech nebyl náhodou i Adolf Hitler a zda autor mylně nepokládá homogenní za pozitivní. Pokusíme-li se přece jen posoudit recenzovaný životopis vzhledem k tomuto kritériu, nejspíše z toho vyplyne, že Stříbrný nebyl homogenní osobností a že se Liboru Vykoupilovi podařilo předvést jeho životní dráhu na škále, jejíž výchozí a závěrečný bod jsou hodnotově dost vzdáleny.

Vydání životopisu Jiřího Stříbrného předcházely studie, v nichž Vykoupil řešil dílčí problémy jeho života. V roce 1999 se autor zmiňuje o životopisu Stříbrného jako o výsledku více než desetileté práce.⁷ K tomu přibylo ještě několik dalších let. Vydání životopisu tedy završuje náročnou dlouhodobou práci.

Libor Vykoupil rozdělil životopis Stříbrného do dvanácti kapitol. Prvních pět je věnováno jeho působení za Rakouska-Uherska, ve světové válce a od vzniku první republiky do poloviny dvacátých let. Zde nastává předěl. Dosavadní činnost Stříbrného je možné označit za pozitivní a léta, jež vyplnila, představují vzestupnou linii jeho života. Zbývající kapitoly se zabývají sestupnou fází jeho kariéry, pro kterou jsou příznačné narůstající komplikace a konečný pád. V úvodu autor označuje Jiřího Stříbrného za osobnost problematickou, která si zaslouží více pozornosti než doposud; historiky povytce přitahovalo spíše druhé, komplikovanější období jeho života. Tento nepoměr Vykoupil svým životopisem vyvažuje a přispívá tak do jisté míry k rehabilitaci Stříbrného jako demokratického politika v první fázi jeho dráhy. Za mimořádně přesvědčivé argumenty v tomto směru pokládám dvě místa z publikovaného Stříbrného poselství pražských kovodělníků z roku 1917 a z projevu o útrapách v thalerdorfském internačním táboře z téhož roku, kterým posílil české odbojové snahy a naděje. Sílu národa nachází jen v demokracii (s. 229) a pronáší výjimečný soud o rozdílech v demokratické a německé politické kultuře. Francouzské revoluční heslo „Rovnost, volnost, bratrství“ přitom srovnává s Goethovými verši, které pokládá za přiléhavější pro německý charakter:

Du mußt steigen oder sinken,	Musíš stoupat nebo klesat,
Du mußt herrschen und gewinnen,	Musíš panovat a vítězit
Oder dienen und verlieren,	Nebo sloužit a ztrácet,
Leiden oder triumphieren,	Trpět nebo triumfovát,
Armut oder Hammer sein.	Být nuzotou nebo kladivem. ⁸

Za vlastním textem biografie následuje osm dokumentů, jež usnadňují orientaci v závažných problémech, užitečný je chronologický přehled dat, sestavený autorem. Práce má i další náležitosti, mezi nimi rovněž jmenný rejstřík, který nebývá samozřejmou součástí všech historických publikací.

7 VYKOUPIIL, Libor: Jiří Stříbrný a československá demokracie. In: VALENTA, Jaroslav – VORÁČEK, Emil – HARNA, Josef (ed.): *Československo 1918–1938: Osudy demokracie ve střední Evropě*, sv. 1. Praha, Historický ústav AV ČR 1999, s. 250–257.

8 Verše otištěné na straně 239 přeložila autorka recenze (pozn. redakce).

Libor Vykoupil se hned v předmluvě zmiňuje o problému, se kterým se utkává většina historiků zabývajících se novodobými dějinami – totiž s množstvím pramenného materiálu. Tato skutečnost je významná zejména tehdy, je-li předmětem bádání život politika; ke všemu je v případě Jiřího Stříbrného materiál rozptýlený, neboť nezanechal pozůstalost. Autor se s tím vypořádal velmi dobře, využil množství relevantních pramenů a na jejich základě se mu podařilo vytvořit konzistentní biografii. Odkazy na bohatý materiál, včetně biografického, uvádí v poznámkách, takže čtenář má možnost sledovat práci s prameny, zejména archivními, nevydanými dokumenty, tiskem, dobovou literaturou, edicemi a historickou literaturou.

Občas je však čtenář na rozpacích, chce-li znát odpovědi na otázky, které se naskýtají v souvislosti s četbou. Tak se v životopise dovídáme, že Stříbrný po otci zdědil lásku ke slovu a „politicky tíhl k národním sociálům“ (s. 17). S jakými podněty to souviselo, však už není řečeno. Do dvacáté strany autor užívá křestní jméno Ferdinand, pak je náhle bez vysvětlení změnil na jméno Jiří, které Stříbrný přijal, poté co ve Vídni přestoupil k pravoslaví; na to však přijde řeč až později.

V textu se vyskytují některé drobné, většinou tiskové chyby, kterým se nevyhne téměř žádná publikace a jež významněji nesnižují kvalitu díla. Závažnějšího pochybení se autor dopustil v údajích o výsledku Československé strany socialistické v parlamentních volbách roku 1925; nebylo to 11,8 procent hlasů (s. 86). Uvedený údaj se týká Čech (11,76 procent), zatímco v rámci celé republiky získala 8,57 procent (běžně dostupná literatura udává 8,6 procent);⁹ to odpovídá počtu čtyřiaadvaceti křesel ve dvousetjednaosmdesátičlenné sněmovně (tedy 8,54 procenta).

Za potřebné pokládám upozornit na určité nepřesnosti koncepční, předně v chápání parlamentarismu. Parlamentarismus nebyl výsledkem vlády politických stran v autorově interpretaci (s. 91). Představuje buď politický systém, kde existuje parlament (tak tomu bylo zejména v počátcích parlamentarismu), nebo jde o souhrn pravidel vzájemné kontroly mezi vládou a parlamentem. Koordinace politické činnosti a dominantní postavení jednoho z těchto orgánů státní moci se liší v různých státech. Československý parlamentarismus měl jeden výrazný rys moderního (neklasického) parlamentarismu, totiž že vláda (v ČSR prezident) mohla rozpouštět parlament. Právě kvůli tomuto ustanovení státovědec Karl Loewenstein hodnotil meziválečné Československo jako pozoruhodnou výjimku.¹⁰

Necítím se kvalifikována, abych vstupovala do případných interpretačních sporů o osobnost Jiřího Stříbrného, pro jehož hodnocení (ne vždy explicitní) si autor svým studiem vytvořil jedinečné a fundované východisko. Uvedu proto pouze několik námitek k výkladu některých kauz, které jsou někdy spíše věcí názoru než dokazování.

Za nepřesvědčivé pokládám svědectví o Masarykově antisemitismu založené na citování Stříbrného *Paměti*; Masaryk podle nich prohlásil, že nepodepíše jeho ná-

---

9 Viz *Československá statistika*, sv. 31 (1925), s. 56.

10 BROKLOVÁ, Eva: Srovnání politických systémů Československa, Německa a Rakouska v období 1918–1933/4. In: *Moderní dějiny*, sv. 2. Praha, Historický ústav AV ČR 1994, s. 73–84.

vrh, v němž byli dva sociálnědemokratičtí židovští kandidáti.¹¹ Jsem vůči Stříbrného svědectví opatrná jednak vzhledem k určité dobrodružnosti a snad i nespolehlivosti pisatele, jednak například i vzhledem k faktu, že prezidenta Masaryka prostřednictvím kancléře Přemysla Šámala žádal prakticky ve stejné době německý křesťanskosociální politik a rektor Německé univerzity v Praze v letech 1921–1922 Robert Mayr-Harting, aby ze čtyř kandidátů (dva Židé, dva křesťané) na jmenování profesora německého práva na Německé univerzitě byl ustanoven jeden z křesťanských kandidátů (žádost odůvodňoval tím, že toho času působilo na fakultě jen šest křesťanských profesorů).¹² V logice záznamu ve Stříbrného *Pamětech* by žádosti Mayr-Hartingovy vůbec nebylo třeba, protože by jmenování židovského profesora ani nehrozilo. Ostatně i autor relativizuje výrok citovaný Stříbrným poukazem na jinou možnou interpretaci. Podobná svědectví, na něž se Vykoupil odvolává častěji, by neměla být pokládána za nesporný doklad, zvláště v závažných kauzách (jak ukáží ještě dále).

Podobně je tomu s tvrzením, že Beneš byl proti Stříbrnému hendikepován, protože Masaryk považoval Stříbrného dlouho za jednoho z nejperspektivnějších politiků. V rozporu s tím je přinejmenším svědectví Masarykovy sekretářky Anny Gašparíkové-Horákové, která ve svých vzpomínkách uvádí, že když Masaryk po příjezdu do republiky uviděl seznam navržených členů vlády, byl Stříbrný mezi těmi, kterých se polekal (Vykoupil to připomíná na straně 82). Autor přesto tvrdí, že ještě roku 1925 byl Stříbrný silnější než Beneš (s. 105) a že inspirátorem problémů Stříbrného byl právě Beneš.

Beneše se týká i další námitka. Poměrně často autor argumentuje tezí Antonína Klimka, že Beneš vše podřizoval úsilí o budoucí prezidentství (s. 102 aj.). Patrně je možné z tohoto hlediska popsat dějiny první republiky, ale příliš sem nezapadá Benešova soustavná snaha o zajištění státu vytvořením systému kolektivní bezpečnosti a s tím související jeho časté pobyty v cizině. Posměšně byl přece nazýván „ministrem v zahraničí“. Zvýšením naděje na prezidentský úřad Klimek také – podle mého názoru mylně – vysvětluje Benešovo nadstranické postavení. Jednak Beneš nakonec vstoupil do socialistické strany, jednak jeho postoj ke stranám patrně ovlivňovalo teoretické hodnocení politických stran, podle něž tvořily určitý protipól liberálně koncipovaných ústav (mezi ně náležela také ústava československá), ve kterých nebyly politické strany zakotveny, a rozvrstvení občanů podle politických stran neodpovídalo logickým pravidlům o programovém dělení, neboť strany se zájmově a programově prolínaly. Vstup Edvarda Beneše do socialistické strany, která (jak autor uvádí odkazem na slovník na straně 103) holdovala nadšenému nacionalismu, bude také méně nepochopitelný, vezmeme-li v úvahu fakt, že fašistické, či

---

11 „To nejde, to vám nepodepíši. Jednoho žida bych snesl, ale dva je moc.“ (s. 95)

12 *Archiv Kanceláře prezidenta republiky*, fond T 946/21 u T 12/25, záznam P. Šámala z 20.7.1921; cit. podle: BROKLOVÁ, Eva: *Politická kultura německých aktivistických stran v ČSR 1918–1938*. Praha, Karolinum 1999, s. 88.

spíše protofašistické hnutí postupovalo napříč i jinými politickými stranami. Navíc vyřazení Stříbrného oslabilo tento rys národních socialistů, a tím i případné důvody Benešových výhrad vůči nim. Archivní dokumenty, prozatím nevyužité, přináší kromě toho svědectví, že Beneš zastával názor, že zahraniční politika má být vedena nadstranicky, a že jeho vstup do politické strany byl motivován snahou o posílení vlastní vnitropolitické pozice.

Ještě na konto Benešova úsilí o prezidentství: Nejen Masaryk, který v Benešově osobnosti spatřoval zajištění demokracie,¹³ ale i němečtí autoři soudili, že „Beneš pokračuje [v Masarykově díle] a jeho největší zásluhou by bylo, kdyby nechal národy svého státu zapomenout, že Masaryk už není mezi nimi. Beneš *není epigon*, je vedle Masaryka spolutvůrce, spoluudržovatel státu. Sám je ale právě tak jako to nejlepší z českého, slovenského a německého národa a dalších menšinových národů proniknut pravdivostí teze: Tento stát bude Masarykův, nebo nebude!“¹⁴ Roli pouhého sekretáře Benešovi přisoudilo české prostředí.

Výše zmíněné námitky vůči některým interpretacím nic nemění na tom, že se autorovi podařilo vykreslit portrét politika v první části jeho života na širokém pozadí národního hnutí k samostatnosti. Faktograficky představuje biografie dosti úplnou kroniku národního hnutí vrcholícího vznikem československého státu. Role Stříbrného ve formování antirakouského odboje a v úsilí o sjednocení domácích sil přitom náleží k předním individuálním výkonům tohoto období a autor ji náležitě zachycuje. Ve vztahu k roli osobností, které historikové jednoznačně oceňují jako pozitivní (například Antonín Švehla), jakož i v porovnání s běžnými představami, jeví se ústřední postava Vykoupilovy knihy nyní v mnohem příznivějším světle.

Úspěšná dráha Jiřího Stříbrného kulminovala několik let po převratu z 28. října 1918, téměř vzápětí se však její oblouk zlomil. Krátce poté co se Stříbrný dostal do konfliktu s Masarykem o význam zahraničního a domácího odboje při vzniku státu, se v prosinci 1924 na desátém sjezdu Československé strany socialistické neúspěšně pokusil strhnout v ní na sebe moc (s. 106). V té době vrcholila jeho politická aktivita. Po parlamentních volbách v listopadu 1925 vypukla vnitropolitická krize. Naplno se tehdy projevil problémy spjaté s ústavním principem poměrné volby a přísně závaznými kandidátními listinami. V zemích s takovou volební soustavou docházelo postupně ke krizím parlamentarismu, případně k jejich úplnému rozvratu. Bez těchto souvislostí jsou obě tehdejší aféry, Gajdova i Stříbrného, nezakotvené a vypadají jako pouhý výsledek osobních intrik. Osobně byl Stříbrný těžce zasažen pádem Švehlovy vlády v březnu 1926, v níž zastával funkci ministra národní obrany. Motivován rozkladem vládní koalice, přišel Stříbrný s myšlenkou předčasných voleb i s úvahami o potřebě mimoústavní, oktrojované změny voleb-

---

13 Viz *tamtéž*, s. 20 (odkazují tam na Archiv Ústavu T. G. Masaryka).

14 SINGULE, Hans: *Der Staat Masaryks*. Berlin, Freiheitsverlag 1937, s. 326. Singule byl spisovatelem, někdejší redaktorem pražských novin *Bohemia*. Na záložce knihy je uvedeno, že jde o autorizovanou biografii. Recenze na citovanou práci byla zveřejněna v *Bohemii* 8.12.1937.

ního zákona, která by zajistila ve sněmovně stabilní státoprvnou většinu. Na zasedání vlády, kde byl údajně přítomen i prezident Masaryk, konstruoval Stříbrný příležitost pro provedení oktroje.

Libor Vykoupil věnuje dostatečnou pozornost souvislostem povolební krize, i když se mu vzhledem k charakteru použitých pramenů nemohlo podařit zmíněné aféry z roku 1926 dopodrobna objasnit. Nepřesný je však jeho obraz přeskupení politických sil v polovině dvacátých let. Autor píše o výrazném „přesunu od nacionální politiky k nové politické struktuře, jejímž základem byla politická spolupráce stran bez ohledu na národnost“ (s. 126 n.). To je přinejmenším neúplné. Vzpomeňme jen na vypjaté postoje národních demokratů vůči Němcům a na pozdní vstup Hlinkovy slovenské lidové strany do vlády. Po prohře socialistických stran byla v přechodném období úřednické vlády dohodnuta koalice stran občanských. Několikaleté úsilí o sblížení Čechů a Němců našlo v jejich kruzích příznivou půdu při prosazování agrárních cel a kněžských platů. Nelze pominout ani mezinárodní politické a ekonomické prostředí, které nakrátko dohodu občanských stran podpořilo.

V chronologicky pojatém životopisu dráha Jiřího Stříbrného od druhé poloviny dvacátých let opisuje sestupnou křivku. Přes odchod z vrcholu československého politického života se Stříbrný politiky nevzdal. Někdejší muž 28. října a člen Pětky se dostává do jiných než demokratických vod. Už sblížení s Radolou Gajdou, který choval sympatie k italskému fašismu, ohlašovalo obrát v jeho orientaci. Ze strany národněsocialistické byl vyloučen a vydavatelská společnost bratrů Stříbrných Tempo produkovala několik bulvárních periodik. Přes založení Ligy proti vázaným kandidátním listinám a Strany radikálních slovanských socialistů a přes spojení s Národní obcí fašistickou, která přijala program stavovského korporativního státu, skončil Stříbrný v Národním sjednocení. Nakonec se na jaře 1938 politicky osamostatnil. Poslední velkou akcí, kterou rozpoutal, byla kampaň proti Edvardu Benešovi po Mnichovu. S Národní ligou vstoupil do Strany národní jednoty a po vyhlášení protektorátu se stáhl do ústraní – z veřejného života i z vydavatelského podniku Tempo. Na bezplatnou dovolenou odešel Stříbrný ovšem až v roce 1943 (s. 222).

Roku 1945 byl zatčen (nebyl mezi prvními zatčenými) a v roce 1947 Národním soudem odsouzen k doživotnímu trestu. Ve své obhajobě se přihlásil k nacionalismu, avšak odmítl spojitost s fašismem, a poukázal na své korektní a důstojné chování za války.¹⁵ Vykoupil dokládá, že Stříbrný nepatřil k nositelům funkcí vyjmenovaných podle velkého retribučního dekretu, nebyl činný ani jako novinář. V obžalovacím spisu nachází „řadu výroků, které význam tohoto závažného dokumentu snižují ještě i dnes“ (s. 219). Rozsudek kritizovali dokonce i odpůrci Jiřího Stříbrného. Jako doklad přitěžující v této kauze prezidentu Benešovi uvádí Vykoupil roz-

---

15 VYKOUPILO, Libor: Jiří Stříbrný a Tomáš Garrigue Masaryk. In: *Masarykova filozofie pojetí demokracie a existence pluralitního politického systému 1. republiky: Sborník příspěvků ze IV. ročníku semináře Masarykova muzea v Hodoníně 21.–22.11.1996*. Hodonín, Masarykovo muzeum 1997, s. 56.

sáhlý citát z *Paměti Václava Černého*.¹⁶ Soudí, že „Černý asi nebyl daleko od pravdy, ačkoliv v té době neznal ještě Benešův výrok z listopadu 1940“, zapsaný kancelářem Jaromírem Smutným. Beneš tehdy prý konstatoval, že „Stříbrný [byl] všivák“ (s. 23). Hodnotu tohoto výroku vzhledem k pasáži citované z Černého *Paměti* bych ovšem nepřeceňovala. V době, kdy byl pronesen, uplynulo pouze dvacet měsíců od vyhlášení protektorátu, kdy teprve se Stříbrný stáhl do ústraní, a je tedy pravděpodobné, že se vztahoval k období druhé republiky. K alternativě udělení milosti Stříbrnému prezidentem republiky zmiňuje Vykoupil ještě doporučení Krajského soudu trestního v Praze, které zaregistrovala Kancelář prezidenta republiky jen jako „zprávu, kterou publikovalo i Rudé právo. Podle ní Krajský soud trestní v Praze doporučil, aby bylo vyhověno žádosti o milost, kterou si odsouzený podal. Soud prý doporučil snížení, a dokonce prý i zrušení trestu.“ (s. 223) V jiné formě se doporučení zřejmě nedochovalo, nicméně se podle Vykoupila „naproti tomu zachoval dopis přisedících Národního soudu, kteří reagovali na tyto zprávy a žádali prezidenta, aby ‘v tomto případě nepoužil svého ústavního práva k udělení milosti’. Prezident Beneš dopis četl, a dokonce připojil k pěti podpisům přisedících poznámku, že jejich funkce zanikla dnem 4. 5. 1947, když zákon č. 245/47 Sb. ukončil platnost retribučních dekretů a činnost Národního soudu. Dále se však v celé věci neangažoval.“ V poznámce k dopisu ještě stojí, že jej „dr. E. Beneš četl 29. 12., jak dokazuje jeho parafa“ (s. 223).

Povšimněme si této záležitosti blíže, neboť prozrazuje, jak ošidné může být vyzovávání závěrů z historických dokumentů, nevěnujeme-li jim dostatečně pečlivou pozornost. Libor Vykoupil by recenzentovi ztížil vyjádření ke své interpretaci tohoto dokumentu, kdyby jej neotiskl jako obrazovou přílohu č. XV. Přes zmenšení reprodukce je zřejmé (podle psaní písmena -t- ve slově „četl“), že dopis parafoval nejspíše Jan Jína, přednosta politické sekce Kanceláře prezidenta republiky, a rozhodně ne Edvard Beneš. Poznámku, kterou podle Vykoupila prezident připojil k podpisům přisedících, také nepsal Beneš (ani nebyla připojena k podpisům přisedících), ale někdo z úředníků jeho kanceláře (podle razítka nahoře možná právník „dr. Va.“). Obsahovala informaci o zániku funkce přisedících Národního soudu zároveň s ukončením činnosti Národního soudu 4. května 1947. A pokračovala větou: „O návrhu na milost rozhodují u soudu senáty soudců z povolání.“ Autor biografie ji vynechal nejspíše proto, že nezapadala do jeho interpretace.

Nad tím se těžko nepozastavit. Pro přijetí stanovisek k výkladu kauz, pojmů a podobně se většinou osvědčilo podrobit prameny kritice a jejich interpretaci v případě potřeby revidovat. Vzhledem k tomu, že se danou problematikou nezabývám, omezují se na závěry, které plynou z pramenů, jež zpřístupňuje autor a jichž využívá k vlastnímu vedení analýzy.

Shrnuji: Pro Vykoupila tvoří východisko názor literárního historika Václava Černého, jenž osud Stříbrného po roce 1945 vykládá jako mstu, „kterou uložila nelí-

---

16 ČERNÝ, Václav: *Paměti*, sv. 3: 1945–1972. Brno, Atlantis 1992, s. 180.

toštná osobní nenávisť“ ze strany Benešovy. Podporu pro soud Václava Černého nachází autor v Benešově výroku z roku 1940, že Stříbrný je všivák; v rozporu s tímto výrokiem je jiný citovaný londýnský výrok Edvarda Beneše, že se „Stříbrný choval za okupace naprosto korektně“ (s. 221). Ten ve zvolené linii výkladu ovšem nehraje žádnou roli. V důkazním řetězci se posléze objevuje zpráva o doporučení Krajského soudu trestního v Praze, aby žádosti o milost bylo vyhověno. Pokud by měla sloužit jako důkaz, bylo by třeba doporučení krajského soudu vyhledat (a také zjistit, komu bylo adresováno a jakou kompetenci měl krajský soud). Problém dále tvoří ještě obsah přípisu na dopisu přisedících Národního soudu, že o návrhu na milost rozhodují u soudu senáty soudců z povolání. Ustanovení o žádostech o milost by opět bylo nutno ověřit, včetně praxe udělování milostí. Pokud se má potvrdit či vyvrátit hypotéza o výjimečnosti obžalovacího spisu a rozsudku nad Stříbrným, bylo by třeba srovnat je s dalšími případy, protože právě velký retribuční dekret vyvolával spory mezi politickými stranami i mezi občany a vyústil ve veřejné projevy i demonstrace.¹⁷

Jiří Kovtun ve své nedávno vyšlé *Republice v nebezpečném světě*¹⁸ přirovnává historikovu činnost k práci detektiva. Musí být spolehlivá a přesná, má-li dojít ke kvalitním výsledkům. Jiné než kritické zacházení s prameny činí z humanitních oborů nevěrohodnou disciplínu.

Autor biografie závěrem charakterizuje Jiřího Stříbrného jako nepochybně významného politika, jehož objektivní zhodnocení je však velmi nesnadné. S tím lze jedině souhlasit, pokud bychom se snažili o jednoznačný úsudek. Českou politiku za Rakouska-Uherska, počátky a první léta československého státu si bez něj není možné představit. Současně platí, že měl podíl i na příchodu doby nepřátelské vůči demokracii a jejím představitelům. Podle Vykoupila Stříbrný postupně ztrácel na politické kvalitě s tím, jak lpěl na svém politickém postavení a nepřipouštěl jakékoli námitky vůči své osobě. Avšak „konec kariéry, který mu byl přisouzen, si nepochybně nezasloužil“ (s. 228). S ohledem na biografii, kterou autor předložil, by bylo možné tomuto hodnocení přitakat. Jen hledání souvislostí a pozadí konce kariéry bychom orientovali jinak než autor. Možná stačilo provést rozbor účinků velkého retribučního dekretu, a autorův závěr o konci Stříbrného kariéry jako součásti nástupu totalitarismu mohl být přesvědčivější. Usnadňovala to doba, v níž si lidé po skončení okupace a světového konfliktu žádali satisfakci za minulé příkoří. Hledal se viník, ne spravedlnost.

---

17 BROKLOVÁ, Eva: Politický systém v Československu 1945–1948. In: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOCIAN, Jiří – KOKOŠKA, Stanislav (ed.): *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody: Sborník k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha, Národní archiv – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, s. 80.

18 Praha, Torst 2005.

Recenze

Nad osudy Josefa Macka a Viktora Knappa

Interpretační možnosti historické biografie a autobiografie

Pavla Horská

JIROUŠEK, Bohumil: *Josef Macek: Mezi historií a politikou*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2004, 239 stran;

KNAPP, Viktor: *Proměny času: Vzpomínky nestora české právní vědy*. Praha, Prospektrum 1998, 255 stran.

Nedávno vydaná historická biografie z pera Bohumila Jirouška *Josef Macek: Mezi historií a politikou* vzbudila snad u některých historiků nejnovějších dějin naději, že se jim konečně dostane do ruky autentický materiál o výběru elitních „kádřů“ pro vrcholné státní a stranické instituce či o sestavování zastupitelských sborů v takzvaném lidovědemokratickém Československu. Dozvěděli se v ní však pouze o tom, že Josef Macek (1922–1991) se stal v roce 1950 docentem Vysoké školy politických a hospodářských věd v Praze, v následujícím roce děkanem jedné z fakult na téže škole, v roce 1952 členem-korespondentem Československé akademie věd a ředitelem Historického ústavu ČSAV, roku 1956 akademikem ČSAV, v letech 1963 až 1969 byl členem Ideologické komise Ústředního výboru Komunistické strany Československa, 1964 až 1969 poslancem Národního (Federálního) shromáždění, 1965 až 1969 předsedou Československého výboru obránců míru (od prosince 1968 Československého mírového výboru) a členem Světové rady míru. Zatímco však se jeho životopisec zmiňuje většinou obšírněji o okolnostech, za nichž byl Macek z těchto funkcí odvolán, o tom, jak a proč byl do nich vybrán, zpravidla mlčí.

Není ovšem možno vinit Bohumila Jirouška, který se osobně s Josefem Mackem nikdy nesetkal a je zcela odkázán na archivní prameny, že by se byl málo snažil nalézt nějaké bližší zprávy o Mackově politické činnosti. Využil většiny relevantních materiálů, které se zachovaly v Archivu Akademie věd ČR, v Národním archivu, Archivu Národního muzea, Archivu Univerzity Karlovy, Literárním archivu Památníku národního písemnictví, včetně svazků Státní bezpečnosti v Archivu Minister-

stva vnitra ČR. Svědectvím o pečlivé Jirouškově heuristice je skutečnost, že na 178 stranách základního textu jeho práce je 639 poznámek pod čarou, často obširných. Analýza pramenů je totiž ještě doplněna rozsáhlým využitím literatury týkající se Mackovy doby. Seznam vybraných užitých prací spolu se soupisem vydaných pramenů má na tři sta položek. S výjimkou několika dopisů Františku Grausovi však Jiroušek neměl k dispozici žádné soukromé vyjádření Josefa Macka k vlastnímu životopisu, které by nebylo bývalo určeno očím jeho nadřízených, zaměstnavatelů, či dokonce pracovníkům Státní bezpečnosti.

O tom, jak autentické vyjádření pisatele autobiografie o důležitých okolnostech vlastní vědecké či politické kariéry obohacuje analýzu dochovaných archivních pramenů, svědčí paměti Mackova kolegy z prezidia ČSAV i z Národního shromáždění, právního vědce Viktora Knappa (1914–1996), které vyšly před několika lety celkem bez povšimnutí historiků současných dějin. Autor je nazval podle Ovidia *Proměny času*, a nezapřou, že je psal právník. V úvodu se jistí proti nařčení, že by se mohl svým líčením kohokoli dotknout: „...lidská paměť je velmi nespolehlivý historický pramen. Tak mnohé z toho, co vyprávím, možná nebylo přesně tak, jak to vyprávím. Možná, že ani lidé, jejichž výroky cituji, je neřekli doslova tak, jak jim je vkládám do úst. Ale jistě to, co vyprávím, takové být mohlo a v podstatných věcech i bylo ... vše, co tu píše, píše ne proto, abych pobavil jiné, ale abych pobavil sebe.“¹ (s. 9) Zřejmě není pouze náhodou, že Macek i Knapp se na počátku padesátých let 20. století společně ocitli v Komisi pro vybudování Československé akademie věd. Oba vynesl únor 1948 jako takzvané kádry, jimž KSČ hodlala svěřit vedení institucí, kterých se únorovým převratem zmocnila nebo které si přála ovládnout. Obojí způsob, jak se Knapp i Macek mezi poúnorové „kádry“ KSČ dostali, je možno považovat pro tehdejší dobu za typický. Osm let věkového rozdílu mezi nimi ovšem v neklidných dobách první poloviny 20. století ve střední Evropě způsobilo, že oba zaujímali rozdílné postoje k politickým změnám a zároveň k nim odlišně přistupoval mocenský aparát.

Knapp se narodil ještě v Rakousku-Uhersku a vystudoval práva za první Československé republiky. Ještě jako studenta jej zaměstnával Bohumil Janda, spoluzakladatel prestižního pražského nakladatelství Sfinx a tehdejších *Literárních novin*, jejichž hlavní postavou byl v té době Bohumil Mathesius. Mathesiovy překlady ruské a sovětské poezie budily Knappovu touhu věnovat se odborně světové moderní literatuře a také seznámit se blíže s principy bolševické revoluce a z ní vzešlého so-

---

1 Ve skutečnosti ovšem ve většině případů lehká sebeironie slouží Knappovi spíše než k zábavě k upozornění, že stál na straně těch, kdo si uvědomovali, že věci nejsou tak, jak by měly být. Např. na straně 162 píše: „Někdy počátkem roku 1964 mne zavolali a řekli, že budu poslancem Národního shromáždění v Bruntále. Neřekli, aby bylo jasno, že budu kandidován v Bruntále, ale že budu poslanec v Bruntále. Tehdy se mezi tím nedělal tak velký rozdíl. Nebyl jsem tím ani moc překvapen. Když člověk znal parametry, podle nichž se „stratifikují“ zastupitelské sbory, včetně tehdejšího Národního shromáždění, tak si mohl s poměrně dost velkou pravděpodobností spočítat, zda na něj přijde řada a kdy na něj přijde řada.“

větského státu. Snad však již v té době, či alespoň ve zmoudřelém přístupu svých vzpomínek, si byl Knapp vědom toho, že Jandově důvěře se netěšil pro své mladické umělecké, vědecké či politické ambice. Uvědomoval si, že pro nakladatelství, v jehož svazku působil tehdy i elitní Evropský literární klub, byla užitečná především Knappova znalost několika světových jazyků a obratnost, s níž se dokázal pomocí nich vyznat i v méně rozšířených jazycích malých evropských národů. Mimo to prý Janda pro svůj tým redaktorů *Literárních novin* potřeboval zástupce tehdejší studentské mládeže. A zvláštní váhu měla Knappova obětavost, s níž hrál tenis se svým šéfem, hráčem údajně velmi špatným. Svoboda zaměstnavatelů vybrat si, kdo se jim nejlépe hodil pro jejich podnikatelské záměry, však skončila s první republikou. Proti své vůli musel odejít z vedení *Literárních novin* Knappův idol Bohumil Mathesius, napadaný fašisty za španělské občanské války. V téže době se Knapp dozvěděl o „onemocnění“ za podivných okolností a v roce 1939 pak o smrti ředitele slavné moskevské obrazárny Sergeje Michajloviče Trefjakova, který vydal v Jandově nakladatelství úspěšnou knihu a přitom se s Knappem spřátelil.

Knapp po promoci na pražské právnické fakultě v roce 1936 studoval ještě filozofii na zdejší filozofické fakultě, kde však kvůli uzavření univerzity promoval až po válce. Nikde se ve svých pamětech ovšem nezmiňuje, zda studium filozofie ovlivnilo jeho přístup k právní vědě, jíž zůstal věrný po celou svoji vědeckou kariéru. Poloironickým, položertovným tónem tam však vysvětluje, proč si zvolil po studiu práv ještě filozofii: „V té době (rigoróza jsem vykonal roku 1949), kdy jsme už užívali očekávali odumření státu za rozvinutého komunismu, a s tím i odumření práva, říkal jsem si, že až to právo odumře, uživím se jako gymnaziální kantor dějepisu a filozofické propedeutiky, takže sice skončím tam, kde jsem nechtěl, ale, jak se říkalo, mám své jisté. O gymnáziích totiž ani Marx, ani Lenin nepsali, že odumřou.“ (s. 36) Jde-li nám o srovnání životní kariéry Knappovy a Mackovy, zaznamenáme, že ten si také zvolil historii za povolání, nikoli však z nouze. Macek byl ještě středoškolkem, když se Knapp vpředvečer druhé světové války setkal s živou historií na vlastní kůži. V prezenční vojenské službě zažil první mobilizaci v květnu 1938 i Hitlerův vpád do Československa v březnu 1939. Tato část Knappových pamětí, nazvaná „U vojska“, sice přímo nevypovídá o jeho pozdější politické kariéře, nicméně prožitky národnostního rozkladu armády v době mobilizace, českými politiky vyhlášené za úspěšnou, podnítil pozdější Knappův přístup k politice jako takové, byť ji prováděla neomylná „Strana“.

Na konci osmdesátých let 20. století, kdy psal své paměti, uzavřel Viktor Knapp svoji celoživotní zkušenost z veřejného života slovy: „V relativním politickém klidu jsem žil asi čtvrtinu svého života. Není to moc. Bylo to v první republice. Je jistě pravda, že i tam byla sociální nespravedlnost, byla i nezaměstnanost i bída, střílelo se někdy do stávkujících dělníků, ale nepopravovali se lidé za činy, které nespáchali, a nebyla permanentní atmosféra strachu, v níž člověk, odchází ráno do práce, nevěděl, zda se z ní večer vrátí domů.“ (s. 199) – Pokud by byl Josef Macek zanechal po sobě nějaké vyjádření o své politické kariéře, které období svého života (a zda vůbec nějaké) by byl označil za dobu relativního politického klidu? Kdyby mi bylo dovoleno vyslovit názor pamětníka, archivními prameny nepodložený,

musela bych přiznat, že Josef Macek v roce 1952, kdy jsem se s ním prvně potkala jako s ředitelem nově založeného Historického ústavu ČSAV, působil dojem člověka, který nic nepředstírá a považuje se za skutečného protagonistu tehdejšího dění ve společnosti, v politice i ve vědě. Tehdy již měl za sebou období nejistého začátečníka, o němž se zmiňuje Jiroušek v Mackově životopise. Když totiž Macek v roce 1945 odešel do Prahy studovat historii, byl dost naivním triadvacetiletým venkovským mládencem. Teprve kamarádění s Františkem Grausem mu otevřelo oči pro politiku i historii. Graus byl sice jen o pár měsíců starší než Macek, ale přitom nekonečně bohatší o reálné tvrdé životní zkušenosti. Zatímco Knapp se začal zajímat o „klasiky“ marxismu jako levicově zaměřený intelektuál za první republiky, Graus se s nimi seznamoval v ilegální organizaci KSČ v nacistickém koncentračním táboře. Nebyl to však Graus, nýbrž spíše Josef Macek, který se ještě před únorem 1948 začal těšit v KSČ pověsti nadějněho mladého marxistického vědce, s nímž se počítalo do vedoucích akademických funkcí. Máme-li věřit vzpomínkám Josefa Polišenského, Graus sám vyhlašoval svoje spojenectví s Mackem za obranný tandem, v němž Macek měl zaštiťovat Grausovu vědeckou práci angažovaností za oba v mocenské politice KSČ.² Pokud si vzpomínám, říkávalo se tehdy, že Macek Grausovi zajišťuje nejen profesní klid, nýbrž také ochranu před nařčením z „kosmopolitismu“, jemuž mohl být v tehdejší KSČ Graus jako Žid snadno vystaven.

Oprávněnost tohoto výkladu potvrzují mimoděk paměti Viktora Knappa, který v poválečném období vsadil bez váhání na vítězství KSČ v očekávaném střetu o moc ve státě. Kapitulu o tomto období nazval „Má hvězda stoupá“. Nicméně, když se stal po příchodu Klementa Gottwalda na Hrad šéfem jednoho z odborů Kanceláře prezidenta republiky, prožil zde největší strach svého života za procesu s Rudolfem Slánským. Díky vzpomínkám na své předválečné kontakty v Sovětském svazu Knapp rychle pochopil, jaké nebezpečí hrozí komukoli obviněnému z „kosmopolitismu“. Proto také, když necítil u Antonína Zápotockého tutéž oporu, jakou měl zřejmě u Gottwalda, odešel jako profesor na Právnickou fakultu Univerzity Karlovy. Ještě v době svého působení v Kanceláři prezidenta republiky se habilitoval na Vysoké škole politických a hospodářských věd, kde, jak víme, byl činný od února 1948 i Josef Macek. A tak Knapp jako představitel právní vědy a Josef Macek jako ve své době renomovaný historik se začali často potkávat v různých akademických funkcích, zejména když Knapp po smrti Zdeňka Nejedlého v roce 1962 rychle dohonil Mackovu pozici v ČSAV. Stal se členem-korespondentem ČSAV, akademikem i členem prezidia ČSAV. Od roku 1964 zasedali spolu i v Národním shromáždění. Zřejmě však k sobě neměli nijak blízko, i když Knapp, v ČSAV pověřený dozorem nad společenskými vědami, v pamětech považuje Macka za svého přítele, kterého si vážil a měl rád. Zmiňuje se však o Mackovi podrobněji jen jednou, a to navíc v choulostivé souvislosti. Potkal prý totiž za „pražského jara“ 1968 na Národní třídě Macka a tehdejšího děkana filozofické fakulty Jaroslava Kladivu, když

---

2 POLIŠENSKÝ, Josef: *Historik v měnicím se světě*. Praha, Univerzita Karlova 2001, s. 236.

na pokyn tajemníka ÚV KSČ Jiřího Hendrycha šli uklidňovat nějaké vzbouření spisovatelů. Knapp neříká, o jakou schůzi spisovatelů se jednalo. Potvrzuje však svou ironickou poznámkou, že Macek s Kladivou šli spisovatelům „srovnat hlavu“, a „zanedlouho jim oběma byla hlava srovnána spolu s těmi spisovateli“, Jirouškův názor, že Macek se dostal mezi „osmašedesátníky“ na poslední chvíli. Knapp ve svých vzpomínkách na tomto místě také přiznává, že jemu samotnému „občas způsobilo i nějaké nepříjemnosti“, když se za „pražského jara“ setkával s otázkou, „na čí je vlastně straně barikády“ (s. 188 n.).

Je ovšem třeba rozlišovat mezi biografií a autobiografií. To, že Bohumil Jiroušek pojal Mackův životopis jako osud vědce, a nikoli politika, je možno přijmout nebo kritizovat. Ovšem nikterak není možno požadovat po životopisci, aby z dokumentů o Mackově vědecké činnosti a působení ve vědeckých institucích analyzoval Mackovy politické postoje nebo jeho soukromé názory na vlastní veřejnou politickou činnost. Naproti tomu v Knappově autobiografii jistě čtenáře právě tyto postoje zaujmou, zatímco laik sotva může posoudit, nakolik Knapp svojí vírou v takzvané nové právo československému zákonodárství uškodil či pomohl. Ani Jirouškovi se však patrně nemohlo podařit při vůbec prvním pokusu o Mackův životopis zasadit jeho vědecké dílo do obecného vývoje české historiografie. Také v tomto případě laický čtenář asi nebude hlubší rozbor Mackova vědeckého díla postrádat. Jestliže ovšem životopis Josefa Macka byl nazván *Mezi historií a politikou*, čtenáři se budou chtít něco dozvědět o Mackových postojích k politice, ať státní či stranické. Přečtou-li si paměti Viktora Knappa, budou poněkud zmateni jeho ironií. Pochybuji však, že by se Macek vyjadřoval stejným způsobem, kdyby se nějaké jeho vyjádření o politice v pramenech našlo. Knapp bez zábran například mluví o účasti českých akademických funkcionářů v tehdejší mírovém hnutí podporovaném Sověty. Sám byl vyslán jako člen prezidia ČSAV spolu s hlavním vědeckým sekretářem akademie Jaroslavem Kožešníkem do Rakouska na jednu z prvních schůzek Pugwashského hnutí, které sdružovalo světoznámé atomové fyziky. Oba čeští akademici si prý dělali legraci z toho, že jsou považováni za světoznámé vědce, a i po návratu do Prahy se žertem s Kožešníkem navzájem titulovali *World famous*. Josef Macek však sotva bral na lehkou váhu své členství ve Světové radě míru, které například Ilja Erenburg považoval za vrchol tehdejší mezinárodní vědecké či spisovateléské kariéry.³ Macek ovšem měl v šedesátých letech dostatek příležitostí uplatnit se na Západě jako představitel české vědy a před západními vědeckými institucemi spíše tajil účast v hnutí podporovaném ve studené válce z Východu. Například při svých jednáních s Fernandem Braudem o mezinárodní spolupráci poznal, že je ve Francii vážen ani ne tak jako odborník, nýbrž především jako představitel státní špičkové vědecké instituce, byť to byla jen ČSAV v socialistickém Československu.⁴

---

3 ERENBURG, Ilja: *Lidé, roky, život*, sv. 3. Praha, Československý spisovatel 1967.

4 HORSKÁ, Pavla: Vznik 6. sekce École Pratique des Hautes Études, Fernand Braudel a jeho východoevropská vědecká politika. In: *Český časopis historický*, roč. 100, č. 4 (2002), s. 841–867.

Srovnání interpretačních možností biografického a autobiografického přístupu na příkladu životopisů dvou akademiků ČSAV a zároveň poslanců Národního shromáždění z šedesátých let 20. století nabízí řadu přístupů. Právě na těchto přístupech si může historik ověřit nutnost rozdílného hodnocení v interpretaci vlastního vyjádření pisatele životopisu a analýzy pramenů o životě studované osobnosti, která vlastní vzpomínky nenapsala. Říká-li Knapp, že v „relativním politickém klidu“ žil jedině v první republice, pak je třeba dodat, že takový pocit nemůžeme u Macka očekávat, protože za první republiky ještě nebyl osobností do politického života zasvěcenou. To však také znamená, že Macek nemohl srovnávat poválečný vývoj politické atmosféry s předválečným. Knappovy paměti končí sentencí, kterou údajně napsal v létě 1989. Čteme v ní i následující slova: „Poslední léta jsou léty zklamání a nadějí. Není nic příjemného, když se člověku na konci jeho života zhroutí pilíře jeho celoživotní víry.“ (s. 249) Bohumil Jiroušek nemá k dispozici žádné podobné Mackovo osobní vyjádření. Pokud by chtěl zůstat věrný zásadě vytěžit všechny dostupné prameny k Mackovu životopisu, naskýtá se mu z té doby nejspíše zpráva pracovníka Státní bezpečnosti s následující charakteristikou: „K současnému vedení ÚV KSČ má akademik Macek plnou důvěru a je přesvědčen, že snaha znemožnit využití výsledků jeho vědecké práce není vyvolána pokyny z ÚV KSČ (jak tvrdí někteří vědecktí pracovníci ČSAV), ale vyplývá pravděpodobně z neopodstatněných obav některých vědeckých pracovníků Ústavu čs. a světových dějin ČSAV, kteří, ač je to absurdní, mohou v akademiku Mackovi vidět potencionálního aspiranta na jejich funkce.“⁵

Josef Macek byl po srpnu 1968 nucen opustit prezidium ČSAV mezi prvními. Knapp zůstal, ale do nového prezidia už jmenován nebyl. Renomé i postavení špičkového právního vědce si podržel. Přesto již nikdy nežil „v relativním politickém klidu“. Macek se však v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století patrně sám připravil o svůj „relativní politický klid“, podložený vědomím, že stojí na „správné straně barikády“. Pravděpodobně stále totiž ještě doufal – nikoli v pád politického režimu v Československu, nýbrž ve změnu uvnitř „vedoucí strany“, která odejme Mackovým nepřátelům nespravedlivě získané posty. Jeho v té době téměř nepochopitelnou spolupráci se Státní bezpečností si totiž nelze vysvětlit jinak než tím, že „bezpečnost“ považoval, jako kdysi na počátku své kariéry, za legální instituci sloužící zájmům státu. Jinými slovy řečeno, Macek patrně v socialistický stát nepřestal věřit, i když ten mu svou důvěru odepřel. Proto také ani spolupráce se Státní bezpečností Mackovi nemohla přinést „relativní politický klid“. Tím spíše, že Mackem žádanou protislužbu v podobě politické rehabilitace jeho vědeckého díla v tehdejší ČSAV nebyla Státní bezpečnost schopna ani ochotna poskytnout.

Mackovi se nicméně podařilo za pomoci francouzského historika Roberta Mandroua vydat ve Francii knihu o českých dějinách. Byly to francouzsky napsané dějiny českých zemí do roku 1918. Tato práce, Jirouškem považovaná za jeden z vr-

---

5 Viz JIROUŠEK, B.: *Josef Macek*, s. 110.

cholů Mackova životního díla, vyšla v Paříži v roce 1984 s předmluvou Roberta Mandroua a poznámkou vydavatele upozorňující, že autor předmluvy, jenž zemřel v březnu 1984, se velmi zasloužil o publikaci přítomného díla, což svědčí o jeho přátelství k autorovi knihy.⁶ Bohumil Jiroušek se domnívá, že Macek příliš netrpěl výčitkami svědomí, když informoval československou Státní bezpečnost, dokud Robert Mandrou ještě žil, o jeho různých mezinárodních aktivitách. Prý StB nemohla Mandrouovi ve Francii nijak uškodit. Jenomže uvědomoval si Macek jako historik, že písemné materiály vzniklé z jeho hlášení se stanou archivními dokumenty? Zatímco Knapp jako právník měl na zřeteli, že nesmí ve svém hodnocení různých osob zajít příliš daleko, aby ho snad někdo nemohl žalovat, Macek by se zřejmě vůbec nebyl mohl odvážit své paměti napsat. Tím ovšem se vydal na milost a nemilost budoucím historikům, kteří dokumenty Státní bezpečnosti z období komunistického Československa asi ještě dlouho budou hojně využívat jako senzační pramen. Naproti tomu Knappovi se díky sebeironii svých pamětí podařilo smazat lecjaký šrám na pověsti právního vědce v období relativního bezpráví. Knappova autobiografie a Mackova biografie tak pro historika představují důležitý vzájemně srovnávací materiál.

---

6 MACEK, Josef: *Histoire de la Bohême des origines à 1918*. Paris, Fayard 1984.

Recenze

Prolegomena k životopisu Františka Grause

Pavla Horská

BENEŠ, Zdeněk – JIROUŠEK, Bohumil – KOSTLÁN, Antonín (ed.): *František Graus – člověk a historik: Sborník z pracovního semináře Výzkumného centra pro dějiny vědy konaného 10. prosince 2002*. (Práce z dějin vědy, sv. 8.) Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2004, 228 stran.

Nebývá zvykem psát odbornou recenzi na sborník příspěvků ze semináře týkajícího se jediné historické osoby, jako by se jednalo o jednolitou historickou biografii. Soubor referátů o Františku Grausovi od různých autorů a z různých úhlů pohledu může však inspirovat historika, který teprve vytvoří dílo: „František Graus – člověk a historik“. Zatím je tento titul jen názvem semináře, v němž se generační přístup historiků k dílu Františka Grause mísil s přístupem osobním. Nyní, když je materiál semináře vydán a je možno si jej v klidu prostudovat, zdá se, že budoucímu Grausovu životopisci zbývá udělat to hlavní – uvést všechna zmíněná hlediska do příčinných souvislostí. Recenzent by si tedy mohl se svým hodnocením počkat, až bude historická biografie Františka Grause odborně vypracována. Jenomže stihne se to, dokud žijí pamětníci české historie let padesátých a šedesátých?

To, že jsem se rozhodla napsat nikoli zprávu o semináři, nýbrž pokus o recenzi, vyplývá z mého postavení pamětníka, jehož vzpomínky nemusí být zcela přesné, nicméně mohou zachytit ve své síti ledacos, co by se v písemných pramenech patrně nenalezlo. Především jako pamětník se mohu vyjádřit k volbě referujících na semináři. Jeho pořadatelé požádali o vyjádření k tématu „František Graus – člověk“ Irenu Seidlerovou a manžele Olivovy, její příbuzné. Ti nahrazovali v době pražských začátků svým způsobem Grausovi rodinné zázemí, protože Grausova matka, jediná z ostatních členů rodiny přeživší válku, žila v Brně. Irena Seidlerová poskytla ve svém příspěvku velmi cenná sdělení o Grausově válečné zkušenosti. Její obraz mladého Grause, společně s obsahem diskusního příspěvku Antonína Kostlá-

na „František Graus ve světle několika dokumentů“, narušuje u českých historiků dosti obecnou představu o Grausově dospívání, nejprve v bohaté brněnské rodině a pak v privilegovaném postavení znalce židovských památek v koncentračním táboře. Díky vzpomínkám Josefa Polišínského¹ o obranném tandemu Macka-politika a Grause-historika ve čtyřicátých a padesátých letech 20. století žije dnes v mladší, „nepamětnické“ generaci názor, že Graus v době všeobecného vnitrostranického podezírání z „kosmopolitismu“ po únorovém vítězství KSČ bezpečně unikl nástrahám, jež mu hrozily pro sebevědomé vystupování vůči stranickým funkcionářům a kvůli původu z židovské rodiny. Dokonce prý si mohl dovolit díky Mackově ochraně i jistý kritický vývoj v přístupu k povinné marxistické metodě, o němž svědčí například ve sborníku uveřejněné Grausovy statě „O postavení historie v kulturním životě“ z roku 1956 a „Minulost – úkol nebo mýtus?“ z roku 1967. Toto dosti obecně sdílené přesvědčení českých historiků o mladém Grausovi sice sborník příspěvků ze semináře leckde narušuje, zdaleka však nepřinášá budoucímu životopisci dostatečný materiál ke studii „František Graus – člověk“, a to ani pro Grausovo „pražské“ období. Pokud se týká Grausova dalšího života v zahraničí, poskytuje k němu sborník ještě skrovnější informace.

Především Grausův životopisec by měl mít více svědectví od dosud žijících pamětníků o době jeho vědeckého působení. Na semináři měl zachytit tuto rovinu oddíl „František Graus a instituce“. Jan Havránek, který velmi pečlivě sebral veškeré úřední dokumenty o Grausově přítomnosti na Karlově univerzitě, se nedožil ani vydání svého příspěvku ve sborníku. František Kavka odkázal na vzpomínky na Grause ve svých pamětech.² Ve srovnání se vzpomínáním pamětníků je obraz doby i osobnosti Grause jako vědce a člověka, jak jej nabízí sborník ze semináře, velmi chudý. Ovšem většina z lidí, jež si v souvislosti s Františkem Grausem vybavují, již nežije, někteří jsou navíc zcela zapomenuti. Například marně jsem hledala v příspěvcích historiků středověku zmínku o Jindřichu Hilgerovi, asistentovi profesora Václava Vojtíška. Od tohoto Hilgera jsem patrně prvně na filozofické fakultě uslyšela, že existuje jakýsi mladý historik František Graus, který by měl zájem o spolupráci se studenty při zkoumání nejnižších společenských vrstev zmíněných v edicích dokumentů k dějinám českého středověku. Josef Macek ve svém nekrologu na Františka Grause z roku 1990 se sice (v souvislosti s prací pomocných vědeckých sil v Archivu hlavního města Prahy) vedle Grause a sebe zmiňuje také o Josefu Janáčkově a Josefu Kočím, avšak nikoli o Jindřichu Hilgerovi.³ Podle mých vzpomínek to byl rovněž mladý marxista, avšak otevřenější ke studentům než poněkud sektářsky

---

1 POLIŠIENSKÝ, Josef: *Historik v měnícím se světě*. Praha, Univerzita Karlova 2001, s. 236; JIROUŠEK, Bohumil: *Josef Macek: Mezi historií a politikou*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2004.

2 KAVKA, František: *Ohlédnutí za padesáti lety ve službě českému dějepisectví*. Praha, Univerzita Karlova 2002.

3 MACEK, Josef: František Graus (14.12.1921–1.5.1989). In: *Český časopis historický*, roč. 88, č. 1–2 (1990), s. 201–208.

se tvářící Graus. Navíc byl Hilger k podivu všech oblíbencem velmi konzervativního profesora Vojtíška. Grause si Hilger vážil a snad ho měl i rád. Kdoví jak by asi dopadl dnes již legendární a ve sborníku několikrát zmiňovaný spor o Vojtíškův posudek na Grausovy *Dějiny venkovského lidu v Čechách*, díl druhý, kdyby byl do něj nějak zasáhl obratný zprostředkovatel Hilger. Ten však v roce 1952 snad byl nemocen, či dokonce mrtev. Když jsem se na fakultě přestala zajímat o dějiny středověku, ztratila jsem i kontakt s Vojtíškovým seminářem, a teprve později jsem se dozvěděla, že Jindřich Hilger předčasně zemřel na nějaké zhoubné onemocnění.

Obraz údajně brilantního vstupu Františka Grause mezi významné osobnosti české historiografie však je matný nejen proto, že většina jeho přátel z mládí z řad odborníků už dnes nežije. Grausův životopisec bude nesporně postrádat i informace o Grausových nepřátelích mezi tehdy staršími českými historiky – také ti, až na malé výjimky, jsou dnes již mrtvi. Archivní dokumenty mohou osobní informace, byť jakkoli zaujaté, jen těžko nahradit. Sama jsem se o tom přesvědčila, když jsem procházela archiv pařížské Vysoké školy sociálních věd (EHESS), vzešlé ze slavné *École pratique*. Graus tam byl v šedesátých letech jako druhý po Mackovi vyslán na vědeckou stáž. Dokumenty o něm v archivu však jsou kusé. Nelze ani zjistit, čím se v Paříži zabýval. Jeví se tam jako jeden z mnoha přicházejících z celého světa.⁴ Braudelův životopisec, který považoval za významné z „východních“ vědeckých kontaktů především styky s Poláky, patrně Grausovo jméno ani neznal, zatímco taková jména jako Witold Kula, Bronisław Geremek nebo Henryk Samsonowicz považoval za záruku vědecké kvality.⁵

Uvědomuji si, že kdybych byla s touto připomínkou vystoupila na grausovském semináři, byla bych se setkala s argumentem, který jsem slyšala i od samotného Františka Grause, totiž o nabubřelosti francouzských, či spíše „braudelovských“ ambicí vytvořit světovou historickou školu. Ovšem v šedesátých letech už jsem od něho nikdy neslyšela, že by mu vadilo, kdyby takové světové centrum historické vědy nebylo marxistické. Z příspěvků semináře, zejména v jeho části „František Graus a historiografie“, se jeví snaha ukázat poměrně časný Grausův odstup od jeho původního přesvědčení, že první povinností marxistického historika jakéhokoli období je vyhledávat zákonitosti historického vývoje a podmínky třídního boje. Nicméně současní odborníci na dějiny středověku, které se podařilo na grausovském semináři shromáždit, vycházeli z přesvědčení, že Graus svými inovačními metodologickými pokusy patří spíše do sféry nemarxistické historiografie německého jazyka. Jeho „marxistické“ dílo jako by zůstalo doma v Čechách, zatímco v zahraničí se zvěčnil jiným metodickým přístupem, který může těžko hodnotit někdo, kdo v cizině vydané Grausovy práce nezná. A takových je mezi mladými českými historiky středově-

---

4 HORSKÁ, Pavla: Vznik 6. sekce École Pratique des Hautes Études, Fernand Braudel a jeho východoevropská vědecká politika. In: *Český časopis historický*, roč. 100, č. 4 (2002), s. 841–867.

5 DAIX, Pierre: *Braudel*. Paris, Flammarion 1995.

ku patrně většina. Kdyby ovšem se podjal práce na Grausově životopisu německý historik, nebude zase znát českou část jeho díla. V tom patrně spočívá největší obtíž budoucího Grausova životopisu.

Další komplikace je v jakémsi resentimentu, s nímž k hodnocení Grausova díla přistupují ti, kdo se s ním potýkali kdysi jako začínající historikové, čili slabší partneři v dialogu. Příkladem toho je velmi zajímavý příspěvek Jaroslava Čechury, který zmíněný resentiment nese přímo v názvu: „František Graus jako vítěz“. Vedle jeho popisu potýkání s určitými stránkami Grausova díla působí příspěvek Martina Nodla „František Graus: Proměny Grausova pojetí pozdněstředověké krize“ jako celkem úspěšný pokus abstrahovat od konkrétní situace české historiografie v daném okamžiku ve prospěch širšího pohledu na problém. Vyvrcholením odmítavého resentimentu ke Grausovu českému dílu je diskusní příspěvek Vratislava Vaníčka „František Graus jako ambivalentní symbol rozporné cesty české historiografie“. Není ovšem v silách jediné recenze po této stránce rozebírat všechny příspěvky semináře uveřejněné ve sborníku. Recenzentce proto nezbývá než se omluvit všem nezmíněným autorům, jejichž příspěvky lze shrnout ve skupinu, z níž stále z nových a nových hledisek zaznívá totéž: Grausovo dvojjazyčné životní dílo, ať úzce odborně středověkářské či obecněji metodologické, nelze v české historiografii ani obejít, ani zahrnout, ani bez výhrady přijmout.

Jsem si vědoma, že takové zjištění nemůže budoucího Grausova životopisce potěšit. Nezbuďte mu zřejmě nic jiného než hledat srovnání, jak se s přístupem k životnímu vědeckému dílu svého protagonisty vyrovnaly biografie jiných významných historiků. Například již zde zmíněný životopis slavného francouzského historika Fernanda Braudela, který zemřel v témže desetiletí jako František Graus, napsal Braudelův dlouholetý přítel Pierr Daix, renomovaný životopisec různých významných osobností. Je třeba říci, že Daix hodnocení Braudelova vědeckého díla ponechává budoucnosti, nanejvýš Braudelovi pozitivně naladěným kolegům. Domnívám se, že i životopisec Františka Grause bude velmi potřebovat podobná hodnotící setkání historiků, jako byl grausovský seminář. Ovšem navíc se při dnešním mezinárodním standardu vědecké historické biografie bude nucen poohlédnout po svědcích či písemných dokumentech Grausova lidského osudu.⁶ Bezpočet pamětí a osobních vzpomínek, které již vyšly a stále vycházejí v české literární produkci, mu jistě práci neusnadní. A pouze na členech Grausovy v zahraničí žijící rodiny bude záležet, zda uznají za vhodné zveřejnit své rodinné vzpomínky, o nichž jsem si téměř jista, že se týkají v posledních dvaceti letech jeho života spíše pozorného a citlivého člověka než tvrdého zastávce jednoznačných vědeckých či životních pravd, jakým býval kdysi v mládí.

---

6 *Politix: Revue des sciences sociales du politique*, č. 27 (1994), monotematické číslo „La biographie: Usages scientifiques et sociaux“; srv. recenzi Pavly Horské v *Sociologickém časopise*, roč. 31, č. 3 (1995), s. 388–391.

Recenze

Životopisec v zajetí svého historika

Boučkův příběh Jana Slavíka

Jakub Rákosník

BOUČEK, Jaroslav: *Jan Slavík: Příběh zakázaného historika*. Praha, H&H 2002, 190 stran.

Přestože tento životopis byl vydán již před delší dobou, jde o záslužnou publikaci, která je hodna pozornosti i dnes, a to nejen proto, že v domácí historiografické produkci je skutečně důkladných biografii českých historiků stále jako šafránu. Historik Jan Slavík (1885–1978) byl natolik výjimečnou postavou československého dějepisectví 20. století, že dodnes o něm nejsou hodnotící soudy zcela jednoznačné, jak ostatně dosvědčuje i polemika autora této knihy Jaroslava Boučka s Martinem Kučerou a dalšími na stránkách *Českého časopisu historického* v minulých letech.¹ Nebudeme zde opakovat argumenty, které obě strany snesly a které se týkaly spíše dílčích aspektů Slavíkova života a díla, a nikoli této životopisné publikace jako celku.

Jaroslav Bouček je autor, který bádání o Slavíkovi zasvětil dvě desetiletí, jak sám prozrazuje v úvodu ke své knize, kde uvádí, že jeho zájem o osobnost tohoto historika vzbudil již v roce 1985 samizdatový *Historický sborník*, v němž mu bylo věnováno několik jubilejních článků (s. 12). Od té doby Jaroslav Bouček vydal řadu prací na toto téma, včetně bibliografie² a pěkné edice některých zásadních kratších Slavíkových textů.³

---

1 Dvakrát in margine Boučkova Jana Slavíka (KUČERA, Martin: Co vzbudilo polemickou pozornost; HRDLIČKA, Jaroslav – KRAUSOVÁ, Renata: Verše Jana Slavíka o Vlastimilu Kybalovi a jeho manželce). In: *Český časopis historický*, roč. 101, č. 2 (2003), s. 345–352; BOUČEK, Jaroslav: In margine Jana Slavíka. In: *Tamtéž*, roč. 102, č. 1 (2004), s. 128–130.

2 BOUČEK, Jaroslav: *Jan Slavík: 1885–1978. Bibliografie*. Praha 1994.

3 TÝŽ (ed.): *Jan Slavík: Iluze a skutečnost*. Praha, Academia 2000.

V úvodu knihy má čtenář také možnost v krátkosti se seznámit s hlavními informačními zdroji, z nichž autor čerpal. Jedná se o poměrně široký a reprezentativní soubor materiálů, mezi nimiž dominují jednak dokumenty autobiografické povahy a jednak Slavíkovy publicistické texty. Zároveň může nahlédnout do osudů jednotlivých pramenů a okolností, za nichž vznikaly – to se týká právě oněch vlastních životopisných dokumentů. Autor si vypomohl rovněž rozhovory s pamětníky, byť jako zdroj informací v poznámkovém aparátu sehrávají roli marginální a doplňkovou; vzhledem k povaze publikace je to však pochopitelné a zcela namístě. Svůj text navíc vhodně oživil tím, že jej prokládal Slavíkovými epigramy (příznejme, že často velmi vtípnými) na adresu různých známých osobností (zpravidla historiků) či jeho veršovanými komentáři dobových událostí.

Sekundární literaturu Jaroslav Bouček používá jen tehdy, když je to nezbytné, a tedy spíše méně než více. Tato volba ovšem také zásadně ovlivňuje podobu jeho výkladu, který často podléhá až přílišné závislosti na Slavíkově interpretaci a snaze o její obhajobu namísto kritického rozboru. Právě to lze dokonce považovat za zásadní hendikep publikace, protože autor pak velmi často ulpívá na jednostranné perspektivě při popisování dílčích otázek, zvláště pokud se týkají interpretačních závěrů ve Slavíkově díle. Jen ojediněle podrobuje Slavíka kritické konfrontaci s novější literaturou (například ohledně nejstarších českých dějin na straně 127).

Smysl své publikace Bouček postihuje v posledním odstavci úvodu, kde píše: „Tato kniha je prvním pokusem o celkové zachycení dráhy historika, jehož dlouhý život může ilustrovat kulturní a politické dějiny českého národa od rozhodujícího nástupu mladočechů v devadesátých letech 19. století až do nastolení plné ‚normalizace‘ v sedmdesátých letech 20. století. Není problémovou studií zabývající se teorií historického poznání či sporem o smysl českých dějin. Je příběhem statečného historika...“ (s. 14) Toto své předsevzetí Bouček v textu bezpochyby splnil. Zároveň však právě v něm se skrývá i nebezpečí jednostrannosti, kterého se autor bohužel nevyvaroval.

Jedná se o poměrně útlý životopis. Text zabírá sto čtyřicet stran a zbytek knihy tvoří téměř padesát stran příloh s přetištěnými archivními dokumenty (nejčastěji korespondencí s význačnými osobnostmi), jež však plní důležitou výkladovou úlohu, a autor na ně místy přímo v textu také odkazuje. Je záslužné, že Bouček věnuje pozornost Slavíkově práci a nesoustředí se jen na údaje o jeho životě. Ostatně v biografii historika by tomu ani nemělo být jinak. Rozsáhle čtenáře seznamuje s jeho odbornými i popularizačními texty, což také doprovází jejich dlouhými citacemi. Zdařile zachycuje především složitou Slavíkovu pozici při interpretaci bolševické revoluce, kdy se stával terčem útoků z pravého i levého okraje tehdejšího politického spektra. Větší problémy vyvstávají ohledně výkladu českých dějin, jak o tom bude ještě řeč.

Struktura knihy je zvolena nadmíru vhodně a přispívá k poutavosti četby. Jistě že se autor mohl rozhodnout pro jiné členění; například striktně oddělovat do zvláštních kapitol životopisné pasáže a výklad Slavíkova díla. Jaroslav Bouček však zvolil chronologickou posloupnost a obě zmíněné roviny propojil do společných kapitol. Považuji to za nepochybný klad publikace, protože Slavíkův život bez současného po-

stižení jeho vědeckých kontroverzí by byl určitě méně srozumitelný. Potřeba vyložit souvisle vývoj některých polemik sice vede autora k porušení chronologie (například když hned v první kapitole při výkladu sporu o Rukopisy je nucen odběhnout nakonec až do období druhé světové války – s. 16–20), není to však na škodu a základní linie příběhu se tím nevytrácí. Meziválečné období je pak rozděleno do dvou velkých tematických celků, jež zahrnují jednak Slavíkovu reflexi sovětského Ruska, jednak jeho myšlení o českých dějinách. V dalších pasážích knihy se autor již důsledněji drží časové osy, což je umožněno i takřka setrvalým vytlačáním Slavíka z veřejného prostoru ve druhé polovině jeho života (1939–1978). Jedině v letech 1945 až 1948 a pak teprve v roce 1968 se směl nakrátko vrátit k veřejnému působení; tehdy mohl zanechat svého šeptání „do vykotlané vrby“ (tak nazval své komentáře z let 1950–1968) a krátce oslavovat „naši Glorious Revolution“, jak se mu „pražské jaro“ jevílo. Touto epizodou, kdy Slavíkovi bylo již přes osmdesát let, Bouček svůj příběh „zakázaného historika“ v podstatě uzavírá; posledních deset let jeho života za „normalizače“ se zhušťuje do pouhých několika odstavců (s. 139–140).

I přes chválu důkladné práce autora a celkovou spokojenost s jejím výsledkem nelze zastírat, že kniha má také méně povedené stránky. Nic proti tomu, že si Bouček Slavíka oblíbil. Osobní interes o předmět výzkumu bezpochyby patří k historikově práci. Otázkou však zůstává, zda autorovy interpretace skutečně splňují nároky kritické historické biografie. Pozitivním důsledkem Boučkova zápalu pro Slavíka je vyvrácení řady mýtů, hlavně těch negativních, které často dodnes o tomto historikovi kolují (například že byla zamítnuta jeho habilitace na pražské univerzitě – s. 19). Díky tomuto svému obdivnému zaujetí se autor též dokáže – podle mého názoru zdařile – kriticky vyrovnat s nálepkami, jimiž byl Slavík ve své době častován; typicky například kvůli svým komentářům o bolševické revoluci si vysloužil jak označení „bolševik“, tak „reakcionář“. Boučkovi se na základě rozsáhlých citací pramenů podařilo úspěšně vylíčit kořeny těchto zcela disparátních hodnocení (s. 40 n.). Tvrdit, že bolševici nejsou žádní marxisté, bezpochyby vyžadovalo dávku odvahy a kritického ducha; ostatně Slavík totéž říkal v roce 1920 i po druhé světové válce. Na druhé straně, i přes soustavnou věcnou kritiku bolševického režimu, když se ve třicátých letech objevil „hnědý“ konkurent „rudého“ totalitarismu, „srovnání nacistické a sovětské národnostní politiky vedlo také Slavíka k závěru, že při srážce těchto dvou diktátorských systémů je třeba se postavit na stranu Sovětského svazu“ (s. 66). Obdobně se na základě porovnání obou systémů domníval, že vývoj směrem k demokracii je pravděpodobnější v SSSR než v Německu. – Ne nadarmo byla za protektorátu jeho díla vyřazována z knihoven pro svůj „komunismus“ a po roce 1948 zase pro svůj „antikomunismus“.

I když Bouček jen v omezené míře konfrontuje Slavíkovy závěry ohledně sovětského Ruska s dobovou odbornou či popularizační literaturou (více je porovnává jen s názory nekritických adorátorů, jako byl Zdeněk Nejedlý), již samotný věcný výklad jeho postojů je přínosný. Jedině tímto způsobem lze totiž asi upozornit současnou veřejnost, že meziválečné Československo mělo vynikajícího analytika komunismu, který byl později z pochopitelných důvodů umlčen a dnes upoutává prakticky jen zájem odborníků.

Obdiv pro zvolené téma studia má však i svá nebezpečí. Není sporu o tom, že Slavík byl originální historik, a to nejen jako vynikající analytik bolševické revoluce. Jako kritik metodologických postupů Gollovy školy seznamoval (nejen) odbornou veřejnost s novými postupy v historické vědě, jež se v jeho době začaly objevovat. Nic z toho však není důvodem, aby se kniha podobala vášnivě obhajobě advokáta (Boučka) ve prospěch jeho mandanta (Slavíka). Na několika místech životopisu sice autor připouští Slavíkovy omyly, zpravidla ale najde dostatek důvodů pro jeho omluvu. Stručně polemizovat si dovolil se Slavíkovým problematickým hodnocením paktu Ribbentrop–Molotov z roku 1939 (s. 114) a s jeho „fixní ideou“, že za vysídlením sudetských Němců stál Stalin, který chtěl prý s jejich pomocí komunicovat Německo (s. 147 a 236).

Autor správně připomíná Slavíkův důraz na sepětí historie s jinými sociálními vědami, v čemž vidí jeho překonání staršího pozitivismu. Jednostranné hodnocení vztahů Georga W. F. Hegela a Arthura Schopenhauera (s. 23), komentované výhradně ze „slavíkovských“ pramenů, lze s ohledem na tematické zaměření knihy pominout – byť by možná právě zamyšlení nad Slavíkovou fascinací Schopenhauerem mohlo ledacos vypovědět o povaze tohoto českého historika, který se řečneme až programově stavěl vždy do opozice vůči establishmentu.

Závažnější však je, že se autor v podstatě nezabývá Slavíkovým vztahem k Maxi Weberovi. Podle jmenného rejstříku Weber figuruje v textu čtyřikrát a vždy jde jen o zmínku, že něčím z jeho díla byl Slavík ovlivněn. O tom, že jeho rozumění Weberovi nebylo neproblematické, se však v knize nedočteme. Na to z domácích sociálních vědců upozorňuje například Miloš Havelka.⁴ Bouček samozřejmě tuto kritiku Slavíka zná a v knize na Havelku přímo odkazuje (v poznámce na straně 219). Je proto kupodivu, proč tuto skutečně zásadní otázku Slavíkovy metody v samotném textu zcela přechází mlčením a ani slovem neupozorní na to, že zde panují pochybnosti. Máme si to vysvětlit programovou snahou o obhajobu „zakázaného historika“? Nebo jde autorovi jen o to ukázat, co Slavík říkal? V druhém případě by však stačilo vydat edici pramenů a nebylo by potřeba psát životopis.

Závislost na Slavíkových interpretacích bez potřeby jejich kritického posouzení je patrná na řadě míst knihy. Například když autor letmo zmiňuje (s. 91 n.) Slavíkův vášnivý článek z roku 1934 u příležitosti valdštejnských oslav, čtenář se sice dozví, co si o Pekařově znovu vydané knize o Valdštejnovi i o celých oslavách Slavík myslel, avšak nenalezne zde jediné pozastavení nad tím, jestli oslava tohoto jubilea je skutečně vysvětlitelná jen přežívajícím „rakušanstvím“ ve školství a sílením konzervativních tendencí ve společnosti, jak tvrdil Slavík. (Ponechejme přitom stranou, že v poznámce tu Bouček uvádí jiný pramen, než ze kterého ve skutečnosti cituje, protože se zřejmě jedná o nezáměrnou chybu.)⁵

4 HAVELKA, Miloš: *Spor o smysl českých dějin*. Praha, Torst 1995, s. 33 n.

5 Bouček zde odkazuje jednak na Slavíkovu recenzi Pekařovy knihy v *Národním osvobození* z 21.6.1934 a jednak na Slavíkův článek „Valdštejnské oslavy jako další znamení doby“ v *Sobotě*, roč. 5, č. 8 (1934). Citáty však pocházejí z článku „Slaviti Valdštejna nebo Prokopa Holého“, otištěného v *Národním osvobození* 22.2.1934.

Jestliže na řadě míst se autor víceméně omezuje na převyprávění toho, co Slavík napsal, přesto některá z nich zaslouží ocenění. Jde zejména o rekonstrukci Slavíkova díla *Vznik českého národa* (s. 124–133), z nějž se, především kvůli vnějším okolnostem, podařilo do roku 1948 vydat jen první dva díly. Bouček zde na základě nejrozličnějších Slavíkových dílčích statí a recenzí konstruuje jeho pohled na české dějiny od nejstarších dob až po dobu moderní. Zde již také o něco více konfrontuje jeho teze s poznatky novější historické literatury. I na tomto místě by bylo možné požadovat od autora kritičtější přístup alespoň v posouzení originality Slavíkových tvrzení, respektive jejich důkladnějším srovnáním s dobovou historiografií. Zastavím se zde u jediného případu, který vypovídá mnohé o způsobu Boučkova zpracování. Autor zde (s. 128) vyzdvihuje Slavíkovo odmítnutí tezí o zhoršení postavení poddaných po třicetileté válce a druhém nevolnictví. Přestože značná část životopisu je věnována polemikám Slavíka s jinými reprezentanty Gollovy školy, zde se nedočteme ani slovo o tom, nakolik tato tvrzení převzal od Josefa Pekaře, respektive Kamila Krofty, přestože i podle citace v poznámce je jejich původ zcela evidentní.⁶ Jestliže o pár stránek výše (s. 125) Bouček nezapomene zdůraznit, že se Slavík v řadě faktů zmýlil, „paradoxně nejvíce tam, kde vycházel z výsledků Gollovy školy“, měl by také důkladněji zvažovat, do jaké míry jsou tvrzení, bez dalšího zde připisovaná Slavíkovi, skutečně původní.

Nad hodnocením Jaroslava Golla a Josefa Pekaře, respektive Gollovy školy jako celku, v tomto životopise se pozastavil již dříve v citované polemice Martin Kučera. Autor mu na to odpověděl následujícím argumentem: „V dnešní postmoderní době není třeba ani zvlášť hájit názor, že jsou možné různé interpretace, vyznavači mýtu o hodných konzervatistech a zlých pokrokářích mají samozřejmě právo na jiné názory než já.“⁷ Skrýt se za postmodernismus tam, kde jde zřejmě spíše o obyčejnou zaujatost, je poněkud překvapující. I v „postmoderní době“ se diskutuje o historiografických dílech a Boučkovo opevnění v zákopu na obranu mýtu „o zlých konzervativcích“ je zcela neplodné. Navíc mám na základě indicií v textu podezření, že v očích autora je postmodernismus hlavně to, co říká Dušan Třeštík.

Za určitý deficit knihy lze rovněž označit absenci jakéhokoli pokusu o psychologický portrét Jana Slavíka – krom útržkovitých svědectví například Zdeňka Kalisty, s nimiž se Bouček vyrovnává tvrzením, že „[Kalista] k němu rozhodně necítil zvláštní sympatie“ (s. 81), nebo jeho kolegů z archivu (s. 113), která nechává bez komentáře. Možná by psychologická črta obohatila obraz tohoto historika a jeho postavení v meziválečné historické obci neméně než důkladný rozbor jeho vědeckého „kacířství“, na které se v tomto životopise klade důraz především.

Jak jsem již naznačil výše v případě Maxe Webera, Jan Slavík je ideální postavou pro daleko důkladnější výklad teoretických proudů v moderní historiografii. Slavík znal i teorii marxismu, a to z prvorepublikových historiků asi nejvíce (spolu s Miloslavem Volfem). Zvláště dnešní nejmladší historici by jistě ocenili kritický vý-

6 SLAVÍK, Jan: Kroftova obhajoba husitské revoluce. In: *Národní osvobození*, (2.7.1936).

7 BOUČEK, J.: In margine Jana Slavíka, s. 128.

klad přínosu marxismu, zejména k hospodářským a sociálním dějinám. V důsledku dědictví předlistopadového režimu totiž u nás stále přetrvává silný despekt k této doktríně, přestože na světovou historiografii ve 20. století měla zásadní vliv. Kromě stručné Slavíkovy kritiky takzvané *Makety českých dějin*, koncipované z marxistických pozic na konci padesátých let (s. 152), se zde však více nedočteme. Celý životopis působí dojmem, že se jeho autor jednoduše nemíní pouštět do rozsáhlejších teoretických rozborů, kde se zřejmě necítí být dostatečně povoláný, jakkoli jeho téma je k tomu vynikající příležitostí, ba k tomu přímo vybízí.

Jan Slavík je bezpochyby jedním z největších českých historiků 20. století, jemuž nechyběla občanská odvaha ani výjimečná vědecká erudice a který dnes zaslouží obdiv nejen jako vynikající analytik bolševismu. Toto vše Jaroslav Bouček ve své knize dostatečně ukázal, jakkoli se tato recenze zaměřovala především na její nedostatky. „Příběh zakázaného historika“ je skutečně záslužným vědeckým počinem a nepochybně i poutavým čtením. Zůstává však otázkou, zda po desetiletích často nevěcného očerňování tohoto historika je nejlepším lékem právě jeho téměř nekritická adorace.

Recenze

Vydatné torzo

Nad nedokončenými vzpomínkami Jiřího Loewyho

Karel Hrubý

Úseky polojasna: Vzpomínky Jiřího Loewyho. Ed. a úvod Tomáš Zahradníček, doslov Dana Loewyová. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, 260 stran + 11 fotografií.

Jiří Loewy je nejspíše znám jako nadaný žurnalista, který po listopadu 1989 poučeně a vtipně komentoval život v českých zemích v různých domácích časopisech a denících – nejčastěji v *Lidových novinách*, kde umístil přes čtyři sta svých příspěvků.¹ Málokdo ví o jeho politické činnosti a novinářské práci v exilu, kde po dvanáct let vydával sociálnědemokratický čtvrtletník *Právo lidu*. V něm kriticky informoval o životě v komunistickém Československu a bojoval proti diktatuře, její nízké intelektuální, politické i právní úrovni, zkorumpovanosti a mravnímu úpadku veřejného života.

Zatímco jeho žurnalistické články směřovaly k událostem, lidem a chování „vnějšho světa“, vzpomínky, které nyní vyšly, jsou *osobním svědectvím* o vlastním osudu, o prostředí, které ho v různých fázích života formovalo, a o době, která byla poznamenána drastickými proměnami evropské politiky a nástupem totalitních ideologií. A také ovšem lidmi, kteří do autorova života – v dobrém i zlém – zasahovali. Rukopis vzpomínek vznikl od září 2002 do podzimu 2003. Editor Tomáš Zahradníček kladl prostřednictvím e-mailu otázky, na které Loewy stejnou cestou volně odpovídal. Vznikal tak obraz života, který je pozoruhodný nejen svým obsahem, ale i vypravěčským stylem, jenž dává i nejtemnějším úsekům života světlo optimismu a půvab jemné ironie. Tento dialog na dálku však zůstal jen torzem. Zákeřná choroba, kterou si autor odnesl z dlouholetého věznění v padesátých letech z uranových

---

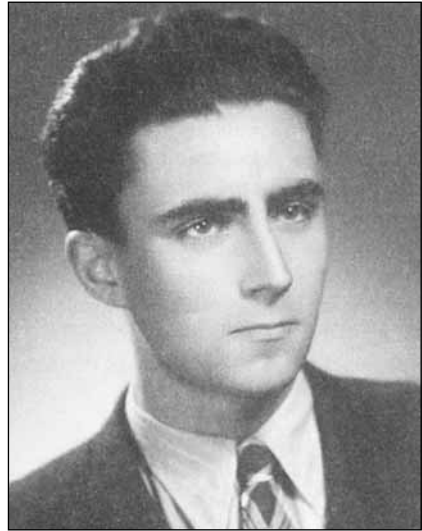
1 Výbor z jeho článků vyšel nedávno pod titulem *Kolik druhů sýra potřebuje člověk?* (Praha, Akropolis 2004).

lágřů, se koncem léta 2003 natolik zhoršila, že rozhovor musel být přerušen. Počátkem ledna 2004 Loewy v německém Wuppertalu umírá.

Text, který do té doby vznikl, zachycuje autorovo dětství poznamenané válkou a rasovou perzekucí, léta šťastného rozletu do února 1948, odpor proti nastupující komunistické diktatuře, zatčení a léta věznění v jáchymovských lágřech a řadě věznic. Líčí i existenční těžkosti po propuštění a postupné projasňování, které mu přineslo rodinné štěstí – až do chvíle, kdy po sovětské okupaci Československa odchází se svou rodinou do exilu. Tady autorovo vyprávění končí. Vzniklou mezeru se alespoň ve stručnosti pokusil vyplnit doslov jeho manželky Dany, napsaný se vzácnou věcností a s hlubokým porozuměním.

Naštěstí měl pořadatel k dispozici také Loewyho příspěvek k historii českého exilu z dřívějších let, který si od něho vyžádal do malé ankety o exilu v době, kdy na psaní memoárů nikdo z nich ještě nepomýšlel. V tomto příspěvku jsou zážitky exulanta po roce 1968 a několik let vydávání *Práva lidu* zachyceny sice jen do roku 1980, podávají však velmi názorné svědectví o náplni i okolnostech práce exilového novináře a politika a o jeho názorech.² Přes neúplnost vzpomínek vznikla publikace, která vypovídá nejen o tvrdém osudu autora a jeho rodiny, ale i o době a událostech, které se do jeho života osudově promítaly.

V memoárové literatuře pokrývající období konce první republiky přes únor 1948 až do let následujících po srpnové okupaci „spojeneckými armádami“ má Loewyho výpověď zvláštní místo: heterogenní rodinné zázemí (česko-německé, židovské i křesťanské) ho na jedné straně vystavilo tlaku nacionálních averzí a údělu židovského míšence, na druhé straně ušetřilo zážitku koncentračního tábora; ten měl poznat teprve v komunistickém vydání z padesátých let. Svědectví o životě pod drtící tíhou obou diktatur podává Loewy velmi působivě. Jeho vzpomínky odkrývají zážitky a okolnosti *všedního dne* člověka, který se v dramatickém období evropské historie 20. století ocitl na žebříčku lidského společenství zcela „dole“. Autor ponechává rámeček velkých událostí soudobého světa v pozadí, neuvažuje o jejich příčinách a vý-

Jiří Loewy krátce před zatčením v roce 1948 (repro z knihy Úseky polojasna)

2 Vydavatel sice zařadil tento příspěvek podle chronologie jeho vzniku jako první kapitolu, ale životopisně patří až do období po Loewyho odchodu do exilu, tedy za rok 1968. Názvy dalších kapitol: 2. Dětství v Sudetech, válka v Praze (1930–1945), 3. Stráž severu (1945–1948), 4. Cesta do vězení (1948–1949), 5. Jáchymovský gulag (1949–1952), 6. Spojené nitárny (1953–1958).

znamu, zůstává skromně v přízemním okruhu míst, kterými jeho život procházel: maloměsto v severních Čechách, Liberec, Praha, komunistické lágry a věznice, a posléze západní Evropa, v níž strávil šťastnější polovinu svého života. O to konkrétnější jsou jeho postřehy a výpovědi. Pro čtenáře představují Loewyho paměti bezesporu vydatný pramen informací, naplněný vzácnou autenticitou prožitku „malých dějin“ osobností, která vzdoruje mocensky nastoleným faktorům „velké historie“ svým zdravým mravním instinktem i nepoddajným rozumem, odvahou a pílí.

Jiří Loewy se narodil v roce 1930 v Rumburku do složité doby i rodiny. Otec byl Čech, majitel malé drogerie, matka Němka, což nebylo v nejzazším cípu severních Čech nic vzácného. Problémem se však měla stát jiná komponenta Jiřího rodiny: matka byla katolička, otec pocházel z rodiny židovské, byť religiózně už indiferentní. Loewy to vyjádřil výstižnou zkratkou: „Obrazně řečeno jsem si sedl mezi židle už ve chvíli zrození: otec byl Žid, byť už nejméně v druhé generaci bez náboženských vazeb či aspoň vztahu k tradicím ... maminka pocházela z Dolní Chřibské a její kořeny byly přísně katolické a německé prokazatelně až do doby po napoleonských válkách.“ (s. 77) Jiří měl brzy poznat ostré hrany doby, která parametry jeho původu hodnotila nevlídně. Němečtí spolužáci se od něho odtahovali, otcův obchod byl bojkotován. V osmi letech (roku 1938) musel jako syn českého otce se svými rodiči uprchnout před nacistickým ohrožením ze severního pohraničí do Prahy. Za několik měsíců však jej hnědé nebezpečí dohnalo i tady. „Nikdy jsem nezapomněl pohled na první prapory s hákovým křížem v pražských ulicích: sotva jsme jim unikli ze Sudet, dohnaly nás v Praze. I devítiletý kluk, pokud nebyl úplně tupý, musel z reakcí dospělých vycítit, že spoluprožívá cosi na způsob konce světa,“ píše o tom Loewy ve svých vzpomínkách (s. 74). Pochopil, že se stalo něco nenapravitelně tragického.

S německou okupací a vznikem protektorátu se téměř přes noc změnil jeho život. Jako syn židovského otce nesměl od roku 1940 navštěvovat ani základní školu a z domu mohl vycházet jen se židovskou hvězdou na prsou. Když otec v roce 1943 zemřel, byl ještě do svých čtrnácti let jako syn arijské matky chráněn před transportem do koncentračního tábora. Měsíce úzkostného čekání na své příští narozeniny líčí Loewy nikoli jako dospělý žurnalista, jemuž se nakonec holokaust jako zázrakem vyhnul, ale očima dítěte, které přes hrůzu absurdní situace dovede zažívat své dny jako vcelku „normální“. Vzpomíná na chvíle trávené v kroučcích, které pro židovské děti vedli ve vyprázdněném židovském starobinci ve Strašnicích například překladatel Shakespeara Erik Saudek nebo legendární sportovní žurnalista Josef Laufer a jiní v době, kdy školní výchova byla židovským dětem odepřena. K světlejším vzpomínkám této doby patří také klukovské hry na židovském stadionu Hagibor. Když i Hagibor Němci zabrali, zbývaly už jen pražské židovské hřbitovy, kam se ještě smělo s hvězdou chodit. Pro Loewyho byl nejbližší hřbitov na Žižkově, který sloužil jako výběh, hřiště, park se spoustou vzrostlých kaštanů a lip, kde třináctiletý chlapec hroby už ani nevnímal. Bylo to také místo setkávání s ubývajícími kamarády i s dospělými: „Musím říct, že když kolem mne pořád odcházeli do Terezína další, mnohdy dobří kamarádi a také už milé kamarádky, cítil jsem se jaksí vyřazený a nejraději bych byl šel s nimi... Maminka zase pořád s hrůzou měřila ten rychle se krátící čas zbývající do poloviny července 1944.“ (s. 95)

Poslední měsíce před hrozcí „dospělostí“, která uschopňovala čtrnáctileté k transportu do koncentračního tábora, působil Loewy jako „poskok“ (poslíček) v zásobovacím oddělení pražské Židovské rady starších. Popisuje organizaci této „samostatné“ instituce i řadu úkolů, které rada starších musela plnit. Patřilo k nim například i sestavování seznamů pro další transporty – údajně do Terezína. Loewy líčí historku svého dětského pokusu o zásah do lidského osudu. Se stejně starou dívkou se někdy v roce 1943 pokusil intervenovat ve prospěch jejich společné známé, mladé matky, která byla vybrána do příštího transportu. „Vypravili jsme se tedy s dívkou Irenou do bytu šéfa Židovské rady starších dr. Friedmanna, který bydlel nedaleko nás na rozhraní Žižkova a Vinohrad. Friedmann přijal nás, naivní děti, s melancholickou vlídností. Vysvětlil nám, že naši přítelkyni s děťátkem sice může vyreklamovat z transportu, že ale za ně musí dodat honem dvě další ‘čísla’ do počtu. Vezmete si to na svědomí? ptal se nás. A my jsme ochotně kývli, protože přítelkyni z paláce Akropolis jsme znali, kdežto náhradníky ne... Stejně jsme jí všehovšudy vyjednali jen asi měsíční šibeniční lhůtu, potom musela i s děťátkem do transportu.“ (s. 96 n.) Naštěstí pro Loewyho nefungovalo toto antisemitské soustrojí v posledních měsících války už tak spolehlivě. „Dodnes nevím, jaké administrativní chyby vděčím za to, že jsem se konce války dožil doma,“ uzavírá autor vzpomínku na protektorátní léta s hvězdou (tamtéž).

Konec války přinesl opojnou radost ze svobody, ale neznamenal ještě konec úzkosti. Loewy vzpomíná, jak chodil po pražských ulicích sice už bez stigmatizující hvězdy – ale s novými obavami: viděl Němce vystavené násilnostem, a třebaže se snažil připomínat si, že je to spravedlivá odplata za nacistickou brutalitu, jíž padli za oběť i jeho příbuzní a kamarádi, pocit zadostiučinění se nedostavoval. „Najednou jsem pocítil strašně zklamání, že bestialita neskončila zároveň s nacismem, že nelidské hrůzy pokračují. (...) Najednou jsem dostal hrozný strach o maminku a rozběhl jsem se domů. Sice mluvila česky bez přízvuku a lidé v ulici znali náš úděl, ale co kdyby na ni někdo ukázal prstem a řekl, že je Němka? Chátra utržená ze řetězu by nebyla zvědavá na její osudy a ani na její protektorátní, nikoli říšskou kennkartu.“ (s. 108) V těch chvílích ho dohnala druhá, tentokrát etnická komponenta jeho rodiny. Ale naštěstí zůstalo jen při obavách, které se nenaplnily.

Vrátili se s matkou do Chřibské k matčiným rodičům, kteří – ač němečtí antifasisté – přežili válku v Sudetech bez větších pohrom. Tady měl patnáctiletý chlapec možnost zblízka pozorovat nejen nastolování nového pořádku, ale i chaos, libovůli a bezprávní první fáze „divokého odsunu“. Jeho líčení průběhu „odsunu“ z června 1945 je sice stručné, ale svým detailním výčtem organizačních opatření proti německému obyvatelstvu velmi informativní. Mnohé šikany patřily k politické odplatě, mnohé – a horší – byly působeny svévolí jednotlivců s páskou Revolučních gard. Za pozornost stojí i autorovo vyprávění o vlastnických přesunech rodičovského domu v Chřibské. Zdánlivě epizodická záležitost – ne prostá hořké komičnosti – dává nahlédnout, jaké zásahy přinášelo střídání státní moci v pohraničí do života prostých lidí: „Poprvé byla konfiskována půlka domu psaná na mého otce, když jsme v roce 1938 utekli do Prahy. Tato půlka nám byla po válce vrácena, zároveň ale byla zabavena druhá polovina domu, psaná na dědu. Konfiskát byl asi po dvou letech

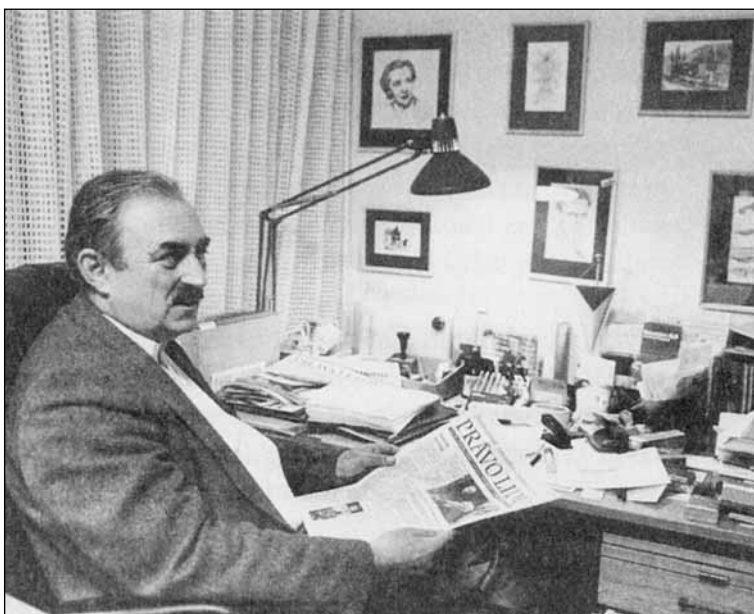
vrácen (prarodiče byli jako antifašisté vyňati z odsunu – pozn. KH) a pro jistotu přepsán na mne, takže mohl být znovu zabrán rozsudkem Státního soudu v Praze z 5. 5. 1949, kterým bylo (mimo jiné) vysloveno propadnutí mého majetku. Někdy koncem padesátých let mi byla vrácena čestná práva občanská i s půlkou domu. Takže normalizační režim měl znovu co konfiskovat, když nás v roce 1970 odsoudil v nepřítomnosti za nedovolené opuštění republiky. Své poloviny se pak ‚dobrovolně‘ musela vzdát moje matka v roce 1973, kdy si zažádala o legální vystěhování do SRN. Měl bych býval nárok na restituci, ale vykašlal jsem se na to. Bydlet bych tam už nešel, moje děti také ne, tak proč nynějším majitelům dělat potíže? Už toho bylo dost.“ (s. 120)

V poválečných letech působil Loewy v mládeži Československé strany sociálně-demokratické a začal pracovat jako elév v redakci libereckého deníku *Stráž severu*. Do novinářského řemesla ho zaučoval Josef Veverka, někdejší dlouholetý vězeň nacistů, kterého později komunistický režim odsoudil na dalších dvacet let kriminálu.³ Měl na mladého muže silný vliv. Autor líčí poměry v tehdejší sociální demokracii, zmiňuje svá setkání s některými vedoucími politiky strany a dává otevřeně najevo své sympatie k demokratickému křídlu Václava Majera, zatímco o Zdeňku Fierlingerovi a jeho spolupracovnících mluví s netajeným opovržením (s. 131). Tak například přeměňuje Jiřího Hájka, Fierlingerova stoupence a počátkem padesátých let i člena komunistické vlády, zcela jinými kritérii, než bývá hodnocen v souvislosti se svou pozdější chartistickou činností a angažovaností v oblasti lidských práv. Zmiňuje ho nejen jako komunisty vyslaného agenta do sociální demokracie,⁴ ale i jako hlavního ideologa boje proti „sociáldemokratismu“ na počátku padesátých let, který po svém jmenování do komunistické vlády neváhal své někdejší stranické přátele označit za zločince, s nimiž může hovořit národ a dělnická třída jen prostřednictvím bezpečnostních orgánů, prokurátorů a soudů.⁵

3 O jeho životě vypráví s působivou prostotou jeho manželka. Viz VEVERKOVÁ Emilie: *Znovu bych mu ruku podala*. Středokluky, Zd. Susa 2004. Jako doslov byl použit článek Jiřího Loewyho otištěný v *Lidových novinách* 28.3.2003: „To byl sociální demokrat: Nejdéle vězněný sociální demokrat na své ‚in memoriam‘ stále čeká“.

4 Loewy se zřejmě opírá o jmenný seznam komunistických agentů uvnitř ČSSD, který uveřejnil Karel Kaplan ve své knize *Das verhängnisvolle Bündnis: Unterwanderung, Gleichschaltung und Vernichtung der Tschechoslowakischen Sozialdemokratie 1944–1954* (Wuppertal, POL-Verlag 1984). Zde na straně 142 jsou vedle Jiřího Hájka (pod šifrou E-21) zaznamenáni i další agenti komunistů v předúnorové sociální demokracii, z nichž ve svých vzpomínkách Loewy jmenovitě uvádí Jaroslava Havelku, Evžena Erbana, Vojtu Erbana, Miroslava Znamenáčka a Stanislava Pošustu.

5 HÁJEK, Jiří: *Zhoubná úloha pravicových socialistů v ČSR*. Praha, SNPL 1954, s. 168. V Loewyho vzpomínkách je uveden i osobní důvod ke kritickému hodnocení Jiřího Hájka. Když Loewy v jáchymovském lágru onemocněl rakovinou, pokusila se jeho matka u tehdejšího ministra Hájka, který Loewyho znal z mládežnického hnutí, intervenovat za jeho propuštění. Ten ji však odbyl: „Tvůj syn šel přece proti nám, proti dělnické třídě. A třídní boj se u nás zostruje. Tak snad si, soudružko, nemyslíš, že se s ním dělnická třída bude mazlit.“ (*Úseky polojasna*, s. 134.) Negativně, i když laskavěji, reagoval na žádost Loewyho matky i jiný tehdejší ministr Jaroslav Havelka (*tamtéž*, s. 133).

Jiří Loewy jako exulant. Ve své pracovně – redakci Práva lidu ve Wuppertalu v polovině 80. let (repro z knihy Úseky polojasna)

Po únoru 1948 se Loewy spolu s dalšími sociálnědemokratickými mládežníky pokusil o odpor proti komunistickému režimu. Už v listopadu 1948 však byl zatčen a v květnu 1949 odsouzen Státním soudem v Praze do vězení na šest roků. Okolnosti svého zatčení, dojmy z pobytu ve vyšetřovací vazbě a své odsouzení, ale zejména léta, která poté trávil v jáchymovském gulagu na těžbě a třídění uranové rudy, poskytují ostrý obraz o tehdejší perzekuční praxi. Drsné chování dozorců, hladové přiděly jídla, vyčerpávající práce, kruté „pořádkové“ tresty jsou tu popsány s živostí, která prozrazuje, že jáchymovská léta se vryla do autorova vědomí natrvalo. Z jeho řádků však lze vyčíst, že i v těchto tvrdých poměrech si udržoval rozumový nadhled, který v něm udržoval naději, že konec diktátorského režimu není až zas tak daleko. Nezoufal ani ve chvílích, kdy těžce onemocněl a vedení tábora ho přesto stále nasazovalo na těžkou práci. „Čas plynul, já pořád hubl, nohy mi otékaly, srdce mi bušilo při sebemenší námaze, oči mi lezly z důlků. A jednoho dne v březnu 1951 mě ještě s dvěma dalšími hubeňoury naložili na nákladák a odvezli do vězeňského špitálu v Karlových Varech.“ (s. 195) Tam mu diagnostikovali těžké onemocnění štítné žlázy. K tomu se později přidala epidemická hepatitida, takže pobyt ve špitále se protáhl na měsíce. Na sklonku října 1951 byl vrácen na práci do ústředního jáchymovského tábora „vyléčen z hepatitidy, ale s toxickou strumou v nezměněném stavu a pořád hubený jako chrt“ (s. 198). Přesto byl zařazen na práci na pověstném táboře Nikolaj, což bylo „nejhorší místo, kde se v tom čase mohl jáchymovský mukl octnout“ (s. 199). Drsné podnebí, spousty sněhu a krutý mráz

při hladové stravě udělaly své. Navíc tu banda terorizujících kápů z kriminální spodiny dělala politickým vězňům život ještě nesnesitelnější, než už sám byl. Tělesně zesláblý Loewy nebyl už schopen plnit „normy“. A tak byl za trest přeložen na nový tábor Eliáš 2. Teprve počátkem roku 1953 byl ve zbědovaném stavu převezen do pevné věznice na Borech v Plzni. Odtud putoval na Mírov a konečně do vězeňského oddělení nemocnice u svaté Anny v Brně. Počátkem května 1953 podle autorových slov „se režim rozhodl, že ty nejhorší chcípáčky včetně politických s kratšími zbytkovými tresty pošle umřít domů“ (s. 209). A tak mu byly zbývající dva roky trestu amnestovány.

V létě 1954 byl operován a brzy se zotavil natolik, že počátkem podzimu mohl být prohlášen za uzdraveného. Po obvyklých těžkostech, jimž byli propuštěni vězni i jiné „kádrové“ podezřelé osoby v té době vystaveny, našel konečně počátkem ledna 1955 zaměstnání v textilním závodě, kde se po pěti letech – díky několika rozumným komunistům, kteří ocenili jeho novinářské nadání – stal redaktorem závodních novin *Přást*. To už byl dva roky ženat. A rozbíhalo se tání šedesátých let. Když přišlo „pražské jaro“, Loewy se podle svědectví své ženy politicky neangažoval. Teprve po sovětské okupaci, když se ženou i dvěma malými dětmi odešel do exilu, se znovu vrátil k politické aktivitě.

Uchytil se v západoněmeckém Wuppertalu jako zaměstnanec tiskového oddělení velkého německo-holandského koncernu. Hlavní osou jeho exilové existence se však stala práce ve vedení exilové sociální demokracie a vydávání čtvrtletníku *Právo lidu*. List se brzy stal předním exilovým časopisem s nákladem dosahujícím až sedm tisíc výtisků, z nichž tisíce šly (zdarma) do uprchlických táborů, tisíce ilegálně do Československa a další čtenářům roztroušeným po celém světě. Jediným pomocníkem náročné agendy byla jeho žena Dana. O charakteru časopisu a jeho poslání v exilu se Loewy příliš nešíří; jen skromně poznamenává, že mu šlo o to, aby to nebyl jen úzkoprsý vnitrostranický zpravodaj, ale revue otevřená celému demokratickému názorovému spektru.⁶ Kdo jednou listoval stránkami exilového *Práva lidu*, potvrdí, že se mu to skutečně podařilo. Nebylo to ale vždy bez překážek. Loewy zmiňuje například zápas o vedení *Práva lidu* s opoziční frakcí člena předsednictva exilové ČSSD Radomíra Luži.⁷ Podnět k tomu dalo uveřejnění článku „Slovo k odsunu“ v prvním čísle z roku 1980, v němž pět domácích autorů pod kolek-

6 O zaměření, osudech i problémech *Práva lidu* píše Jiří Loewy podrobně v kapitole nazvané „Proti informační blokádě: Publikační činnost ČSSD v exilu“ ve sborníku *Léta mimo domov: K historii československé sociální demokracie v exilu*, který sestavil Karel Hrubý (Praha, Grégr 1996, s. 175–200). Tam mluví i o publikacích, které exilová strana vydávala už před jeho odchodem z Československa.

7 Lužově činnosti v sociální demokracii doma i v exilu věnuje Loewy několik kritických stránek (s. 19–26). Sám Luža podává o ní osobní svědectví ve své publikaci *Československá sociální demokracie: Kapitoly z let exilu 1948–1989* (Praha – Brno, Československé dokumentační středisko – Doplněk 2001). Viz také kritické zamyšlení nad knihou: HRUBÝ, Karel: Opozice v exilové sociální demokracii: Nad knihou Radomíra Luži. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1–2 (2004), s. 188–200.

tivním pseudonymem Bohemus zaujímalo kritický postoj k poválečnému vysídlení Němců z Československa. Lužova frakce rozpoutala proti Loewymu boj, který se táhl po léta. Přenesl se i do předsednictva exilové sociální demokracie, jejímž členem byl Loewy jako vydavatel listu.⁸ Stránky, které autor tomuto zápasu a svým zarpulitým odpůrcům ve vzpomínkách věnuje, přibližují čtenáři problémy, které zatěžovaly politickou činnost v exilu.

O autorově vlastní politické práci se ve vzpomínkách dozvíme jen málo, třebaže jako člen předsednictva a posléze jako ústřední tajemník exilové strany vyvíjel po léta usilovnou aktivitu, a to jak na půdě Socialistické internacionály, tak zejména ve styku s německou SPD a nizozemskou Stranou práce. O motivu své činnosti se vyjádřil jen lakonicky: „Byl jsem přesvědčen, že sociální demokracie je nedílnou součástí evropské politické kultury a že její koncepce musí dlouhodobě triumfovat nad komunistickou. K tomu jsem chtěl přispět.“ (s. 22)

Historicky zajímavě popisuje vystupování československých komunistů, kteří se po sovětské okupaci ocitli v exilu (Jiřího Pelikána, Zdeňka Mlynáře, Zdeňka Hejzlara a jiných), stručně se zmiňuje také o působení jiných exilových organizací a časopisů. Obsírněji mluví autor o obecných problémech řadových exulantů, o motivech jejich odchodu, o jejich aklimatizaci v cizím prostředí, uplatnění v zaměstnání, o vztahu mezi poúnorovou a posrpnovou vlnou, o jejich poměru ke starému domovu nebo k hostitelské zemi a podobně. Zásahu na zachycení těchto podrobností z exilového života má bezesporu Tomáš Zahradníček, který svými otázkami „vrtal“ v paměti autora a pomohl tak na světlo sociologicky cenným informacím.

Vzpomínky jsou psány zkušeným novinářským perem. Jejich autor nedramatizuje, tragické chvíle života naopak odlehčuje ironií, vypráví v hutných dějových zkratkách. I na místech, kde se nesnaží potlačit svou averzi k lidem, kteří mu škodili, se ve svých soudech nenechá unášet zraňujícími pocity. Emotivní rozhořčení je v podtextu zřetelné jen tam, kde se autor setkává se záměrnou zlomyslností nebo necitlivým egoismem druhých. I odporne, život a duši ohrožující chování nacistického a komunistického režimu a jeho slouhů pozoruje s noblesou mravního a intelektuálního nadhledu. Přes složitost svých národních, rasových i kulturních kořenů našel nakonec svou pevnou identitu v humanistickém univerzalizmu, kterému je nejvyšším kritériem úcta k člověku, k právu a hluboké porozumění bolestem lidského života.

Svědectví Jiřího Loewyho je naléhavou připomínkou toho, jak důležité je uchovat paměť odcházející generace. Ať v písemné či mluvené formě, mohou sdělené zážitky a zkušenosti přispět k lepšímu porozumění době, která nikdy není plně obsažena a zachytitelná jen ve velkých konturách politiky, kultury, techniky a podobně, ale zrcadlí se právě v nezastupitelných osudech konkrétních lidí na nejrůznějších místech společenské sítě. Ilustrativní hodnota Loewyho vzpomínek to jen potvrzuje.

---

8 Podrobněji o tom viz sborník *Léta mimo domov*, s. 116–122.

Recenze

Studenti jako hybná síla změn v komunistickém Československu

Radek Slabotínský

OTÁHAL, Milan: *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968–1989*. Praha, Dokořán 2003, 230 stran.

Jedna z posledních publikací Milana Otáhala si jistě zasluhuje pozornost nejen historické obce, ale i širší veřejnosti. Díky svému svižnému stylu a pevné opoře v archivních materiálech by se v budoucnu mohla stát základem syntézy o dějinách studentského hnutí v komunistickém Československu.

V předmluvě odůvodňuje autor sepsání studie těmito slovy: „Tvůrci dějin jsou nejen politické elity, ale především lidé a společenské vrstvy. Specifickou sociální skupinou jsou studenti, kteří vystupovali zejména v krizových obdobích moderních českých dějin jako subjekt, významně přispěli k pádu komunismu, a proto zasluhují zvláštní pozornost,“ (s. 7). Studentské hnutí se však do centra zájmu české historiografie dostávalo jen výjimečně, zejména jako aktér dynamických dějinných okamžiků takzvaného pražského jara, počátků takzvané normalizace a zhroucení komunistického režimu v listopadu 1989. Otáhal se ve své práci naopak snažil postihnout celé téma komplexně, od konce šedesátých let až do závěru roku 1989. I on však největší prostor věnoval dění na přelomu šedesátých a sedmdesátých let a poté ve druhé polovině let osmdesátých. Oněch zhruba patnáct let „stojatých vod“ mezi tím se svou povahou i v této tematické rovině vzpírá historické naraci, a s tímto problémem si zřejmě dost dobře nevěděl rady ani tak zkušený autor.

Milan Otáhal se problematice studentů, jejich vztahu k vládnoucímu systému a podílu na jeho pádu, věnuje dlouhodobě a publikoval o ní již dříve několik odborných prací a časopiseckých článků.¹ Jak již z názvu recenzované práce vyplývá, zabývá se

---

1 Pripomenutí si zaslouží alespoň obsáhlá kniha rozhovorů se studentskými aktéry událostí v listopa-

v ní studentským hnutím jen v českých zemích, zatímco situaci na Slovensku vzhledem k jejímu specifickému vývoji ponechává stranou. V první řadě pak upírá pozornost na aktivity vysokoškoláků v Praze, kde bylo podle jeho slov těžiště společenského a politického života (s. 7). Otázkou však zůstává, nakolik tento přístup umožňuje poznat skutečnou situaci uvnitř studentského hnutí a zda lze skrze pražské poměry pohlížet i na další vysokoškolská centra v českých zemích. Při zpracování tématu vycházel Milan Otáhal především z materiálů Archivu Ministerstva vnitra ČR, Národního archivu a Archivu hlavního města Prahy. Dále výtěžil, zejména pro období druhé poloviny osmdesátých let, množství dobových studentských časopisů, které často obsahují unikátní svědectví o smýšlení studentů, a z archivu Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR zužitkoval vyprávění stovky bývalých vysokoškoláků, kteří stáli v čele hnutí a účastnili se „sametové revoluce“. Lze jen litovat, že autor nesáhl po materiálech bývalého Socialistického svazu mládeže (snad kvůli jejich nepřístupnosti?), které by mohly vnést více světla do formování studentského hnutí v osmdesátých letech. Za úvahu jistě stojí, zda by nebylo ku prospěchu nahlédnout i do dalších archivních fondů, například ministerstva školství, ministerstva kultury a dalších oficiálních státních a stranických institucí a orgánů, které se zabývaly „otázkami mládeže“, stejně jako z tohoto hlediska prozkoumat Archiv Univerzity Karlovy.

Milan Otáhal rozdělil svou práci do pěti částí. V úvodu upozorňuje na skutečnost, že to byli právě studenti, kteří se stali hybnou silou v pohnutých dnech revolučního roku 1848 a poté na podzim 1939, kdy patřili mezi nejaktivnější účastníky demonstrací proti německé okupaci. Rovněž po osvobození Československa v roce 1945 tvořili politicky aktivní vrstvu české společnosti, přičemž se v souladu se zúženým stranickým spektrem diferencovali do několika proudů. Značná část z nich podporovala KSČ, jiní se však postavili na stranu demokratických sil a v únoru 1948 byli jediní, kteří „proti nástupu totalitní moci protestovali a svůj odpor veřejně manifestovali“ (s. 11). Komunisté se s nimi proto po uchopení moci ihned vypořádali. Vysoké školy postihly rozsáhlé čistky, jen na Karlově univerzitě bylo vyloučeno 2665 studentů, což spolu s dalšími 939, kteří se k „prověrkám“ ani nedostavili, představovalo 24,3 procenta všech posluchačů univerzity (s. 12). Oslovené studentské hnutí se podařilo znovu aktivizovat až v roce 1956, kdy zejména změny v Sovětském svazu a ohlasy dvacátého sjezdu KSSS otřáslý celým komunistickým systémem. Podle Otáhala byla „pyžamová rebelie“ prvním veřejným vystoupením studentů od února 1948 a „komunistická moc ho pochopila jako vážné varování“ (s. 13).

Studentské hnutí opět ožilo od poloviny šedesátých let a začalo znepokojovat kompetentní komunistické orgány, které se snažily dostat je znovu pod kontrolu. Namísto toho studenti s intelektuály v roce 1967 a prvních měsících následujícího roku dali popud ke společenskému pohybu, jehož hegemonem se ovšem stala komunistická

---

du 1989 a jejich interpretací, kterou připravil společně s Miroslavem Vaňkem (*Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999). Viz ČERNÁ, Marie: O zlých učitelkách, pionýrském šátku, zelňače paní Adamcové a mnoha dalších věcech. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7, č. 3 (2000), s. 385–390.

strana. Ve vysokoškolském prostředí nastalo přitom několik podstatných změn, když v květnu 1968 vznikl Svaz vysokoškolského studentstva Čech a Moravy a na jednotlivých fakultách byla zakládána městská centra zcela nezávislá na Českém svazu mládeže. Otáhal v této souvislosti dokládá, jak se radikalizovali komunističtí studenti, kteří na mimořádné konferenci v červnu 1968 odmítli mocenské metody potlačování kritiky a vyslovili se pro vnitřní demokratizaci KSČ (s. 20–22).

Druhá kapitola se zabývá vývojem studentského hnutí od srpnové okupace až do poloviny osmdesátých let, tedy převážně v době tuhé „normalizace“. Otáhal se domnívá, že samotná okupace Československa neparalyzovala čerstvě probuzené občanské aktivity, v jejichž popředí nyní stanuli dělníci a studující mládež (s. 23). Popisuje snahy studentů pokračovat v nastoupené cestě polednových reforem a odpor proti ustupování Dubčekova vedení tlaku okupační moci. Především komunističtí vysokoškoláci se snažili převzít iniciativu a zachovat alespoň část svobod nabytých v předcházejícím demokratizačním procesu. Tyto aktivity vyvolávaly znepokojení komunistických funkcionářů, kteří ve studentském hnutí (zvláště po stávce z 18. až 21. listopadu 1968 a po upálení Jana Palacha v lednu 1969) začali vidět nebezpečného ideového nepřítele (s. 28–34). Přesto autor na několika místech dokumentuje, že studentské hnutí procházelo v této době krizí a počínalo stagnovat (s. 28, 34, 36). Stále však ještě fungoval Svaz vysokoškolského studentstva Čech a Moravy, který byl podle stranických funkcionářů základnou protirežimní činnosti (s. 37); záhy po nástupu Husákova vedení se dočkal zákazu činnosti (19. června 1969) a poté jej nahradila nová prorežimní organizace Svaz vysokoškolského studentstva ČSR.

Nový režim rozsáhlými čistkami na vysokých školách postupně studentské hnutí ochromil. To posléze podle Otáhalo mělo za následek, že se vysokoškoláci jako kompaktní skupina nestali součástí vznikajícího opozičního hnutí (s. 50) a do disentu vstupovali jen jednotlivě. Autor dělí tehdejší studenty do tří skupin. První tvořili funkcionáři nově ustaveného Socialistického svazu mládeže, kteří se stali oporou „normalizačního“ režimu. Do druhé zařadil nečleny SSM, kteří byli „názorově vyhranění a jakoukoliv spolupráci se SSM, a tím i s režimem, pokládali za kolaboraci“ (s. 50). Největší a typickou skupinu však tvořili pasivní členové SSM, kteří do mládežnické organizace vstoupili jen proto, aby si nekomplikovali studium a svou další kariéru. Otáhal zároveň přiznává, že přes některé opoziční aktivity jednotlivců, které však monitorovala Státní bezpečnost, studentské hnutí tehdy v Československu prakticky neexistovalo. Vysokoškoláci se spíše než politice věnovali svým povinnostem a zábavě, přičemž jejich pasivita vycházela z daných vnitropolitických i mezinárodních poměrů (s. 56).

Stěžejní část Otáhalovy studie tvoří poměrně zevrubná analýza vývoje studentského hnutí od poloviny osmdesátých let, kdy „vstupuje do života nová generace; z ní také pocházeli vysokoškoláci, kteří dali popud k sametové revoluci a aktivně se jí zúčastnili“ (s. 57). Tuto generaci charakterizuje jako mladé lidi vychované již v době takzvané normalizace, a tudíž vzdálené zkušenosti a cílům „obrodného procesu“ z konce šedesátých let. Jako hlavní faktory formování mladé generace působila rodina a střední škola. Značný vliv na její další směřování však mělo

také náboženství, mimoškolní zájmová činnost (alternativní kultura, nezávislé divadelní skupiny a další), vzrůstající opoziční hnutí, ale i kariérní perspektiva a komunistická ideologie, jejíž prestiž však ve druhé polovině osmdesátých let mezi studentskou mládeží citelně upadala; nahrazoval ji zájem o kulturu, velkou oblibu si získávaly hlavně punkové kapely a folkoví (i exiloví) písničkáři. Podle Otáhalo tehdy přes třicet procent studentů vysokých škol poslouchalo české vysílání západních rozhlasových stanic (Rádía Svobodná Evropa, Hlasu Ameriky, BBC, Rádía Vatikán), a odtud čerpané nezávislé informace pomáhaly formovat jejich názory, stále více se rozcházející s komunistickou propagandou (s. 61). K prvním náznakům vzkříšení studentského hnutí docházelo postupně na uměleckých a humanitních fakultách, které se „přeměnily v jakýsi ostrůvek liberálnosti a svobody“ (s. 63). Zásahu na tom měli především pedagogové, kteří se sami netajili svým kritickým vztahem k režimu. Naopak „zatuchlé poměry“ vládly především na pedagogických školách, jejichž učitelé procházeli pečlivou stranickou „prověrkou“ (s. 65). Do popředí se na fakultách postupně dostávali takzvaní aktivisté, kteří obsadili vedoucí funkce v SSM a pod jeho hlavičkou se snažili bojovat proti stávajícím poměrům a ovlivňovat další studenty. Proti nim stáli takzvaní nezávislí, kteří odmítali jakoukoli spolupráci se svazáky, ale i s aktivisty. Sami byli napojeni na disent, který ovlivňoval jejich činnost a názory (s. 71). Vrchu však podle autora jednoznačně nabyli „aktivisté“. Nezapomíná však dodat, že na mimopražských univerzitách byla situace v mnoha ohledech jiná, fakultní organizace SSM zde ovládali konzervativní funkcionáři (s. 79).

K vysokoškolským aktivitám patřilo také vydávání fakultních časopisů pod hlavičkou SSM, které se nebály zaujímat vůči komunistickému režimu značně nekonformní stanoviska. Autor seznamuje čtenáře s nejvýznamnějšími časopisy, jako byla *Kavárna A.F.F.A: Art Forum – Forum Amu* (vydávaná na Akademii muzických umění v Praze), *Situace* (Filozofická fakulta UK), *EM' 88* (Lékařská fakulta UK) a další, přibližuje způsoby jejich vydávání a potíže, na které narážely, rozebírá některé zajímavé články a zaznamenává reakce vedení fakult a stranických funkcionářů (s. 80–90). Z tohoto pohledu je pozoruhodná historie brněnské *Revue 88*, která vycházela na zdejší filozofické fakultě v letech 1988 a 1989. Profilovala se jako nezávislá a podle Otáhalo byla jediným vysokoškolským časopisem, který vycházel jako samizdat. Tvůrci *Revue 88* měli své zkušenosti se zasahováním orgánů SSM do obsahu legálních časopisů, a proto zvolili tuto formu. Autor dodává, že iniciativa brněnských vysokoškoláků představovala ve studentském hnutí specifický jev: „Redaktoři se vědomě zřekli jakýchkoli kontaktů s oficiálními institucemi, postupovali nezávisle a reagovali na žhavé společenské problémy.“ (s. 92) Druhou oblastí, kde se mohli vysokoškoláci realizovat, byla studentská fóra, na nichž se probíraly nejen studijní, ale i aktuální společenské a politické problémy. Stávala se tak otevřenou tribunou pro vyjádření často velmi kritických poznámek na adresu současného režimu, což straničtí funkcionáři nesli se značnou nelibostí (s. 102–110). Milan Otáhal na závěr třetí kapitoly hodnotí vydávání studentských časopisů a diskusní fóra jako příležitost, aby „studenti začínali jednat jako samostatná síla, s níž musí vládní reprezentace počítat při řešení akutní krize“ (s. 110). Všimá si rovněž vztahu mezi

disidentem a vysokoškolačkou, který ze strany disidentů hodnotí jako nezájem o vysokoškolské hnutí (s. 119).

Předposlední kapitola se z pohledu studentského hnutí zabývá událostmi, které bezprostředně vedly k listopadu 1989 a takzvané sametové revoluci. Líčí pochopitelně zejména přípravu a průběh vlastní studentské manifestace 17. listopadu 1989 a následný podíl studentů na pádu komunistického režimu v Československu. Naplánovat takovou akci nebylo vůbec jednoduché, už trasa průvodu se stala předmětem sporu mezi organizátory, kterými byli jak nezávislí studenti, tak „aktivisté“ a SSM. Studenti sice 17. listopadu vesměs nechtěli vyvolat konflikt s režimem, nýbrž jen vystoupit na veřejnosti jako samostatná síla (s. 128), avšak chování demonstrantů mělo odpočátku bojový ráz a vymklo se jakékoli kontrole. Již bezprostředně po skončení demonstrace, kterou brutálně rozehnaly pořádkové síly na Národní třídě, se aktivisté rozhodli vyhlásit stávkou. Podle autorova názoru nebylo „rozhodnutí o stávce výrazem radikalismu či avanturismu mladých, ale padlo na úrodnou půdu a ukázalo se jako reálné“ (s. 134). Druhá část kapitoly zaznamenává postoje jednotlivých studentských vůdců, jejich snahy o sjednocení hnutí a navázání kontaktů s disidenty a nezávislými iniciativami, které chtěli získat pro věc stávkou, stejně jako obyvatelé českých zemí vyburcovat z apatie a zapojit je do revolučního procesu. Toto jejich mnohdy klopotné úsilí bylo nakonec korunováno úspěchem, i když nedlouho po vzniku Občanského fóra jako vedoucí síly národa bylo studentské hnutí zatlačeno poněkud do pozadí. Nicméně i v rámci OF se snažilo vystupovat jako samostatná síla s vlastními požadavky a názory, které se mnohdy nekryly s cíli a politikou fóra (s. 152–156). Jiná situace panovala v mimopražských univerzitních centrech, zde studentské hnutí nehrálo takovou roli jako v Praze (s. 145).

V závěrečné kapitole pak Milan Otáhal znovu shrnuje vývoj studentského hnutí v komunistickém Československu a jeho podíl na pádu totalitního režimu. Zdůrazňuje přitom, že „Československo bylo jedinou středoevropskou zemí, kde studenti sehráli v období pádu komunismu úlohu samostatného politického subjektu. (...) Toto období je také vrcholem, jakousi ‘hvězdnou hodinou’ studentského hnutí v moderních českých dějinách.“ (s. 164 n.)

Kniha Milana Otáhala podává nejen obraz vývoje studentského hnutí v českých zemích ve vztahu ke komunistickému režimu a jeho ideologii, ale zároveň přináší i pohled z druhé strany – zprostředkuje názory a postoje komunistických funkcionářů a bezpečnostních složek vůči studentům, stejně jako sleduje opatření režimu proti nezávislým aktivitám vysokoškoláků, které by se mohly vymknout oficiální kontrole. Takto zvolená dvojí perspektiva je určitě přínosná. Otáhal je přitom nejpresvědčivější v pasážích, kde popisuje znovuzrození a proměny studentského hnutí ve druhé polovině osmdesátých let a za takzvané sametové revoluce. Jako dovedný vypravěč v nich vtahuje čtenáře doprostřed tehdejšího dění a mezi hlavní protagonisty, své líčení přitom okořeňuje také jejich osobními svědectvími, jež mu dodávají subjektivní rozměr. To není nikterak v rozporu se skutečností, že autorovou devizou je nezaujatost; neusiluje o heroizaci studentských vůdců (i když jeho sympatie jsou jednoznačně na straně studentů) a nezakrývá, nýbrž otevřeně ukazuje, problémy uvnitř studentského hnutí (například odlišné pohledy na jeho další

směřování po 17. listopadu), ale i názorové rozdíly mezi jednotlivými protagonisty (například Martinem Mejstříkem a Šimonem Pánkem).

Uvedené přednosti Otáhalovy práce platí s tou výhradou, že je lze vztáhnout většinou na výklad klíčových okamžiků a etap studentského hnutí ve zvoleném časovém rámci. Na celkový, vyvážený obraz tohoto fenoménu si však ještě musíme počkat.

Recenze

Kdo vyhrál španělskou občanskou válku?

Vlastimil Hála

BEEVOR, Antony: *Španělská občanská válka 1936–1939*. Z angličtiny přeložil Leonid Křížek. Praha – Plzeň, Pavel Dobrovský – BETA a Jiří Ševčík 2004, 319 stran.

K tematice španělské občanské války v rámci Frankovy životní dráhy vyšly u nás po roce 1989 dvě významné zahraniční publikace.¹ Beevorova kniha, přeložená z anglického originálu,² se od nich odlišuje především tím, že tematizuje občanskou válku, tento u nás málo probádaný úsek španělských dějin, který významně ovlivnil následující evropské události, „o sobě“.³

Antony Beevor je britský autor historické literatury, který se zaměřuje na novější dějiny s akcentem na vojenské události (původně byl důstojníkem). Známy je zvláště jako autor knih o Stalingradu a pádu Berlína. Události líčí živě, nikoli bez smyslu i pro atraktivní a senzační stránky, ovšem zároveň s vědomím širších kontextů, včetně těch, jež mají „filozoficko-historický“ charakter. Tak se čtenář například může dovědět o republikánském veliteli Bayovi, že později jako vojenský instruktor vstoupil do služeb Fidela Castra, ale také o filozofickém základu španělského anarchismu. Přes svou faktografickou závažnost a přitažlivost různých zajímavostí je ovšem Beevorova kniha přínosná především netradičním hodnotícím pohledem na jednotlivé složky republikánského tábora, jejich ideové profily i prak-

-
- 1 PRESTON, Paul: *Franco*. Praha, Jiří Buchal – BB art 2001; ELLWOOD, Sheelagh: *Franco: Člověk, voják, diktátor*. Brno, Books 1999. K druhé knize viz recenze: HÁLA, Vlastimil: Sonda do neobvyklé diktatury. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7, č. 3 (2000), s. 379–384.
  - 2 Původní vydání: BEEVOR, Antony: *The Spanish Civil War*. New York, Peter Bendoric Books 1983; 2. vydání: London, Reissued Penguin Books 2001.
  - 3 Nedávno vyšla dosud jediná původní česká kniha na toto téma: CHALUPA, Jiří: *Zápisky o válce občanské: Studie o vybraných aspektech španělské občanské války 1936–1939*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002. Viz recenze knihy: FORBELSKÝ, Jiří: Uvolnění ideologického diktátu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 1–2 (2003), s. 147–150.

tickou činnost, posuny, koalice a podobně. Nebudu reprodukovat obsah jednotlivých kapitol, zaměřím se spíše na některé problémové okruhy.

Autorovo stanovisko, jak to bývá u témat, jež neztratila svou aktuálnost, není nezaujaté a zcela neustranné. Beevorově antipatii je vystaven především celý Frankův tábor: jeho vůdce, generálové i opory povstání, zvláště katolická církev a politický katolicismus. Na druhé straně svou nepřítelství adresuje komunistům a ministerskému předsedovi Juanovi Negrínovi, který se dostal do vleku jejich politiky. I když autor není nekritický, jeho sympatie k „indeterministické“ složce republikánského tábora, především k anarchistům, je nepopíratelná.

Beevor rozlišuje v zásadě tři fáze občanské války. První charakterizuje převaha anarchistů v republikánském táboře. Je to období svobodného vytváření milic, rovnostářství, plebejského kamarádství, nadšení, spontánního heroismu, chybějící organizace (zvláště vojenské), neúčinného vedení války a neschopnosti centrální vlády v Madridu i katalánské autonomní vlády *Generalitat* v čele s prezidentem Luisem Companyssem prosadit jednotnou státní linii v civilní správě i vojenství. Je to ale i doba výbuchů vandalismu a krutosti, nejkřiklavějších excesů typu vraždění kněží, vypalování kostelů a podobně. Tato fáze začíná krátce po vypuknutí povstání a končí barcelonskými událostmi v květnu 1937 (s. 33–154).

Druhá fáze začíná potlačením povstání anarchistů a trockistů v Barceloně v květnu 1937, pokračuje demisí Larga Caballera, který nechtěl podlehnout tlaku komunistů a zakázat trockistickou stranu POUM (v jejíž milicích bojoval ve Španělsku i George Orwell), popisuje výrazné zvýšení vlivu komunistické strany díky jejímu spojení s relativní pravici v politickém spektru republiky (středolevními republikány a pravicovými socialisty), reprezentovanou například Juanem Negrínem, po Caballerově demisi předsedou centrální vlády. V tomto období také dochází ke sblížení komunistů s profesionálními vojáky a všemi, kdo vítali obnovování pořádku (respektive dle Beevora „pořádku“) v civilním, a zejména vojenském životě. Tyto procesy vedly k profesionalizaci republikánské armády, zejména po vytvoření Lidové armády s jednotným velením a schopností ofenzivních akcí (například ofenziva u Brunete), ale také ke zřízení tajné policie a ke stále komplexnějšímu ovládnutí politického i vojenského života komunisty (s. 191–218).

Třetí fáze navazuje na druhou kontinuálně. Jde v ní spíše o postupné narůstání antikomunistické tendence v republikánském táboře; to, co se totiž relativně pravicovým silám zprvu jevilo jako pozitivum, začalo stále výrazněji přinášet negativní plody v podobě nám důvěrně známých jevů, jako je kádrování, nucení ke vstupu do komunistické strany, protežování komunistických velitelů, ale i ovládnutí tajné policie a zřízení tajné vyšetřovny podle metod sovětských poradců. Vzrůstající nespokojenost s politikou komunistů a Negrína vedla k jejich izolaci a byla urychlena postupným zastavením sovětských vojenských dodávek v důsledku opatrné Stalinovy politiky v době, kdy mu přílišná angažovanost mohla způsobit mezinárodní obtíže, především ve vztahu k Německu. Tyto procesy vyústily v Casadův převrat na jaře 1939 (s. 218, 257–261).

V konfliktu v republikánském táboře autor rozlišuje tři základní „povahové rysy“: zaprvé boj levice proti pravici, zadruhé centralismu proti regionalismu a zatřetí au-

toritářské koncepcce státu proti „indeterminismu“ (jak český překlad převádí anglický výraz *libertarianism*, což sice navozuje konotace z oblasti politické filozofie, ale vcelku výstižně charakterizuje ideový profil anarchistů, v protikladu k marxistickému determinismu). Právě třetímu rysu konfliktu odehrávajícího se uvnitř republikánského tábora věnuje autor nejvýraznější pozornost a k němu vyjadřuje nejvyhraněnější stanovisko.

Anarchisté (respektive „indeterministé“) se těší autorově zjevné sympatii, sdílející orwellovské okouzlení rovnostářsky kamarádskou atmosférou Barcelony v prvním období revoluce (s. 88–110 aj.), bez přílišného znepokojení excesy té doby, jež ovšem autor nezastírá (zvláště s. 74 n.). Na základě nového hodnocení faktů i z hlediska úsilí o napravení pokřiveného obrazu anarchistů v širším povědomí také velmi kriticky posuzuje celé období od potlačení květnového povstání v Barceloně, podle něj vyprovokovaného snahou komunistů o kontrolu nad republikánským táborem, až do vojenské porážky republiky. Tento proces měl politický a vojenský aspekt, jež spolu úzce souvisely: politická kontrola nad republikánskou zónou, umožněná získáním pravicových složek republikánského tábora (jež však nebylo nikdy úplné, viz třetí fáze), byla předpokladem kontroly nad vojenskými záležitostmi. A naopak vítězství v barcelonském střetnutí poskytlo komunistům dobré východisko k politické dominanci (s. 191–199).

V politické rovině „konsolidaci“ republikánského tábora předznamenalo především potlačení anarchistického a trockistického vlivu, zvláště v Barceloně (s. 190 n.), které se zdařilo komunistům za spolupráce republikánských demokratů a prezidenta Companyse v čele katalánské autonomní vlády i s podporou konzervativnějších a centralistických republikánských složek. Tyto události měly podstatný vliv na další vývoj a vedly nejen k podvázání katalánské autonomie a posílení centrální moci, ale i ke změně ideového profilu republiky v konzervativnějším směru (s. 190 n.). To se promítlo i do složení ústřední vlády, když „španělského Lenina“ Larga Caballera nahradil v jejím čele představitel umírněnější linie, konsolidace a centralizace Juan Negrín, který sestavil pravicovější vládu (s. 197). Komunisté získali umírněné složky taktickým zdůrazňováním všelidového charakteru války proti fašismu, odporem proti revolučním výstřelkům, v jehož rámci nechali i násilně rušit zemědělská družstva, a v neposlední řadě důrazem na disciplínu (s. 210 n., 230 n.).

Ruku v ruce s uplatněním civilní ústřední moci šlo i upevnění vojenské a policejní organizace, zejména pak vytvoření tajné policie – oficiálně Vojenské bezpečnostní služby (SIM), ovládnuté a poté fakticky řízené komunisty, kteří neváhali sáhnout k brutálním vyšetřovacím metodám (s. 214 n., 228 n., 243, 276). Tajná policie se tak stala jakýmsi státem ve státě i policií v policii. Autor rozebírá i roli sovětských poradců, což má pro českého čtenáře jistě i význam paralely. Beevor uvádí také málo známý fakt, že byly zřízeny koncentrační tábory pod vedením komunistů pro odpůrce z řad „disidentů“ ve vládním táboře (trockistů a anarchistů), a věnuje obecnější pozornost „kádrové“ politice komunistické strany, založené na důvěrně známých nomenklaturních praktikách (s. 197 n., 214–219, 231–233).

Vojenská konsolidace se projevila snahou Negrínova kabinetu uplatňovat „aktiv-

ní válečnou politiku“ (s. 203 n.). Autor sice nezastírá, že komunisté přeměnou dosavadního miličního systému ve vojensky organizované jednotky Lidové armády zavedli nutnou disciplínu (s. 151–154), podle něj jim však sloužila především k tomu, aby ovládli vojenskou sféru i politický život republikánského Španělska. Tato disciplína byla zprvu přitažlivá pro profesionální důstojníky a umírněné složky republikánské koalice, jimž byly trnem v oku právě anarchistické poměry ve vojsku i civilním životě. Komunisté ovšem dalekosáhlým převzetím kontroly nad vojskem i policií proti sobě postupně postavili většinu zbývajících složek republikánského tábora. Podle autora byl i sám Casadův puč vyprovokován právě radikálními personálními zásahy do kompetence příslušných resortů.

Značné pochybnosti se vznášejí nad vojenskou kompetencí Lidové armády. Její bojeschopnost autor hodnotí dost nízko především po taktické stránce; z tohoto hlediska „strhává“ i obě hlavní republikánské ofenzivy – ve směru na Brunete v roce 1937 a na řece Ebro o rok později. Jejich neúspěšnost přičítá jednak tomu, že byly podřízeny propagandistickým cílům (s. 200–217, 238–249), neboť komunisté si potřebovali vnitropoliticky zvýšit prestiž aspoň nějakým vojenským vítězstvím (což by republika i v širším ohledu potřebovala), jednak neúčinné a konzervativní taktice, ovlivněné sovětskou vojenskou doktrínou (s. 146 n.). Zde by bylo třeba podotknout, že do autorova hodnocení se přece jen promítá jeho nechuť ke komunistům jakožto utlačovatelům ostatních, zvláště levicových, sil republikánského tábora; objektivně vzato, jejich pojetí armády s jednotným velením a subordinací bylo pokrokem proti romantickým představám „indeterministů“. A že by snad bylo alternativou defenzivní pojetí vojenských akcí s překvapivými protiútoky, je věcí odborného posouzení; taková taktika by mohla však sotva mít jiný než zdržovací účinek.

V této souvislosti je zajímavé autorovo tvrzení, jež představuje novum v hodnocení příčin porážky republikánů. Zatímco dosud převažoval výklad, že za porážku mohla zvláště vojenská převaha Frankova vojska a dlouhodobá nekonsolidovanost v republikánském táboře, způsobená pozdní přeměnou miličního systému politických stran v organizaci pravidelného vojska, autor uvádí jako hlavní důvod ztrátu motivace nekomunistických složek republikánského tábora, pro něž nebyla vyhlídka komunistické diktatury přitažlivější než fašistický režim (s. 198). Politické a morální důsledky komunistické dominance byly jistě značné, těžko však posoudit správnost autorova názoru o jejím klíčovém demoralizujícím vlivu v armádě. Autor nicméně objektivně přiznává – i když to příliš nezdůrazňuje – že kredit komunistů nevznikl pouze propagandistickými triky, ale vyplynul i z bojového odhodlání a lepší vojenské organizace, a že některé kritické výtky, například že komunisté posílají nekomunistické oddíly do předem prohraných střetnutí, nebyly oprávněné (s. 182, 189).

Z hlediska hodnocení událostí španělské občanské války má kardinální význam Beevorovo hledání odpovědi na otázku, kdo vyhrál španělskou válku propagandisticky. Autor neodpovídá jednoduše: tato „vítězství“ totiž byla střídavá i různě situovaná. V první fázi války, zhruba do masivního nasazení německého a italského letectva proti civilním cílům, se západní politici a do značné míry i veřejné míně-

ní, rozdělené samozřejmě podle politických sympatií, přikláněli na stranu nacionalistů – zejména proto, že díky mnohem většímu počtu novinářů na republikánské straně byla zvěrstva extrémní levice lépe dokumentovaná než obdobné jevy na druhé straně. Veřejné mínění a částečně i politici, včetně některých konzervativců typu Winstona Churchilla, začali více sympatizovat s republikou až po upevnění disciplíny potlačením extrémní levice a – což hrálo rozhodující roli – po bombardování Guerniky (s. 197, 176–182 aj.).

Také mezinárodní aspekt sympatií hrál významnou roli, především pomoc Mussoliniho a Hitlera Frankovi v době zvyšujícího se mezinárodního napětí. Autor v analýze této otázky udává, že existoval zřetelný rozpor mezi sympatiemi vůči bojujícím stranám na straně vlád na jedné straně a veřejnosti na straně druhé: jako příklad uvádí americké veřejné mínění, stojící dle průzkumů masivně za republikou, zatímco vláda, zvláště díky vlivu katolické lobby, sledovala neutralitu, jež byla výhodná pro povstalce (s. 176–180).

K posunům v hodnocení pak došlo za druhé světové války, kdy se Franco ocitl v táboře nepřátel Spojenců, a znovu v období studené války. Díky tomu, že hlavním protivníkem USA a Západu tehdy byl Sovětský svaz, se Frankovi dostalo jisté (i když ne bezvýhradné) podpory. V dlouhodobějším horizontu však jeho režim prohrával, též vzhledem k prosazování ideje univerzálnosti lidských a občanských práv – a dodal bych, i vzhledem k úpadku religiózního citění vůbec (jež bylo významným faktorem ospravedlňujícím Frankovo povstání).

Beevorova kniha rovněž odhaluje ve vší ostrosti vnitřní rozpor propagandy republikánského Španělska: navenek byl boj republiky prezentován jako zápas standardní demokracie proti ohrožení fašismem (to je pojetí, jež se i u nás obecněji, v „laickém“ povědomí vžilo, například v postojích Karla Čapka nebo Voskovce a Wericha), uvnitř ale jako obrana revoluce proti reakci reprezentované fašismem, ale i klerikalismem a podobně.

Je třeba ocenit, že při převažující sympatii k republikánskému táboru, zejména k jeho „indeterministické“ složce, autor nezastírá ani problematičnost jeho pravé i levé části z hlediska demokratických kritérií, což dokumentuje účastí prominentních postav republikánského hnutí na „říjnové revoluci“ v roce 1934 (s. 38–39). Autorovo hodnocení osobnosti a činnosti Juana Negrína se vzpírá vžitým schémátům: poukazuje především na jeho povolnost vůči komunistům, která šla tak daleko, že například souhlasil s odvezením španělského zlatého pokladu do Sovětského svazu. Nechválí Negrína a komunisty ani za zavedení „pořádku“ v republikánské zóně, jež mělo za následek – za pomoci relativní pravice – částečnou restauraci „buržoazní“ republiky.⁴ V miniportrétu premiéra zdůrazňuje i psychologické rysy jeho osobnosti, zvláště touhu po moci, snoubící se s lačností po jídle i sexu (s. 187–189, 194–196, 213 n., 231 n. aj.).

Hrůzám a zvěrstvům občanské války autor, který má smysl pro čtivá témata, věnuje celou kapitolu (s. 71–80) a fakta dokládající tyto zločiny uvádí na obou stra-

---

4 Viz PRESTON, P.: *Franco*, s. 142.

nách spravedlivě; přesto je však Beevor (podobně jako Ellwoodová a Preston) v hodnocení přísnější na nacionalisty. Jako protagonisty války pak identifikuje v republikánském táboře anarchisty a komunisty, jimž ostatní složky více či méně sekundovaly (s. 284).

Zatímco Preston a Ellwoodová chtějí bořit a problematizovat mýty frankistické strany – první ze stanoviska liberála, podporujícího konstituční monarchii, druhá z hlediska levicové, antimilitaristicky zaměřené intelektuálky – Beevor boří mýty republikánské, zvláště pak ty, jež byly vyvolány nebo podmíněny komunistickým propagandistickým vlivem (s. 209–233 aj.).

Publikace se nevyvarovala chyb. Místo správného znění jména slavného francouzského novináře „Bertrand de Jouvenel“ uvádí „Jouvenal“, u jména Calva Sotela pak překladatel užívá nesprávného genitivu „Sotely“ místo správného „Sotela“. Rejstřík je vynikající.

Recenze

Viníci, či oběti?

Rozpolcená paměť v zemích nacistické Osy v komparaci

Lukáš Novotný

CORNELIßEN, Christoph – KLINKHAMMER, Lutz – SCHWENTKER, Wolfgang (ed.): *Nationale Erinnerungskulturen seit 1945 im Vergleich: Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt/M. 2004, 368 stran.

Vzpomínkové kultury dřívějších zemí tvořících koalici agresorských států, které vyvolaly druhou světovou válku nebo se do ní s fašistickou ideologií připojily, tedy Německa, Itálie a Japonska, se ještě nikdy nestaly předmětem komparativního vědeckého zpracování. Toto konstatování z úvodu knihy jen dokumentuje, jak naléhavé a navýsost žádoucí téma je institucionální, politické a společenské vyrovnávání s minulostí. Ambiciózním způsobem se ho zmocnili historikové, politologové a sociologové ze tří kontinentů pod vedením autorského kolektivu německých historiků v čele s Christophem Cornelißenem, hostujícím profesorem na Karlově univerzitě v Praze. Jejich cílem bylo zabývat se politicko-společenskými rámcovými podmínkami vzpomínání a s tím spojeného zapomínání od roku 1945 ve třech zemích nacistické Osy.

Společným konceptuálním rámcem autorů zastoupených ve sborníku je teorie kolektivní paměti a kolektivního vzpomínání vytvořená ve třicátých letech 20. století francouzským sociologem Mauricem Halbwachsem, podle níž bere každý jedinec v procesu vzpomínání ohled na společenské a historické okolnosti, které se nacházejí mimo jeho individuální existenci a jsou určovány daným kulturním a sociálním společenstvím, v němž jedinec žije. Kromě toho se prožité historické události nestávají automaticky vzpomínkami, ale jsou do vzpomínek transformovány selektivním způsobem. Rámcová podmíněnost paměti přitom neznamená, že se obyvatelé sociálních společenství stávají monolitními kohortami s identickými vzpomínkami. Cílem zkoumání kolektivní paměti by mělo být nalezení a pojmenování jednotlivých typů divergentních zkušeností a vzpomínek v rámci daného kulturního společenství.

V Německu, Itálii a Japonsku, tedy v zemích, v nichž vznikala již od dvacátých let minulého století fašistická nebo extrémní nacionální hnutí, jež vyústila v ustavení represivních totalitních režimů, sledujeme v poslední době několik do jisté míry ambivalentních postojů. Na jedné straně jsme svědky současných rozsáhlých debat o do té doby neslýchaných historických událostech, jako například genocidě na židovském obyvatelstvu nebo svržení atomové bomby na Hirošimu a Nagasaki. To spolu s denacifikací politických kultur vede (nejen) v těchto zemích k jakémusi univerzálnímu charakteru vzpomínání, k utvoření univerzální dimenze a institucionalizaci vzpomínání, doprovázeného kromě tradičních pietních aktů pořádáním výstav, zřizováním památných míst, uzákoňováním státních svátků atd. Na straně druhé ovšem zůstává vzpomínání na diktaturu a válku nejen v těchto třech zemích nadále silně ukotveno v kontextu národních diskurzů o minulosti a v mezích antinomie pachatelů a obětí, vítězů a poražených. Uctívání padlých v zemích, které se staly obětí agrese, je samozřejmé; jinak je tomu však u zemí s minulostí pachatelů. Dodnes se především pamětníkům a aktivním bojovníkům proti bestiálnímu hitlerovskému režimu přičítá představa, že agresori uctívají oběti, které trpěly jejich válečným běsněním. Kultura vzpomínání v Německu, Itálii a Japonsku je proto mimořádně citlivým komplexem mentálních individuálních a kolektivních operací.

Od konce války až zhruba do konce padesátých let nestálo v popředí veřejného či „pouze“ individuálního vzpomínání v těchto zemích ani šoa, ani oběti totality a její aktivní odpůrci. Ve středu zájmu kultury vzpomínání byly jejich vlastní oběti bezprostřední minulosti. To neovlivnila ani bilance obětí z napadených zemí, která je několikrát převyšovala. Ovšem i v tomto ještě „živém“ období byly Německo, Itálie a Japonsko v důsledku nátlaku vítězných mocností přinuceny posuzovat i odsuzovat vlastní minulost. Jednalo se především o politické soudní procesy, veřejně účtující s odcházející diktaturou a jejími vůdčími symboly (norimberský proces, tokijský a jokoamský proces). Tyto procesy, jimž se dostalo patřičného zájmu médií, se podle amerického historika Davida Cohena, jednoho z autorů sborníku, uchovaly v povědomí řady občanů Japonska; naproti tomu se z něj však paradoxně vytrácejí některé jiné události a osoby, například bezprecedentní napadení Číny a jihovýchodní Asie nebo někteří pachatelé z řad režimní elity. Jiné je to podle zjištění jmenovaného historika v Německu, kde se zdá, že válečné zločiny jsou obsaženy ve veřejném vzpomínání, avšak do zapomnění upadají tisíce procesů vítězných mocností s představiteli režimu na různých úrovních. Výjimku tvoří pochopitelně norimberský proces a jeho symbolická role, jež je stejná jako v případě japonských procesů. Jsme zde ovšem svědky odlišného akcentování veřejného vzpomínání, které se konstruuje v rámci politického a společenského vývoje a podléhá různým proměnám. Tato výše zmíněná variabilita kolektivní paměti v rámci jednotlivých zemí potvrzuje účelovost a proměnlivost vzpomínání a zapomínání.

Ještě k norimberskému procesu: Christoph Cornelißen, Lutz Klinkhammer a Wolfgang Schwentker docházejí k závěru, že proces paradoxně znamenal dělicí linii v kolektivní paměti, když rozlišil mezi Hitlerem a jeho nelidskou politikou na straně jedné a nacismem oklamanými německými občany na straně druhé. Jak podotýkají zmínění historikové, v důsledku tohoto rázného označení viníků a „uleh-

čení nevinným“ celá řada exnacistů mohla nadále nestřeženě působit ve veřejných pozicích. Pozoruhodné bylo z tohoto pohledu postavení Itálie, jejíž vedoucí fašističtí představitelé nebyli souzeni v podobně rozsáhlých a mediálně sledovaných politických procesech. Vzpomínky na agresivní, expanzivní politiku vůči Habeši a dalším koloniím a italská specifika fašismu jako by byly absorbovány antifašistickým hnutím a podílem Italů při osvobozovacích bojích po boku Spojenců v posledních letech války.

Ovšem zpět k Německu, jemuž je v knize s více než dvaceti příspěvky, strukturovanými do šesti tematických bloků, věnováno nejvíce pozornosti. Éru Konrada Adenauera tedy charakterizoval společenský akcent na vzpomínání vlastních obětí a poměrně úzké zorné pole v kontextu historických událostí. Přesto se právě tehdy odehrály stěžejní soudní denacifikační procesy s politiky, příslušníky wehrmachtu, podnikateli, lékaři a dalšími viníky zločinů. To se ovšem podle autorů sborníku – podobně jako druhá vlna těchto procesů na konci padesátých let, jimž dominoval osvětimský proces – otisklo pouze ve velice omezené míře do historické paměti občanů. Zatímco Evropa slavila konec války, Německo oslavám jen tiše sekundovalo. Když německý Bundestag poprvé v roce 1970 oficiálně připomněl a uctil 8. květen 1945 jako konec války, ozývaly se z řad opoziční koalice CDU/CSU protesty proti spolkové vládě, která se prý oslavováním porážky vlastního národa na něm dopustila zrady. To pochopitelně nepůsobilo příznivě na ostatní evropské země, které ne vždy měly pro tyto svébytné postoje Němců pochopení. Ti ostatně dlouhodobě projevovali vůči ostatním zemím Evropy rezervovanost, přestože se Spolková republika zapojila do západoevropského integračního procesu. Podle šetření agentury EMNID ještě v roce 1951 pouze osm procent západoněmeckých občanů odpovědělo kladně na dotaz, zda mají dojem, že patří do společenství západních zemí a nejsou již nahlíženi jako „nepřátelé ze včerejška“; na konci padesátých let se pak jejich podíl zvýšil na třicet procent. U příležitosti dvacátého výročí konce války v roce 1965 navíc prohlásil předseda SPD a starosta Západního Berlína (pozdější kancléř) Willy Brandt, že Němci jsou již „napraveným národem“, a vyzval je k ukončení „rezignace a ohlížení se zpátky“. (Podle německého historika Edgara Wolfruma si právě tohle přejí také dnešní Němci.) Významným elementem německého posuzování minulosti byl od samého počátku antikomunismus. Spolková republika se vůči NDR jasně vymezila, komunistický režim Waltera Ulbrichta považovala většina západních Němců dokonce za ještě horší než nacistickou diktaturu. Svědčí o tom i stanovení svátku německé jednoty na 17. červen, tedy na den, kdy se roku 1953 uskutečnily v ulicích Berlína a dalších východoněmeckých měst masové demonstrace proti komunistickému režimu.

Detailnímu zkoumání jsou v jednotlivých příspěvcích podrobeny i další fáze německého vyrovnávání s minulostí, především etapa konce šedesátých let, kdy se řada mladých liberálů a sociálních demokratů veřejně ptala, jestli se v Německu až moc nehovoří o pouhém selhání Němců a nezastírá se tím jejich vina. Tento impulz společně s vysíláním americké série dokumentů pod názvem *Holokaust* ve druhé polovině sedmdesátých let a následující veřejnou diskusi, jakož i známým „sporem historiků“ (*Historikerstreit*) v osmdesátých letech, přispěl k oživení veřejného

vzpomínání na historické události první poloviny 20. století v SRN. Sborník věnuje pozornost také odlišnému vnímání událostí druhé světové války v NDR, která se všemi silami distancovala od nacismu a holokaustu, interpretovanými podle tamních ideologických brýlí jako produkt krize kapitalismu. Kromě toho – jak píše znalec německých moderních dějin Jeffrey Herf z Marylandu – v rámci optimistické filozofie dějin, upínající se k vizi budování komunistického řádu a zdůrazňující revoluční tradice, nezůstávalo v NDR příliš místa pro vzpomínky na šoa.

Pozorujeme-li vývoj politiky vzpomínání a hodnocení dějin ve všech třech zkoumaných zemích, je patrné, že postupně (i když nikoli synchronně) dospívaly k chápání konce války jako osvobození a pozitivní události, přestože se to mnohdy neobešlo bez bombardování měst s velkými ztrátami na civilním obyvatelstvu, rabování, znásilňování a dalších násilných činů. Osobní vzpomínky ustupují do pozadí, ať už tím, že přenechávají místo novému kolektivnímu vědomí, nebo v důsledku úbytku pamětníků, a nahrazují je obrazy historie sycené současným kritickým poznáním. I přesto zůstává vzpomínání na události spojené s válkou balancováním mezi individuálními prožitky a kolektivním, institucionálním vědomím.

Třebaže kolektiv autorů nepostupoval při zpracovávání svého tématu empiricky, je recenzovaná publikace nejenom významným zdrojem informací o kolektivní paměti a kultuře vzpomínání v zemích s bývalou nacistickou diktaturou, ale také hodnotným pokusem o komparaci jednotlivých pozic a specifik veřejného vzpomínání.

Recenze

Francie v poválečném světě

Lucie Soldátová

DALLOZ, Jacques: *La France et le monde depuis 1945*. Paris, Armand Colin 2002, 233 stran.

Francie byla po dlouhá staletí jednou z předních světových mocností. Od konce druhé světové války se sice její status a místo ve světě proměňují, nebo spíše posouvají, v rámci Evropy však stále zůstává jedním z nejdůležitějších nositelů kulturních hodnot a její politika a vztahy s ostatními státy ovlivňují dění v Evropě. Dalloz mapuje vývoj Francie za poslední více než půlstoletí, přesněji v letech 1945 až 2002. Svou práci nerozděluje jen podle časových úseků, respektive podle historických událostí, které činí jakýsi předěl, ale také podle tematických okruhů. Jeho cílem je především přiblížit čtenáři francouzskou zahraniční politiku v tomto období, její důsledky pro dění ve Francii, v Evropě i ve světě. Vliv na francouzskou společnost a kulturu autor do velké míry opomíná, je však možné jej odkrýt „mezi řádky“. Skutečným problémem pro zahraničního čtenáře se může stát fakt, že autor počítá s jistou základní sumou znalostí; některé historické jevy a události nerozvádí, některé politické osobnosti nepředstavuje. U světově známých státníků to nevádí, orientace v mapě francouzského politického života je však někdy bez těchto „vysvětlivek“ značně problematická.

Kniha rozděluje francouzské dějiny po roce 1945 do několika časových úseků: období prozatímní vlády (do října 1946), čtvrtou republiku (1947–1958), pátou republiku prezidentského systému Charlese de Gaulla (1959–1968), dvacetiletí od roku 1969 do roku 1989 a poslední období po pádu Berlínské zdi. Tematické celky však tuto časovou osu, kterou se autor snaží v rámci celé knihy udržet, do velké míry tříští a zpětně jsou jí samy narušovány. Od Římské smlouvy se dostáváme zpět ke vzniku Francouzské unie (poválečného uspořádání francouzské koloniální říše), od Mitterrandovy návštěvy v Moskvě v roce 1986 se vracíme ke sporům o vstup Velké Británie do Evropské unie. Autor si jako stěžejní témata vytyčil místo Francie ve světě (studená válka a vztahy Francie s oběma supervelmocemi), atlantické spojení, francouzskou dekolonizaci a evropskou integraci.

Místo Francie ve světě se podle autora po válce důležitým způsobem proměňuje. Francie totiž ve své podstatě nepatří k vítězům války, přesto se k nim ale dokáže přiřadit a získat zpět důležité postavení v rámci Evropy. To však stojí na vratkých základech. Paříž se dostává do částečné politicko-ekonomické závislosti na Spojených státech, je oficiální součástí „západního bloku“. Navíc se od roku 1939 do roku 1962 prakticky nevymaní z válečného stavu. Po roce 1945 jím už sice není zasaženo evropské území republiky, její jednotky však bojují nejprve v Indočíně a téměř vzápětí pak v Alžírsku.

Vztahy Francie k ostatním evropským státům se po válce vyvíjely značně proměnlivě, autor si v této souvislosti nejvíc všímá Velké Británie a (západního) Německa. Tradiční francouzsko-britská rivalita je chvílemi potlačována, často ale vyplouvá na povrch, a to jak v čase konstituování poválečného světa, tak v rozdílných názorech na evropskou integraci či dnešním odmítání všeho anglofonního, respektive „blairo-bushovského“. Poměr k Německu, vyhrocený válečným konfliktem a okupací, se odvíjel ve znamení imperativu smíření a těsného sblížování. V knize se uvádějí fakta o francouzské „exploataci“ německého poválečného průmyslu, o fundamentálním spojenectví obou zemí v rámci evropské integrace, o vztahu Charlese de Gaulla a Konrada Adenauera v roce 1958 (autor jej nazývá *lune de miel* – líbáňky) i více než rezervovaném náhledu Françoise Mitterranda na sjednocení Německa v roce 1990. Vztahy k evropským spojencům stojí však v knize ve stínu poměru Francie k oběma supervelmocím.

Spojené státy jsou po válce pro Francii „Velkým bratrem“. Dalloz podrobně reflektuje snahu Francie vymanit se z jejich vlivu ekonomického, politického i vojenského. Velmi často přitom připomíná, že suverenita je a byla jedním z hlavních rysů politiky a obyvatel země galského kohouta. V rámci atlantické integrace pak vysvětluje Marshallův plán a jeho dopad na francouzskou politiku (včetně profitu, který z něj měly USA), sleduje vznik Severoatlantické aliance, de Gaullova odpor k ní, vytváření francouzské nukleární síly a konečně vystoupení Francie z vojenských složek NATO v roce 1966. V rámci evropské integrace zmiňuje důraz Francie na společnou evropskou obranu nezávislou na NATO.

Vztah k Sovětskému svazu hodnotí autor jako ambivalentní. Již po válce bylo jasné, že sovětská ideologie francouzské nátuře nevyhovuje – přesto de Gaulle odjíždí v roce 1944 do Moskvy potvrdit dobré francouzsko-sovětské vztahy, přesto ve Francii existuje velmi silná komunistická strana, přesto je v květnu 1956 vyslána do Moskvy diplomatická delegace (premiér Guy Mollet a ministr zahraničí Christian Pineau), přesto po vystoupení z vojenských složek NATO de Gaulle zamíří urovnávat vztahy do Moskvy. Srpnová intervence v Československu v roce 1968 sice naoko umlčela tento vstřícný postoj, de Gaullova nástupce v prezidentském úřadě Georges Pompidou se však snažil nadále zachovat dobré vztahy se Sověty. Přestože USA a jejich spojenci bojkotovali v roce 1980 olympiádu v Moskvě, Francie se jí zúčastnila. Ambivalence ve vztazích Francie a Ruska je podle Dalloze patrná dodnes.

Dalším velkým tématem knihy je dekolonizace, která zabírá více než třetinu textu. Autor začíná válkou v Indočíně, kterou zasazuje do rámce koloniálních sporů i do kontextu studené války. Popisuje válečné útrapy, „vymývání mozků“ vojáků

a podobnosti způsobů potírání nepřátel s metodami užívanými v německých koncentračních táborech. Pokračuje arabskými státy, přičemž se do centra jeho pozornosti postupně dostává Alžírsko. Konflikt, který mezi Francií a její kolonií vypukl v letech 1954 až 1956, je tu podrobně rozpracován. Autor se věnuje důvodům jeho vzniku, prvním atentátům (z 31. října na 1. listopad 1954), alžírským politickým hnutím, francouzským snahám o řešení situace, celkové redukci Francouzské unie, problémům a výhodám, které přineslo vytvoření páté republiky, ztrátě dalších kolonií a podobně.

Dostatek prostoru vyhrazuje autor také evropské integraci. Dívá se na ni francouzskou optikou a zájmy, nastiňuje důvody a vykresluje roli, kterou v ní Francie hraje. Citát prezidenta Valéryho Giscarda d'Estaing, že „zájmem Francie je řídit organizaci Evropy“, si podle něj mohou přivlastnit všechny hlavy francouzského státu. V kapitolách, které se integrace týkají, je autor přesto méně „francouzský“ než jinde. Hutnost informací a vysvětlování komplikovaných vztahů mezi jednotlivými členskými státy, včetně smluv, jejich ratifikací a proměn evropských institucí, zde však klade značné nároky na porozumění, bez znalosti historie integrace a fungování evropských struktur se může čtenář v textu lehce ztratit.

Jacques Dalloz se, jak již o tom byla řeč, soustředí především na mezinárodní vztahy Francie, zatímco společnost a kulturu ponechává na okraji svého zájmu. Přesto na tyto aspekty občas naráží. Zmiňuje se například o střetech kultur v rámci dekolonizačního procesu nebo o rozdílném myšlení severoafrické a francouzské společnosti. Několikrát zabrousí také do francouzské imigrační politiky a poukazuje na to, že soužití Francouzů s Araby, v první řadě Alžířany a Marokánci, nebylo, není a nebude jednoduché. Přistěhovalecké menšiny totiž nemají podle autora příliš chuti se asimilovat. Vliv alžírské otázky, kterou v její vrcholné fázi autor přirovnává k Dreyfusově aféře, navíc do jisté míry přetrvává a je reflektován v obou společnostech (alžírské i francouzské) i v jejich médiích.

Důležitým kulturně-politickým fenoménem, kterému se Dalloz v díle věnuje, je Frankofonie, její vývoj od roku 1969 a celosvětová důležitost. Vztahuje ji především na africké státy, uznává však, že tyto hranice dalece přesahuje. Nastiňuje problematiku Québeku jako samostatné jednotky, zrod TV 5 (mezinárodního frankofonního televizního kanálu financovaného Belgií, Francií, Kanadou a Švýcarskem) v roce 1984, otevření frankofonní univerzity v Alexandrii v roce 1990, připomíná členství Egypta a Izraele v tomto společenství – a naopak neúčast Alžírsko, navzdory jeho minulosti a několika milionům francouzsky mluvících obyvatel. V rámci tématu se zaobírá i francouzskou legislativou týkající se francouzštiny jako oficiálního jazyka republiky a její ochranou (Laurielův zákon z roku 1975 a Toubonův zákon z roku 1994). Dalloz Frankofonii ironicky nazývá *Commonwealth à la française*, přesto tuto originální konstrukci hodnotí pozitivně. Vliv Frankofonie se podle něj rozprostírá přes hranice kultur a výrazně poznamenává francouzské smýšlení o různých problémech. Jedním z nich je například rozšíření Evropské unie. Zatímco Francie tvrdě bojuje proti vstupu Turecka, Rumunsko má její velkou podporu. Přes svou ekonomickou vyprahlost má totiž s Francií společné kulturní kořeny a od roku 1991 je součástí Frankofonie.

Zákony na ochranu francouzského jazyka zde již byly zmíněny, odpor k rostoucímu angloamerickému vlivu také. Autor připomíná, že v tomto ohledu Francie občas neváhá zaujímat neústupná stanoviska a pasovat se na ochránce národní i evropské kulturní identity. Tak tomu bylo například v roce 1993, kdy evropská „dvánáctka“ v čele s předsedající Francií, reprezentovanou premiérem Édouardem Balladurem a prezidentem Françoisem Mitterrandem, prosadila takzvanou *exception culturelle*. Tento výraz začali používat francouzští vyjednavací v závěrečných fázích Uruguayského kola Všeobecné dohody o clech a obchodu (GATT), kdy se na stůl dostala otázka odstranění bariér bránících volnému obchodu v oblasti kultury. Zástupci Spojených států nadnesli problém kulturních statků (zejména audiovizuálních produktů) v souvislosti s debatou o projektu Evropské unie „Televize bez hranic“. Právě díky rezolutnímu odporu Francie, které se podařilo získat evropské partnery na svou stranu, se ani přes vytrvalé hollywoodské lobbování Američanům nepodařilo prosadit zákaz podpory kulturních statků státními dotacemi a jejich ochrany kvótami.

Styl knihy *Francie a svět od roku 1945* je poněkud těžkopádný. Jacques Dalloz se snaží předat maximum informací na minimálním prostoru, takže jeho práce je hutná a jazykově velmi náročná. Autor používá množství zkratk, které často v textu nevysvětluje, a čtenář si jejich plné znění musí hledat v závěrečné tabulce. Na několika místech textu navíc korektorům unikly pravopisné chyby a překlepy. Tabulky, které text doplňují, jsou dobrou pomůckou, biografický medailon poválečného ministra zahraničí a premiéra Georgese Bidaulta je však přebytný, respektive neologický, jelikož medailony dalších osobností se už v knize neobjevují. Jacques Dalloz je často velmi subjektivní v hodnocení událostí, k Francii kritický a používá ironie. Třebaže se tak čtenář s autorovými soudy asi ne vždy ztotožní, informačně nabitému dílu to dodává lidský rozměr.

Kronika

Historický summit u protinožců

Dvacátý Mezinárodní kongres

historických věd v Sydney (3.–9. července 2005)

Od roku 1990 patří k samozřejmostem našeho oboru, že se každých pět let zúčastní alespoň malá skupina českých historiků jednání světového kongresu historických věd. Od té doby se také stalo zvykem, že *Český časopis historický* přináší nikoli jeden referát, nýbrž mozaiku příspěvků několika účastníků, kteří se uvolí zachytit své poznatky a postřehy.¹ Z hlediska velkého kongresu se složitě komponovaným programem se tento postup jeví jako výhodný, neboť nikdo z účastníků sám o sobě nedokáže získat ucelenou představu o všech paralelně probíhajících jednáních. I když se takovýto mozaikovitý pohled na kongres nemůže zcela vyhnout opakování těch témat, jež se českým účastníkům zdála nejzajímavější, postřehy z různých stran mohou do jisté míry objektivněji vystihnout nejednoznačné skutečnosti a nabízejí čtenářům, kteří se kongresového jednání nemohli zúčastnit, plastičtější obraz světového setkání historiků.

Evropa a svět na australském kongresu

Průběh dvacátého světového kongresu historiků v Sydney, okouzující metropoli Nového Jižního Walesu, názorně signalizoval proměny v geografickém rozložení

---

1 Referáty o předchozích kongresech: ŠMAHEL, František – PÁNEK, Jaroslav – KOŘALKA, Jiří – MÜLLER, Zdeněk – BAĐURA, Bohumil – ŠVANKMAJER, Milan – MACEK, Josef: 17. mezinárodní kongres historických věd v Madridu. In: *Český časopis historický*, roč. 89, č. 2 (1991), s. 306–312; ŠMAHEL, František – HROCH, Miroslav – KOŘALKA, Jiří – POLÍVKA, Miloslav – HONCOVÁ, Jaroslava – PREČAN, Vilém – KOŘALKOVÁ, Květa: XVIII. mezinárodní kongres historiků v Montrealu. In: *ČČH*, roč. 94, č. 1 (1996), s. 186–205; PÁNEK, Jaroslav – HOJDA, Zdeněk – PRŮCHA, Václav: XIX. mezinárodní kongres historických věd v Oslu (6.–13. 8. 2000). In: *ČČH*, roč. 99, č. 2 (2001), s. 415–423.

světové historiografie. Stovky historiků ze všech světadílů se počátkem července 2005 sjely do země, která si při této příležitosti připomínala svůj vstup do „velkých“ světových dějin. Šlo o zásah australských a novozélandských jednotek na straně Dohody do bojů u Gallipole, o událost, která zaujímá v historické paměti Australanů neobyčejně významné místo. Podíl mimoevropských historiografií se výrazně projevil v celém kongresovém jednání, ale také ve výběru oficiálně šířených publikací, jež se týkaly především zemí na jih od rovníku. Zatímco Mezinárodní komitét historických věd vydal ve spolupráci s UNESCO sborník věnovaný proměnám Afriky v průběhu druhého tisíciletí,² hostitelská Univerzita Nového Jižního Walesu připravila publikaci o hlavních problémech australských dějin.³

Důrazný nástup zámořských historiografií se projevil kupříkladu hned na prvním zasedání „velkého“ tématu „Lidstvo a příroda v dějinách“, kde v sekci „Ekohistorie: nové teorie a přístupy“ promlouvali vedle australského organizátora a oficiálního amerického komentátora vyžádaní referenti z USA, Kanady, Jihoafrické republiky, Indie a (ve dvou případech) Austrálie. Tak výrazné potlačení evropských historiků se samozřejmě ve většině sekcí neobjevilo, přesto však upozornění na skutečnost, že Evropa (dokonce ani ve spříznění se Severní Amerikou) už není ve světě dějepisu sama, bylo více než zřetelné.

Program kongresu vycházel ze snahy historiograficky pokrýt takřka celý svět. Tomu odpovídala zejména tři obecně pojatá „velká“ témata – kromě zmíněné historické ekologie také další dvě, na jejichž přípravě byl již podíl Evropanů podstatně výraznější. Byl to „Mýtus a historie“, zaměřený na problematiku zakládajícího mýtu a konstrukce dějinných identit, na mocenské aplikace mýtů a odpovědnost historika a konečně na vztah historie k utopii. Třetí rozsáhlý okruh problémů se týkal války, míru, společnosti a mezinárodního řádu v dějinách, se zřetelem k pojetí *bellum iustum* čili výměru (ne)spravedlivé války, mírových konceptů a jejich podмінěnosti v dějinách a posléze válečného násilí s důrazem na genderová studia.

Mezi šestadvaceti specializovanými tématy, která byla z velké části pojata teritoriálně, se uplatnila stejně dobře Evropa a Amerika jako Asie (zejména Čína a Blízký východ), Afrika a Austrálie s Pacifikem. Nechyběly však ani náměty programově překračující rámec světadílů, jako dějiny kolonialismu a postkolonialismu, interkontinentální hospodářské vztahy, hromadné migrace, střet kultur, vztah křesťanství a islámu, medializace, transkulturní modernizace a globalizace. V užších geografických rámcích byly nově tematizovány proměny státu a význam říší, politická kultura, christianizace, osvěcenství, neformalizované vztahy ve společnosti, veřejné vzdělávání a sport v poměru k politice a komerci či obecné a zvláštní rysy revolucí ve 20. století. Zájemci o didaktiku dějepisu se soustředili na dějepisné učebnice a jejich posun od vyprávění o národu k vyprávění o občanovi.

---

2 *Des frontières en Afrique du XIIe au XXe siècle*. Paris, UNESCO – Comité international des Sciences historiques 2005.

3 LYONS, Martyn – RUSSELL, Penny (ed.): *Australia's History: Themes and Debates*. Sydney, University of New South Wales 2005.

Ačkoli ani mezi specializovanými tématy nechyběla historická antropologie (diskuse o „dějinách smyslů“), tento směr bádání se mohl plně uplatnit především ve dvaceti zasedáních u kulatého stolu. Rozpravy o problematice dětství, stáří a smrti, postavení žen, o vztahu k cizincům, o paměti a prožívání války, občanských postojích, o vztahu k přírodě, ale též o lidských právech a restitučních nárocích, odhalovaly různé přístupy k uchopení osudu jednotlivce v dějinách. Historickoantropologický zájem se ojediněle projevil i v analýze pramenů (autobiografie) a konečně též v pohledu na veřejnou působnost historiků (vztah k zainteresované veřejnosti). Metodologické proměny historiografie na počátku 21. století odrážely diskuse o kulturním obratu, o postavení dějepisu mezi sociálními vědami a literaturou, o vztahu mezi historií, antropologií a archeologií či o encyklopedické a muzejní prezentaci dějin.

Program kongresu doplňovala řada souběžných zasedání přidružených organizací a mezinárodních komisí a šest rozprav připravených zásluhou UNESCO. Převažně byly věnovány jednotlivým makroregionům – střední Evropě, arabskému a muslimskému světu, Latinské Americe, východní Asii a Karibiku; šestá rozprava se soustředila na dialog kultur z hlediska očekávané úlohy historiografie v příštích desetiletích. Diskuse o místě střední Evropy mezi Východem a Západem, připravovaná polskými historiky za účasti dalších evropských a severoamerických odborníků, navazovala na podobnou rozpravu z devatenáctého kongresu historiků v Oslu roku 2000 a pokračovala v nikdy nekončících úvahách o vymezení středoevropského prostoru a o jeho kulturní osobitosti.

Čeští historici měli na kongresu v Sydney osm zástupců, o čemž rozhodovala zejména ochota jejich zaměstnavatelských institucí přispět přímo nebo prostřednictvím grantů na ne právě nejlevnější letenku k protinožcům. Tuto velkorysost prokázala Akademie věd ČR v pěti případech (Historický ústav – Miloslav Polívka, Ústav pro soudobé dějiny – Jiří Kocian a Oldřich Tůma, Masarykův ústav – Petr Kaleta, Rada pro zahraniční styky – Jaroslav Pánek), Univerzita Pardubice (Petr Vorel) a Univerzita Palackého v Olomouci (Jiří Lach a Radmila Slabáková). Zvláště posledně zmíněná instituce si zaslouží pozornost, neboť vyslala dva velmi nadějně historiky, kteří patří k úspěšně nastupující vědecké generaci.

Nejvíce českých historiků vystoupilo v rámci specializovaného tématu „Politická kultura ve střední Evropě v evropském a světovém kontextu“, který společně připravily Český a Polský národní komitét historiků za podpory partnerských komitétů ze Slovenska a Maďarska. V tomto případě bylo možno předložit dvousvazkovou anglickou publikaci o dějinách politické kultury, která vyšla těsně před odjezdem na kongres péčí Historického ústavu AV ČR v Praze (první díl věnovaný středověku a ranému novověku)⁴ a Historického ústavu Polské akademie věd ve Varšavě

---

4 MANIKOWSKA, Halina – PÁNEK, Jaroslav – HOLÝ, Martin (ed.): *Political Culture in Central Europe (10th – 20th Century)*, sv. 1: *Middle Ages and Early Modern Era*. Prague, Institute of History, Academy of Sciences of the Czech Republic 2005.

(druhý díl pojednávající o 19. a 20. století).⁵ V tomto sborníku, shrnujícím jednání konferencí v Pardubicích a Varšavě v roce 2004, je samozřejmě daleko větší počet příspěvků, než bylo možno v Sydney přednést. Na druhé straně nemohli přijet všichni ohlášení referenti z jiných zemí, a proto bylo zastoupení českých a polských historiků poměrně silné. Vedle nich však vystoupili badatelé z dalších střeoevropských zemí. Na pořad se dostaly kromě shrnujících pohledů obou pořadatelů (Stanisław Bylina a Jaroslav Pánek) referáty medievistů (vedle Miloslava Polívky to byla Halina Manikowska z Varšavy), specialistů na raný novověk (vedle Petra Vorla István G. Tóth z Budapešti) a na dějiny 19.–20. století (vedle Jiřího Kociana a Oldřicha Tůmy Maciej Janowski z Varšavy, Dušan Kováč z Bratislavy a Peter Vodopivec z Lublaně).⁶ Zjevnou slabinou této sekce byla neúčast vynikajících znalců dějin politické kultury z Rakouska a Německa, kteří sice odevzdali své příspěvky do vydaného sborníku, ale do Sydney z osobních důvodů nemohli přijet.⁷

Zatímco rychlé rozebrání všech výtisků dovezeného sborníku a následná diskuse naznačily značný mezinárodní zájem o zvolenou problematiku, ze strany oficiálního komentátora Wiliama W. Hagen z Kalifornské univerzity v Davisu sklidili organizátoři kritiku především za to, že sborník nevyšel s větším časovým předstihem, že v něm jednotliví autoři přistoupili k tematice z rozdílných pohledů, a zvláště že se jejich interpretace podstatně odlišuje od názorů amerického posuzovatele. Ve všech ohledech měl Hagen *svou* pravdu, ale k tomu je třeba dodat několik slov. Zaprvé, získání písemné podoby všech příspěvků, zredigování více než sedmisetstránkového anglického textu a jeho vydání během několika měsíců (varšavská konference se konala v říjnu 2004, jen osm měsíců před sydneyjským kongresem) představovalo maximum možného; navíc příprava podobného sborníku vůbec nebyla podmínkou uspořádání specializovaného panelu, a také naprostá většina organizátorů ostatních zasedání žádnou publikaci nepředložila. Zadruhé, dějiny politické kultury ve střední Evropě byly v tomto dvousvazkovém souboru vlastně poprvé zmapovány a jakákoli syntéza za současného stavu zpracování nepřichází v úvahu. A konečně zatřetí, se svými představami o žádoucím obrazu dějin politické kultury pro střední Evropu, odvozenými z idealizace habsburské monarchie, zůstal Hagen v podstatě osamocen. K jeho komentáři se v následné rozpravě sneslo tolik kritíc-

---

5 HULAS, Magdalena – PÁNEK, Jaroslav – BARON, Roman (ed.): *Political Culture in Central Europe (10th – 20th Century)*, sv. 2: *19th and 20th Centuries*. Warsaw, Institute of History, Academy of Sciences of Poland 2005.

6 Vzhledem k vážné nemoci nestihl Peter Vodopivec odevzdat svůj skvěle propracovaný referát v anglickém znění před uzávěrkou druhého dílu sborníku *Political Culture*, ale dnes již je jeho text dostupný v původním slovinském znění: VODOPIVEC, Peter: Politične in zgodovinske tradicije v Srednji Evropi in na Balkanu (v luči izkušnje prve Jugoslavije). In: *Zgodovinski časopis*, roč. 59, č. 3–4 (2005), s. 461–484; anglické znění by mělo vyjít v dohledné době, nejspíše ve Varšavě.

7 Joachim Bahlcke a Thomas Winkelbauer odevzdali své texty do prvního dílu sborníku *Political Culture* pouze v němčině, avšak opatřené anglickým souhrnem.

kých připomínek od historiků z řady evropských zemí, že oficiálně ustanovený komentátor nakonec ani neměl chuť na ně odpovídat. Přesto však pokládám Hagenu vystoupení za důležité obohacení diskuse. Jednak i jeho zásluhou se rozproutila improvizovaná debata do neočekávané šíře a nabyla velmi živé podoby, jednak Hagen názorně předvedl tvrdou formu rozpravy, na hony vzdálenou falešné „politické korektnosti“. V každém případě bylo poučné poznání, že dějiny politické kultury jsou vzrušujícím tématem, které i při svém zaměření na středoevropský prostor dokáže zaujmout i na druhé straně Atlantiku, a že pohledy historiků ze zemí střední Evropy se v podstatných rysech shodují.

O několik dnů později na toto zasedání dopadl osudový stín. Jeden z nejlepších referátů na něm totiž přednesl a v diskusi suverénně vystupoval maďarský historik István György Tóth, vedoucí vědecký pracovník Historického ústavu Maďarské akademie věd a profesor Středoevropské univerzity v Budapešti, výjimečně nadaný polyglot a autor pozoruhodného díla z oboru raně novověkých dějin. Ještě v den našeho společného jednání 7. července se jevil jako člověk kypící zdravím, ale o týden později na zpáteční cestě z Austrálie, v nedovršených devětačtyřiceti letech, podlehl náhlému selhání srdce. Jeho poslední vystoupení v Sydney názorně ukázalo, jak velká je to ztráta nejen pro maďarskou, ale i pro středoevropskou historiografii.⁸

Čeští účastníci kongresu se aktivně zúčastnili řady dalších zasedání, z nichž některá připadla bohužel na tentýž den. Petr Kaleta využil svého dlouhodobého zaměření na sorabistiku a do jednání o historických identitách vnesl problematiku Lužických Srbů v pojetí jejich českého duchovního patrona Adolfa Černého. Velmi úspěšně si vedli olomoučtí kolegové – Jiří Lach v diskusích o dějinách a prezentaci historiografie stejně jako Radmila Slabáková v komparativním vyhodnocení studentských představ o poslání historika nastupujících generací. Jaroslav Pánek na *table ronde* věnovaném historickým encyklopediím promluvil o současném stavu a perspektivách encyklopedistiky v Evropě a Severní Americe; při této příležitosti byla prezentována publikace pojednávající rovněž o typologii a možnostech mezinárodní spolupráce na přípravě velkých historických encyklopedií.⁹

Kromě referátů se ovšem naskytla řada příležitostí k vystoupením v organizovaných diskusích, stejně jako k neformálním, někdy i náhodným rozhovorům v kuloárech a v prostorách campusu. Mezi nezapomenutelné okamžiky tohoto druhu patřilo setkání s Georgem G. Iggersem, který ovšem tentokrát nemluvil o dějinách historiografie, nýbrž o svých osobních sympatiích k českým zemím.

Jaroslav Pánek

---

8 Blíže MILLER, Jaroslav: István György Tóth (23.8.1956– 4.7.2005). In: ČČH, roč. 103, č. 4 (2005), s. 970 n.

9 PÁNEK, Jaroslav: *Historical Encyclopedias: Current research results – an outline of typology – perspectives*. Prague, Institute of History 2005.

Rekapitulace sydneyského kongresu

Zahajovací ceremoniál a úvodní zasedání kongresu se konaly v Clancyho auditoriu v prostorách kampusu Univerzity Nového Jižního Walesu (UNSW) v neděli 3. července 2005. Delegáty postupně přivítali Martyn Lyons (UNSW), prezident kongresového organizačního výboru, Alan Madden, představitel Metropolitní místní zemské rady pro původní obyvatelstvo (*Metropolitan Local Aboriginal Land Council*), dále Annette Hamiltonová, děkanka Fakulty společenských a sociálních věd UNSW, emeritní profesor Ross Pesman, prezident Australské historické asociace, Robert John Carr, premiér vlády Nového Jižního Walesu, a Geoff Spring, představitel Australské komise pro UNESCO.

Úvodní zasedání pod názvem „Globalizace historie a její hranice“ výstižně naznačilo, že globalizace bude jedním z ústředních témat kongresových jednání, debat a polemik. Již v příspěvcích referentů tohoto vstupního bloku se ukázalo, jak výrazně ovlivňuje současné historické bádání. Zazněly tu otázky, jakým způsobem zařadit historické vědy do stávajících celosvětových společenských a kulturních kontextů a jaké nové a obohacující obsahové náměty a metodologické podněty nabízejí soudobé globalizační trendy historickým vědám vedle akcentu na obecná témata a interdisciplinaritu.

O roli institucionální základny a o možnosti fungování historie jako jednoho z nástrojů univerzálního uchopení současného světa v tomto kontextu promluvil v úvodním vystoupení Jürgen Kocka ze Svobodné univerzity v Berlíně, odstupující prezident Mezinárodního komitétu historických věd (*Comité International des Sciences Historiques* – CISH). Přednesl referát „Sydney, CISH a utopie univerzálních dějin“, v němž zhodnotil úlohu CISH pro mezinárodní spolupráci historiků a jednotlivých národních či specializovaných historických asociací. Připomněl, že CISH byl založen v roce 1926 a v současnosti řídí a koordinuje spolupráci padesáti čtyř členských zemí, zastoupených v CISH příslušnými národními komitéty historiků. Upozornil přitom na skutečnost, že i mezinárodní spolupráci na poli historie provázela řada obtíží. Zvláště složitou etapou pro spolupráci historiků, která nedávala takřka žádnou naději na možné univerzální vnímání a pojetí historie, bylo období studené války, kdy činnost CISH a konání mezinárodních historických kongresů byly mimo jiné pokusem aspoň v jisté sféře překlenout „železnou oponu“. Tento pokus ovšem nemohl být příliš úspěšný, neboť politická, ideová i metodologická východiska historiků ze Západu a Východu byla příliš odlišná. Druhou vystupující byla Natalie Z. Davisová z Torontské univerzity s tématem „Co je univerzálního na historii“. Poukázala na několik výrazných trendů, s nimiž se v současné době v obecném měřítku historické vědy vyrovnávají. Tyto trendy jim dodávají jednak již zmíněný výrazný globalizační rozměr, některé z nich však nadále podněcují gnozeologickou, metodologickou a hodnotovou polarizaci. Podle Davisové lze mezi spojující globalizační trendy zařadit například snahy o aktualizaci historického výkladu a zkoumání, internetovou formu propojení, která usnadnila navazování kontaktů a rychlou výměnu názorů, či interkulturální komunikaci. Polarizační proudy jsou pak nadále udržovány v pohotovosti zejména nacionálními, nábožen-

skými a tradicionalistickými antagonismy. Ale i tyto polarizační trendy podle Davisové dávají podněty pro alternativní výklady historických událostí a hodnocení, v souhrnu pak akcelerují rozdílné názory a výklady dějin kultury v obecném měřítku. Na druhé straně přitom mnohdy pozitivně motivují tato zkoumání například ve sféře genderových studií či v oblasti studia různých okruhů menšinových společností. Mnohá témata naznačená hlavními řečníky rozvedli komentátoři. Ibrahima Thioub z Univerzity Cheikha Anty Diopa v senegalském Dakaru pohovořil na téma přetrvávajících civilizačních nerovností a kulturních antagonismů, dále se k této tematice vyjádřili Norman Etherington z Univerzity Západní Austrálie a Cha Ha Soon z Korejské republiky.

Z druhého dne kongresu (pondělí 4. července 2005) zaznamenávám dvě zasedání u kulatého stolu. Kulatý stůl č. 3 s názvem „Nespravedlnost, paměť a politika: Restituční případy“ se věnoval tématu politické, právní a majetkové nápravy minulých křivd a zorganizoval jej švýcarský historik Jakob Tanner. Toto zasedání bylo zajímavé a inspirativní, neboť téma je velmi závažné i z aktuálního českého pohledu – s ohledem na stále probíhající diskusi o možnostech „vyrovnání s komunistickou minulostí“, ale také s ohledem na existenci specializovaného českého pracoviště, jež působí při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a zabývá se osudy uměleckých děl zcizených Němci za války na okupovaných územích. Právě problematika nápravy křivd spáchaných během druhé světové války zde dominovala (americký historik Gerald Feldmann analyzoval debaty o obětech holocaustu, australská historička Lynn Saveryová téma žen, které byly za války zneužívány jako sexuální otrokyně, organizátor kulatého stolu zhodnotil švýcarskou debatu o odpovědnosti a spoluvině atd.). Německý historik (žijící ovšem v USA) Bernd Schaeffer pozoruhodným způsobem shrnul německé zkušenosti s nápravou křivd spáchaných v někdejší NDR.

Kulatý stůl č. 12 nesl název „Historické slovníky a encyklopedie“ a jeho organizátorkou se stala Lucienne Hublerová ze Švýcarska, zatímco jako komentátor byl vybrán James Friguglietti ze Státní univerzity Montana v Billingsu. Zajímavé referáty přednesli Kathleen Sheldonová z Kalifornské univerzity v Los Angeles na téma „Historický slovník žen v subsaharské Africe“, Kanadán Real Balanger, který hovořil na téma „Biografický slovník Kanady“, Andrew Brown-May z Univerzity Melbourne, který vystoupil na téma „Slovník města Melbourne“, Koiči Kabajama z Tokijské univerzity, který představil téma „Encyklopedie historiografie“, a bývalý ředitel Historického ústavu AV ČR Jaroslav Pánek s tématem „Slovník českých zemí“. Vystoupení českého delegáta účastníky zasedání zaujalo, neboť jednak podal velmi přehledný výklad o výsledcích bádání a koncepčním zaměření české historiografie v oblasti historických encyklopedií, jednak představil svou publikaci o historických encyklopediích,¹⁰ v níž shrnul výsledky srovnávacího studia historických encyklo-

---

10 Viz pozn. 9.

pedií v Evropě a v Americe, a seznámil přítomné s poznatky získanými při práci na *Encyklopedii českých dějin*.

Třetí kongresový den (úterý 5. července 2005) jsme věnovali pozornost několika dalším zasedáním. Především to byl kulatý stůl č. 8 „Mezi sociální vědou a literaturou: Mění se místo historie“. Svolavatelem byl Američan Richard T. Vann z Mezinárodní komise pro dějiny a teorii historiografie, komentátorem Erling Sandmo z Ústavu pro sociální výzkum v Norsku. Promluvil zde celkem sedm referentů. S podnětným příspěvkem na téma „Moc vyprávění, naléhavost vyprávění“ (*Narrative Power, Narrative Coercion*) vystoupila Nancy Partnerová z McGillovy univerzity v Montrealu. Upozornila na kvalitativní proměnu historického výkladu, ke které došlo v osmdesátých letech 20. století. Charakterizovala ji jako odklon od pozitivistického zkoumání dokumentů a jejich kritického hodnocení směrem k návratu vyprávění – historického příběhu. To na jedné straně vedlo k pozitivnímu „zlidštění“ historie, na straně druhé tato forma usnadnila přechod k fikci, ze které se vytrácí vědecká hodnota historického poznání. Narace, jak upozornila Partnerová, pak obsahuje obě tyto potence – fikci i možnost přístupnějšího a oslovujícího zprostředkování vědeckého poznání. Referentka zdůraznila, že uplatnění narace v historii je oprávněné, historie však má vytvářet své příběhy na základě vědeckého zkoumání – historické příběhy by vždy měly zůstat vědecky zdůvodněné. Christopher Behan McCullagh z La Trobeho univerzity v Melbourne v příspěvku „Narativní limity historického porozumění“ (*Narrative Constraints on Historical Understanding*) pohovořil o lingvistické konstrukci historické minulosti v podobě uplatnění základních vyprávěcích forem. V tom dle něho tkví rozdíl oproti tradičnímu výkladu v podobě popisu historické události. Lingvistická konstrukce, jak uvedl McCullagh, je formována v několika rovinách: Zaprvé je důležitý důraz na vysvětlení závažných a mnohdy neočekávaných událostí; to vede k pochopení, proč lidé často přijímají programy či cíle, které jim předkládají jiní (například masová podpora Hitlera v éře nacistického Německa). Druhou rovinu tvoří strukturální vyprávění, které se uplatňuje například v tom, jak struktura a fungování institucí dotvářejí události. Kontrastní vyprávění jako třetí rovina vychází z potřeby vysvětlit, zda výsledek historické události odpovídal jejímu průběhu a průvodním okolnostem, a zároveň pokusit se vypátrat a objasnit, proč by tytéž historické okolnosti nemohly vést k jinému, třeba i opačnému výsledku (například proč v americké občanské válce zvítězil Sever a proč nemohl zvítězit Jih). Konečně jako čtvrtou rovinu McCullagh vymezil analytické vyprávění, vybudované na základě analýzy historické události. Řečník upozornil, že historici by měli více využívat poznatků sociálních teorií, a své vystoupení uzavřel konstatováním, že historické vyprávění by mohlo vést k lepšímu pochopení historických dějů. Polská badatelka Ewa Domańska z Univerzity Adama Mickiewicze v Poznani v příspěvku „Věci jako umlčení druhí“ (*Things as Silenced Others*) předeštlá problematiku vnímání vztahu materiální kultury a předmětů dotvářejících a provázejících vývoj lidské civilizace pro poznání historické skutečnosti a událostí. Sorin Antohi ze Středoevropské univerzity v Budapešti se v referátu „Nespojitě vyprávění: Historické studie v postkomunistické východní Evropě“ zabýval důležitým aspektem zachycení bezprostředního zážitku a osobních svědec-

tví v podobě historického vyprávění pro pravdivé poznání politické transformace v postkomunistických zemích východní Evropy.

Kulatý stůl č. 17 s názvem „Terorismus jako historický problém: Koncept, přístupy, nálezy“ se primárně neměl věnovat problematice terorismu jakožto politicky motivovaného násilí proti civilním cílům, nýbrž byl postaven především na analýze státního teroru v období revoluce francouzské (Australan Peter McPhee a Brit Alan Forrest) či ruské (australský historik Stephen Wheatcroft). Belgický historik Pieter Lagrou ve svém koreferátu poukázal na to, jak se mezi první a druhou světovou válkou změnilo vnímání oprávněnosti rezistence vedené nepravidelnými ozbrojenými formacemi a také posuzování oprávněnosti následných odvetných akcí proti civilnímu obyvatelstvu. Například popravy rukojmí, které prováděla německá armáda za první světové války v Belgii a severní Francii jako odvetu za záškodnické útoky na své vojáky, nebyly odsuzovány samy o sobě; argumentovalo se pouze tím, že ve skutečnosti německým sankcím žádné záškodnické akce nepředcházely, a teprve v tomto kontextu byly chápány jako zločinné. Ruský historik Valerij Iskachov analyzoval problematiku terorismu na příkladě česenské války. A právě téma soudobého mezinárodního (a především militantním islamismem motivovaného) terorismu dominovalo diskusi. Nakolik je toto téma opravdu aktuální, se ukázalo o pouhé dva dny později, neboť australská média byla plná zpráv o teroristických útocích v londýnském metru.

Organizátorem dalšího zasedání – workshopu UNESCO nazvaného „Místo střední Evropy mezi Východem a Západem v průběhu tisíciletí, 1000–2000“ – byl Hubert Laszkiewicz z Katolické univerzity v Lublinu a vystoupilo na něm sedm referentů. Pozornost přítomných zajisté zaujal Laszkiewiczův vstupní referát na téma „Kulturní prostor střední Evropy“, věnovaný vlivu světské kultury na kulturu duchovní v daném evropském prostoru v během milénia. Frank Sysyn z Albertské univerzity v Kanadě pohovořil v referátu nazvaném „Střední Evropa, východní Evropa a Eurasie: Historické kategorie a politické programy“ o proměnách ve vnímání a poznání historie národů sledovaného prostoru v epoše ruského impéria a poté Sovětského svazu. Německý historik Eduard Mühle z Herderova ústavu v Marburku v příspěvku „Východní střední Evropa‘ jako koncept německého historického bádání“ upozornil na některá důležitá témata současného německého dějepisectví, jež se dotýkají vymezení střední a středovýchodní Evropy. Pozoruhodné vystoupení Dušana Kováče z Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě na téma „Habsburská duální říše a její obyvatelé v napětí mezi Východem a Západem“ poukázalo na historicko-politické, národnostní, konfesijní, kulturní a také emancipační aspekty, které výrazně ovlivnily osudy obyvatel habsburské monarchie v 19. století.

Překvapením bylo, že plánované zasedání Mezinárodní komise o dějinách studené války (*International Commission on the History of the Cold War*), které na minulých kongresech bylo hojně navštíveno a přineslo významné výsledky (například zřízení specializovaného časopisu *Cold War History* na kongresu v Oslu), tentokrát odpadlo bez udání důvodů.

Mezi zasedáními čtvrté dne (středa 6. července 2005) nás zaujalo jedno speciální a jedno „velké“ téma. Setkání Mezinárodní společnosti pro didaktiku dějepi-

su (*International Society for the Didactics of History*) se věnovalo tématu „Výuka a studium světových dějin – globální výměna“. Svolavatelem byl Luigi Cajani z univerzity La Sapienza v Římě a vystoupilo tu pět referentů. Pozoruhodný byl vstupní příspěvek, který na téma „Mýty, sázky a některé morální důsledky světové historie“ připravil Jerry Bentley z Havajské univerzity v Honolulu. Pohovořil o závažné otázce politizace dějepisné výuky, která se dostává pod silný tlak současné oficiální konzervativní doktríny americké politiky. Oporou pro konzervativní doktrínu ve Spojených státech jsou dle Bentleyho fundamentalisticky orientované střední školy, silně akcentující křesťanský výklad dějin. Do výuky školního dějepisu se tu prosazují tendence hodnotit civilizační vývoj pouze jako výsledek Boží vůle. Bentley podotkl, že pod vlivem náboženské netolerance a dogmatismu se zde formují negativní postoje vůči islámu či judaismu, které jsou pak označovány za nepravé a špatné věrouky. Oproti tomu řečník zdůraznil, že je třeba stále klást důraz na výklad světové historie jakožto výuku základů demokracie. Susanne Poppová z Univerzity Siegen ve Spolkové republice Německo v referátu „Světová historie pro dětské a mladé čtenáře: Gombrich a současné příklady“ připomněla posuny v hodnocení světových dějin v učebnicích dějepisu ve vybraných evropských zemích během 20. století. Maria Repoussiová z Aristotelovy univerzity v Soluni v referátu „Ženská hnutí jako příspěvek k dějinám vzdělávání: Alternativa k pohybu od národních dějin ke světové historii“ (*Women's Movements to History of Education: An Alternative to Move from National Histories to World History*) věnovala pozornost problematice ženského hnutí a jeho začlenění jako závažného tématu do světových dějin.

V pořadí třetí „velké“ téma se nazývalo „Válka, mír, společnost a mezinárodní řád v dějinách“. V jeho rámci bylo uspořádáno několik panelů věnovaných dílčím problémům. Zvláště zajímavý byl panel orientovaný k problematice spravedlivé války: „*Bellum iustum* – Spravedlivá válka, nespravedlivý mír? Ideje a diskurzy“. Téma bylo nahlíženo z různých perspektiv (náboženské války středověku, džihád, problém terorismu), debata se samozřejmě stáčela k aktuálním problémům (válka v Iráku a podobně). Mimořádně živý ohlas vyvolala na závěr přednáška organizátora panelu, významného amerického historika soudobých dějin Charlese S. Maiera, zaměřená na dnešní spory ohledně spojeneckého bombardování Německa v závěru druhé světové války. Obdivuhodným způsobem ukončil debatu německý historik (jméno se nám bohužel nepodařilo zachytit) z Technické univerzity v Drážďanech. Argumentoval tím, že diskuse o morálních, právních a jiných souvislostech spojeneckých leteckých útoků a o jejich obětech je anachronická a do jisté míry umělá, neboť Spojenci vedli válku s protivníkem užívajícím barbarských a nehumánních metod, a především usilujícím o tak naprosto nehumánní cíle, že v zájmu porážky nacistického Německa bylo možné a oprávněné použít jakkoli drastických prostředků.

V pátý den kongresového jednání (čtvrtek 7. července 2005) jsme se vlastními referáty podíleli na specializovaném tématu „Politická kultura ve střední Evropě v evropském a světovém kontextu“, jemuž je věnována pozornost v jiných příspěvcích tohoto souhrnného pojednání. Zatímco šestého dne jsme přijali pozvání pořadatelů kongresu na tematickou exkurzi do přírodní rezervace v Blue Mountains,

v sedmý den (sobota 9. července 2005) jsme se účastnili závěrečného ceremoniálu. Kongres byl zakončen v reprezentačním sálu radnice (Sydney Town Hall). Martyn Lyons, prezident kongresového organizačního výboru, zhodnotil předchozí jednání jako úspěšná a přínosná. Slavnostní přednášku na počest kongresu připravil a přednesl australský spisovatel Thomas Kennealy na téma „Romanopisec, média a historie“. S delegáty kongresu se rozloučil dosavadní prezident CISH Jürgen Kocka, který také představil nově zvoleného prezidenta Mezinárodního komitétu historických věd José Luise Peseta ze Španělska. V závěru vystoupila též Jill Roe z Macquarieho univerzity v Sydney, emeritní prezidentka Australské asociace historiků, a Pery McIntyre, prezident regionální reprezentace historiků z Nového Jižního Walesu (*History Council of New South Wales*).

Jiří Kocian – Oldřich Tůma

Čeští historici na světovém kongresu v Sydney

Po roce 1989 se nejprestižnějších setkání v oboru historiografie – mezinárodních kongresů historických věd – účastní také čeští vědci. Tak tomu bylo v Madridu v roce 1990, kde uspořádali kulatý stůl o významu Jana Amose Komenského ve světové vědě a kultuře, v Montrealu o pět let později i v Oslu v roce 2000, kde se podíleli na zasedání věnovaném nejnovějším dějinám postkomunistických zemí. Jubilejní dvacátý kongres historických věd v Sydney se vyznačoval poměrně rozsáhlou a mnohostrannou účastí českých odborníků. Současně se stal svědectvím o tom, že takovou účast se vyplatí připravovat s dlouhodobým předstihem.

Hlavní akcí, kterou zajistili čeští historici, bylo druhé z celkem šestadvaceti speciálních témat, nazvané „Politická kultura ve střední Evropě v evropském a světovém kontextu“. Samotné prosazení tohoto tématu do programu nebylo vůbec jednoduché, neboť v době příprav kongresu se sešlo asi dvacetkrát tolik nabídek ze všech zemí světa, než kolik jich bylo možné nakonec přijmout a realizovat. Výborně zde zapůsobila spolupráce střeoevropských zemí, neboť navržené téma vzaly za své jak Český, tak i Polský národní komitét historiků, a současně je podpořily i komitety slovenský a maďarský. Zasedání zorganizovali Jaroslav Pánek z Historického ústavu Akademie věd ČR v Praze a Stanisław Bylina z Historického ústavu Polské akademie věd ve Varšavě; za oficiálního komentátora bylo Mezinárodního komitétu historických věd bohužel nepřijalo navrženého vynikajícího znalce moderních střeoevropských dějin Dušana Kováče z Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě, ale prosadilo amerického historika Williama W. Hageny, jenž prokázal jen velmi útržkovité chápání dějin střeoevropských (v jeho pojetí „výchooevropských“) zemí a který se snažil uplatnit především svou politickou orientaci a zaměřením na „liberální demokracii“ v rakousko-uherském pojetí.

Tento svérázný přístup k diskusi o vědeckých otázkách nemohl však narušit celkové vyznění rozpravy. Většina diskutujících totiž s Hagenovou politizací věcně polemizovala a předvedla podstatné výsledky bádání o politické kultuře střeoevropských

zemí. Téma, které bylo v době komunismu potlačováno, se zde podařilo prezentovat ve velké šíři a rozmanitosti. Problematika politické kultury střední Evropy byla představena jako problém setkávání obecných (antických, křesťanských, západoevropských) a specifických podnětů, které ve středoevropských poměrech nabývaly osobitých rysů, a to někdy i výraznějších a vývojově perspektivnějších než v západoevropských centrech – kupříkladu při formulaci pojmu svobody a náboženské tolerance na sklonku středověku a počátku novověku. Na druhé straně byly posouzeny negativní vlivy totalitních režimů na degradaci tradiční politické kultury ve 20. století. Velmi důležité bylo, že tuto tematiku představili pořadatelé sydneyského zasedání ve sličně provedené publikaci o politické kultuře ve střední Evropě od 10. do 20. století,¹¹ která ve dvou svazcích o celkovém rozsahu sedmi set padesáti stran představila výsledky dvou přípravných konferencí, jež se konaly v roce 2004 na renesančním zámku v Pardubicích a v Historickém ústavu PAN ve Varšavě. Společné dílo českých a polských historiků sklidilo v Sydney zasloužené uznání.

Další publikací, věnovanou historickým encyklopediím a rovněž vydanou pražským Historickým ústavem,¹² Jaroslav Pánek podstatně ovlivnil průběh zasedání, které bylo zasvěceno encyklopedickému zpracování různých stránek světové historie. V této knize a ve shrnujícím referátu představil jednak výsledky srovnávacího studia historických encyklopedií v Evropě a v Americe, jednak zobecnil poznatky získané při práci na *Encyklopedii českých dějin*. Švýcarská organizátorka zasedání Lucienne Hublerová i americký komentátor James Friguglietti ocenili, že tato ve světě dosud ojedinělá srovnávací studie umožnila začlenit téma historických encyklopedií do širokých globálních souvislostí. Je příznačné, že se švýcarští historici v čele Hublerovou, kteří nedávno začali vydávat ve francouzské, italské a německé verzi mnohosvazkovou historickou encyklopedii Švýcarska, rozhodli začlenit na program svého příštího sjezdu právě tematiku srovnávacího studia a zpracování historických encyklopedií a k účasti ihned pozvali i Jaroslava Pánka.

Čeští účastníci se svými diskusními vystoupeními podíleli na řadě dalších kongresových zasedání. Zvláštní ocenění si zaslouží účast mladých historiků, kteří se na „svém“ prvním světovém kongresu opravdu neztratili. Byli to Petr Kaleta z Masarykova ústavu Akademie věd ČR, který na zasedání věnovaném historickým identitám hovořil o pojetí Lužických Srbů v klasickém díle Adolfa Černého, Radmila Slabáková z Univerzity Palackého v Olomouci, jež představila výsledky mezinárodního srovnávacího bádání na téma, jak by v očích studentů mohl či měl vypadat budoucí historik, a Jiří Lach z téže instituce, který úspěšně uplatnil své znalosti dějin a metodologie moderní historiografie.

Čeští historici představili v Sydney výsledky svého výzkumu jak samostatnými referáty a předloženými publikacemi, tak i podílem na organizaci kongresu. Jejich příspěvek byl přinejmenším rovnocenný podílu, jaký zaujali historici ze srovnatelně

---

11 Viz pozn. 4 a 5.

12 Viz pozn. 9.

velkých zemí. Účast mladších badatelů, kteří takto získávali nezastupitelné zkušenosti, naznačila, že česká prezentace na příštím historickém kongresu by mohla být stejně úspěšná.

Miloslav Polívka

Několik postřehů účastníka kongresu v Sydney

Světový kongres historických věd představuje v našem oboru vrcholnou vědeckou akci, která velmi zajímavým způsobem zrcadlí vývoj současného historického bádání. Je tomu tak díky jeho pětileté periodicitě, která je dosti dlouhá na to, aby byl vývoj uvnitř společenskovědního oboru zaznamenatelný, a také díky několikaletým přípravám, které vzniku programu každého z kongresů předcházejí. Bylo mi proto velkou ctí, že jsem v případě kongresu v Sydney mohl alespoň zpovzdálí sledovat jeho přípravy (příslušné informace byly již od roku 2003 pravidelnou součástí jednání Českého národního komitétu historiků), že jsem se mohl díky vstřícnosti vedení mého pracoviště (Filozofické fakulty Univerzity Pardubice) kongresu osobně účastnit a také že mi bylo organizátory kongresu umožněno přímo vystoupit v rámci jednání sekce věnované politické kultuře ve střední Evropě. Přestože již věkem nepatřím mezi nejmladší část naší historické obce, světového kongresu historických věd jsem se účastnil poprvé, takže nemohu srovnávat s předchozími ročníky. Beze zbytku se však naplnila má očekávání vzhledem ke sjezdovému programu – představoval nesmírně pestrou mozaiku témat, referátů a diskusí, takže bylo jen obtížné vybírat, kterým z paralelně probíhajících jednání věnovat drahocenný čas.

Zajímaly mě především otázky evropských dějin; tím je pochopitelně ovlivněn i můj celkový dojem z kongresu. V případě sekcí věnovaných evropským dějinám jednali i v daleké Austrálii většinou Evropané sami mezi sebou, jen zřídka do diskusí o dějinách našeho kontinentu aktivně vstupovali badatelé z jiných končin světa. Tím výrazněji jsem ovšem na druhém konci světa vnímal onu perspektivu, skrze kterou je možné a také velmi účelné na evropské dějiny nahlížet – totiž jako na společné dějiny jednoho kontinentu, který je ve srovnání s okolním světem sice velmi malý, ale zato bohatý na rozmanité kultury a národy s vlastním svébytným historickým vývojem. Z toho přirozeně plynou i různé interpretace, v nichž se pohled na mnohé dějinné události velmi podstatně liší. Jinak vypadají evropské dějiny z pera autora španělského a úplně jinak v interpretaci historika třeba z Řecka (zůstane-li v Evropské unii), a to bez ohledu na historická údobí, o nichž pojednávají. V tomto směru to mají historické vědy obtížnější než vědy exaktní, protože ve výkladu dějin neplatí žádné fyzikální zákony ani matematické rovnice. Čím silnější a kvalitnější historiografie, čím lepší schopnost a fyzická možnost prezentovat své výzkumy na mezinárodní úrovni, tím výrazněji se její vlastní interpretace evropských dějin uplatňuje v celkovém obrazu historického vývoje našeho kontinentu.

V souvislosti s touto zákonitostí se ukázala při přípravě i v průběhu dvacátého Mezinárodního kongresu historických věd v Sydney jako velmi účelná a efektivní

úzká spolupráce historiografií české, polské, slovenské a maďarské. V rámci současné politické integrace Evropy vznikají také společné (nové) interpretace dějinného vývoje našeho kontinentu ve starších i novějších dobách. Přes různost názorů není velkým problémem najít v rámci zmíněných čtyř historiografií společná východiska a představit vlastní společný obraz evropských dějin. Taková společná interpretace z pohledu „středovýchodní“ Evropy pak může tvořit mnohem silnější protiváhu historické interpretaci například francouzské nebo britské, než kdyby šlo jen o samotný pohled český. Může být také velkou výhodou v širší mezinárodní diskusi nad dnešním vnímáním řady událostí ze společných evropských dějin, v nichž jednotlivé země, jejich armády či politici zaujímali odlišné postoje. Mým nejsilnějším zážitkem z kongresu v Sydney se proto stala praktická zkušenost se známou poučkou, že dějiny nejsou jednou daným a uzavřeným faktem, který zajímá jen pár podivínů, ale nesmírně citlivým nástrojem, který se cílenou manipulací může stát nebezpečnou zbraní. Jak důležité je být dobře „vyzbrojen“ pádnou historickou argumentací, se ukázalo například ve čtvrtek 7. července 2005 při přímé konfrontaci velmi blízkých názorů historiků ze „středovýchodní“ Evropy, proti kterým nedokázal obhájit svá tvrzení zpočátku velmi sebevědomý americký profesor William W. Hagen.

Kongres sice trval bezmála týden, ale kvůli nabitému programu jednání nezbyvalo mnoho času na jiné aktivity. Vzhledem k mé dlouholeté muzejní praxi mne zajímala úroveň místních institucí tohoto typu. Z několika historických muzeí, která jsem stihl jen letmo projít, mne zaujal výrazný kontrast mezi špičkovým technickým vybavením a působivou instalací na straně jedné a nedostatkem autentických historických hmotných exponátů (měřeno evropskými poměry) na straně druhé. Z australských muzeí nabudete dojmu, že hranice mezi prehistorií a historickou dobou leží na sklonku 18. století (i železný hřebík z lodi z roku 1830 je vzácný exponát) a moderní dějiny začínají v roce 1915 (nasazením australských a novozélandských jednotek v první světové válce). Ale i tento posun ve vnímání „historického času“ je jako zkušenost velmi zajímavý, neboť je docela dobrou paralelou pro vnímání evropských dějin například ze strany asijských kultur s jejich mnohem starší nepřerušenu historickou tradicí.

Moderní campus Univerzity Nového Jižního Walesu, rozkládající se na předměstí hlavního průmyslového a kulturního centra australského jihovýchodu, poskytoval skvělé technické zázemí velmi kvalitně a moderně vybavených zasedacích prostor. Většina zahraničních účastníků, ubytovaných v hotelích v centru města, musela však do univerzitního kampusu každý den dojíždět. Jako dobrá volba se proto ukázalo rozhodnutí těch účastníků, kteří chtěli vysílajícím organizacím ušetřit na cestovních nákladech a rozhodli se pro levné (a ceně odpovídající) ubytování na místních vysokoškolských kolejích. Nacházely se přímo v univerzitním kampusu a jejich kapacita byla v době australských červencových zimních prázdnin částečně volná. Většina členů české delegace, kteří volili tuto formu ubytování, tak mohla lépe využít kongresového času jak k odborné diskusi a navazování nových vědeckých kontaktů, tak i k bližšímu poznání reality studentského života a jeho bezprostředního zázemí v podmínkách mírně odlišné kultury.

Účast na kongresu jako zásadní profesní zkušenost

Historici byli vždy cestovatelé a ve svých vzpomínkách a korespondenci se často věnují cestám na místa výzkumů či konferencí. V případě světových setkání historiků většinou platilo, že zbytek světa dojížděl do Evropy, občas do Spojených států (San Francisco 1975) a Kanady (Montreal 1995). V červenci 2005 se naopak evropští historikové museli vyrovnat s dlouhou cestou na jižní polokouli, protože pořadatelství přijalo australské Sydney.

Ani ty největší delegace, snad s výjimkou mnohočetných pořadajících Australanů, nemohly při nejlepší vůli sledovat kongres v celistvosti. Menším skupinám, k nimž se řadila i ta česká, nezbyvalo než řídit se pravidlem: každý navštívuje – pokud možno – jinou sekci.

Prezident Mezinárodního komitétu historických věd v pětiletí 2000 až 2005 Jürgen Kocka na úvodním zasedání „Globalizace historie a její meze“ mimo jiné rekapituloval úkoly a výzvy, které musel a musí řešit CISH ve své dnes již téměř osmdesátileté historii. Kocka je rozdělil na tři etapy: první byla ve znamení překonávání nacionalismu po první světové válce, ve druhé šlo o udržování jednoho z mála mostů mezi Východem a Západem v bipolárním světě po druhé světové válce a poslední etapu po pádu komunistických režimů v Evropě reprezentuje diverzita historiků a historiografie v globálním světě. A byl to právě třetí bod Kockova vystoupení, který sydneyjskému programu skutečně dominoval, jelikož jeho témata odrážela globalizaci v teritoriálním i obsahovém ohledu. Žádný jiný světový kongres historiků doposud nevěnoval tolik prostoru třetímu či rozvojovému světu, problému existence a soužití odlišných kultur či kontaktům mezi takzvaným Severem a Jihem. Mimo jiné se tato problematika hojně objevovala v panelech podpořených UNESCO; příkladem budiž alespoň „Latinská Amerika: Demokracie a nové politické dějiny“ nebo „Karibik: Multikulturalismus a diaspory“. O prosazování nových témat, která v českém prostoru zůstávají spíše v zorném poli sociálních ekologů, svědčí i jedno ze tří hlavních témat kongresu pod názvem „Lidstvo a příroda v historii“. Patrně nikdy předtím si světové fórum historiků (na specializovaných konferencích se tak samozřejmě dělo) tak jasně nepřipomenulo ekologické výzvy minulosti i dneška. Tři sekce tohoto tématu rekapitulovaly výsledky a nové proudy v ekohistorii, přírodní katastrofy a způsoby, jak se s nimi lidé vyrovnávali od Mexika po Filipíny a Čínu, a dialog mezi přírodními vědami a historií. Alespoň částečně se s obsahem tohoto panelu může seznámit čtenář programu.¹³ Historie životního prostředí pronikla i mezi takzvané *Poster Sessions*, fóra určená pro mladé badatele, jež sloužila k prezentaci projektů formou plakátu a zároveň ve stručných vystoupeních. Minimum vyměřeného času, které postihlo i české historiky, však nedovolova-

---

13 *20th International Congress of Historical Sciences: Programme. 3–9 July 2005*. Sydney, University of New South Wales 2005, s. 34–75.

lo říci k tématu mnoho. Stejnou zkušenost jako Radmila Slabáková a Petr Kaleta¹⁴ učinili mnozí, jako například Němec Guido Poliwođa z bernské univerzity, který mi během dvou rozprav v letadle a v Sydney řekl o povodňovém managementu v Sasku 18. a 19. století patrně více, než mohl sdělit posluchačům své *Poster Session*.

Každý den se konalo i několik desítek sekcí různého typu, proto bylo nutno vybrat. V pondělním dopoledni zaujal třetí kulatý stůl o restitucích, který by jistě přinesl mnoho podnětného také politologovi. V komparativní perspektivě (poválečné Rakousko, holokaust a restituce v USA a Evropě, náhrady na území bývalé NDR atd.) se ukázalo, že vyrovnání s minulostí formou ekonomických kompenzací a vůbec samotný princip restitucí představují nevídaný problém. Vystupující hovořili o politické, ekonomické a morální rovině problému. Oliver Rathkolb z Ústavu Ludwiga Boltzmanna pro evropskou historii a veřejnou sféru kupříkladu připomněl, že teprve kancléř Franz Wranitzky v roce 1991 přijal rakouskou spoluzodpovědnost za podíl na „konečném řešení židovské otázky“.

Mnohem letitější téma se probíralo na zasedání věnovaném historikům a jejich obecenstvu, kde po úvodním slově britského historika Michaela Bentleyho hovořili šéfredaktor časopisu *History and Theory* Američan Richard Vann, sheffieldská medievistka Sarah Footová, Masajuki Sato z Japonska, Edoardo Tortarolo z Itálie a Jiří Lach z Univerzity Palackého v Olomouci. Každý z vystupujících definoval téma z jiného úhlu, a tak nebylo divu, že se mezi posluchači objevila řada reakcí. Ewa Domańska (souběžně působící na Univerzitě Adama Mickiewicze v Poznani a na Stanfordově univerzitě v Kalifornii) v diskusi hovořila o těžké uchopitelnosti samotného tématu, obtížném vyhledávání pramenů a složité aplikaci kvantitativních metod. Právě tato polská historička pak následujícího dne na kulatém stole č. 8 přednesla zajímavý a zároveň provokativní referát „Věci jako umlčení druhí“ (*Things as Silenced Others*). Teze poznánské profesorky musely leckterého posluchače z řad konvenčních historiků vyvést z míry. Hovořila totiž o dosud většinou opomíjených artefaktech, jimž není přiznávána kapacita dějinnosti.

Australské sněmování přineslo řadu dojmů. Jedním z těch nepřehlédnutelných byla dominance angličtiny. Není vytlačována jen francouzština, jež vévodila sjezdům i zasedáním CISH po desítky let, což výrazně dokumentují i jednotlivé oficiální bulletiny komitétu.¹⁵ Když totiž ve středu 6. července večer pořádala místní pobočka Goethova institutu recepci, probíhala drtivá většina komunikace, a především uvítací řeč ředitele, v anglickém jazyce. Angličtina je tak bezesporu univerzálním jazykem soudobé historiografie (a celé vědy). V jistém ohledu však nesdílím jazykový optimismus Radmily Slabákové. I s vědomím vlastních jazykových rezerv

---

14 Oba vystoupili na zasedání věnovaném tématu „Mýty, dějiny a identity“; Slabáková s referátem „Jaký má být budoucí historik“ (*What Kind of Historian for Future*) a Kaleta s přednáškou „Lužičtí Srbové v díle českého slavisty Adolfa Černého (1864–1952)“.

15 *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences* (s pozměněnými názvy vychází od roku 1926).

se domnívám, že nejen historici ze země Williama Shakespeara museli často trpět při proslovech na hranici srozumitelnosti. Bohužel s tímto pocitem hraničil také projev nového prezidenta CISH José Luise Peseta při závěrečném sobotním ceremonálu na sydneyjské radnici.

Jürgen Kocka na „recepti uprostřed týdne“ (*Midweek Reception and Book Launch* ve středu 6. července) představil dlouho připravované anglické vydání Erdmannovy publikace o kongresové historii, která v německém originálu vyšla v roce 1987 a neměla by chybět v dobré historiografické knihovně.¹⁶ Kockovo uvedení nevyplulo jen z jeho funkce v CISH. Spolu s nedávno zemřelým Wolfgangem J. Mommsenem knihu editoval a přispěl k dodatkům pro léta 1990 až 2000.¹⁷

Vpravdě bohatý program ještě více zasycovala rozmanitá zasedání mezinárodních komisí a společností přičleněných k Mezinárodnímu komitétu historických věd či jen využívajících Sydney ke svému setkání. Počet zúčastněných i průběh zasedání některých z nich nepůsobily vždy povzbudivě a bylo zřejmé, že se sešly poprvé od kongresu v Oslu. Zcela opačný dojem budila Mezinárodní komise pro dějiny a teorii historiografie (*International Commission on History and Theory of Historiography*). Již její čtvrtetní organizační zasedání s volbou nového představenstva¹⁸ lákalo a sobotní diskusi o vztahu historiografie a národa (národního státu), o němž se na jiném místě této zprávy zmiňuje také Radmila Slabáková, považují za jeden z nejvýznamnějších přínosů celého kongresu. Příjemný civilní projev všech referentů¹⁹ vyvolal rozmanitou diskusi. Zaujal mne zvláště jeden z postřehů britského historika Johna Breuillyho, autora vynikající monografie *Nacionalismus a stát*,²⁰ který by se dal shrnout do teze: jestliže chceme poznat historiografii, musíme znát historii.

Také v Sydney se disputece o minulosti a její interpretace protkly s událostmi vpravdě historickými. Nebylo to poprvé. Například v květnu 1926, když Mezinárodní komitét historických věd v Ženevě rozhodoval mezi kandidaturou Varšavy

16 ERDMANN, Karl Dietrich: *Die Ökumene der Historiker: Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1987.

17 TÝŽ: *Toward a Global Community of Historians: The International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences*. (Ed. Jürgen Kocka a Wolfgang J. Mommsen.) New York – Oxford, Berghahn Books 2005. V této verzi jsou kráceny kapitoly o kongresech před rokem 1985, jež napsal K. D. Erdmann, a naopak obohacena je o kongresy v letech 1990–2000.

18 Masajuki Sato vystřídal Richarda Vanna.

19 BREUILLY, John (Londýnská škola ekonomiky): O národě a historiografii; WOOLF, Daniel (Albertská univerzita): Komparativní historiografie s národem a bez národa; IGGERS, Georg G.: Rozkvět a úpadek paradigmatu národního státu v moderní historiografii: Východ a Západ; FOOTOVÁ, Sarah: Nacionalismus středověké historiografie.

20 BREUILLY, John: *Nationalism and the State*. Manchester, Manchester University Press 1982 (1. vydání).

a Osla pro příští kongres, se odehrál převrat maršála Piłsudského. V San Francisku se historici přímo vyslovili k osudu svých politicky perzekvovaných východoevropských kolegů. Poklidné rokování dvacátého kongresu přerušila zpráva o teroristických útocích v Londýně. Bylo to akutní potvrzení toho, jak důležitý je zájem dějepisců o historický vývoj dlouhodobě krizových oblastí.

Budoucího historika kongresu v Sydney čeká obtížný úkol, bude-li se snažit rekonstruovat, kdo a s jakým příspěvkem zde vystoupil. Pokud se přidrží oficiálního programu, bude nejednou uveden v omyl. Závěrečná redakce této nepřehledné publikace přišla příliš brzy a obsazení plenárních zasedání, speciálních témat i kulatých stolů mnohdy neodpovídá skutečnosti. K dalším negativům kongresu patří fakt, že v pěti jeho pracovních dnech účastníci až příliš často hledali vytipované panely, a je zcela jistě možné, že někdy i méně než poloprázdné místnosti šly na vrub nezvládnuté organizace. Přestože by bylo možné uvést i další výtky, představuje pobyt v Sydney za příjemné subtropické zimy pro autora těchto řádků zcela zásadní profesní zkušenost.²¹

Jiří Lach

Kongres ve znamení globalizace a mostu

Sydney má dvě dominanty: Operu a Harbour Bridge, které společně vytvářejí nezapomenutelné panorama. Zatímco do Opery měli účastníci kongresu možnost nahlédnout v rámci doprovodného programu, výstup na vrchol mostu, který se tyčí nad přístavem, si musel případný zájemce zorganizovat sám. Ale možná že organizátoři nezařadili zdolání mostu do společenského programu schválně: jde o to, jestli na to historikové mají – nejen na zdolání mostu, ale také na jeho vybudování.

Když si totiž při závěrečném ceremoniálu minulého světového kongresu v norském Oslu odstupující předseda Mezinárodního komitétu historických věd Iván Berend pochvaloval, jak se kongres vydařil, přece jen si také posteskl – a to nad tím, že velká část Asie a Afriky se světových kongresů neúčastní. Kongres v Sydney měl být v tomto ohledu slibnější – poprvé se mělo vrcholné setkání historiků konat na jižní polokouli, poprvé mimo Evropu a Severní Ameriku. Ideální místo pro vybudování mostu – silně prostoupené britským duchem (na silnici se pořád jezdí vlevo), přesto však nanejvýš otevřené neevropským národům (stačí se projít v Sydney po ulici). Jedinečnou příležitost si uvědomovali i organizátoři – snad proto pozvali na slavnostní zahajovací ceremoniál zástupce Metropolitní místní zemské rady pro původní obyvatelstvo. Jeho slova k delegátům kongresu – „vítejte v naší zemi“ –, která by ještě před třiceti lety byla nemyslitelná, sice ukazovala na to, že most je

---

21 Cestu na kongres jsem podnikl díky laskavé podpoře Grantové agentury AV ČR, projekt č. KJB 8138402 „Mezinárodní historické kongresy a československá historiografie 1918–1938“.

teď pro Austrálii opravdu důležitý, avšak poněkud zarážel fakt, že další domorodec – hráč na didžeridu – vypadal ve své ne zrovna slavnostní bundě, jako by se na pódiu ocitl omylem, a po krátké znělce směrem k publiku zmizel tak rychle, jak se objevil. Nepůjde to tak snadno, ten váš most, jako by tím říkal.

Historikové se však do budování pustili hned v úvodním panelu, nazvaném „Globalizace historie a její meze“. Perspektivy globální historie byly totiž jedním ze tří hlavních témat kongresu v Oslu, a tak se naskýkala otázka, jakým způsobem historikové naváží tentokrát. Zda se budou opět zabývat tím, jestli je univerzální historie možná, kterážto debata byla v Oslu víceméně uzavřena rétorickou otázkou, v jakémže to jazyce máme psát univerzální historii. Odpověď je nasnadě – jednácími jazyky světových kongresů jsou stále angličtina a francouzština, ale s francouzštinou prakticky už nikdo nepočítá. Panely tří hlavních témat byly sice i tentokrát simultánně tlumočeny z angličtiny do francouzštiny (ano, pořadí je správné), ale když se náhodou a zřídka ozvala francouzština (nemohu se stejně zbavit podezření, že frankofonní historikové měli referáty ve francouzštině povinné), téměř celý sál se začal zmateně ohlížet a ptát se, kde že jsou ta sluchátka.

Potěšující bylo, že historikové opravdu navázali. Otázka už nestála tak, jestli je univerzální historie možná, ale co je na historii univerzální. Podle Jürgena Kocky, který v Sydney předával „žezlo“ prezidenta CISH, existují pro historii tři univerzální charakteristiky: společné metodologické zásady, snaha vyvodit závěr a důraz na vzájemné vztahy, spoje, nadnárodní procesy. Takový univerzální historik musí být obdařen specifickými dovednostmi: v první řadě musí ovládat jazyky, dále mu má být vlastní schopnost srovnávat, musí vědět, jak studovat vzájemné vztahy, musí být schopen vysvobodit se ze svého specifického kontextu. Natalie Z. Davisová v zastoupení zdůraznila, že žádný historik nemá monopol na to, jak mluvit o minulosti, a ač má být jeho cílem pravdivý výklad minulosti, je to pouze metodologie, která může být univerzální. A totéž zaznělo z úst jediného zástupce neevropského státu (mimo Austrálii), Ibrahima Thiouba ze Senegalu: nejdůležitější je shodnout se na metodologii, protože každá komunita má své vidění minulosti, schopnost vytvořit svou historii.

Globalizace, globální, univerzální, světová – to jsou pojmy, které sice (stejně jako v Oslu) nebyly pořádně vysvětleny (jaký je rozdíl mezi historií světovou a historií globální? a univerzální historie je synonymem té první, druhé nebo něčeho úplně jiného?), zaznívaly však i v jiných sekcích. Panel specializovaného tématu „Učebnice historie: Od národního vyprávění k vyprávění občanskému“, kde se sešli jak zástupci euroamerické civilizace, tak historikové z Koreje a Japonska, sliboval, že se člověk dozví, jak pojmut světovou historii v učebnicích, které slouží, jak se shodli všichni referující, především jako prostředek pro posílení národní identity. Všichni byli také zajedno v tom, že překonaný je přístup kosmopolitní i národní, eurocentrický i (jako jeho protějšek) orientalistický. A jak tedy psát světovou historii (nejen v učebnicích)? Podle organizátora panelu Masao Nišikawy z Japonska nemůže být tedy v žádném případě modelem známá *Historie Evropy*, napsaná historiky z dvanácti různých evropských zemí, která spíše smazává národní rozdíly, než aby učila porozumět názorům druhého. Měly by existovat různé učebnice v různých zemích

s různými pohledy na minulost, které však začlení národní dějiny do širokého kontextu světové historie. A jsme prakticky zase na začátku. Jak ji tam začlenit a jak ji učit? Sympatická Japonka Misako Nimurová, referující poprvé v angličtině, jak se na úvod s plachým úsměvem přiznala, se nám to snažila vysvětlit dost dlouho; jenže se obávám, že její námaha vešla vniiveč. Když se jednu chvíli krátce nadechla, všichni začali tleskat, domnívajíce se, že svůj referát právě dokončila.

Na nutnost přizpůsobovat se dominantní civilizaci a dominantní historiografii (jak snadná by pak byla univerzální historie!), ať už jazykově či jinak, poukazovaly i jiné referáty. Masajuki Sato z Japonska na kulatém stole o historících a jejich publiku ukazoval obecenstvu, jak vypadají chronologické tabulky, kterými se Japonci už v prvním století před Kristem snažili synchronizovat svůj systém s chronologickým časem. Ještě větší nutností se synchronizace stala v polovině 19. století, kdy se Japonci začali zabývat evropskou historií. Důkaz toho, že most byl dlouho budován jen z jedné strany (otázka zní, o jaký most tady šlo), přineslo též zasedání Mezinárodní komise pro historii a teorii historiografie, kde (podobně jako v Oslu) zazněly velmi kvalitní příspěvky. Na sekci nazvané „Za vědou v historické teorii“ (ve smyslu: co to znamenalo být vědeckým pro různé historiky v různých dobách) se mi dostalo dlouho hledané odpovědi na otázku, která člověka nemůže nenapadnout při pohledu na mnohé Japonce a Číňany (ti byli v Sydney zastoupeni nejpočetněji, hned za reprezentanty euroamerické civilizace), kteří perfektní angličtinou, naznačující dlouholeté pobývání v euroamerickém světě, diskutují erudovaně o problémech současné (euroamerické) historické vědy se svými evropskými kolegy. Jsou představiteli japonské a čínské historiografie, či spíše té evropské, lépe řečeno euroamerické? A jak se tyto historiografie liší? A podobně se snažili historikové v této sekci hledat odpověď na otázku, zda byly neevropské tradice historického myšlení vystaveny podobným konfrontacím jako ty evropské. Georg G. Iggers (jedna z hvězd kongresu, což se poznalo podle blikajících fotoaparátů), svědomitě nahrazující pojem „světová“ historiografie slovem „komparativní“, připomněl rovněž výše evokovanou éru Meidži a imitaci německého modelu profesionálními historiky na univerzitách v Tokiu a Kjótu, stejně jako vznik univerzit západního typu v Číně a Koreji na začátku 20. století. Jaká historiografie se tam pěstovala? A jaká historiografie převládá v těchto asijských zemích dnes? „Vždyť my o nich nic nevíme,“ posteskla si další hvězda kongresu, Jörn Rüsen. Zato „oni“ jsou o současné euroamerické historiografii informováni perfektně: „Známe školu Annales, postmoderní historiky, přišli k nám všichni společně, po osmdesátých letech,“ prohlašoval čínský profesor Čen. „Přeložili jsme hodně publikací – Braudela, Blocha, Whitea, Iggerse, Vanna,“ dodával s pohledem na jmenované v sále, „a ty knížky měly hodně čtenářů, nejen univerzitních studentů. Teď se diskutuje o tom, jak skloubit čínskou historickou tradici a západní metody.“ Ano, máme co dohánět. Těžko bychom mohli říci, že se v euroamerické historiografii debatuje o tom, jak spojit naši tradici s východními metodami.

Stejně jako již zmiňovaný kulatý stůl o učebnicích, tak i druhé zasedání Mezinárodní komise pro historii a teorii historiografie, jež se zabývalo národním pojetím historiografie, odvrhlo takto orientovaný model. Nejmarkantněji to vyjádřil Iggers:

„Moje identita není ani Němec, ani Američan, ani Žid, ale Georg Iggers.“ Snad něco takového měli na mysli organizátoři výše zmiňovaného specializovaného tématu o učebnicích, když vyzvali k přechodu od vyprávění národního k občanskému. – Ano, opět most.

Podobného jmenovatele – hledání společného – mělo jedno z hlavních témat kongresu nazvané „Mýtus a historie“. Jörn Rüsen (hvězdy se poznají také podle toho, že vystupují v několika panelech a sekcích), hlavní koordinátor tohoto velkého panelu, hned na začátku bez obalu přiznal, že rozdíl mezi mýtem a historií zmizel. Co mají oba společné, je příběh – story – ať už chronologicky uspořádaný či nikoliv. Není to však tak jednoduché, protože historie si činí nárok na pravdu. Historikové by si však měli více všimnout toho, jak je národní historie s mýtem spojena. Zvláště Holanďan Chris Lorenz upozorňoval na to, jak mýty, především náboženské, byly zabudovány do koncepce vědecké historie hned od jejich začátků. Všichni panelisté, ať už z Evropy, Austrálie, Indie, Senegalu či Brazílie, se však i zde shodli na tom, že existoval silný vztah mezi budováním národa a psaním národní historie.

O podobném vztahu diskutovali historikové také v podtématu tohoto velkého panelu pojmenovaném „Historie a utopie“. Znamenala kritika utopického myšlení v duchu Thomase Mora, se svým rozhodujícím vlivem na západoevropskou intelektuální a politickou historii, která se objevila společně s přelomovou změnou ve světě politiky po roce 1989, definitivní konec utopie? Otázka, která mnoho historiků, nejen u nás, pravděpodobně nepálí. Přesto ji žijeme, syntézu historie a utopie, přesto jsou neoddelitelné, přesto nemůžeme myslet na jedno, aniž bychom měli představu o druhém, jakkoliv vágní by ta představa byla. Konec utopie nenastal, shodli se všichni referující; naopak, zrodil se nový druh utopického myšlení, pokud rovnou nepřijmeme radikální stanovisko Haydena Whitea (hvězdy se poznají také podle toho, že jim občas málokdo rozumí), že tradiční historické myšlení se svou antiutopickou logikou, danou limitovaným vztahem ke zkušenosti, navždy zmizelo.

Co však určitě nezmizelo, jsou ženy. Na kongresu v San Francisku (1975) byly jen tři, vzpomínalo se na zasedání Mezinárodní federace pro výzkum v historii o ženách; teď nejenže jsme stále tady, ale máme svou vlastní konferenci v rámci kongresu. Konference to byla vpravdě ženská, přesně podle zákona, čím více žen mezi referujícími, tím více žen mezi posluchačstvem. Mezi stovku žen proniklo pět mužů, pokud jsem to dobře spočítala, z nich jeden dokonce mezi referenty (bohužel to byl jeden z těch Australanů, kterým nebylo rozumět ani slovo). Takovému zastoupení žen, jak mezi referujícími, tak mezi publikem, se přiblížil snad jen kulatý stůl nazvaný „Analýza diskurzu a lidová kultura po revizi“, což zarazilo i samotného komentátora, Roberta Muchembleda z Francie, jediného muže mezi sedmi referujícími ženami, a přimělo ho to k provokující otázce, jestli snad není lidová kultura ženské téma. Kupodivu se nikdo nepozastavil nad tím, když se panel skládal ze samých mužů, jak tomu bylo například u kulatého stolu „Historikové a jejich posluchačstvo“, u sobotního zasedání Mezinárodní komise pro historii a teorii historiografie nebo u kulatého stolu workshopu UNESCO „Místo střední Evropy mezi Východem a Západem v letech 1000–2000“. Že ve většině panelů (a tudíž mezi publikem) měli muži silnou převahu, není třeba dodávat, to se jaksi rozumí samo sebou. Koneckonců výzkumy potvrdily (jak

zaznělo na konferenci pro ženy), že psaní univerzální (světové, globální) historie bylo vždy chápáno jako maskulinní projekt (chlapci se svými velkými příběhy).

A co na to ženy? Vytvářely historii. Některé příspěvky (hlavně diskusní) byly pěkně radikální, s potleskem na otevřené scéně, takže chvílemi člověk přemítal, jestli se neocitl v bojových sedmdesátých letech, chvílemi si naopak zoufal, že snad ani není snaha ten most budovat. „Světová historie nezahrnuje ženy, ženy jsou vyloučené z této historie mužů,“ začala svůj příspěvek Američanka Judith Zinsserová, seznamujíc své publikum s malým průzkumem, který si udělala. „Proč světová historie nezahrnuje ženy?“ ptala se svých kolegů. Odpovědi, které dostávala, rozdělila do tří typů: první tvrdily, že ženy zahrnuje, načež následovala otázka – které kapitoly máme připsat? druhá odpověď se jevila ještě nepochopitelnější – ženy nedělají historii minorit (!); třetí pak vypovídala spíše o nezájmu – nemáme nikoho, kdo by chtěl dělat *gender* (samozřejmě se předpokládá, že *gender* bude dělat žena). Mnoho dalších příspěvků zaznělo na této dvoudenní, velmi zdařilé konferenci, byť opět s převažujícím euroamerickým zastoupením. Obávám se jen jednoho – že po tomto mostě se ještě dlouho neprojdeme.

Zbývá se zastavit u historiků z České republiky. Na kongresu v Oslu jich bylo zoufale málo; jejich počet se nápadně blížil výpravě historiků z Kamerunu a zdaleka se nemohl rovnat reprezentaci kolegů z Polska, Maďarska či Rakouska. Na silnou polskou delegaci jsme sice nestačili ani tentokrát, přesto našich osm účastníků je docela slušný počet. Osobně jsem se účastnila opět v *Poster Session*, která nebyla zdaleka tak velkolepá jako ta minulá v Oslu (kdeže celých dvacet minut na příspěvek!), a promrzlý altánek (zima byla letos v Sydney opravdu chladná), kde jsme měli s kolegou Petrem Kaletou možnost vystavit každý svůj projekt a prohodit o něm doslova pár slov, k nějaké hluboké diskusi také nepřispíval. Nejvíce tak potěšil Jiří Lach, jehož vystoupení spatra na kulatém stole „Historikové a jejich posluchačstvo“ bylo naprosto bravurní (však se také organizátor kulatého stolu, britský historik Michael Bentley, velmi radoval, že tam má zástupce z „Československa“!) a vyvolalo celou řadu dotazů a diskusních příspěvků.

Podářilo se tedy v Sydney nějaký most vybudovat, či snad po něm rovnou kráčet? Troufám si říci, že žádný z delegátů kongresu se na vrchol Harbour Bridge neodvážil. Jisté je, že se historikové (a historičky nevyjímaje) odvážili klást otázky. A to je možná dobrý začátek – klást otázky, které kladou mosty. Uvidíme, kam se dostaneme za pět let v Amsterdamu.

Radmila Slabáková

Z Osla přes Sydney do Amsterdamu

Ačkoli v červenci začíná australská zima, klima v Sydney bylo i k hostům přilétajícím z létem prohráté severní polokoule vcelku milosrdné a Univerzita Nového Jižního Walesu pro ně vytvořila zajímavé prostředí. Na jedné straně nabídla vnějškově velmi krásný campus, který ve zvláště, stále se zelenající krajině kombinuje prvky

britské a středomořské univerzitní architektury; na straně druhé poskytla ubytování ve studentských kolejích, které znamenaly i pro skromnější střeoevropany (pokud nezvolili ubytování v drahých hotelech) neočekávaný kulturní otrěs. Nevadily tolik společné prostory pro muže a ženy (a to včetně toalet a sprch), jež patří k naturalistickému pojetí australské civilizace, jako spíše „azbestové kobky“, temné a neútluné pokojíky, obložené na zdech i na stropě nehořlavými deskami, které svým dočasným obyvatelům slibovaly intimní dotek s jinde tak obávanou azbestózou.

Program kongresu se ovšem odehrával ve výstavných sálech, ale ani on nepostrádal dílčí nedostatky. Narozdíl od propracovaných publikací, jimiž se o pět let dříve vyznačoval kongres v Oslu, se australští pořadatelé spokojili s jednou nepřehlednou brožurou.²² V ní důkladně promísili údaje o technickém zázemí campusu a o kongresovém programu s otiskem těch shrnujících referátů, jež – pouze některé – organizátoři jednotlivých zasedání včas poslali do Sydney. Takto pojatá publikace je sice na každé stránce ozdobena půvabnou siluetou sydneyjské Opery, ovšem pro účastníky kongresu zůstala jen chabou orientační pomůckou. V informačním a dokumentačním ohledu zůstali norští pořadatelé svým australským následovníkům nedostižným vzorem.

Také dvě zasedání Mezinárodního komitétu historických věd, jichž se s hlasovacím právem účastnili přítomní předsedové národních komitétů historiků, měla pozoruhodný ráz. Odstupující předseda Jürgen Kocka oznámil kandidaturu pouze dvou měst na pořádání příštího kongresu – Amsterdamu a Paříže. Na otázku z pléna, zda nekandidují ještě jiná města, odpověděl, že se sice takové náměty vyskytly, ale byly nedostatečně připraveny, čímž se vyhnul konkretizaci svého sdělení. Prezentace obou kandidujících měst se od sebe zásadně lišily. Zatímco Francouzi (samozřejmě ve francouzštině s následným anglickým tlumočením) poněkud pateticky zdůrazňovali výjimečné postavení Paříže v dějinách kultury a ve světové historiografii, anglofonní Nizozemci názorně předvedli, jak pečlivě mají promyšlen svůj záměr, a nakonec při hlasování jednoznačně zvítězili. Příští, jednadvacátý Mezinárodní kongres historických věd se tedy bude konat roku 2010 v Amsterdamu a po organizační stránce pravděpodobně naváže na evropské tradice svých předchůdců. Netřeba však pochybovat o tom, že se na něm výrazně uplatní také historici z jiných kontinentů. Doufejme, že se mezi nimi čeští dějepytci neztratí.

Jaroslav Pánek

---

22 Viz pozn. 13.

Kronika

Konference o peněžních reformách a zvratech v Československu po roce 1918

Ústav historie a muzeologie Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě uspořádal dne 9. listopadu 2005 konferenci „Peněžní reformy a zvraty na území České republiky (po roce 1918)“. Konala se pod záštitou člena bankovní rady České národní banky profesora Jana Fraitu a navazovala na konferenci „Měnové systémy na území českých zemí 1892–1993“ z roku 1994, kterou rovněž pořádala Slezská univerzita v Opavě. Rektor Slezské univerzity v Opavě profesor Zdeněk Jirásek ve své uvítací řeči vyslovil přání, aby setkání a spolupráce odborníků z bankovního sektoru a historiků přinesly obohacení obou profesí.

Jako první vystoupil Jiří Šouša z Univerzity Karlovy s příspěvkem „Dva devalvační zásahy do československé měny ve třicátých letech 20. století“, který připravil společně s Jiřím Novotným. Autoři analyzovali politické a ekonomické spory o způsob řešení hospodářské krize, které nakonec vyústily v devaluaci koruny v letech 1934 a 1936, i důsledky tohoto opatření, zejména pro Národní banku československou. Ta přišla o svou úlohu rozhodující instance v měnových záležitostech a stala se pouhým vykonavatelem politické vůle. Profesor Jan Frait s inženýrem Lubošem Komárkem (oba z pražského ústředí České národní banky) se zabývali tématem „Půlstoletí vývoje peněz ve světě“. Hlavní pozornost věnovali historickým trendům vývoje peněz z hlediska pozice zlata v měnovém systému, vývoji měnových agregátů, inflaci a úrokovým sazbám a nakonec vztahu peněz a reálného hospodářského vývoje – to vše nejen v chronologii, ale i ve vztahu mezi takzvanými rozvinutými a rozvojovými zeměmi. Dopolední program doplnil profesor Stanisław Senft z Opole s příspěvkem „Peněžní a úvěrový systém v Polsku ve 20. století“.

V odpoledním bloku profesor Alexander Seliščev spolu s Vadimem Tkačevem (oba ze Sankt-Petěrburgu) přednesli referát na téma „Srovnávací analýza formování národních peněžních systémů Polska, Československa, Litvy, Maďarska a Rumunska po rozpadu německé, ruské a rakouské říše (1918–1925)“. Věra Němečková z Univerzity Hradec Králové se zaměřila na poválečnou měnovou reformu. V příspěvku „Československá měnová reforma 1945 – elegantní řešení, nebo

krach?“ upozornila na složitost problému v dané době a na politickou situaci, pod jejímž vlivem docházelo k jeho neustálé modifikaci. Reforma měla vyřešit zavedení jednotné korunové měny a zároveň vyjasnit česko-slovenské vztahy v měnové a finanční oblasti. Rektor pořadatelské univerzity Zdeněk Jirásek v příspěvku „Specifika peněžní reformy v roce 1953“ sumarizoval a zobecnil dosavadní poznatky svého bádání na toto téma.

Zbývající část konference již vyplnily příspěvky finančních odborníků. Ekonomové se zaměřili vesměs na měnové reformy po roce 1989, a zejména na česko-slovenskou měnovou odluku v roce 1993. Inženýr Ilja Skaunic z pobočky České národní banky v Ostravě zaujal referátem „Historické změny v českém bankovníctví v letech 1989–1990“. Reforma bankovníctví z jednostupňového na dvoustupňové se podle něj připravovala již v šedesátých letech, po roce 1968 však byla „uložena k ledu“. Pod vlivem „perestrojky“ se tato koncepce počátkem roku 1989 aktualizovala, s její realizací se počítalo pro rok 1990. Revoluční kvas ji tentokrát nezabrzdil, naopak jí vtiskl novou konečnou podobu. Inženýr Tomáš Hládek z České národní banky v Praze vystoupil s příspěvkem „Historie, současnost a budoucnost platebního styku na území ČR“. Na rok 1993 zavzpomínali organizátoři tehdejší měnové odluky inženýr Pavel Kysilka z České spořitelny v Praze, podle nějž to byl předposlední peněžní zvrat pro českou měnu, a inženýr František Vokatý z České národní banky Praha, jenž se na měnovou odluku podíval očima experta na peněžní oběh. Oba upozornili na technické, politické i ekonomické problémy, které s sebou nesla příprava této utajované akce. Zajímavá byla jejich historická reflexe, že šlo tehdy v podstatě o aplikaci Rašínovy odluky z roku 1919 do poměrů roku 1993.

Konference se odbývala v poměrně komorním prostředí, což sice umožnilo bohatší a neformálnější diskusi, na druhou stranu by si však zasloužila početnější publikum. Ani sborník, který uspořádal historik Jiří Knapík z pořádající fakulty a jenž byl i s fotografiemi prezentován už na konferenci, nemůže totiž nahradit bezprostřední komentování a doplňování přednášeného textu. Nejmarkantněji se to projevilo u příspěvku Pavla Kysilky, jenž není publikován, neboť jej autor nabídl formou počítačové prezentace, kterou glosoval svými zážitky a detaily umožňujícími nahlédnout do politického a finančně-technického zákulisí přípravy a realizace grandiózního podniku, jakým měnová odluka roku 1993 bezesporu byla. Na druhou stranu sborník obsahuje i dva příspěvky, které na konferenci nezazněly – „Právní aspekty Rašínovy bitvy o měnu“ Karla Schelleho a „Dvě deflační krize v naší měnové historii“ Františka Vencovského.

Konference o peněžních reformách a zvratech svým zaměřením a interdisciplinárním pojetím nepochybně rozšířila pohledy a podněty k bádání nad touto problematikou. Tento přístup ocenili především ekonomové, kteří připouštěli, že přes svůj primární zájem o věci budoucí je užitečné pohledět do minulosti a inspirovat se myšlenkami a činy předchůdců.

Kronika

Podzimní seminář o odpírání vojenské služby v Československu

Na konci září 2005 se v budově prezidia Akademie věd České republiky na Národní třídě v Praze konal seminář „Odpírání vojenské služby v Československu 1948–1989“, Uspořádali ho mladí historici z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v čele s Petrem Blažkem, kteří si kladli za cíl vyzdvihnout toto relativně nové a „neotřelé“ téma. Svě příspěvky zde přednesli hlavně historici, i když byli pozváni také odborníci z jiných oborů. Pozoruhodné bylo, že publikum tvořili převážně sami odpírači vojenské služby, především z Náboženské společnosti Svědkové Jehovovi se svými příbuznými a přáteli. Někteří z nich rovněž vystoupili se svými reflexemi v rámci přednáškových bloků a panelové diskuse.

Organizátoři si od semináře slibovali podrobnější zmapování problematiky a následně vydání sborníku, který by obsahoval texty přednášejících i vzpomínky některých odpíračů. Ukázalo se však, že nebude vůbec snadné dopracovat se k ucelenému pohledu. Referáty a diskuse poukázaly na nedostatečnost a obtížnou dostupnost pramenů, historikům chyběly také statistiky a záznamy, které většinou nebyly vedeny nebo jsou z hlediska své povahy nepoužitelné: Jak konstatoval například odpírač vojenské služby Aleš Březina v dopise z 22. září 2005: „Těžko lze dnes spočítat, kolik lidí bylo pro odmítání vojenské služby zavřeno v padesátých letech. Kolik jich zemřelo v Jáchymově, kolik jich zemřelo po návratu z kriminálu.“

Seminář byl rozdělen do tří bloků a závěrečné panelové diskuse. První blok seznámil přítomné s tématem, poukázal na dosavadní stav bádání a přístupnost pramenů. V rámci druhého bloku se pozornost soustředila – především díky účasti německého historika – na situaci v bývalé Německé demokratické republice a postavení německé menšiny v Československu. Třetí blok se věnoval organizacím usilujícím o zavedení náhradní vojenské služby a byl uzavřen výřtem kauz spojených s rehabilitací odpíračů vojny po roce 1989. Panelová diskuse zprostředkovala vystoupení osob, jejichž vzpomínky byly věrným odrazem někdejší perzekuce a z ní plynoucích bolestných zážitků.

Jako první po úvodním slovu Petra Blažka přednesl příspěvek Zdeněk Bauer z Náboženské společnosti Svědkové Jehovovi, který promluvil o dějinách vojen-

ské služby v českých zemích, a zejména o skupinách odpíračů z důvodu svědomí a náboženského přesvědčení. Svým referátem navázal Jiří Bílek z Vojenského historického ústavu, autor nově vydaného sborníku o dějinách československé armády, který se zaměřil na význam branného zákona z roku 1949 a zákona o Pomocných technických praporech (PTP) z roku 1951. Přítomným vyložil, že oba zákony znemožňovaly mužům odmítnout nástup vojenské služby z jiných než zdravotních důvodů a dovolovaly odpírání trestat povoláním k PTP z bludného kruhu opakovaného odmítání vojenské služby a následného zařazování k „pétépákům“ nebylo úniku. Pavel Žáček z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR vystoupil s referátem „Vojenská kontrarozvědka StB a její organizační struktury“. Na základě dosavadního bádání dospěl k závěru, že „osoby, které touto organizací prošly, byly hned v mládí ‘vnitřně zlomeny’ a následky si nesly celý život“. Poněkud odlehčený příspěvek zazněl z úst mladého historika Filipa Pospíšila, který hovořil o možnostech získávání modrých knížek a zřízení náhradní vojenské služby, přičemž přítomné obohatil o nový termín „pravděpodobně skryté odpírání služby“.

Ve druhém bloku vystoupili německý badatel Tomas Widera a český historik Tomáš Vilímek, kteří účastníky seznámili s fenoménem stavebních dělníků (*Bausoldaten*) a militarizací společnosti ve východním Německu v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století. Řečníci vyzdvihli zejména „ideový posun“ odpíračů z důvodů náboženských k motivům politickým; Vilímek se nadto pokusil uvést paralely mezi vývojem ve východním Německu a Československu. Problematice přidělování státní příslušnosti československým Němcům v první polovině padesátých let věnoval svůj referát Petr Blažek. Uvedl, že příslušníci německé národnostní menšiny nechtěli přijmout československé občanství jednak proto, že odmítali režim jako takový, jednak kvůli povinnosti nastoupit vojenskou službu, která byla s tímto krokem automaticky spojena.

Třetí blok poskytl prostor pro informace o několika významných organizacích. Prokop Tomek z Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu pojednal o Amnesty International, která poskytovala mimo jiné ochranu československým disidentům odmítajícím vojnu. Jaroslav Pažout z Národního archivu hovořil o Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných a uvedl případy několika odpíračů, které výbor sledoval (Martin Šimsa, Jan Hrabina, Tomáš Petřivý). Historik Rudolf Vévoďa se zaměřil na Nezávislé mírové sdružení a na postavení obdobných organizací v Polsku (Svoboda a mír) a Maďarsku (Dialog); svůj příspěvek uzavřel zmínkami o zavedení náhradní vojenské služby („civilky“) v Československu na počátku devadesátých let minulého století. Poněkud odlišný, zato velmi realistický obraz vykreslil ve svém vystoupení Lubomír Müller, obhájce odpíračů vojenské služby (především z Náboženské společnosti Svědků Jehovových) v soudních řízeních ve věci jejich rehabilitace. Na několika kauzách demonstroval, jak obtížné – vzhledem k proměnlivosti a novelizacím branného zákona za minulého režimu i vzhledem k častým změnám zákona o rehabilitaci po roce 1989 – bylo dosáhnout ospravedlnění postižených. Kdo však byl vytrvalý, plné rehabilitace skutečně dosáhl.

Závěrečný úsek celodenního přednáškového maratónu byl ponechán samotným odpíračům vojenské služby. V rámci panelové diskuse dostali prostor pro vyjádření

vlastních myšlenek, prožitků a zkušeností. Moderátor Petr Blažek položil každému z nich stejné otázky – jaké důvody je vedly k rozhodnutí nenastoupit na vojnu, jaké následky osobní a rodinné s tím byly spojeny a jaké měli zkušenosti se soudními procesy a pokusy o rehabilitaci. Pánové Fördös, Habiňák, Hrabina, Kirilenko, Murin a Šmejkal ochotně zprostředkovali svá svědectví, z nichž poněkud mrazilo v zádech.

Průběh celého semináře se nahrával na videozáznam, který bude zajisté cennou vzpomínkou pro přítomné a pramenem pro zájemce o dané téma. Doufejme, že příští seminář zaujme početné řady nejen historiků a odpíračů vojenské služby, ale také další odborné kruhy a širší veřejnost. Vždyť téma je součástí naší moderní historie, a tak by nemělo být jen tak „smeteno pod stůl“.

Martina Miklová

Anotace

BOŠTÍK, Martin: *Monstrproces „Stříteský a spol.“: Litomyšl 1950. Historická studie o síle a slabosti poválečného člověka*. Litomyšl, Regionální muzeum v Litomyšli 2004, 84 s.

Známe to z let po druhé světové válce: s návratem společnosti do normálních kolejí se rychle vytrácí ochota naslouchat příběhům obětí minulých let, příběhům, které koneckonců vyvolávají nepříjemné a palčivé otázky, pídící se drásavě po mravní kvalitě jednotlivých členů společnosti, hodnotě jejich odolnosti vůči totalitarizujícím tlakům. Uznání politickým vězňům se odbývá povinnými slavnostními frázemi, které nudí, jen málokdo je ochoten vcítit se do zákrut osobních kalvárií, jež mnohdy nekončily happyendem. O to více je nutno ocenit autory, kteří jsou ochotni oživovat zapomenuté příběhy, zamýšlet se nad osudy konkrétních lidí v dobách bouřných a soumravných. K takovým autorům se přiřadil mladý litomyšlský historik Martin Boštík. V jeho hledáčku se ocitl politický proces s rektorem piaristické koleje v Litomyšli Františkem Ambrožem Stříteským a jeho „skupinou“. Spolu s rektorem Stříteským bylo ve veřejném slyšení Státního soudu v Litomyšli ve dnech 9.–11. října 1950 odsouzeno dalších třidvacet osob na základě vykonstruovaných obvinění. Šlo většinou o studenty, zpravidla též členy a členky skautských organizací. Sám Stříteský prožil ve vězení více než deset let. Kdyby Boštík neučinil nic jiného, než že připomněl jména odsouzených a jejich osudy, zasloužil by uznání. Jak však naznačuje podtitul anotované práce, jeho ambice byla větší.

Je nutno především ocenit, že autor při-

stoupil k popisu událostí po pečlivém studiu literatury a archivních pramenů, namnoze dosud nevyužitých. Za nanejvýše přínosné a inspirativní pokládám, že pracoval rovněž s osobními svědectvími a vzpomínkami přímých účastníků dějů a jim blízkých osob, které aktivně vyhledával. Takový přístup není úplně samozřejmý. Díky poměrně rozsáhlé pramenné základně a autorovu smyslu pro epické líčení má v určitých pasážích Boštíkův výklad charakter strhujícího vyprávění. Velmi působivé jsou ty části práce, které zachycují mikrokosmos aktérů tragédie. Nejde jen o samotný soudní proces či průběh vyšetřování, jež autor podrobně sleduje, ale například také o popis bojkotu generální stávky na litomyšlském gymnáziu na konci února 1948 (s. 11 n.), reálií všedních dnů tehdejší Litomyšle. Autor nezastírá ani projevy určité lehkomyšlné bezstarostnosti a přímočarosti v jednání obviněných, které nakonec dodaly represivním orgánům argumenty při jejich neblahém postupu (s. 14–18). Hodnocení „provinění“ jednotlivých aktérů je podle mého názoru velmi objektivní a přesvědčivé, dokládá názorně hlubokou nespravedlnost postupu státní moci.

V osobách obětí Martin Boštík nepředvádí strnulé a zářivé ikony, ale živé lidi s jejich přednostmi a slabostmi. O to působivější je jeho vyprávění. Odkazují v první řadě na vyvážené hodnocení osobnosti Františka A. Stříteského (s. 25–28, 32–34). Autor se nevyhýbá ani některým jeho dnes obtížně pochopitelným postojům a postupům (např. jeho krátkému členství v akčních výborech Národní fronty a Československé strany lidové i v poúnorovém okresním národním výboru), jež

ovšem v celkovém kontextu života Stříteského mají svou logiku. Mechanismus teprve se tvořící moci KSČ je názorně dokumentován na několika plasticky podaných příkladech, z nichž chci na tomto místě zmínit alespoň případ oktávanky Elišky Filkové (s. 23 n.). V jejím případě uposlechlo vedení gymnázia pokynu organizačního tajemníka OV KSČ a podalo návrh na vyloučení z ústavu. Tento návrh byl zvrácen zásahem ministerstva školství, na jehož základě mohla dívka dostudovat. V jiných případech pochopitelně mohlo být (a většinou bylo) rozestavení a role aktérů jiné, jiné byly i výsledky střetů (ty pozitivní patřily asi spíše k výjimkám), což svědčí nejen o jisté míře chaotičnosti, v níž se nacházel stranický a státní aparát na přelomu 40. a 50. let, ale i o tom, že pod tuhnoucím krunýřem totality přece jen existoval určitý prostor pro rozhodování nositelů moci na různých hierarchických stupních. Prokázání existence tohoto prostoru nám umožní klást otázku individuální odpovědnosti každého jednotlivého člena mocenského aparátu.

Sympatická snaha Martina Boštka o objektivní a vyvážený pohled bohužel netrvá v celém jeho výkladu. Obrací-li pohled k „protihráčům“ obětí politického soudního procesu, uchyluje se nejednou ke kliše, která v konečném důsledku neumožňují poznat motivy konání zúčastněných osob. Zřetelně v tomto směru oslabuje i svou kritickou analýzu pramenů, především vzpomínek. Autor se ostatně poctivě hned v úvodu práce omlouvá za „zkratkovitě a zjednodušené“ líčení (s. 10), jemuž opravdu podléhá – ale jen tam, kde není jeho výklad podložen hlubším studiem, a především snahou o vžití do probíraného problému a jeho zasazení do širších historických souvislostí. Na straně 12 například Boštík uvádí: „Politické procesy probíhaly po celou dobu trvání socialistické éry poválečného Československa.“ Opravdu nedokáže odlišit alespoň období „pražského jara“? Komunističtí aktéři jsou až na několik výjimek představeni jako monstra, ovládaná těžko pochopitelným a neodbytným puzením konat zlo. Domnívám se, že tímto způsobem se k analýze komunismu a příčin jeho osudové přitažlivosti nepřiblížíme.

Smutný osud lidí z 50. let, to není jen tragédie pronásledovaných a odsouzených, byť oni si zaslouží právem největší pozornost, ale také tragédie lidského selhání těch „spravedlivých“ litomyšlských sousedů, kteří při sledování procesu se Stříteským deštníky do krve rozpíchali záda obviněných (s. 44), což mimochodem určitě neučinili na něčí přímý rozkaz shora. Je to tragédie drobných hybatelů komunistické revoluce, kteří někdy zaplatili svou důvěru v projekt sociálně spravedlivé společnosti těžkými ztrátami duševními i hmotnými. Je to koneckonců i tragédie litomyšlského rodáka Zdeňka Nejedlého, svého času talentovaného historika a stoupence T. G. Masaryka, jemuž patří Boštíkova nepřízeň. Martin Boštík bohužel nevyužívá bohatou odbornou literaturu o Nejedlém, jež by mu usnadnila hodnocení této rozporuplné osobnosti. Soudě podle odkazů, nezádal ani v Nejedlého pozůstalosti, uložené v Archivu Akademie věd ČR, kde by našel bohatou korespondenci Nejedlého s Litomyšlany. Zaštiťuje-li se obsáhlou citací z dopisu spisovatele a skladatele, národného demokrata Antonína Srby (s. 41), můžeme to ocenit jako upozornění na zajímavý pramen, uložený v Regionálním muzeu v Litomyšli. Z řad národnědemokratické strany zaznívaly ovšem vyostřené výroky nejen ve směru ke Zdeňku Nejedlému, ale například i vůči Masarykovi, Benešovi a jiným politickým rivalům. Ostatně ne všichni národní demokraté by kritické hodnocení Nejedlého z roku 1924 z pera Antonína Srby podepsali – připomeňme alespoň národnědemokratického senátora, spisovatele Aloise Jirásků nebo spisovatele Františka Táborského, člena národní demokracie, s nímž Nejedlý dlouhodobě a příkladně spolupracoval ve Sboru pro postavení pomníku Bedřichu Smetanovi...

Pohled na české dějiny v letech 1948–1989, zastavující se v hodnocení komunismu a jeho nositelů v rovině paušálního morálního odsouzení (jakkoli v některých směrech oprávněného), není pochopitelně jen problémem Martina Boštka (psychologický vhled do světa komunistických mocipánů sice Boštík zcela jednoznačně nepovažoval za svůj prvoplánový úkol, můžeme se ovšem ptát,

je-li podobná redukce v kontextu vyčteného tématu přípustná). Stojí to určitě za hlubší zamyšlení, než dovoluje rozsah této anotace. Autor přes výhrady, které jsem se pokusil vyjádřit, vydal podle mého názoru užitečnou knížku (vybavenou mimochodem graficky velmi působivou obálkou s reprodukcí díla malíře Bohdana Kopeckého), která v mnohých směrech přináší zajímavé podněty. Budeme nedočkavě očekávat další plody jeho nesporného talentu.

Jiří Křestán

CABADA, Ladislav: *Komunismus, levicová kultura a česká politika 1890–1938*. Plzeň, Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk 2005, 200 s.

Po pěti letech se vrátil děkan Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni Ladislav Cabada ke své disertační práci, publikované pod názvem *Intelektuálové a idea komunismu v českých zemích 1900–1939* (Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 2000, 197 s.). Současný název lépe vystihuje téma výzkumu autora (obnovuje v podstatě původní název disertace). Řeklo by se: klasicky chybně zadané téma pro výstup postgraduálního studia, příliš rozmáchlé tematicky i chronologicky – kdyby ovšem nebylo jedné okolnosti, kterou zřejmě postřehl Cabadův školitel Rudolf Kučera, totiž mimořádné schopnosti autora shrnout a systematizovat poznatky a fakta z poměrně rozsáhlé oblasti dějin. Tuto schopnost Cabada ostatně mezitím osvědčil i při vydání jiných přehledných a užitečných příruček (srv. alespoň publikaci *Politický systém České republiky: Historie a současnost*. Praha, Portál 2003, spoluautor Karel Vodička). Dodejme, že touto schopností jsou nadáni mezi současnými českými historiky a politology jen nemnozí.

Základním cílem anotované práce bylo ilustrovat na konkrétních příkladech v jisté časové perspektivě a posloupnosti příklon značné části inteligence ke komunistické politické kultuře. Výklad vztahující se k období

do roku 1921 se omezuje fakticky na popis ideového a organizačního vývoje politické levice, je tedy svým způsobem obsáhlým úvodem k následujícím pasážím. V letech po vzniku Komunistické strany Československa si autor navíc všímá také poměru levicových intelektuálů ke komunistické straně a jejímu kulturnímu programu (pokud v daném období vůbec existoval), který procházel ve svém vývoji složitými peripetemi.

Pokud by Ladislav Cabada podal jen přehled vývoje socialistických, komunistických a jiných levicových politických proudů, představovalo by to samo o sobě přínos, který by zasluhoval uznání. Vzhledem k omezenému rozsahu práce se soustředil především na institucionalizované levicové skupiny (především na politické strany, neopomenul však ani některé v podstatě okrajové skupiny, jako např. anarchistické skupiny či krátce působící Realistický klub). Stranou jeho pozornosti ovšem nezůstaly ani jednotlivé osobnosti, které po kratší nebo delší dobu zaujímaly pozici nezávislých, „ideových“ komunistů či socialistů. Většinou se jedná o intelektuály či umělce, kteří byli vypuzeni z Komunistické strany Československa (Vladislav Vančura, Josef Hora) nebo vstup do jejich řad odmítali, přestože mnohé její aktivity podporovali (Karel Teige, F. X. Šalda; prakticky mimo zorný úhel autorův naopak stojí tak typický „ideový komunist“, jakým byl Zdeněk Nejedlý). O nemarxistických myslitelích inspirovaných ideou komunismu (jako byl křesťanský komunist Přemysl Pitter) autor naopak pomlčel. Větší pozornost by si určitě zasluhovalo také levicové křídlo sociální demokracie, proklamující radikálněsocialistické požadavky.

Při analýze levicově orientované kultury v meziválečném Československu se Ladislav Cabada soustředil především na proudy, které se nějakým způsobem institucionalizovaly, či alespoň ideově vymezily. Registruje organizace dnes již v podstatě zapomenuté (kdo z profesionálních historiků by dnes bez váhání dokázal charakterizovat například Socialistickou radu osvětových dělníků, ustavenou v roce 1919 S. K. Neumannem a jemu blízkými umělci) i ty, které pronikly do širšího

povědomí (Proletkult, Umělecký svaz Devět-sil, Literární skupina, Levá fronta). Analyzuje v neposlední řadě i programové skupiny typu poetistů či surrealistů. Soustředění na organizované skupiny levicových intelektuálů je podle mého názoru nosné. Je však také ošidné v tom, že při hodnocení umělců může autor podlehnout svodu redukovat motivy konání tvůrců na povýtce politické či mocenské pohnutky. Ani Cabada se tomuto svodu zcela nevyhnul. Lze to konkrétně demonstrovat na hodnocení Karla Teigehe, jehož Cabada charakterizuje jako malicherného a svárlivého přejímače módních trendů (v umění i v politice), který se nechával ovlivňovat „našepťávači“ (Wolkrem či Nezvaem), podléhal prázdným frázím marxismu a byl nevsímavý ke skutečným projevům komunismu (s. 84, 108 a 135). Ve světle těchto charakteristik se potom jeví konflikt Teigehe s komunisty na konci třicátých let jako ne zcela pochopitelný (Cabada na s. 140 náhle uvádí, že Teige se sice cítil komunistou, ale „odmítal diktát shora“). Potlačení kulturně-uměleckých a estetických motivů jednání tvůrců, představení zápasů uvnitř levicové kultury především jako boje vzájemně soupeřících skupin či jako konfliktu generačního (individualistická starší generace proti kolektivisticky zakořeněné mladší generaci) vede podle mého názoru k jistému redukcionismu, jehož by si měl být vědom historik i jeho čtenář.

Oproti vydání z roku 2000 musíme zaregistrovat vypuštění užitečného jmenného rejstříku (jakkoli byl neúplný a nepřesný) a seznamu archivních pramenů (ten ovšem byl v prvním vydání práce zmatečný a torzovitý). Kriticky lze vnímat také fakt, že nové vydání práce nebere do úvahy publikace vydané po roce 2000. V úvodu anotované práce autor inzeroval, že text podrobil „důkladné korektuře“ (s. 5). Určitě mohla být pečlivější, což lze demonstrovat na chybách ve jménech osob. Například V. Bartošek, objevující se na několika místech práce (s. 25, 91 a 93), je určitě totožný s Theodorem Bartoškem (na s. 47 je uveden se správnou iniciálou křestního jména). Na straně 77 sice byl správně opraven komunistický aktivista L(a-dislav) Beran z původně uvedeného R. Bera-

na (ve vydání v roce 2000 s. 75; prostřednictvím jmenného rejstříku byl tehdy dokonce ztotožněn s agrárním politikem!), avšak ve stejné větě se nadále mluví o J. Görlichovi, který je ve skutečnosti Ladislavem Görlichem (na s. 180 figuruje, aby byl čtenář dokonale zmaten, jako L. Grölich). Zůstaneme-li ještě na okamžik na neblahé straně 77, zaznamenáme zde záhadnou postavu R. Bechmanna, který je ve skutečnosti Rudolfem Beckmannem. Pokud by si zde chtěl někdo ověřit seznam členů kulturní rady Proletkultu z roku 1921, narazí na jeden z mnoha chybných či neúplných odkazů (správně má být: *Proletkult*, roč. 1, č. 2, 4. 1. 1922, s. 31 – nikoli s. 15).

Přes dílčí nedostatky je nové vydání práce Ladislava Cabady celkem užitečným edičním počinem agilního plzeňského nakladatelství Aleš Čeněk, které si již získalo renomé svou produkcí z oblasti společenskovední literatury. Recenzovaná práce nemohla mít ambice odborné monografie, představuje ale příručku, kterou mohou se zdarem (a s jistou opatrností při přejímání faktů) využít politologové a historikové, a především studenti uvedených oborů.

Jiří Křestán

DOSTÁL RAŠKA, Francis: *The Czechoslovak Exile Government in London and the Sudeten German Issue*. Prague, The Karolinum Press 2002, 241 s.

Téma vyhnání a vysídlení Němců z Československa po druhé světové válce prožívá v současnosti konjunkturu ve vědeckých i mimo-vědeckých kruzích. V obou zemích zůstává ještě šedesát let po vlastních událostech nadále „žhavé“, oboustranné obviňování a setrvávání na pozicích utvářených celá desetiletí je – navzdory řadě vědeckých publikací a bilaterální politické deklaraci z roku 1997 – bohužel stále častým jevem. Studie Francise Dostála Rašky představuje další vědecký příspěvek do diskuse o objasnění okolností příprav či předehty sudetoněmeckého transferu. Autor ji obhájil jako disertaci na Institutu

mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a pokouší se v ní objasnit, jak uzrálo rozhodnutí o vyhnání a jakou váhu je v tomto kontextu možno přičíst jednotlivým aktérům. Jeho pozornost je přitom soustředěna na vývoj koncepcí řešení „sudetoněmeckého problému“ v prostředí československé exilové vlády a na vztahy mezi československým a sudetoněmeckým exilem v Londýně. Podobně jako v jiných novějších studiích přitom jasně ukazuje, že rozhodnutí o vyhnání Němců nebylo přijato již roku 1938 (jak *ex post* s oblibou, byť s různými intencemi, tvrdily obě strany a po nich toto tvrzení přejímaly některé starší odborné publikace), nýbrž že se tato varianta prosadila teprve během války proti ostatním navrhovaným řešením.

Kniha je rozdělena do čtyř částí. V první autor načrtl vývoj různých konceptů řešení „sudetoněmeckého problému“. Je přitom zřetelné, že pro Beneše představovalo řešení této otázky rozhodující předpoklad pro znovuvybudování poválečného Československa. To, že se exilové vládě jevílo vyhnání Němců jako nejlepší z nabízejících se možností, mělo podle autora co dělat s vnějšími podmínkami, tj. s průběhem války, vlivem českého hnutí odporu, situací v exilu a postoji Spojenců. Autor v tomto kontextu zdůrazňuje především vynikající diplomatické schopnosti Edvarda Beneše, který hrál v exilu dominantní roli, a byl tedy rozhodujícím činitelem i při genezi dotyčných plánů, které posléze vyústily ve vyhnání Němců. Tak jak postupovala válka a vycházelo na světlo, jakých hrůz se Němci dopouštěli, proměňovala se i stanoviska prezidenta, exilové vlády a Spojenců od počátečního rozlišování „Němců“ a „nacistů“ k otevřené podpoře teze o kolektivní vině. Cesta směřovala od umírněných řešení k úplnému vyhnání Němců (chápanému také jako nejvyšší stupeň „etnické separace“) z Československa.

Druhou část autor věnoval „jinému“ československému exilu v Londýně: Souručení sudetoněmeckých sociálních demokratů (*Treugemeinschaft sudetendeutscher Sozialdemokraten*) pod vedením Wenzela Jaksche. Autor sleduje politické koncepce souručení

ství na základě stranických publikací a rozhlasových relací na stanici BBC, která Jaksch připravoval pro Sudety od července 1941 do roku 1942, kdy Beneš dosáhl jejich zastavení kvůli údajně protičeskoslovenské propagandě. Rozbor textů z Jakschovy pozůstalosti dovedl Rašku k závěru, že Benešovo obvinění bylo nejen zcela neoprávněné, ale že navíc měl Jaksch pravdu, když tvrdil, že jeho relace byly „nástrojem vedení politické války proti Hitlerovi“ (s. 112). Právě tato „do velké míry zapomenutá“ kontroverze mezi Jakschem a Benešem o vysílání pro sudetské Němce vyvolává u Rašky pochybnosti, zdali po roce 1940 Benešovi ještě šlo o dosažení shody s německým exilem. Kontroverze ukázala spíše propast mezi oběma tábory, a tedy i beznadějnost iluzí o možnostech dohody. Ta se stala ještě nepravděpodobnější po atentátu na Heydricha a následné německé „odplatě“, která nakonec přiměla Spojence k odmítnutí Mnichovské dohody. Raška ukazuje, že Jakschova „antagonistická“ reakce ještě dále podlomila jeho beztak již slabou pozici. Ani Raška sice není schopen odpovědět na otázku, zda by v případě Jakschova včasného přechodu na bezpodmínečně pročeskoslovenské pozice probíhala jednání s Benešem jinak a měla i jiný výsledek. Toto alternativní řešení zkoumá autor v třetí části knihy na příkladech těch německých londýnských exilových skupin, které nespolupracovaly s Jakschem. Raška může jen konstatovat, že se Jakschovy obavy ohledně transferu obyvatelstva plně potvrdily.

Ve čtvrté části knihy Raška sleduje jednání Beneše a Jaksche jako celek. Poukazuje přitom na zřetelně nadřazené Benešovy diplomatické schopnosti, ovšem také na hlubokou propast mezi oběma protagonisty československé a sudetoněmecké exilové politiky. Proti Benešově představě poválečného Československa v předmnichovských hranicích, ale s redukovanou německou menšinou, stála Jakschova autonomistická koncepce, respektive na podzim 1940 vyjádřený souhlas s vytvořením sudetoněmeckých kantonů podle švýcarského vzoru. Raška soudí, že po roce 1940 byl – přes vzájemné ujišťování o opaku – československý zájem na dohodě

se sudetskými Němci ve skutečnosti již velmi pochybný. Na podzim 1942 pak Beneš další jednání přerušil.

V závěru knihy Raška soudí, že Benešova a Jakschova pozice byly od počátku příliš vzdálené, než aby vůbec mohlo dojít k dohodě (s. 200). Opravdový zlom nastal koncem roku 1940. Raškova studie, opírající se o rozsáhlou materiálovou bázi a velmi dobře stylizovaná, představuje podstatný přínos k porozumění okolnostem a zákulisí přípravy transferu Němců z Československa. Škoda že autor po dokončení rukopisu již nemohl reagovat na Brandesovu velkou monografii *Cesta k vyhnání*, vydanou v roce 2001 a o rok později přeloženou do češtiny.

Nina Lohmannová

HEUBNER, Thomas: *So schmeckte es in der DDR: Ein Lach- und Sachbuch vom Essen und Trinken*. Berlin, Eulenspiegel Verlag 2003, 192 s.

Další z řady knih, kterými nakladatelství Eulenspiegel mapuje každodennost v bývalé NDR, zaujme hned na první pohled pěknou grafickou úpravou, když se jako ilustrace míchají dobové propagační materiály a nálepky s kreslenými vtipy převzatými z tehdejšího humoristického časopisu *Eulenspiegel*. Po velmi stručném úvodu začíná práce virtuální šestnáctidenní gastronomickou výpravou po jednotlivých krajích NDR upozorňující jak na tradiční speciality, tak na produkty východoněmeckého potravinářského průmyslu. Podobně jako u dalších kapitol je text doplněn také kuchařskými recepty dotýkajícími se nějakým způsobem probírané tematiky. Další kapitoly se pak věnují jednotlivým otázkám spojeným s východoněmeckým stravováním. Někdy je problém podán pomocí vyprávění o fiktivní osobě, někdy se slova ujímá samotný fiktivní hrdina, jindy zase hovoří kvazidokumenty, jako třeba deník „brigády Frida Hockauf, oddělení masa tržnice v Magdeburgu-Olvenstedtu“, dokument „Upozornění a informace pro občany NDR k přiměřené manipulaci a korektnímu

zacházení s banány a jiným jižním ovocem“, reportáž z časopisu *Die sozialistische Jagd* a podobně. Vše doprovázejí vtipy z NDR, které mají něco společného se stravou. Pokud ovšem očekáváte, že *Lachbuch* ve vás vyvolá salvy smíchu, budete asi zklamáni. Spíše se snad tu a tam usmějete nad vtipným nápadem nebo vás pobaví pregnantní formulace poměrů v „reálném socialismu“ v některé z anekdot.

Na zvoleném způsobu prezentace stravovacích poměrů v NDR je třeba ocenit poměrně živé podání a snahu o podchycení každodenní reality, na straně druhé však nelze přehlédnout ani některé nedostatky. Hranice mezi fikcí a faktem se místy stírá, zejména pokud čtenář není dokonalým znalcem realit východoněmeckého života. Prostupnost mezi fantazijním dokreslením a skutečností umožňuje autorům obcházet problém doložitelnosti některých názorů a postojů. Také s časovým zařazením některých uváděných faktů je potíž. Jen částečně tento nedostatek napravuje na závěr zařazený chronologický přehled vývoje výživy v NDR. Ten navíc působí místy trochu chaoticky a nahodile, z nejasného důvodu třeba obsahuje též informace o vývoji chovu kožešinových zvířat v NDR, který přitom s gastronomií nijak nesouvisel. Kniha těžko může představovat něco více než doplněk k jiným, přehledněji zpracovaným studiím, nicméně je to doplněk velice inspirativní. Autor totiž, byť místy možná trochu pochybnou formou, kreativně načrtává některé důležité problémy, kterým zatím dosud nebyla věnována přílišná pozornost, ať již se jedná o preferování Berlína v zásobování, stravování studujících, význam zahrádkářství nebo zajištění zásobování při významných svátcích. Leckteré podněty by rozhodně stály za důkladnější zpracování s použitím archivních pramenů. V mnoha případech by pak bylo namíste srovnat východoněmeckou situaci s poměry v Československu. Zajímavě by působily nejenom až překvapivé paralely i ve zdánlivých maličkostech, ale zrovna tak nečekané odlišnosti. Samotná kniha se zmiňuje o české gastronomii jen velmi okrajově, snad nejzajímavější je poznámka o proslulé knize Viléma Vrabce

Moderní studená kuchyně, jejíž vydání bylo v roce 1968 pozastaveno a uskutečnilo se až o čtrnáct let později. Důkladný rozbor by si zasloužil i letmo naznačený spor mezi Československem a NDR o označení plzeňského piva „Pils“ nebo „Pilsner“. A právě podobných tematických okruhů a otázek najdeme v publikaci skutečně mnoho.

Jestliže platí, že na historické knize se mají cenit otázky, které vzbuzuje, spíše než odpovědi, které dává, pak je třeba dílku *Tak chutnalo v NDR* částečně odpustit chvíle křečovitého humoru a šroubovaného vepávání údajů do jednotlivých textů, ale i určitou ledabylost ve faktografickém zpracování takřka všech řešených otázek. U nás bychom ostatně museli i takto limitovaný titul hlasně uvítat, zatímco v sousedním Německu (respektive bývalé NDR) představuje jen zajímavou ukázkou lepšího průměru.

Martin Franc

KLUSÁKOVÁ-SVOBODOVÁ, Zoe: *O tom, co bylo*. Praha, Mladá fronta 2005, 216 s.

Memoárová literatura může v současnosti těžít z mimořádného zájmu čtenářské obce. Pozornosti se těší jak příběhy všedních dnů obyčejných lidí, tak (v míře patrně stále ještě větší) i paměti, jejichž hlavními aktéry jsou velké a známé osobnosti zaslých dob, o nichž se píše v učebnicích a čítankách. Magnet recenzovaných vzpomínek nesporně představuje monumentální postava československého prezidenta Ludvíka Svobody (1895–1979, prezidentský úřad zastával v letech 1968–1975). Řekněme hned, že tento muž zcela nezastíní vyprávěný příběh, neboť ani životy svých blízkých nepokryl v době, kdy žil, těžkým a neprodyšným příkrovem moci, autority, výlučnosti. Alespoň to publikované vzpomínky jeho dcery Zoe Klusákové (1925) napovídají. Ludvík Svoboda patrně neztratil schopnost naslouchat ostatním, být s nimi a také s nimi společně prožívat běh dějin. Je to možná zvláštní: tento voják, hrdina druhého odboje, který nejednou musel prokázat statečnost a rozhodnost, v době, kdy byl ak-

tivním politikem, byl nejednou podezříván, že podléhá vlivu svých žen, manželky Ireny a dcery Zoe. Přiznejme, žen mimořádných. Jsem přesvědčen o tom, že v duši prezidentově se ve chvílích napětí zachvívala citlivá struna, přestože ji asi většina lidí nevnímala. A on si určitě ani nepřál, aby tomu bylo jinak.

Vyprávění prezidentovy dcery neslibuje efektní gejzíry senzačních odhalení, je klidným, ale přitom ne chladným proudem vysvětlení, jež byla původně směřována k vnučatům, doufajícím najít odpověď na otázku, „jak to vlastně tenkrát bylo“. Jde o vyprávění dcery milující, obdivující a chápající. Považuji za poctivé, že to dává otevřeně najevo, že nezastírá hlubokou spřízněnost s otcem i matkou, že koneckonců otevřeně vyjádří i svou vlastní inspiraci marxismem, přičemž ovšem zároveň přízná svůj odpor proti jeho degeneraci v ideologické dogma, jehož svědkem byla již v 50. letech (s. 125). Paměti jsou vždy pramenem navýsost subjektivním a každý obeznámený zájemce o historii s tím samozřejmě musí počítat. Na autorovi pochopitelně také záleží volba témat.

Po nezbytném stručném představení předků přináší autorka své vzpomínky na dětství. Vztahují se k pobytu v Užhorodu, v Hranicích na Moravě a v Kroměříži. Příběhem mnohdy strhujícím svou dramatickostí jsou pak kapitoly vážící se k letům válečným. Jde o autentické, přesvědčivé svědectví o statečnosti a solidaritě prostých lidí, ale i o lidských selháních. Od listopadu 1941 se Irena a Zoe Klusákové musely skrývat a žít v ilegálně. Svobodův syn Miroslav zahynul v koncentračním táboru Mauthausen, postiženi byli i ostatní členové rodiny. Svou cenu má zachycení některých pozdějších vzpomínek Ludvíka Svobody na jeho život v letech druhé světové války.

Po roce 1945 byl život rodiny Svobodových hluboce ovlivněn politickým děním v naší zemi i ve světě. Hodnocení obecnějších souvislostí společenského vývoje, která se pochopitelně nemusí setkat u každého čtenáře se souhlasem, se střídají se zajímavými svědectvími ze skrytého zákulisí (například o tom, jak generál Svoboda vnímal poli-

tické represe 50. let, předtím než sám upadl v nemilost – s. 133 n.; o tom, jak Svobodovi a Klusákoví prožívali dramatické dny po 21. srpnu 1968 – s. 181 n. o pokusu posílit postavení prezidenta prostřednictvím týmu poradců – s. 197; o Svobodově vnitřním nesouhlasu s postihy odpůrců vstupu okupačních vojsk v roce 1968 – s. 199; o vzniku Svobodových pamětí a zákazu publikovat jejich druhý díl – s. 201) i s historikami dnes již znějícími naprosto bizarně (například o „vyakčnění“ Zoe Svobodové ze studia na Vysokém učení technickém v roce 1948 z důvodu absence zaviněné tím, že jeden semestr studovala v Moskvě – s. 126; o tom, jak ji sovětský velvyslanec Červoněnko neúspěšně žádal, aby megafonem uklidňovala davы čekající na cestě od letiště na návrat československé delegace z Moskvy po 21. srpnu 1968 – s. 189).

V některých případech doplňuje autorka memoárů známá fakta zajímavými detaily. Vědělo se například již dříve, že vztahy Ludvíka Svobody a Gustáva Husáka nebyly právě harmonické, ale je zajímavé si přejít, jak daleko byl mocný stranický vůdce ochoten zajít (například zakázal používat prezidentskou standartu v přítomnosti generálního tajemníka ÚV KSČ – s. 200). K Husákově osobě, k jeho psychickému rozpoložení, je ostatně v knížce shromážděn docela atraktivní studijní materiál. Ocenit je nutno v neposlední řadě otevřeně líčení posledních roků života Ludvíka Svobody, včetně popisu jeho zdravotních problémů. V žádných oficiálních zdravotních zprávách lékařských koncilí se pochopitelně kupříkladu nikdy neobjevila zpráva, že v roce 1974 pomohla těžce nemocnému prezidentovi známá bylinkářka Božena Kamenická z Radnice u Plzně (s. 208).

Domnívám se, že vzpomínková kniha Zoe Klusákové-Svobodové představuje hodnotný doplněk pamětí jejího otce a dalších relevantních pramenů. Musím na tomto místě jako archivář vysoce vyzvednout vzornou péči Zoe Klusákové o osobní archiv jejího otce, který díky tomu zůstane zachován budoucím generacím ve své úplnosti. Anotovanou knihu by neměli pominout zájemci

o soudobé dějiny ani politologové, kteří se blíže zajímají o fenomén komunismu a jeho historické souvislosti.

Jiří Křestán

OLŠÁKOVÁ, Doubravka – VYBÍRAL, Zdeněk (ed.): *Husitský Tábor: Sborník Husitského muzea, supplementum 2: Husitský Tábor a jeho postavení v české historiografii v 70. a 80. letech 20. století*. Tábor, Husitské muzeum v Táboře 2004, 495 s.

Druhé supplementum *Sborníku Husitského muzea* v Táboře shrnuje materiály ze semináře uspořádaného Výzkumným centrem pro dějiny vědy (ve spolupráci s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy a Husitským muzeem v Táboře) v září 2003. Zatímco materiály ze semináře věnovaného husitologickému bádání v 50. a 60. letech z roku 2002 většinou nebyly publikovány, seminář k problematice jednoho z útulků historické vědy v 70. a 80. letech uplynulého století se dočkal důstojné podoby, navíc v tradičním periodiku, s nímž je téma dané konference spojeno. (Termín Jana Havránka „útulek“, použitý například pro Archiv Univerzity Karlovy v době „normalizace“, považují za adekvátnější než Luftův termín „nika“, jehož architektonické konotace vyvolávají pocit čehosi příliš vznešeného a který dnes působí již příliš nadneseně.)

Vlastní sborník je rozdělen do tří oddílů, z nichž každý je naprosto specifický. Obsáhleji však lze hodnotit vlastně jen první část, která shrnuje příspěvky skutečně přednesené na semináři, přesněji jejich písemné verze. Jakýsi úvod ke sborníku představuje zamyšlení Miloše Drdy „Husitský Tábor – minulost a perspektiva“ (s. 11–13), které téma otvírá připomenutím geneze a tradice časopisu a jeho zakotvením v české a jihočeské historiografii. Za nejpodstatnější příspěvky sborníku považují statě Petra Čorneje a Doubravky Olšákové.

Petr Čornej ve studii „Husitský Tábor v kontextu české historiografie 70. a 80. let minulého století“ (s. 15–64) předvedl obdi-

vuhodný interpretační výkon, jímž se mu podařilo osvětlit nejen genezi sborníku *Husitský Tábor*, ale rekonstruovat i tábořská husitologická symposia a doložit jejich vztahy k dalším ostrůvkům „pozitivní deviace“ tehdejší historické vědy v Československu (mimo jiné k plzeňským konferencím zaměřeným na 19. století). Jako pamětník se ovšem mnohdy pohybuje na hraně historického výzkumu a svého prožitku, takže tu lze najít i přesahy do egohistorie a metahistorie. Je tudíž otázkou, zda tuto objektivizaci subjektivního prožitku budoucí bádání vždy potvrdí. Například pokus doložit, že plzeňská symposia vycházejí z okruhu tábořských setkání, může narazit na skutečnost, že historiků, kteří byli ochotni a schopni něco smysluplného dělat, nebylo tehdy mnoho, a účast na obou typech konferencí tak možná svědčí spíše o tomto omezení. Zmínka o hrozícím postihu Josefa Macka v Archeologickém ústavu ČSAV za případné publikování jeho referátu v roce 1983 (s. 35) pak ukazuje, že o ideologickém zákulisí tehdejšího historického provozu víme stále ještě málo. Státní bezpečnost pro něho tehdy naopak hledala (zřejmě bez vědomí vedení ústavu?) možnosti, jak v omezené míře publikovat pod svým jménem.

Druhou nejvýznamnější stať do sborníku napsala Doubravka Olšáková. Její studie „Reflexe husitologických symposií v rozhovorech s jejich účastníky“ (s. 65–98) přináší řadu postřehů k omezeným možnostem využití orální historie ve výzkumu marxistického dějepiscetví. Podstatné úskalí spočívá v tom, že do historikova vyprávění a sdělovaných informací se nutně (byť třeba nevědomě) promítá jeho představa, jak má obraz dějin vyhlížet a zároveň jak by v tomto obraze měl vypadat on sám. Otevřít některé problémy se tak neodhodlá ani tazatel, ani dotazovaný. Nenormální doba „normalizace“ se prostřednictvím interview – zejména pokud se počítá s jejich zveřejněním – zřejmě ani v dějepiscetví do hloubky neosvětlí; alespoň do té doby, než budeme ochotni je konfrontovat s otevřenou reflexí vztahů historiků ke státní moci, včetně jejich policejních složek či orgánů komunistické strany. To si ovšem vyžaduje rozšířit pramennou základnu k tomuto účelu

například o svazky Státní bezpečnosti, a to jak jejích spolupracovníků, tak sledovaných osob. Jaké obecné závěry z toho bude možno vyvodit, však není snadné říci. Například „dominový efekt“ (s. 76 aj.), kdy jedna publikace proskribovaného historika uvolnila cestu jeho dalším statím, neboť se pak našel zase někdo jiný, ochotný podstoupit to riziko a uveřejnit je ve svém sborníku, časopisu a podobně, když to již jednou prošlo, se uplatnil při „prorážení“ Františka Šmahela do českých časopisů, nejspíše však neplatil u Josefa Macka (viz výše).

Další texty sborníku jsou do značné míry dílem pamětníků, kteří ovšem vymezením svého tématu mnohdy dokázali od této skutečnosti plně abstrahovat. Miloš Drda („Husitský Tábor a archeologie“, s. 99–102) stručně upozornil na prezentaci tábořských archeologických výzkumů ve zdejších sbornících. Pamětnický ráz nejvíce zachovává příspěvek Jiřího Raka „České dějiny 19. století na stránkách Husitského Tábora“ (s. 103–111), kde je třeba vyzvednout zejména jeho upozornění na různorodost husitských tradic, tak jak se je tento sborník pokoušel reflektovat. Jiří Pokorný („Právě minulé století na stránkách Husitského Tábora“, s. 113–117) a Jiří Kořalka („Zahraniční ohlasy Husitského Tábora“, s. 119–126) o svých tématech píší s porozuměním a snad i s nostalgií, nicméně vycházejí z publikovaných pramenů a neuchylují se ke vzpomínání.

Následující stať sborníku, jejímž autorem je mladý polský historik Maciej Górný („Husitské revoluční hnutí v české historiografii stalinského období“, s. 129–148), je přínosná zejména v komplexnosti pohledu na hodnocení husitství v poúnorových letech, kdy se paralelně objevují přístupy Josefa Macka, Františka Grause i Tomáše Durdíka k celému problému. Z dílčích aspektů studie (pomineme-li, že Macek neměl doktorát za husitologické práce, s těmi lze spojit jeho docenturu) stojí za pozornost, že Górný českému čtenáři přibližuje vnímání husitství v poválečném Polsku (Ewa Ma³eczyńska), a také jeho oprávněný postřeh, že Nejedlého nacionalismus byl příčinou odmítání vlivu cizozemských herezí na husitství, zatímco ohlas

husitského hnutí v cizině se hledal velmi intenzivně.

Další pamětníci je naopak ruská historička Ludmila Pavlovna Laptěva, která ve stati „Ruská historiografie husitského hnutí v posledních čtvrtině 20. Století“ (s. 149–161) nabízí nejen přehled bádání o husitství v Rusku, ale i svou vlastní interpretaci tohoto fenoménu. První oddíl sborníku zakončuje stať Miroslava Vaňka „Možnosti metody ‘Orální historie’ při výzkumu nedávné minulosti“ (s. 163–188), která představuje cenné shrnutí této metody historického poznání, nicméně jejímu uplatnění na dějiny historiografie se konkrétně nevěnuje.

Druhý oddíl sborníku je sestaven z rozhovorů, jež Doubravka Olšáková v roce 2003 vedla s účastníky husitologických symposií v Táboře z let 1978–1983 i s tehdejšími zaměstnanci muzea (Petr Brátka, Petr Čornej, Ivana Čornejová, Miloš Drda, Zdeněk Hojda, Jiří Kořalka, Rudolf Krajíc, Jiří Pešek, Miloš Polívka, Jiří Rak, František Šmahel, Michal Svatoš, Rudolf Tecl, Blanka Zilynská). Pro budoucí generace historiků se nepochybně stanou cenným pramenem; nejen v tom, o čem hovoří, ale možná ještě více v tom, o čem mlčí. Jejich přesné využití k analýze *Husitského Tábora*, činnosti muzea a jím pořádaných symposií však bude možné až v komparaci s prameny institucionálními.

Ve třetí části sborníku najdeme rejstříky a bibliografii k prvním deseti svazkům *Husitského Tábora*, které pečlivě připravili Jiří a Květa Kořalkovi. Jednoznačně z nich vysvítá pozoruhodný záběr těchto sborníků před rokem 1989 (desátý svazek byl ovšem vydán až v roce 1991).

Obecně lze říci, že přednosti i nedostatky sborníku vyplývají ze skutečnosti, že jde převážně o setkání pamětníků *Husitského Tábora* i oněch tří konferencí. Vzhledem k tomu, že pro tehdejší mladou generaci symposia plnila skutečně socializační funkci v historické vědě, mají velký sklon v tom spatřovat jedinečnost – jedinečné to samozřejmě bylo pro ni (byť o generaci *Husitského Tábora* asi hovořit nelze). Takovou socializační funkci však symposia plní již minimálně sto let (od římského kongresu roku 1903), pro každou

nastupující generaci historiků jsou to však konference jiné.

Další obecný závěr plyne rovněž z pamětnického reflektování skutečnosti. Prakticky totiž nebyl tematizován vztah Státní bezpečnosti a historiografie za „normalizace“, kontrola těchto útulků (nik) politickou mocí. Poznat v úplnosti, jaké mechanismy umožňovaly a ovlivňovaly fungování tábořských konferencí (obdobně sborníků *Studia Comeniana et Historia* a podobně), totiž nepůjde bez otevření „černé skříňky“ v podobě materiálů KSČ a StB ani bez otevřenosti pamětníků... Institucionální prameny, včetně dochovaných svazků spolupracovníků StB, jednou jistě zveřejněny budou, avšak pamětníci mají šanci se k tomu vyjádřit jen za svého života. Sborník je tedy prozatím především vykočenním k souhrnnému zpracování tématu, které českou historiografii teprve čeká.

Bohumil Jiroušek

PAVELČÍKOVÁ, Nina: *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR 2004, 183 s., neprodejné.

Ostravská historička Nina Pavelčíková se v této rozsahem přiměřené publikaci věnuje fenoménu, jenž stál po léta nejen mimo oficiální zájem domácích odborné veřejnosti, ale i drtivě většiny české veřejnosti vůbec (výjimku představovala pouze hrstka samostatně a na bázi ryze osobního zájmu pracujících „nadšenců“ z řad Romů i Neromů, zejména Mileny Hübschmannové, Evy Davidové, na Slovensku pak především Emílie Horváthové). Zato v době „polistopadové“ se dočkal u nás i na Slovensku doslova nevídaná akcelerace pozornosti erudovaných specialistů v řadě dílčích vědních oborů (v lingvistice – Milena Hübschmannová a Jan Červenka; historii – Ctibor Nečas a Arne Mann; antropologii – Ivan Bernasovský; etnologii – Eva Davidová; muzikologii – Zuzana Jurková, Jana Belišová a Zbyněk Andrš; speciální pedagogice – Eva Šotolová, Jaroslav Balvín a Helena Balabánová). Pavelčíková sama je

autorkou řady odborných článků, statí, studií a tematické monografie (*Romské obyvatelstvo na Ostravsku (1945–1975)*. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1999).

Publikaci autorka smysluplně a přehledně rozčlenila do pěti tematicky jasně profilovaných oddílů. V každém z nich se zaměřuje na vybraný chronologický úsek a v jeho rámci pak pojednává o ideově-politických strategiích či koncepcích, které oficiálně či neoficiálně vůči Romům uplatňovala majoritní společnost, případně sleduje motivace a způsoby vnitřní emancipace romství či renesanci vnějšího zájmu o něj. Oddíly jsou proporčně víceméně vyrovnané a logicky strukturované do dílčích kapitol, případně podkapitol. Velmi vhodně knihu otevírá obecně kulturologický úvod (s. 7–22), který se pokouší, byť značně zhuštěně a jen výběrově, nezasevěnému čtenáři objasnit klíčové identifikační a sebeidentifikační fenomény romství (zejména antropologické, demografické, geodemografické, lingvistické a socio-kulturní determinanty a typičnosti). Autorka sice místy poněkud nahodile a nesystémově prokládá text řadou okrajových poznámek, tím jej však zároveň činí „stravitelnějším“ a poutavějším. Současně před čtenářem demonstruje šíři relevantní odborné i beletristické literatury k tématu. Stručný souhrn (s. 133–136) věcně a v duchu aplikované argumentace sumarizuje již uvedená fakta, která ukotvuje v klíčových dobových, zejména pak politických kontextech. Za nejcennější části textu považují interpretace výsledků řady citovaných, dobově podmíněných výzkumů (například subkapitola 5.3.1 věnovaná mosteckému Chánovu).

Práci doplňují přílohy, které sestávají jednak z formálně snad efektivních, fakticky však pouze kolorativních, neosobně a oficiálně působících dobových fotografií (pocházejí z fotoarchivu brněnského Muzea romské kultury), jednak z prepisů či fotokopíí archivních dokumentů, jejichž výpovědní hodnota je nezastupitelná a jež jsou někdy až krutě žalující (zejména „Pracovní verze návrhu vládního zákona č. 74/1958 o trvalém usídlení kočovných osob“ nebo „Evidenční karta cikánské rodiny“). Potřebným fakto-

grafickým apendixem práce tohoto charakteru je soupis pramenů a literatury, seznam použitých zkratk, jmenný rejstřík, české, anglické a německé resumé.

Autorčino jasně proromské „nastavení“ je z práce sice čitelné, nesvádí ji však k jednostranným soudům ani zjednodušenému pojmání reality. Argumentuje věcně, formuluje jasně, odbornými termíny užívá střídavě a vyhýbá se nekonstruktivním popisnostem. Usiluje o transparentnost a stručnost. Text je tak přístupný nejen odborníkům, ale výběrově také širší veřejnosti se zájmem o historii Romů v Československu po druhé světové válce. Vydávaný titul obohacuje domácí, dnes již značně bohatý trh s původními či překladovými romisticky orientovanými tituly a aspiruje na to, aby se stal vhodným studijním materiálem nejen pro odborné historiky, ale i politology, sociology či právníky.

Veronika Ševčíková

TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt – KOURIL, Miloš: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, sv. 1: *Od května 1945 do srpna 1968*. Olomouc, Centrum pro československá exilová studia při katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 2004, 111 s. (Ediční řada Emigrace, sv. 1.)

Anotovaná publikace je dalším výsledkem práce olomouckého Centra pro československá exilová studia, které již řadu let zaujímá významnou a mnohdy průkopnickou roli při výzkumu dějin exilu, krajanství a zahraničních Čechů. Publikace byla představena při příležitosti dvaadvacátého světového kongresu Československé společnosti pro vědu a umění, který se konal v Olomouci od 28. června do 3. července 2004, a její vydání podpořil výzkumný grant „Emigrace z českých zemí v novověku“. Nová ediční řada nazvaná „Emigrace“ tak byla zahájena komplexním zpracováním krajanského a exilového hnutí ve Švýcarsku, které sice nebylo a není oproti jiným zemím početné, ale mělo svůj značný význam jak z hlediska historické

kého, tak díky soustředění řady významných osobností se značným vlivem. První svazek přináší dějiny švýcarských Čechů v letech 1945–1968, následující svazek by měl mapovat období 1968–1989. Autoři mohli navázat na starší práce Jiřího Kořalky nebo Stanislava Broučka.

V úvodní části nejprve definují základní pojmy (emigrace, exil, krajané, krajanské hnutí), které jsou v literatuře zaměňovány nebo nejednoznačně definovány, a konců ani sami krajané (respektive zahraniční Češi) se často neshodnou na jejich přesném obsahu. Obvykle je pojem „emigrace“ nicméně chápán v obecnějším významu, zatímco pojmem „exil“ se rozumí politická emigrace vyvolaná pronásledováním a diskriminací v mateřské zemi. Mezi krajany se pak zahrnují exulanti i jejich potomci. Při výzkumu měli autoři možnost využít některých pramenů přímo z proveniencí švýcarských krajanů (archiv Besedy Slovan Ženeva, archiv spolku Domov v Basileji a rozsáhlý archiv krajanského funkcionáře Arnošta Jokla), které pak doplnili ještě o rozhovory s krajanskými předáky Oldřichem Černým a Miroslavem Tučkem. Pro zajímavost zmiňují, že archivní materiály lze nyní rozšířit o několik fondů, které byly díky laskavosti a přátelskému pochopení švýcarských krajanů předány do Národního archivu v Praze (většinou se však vztahují k období po roce 1968). Jedná se zejména o písemnosti střeškové organizace švýcarských krajanů, Svazu spolku Čechů a Slováků ve Švýcarsku, a dále o dokumenty několika dalších krajanských spolků nebo jiných organizací (zejména Masarykův fond Basilej, Tělocvičná jednota Sokol Baden, Tělocvičná jednota Sokol Curych, Československý spolek Masaryk Solothurn, Společnost pro vědy a umění – švýcarská pobočka, Občanské fórum Švýcarsko, Konfederace politických vězňů – švýcarská skupina ad.). Autoři dále využili fondy Státního ústředního (dnes Národního) archivu a Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR. Upozorňují, že i zde je možné nalézt další prameny (například v Národním archivu ve fondech Komunistická strana Československa – ústřední orgány nebo v Archivu Mi-

nisterstva zahraničních věcí ČR ve fondech Teritoriální odbory – obyčejné a Teritoriální odbory – tajné). Překvapí naprostá absence výzkumu ve švýcarských veřejných archívech, která je ovšem dána pravděpodobně tím, že se autoři zaměřili spíše na vnitřní vývoj krajanské komunity než na vztah krajanů vůči Švýcarské konfederaci.

V hutných kapitolách vymezených chronologicky je věnována pozornost především organizaci, programu a rozhodujícím osobnostem švýcarského krajanského hnutí. První český spolek (Česká beseda Curych) vznikl na švýcarské půdě již v roce 1861, dodnes existující Beseda Slovan v Ženevě byla založena roku 1901. Významnou roli začali hrát švýcarští krajané za první světové války, zejména díky dočasnému působení Tomáše Garrigua Masaryka nebo Lva Sychravy v této zemi. Po roce 1918 pak konečně dochází k integraci jednotlivých spolků a posléze v roce 1935 k založení Svazu československých spolků ve Švýcarsku se sídlem v Ženevě.

V období 1945–1948 bylo ve svazu sdruženo celkem devět spolků, přičemž jeden z nich (Československá beseda Bern) byl posléze za „protinárodní chování“ vyloučen. Poválečné aktivity krajanů měly většinou dobročinný charakter (finanční dotace, podpůrný Masarykův fond). V krajanské obci se ovšem již tehdy začaly projevovat zřetelné rozpory (napětí mezi hlavními centry Ženevou a Curychem, odlišné názory na některé základní otázky, jako např. podmínka československé státní příslušnosti pro přijetí do některého ze spolků). Jako i v jiných zemích, důležitý mezník pro československé krajany ve Švýcarsku znamenal rok 1948, kdy byli postaveni před nutnost vymezit se vůči novému režimu v mateřské zemi. Jejich situace byla o to komplikovanější, že Švýcarsko je tradičně neutrální zemí, která nevstupuje do mezinárodních paktů a politických bloků. Spory uvnitř některých spolků vyvrcholily vystoupením Svazu československých spolků ve Švýcarsku z Československého ústavu zahraničního, byť některé spolky nadále zachovávaly kontakty s Československem (v roce 1948 tvořilo zdejší krajanskou komunitu celkem tisíc sto osob).

Po roce 1948 směřuje do Švýcarska vlna nových exulantů, mezi nimiž je i řada prominentních osobností, které ovšem většinou ve Švýcarsku nezůstávají a do krajanského hnutí se až na výjimky nezapojují (rodina Bařů, rodina kardinála Berana, Bohuslav Martinů, Rudolf Firkušný, Rafael Kubelík, později Jaroslav Drobný nebo Přemysl Pitter). Příliv nových exulantů vyvolává komplikace v menšině a zároveň vede k její značné politizaci (vydávání několika časopisů atd.). V posledním sledovaném období (přibližně po roce 1955) pak dochází k jistému uklidnění díky částečnému setření rozdílu mezi původními krajany a novými exulanty a díky zániku spolků sympatizujících s pražským režimem, jakož i v důsledku celkového snížení počtu spolků a jejich členské základny (např. v roce 1966 sdružoval střechový svaz pouhých pět spolků se 123 členy). Švýcarské krajanské hnutí naopak získává svou výjimečnost v pěstování duchovního dialogu (zejména zásluhou křesťanského humanisty Přemysla Pittera) a pořádáním kulturních, církevních a charitativních akcí (zejména oslav T. G. Masaryka, Husových oslav v Kostnici nebo založením pobočky Cyrilometodějské ligy v Curychu). Koncem 60. let pak spolky také postupně obnovovaly své kontakty s bývalou vlastí.

Jan Kahuda

WEHLER, Hans-Ulrich: Das längste Jahr: Warum am 8. Mai zwar der Krieg zu Ende war, der Frieden aber noch nicht begonnen hatte – ein Gespräch. In: *DIE ZEIT Geschichte*, roč. 1, č. 1, (duben 2005), s. 26–30. Číslo nese název „Die Stunde Null: 8. Mai 1945“, 2. část: „Lehren aus der Katastrophe“.

Světověznámý doyen německého sociálněhistorického dějepiscectví, bielefeldský emeritus Hans-Ulrich Wehler (ročník 1931) poskytl redaktorům Benediktu Erenzovi a Volkeru Ullrichovi z populárněhistorického čtvrtletníku při hamburském časopisu *Die Zeit* velmi otevřený a zajímavý rozhovor o svém válečném dětství, zážitcích z roku 1945 a interpretaci

nacistické epochy německých dějin. V závěrečné fázi rozhovoru formuloval i obecnější tezi, zasluhující závažnou diskusi, o vazbách Spolkové republiky, respektive jejího „hospodářského zázraku“, na „třetí říši“: „Spolková republika paradoxně profitovala z ‘třetí říše’. Onomu režimu se povedlo vzbudit u mládeže dojem, že ‘hnutí’ zlikviduje třídní omezení a stavovské předsudky, že pilným patří svět atd. Vezměte jen ty klíčové ročníky, zhruba 1905, tedy rok narození Heydricha, Speera, Stukarta a vedle nich tisíců mladých akademiků, techniků, úředníků, kteří byli katapultováni směrem vzhůru. Ještě před třicítkou vládli celým říšským úřadům. Co to jen bylo za sociální mobilitu!

Řekněme to asi tak: NSDAP se dokázala prezentovat jako strana mládeže a hnutí otevřené budoucnosti. Tento systém produkoval... Řekněte si, že je to ode mne cynické, ale tento systém produkoval především ‘fanatiku výkonu’. Podívejme se na to bez jakéhokoliv hodnocení. Bylo potřeba je pouze denacifikovat a pak už se skvěle hodili do Erhardova ‘sociálně-tržního hospodářství’.

Moje teze zní: Podstatným předpokladem hospodářského úspěchu Spolkové republiky byla předchozí mimořádná podpora výkonostní společnosti. Všichni ti organizátoři, ti mechanici, piloti, konstruktéři, inženýři, chemici, kteří byli potřeba pro válku. Většinou to nebyli hluboce věřící nacisté. Ti chtěli jen ukázat, že dovedou podat výkon. Legitimizovat svůj vzestup. A když ne ve válce, tedy v míru. Z toho profitovala Spolková republika.“

Historiografie mohutného spojeného Německa hledá nové interpretační klíče ke svým moderním dějinám. Sociálněhistorický, nehodnotící přístup k problematice tématu umožňuje eliminovat nepřijemné otázky po osobní i skupinové zodpovědnosti „fanatiků výkonu“ a soustředit pozornost jen na to společensky „podstatné“. Dodejme, že čtvrtý díl velkolepých Wehlerových *Dějin německé společnosti (1914–1949)* z roku 2003 podává o tomto novém, místy zarážejícím pojetí, přesvědčivý důkaz.

Jiří Pešek

Summaries

Several Remarks on the ‘The ‘Transfer’ Complex’

Adrian von Arburg

The author provides a concise overview of the main topic of the current double-issue of *Soudobé dějiny*, a recapitulation of the individual contributions of this set of articles, and suggests further subjects for research. The intentionally ambiguous term ‘the ‘transfer’ complex’ was introduced by Polish historians in the 1990s, in order to describe the vast range of all the developments directly or indirectly connected with the forced wartime and post-war migrations of various population groups of central and Eastern Europe and, on the other hand, to point out the difficulty that society continues to have in considering these aspects of the past without prejudice. The double-issue of the journal was intended mainly to cast light on some of the broader contexts of the post-war expulsion of the Germans from Czechoslovakia and its consequences in relation to the Bohemian borderlands and the population there in subsequent decades. The various approaches and topics of the articles published here demonstrate well the different aspects of the topic and their interconnections. All the articles tend to discuss the internal context and topics, whereas a large part of related publications on the Czech, German, and Austrian sides have concentrated more or less on the international (diplomatic and legal) contexts.

Articles

Ethnic Cleansing, Communism, and Environmental Devastation in Czechoslovakia’s Borderlands, 1945–89: Creating a New Identity for the North-Bohemian Borderlands

Eagle Glassheim

In this article (originally published as ‘Ethnic Cleansing, Communism, and Environmental Devastation in Czechoslovakia’s Borderlands, 1945–1989,’ *Journal of Modern History*, vol. 78, [March, 2006], no. 1, pp 65–92) the author considers the

causes of the devastation of the landscape and natural environment of north Bohemia from the end of the Second World War to the collapse of the Communist régime. Unlike some Sudeten-German critics or former Czech dissident intellectuals (like Petr Příhoda), the author does not look for the explanation in the mere fact of the expulsion of the German population, whose place in the borderlands was then taken by new arrivals who lacked both an attachment to place and a sense of belonging with the region. Instead, he aims to demonstrate that in Czechoslovakia immediately after the Second World War three phenomena interacted – namely, ethnic cleansing, Czechoslovak Communist socio-economic policy, late industrial modernity. All, according to him, derived from a complex, for which he uses David Harvey's terms 'universal modernism' and 'high modernism.' Its roots go back to the Enlightenment and are usually identified with faith in linear progress and absolute truths, rational planning of the ideal social order, and a desire for reshaping the identity of people and where they live.

Immediately after the end of the war in 1945, the institutions of the restored state began to work on the creation of a new regional identity for the borderlands, which was to be based on the pushing through of a Czech version of history, ethnic cleansing, industrialization, and urbanization. The author documents these attempts which were made at a grandiose exhibition called 'We Are Building Liberated Regions' (*Budujeme osvobozené kraje – BOK*) in Liberec in 1947. Since resettlement policy was in the hands of the Communist Party, it could take most of the credit for reshaping this regional identity, and consequently the borderlands without the Germans became a Communist bastion even before the destruction of democracy in Czechoslovakia. After they took power in February 1948 the Communists mobilized society around the strategic aim of building up heavy industry. In accord with this, coal and miners became the icons of north Bohemia. The recently settled and industrialized land was changed into a laboratory of socialism. This trend lasted until the end of the 1980s and as a symbol of this the author points to the north-Bohemian town of Most, whose historic core was destroyed in the name of socialist urban planning based on uniform pre-fab concrete housing. All human needs were subordinated to mining the maximum quantity of coal and producing the most electrical energy. This resulted in a profound environment crisis in the 1980s. On the basis of a sociological study from the period, the author concludes that most inhabitants of north Bohemia developed a strong, production-oriented, materialistic regional identity, which tended to slow down, rather than help to form, environmental awareness. In the relatively liberal 1960s criticism of local conditions tended to come much more from the local Communist functionaries than from the public. The reasons for the disastrous neglect of environment policy in north Bohemia, the author believes, was chiefly due to the interests of the powerful coal interests and the dismissive attitude of the Communist leadership, which, right up to its demise, never ceased to consider this region its laboratory. Similar cases, not only in other countries of the East bloc, but also in the capitalist world, support, according to the author, the hypothesis that in the broader sense such an attitude was an expression of the mentality of 'universal modernism.'

Organized Spontaneous ‘Transfers’? The Role of the Central State Organs in ‘Evacuating’ the German Population from May to September 1945

Part 1: Background and developments up to the end of May

Tomáš Staněk and Adrian von Arburg

The aim of this long article based on a large number of records that were till now either underused by scholars or completely unknown to them is to outline the current state of what we know about the role of the top-level Czechoslovak authorities in the first phase of the mass deportations of Germans from the Bohemian Lands. The core of the problem, argue the authors, turns out to be how to determine the extent played in initiating and carrying out the expulsions in 1945 by, on the one hand, local ‘spontaneous,’ uncoordinated activity, not directly run by the central authorities, and, on the other, the instructions and orders of the central state organs. Which influences were ultimately decisive in each of the particular cases and in the overall process? Each particular act or event, as it appears in the records cannot, however, be clearly classified according to the criterion of ‘central’ versus ‘decentralized’ or ‘local.’ Among the actors in positions of influence one can distinguish different degrees and forms of responsibility, which were, among other things, manifested in the binding instructions, verbal incitements, more or less conscious acts rationalized by a whole range of arguments presented at the time, the formulating, pushing through, or at least acceptance or tolerance of the various standpoints and that were measures implemented.

Chronologically and concisely, the article attempts to present a basic overview of the important results of debates at the top level and the decisions resulting from them, which then in the form of set regulations also affected various sides of the preparations for, and carrying out, of the ‘evacuation’ of the German population from Czechoslovakia by the autumn of 1945. The authors also pose questions relevant from the point of view of a more detailed, deeper clarification of the subject. Is it possible to trace a certain development of opinion in individuals and bodies which were one way or another involved in the matter? What interactions came about amongst the participants and of what importance were they to the adopted solution to the ‘German Question’? The article seeks to present a well-rounded picture of the whole complex of phenomena connected with the ‘spontaneous (*divoký*) expulsion’ including its organizational and technical aspects, the local conditions, and its special features. Various acts of discrimination and limitation against those labelled ‘politically unreliable’ (*státně nespolehlivý*), acts of vengeance and post-war ‘excesses,’ and the conditions in the camps and prisons are not the focus of the article, since the authors consider them in other works.

In the first part of the article, the other two of which will appear the next numbers of *Soudobé dějiny*, the authors first provide a concise overview of the state of research today, explain their approach to terminology, and present eight hypotheses for discussion. This is followed by a concise interpretation of the most important aspects of the genesis of the plan for the expulsion of most of the German

population from Czechoslovakia beginning in 1938 till the end of the German occupation in May 1945. The focus of the first part is the analysis of debates about, and preparations for, the expulsion, which were held in the key organs in April and, especially, May 1945, and preceded the state-run mass deportations. It focuses more closely on the public proclamations of the politicians concerned with the treatment of the Germans, the deployment of armed forces (in particular units of the Army and the Revolutionary Guard) with the aim of ‘purging’ Czech territory of Germans, the establishment of the category of persons to be exempt from expulsion (anti-Fascists), and the work on this by the Provincial National Committees in Brno and Prague during the period. At the end of the article particular attention is paid to ‘leading’ the Germans out of Brno and across the Moravian-Austrian frontier (the ‘Brno march’) in late May 1945.

Forgotten Country: The Bohemian Borderlands, 1948–60, and the Operation to Increase the Number of Settlers

Jiří Topinka

The article traces the contours of social development in the Bohemian borderlands from the Communist takeover in February 1948 to the end of the 1950s (with a recapitulation of the changes in the 1960s) through the lens of Czechoslovak resettlement policy. By way of introduction he points out that in the course of about two years after the end of the Second World War historically quite exceptional demographic, economic, and social processes were taking place in the Bohemian borderlands, which set about five million people in motion. The transfer of almost three million Germans and the subsequent settlement process changed the appearance of all these areas for decades to come. The two operations overlapped, and had largely been completed by mid-1947. Their having been carried out strengthened the Communist Party, which had invested the operations with its own particular ideas and used them to pursue its own political aims.

After the first wave of resettlement the individual parts of the borderlands remained very unevenly populated. In particular, the local agricultural districts there showed low population densities. In consequence of the badly implemented land reform many settlers left the borderlands even before 1948. The rest then sought protection from bankruptcy in the emerging standard farming cooperatives (JZDs) during the first stage of collectivization. The further depopulation of the otherwise sparsely inhabited rural borderlands was also contributed to by the ‘cadre purges’ conducted the Communist régime and in particular by the destruction of the middle classes and of many factories, some of which were confiscated by the Red Army, others were moved to Slovakia as part of the industrialization programme, and others were closed down in the first half of the 1950s. During the first Five-Year Plan, 1948–53, all systemic mistakes stemming from the nature of the Communist régime and the centrally planned economy were hit the borderlands doubly hard. Despite

Communist expectations, the situation, rather than becoming consolidated, only got worse. The author describes the often unbearable living conditions, which were to a considerable extent caused by the incompetent actions of Party and State organs, and led to the further exodus of old-time settlers and recent arrivals. Many areas of the borderlands became forgotten country in this period, whose inhabitants had mostly low incomes, which were sometimes not even enough for bare subsistence. Areas were often not supplied sufficiently, had poor public transport connections, poor access to health care, and poor housing as the housing stock deteriorated. In the western borderlands this decline was contributed to also by the creation of a 'forbidden zone' and the expulsion of the local population.

In autumn 1953 the Communist leaders, in connection with a partial reorientation of the economic course, decided to carry out an operation to increase the number of settlers in the borderlands, intended to make up for the huge decline in the population of these areas. Until 1959, however, it was aimed only at the agricultural sector, where the situation was extremely bad (and remained so till the mid-1960s). Since the departures of the dissatisfied continued, the whole operation only slowed down a continuing negative trend, and the anticipated turn for the better never took place. Attempts to rectify the situation also ran up against the lack of coordination of the relevant government offices, which defended mainly their own interests, and also ran up against the lack of finances, which were insufficient, for example, even for the necessary repairs and maintenance of run-down houses. The régime then sought to solve this problem by extensive demolition. Only after the 'complex addition of settlers in the borderlands' commenced in the late 1950s did certain positive changes begin to appear in the infrastructure, services, school system, and standard of life of the local population. In view of the seriousness of the post-war decline, however, these improvements were hardly enough to bring the overall level of the borderlands up to that of the interior, despite the régime's promises. Even in 1967 the First Secretary of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party and President of Czechoslovakia, Antonín Novotný, called the state of the borderlands 'politically untenable.' The price of the transfer of the Germans, the author concludes, though warning that the causes of the decline cannot be reduced merely to this, was ultimately paid for with huge economic, cultural, and, last but not least, moral losses, which were manifested in the borderlands of Bohemia and Moravia for many years to come.

The Second Retribution: The Work of the Extraordinary People's Courts in 1948

Kateřina Kočová

This article is concerned with the work of the Extraordinary People's Courts in Czechoslovakia in what is known as the 'second period of retribution,' from the beginning of April 1948 to the end of the year. This period, she argues, has so far re-

ceived scant attention from researchers. Immediately after taking power in February 1948, the Communist leadership decided to pass a law on the restoration of the Extraordinary People's Courts. The author reports on the debates of this question in the Government and Parliament, clearly demonstrating the political aims behind the law. 'Class justice,' run by Minister Alexej Čepička, was intended to deal with the legacy of 'bourgeois justice,' which was represented by Prokop Drtina, Čepička's predecessor in office. Drtina had allegedly prevented the prosecution of Nazi criminals and collaborators in order to use them in the struggle against the Communists. According to the author the régime originally hoped that a new wave of retribution would reconsider tens of thousands of cases. In the next part of the article she discusses some important cases that the courts tried in the 'second period of retribution.' She points to attempts at abusing the courts of retribution in order to get rid of troublesome people like the Náchod police commissioner Jan Chudoba and especially the General Secretary of the National Social Party, an important member of resistance to German occupation, Vladimír Krajina, who was sentenced *in absentia* to 25 years in jail in August 1948. The Nazi functionary Hermann Neuburg, who during the Occupation had been Konrad Henlein's Deputy Gauleiter in the Sudetenland, received a similar sentence; in the mid-1950s he was sent to West Germany. The author discusses the trials of Anton Burger, Karl Bergel, and Rudolf Haindl, top-ranking commandants of the Theresienstadt ghetto, as examples of true Nazi war criminals' being given sentences in the second wave of retribution.

In the last part of the article, the author attempts to pass judgement on the work of the restored Extraordinary People's Courts in 1948 as a whole. She argues that the original plan of the initiators of the law, to sentence tens of thousands of alleged culprits, was a failure because only about 3,000 people in total were sentenced in Czechoslovakia (of whom 52 received life sentences and 31 were sentenced to death). She argues that society at that time was not yet prepared for such a mass abuse of justice and that the courts were not yet entirely in the hands of the Communists. Moreover, the régime, buttressing its power, later had other aims, so that the second wave of retribution remained unfinished. At the end of the article the author provides a statistical assessment of the work of the Extraordinary People's Courts in 1948 together with tables.

Uranium Mining versus the 'Purging' of the Borderlands: German Labour in the Jáchymov Mines in the Late 1940s and Early 1950s

Tomáš Dvořák

The article is concerned with a rarely researched topic in the history of migration after the Second World War – namely, the development of the uranium industry, the nationalities policy of the Czechoslovak state, and social (particularly ethnic) change in the Jáchymov region. First, the author points to the fact that the uranium deposits in Czechoslovakia after the Second World War became the basis for the

rapid development of a whole new branch of industry. The strategic importance of this raw material for the Soviet Union, which was trying to build up its own nuclear arsenal, made uranium mining the priority at the start of the Cold War. Of key importance in this were the Jáchymov Mines, an enterprise established at the north-western frontier of Czechoslovakia in early 1946 on the basis of the Czechoslovak-Soviet Agreement of November 1945 and run by a mixed Czechoslovak-Soviet commission.

Whereas after the takeover of February 1948 the Communist régime created the prerequisites for the mass deployment of political and other prisoners in the uranium mines, in 1946–48 the growing need for labour in this industry led to the forced deployment of several thousand people of German ethnicity. Previous Czechoslovak nationalities policy, the aim of which had been the greatest possible ‘purging’ of the borderlands of the German inhabitants after the expulsion of the vast majority, was subordinated to this interest. The article is concerned with the political decision-making of the central authorities in this process and also with the development of employment and the position of the German inhabitants in the Jáchymov Mines. It seeks to reconstruct in detail the arrival and organization of the individual transports to the mines, their origin, composition, and number. The author divides the Germans who worked in the Jáchymov Mines into four categories. The first comprises those people recruited from the last few remaining Germans who had long lived in the Jáchymov region. The second comprises German prisoners of war (the smaller part of which were captured on Czechoslovak territory, whereas most were transferred here from POW camps on Soviet territory). The third group comprises prisoners sentenced in the ‘retribution trials.’ It is the fourth category, however, comprising Germans from various parts of the former Sudetenland, who were forced to resettle in the area of uranium mining after the Communist takeover of February 1948 with the assistance of the Czechoslovak government, which was most strikingly involved in the transformation of the settlement of this region.

The author argues that the Jáchymov Mines brought about a local revolution in the region in the course of the larger post-war ethnic-demographic revolution, which was determined by the mass expulsion of Germans and the centrally-controlled colonization of the regions using ‘ethnically reliable’ settlers. In this context he discusses the second German settlement of some villages, in which the German inhabitants again came to constitute a large part or even the majority. A consequence of this process was the emergence of a unique community in this small region, comprising various groups of original inhabitants and new arrivals. The article also considers local relations between ethnic Czechs and ethnic Germans, which were sometimes marked by Czech hostility, and points out the contradiction between most Germans’ desire to move to Germany and the declared attempt by the State, beginning in 1949, to force them to assimilate by taking Czechoslovak citizenship. In conclusion, he states that when uranium ceased to be mined in the 1960s most of the remaining Germans left the region, and this contributed to further depopulation and decline.

Research on International Migration: Its History and Future Prospects in the West

Zdeněk R. Nešpor

In this article, following on from his 'České migrace 19. a 20. století a jejich dosavadní studium,' which was published in *Soudobé dějiny*, vol. 12 (2005), no. 2, the author focuses on the impulses that Western research into migration has provided to the development of the Czech academic discourse on the subject. He discusses the theoretical and methodological starting points of earlier research, which were based on Neo-Classical economics and the theory of world systems, as well as the critique of them from the standpoint of the new economics of migration and the theory of migration systems. The theoretical points of departure of these viewpoints were also adopted, though often only implicitly, by other areas of the humanities and social sciences, like history or ethnography. Demography, by contrast, wrongly assumes the fairness of its analyses. As part of his survey of developments in Western migration studies, the author also discusses contemporary anthropological theories of transnational social spaces, the debates about multiculturalism, and other more recent attempts at a comprehensive approach to the topic of migration. He emphasizes the importance of the concept of economic sociology as an important paradigm of modern migration studies, but points out that substituting socio-economics for Neo-Classical views is not a cure-all. Towards the end of the article he recommends that his Czech colleagues should make specific theoretical and methodological changes connected with approaches of research abroad, and stresses migration studies in practice and their growing importance in the world, including the Czech Republic, today.

Materials

'In the Interest of Protecting the Borders': Resettlement of the Inhabitants from the Border Zone and Forbidden Zone, 1951–52

David Kovařík

The article aims to describe the forced resettlement of the inhabitants from the areas at the western frontier of Czechoslovakia in consequence of the aim of the State to increase the 'security' of these areas at the height of Stalinism and the Cold War. The border zone was set up in April 1950, and ran in a width of between two and six kilometres from the demarcation line. A year later a 'forbidden zone' was drawn over it, which ran a consistent two kilometres in width from the frontier and included 126 villages. Whereas people branded 'politically unreliable' (*státně nespolehliví*) were forced to move out of the border zone, while others were subject to various security measures, everyone was forced to move out of the forbidden zone. More than 5,000

people were affected by the operation, which took place from November 1951 to April 1952, overseen by the state security forces. The author notes that often neither the public nor even the local authorities were sufficiently informed; though rumours spread and people grumbled, few spoke out openly against it, and, from the point of view of the authorities, the operation took place largely without complications. On a smaller scale forced migration continued in consequence of the adjustments to the border zone and the forbidden zone. From 1952 to 1960 more than 100 villages were obliterated in the forbidden zone, and more than 45,000 buildings were demolished in the depopulated villages of the borderlands.

Discussion

Secret Police Records as a Source of Knowing the Past

Jan Křen

With this article, the author enters the public debate about whether the records of the former secret police of Communist Czechoslovakia (the State Security Forces or Státní bezpečnost – StB) should be made accessible and about how they can be used or misused. First, he brings in arguments to support the claims that these records cannot automatically be considered reliable and truthful. Whoever takes them to be so is ignoring the principles of criticism and interpretation used by historians when judging sources; such principles are especially important in this case. He then outlines the legislative framework for making StB documents accessible, lists the important provisions of the legislation, and points out the pitfalls they contain. On the one hand he appreciates that the Act on Making StB Files Accessible 2002 and the Archives Act 2004 are considerable steps in the right direction and have opened up a wide range of possibilities for research using these records. On the other hand, he notes that they contain serious contradictions. The wording of two subsections of the Archives Act, for example, allow for contradictory interpretations of whether sensitive private information about persons mentioned in the records is freely accessible or whether one needs the consent of the persons involved. If the relevant authorities adhere to the ‘liberal’ interpretation (which is in conflict with a provision of the Act on the Protection of Personal Data), these people, including those who may have been persecuted by the former régime, could be hurt. The author warns against the danger of discrediting people and manipulating facts owing to the irresponsible handling of sensitive personal information, and he also criticizes the growing practice of mass photocopying of StB records for private purposes, which is creating uncontrollable prerequisites for discrediting and manipulating.

In the third part of his article the author compares the Czech case with the declassification of similar records in other countries. The Czech Republic has gone farther than Slovakia and Poland in this respect, coming closer to the procedure in the Federal

Republic of Germany, where, however, the legislation is free of the contradictions that appear in Czech law. Referring to established practice in Germany, which is based on the fact that consent for the study of sensitive personal information is required from the persons involved, and is also usually given since there is a general consensus in Germany on the responsible handling of sensitive information, the author makes an appeal for establishing ethical guidelines for historian's work with archive records in the Czech Republic. Several documents are appended to the article: a letter signed by seventeen people (mostly historians) addressed to Czech Premier Jiří Paroubek, Interior Minister František Bublan, and Director of the Office for Personal Data Protection Igor Němec, in the matter of the legislative disputes over free access to personal information in the StB files, and also correspondence between the author and fellow historian Michal Reiman on the one hand and the relevant authorities on the other.

A Reply to Karel Hrubý

Zdeněk Kárník

The author is responding here to Karel Hrubý's article 'Radikální socialismus a jeho návraty' (Radical Socialism and Its Recurrences) published in the previous issue of *Soudobé dějiny*, vol. 12, (2005), no. 2, pp. 334–42. That article was a commentary on Kárník's conceptual study on extreme leftwing and rightwing politics in Czechoslovakia, which was published in the third volume of the series *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu* (Prague, 2004). First, he describes the five-year grant-funded project on this subject, of which he was the coordinator, and which has been completed and resulted in the publication of five volumes of essays and thirteen grant reports. In the next part of the article, he sums up his arguments from the project on Radical Socialism, which he argues is something fundamentally different from Communism or Bolshevism, though it is often confused with them. Radical Socialism, he maintains, always aims to adjust parliamentary democracy, not destroy it. That was also the case after the Second World War in Czechoslovakia, although in consequence of the external, great-power constellation it was controlled and misused by its rivals. After responding to Hrubý's particular objections, the author sums up the successes and failures of his project, and expresses the fear that it may not be possible to continue it in a suitable way.

A Lying 'Insulted' Reviewer

Ján Mlynárik

The author of *Dějiny Židů na Slovensku* (A History of the Jews in Slovakia) (Prague, 2005) responds to the review of this work, which was written by Ivan Kamenec and published in the previous issue of *Soudobé dějiny*, vol. 12 (2005) no. 2, pp. 343–53,

as ‘Promising Title, Awkward Result: Mlynárik’s History of the Jews in Slovakia.’ He refutes the reviewer’s claim that the book was largely plagiarized, arguing that it was written on the basis of his own series of programmes for broadcast by Radio Free Europe.

What are the Chances of Rational Discussion? A Reply to Ján Mlynárik

Ivan Kamenec

The reviewer is surprised that Mlynárik has called his claims lies without demonstrating a need to support his own arguments with facts. Referring to similar cases of criticism of plagiarized works in Slovak historiography, the reviewer stands by the claims that he made in the review. Concerning Mlynárik’s claim about the origin of *Dějiny Židů na Slovensku*, the reviewer adds that Mlynárik’s RFE series on the history of the Jews in Slovakia was broadcast well before the publication of some of the books from which he borrowed whole passages for his *Dějiny* without citing authorship.

Reviews

Jean-Paul Sartre as a Mirror of the Century and the Role of the Intellectual

Jiří Křestán

Lévy, Bernard-Henri. *Sartrovo století: Filozofické zkoumání*. Brno: Host, 2003, 472 pp.

In his *Le siècle de Sartre* (Paris, 2000), the author, according to the reviewer of this Czech translation, has succeeded exceptionally well to combine an intellectual biography of Sartre with a diagnosis of the times he lived in. The work compels the reader to contemplate again the life and times of a leading French intellectual of the twentieth century and their contradictions, temptations, conflicts, and goings-astray. It has been meticulously researched on the basis of historical sources and refutes several clichés put forth by Sartre’s critics. The biography avoids cheap moralizing, and attempts to get to the psychological roots of Sartre’s leaning towards Communism. It portrays Sartre as two people in one, a combination of an ‘adventurer of freedom and a totalitarian intellectual.’ The work, according to the reviewer, also raises a number of provocative questions for Czech historians, concerning both the understanding of the intellectual sources of the Communist past and the methods of interpreting history.

Of Reviews and Biographies and the Biography of Jiří Stříbrný

Eva Broklová

Vykoupil, Libor. *Jiří Stříbrný: Portrét politika*. Brno: Masarykova univerzita and Maticе moravská, 2003, 317 pp.

The reviewer believes the clearest contribution of this biography of the politician Jiří Stříbrný (1880–1955) is the attention paid equally to all periods of Stříbrný's career. Whereas it was the second half of that career, when Stříbrný was on the decline and on the extreme right of Czechoslovak politics, culminating after the Second World War in his being unjustly sentenced to life imprisonment for collaboration (alleged but never demonstrated), that had previously attracted the attention of historians, the first half, when Stříbrný's star was rising, had hitherto received little attention from historians. The author, according to the reviewer, restores Stříbrný's reputation as an important politician who helped to achieve Czechoslovak independence and was one of the key 'men of October 28th,' who had been a democrat until his political demise in 1926. The reviewer, however, does not accept all the author's interpretations of sources, and she points out certain weaknesses in his overall approach.

The Biographer as Captive of His Subject: Bouček's Account of the Historian Jan Slavík

Jakub Rákosník

Bouček, Jaroslav. *Jan Slavík: Příběh zakázaného historika*. Prague: H&H, 2002, 190 pp.

The work under review is the first biography of the outstanding Czech historian Jan Slavík (1885–1978). Slavík acquired a reputation as a writer of critical articles on the Russian revolution and Soviet Russia and of reflections on Czech history, and for his involvement in the debates about the 'meaning' of Czech history. The biography provides a reliable overview of Slavík's life and works, and for that reason alone is noteworthy. It fails, however, to use the opportunity to elucidate Slavík's contribution to methodology in the social sciences in Czechoslovakia, particularly in connection with Max Weber. The reviewer sees the greatest problem in the author's excessive dependence on Slavík's interpretations and his attempt to defend them rather than subject them to critical analysis.

The Fates of Josef Macek and Viktor Knapp: The Possibilities of Interpretation in Historical Biography and Autobiography

Pavla Horská

Jiroušek, Bohumil. *Josef Macek: Mezi historií a politikou*. Prague: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2004, 239 pp;

Knapp, Viktor. *Proměny času: Vzpomínky nestora české právní vědy*. Prague: Prospektrum, 1998, 255 pp.

The reviewer places side by side the biographies of the historian-medieval scholar Josef Macek (1922–1991) and the autobiography of the legal scholar Viktor Knapp (1914–1996), to compare their careers and to point out the different approaches to interpretation. After the war, the leftwing convictions of both men led them to the Czechoslovak Communist Party and, together with their professional activities, led them also to senior academic positions. Whereas Macek's biography focuses on his scholarly work, more or less ignoring his political career (although it analyzes his collaboration with the secret police after the crushing of the 'Prague Spring'), Knapp's reveals his having come to terms with his own political past with ironic detachment.

Introductory Remarks Concerning a Biography of František Graus

Pavla Horská

Beneš, Zdeněk, Bohumil Jiroušek, and Antonín Kostlán (ed.). *František Graus – člověk a historik: Sborník z pracovního semináře Výzkumného centra pro dějiny vědy konaného 10. prosince 2002*. Prague: Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2004, 228 pp.

The reviewer approaches this volume of essays in honour of František Graus (1921–1989) by asking what relevance it will have for a future biographer of this important scholar of the Middle Ages, who in the 1960s moved away from Marxism, was among the first to introduce the ideas of the Annales School to the Czech milieu, and emigrated to West Germany after the Soviet-led invasion of August 1968. Also on the basis of her own recollections, she considers Graus and his place in Czech historiography.

A Substantial Torso: Concerning the Unfinished Memoirs of Jiří Loewy

Karel Hrubý

Úseky polojasna: Vzpomínky Jiřího Loewyho. Written with Tomáš Zahradníček on the basis of an e-mail interview with Jiří Loewy. With an Introduction by Tomáš Zahradníček and Afterword by Dana Loewyová. Prague: Nakladatelství Lidové noviny, 2005, 260 pp + 11 photographs.

The reviewer discusses in vivid detail the life of the Czech journalist Jiří Loewy (1930–2004). Loewy came from a Czech-Jewish and German family, escaped deportation to a concentration camp, later became involved with the Social Democratic youth movement, worked as political prisoner in the uranium mines after the Communist takeover of February 1948, and after the Soviet-led occupation of Czechoslovakia in August 1968 emigrated to West Germany, where he was involved in the leadership of the Czechoslovak Social Democratic Party in exile and published the Party newspaper *Právo lidu*. Loewy's memoirs are, according to the reviewer, valuable for the facts they contain, and are distinguished by liveliness, modesty, and a touch of self-irony.

Students as the Driving Force of the Changes in Czechoslovakia

Radek Slabotínský

Otáhal, Milan. *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968–1989*. Prague: Dokořán, 2003, 230 pp.

This work is the first, according to the reviewer, to try and present a coherent picture of the role of students in Czechoslovak political life from the 'Prague Spring' of 1968 to the collapse of the Communist régime in the autumn of 1989. The reviewer notes, however, that it naturally pays far more attention to the beginning and end of this twenty-year period when political changes were clearly underway and there was a student movement. In those passages the argument is more thorough and more convincing. The volume is noteworthy also because it provides an account of events connected with the topic, and reactions to them, from the perspectives both of the students and of the politicians and secret police of the Communist régime.

Who Won the Spanish Civil War?

Vlastimil Hála

Beevor, Antony. *Španělská občanská válka 1936–1939*. Prague and Pilsen: Pavel Dobrovský – BETA and Jiří Ševčík 2004, 319 pp.

Antony Beevor, according to the reviewer of the Czech translation of his *Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936–1939* (London, 1999), is not without bias: he has an evident dislike of the Franco camp and also of Communists. He does, however, have sympathy for the anarchists. None the less, he does not suppress historical facts that do not fit comfortably into his interpretation of events. The work is devoted mainly to the events of the war, but at the same time manages in a fruitful way to debunk Republican myths connected chiefly with the role of the Commu-

nists. Although the Republicans were defeated militarily, the propaganda, according to Beevor, claims that they won the civil war.

Perpetrators or Victims? A Comparative Study of Ambivalent Memory in the Former Axis Countries

Lukáš Novotný

Cornelißen, Christoph, Lutz Klinkhammer, and Wolfgang Schwentker (ed.). *Nationale Erinnerungskulturen seit 1945 im Vergleich: Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt on Main: Fischer Taschenbuch, 2004, 368 pp.

This essay volume, according to the reviewer, is an important source of information on collective memory and the culture of remembrance in Germany, Italy, and Japan, three countries that had experienced a dictatorship. It also constitutes a worthy attempt at a comparison of the individual positions and special features of public remembrance.

France and the World after 1945

Lucie Soldátová

Dalloz, Jacques. *La France et le monde depuis 1945*. Paris: Armand Colin, 2002.

This work, says the reviewer, merits the attention mainly of people interested in French foreign relations after the Second World War. In this respect it offers a very dense, fact-filled interpretation, particularly concerning French relations with the USA and the USSR and the position of France in the European Union and La Francophonie.

Chronicle

A Summit of Historians in the Antipodes: The 20th International Congress of Historical Sciences, Sydney, 3–9 July 2005

This contribution is a series of related reports on the historians' congress in Sydney presenting various points of view by the Czech participants Jaroslav Pánek from the Council for Foreign Relations of the Academy of Sciences, Prague, Oldřich Tůma and Jiří Kocian from the Institute of Contemporary History, Prague, Milošlav Polívka from the Institute of History, Prague, Petr Vorel, from the University of

Pardubice, and Jiří Lach and Radmila Slabáková from the University of Olomouc. Three 'big' subject-areas dominated the Congress: 'Humankind and Nature in History,' 'Myth and History,' and 'War, Peace, Society, and International Order in History.' The Czech participants reporting here all observe that non-European historiography gained ground at the Congress, both in terms of choice of topics, which covered more or less the whole world, and in terms of the scholars who gave papers.

A Conference on Czechoslovak Currency Reforms

Martin Krčál

This is a report on the conference 'Currency Reforms and Upheavals in the Bohemian Lands since 1918,' which was organized by the Institute of History and Museum Studies at the Faculty of Arts and Science, Silesian University, Opava, in November 2005, and attended by historians and experts on finance.

An Autumn Seminar on Conscientious Objection in Czechoslovakia

Martina Miklová

A report on a seminar called 'Conscientious Objection in Czechoslovakia, 1948–89,' organized by Petr Blažek and other young historians from the Institute of Contemporary History, Prague, in September 2005, for historians and conscientious objectors from the former Soviet-bloc states.

Contributors

Adrian von Arburg (1974) read history at Berne, Vienna, and Prague. He is currently one of the chief researchers on the international publishing project “Migration and Transformation: Documents on the Implementation and Impact of the Expulsion, Forced Resettlement, and Internal Settlement Policy in the Bohemian Lands, 1945–50,” which is based in the Institute of History at the Faculty of Arts, Masaryk University, Brno. In addition, he is conducting research into migration and population policy in east-central Europe in the twentieth century as well as modern nationalism and national identities.

Eva Broklová (1939) is a Docent of History and Senior Researcher at the Masaryk Institute, Prague, concerned with the political system of the First Republic in comparison with those of other central European states, as well as the Czechoslovak electoral system and general elections in 1945–48, and the political culture of the German-speaking countries and pro-Czechoslovak German parties in the First Republic. Her publications include *Československá demokracie: Politický systém ČSR 1918–1938* (Prague, 1992), *Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938* (Prague, 1999), and *Prezident Republiky československé: Instituce a osobnost T. G. Masaryka* (Prague, 2001).

Tomáš Dvořák (1973) is a lecturer in the Institute of History at the Faculty of Arts, Masaryk University, Brno. His chief research interest is forced migration in Czechoslovakia after 1945. He is the author of *“Vnitřní odsun”: Průběh, motivy a paralely přesídlování německého obyvatelstva do vnitrozemí v českých zemích v letech 1947–1949* (Brno, 2005).

Eagle Glassheim (1970) is a graduate of Princeton University. He is currently Assistant Professor of History at the University of British Columbia, Vancouver, teaching East European history and the history of ethnic cleaning and genocide. Apart from these topics, his research has focused on the Bohemian nobility from the declaration of the Czechoslovak Republic to the Communist takeover and the post-war settlement and formation of new social ties in Czechoslovakia, Poland, and East Germany. He is the author of *Noble Nationalists: The Transformation of the Bohemian Aristocracy* (Harvard, 2005).

Vlastimil Hála (1951) is a Senior Researcher in the Institute of Philosophy, the Academy of Sciences, Prague. His chief research interest is ethics in the history of philosophy. Among his publications is *Impulsy Kantovy etiky* (Prague, 1994) as well as a number of articles on the history of philosophy and contemporary philosophy, including the ideas of Bolzano, Brentano, Höhle, and Habermas.

Pavla Horská (1927), now retired, was for many years a researcher in the Institute of History, Prague. Her main research interests are historical demography, social and economic history of the Bohemian Lands in the nineteenth century, Czech-French relations in the nineteenth and twentieth centuries, and the history of women and the women's movement. Among her publications are *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy* (Prague, 1990), *Sladká Francie* (Prague, 1996), *Naše prababičky feministky* (Prague, 1999), and, with Eduard Maur and Jiří Musil, *Zrod velkoměsta: Urbanizace českých zemí a Evropa* (Prague, 2002).

Karel Hrubý (1923) is a sociologist. Since 1968 he has lived in Basle. In 1983–91 he was Editor-in-Chief of *Proměny*, the cultural and political quarterly of the Czechoslovak Society for Arts and Science, published in New York. His chief area of academic interest is the sociology of systemic political change in the Hussite period and in recent years. With Milíč Čapek he co-authored *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (Ann Arbor, 1981).

Ivan Kamenec (1938) is a senior researcher in the Institute of History at the Slovak Academy of Sciences, Bratislava. His area of specialization is the history of Slovakia after 1918, particularly the period of the Second World War, Slovak Jews, and the Shoah, about which he has written the book *Po stopách tragédie* (Bratislava, 1991). Among his other many publications are *Slovenský stát (1939–1945)* (Prague, 1992), *Tragédia politika, kňaza a človeka: Dr. Jozef Tiso 1887–1947* (Bratislava, 1998), and *Hľadanie a blúdenie v dejinách: Úvahy, štúdie a polemiky* (Bratislava, 2000).

Zdeněk Kárník (1931) is Professor of History in the Institute of Economic and Social History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. The focus of his research is Czech and German social history of the nineteenth and twentieth centuries. He is author of *Habsburk, Masaryk či Šmeral: Socialisté na rozcestí* (Prague, 1996) and the three-volume *České země v éře První republiky: 1918–1938* (Prague, 2000–03).

Kateřina Kočová (1976) is a lecturer in history in the Faculty of Education, the University of Technology, Liberec. The focus of her research is Extraordinary People's Courts in Czechoslovakia after the Second World War, the expulsion of the Germans, and political persecution and show trials in the 1950s. With Zdeněk Radvanovský and Jitka Suchá she is co-author of *Mimořádný lidový soud v Liberci a Litoměřicích v letech 1945–1948* (Ústí nad Labem, 2001).

David Kovařík (1972) is a researcher in the Brno branch of the Institute of Contemporary History and a graduate student of Czech history at the Faculty of Arts, Masaryk University, Brno. His chief academic interests are Czech and Czechoslovak history after 1945, with a focus on developments in the borderlands and the history of Brno.

Jan Křen (1930) is Professor of History at Charles University, Prague, lecturing at Prague and universities in Austria and Germany. His area of specialization is the modern history of central Europe and Czech-German relations. Among his many publications are *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918* (Prague, 1991, and Munich, 1996) and, most recently, *Dvě století střední Evropy* (Prague, 2005).

Jiří Křesťan (1957), an archivist and historian, is in charge of a department in the National Archives, Prague. His chief research interest is the history of Communism and Socialism in the Bohemian Lands, particularly the life and work of Zdeněk Nejedlý, about whom he wrote *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Prague, 1996).

Ján Mlynárik (1933) is a Slovak historian. After signing the human-rights document “Charter 77” he spent several years as an émigré in West Germany. After returning to Czechoslovakia he lectured on Slovak history at Charles University, Prague. He is currently Chairman of the Union of Slovaks in the Czech Republic. His chief research interest is the persecution and expulsion of the Germans of Czechoslovakia and the history of Czech-Slovak relations. His publications include the biography of Milan R. Štefánik called *Cesta ke hvězdám a svobodě* (1991), as well as *Slovenskí študenti: Na českých vysokých školách v letech 1918–1929*, vol. 1 (Prague, 2005) and *Tragédie Vitorazska 1945–1953: Poprava v Tušti* (Třeboň, 2005).

Zdeněk R. Nešpor (1976) is a senior researcher in the Institute of Sociology at the Czech Academy of Sciences, Prague, and a lecturer at the Faculty of the Humanities, Charles University, Prague. His chief fields of research are the history and sociology of religion, the sociology of culture, with a focus on values and institutions, and social anthropology in the Bohemian Lands and the Balkans. His publications include *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty* (Prague, 2002) and *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství 18. a 19. století* (Ústí nad Labem, 2004).

Lukáš Novotný (1979) is a researcher in the Bohemian Borderlands Department of the Institute of Sociology, Ústí nad Labem. He is concerned with Czech-German relations and the nationalities question in the Czech Republic and central Europe, and has published on the topic in this country and abroad.

Jakub Rákosník (1977) is a lecturer in the Institute of Economic and Social History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His area of specialization is the history of welfare states and the labour movement in the nineteenth and twentieth centuries.

Radek Slabotínský (1975) is doing a doctoral programme in Czech History at Masaryk University, Brno, with a focus on the mechanisms of the show trials in Communist Czechoslovakia, some leading politicians of the Czechoslovak Communist Party after the Second World War, and relations between the Roman Catholic Church and the Communist régime.

Lucie Soldátová (1982) read history at the Faculty of Arts, Masaryk University, Brno, and is now reading media studies and journalism at the Faculty of Social Studies, Masaryk University, and West European Studies in the Institute of International Studies, Charles University, Prague.

Tomáš Staněk (1952) is a Senior Researcher in the Silesian Institute of the Silesian Museum, Opava, and Docent at the Institute of Public Administration and Regional Policy, Silesian University, Opava. His research has long focused on the position of the Germans in Czechoslovakia after the Second World War and their expulsion from the country, the development of Czech-German relations in the broader central-European context, and aspects of public violence in post-war Czech society. He has published a number of articles and books, for example *Odsun Němců z Československa 1945–1947* (Prague, 1991), *Německá menšina v českých zemích 1948–1989* (Prague, 1993), *Tábory v českých zemích 1945–1948* (Šenov u Ostravy, 1996), and *Poválečné “excesy” v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování* (Prague, 2005).

Jiří Topinka (1970) read history at Prague, and is now an archivist at the District State Archive, Beroun, as well as being a part-time doctoral student in the Institute of Economic History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His research is concerned with the economic and social history of Czechoslovakia after the Second World War, particularly the collectivization of agriculture. He has published several books on regional history and is Editor-in-Chief of the archival yearbook *Minulostí Berounska*.

Contents

“The ‘Transfer’ Complex”

The Expulsion of the Germans and the Bohemian Borderlands after 1945

Adrian von Arburg	Several Remarks on the “The ‘Transfer’ Complex”	425
-------------------	--	-----

Articles

Eagle Glassheim	Ethnic Cleansing, Communism, and Environmental Devastation in Czechoslovakia’s Borderlands, 1945–89: Creating a New Identity for the North-Bohemian Borderlands	432
-----------------	--	-----

Tomáš Staněk and Adrian von Arburg	Organized Spontaneous “Transfers”? The Role of the Central State Organs in “Evacuating” the German Population from May to September 1945, Part One	465
---------------------------------------	---	-----

Jiří Topinka	Forgotten Country: The Bohemian Borderlands, 1948–60, and the Operation to Increase the Number of Settlers.....	534
--------------	---	-----

Kateřina Kočová	The Second Retribution: The Work of the Extraordinary People’s Courts in 1948.....	586
-----------------	---	-----

Tomáš Dvořák	Uranium Mining versus the “Purging” of the Borderlands: German Labour in the Jáchymov Mines in the Late 1940s and Early 1950s.....	626
--------------	---	-----

Zdeněk R. Nešpor	Research on International Migration: Its History and Future Prospects in the West.....	672
------------------	---	-----

Materials

David Kovařík	“In the Interest of Protecting the Borders”: Resettlement of the Inhabitants from the Border Zone and Forbidden Zone, 1951–52	686
---------------	---	-----

Discussion

Jan Křen	Secret Police Records as a Source of Knowing the Past	708
Zdeněk Kárník	A Reply to Karel Hrubý	734
Ján Mlynárik	A Lying “Insulted” Reviewer	742
Ivan Kamenec	What are the Chances of Rational Discussion? A Reply to Ján Mlynárik	746

Reviews

Jiří Křesťan	Jean-Paul Sartre as a Mirror of the Century and the Role of the Intellectual	751
Eva Broklová	Of Reviews and Biographies and the Biography of Jiří Stříbrný	758
Pavla Horská	The Fates of Josef Macek and Viktor Knapp: The Possibilities of Interpretation in Historical Biography and Autobiography	767
Pavla Horská	Introductory Remarks on a Biography of František Graus	774
Jakub Rákosník	The Biographer as Captive of His Subject: Bouček’s Account of the Historian Jan Slavík	778
Karel Hrubý	A Substantial Torso: Concerning the Unfinished Memoirs of Jiří Loewy	784
Radek Slabotínský	Students as the Driving Force of the Changes in Czechoslovakia	792
Vlastimil Hála	Who Won the Spanish Civil War?	798

Lukáš Novotný   Perpetrators or Victims?
A Comparative Study of Ambivalent Memory
in the Former Axis Countries 804

Lucie Soldátová   France and the World after 1945 808

Chronicle

A Summit of Historians in the Antipodes: The 20th International Congress
of Historical Sciences, Sydney, 3–9 July 2005
(Jaroslav Pánek, Oldřich Tůma and Jiří Kocian,
Miloslav Polívka, Petr Vorel, Jiří Lach, and Radmila Slabáková) 812

A Conference on Czechoslovak Currency Reforms
(Martin Krčál) 835

An Autumn Seminar on Conscientious Objection in Czechoslovakia
(Martina Miklová) 837

Annotations 840

Summaries 853

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Ročník XII. Cena ve volném prodeji 68 Kč.

Eagle Glassheim *Etnické čistky, komunismus a devastace životního prostředí
Vytváření nové identity severočeského pohraničí (1945–1989)*

Tomáš Staněk –

Adrian von Arburg *Organizované divoké odsuny?
Úloha ústředních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva
(květen až září 1945) (1. část: Předpoklady a vývoj do konce května)*

Jiří Topinka *Zapomenutý kraj
České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení*

Kateřina Kočová *Druhá retribuice
Činnost mimořádných lidových soudů v roce 1948*

Tomáš Dvořák *Těžba uranu versus „očista“ pohraničí
Německé pracovní síly v Jáchymovských dolech na přelomu
čtyřicátých a padesátých let 20. století*

Zdeněk R. Nešpor *Jak dál bádát o mezinárodních migracích
Vývoj a perspektivy současných západních studií*

David Kovařík *„V zájmu ochrany hranic“
Přesídlení obyvatel ze zakázaného a hraničního pásma (1951–1952)*

Jan Křen *Dokumenty StB jako pramen poznání minulosti*

Summit historiků u protinožců
Dvacátý Mezinárodní kongres historických věd v Sydney (3.–9. července 2005)

Diskuse – Recenze – Kronika – Anotace